PETER B. GOLDEN

TÜRK HALKLARI TARİHİNE GİRİŞ

Genişletilmiş
2. Baskı

KaraM

Peter B. Golden

TÜRK HALKLARI TARİHİNE GİRİŞ

Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu

2. BASKI

Çeviren: Osman Karatay

KaraM
ÇORUM 2006

KaraM Yayınları: 1
Ortaçağ Kitaplığı: 1
Çorum, Şubat 2007

ISBN: 975-6467-20-7

© KaraM Araştırma ve Yayıncılık

Birinci Baskı:
Ankara 2002

Eserin Özgün Adı:
An Introduction to the History of Turkic Peoples
(Wiesbaden, 1992)
© Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992

Peter B. Golden

TÜRK HALKLARI TARİHİNE GİRİŞ

Çeviren: Osman Karatay

Sayfa Düzeni
Abdullah Keser

Kapak
İsmail ÖZTÜRK

Baskı ve Cilt
ODES
Tel: (0.312) 418 70 27

KaraM
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
3. Cadde No 52-2, Beytepe ÇORUM, (0364) 225 60 07
www.karamyayincilik.com karam@karamyayincilik.com

Peter B. Golden

TÜRK HALKLARI TARİHİNE GİRİŞ

ᚱᛉᚾᚺ
Faruk53

Yağmalar 236
Kimekler 236
Oğuzlar 241
İslam'ın Yayılışı 248
Erken Karahanlılar 251
Gazneli Gulam Devleti 254
Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklu Yükselişi 254
Selçuklu Sultanlığı 258
Rûm Selçukluları 263
Harezmşah Devleti 265
Moğol Fethi Arifesinde Türk Halkları ve Kültürü 269
Kaşgarlı Mahmud'da Geçen Türk Boyları 270
Fahreddin Mübarekşah'ın Kaydettiği Türk Boyları 271

BÖLÜM 8: Göktürklerin Batı Avrasya'daki Varisleri 273
Hazar Kağanlığı: Köken Meselesi 273
Hazar Devleti 277
Hazar Kağanlığının Halkı ve Kurumları 281
Hazar'daki Dinler 283
Hazar Kağanlığı'nın Yıkılışı 285
Bulgar Devletleri 286
Panonya-Balkan Bulgarları 290
İdil Bulgarları 298
Macarlar 305
Başkurtlar 310
Peçenekler 312
Kuman-Kıpçaklar 319
Kökler 319
Kuman-Kıpçak-Kanglı Birliği 327

BÖLÜM 9: Cengizliler Çağında Türk Dünyası 335
Moğolların Kökeni ve Devlet Oluşumu 335
Moğol İmparatorluğu 340
Cengizliler İdaresinde Türk Halkları 345
Türk Ülkelerinde Cengizli Etkisi 350
Coçi Ulusu 352
Çağatay Ulusu 358
Cengizli Yakın ve Orta Doğu'sunda Türkler 364

BÖLÜM 10: Timur, Son Cengizliler ve Avrasya'nın Son Türk İmparatorlukları 367
Aksak Timur ve Timurlular 367
Moğulistan 373
Sonraki Çağataylılar ve Doğu Türkistan 375
Altın Orda'nın Çöküşü ve Varis Cengizli Devletleri 377
Kazan ve Kasım Hanlıkları 378
Kırım Hanlığı 382
Astrahan Hanlığı 383
Büyük Orda'nın Çöküşü 384
Nogay (Mangıt) Orda ve Sibir Tatarları 385
Doğu Kıpçakları: Özbek ve Kazaklar 392
Özbek Hanlıkları 396
Kazak Hanlığı 403
Kırgızlar 409

BÖLÜM 11: Yakın ve Orta Doğu'nun Türk Halkları 413
Memluklar 415
Anadolu Beylikleri 417
Osmanlı İmparatorluğu: Kuruluş Yılları 424
Türkmen Birlikleri: Karakoyunlu ve Akkoyunlular 436
Safevilerin Yükselişi 443
Osmanlılar, Safeviler ve Memluklar 447

BÖLÜM 12: Çağdaş Türk Halklarının Oluşumu: Kısa Bir Bakış 451
Balkan, Güney Kafkas, Yakın ve Orta Doğu'nun Türk Halkları 456
Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Eski Avrupa ve Yakın Doğu Topraklarındaki Türkler 456
İran Türkleri 460
Azeriler 460
İran'daki Diğer Türk Toplulukları 461
Kırım ve Kuzey Kafkas Türk Halkları 463
Kırım 463
Kuzey Kafkasya 465
İdil-Ural ve Batı Sibirya Halkları 468
İdil-Ural-Batı Sibirya Tatarları 469
Çuvaşlar 472

İÇİNDEKİLER

İkinci Baskıya Sunuş xi
Önsöz xiii
Türkçe Baskı İçin Önsöz xv

GİRİŞ: Bozkır Dünyası 1
Göçebe Dünyası 4
Kabile 4
Türk Boy İsimleri 7
Göçerler ve Yerleşik Dünya 8
Türk Dünyasında Etnik Süreçler 14

BÖLÜM 1: Avrasya Halkları ve Dilleri 19
Altay Dilleri 20
Türk Dilleri 24
Moğol Dilleri 31
Mançu-Tunguz 32
Avrasya'nın Diğer Dilleri 33
Hint-Avrupa 34
Ural Dilleri 39
Kafkas Dilleri 41

BÖLÜM 2: İç Asya'nın Mirası 45
Avrasya'nın Tarih Öncesi 46
İrani Göçebeler 51
Yüeh-chih'ler ve Saka Göçleri 59
Kuşan Devleti 64
Hunlar (Hsiung-nu) 66

BÖLÜM 3: İmparatorluklar ve Göçler: Hsien-pi ve Halefleri, Tabğaç, Jou-Jan/Avar ve Eftalit Devletleri 79
Hsien-pi Birliği 79

Tabğaçlar 84
Jou-Jan (Avar) Kağanlığı 88
Eftalitler 92

BÖLÜM 4: Batı Avrasya'nın Erken Türk Halkları 97
Avrupa Hunları 101
Oğur Türk Halklarının Gelişi 106
Ting-Ling - T'ieh-lê Meselesi 108
Oğur Türkçesi 110
Erken Oğur Boyları 112
Batı Avrasya'da Oğur, Onoğur ve Bulgarlar 116
Sabirler 120
Kafkasya Hunları ve Diğer 'Hun' Halkları 123
Avrupa Avarları 125

BÖLÜM 5: Avrasya'nın Göktürk İmparatorlukları 133
Türk adı 133
Göktürklerin Kökeni Meselesi 136
Türk Halklarının En Erken Tarihinin Bir Tespiti 145
Göktürk Kağanlıkları 149
Göktürk Kağanlığı'nın Halkları 167
Göktürk Kağanlığı'nda İdare 172
Dinler 175
Yazı Sistemleri 177
İktisat 179

BÖLÜM 6: Göktürklerin İç Asya'daki Varisleri 181
Uygur Kağanlığı (742-840) 181
Uygur Devlet Yapısı 198
Uygur İktisadı 200
Soğdlular ve Uygur Kültürü 202
Din 204
Kırgızlar 207
Kitañlar 216

BÖLÜM 7: Göktürklerin Orta Asya'daki Varisleri 221
İranîler, Müslümanlar ve Türkler 221
Türk Boyları 227
Karluklar 230
Çiğil ve Tuhs(î)ler 234

İKİNCİ BASKIYA SUNUŞ

Bu dev eseri 2002 yılının yaz ayları içinde hem çevirip, hem de yayınlayarak döneme yetiştirdiğimizden, pek çok hatanın olması kaçınılmazdı. Ancak daha sonraki incelemelerimiz korktuğumuz kadar yanlış bulunmadığını gösterdi. Bunda en büyük pay kuşkusuz, çevrilen bütün metinleri okuyan ve tashihlerini yapan Prof. Peter B. Golden'a aittir.

Gecikmiş olarak yayınladığımız bu ikinci baskıda, gördüğümüz tüm hataları düzelterek en iyiye ulaşmaya çalıştık. Ancak insan doğamız mükemmelliğe çok fazla izin vermiyor. Prof. Golden, bu kitabın İngilizce baskısında da vaki olan yanlışları düzelterek bize bildirdi. Dolayısıyla, o kendi işini en iyi şekle getirdi. Bu baskıdaki diğer muhtemel yanlışlar tamamen bize aittir.

Şu an Türklük araştırmalarının zirvesindeki bir iki isimden biri kabul edilen Prof. Golden'ın bu baskıda bir başka katkısı, yaz tatili yapmaksızın sürekli çalışmasına rağmen (şu anda dört kitabı birden bitirmeye çalışıyor), özellikle Türklerin anayurdu ve Altayca tartışmalarındaki yeni bazı edebiyatı ve savları bu kitaba eklemesi oldu. Dolayısıyla, eserin bu ikinci baskısı haklı olarak 'genişletilmiş' unvanını aldı. Ayrıca bizim bazı çalışmalarımıza da gönderme yaparak büyük bir iltifatta bulundu. Kendisine müteşekkiriz.

Bu baskının bir başka özelliği, dizinin son derece geniş tutulmasıdır. Ancak konunun akıl almaz genişliği sebebiyle, yine de bazı kısıtlamalara gitmek durumunda kaldık. Mesela bir ismin değişik dillerdeki tüm biçimlerini vermedik (örn. Kuman için Pallidi, Valven, vs.), buna karşılık tarihçilikte tabir haline gelmiş olan biçimleri (örn. Rus. Polovets 'Kuman') dizine aldık. En büyük zorluğu ise Çince kelimelerde veya terimlerin Çince yazılışlarında

yaşadık. Sonuçta ihmal edilmesi sözkonusu olmayan her şeyi aldık ve gerçekten çok zengin bir dizin ortaya çıktı. Hacmin çok fazla artmaması için terkipleri parçalayarak aldık. Örneğin okuyucu doğrudan İdil Bulgar'ı bulamayacak, ulaşmak için her iki kelimeden birine bakmak durumunda kalacaktır. Buna karşılık, yine tarihçilikte terim haline gelmiş kimi terkipleri (örn. 'Büyük Macaristan') aynen aldık. Ayrıca, bir başka örnek, jeokültürel bir anlamı bulunmayan 'Batı Türkistan' gibi bir tabiri almazken, Doğu Türkistan'ı aldık. Sonuçta en kullanışlı biçimi ve doğru tercihi oluşturmaya çalıştık ve bunda başarılı olduğumuza inanıyorum.

Aslı Kiril abecesinde olan isim ve kelimelerin yazılışına gelince, Türkçede bu konuda yerleşmiş ve belki daha güzel bir yazım sistemi bulunmasına rağmen, uluslararası kullanımı yaygın olan yazarın tercih ettiği sisteme dokunmadık ve aynen sakladık. Dolayısıyla, örneğin *y* harfi Türkçe *ı*, *j* harfi Türkçe *y* olarak okunacaktır. Bu konuda anlayışla karşılanacağımızı umuyoruz. Bu baskıdaki bir yeniliğimiz de, Yunanca ve Kirilce yazılışlarda, açıklamanın olmadığı yerlerde kelimelerin okunuşunu Latin harfleriyle vermemiz oldu.

Prof. Golden'ın, belki kendisinin birincil çalışma alanının (Ortaçağ'da Doğu Avrupa Türkleri) ülkemizdeki genel ilgiye fazla mazhar olmaması gibi bir sebeple, daha önce Türkiye'de dar bir tarihçi camiası dışında tanınmamasına rağmen, kitabın birinci baskısının kısa sürede tükenmesi ve şimdiden temel başvuru kaynağı haline gelmesi hem eserin yüksek değeri, hem de Türk okuyucusunun kadirşinaslığı ile alakalıdır. Biz ise, bu işe vasıta olmanın ve yaptığımız mütevazi katkının övüncünü yaşıyoruz.

Osman Karatay

Çorum, Ağustos 2006

Başkurtlar 474
Orta Asya Türk Halkları 477
Orta Asyalı Oğuzlar: Türkmenler 477
Orta Asya ya da Aral-Hazar Kıpçakları 479
Kazaklar 480
Karakalpaklar 482
Kırgızlar 483
Orta Asya Türkîleri 486
Özbekler 487
Çağdaş Uygurlar 489
Sibirya'daki Türk Halkları 492
Güney Sibirya Türkleri 493
Altay Türkleri 493
Abakan-Hakas Topluluğu 494
Çulım Tatarları 495
Şorlar 496
Tuba Topluluğu 496
Yakutlar 497

Kaynaklar 499
Genel Dizin 539

Bu eser
Tibor Halasi-Kun'un
aziz hatırasına
ithaf edilmiştir

TÜRKÇE BASKI İÇİN ÖNSÖZ

Bu kitabın Türkçede çıkmasından büyük onur duyuyorum. Profesör Lars Johanson kendisinin *Turcologica* dizisi için benden Türk halklarının genel bir tarihini yazmamı istediğinde, Türk okuru ve onun ilgi ve merak alanları benim düşüncemde ve bu kitaptaki telakkide büyük yer işgal ediyordu. Rusça yazılmasına rağmen ilk kez Türkçe çevirisiyle yayınlanan (1927) ve ardından Almanca (1935), Fransızca (1945) ve nihayet Rusça aslıyla çıkan (1968) W. Barthold'un hakkıyla ünlü *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında On İki Ders*'ine ilaveten A. Zeki Velidi Togan'ın *Umumi Türk Tarihine Girişi* vardı. Bunların ikisi de engin bir bilgi ve araştırmayla yazılmış eserlerdir. Yüksek lisans öğrencisi olarak Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde bir yıl geçirme talihine sahip oldum (1967) ve bu bir yıl benim bilimsel çerçevemin şekillenmesinde esaslı rol oynadı. Ankara'da, kendilerine büyük şükran borcum bulunan Profesörler Hasan Eren, Zeynep Korkmaz ve sonraki dönemden Saadet Çağatay ile çalışma imkanım oldu. Türklolojinin meselelerine Türk bakış açısına önceki okumalarımdan ve Columbia Üniversitesi'nde doktora danışmanım olan, New York'a gelmeden önce Ankara'da yıllarca öğretim üyeliği yapmış bulunan Macar bilgin Tibor Halasi-Kun ile çalışmalarımdan aşina idim. Bu şekilde hem Macar, hem de Türk Türkoloji okullarının ürünü oldum. Türklük çalışmaları hep uluslararası bir bilimsel çaba alanı olagelmiştir.

Bu kitap yazılalı on yıldan fazla oldu. İlk yayınlanışından itibaren dünyada pek çok şey değişti. Özellikle, Türkçe konuşan dünyanın küresel meselelerde tekrar ön sıralara yerleşmesini sağlayan Orta Asya ve Güney Kafkaslardaki çağdaş devletlerinin doğuşuna işaret edilebilir. Bu cildin temelini oluşturan konuların, halkların ve devletlerin oluşumunun şimdi, bu süreçlerin diğer bir

önemli basamağının gözlerimizin önünde cereyan ettiği bir çağda çalışılması bilhassa tam yerindedir. Etnik oluşum pek çok bakımdan devam eden, ucu açık bir süreçtir. Tarihçi ancak bu sürecin bir veya birkaç aşamasında bir enstantane yakalamayı umabilir. Avrasya'nın çoğuna yayılmış bulunan ve Orta ve İç Asya'nın, Doğu Asya, Batı Asya ve Avrupa'nın tarihinde önemli, çoğu kez hayati rol oynayan Türk halkları fevkalade bir insanlık hikâyesi anlatırlar. Henüz yetişme çağında bulunan genetik ve modern DNA çalışmalarının çizeceği haritalar, kuşkusuz Türk dünyası halklarının biçimlenmesinin daha açık bir resmine ulaşmamıza yardımcı olacaktır. Geleneksel disiplinler olan tarih, filoloji, arkeoloji ve etnoloji çalışmalarıyla birlikte, böylelikle önümüze yeni pencereler açılacaktır. Türk halklarının tarihi, geniş bir zaman aralığında Mançurya'dan Viyana kapılarına kadar yayılan tarihi gelişmelerin çalışılmasını da sağlar. Dünya tarihinin ana konuları Türk dünyası tarihinde yansımasını bulmaktadır. Tarihçi için bu her bakımdan zor ve de bilimsel mükâfatı büyük bir alandır.

Bu kitabın Türkçeye çevirisini öneren ve bu zor işi olağanüstü bir beceri ile yerine getiren Osman Karatay'a da şükranlarımı belirtmek istiyorum.

Peter B. Golden

Rutgers Üniversitesi
Newark, New Jersey, ABD
Eylül, 2002

ÖNSÖZ

Bu kitabın vücuda getirilmesinde bana yardımı dokunan çok sayıda kimseye şükranlarımı sunmak benim için hoş bir mecburiyettir. Bu kitabı hazırlamam fikrini ilk olarak Profesör Lars Johanson ortaya attı ve tamamlanmasındaki gecikmeleri büyük tahammülle karşıladı. Çeyrek yüzyıl önce beni Türklük çalışmaları ve bu alandaki zengin Macar birikimi ile tanıştıran Tibor Halasi-Kun bir bilgi pınarı ve ilham kaynağı idi. Onun damgası ve ruhu bu kitabın pekçok sayfasında bulunabilir.

Rutgers Üniversitesi kütüphanelerinin çalışanları, özellikle Newark'taki Dana Kütüphanesi'nden Natalie Borisovets ve Wanda Gawienowski, benim en müphem konular için bile taleplerimi sürekli güler yüzle karşıladılar ve daha da önemlisi hiçbir kitap veya makaleyi bulma ve temin etmede başarısız olmadılar. Eserdeki haritaları hazırlayan Marcus R. Knowlton ve I. Király'ye ve ağır bir iş olan dizini hazırlayan Tammy Proctor'a da borçluyum.

Yıllardır kendileriyle bu eserde geçen pek çok konuyu tartıştığım arkadaşlarım ve meslektaşlarım Anatoly M. Khazanov ve Thomas T. Allsen'e özel bir şükran borcum var. Tolya baştaki bölümlerin bazılarını ve Tom eserin tamamının ilk nüshasını okudular. Onların eleştirel yorumları her zaman faydalı oldu ve takip edildi. Bilgi ve hüküm hatalarının bana ait olduğunu söylemeye gerek yok. Svat Soucek, Kırgızlar hakkındaki basılmamış kitabından yararlanmamı cömertçe sağladı ve bunun için müteşekkirim. Rutgers Üniversitesi Araştırma Kurulu bir destek bağışı ile bu kitabın basımına katkıda bulundu.

Son olarak, en büyük şükranı, sürekli meşgul bir koca ve bir babaya katlanan karım Sylvia Wu Golden ve oğullarım Alex ve Greg'e borçluyum. Üstelik Greg bu eserin pekçok taslak metnini

okudu ve sık sık bilgisayar ve tashih yardımı sağladı. Sylvia ise, hep olduğu gibi, Çince karakterleri temin etti.

Peter B. Golden

Rutgers Üniversitesi
Newark, New Jersey, ABD
Haziran, 1992

GİRİŞ

BOZKIR DÜNYASI

Yeniçağ öncesinde Avrasya bozkırları en önemli medeniyet kavşaklarından biri idi. Makine seslerinin değil hayvan adımlarının yönlendirdiği bir çağda insanlar, eşyalar ve fikirler bu geniş düzlükleri kaydadeğer bir hızla katediyorlardı. Bu Avrasya dünyası, bazen birbirine bağımlı olarak ilişkiye giren, bazen de kanlı çatışmalara tutuşan üç iktisadi sisteme bölünmüştü. Silahların çarpışması genellikle daha kaydadeğer bulunduğu için, tarihi haberler bu ikincisi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Burada temsil edilen iki ana iktisadi sistem, yerleşik tarım ve göçebe çoban ekonomileri idi. Orman bölgesinin avcı-toplayıcı kültürleri, askeri ve siyasi olarak hayli az bir önemde idi. Ancak bunlar para getiren kürk ticareti sayesinde ekonomik olarak önemliydiler ve buraları bozkır kavimlerinden pek çoğunun neşet ettiği bir çevre olduğundan, bozkır kültürünün şekillenmesinde önemli bir altyapı unsuru olmuşlardır. Bozkır halklarının dini uygulama ve inançlarının önemli bir veçhi olan Şamanlık, hiç şüphesiz, köklerini tamamen olmasa da kısmen bu büyük ormanlardan almaktadır.

Avrasya bozkır dünyasındaki yerleşik toplum büyük ölçüde Doğu Avrupa ormanlarına ve orman-bozkır bölgesine hapsolmuştu, ancak durmadan bozkır otlaklarına tecavüz etti ve şehir vahalarına dayanan toplumlar bozkırın güney kıyılarına tünediler. Bu vaha devletçikleri Akdeniz dünyasının büyük emperyal yapılarının, bu Akdeniz medeniyeti çeşitlerinin beraberlerinde getirdiği tam teçhizatlı dini ve kültürel etkileri, yani tektanrılı dinleri ile Roma-Bizans, İran ve Arap-İslam dünyalarının en ötedeki kültürel, sık sık da siyasi genişlemeleri idi. Doğu ve Güneydoğu Asya toplumlarına kalıcı damgalarını vuran Çin ve Hint altkıtasındaki

medeniyetlerden kaynaklanan güçlü akımlar bu 'Batı' etkisine eş geliyordu. Avrasya halklarının yaratılışı bu ortamda, göçer ve yerleşiklerin, bozkır ve kentin bu tarihi ve kültürel etkileşimi çerçevesinde gerçekleşti.

Bu çalışmanın amacı Avrasya tarihinin ayrıntılı bir teşhiri değil, daha ziyade onun etnik-dilsel topluluklarından birinin, Türk halklarının tarihine bir giriş yapmaktır. Bunların siyasi yapılarının yükseliş ve çöküşünü izleyecek, diğer toplumlarla etkileşimlerini değerlendirecek ve etnik yapılarını yorumlayacağız.

Türk halklarından herhangi birinin oluşumunun ayrıntılı bir incelemesi, beklendiği gibi bunun çok tabakalı bir süreç olduğunu ortaya çıkarır. Bu tabii ki Türk dünyasına münhasır olmayan bir durumdur. Son araştırmalar bir etnik topluluğu (*ethnie*) belirlemek için ölçünün "*ortak ata söylenceleri, tarihleri ve kültürleri olan, belli bir toprak ve dayanışma duygusu etrafında birleşen, isimli insan topluluğu*" olduğunu söyler.[1] Avrasya'da bu ölçüleri Göktürk Kağanlığı ve nitelik olarak biraz farklı bir düzenleme ile Cengizli devleti karşılar. Göktürk devletinin çöküşünü ve Türk boylarının dağılmasını müteakip bir dizi dönüşümler gerçekleşmiştir. Eski Türk kültürünün unsurlarını koruyan ama aynı zamanda yeni yönlerde büyüyen ayrı ve farklı etnik topluluklar ve siyasi oluşumlar (ör. Oğuz, Kıpçak) gelişmiş veya yeniden ortaya çıkmıştır. Karahanlı hanedanının bir evladının araştırması olan Divan-ı Lügat'it-Türk'te (1077)[2] Kaşgarlı Mahmud'un Türk dünyasını sunuşunda bu görülür.

Cengizli birliğinin ve Moğol devletlerinin yıkılmasıyla da benzer bir süreç gerçekleşmiştir. Ancak bu kez, çoğunlukla karmaşık ve dağınık kökenli, uzun süredir yaşayan boy birlikleri yıkılarak yeni birlik blokları oluşturmuş ve bunlar da zamanla, genellikle dış baskılar sebebiyle, çağdaş/çağdaşlaşan halklar haline gelmişlerdir.

Mevcut kaynak eksikliği altında, değişik Türk devletlerinin kabile üyeleri arasındaki bu bağlara dair bilinci ölçmek çok zordur. Bunlar sık sık Türk olan veya olmayan yeni unsurlar alırlardı. Harici kaynaklar, örneğin Ortaçağ'ın İslam tarihçi ve coğrafyacı-

[1] Smith, *Ethnic Origins*, s.32.

[2] Kâšġarî/Dankoff, I, s.6-7.

ları, ortak bir kökeni ima ederek ve iyi bildikleri Arap kabilelerinin paradigmasını uygulayarak, hepsini birden 'Türkler' (el-Atrâk) olarak topladılar.

Mevcut etnogenetik çalışmalar dilsel kullanıma, yani çağdaş kaynaklarca kullanılan *gens*/γένος, *natio* gibi tabirlerin ortak bir biyolojik atayı imliyor görünmesine rağmen, aslında bu topluluklar genellikle çok uluslu ve siyasi karakterdeydiler. Üyeleri hem onun içinde doğmuş, hem de ona katılmış kimselerden oluşuyordu. Bu yüzden bunlar 'gelenekten inen'[3] ve aynı zamanda karizmatik bir uruğun siyasi önderliğinin tanınmasıyla oluşan topluluklar haline geldiler. Bu süreç Türk dünyasında da aynı şekilde işlemiştir. Savaş hali bu bağların daha iyi tanımlanmasına ve pekişmesine katkı yapmıştır.[4]

Siyasi-askeri ve iktisadi tabiattaki bu bağlara ilaveten, dinin rolünü de göz önüne almalıyız. Avrupa veya Yakın Doğu 'ön-milli' duygularının[5] tahlilinde esas olan bu öğe, bölgede İslam'ın zaferinden önce bozkır dünyasında bir siyaset ve bilinç oluşturma öğesi olarak neredeyse tamamen göz ardı edilmiştir. Kimi unsurları Türk halklarının sonradan benimsediği dinlerde etkili alt tabaka güçleri olmakta direnen, Orta ve İç Asya'nın göçer ve orman halklarının 'temel dini' olan Şamanlık, bir diğer kimliklenme kaynağı olmuştur. Ancak bunun 'yay çekenlerin' bilincinde kendilerini tanımlamada nasıl bir etki yaptığını tam tekmil araştırmamız gerekmektedir. *Tengri* inancı Türk halkları arasında yaygındı ve kağanlık ideolojisi için temel bir destek görevi görüyordu. Açık şekilde, siyasi bir boyutu vardı. Heryerde olduğu gibi, siyasi, kültürel ve iktisadi göçlerin karmaşık bir etkileşiminin sonucu olarak, müteakiben değişik evrensel dinlerin (Budacılık, Maniheylik, Nesturilik, Musevilik ve İslam) benimsenmesi de önemli kimlik işaretçileri oldu. İslam öncesi Türk siyasi hayatının bu yönünün daha fazla araştırılması gerekmektedir.

---

[3] Wolfram, *Goths*, s.5-6.

[4] Smith, *Ethnic Origins*, s.38-40.

[5] Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, s.49-50, 67-73.

GÖÇEBE DÜNYASI

Bazıları hala bunu sürdüren, öncelikle hayvan besleyen göçebeler olan topluluklara değineceğiz. Yani temel iktisadi faaliyetleri, hayvanların ve onların (taşınabilir meskenlerde yaşayan) insan efendilerinin yıl boyunca önceden belirlenmiş bir dizi otlakta maksatlı mevsimlik hareketiyle gerçekleştirilen hayvansal üretim idi. Bu, Çin kaynaklarının basmakalıp ifadesindeki gibi, ot ve su aramak için serserice bir gezinti değildi. Belli bir topluluğa münhasır bölgenin ekolojisi, onun hayvanlarının ve de müdavim insanların konaklama birimlerinin (genellikle 8–12 aile birimi) bileşenini ve büyüklüğünü büyük ölçüde belirliyordu. Bu, hem tarım, hem de hayvancılıkla uğraşan topluluklar arasındaki yerleşik hayvan yetiştiriciliğinden türediği anlaşılan bir iktisadi üretim biçimi idi.[6] Avrasya'nın pek çok göçebe çoban toplumu, en azından küçülmüş bazı tarım biçimlerini uygulamayı sürdürdü. Ekonominin bu biçiminin kökenleri 2. Bölüm'de kısaca tartışılmaktadır. Toplumsal ve siyasi örgütlenmenin ayırdedici biçimleri, bu tür iktisadi etkinliğin ve göçerlerin yerleşik komşuları ile etkileşmesinin doğasının taleplerine cevap olarak evrilmiş veya ortaya çıkmıştır.

Kabile

Türk toplumu son zamanlara kadar, Osmanlı devleti, Azerbaycan, Orta İdil ve Türkistan'ın vaha kültürleri hariç, büyük ölçüde kabilevî idi. Kabile unsurları erken Osmanlı tarihinde belirgin rol oynamıştır ve siyasi ve toplumsal rollerinin hemen tamamen kaybolmasına rağmen, bugünkü Türk toplumunda da büsbütün yok değildirler. Toplumbilimcilerin istedikleri pek çok şeyi karşılayan bir *kabile* tanımını bulmak kolay değildir.[7] Fried özellikle, haklı olarak günümüzdeki çoktürlülükten geçmişteki farazi bozulmamış bir tektürlülük haline ulaşmaya karşı bizi uyararak, kabile muhtevasının kayan tabiatını vurgular. Kabileler ona göre, *"geçici rekabet durumlarına mahsus cevaplardır"*. Bunlar daha yüksek örgütlü toplulukların etkisine yanıt olarak doğabilen *'ikincil olgu-*

---

[6] Khazanov, *Nomads*, s.15ff, 89-90, Khazanov, 1990, s.4-5; Basilov (yay.), *Nomads*, s.1-5; Barfield, *Perilous Frontier*, s.20-24.

[7] Krş. Sahlins, *Tribesmen*, s.vii-viii, 4-5, 7-8, 12-13; Krader, *Formation*, s.23; Fried, *Evolution*, s. 160, 164, 166 = 167.

lardır'.[8] Avrasya kabilelerinin siyasi gelişiminde dış baskıların anahtar rolü oynadığında mutabakat vardır.[9] Önder bu yapıda azami önemlidir. Kaderiyle kabilenin başarı veya başarısızlığı bağlantılı olan ve kabilenin kendisinden kimliğini edindiği dinamik, karizmatik bir kişiliktir.[10] Pek çok durumda, özellikle Cengiz sonrası dönem için bu kesinlikle doğrudur.[11] Fakat öteki tanımlamalar için bu bütün durumlara uymamaktadır.

Aile ve uruk, toplumun temel taşları idi. Aileler geniş değildi (yetişkin ve çocuklardan iki nesil); konaklama biriminin ekonomisi daha fazlasını kaldıramazdı. Büyük çocuklara ailenin mülkünden kendi payları veriliyor ve ayrılıyorlardı. En küçük oğul babasının evini ve kalanları miras alıyordu.[12] Teoride uruk, kıdeme göre örgütlenmiş ataerkil akraba topluluklara dayanıyordu. Bu *'koni uruk'*tur. Ancak uruklar daha dağınık olabilir ve belirgin şekilde bağlanmış ve büsbütün kutsal da olmayabilir. Aile ve uruk düzeyinde kan bağları üst düzey toplumsal örgütlenmelere göre daha geçerli idi. Bu yüzden, aynı boy veya boy birliği içindeki *'parçalı yapı'* ile bağlı olan uruklar birbiriyle mücadeleye girebiliyorlardı. Dış dünyaya karşı ise *'ortak cephe'* teşkil ediyorlardı.[13]

Sıhriyet ve diğer (gerçek veya düzmece) bağlar ne olursa olsun, kabileye sadakat genellikle siyasi tercihin önemli bir unsuru idi. Bazı durumlarda kabile, önderlerin akrabalık bağlarını mebzul miktarda kullanmalarına rağmen, bir önderin bir araya toplayabildiği birşey,[14] yani çekirdeği oluşturan uruklar ve değişen sadakatleriyle daha az istikrarlı uruklar topluluğu idi. Bozkır toplumunun hareketliliği fertlere ve topluluklara ikamet, bu yüzden de bir derece siyasi tabilik özgürlüğü vermiştir. Memnun veya mutlu olmayan ayrılabilir ve kendisini yeni bir önder bağlayabilirdi. Fertler, aileler ve uruklar 'daha yeşil' otlaklar için yerlerini terk

---

[8] Fried, *Evolution*, s.168-170; *Notion of Tribe*, s.10, 30, 49, 52.

[9] Lindner, 1982, s.699.

[10] Lindner, 1982, s.701; Smith, Jr., 1978, s.77 n.18.

[11] Reid, *Tribalism*, s.8.

[12] Grønbech, 1958, s.53, 55; Khazanov, *Nomads*, s.126.

[13] Xazanov, *Social'naja ist.*, s.105-106, 127-128; *Nomads*, s.144-149; 1990 makalesi, s.5; Krader, *Social Organization*, s.9-10, 318, 320, 328; Barfield, *Perilous Frontier*, s.26-27.

[14] Grønbech, 1958, s.55; Cuisenier, 1976, s.215, 218.

edebilirdi. Bu hareketlilik güçlü bölgesel bağların evrilmesini engelledi ve toplumsal örgütlenmeye büyük akıcılık getirdi. Sonuç olarak, akrabalık ve sihrî yapılara, farazi ve siyasi yönelimli de olsa, siyasi ilişkileri ifade vasıtası olarak daha fazla öncelik verildi.[15] Bu aynı zamanda büyük esneklik sağladı. Göçebe topluluklar kolayca toplanıp yeni biçimler alabiliyorlardı.

Avrasya göçerleri kendilerini bozkır bölgesinin dışında, özellikle yeniden şekillenmeye zorlandıkları ve bir süre daha sınırlı bir göçebelik ve yarı-göçebeliği sürdürdükleri Yakın ve Orta Doğu'da bulduklarında eski terminoloji devam etti, fakat çoğunlukla yeni gerçeklerle maskelendi.[16] Boylar bölündü ve genellikle önemli olan başarılı savaş önderinin rolü topluluğun kimliğini belirlemede daha bir geçerlilik kazandı. Bu, boy adlarına yansıdı. Bu yüzden *Osmanlılar* 'Osman'ın adamları' idi; *Kızılbaşlar* ise daha çok Anadolu ve İran'daki Oğuz boylarından devşirilmiş özgün bir dini-askeri örgütlenmeye ait olan ve aidiyetlerini simgelemek için özel bir başlık giyen kimselerdi. Bunların arasında hala eski Oğuz boy isimleri (ör. Avşar, Çepni) bulunurken, daha çok şahsi (ör. Kasımlu) veya coğrafi (ör. Rûmlu, Şâmlu) kökenli yeni isimler vardı. Boylar uyarlanmış ve yeniden gruplanmışlardı.

Bu sık kaymalar dünyasında, bozkırda ve hatta yerleşik toplumların yakın komşuluğunda dilsel ve kültürel birlik gerekli şartlardan değildi.[17] Bu, insanların bu bağların farkında olmadığı demek değildir. Kaşgarlı Mahmud, Türkleşen toplulukların şive farklarının ve dil özelliklerinin farkında idi. Özellikle telaffuzda 'konuşma saflığı' ve harici etkilerin yokluğu bir gurur sebebi idi. Kaşgarlı, "*Şivelerin en kibarı sadece bir dil bilen, Farslarla karışmayan ve başka yerlerde mutad olarak oturmayanlara aittir. İki dilliler ve şehirlerin ahalisiyle karışanların konuşmalarında belli bir geveleme vardır... En kibar olanı Hakanî yöneticileri ve yanındakilerindir.*" demektedir.[18] Bu sonuncusu açıkça siyasi bir ölçüt idi. Burada aynı zamanda göçebenin gururunu, yerleşikler üzerindeki üstünlük duygusunu görmekteyiz. Ancak dil asla bir engel

[15] Khazanov, *Nomads*, s.138-139.

[16] Bkz. Lindner, *Nomads and Ottomans*, s.8-9, 22-23, 36 (Osmanlılar) ve Reid, *Tribalism*, s.8-11, 66-80 (Kızılbaş oymakları).

[17] Fried, *Notion of Tribe*, s.27-28.

[18] Kâšġarî/Dankoff, 1, s.83-84.

değildi. Değişik Türk toplulukları Türk olmayan unsurlarla onları tamamen asimile etmeden yoğun bir ortak yaşam içinde bulunmuşlardır (ör. Kıpçaklar arasındaki İranî dil konuşan Alan-As toplulukları).

Türk Boy İsimleri

Siyaseten hâkim boy veya uruk çoğunlukla boy birliğine veya kendisinin kurduğu konfederasyona kendi ismini verirdi. Bu oluşum çöktüğü zaman yeni hâkim uruk veya boy öne çıkar ve eskisi kısaca hasıraltı olurdu. Boyların dağılması değişik topluluklar arasında bu boy veya uruk isimlerinin ortaya çıkmasına yol açıyordu. Bazen bu parçalar, iki uruk veya boyun mikro birliğini yansıtan isimler üreterek birleşiyorlardı (ör. Özbeklerin Kıtay-Kıpçakları[19]). İslam öncesi ve İslamlaşmamış topluluklarda ve bir bütün olarak Cengiz öncesi dönemde boy isimleri belli sınıflamalara ve isimlendirme kaidelerine tabi bulunuyordu. Bunlar genellikle coğrafi göndermeleri (ör. Yış kişi), göçer/gezginliği (ör. Kaçar, Yörük), göçebe akıncıları (Kazak, Yağma), kurucu unsurların sayısını (ör. Dokuz Oğuz), bir halkın kısım veya kalıntısını (ör. Kırık, Kesek), unvana dayalı isimleri (ör. Çor, Yula), bağlı veya barışçı olanları (ör. Çuvaş, Uygur), şiddeti, şiddetli tabiat güçlerini (ör. Karluk), gücü, iktidarı, cesareti, saldırganlığı (ör. Salğur, Kınık), büyük ün ve zenginliği (ör. Bayaut) ifade ediyorlardı.[20]

Türk boy isimlerinin kökeni tastamam belli değildir. Uzun süre boy isimlerinin, nihayetinde kendi ismini topluluğa veren bir ataya giden uruk isimlerinden türediği görüşü tutuldu. Bu, boy şecerelerinin dünyaya sunduğu resim idi. Ancak bu, boy birlikleri için bir numune olarak gözükmüyor. Üstelik Türkler güçlü ve uzun süren İslam veya Moğol (Cengizli) etkisine girinceye kadar, Türk boyları arasında bu ata ismi sistemine örnek bulamıyoruz. Böyle boy veya siyasi/hanedan isimlerinin belirmesi sonradandır: Selçuk, Nogay, Osmanlı, Çağatay. Aynı şekilde, ongun asıllı çok az isim vardır.[21] Türkçe ile açıklanamayan pek çok isim vardır. Bu,

---

[19] Németh; *HMK*, s.18. Düzeltmeler gerekmekle birlikte Németh'in eseri temel olarak durmaktadır.

[20] Németh; *HMK*, s.32-50; Kafesoğlu, *Bozkır*, s.18.

[21] Németh; *HMK*, s.71-72.

Türk olmayan kökenlere veya unutulmuş tabirlere işaret edebilir. Göçebe dünyasındaki hayatın diğer pek çok unsurları gibi, isimler de değişmiş ve oradan oraya taşınmıştır. Kaynaklar bize sürekli değişen Türk göçebe oluşumlarının kaleidoskopik bir resmini sunuyor. Bu değişiklikler siyasi, idari seviyede oluyordu. Fakat çoğunlukla bir birlik, çekirdek boyları ama değişen seçkinleri ile uzun süreli etnik istikrara sahip olabiliyordu.

Göçerler ve Yerleşik Dünya

Hakkındaki kaynakların cimri olduğu ve büyük ölçüde düşman yerleşik toplumların bakış açısıyla yazıldığı Avrasya'nın Ortaçağ'daki Türk-göçebe dünyasında, siyasi yapıların oluşması ve yıkılması tam şekilde yansıtılmaz. Çoğunlukla farklı kökenden gelen göçebe kabileler kendi devletlerini kurmak için savaştığından, aynı zamanda bir etnos da oluşturdular. Bozkırda bir devlet veya bir siyasi yapı oluşturma süreci genellikle bir etnik oluşumu gerektiriyordu. Bu aynı zamanda göçebe toplumun dışındaki güçlere cevap olarak da gelişmiştir.

Göçer-yerleşik etkileşimi[22] belli bir zamanda iki toplumun siyasi ve iktisadi ihtiyaçlarına bağlı olarak, barışçı ve düşmanca, geniş bir ilişkiler spektrumuna yayılır. Kuşkusuz, fatih ve sömürgeci olarak Avrasya göçebesinin geleneksel imgesi çok fazla abartılmıştır. Gerçekte tarih boyunca göçebe adam da yerleşik komşusu kadar rahatsız edilmiştir. Yeni zamanlarda en büyük kayıpları verenler göçerlerdir. Yerleşik dünyaya göçebe baskınlarının sebepleri ile ilgili pek çok açıklama yapılmıştır: Otlakların azalması, 'barbarların' 'medeni' toplumun mallarına ihtirası, yerleşik toplumla iktisadi ilişki ihtiyacı.[23] Göreceğimiz gibi, en büyük rolü oynayan genellikle bu sonuncusu idi.

'İlkel'den 'ileri karmaşık' topluma geçiş insanın sosyo-politik evriminde temel bir dönüm noktası olmuştur. Ortaçağ Avrasya'sındaki Türklerin göçebe devlet teşekkülleri en iyi, 'geleneksel devletsiz' ve 'geleneksel erken devletli' toplum tabirleriyle karşılayabileceğimiz, 'ilkel' ve 'ileri karmaşık' örgütlenme biçimi derece-

[22] Bu konudaki en iyi eser olarak Khazanov, *Nomads*. Aynı zamanda bkz. Jagchid, 1977, s.177-204.

[23] Jagchid, *Peace, War, and Trade*, s.2.

leri arasında hareket eden yapılar şeklinde betimlenebilir. Birinciler, kuramda, küçük bir hükümeti olan veya resmen hiç olmayan eşitlikçi toplumlardı. Toplumsal bağlılığın birincil kaynakları (gerçek ve düzmece[24]) akrabalık talepleri ve bunun zorunlulukları, kabile ananesi ve bir derece işbirliği gerektiren göçebe ekonomisinin ihtiyaçları idi. Kendini sade şekilde yöneten böyle bir gruplanma (kendisinin genellikle çok hoşnut olduğu bir durum), tanıma göre diğerlerini yönetmeye muktedir değildi ve bu yüzden onları tabi kılamıyordu. 'Karmaşık toplum' ise, akrabalık sistemi ötesinde toplumsal bağlılık için kaynakları üreten merkezi icra organlarının (kabile reisleri ve krallar) gelişmesi, yani devlet ile karakterize edilir.[25] Göçebe devletlerin siyasi bağları çözüldüğü zaman, kurucu üyeleri çoğunlukla karmaşık veya geleneksel erken devlet toplumunun daha az gelişmiş bir çeşidine, hatta geleneksel devletsiz toplum biçimine geri döner. Göçebe toplum için devlet doğal, hatta gerekli bir şart bile değildi.[26]

Göçebelik, belirttiğimiz gibi, diğer ekonomilerle ilişkide olması gereken bir sistemdir. Çobanlık ile büyük şahsi mülk edinilebilir, ama yerleşik toplumunki gibi büyük miktarda ve çeşitte yiyecek üretilemez. Bu yüzden, büyük bir nüfusu besleyemez.[27] Yerleşik ve göçerlerin her ikisi de tabiatın ve insanın belirsizliklerine maruz olmakla birlikte, göçebelik hayli istikrarsız olan bir sistemdir. Hayvanlardaki bir salgın veya fazla çoğalmaları veya akınların sebep olacağı bir rahatsızlığın, boyların yeni otlak bulmak için göçüne veya yarı aç yağmacı tarafların tarım toplumlarına saldırılarına yol açacak şekilde, bozkırda uzun vadeli sonuçları olabilirdi. Kısaca bu, savaş ve fetihle sonuçlanıyordu.[28] Göçebelik hayatta kalmak için şart olan asgari sayıda hayvanı (koyun ve at başta olmak üzere, genellikle 60 ila 100 koyun, at, sığır, keçi ve deve) tutamayanlar için acımasızdı. Sürüsünü yeniden kurmak veya kendisini çoban olarak kiralamak suretiyle yardıma istekli veya

---

[24] Belirttiğimiz gibi, akrabalıkta güçlü bir siyasi bileşen vardı. Şecereler mevcut siyasi ihtiyaçlara göre düzenleniyordu. Bkz. Xazanov, *Social'naja ist.*, s.50-51; Lindner, 1982, s.696-697; Crone, *Slaves*, s. 35; Bates, *Yörük*, s.55-56.

[25] Sagan, *Tyranny*, s.xvi-xvii.

[26] Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenja*, V, s.22-23.

[27] Khazanov, *Nomads*, s.46, 50, 69-72, 81, 83; Braudel, *Civilization*, I, s.104.

[28] Khazanov, *Nomads*, s.69-72, 78-79, 81; Ecsedy, 1981, s.210-212.

varlıklı akrabası olmayanlar çoğunlukla yerleşikleşmek zorunda kalıyorlardı.[29] Bu göçerler, göçebe ve yerleşiklere aynı şekilde saldıran yağmacı çetelerin gönüllü üyesi oluyorlardı. Bu kopmuş adamlar, gelecekteki fatihlerin başlarına toplayacağı *comitatus*'un çekirdeğini oluşturuyordu. Hayli gelişmiş silah becerisi ile göçebe, yiğit ve korkusuz bir savaşçıydı.[30] Bu ustalıklar hem göçebe, hem de yerleşik toplumlarca kullanıldı. Bazı göçebe toplulukları veya fertler, etraftaki yerleşik devletlere müttefik (çok görülen evlilik ittifakları bu ilişkinin bir kısmıydı), paralı asker veya kölemen (İslam dünyasında gulâm ve memlûklar) olarak hizmet ettiler. Tabir veya ilişki ne olursa olsun, Avrasya bozkırını çevreleyen tüm yerleşik devletlerin böyle birlikleri vardı.

Yerleşik toplumla mücadele büyük ölçüde tarımsal ve kentsel üretim mallarına ulaşmak için yapılıyordu. Göçerler o andaki imkanlarına en iyi uyan stratejiyi benimseyerek, bu malların ticaret veya yağmasını yapıyorlardı. Esasında iki taraf içinde güçlü olan, bu alışverişin biçimini belirliyordu. Göçebelere karşı konumu genellikle savunmacı olan Çin gibi güçlü devletler genellikle ticaret reçetesini bir denetim vasıtası olarak kullandılar.[31] Bu temas ve mücadele göçebeleri devlet kurmaya sevk edebiliyordu.[32] Başarılı akınlar da, göçebe yöneticiler için taraftarlarına dağıtacak ganimet sağlayarak ve bir savaş önderi ve diplomat olarak karizmasını artırarak konumlarını güçlendirmeye yarayan bir vasıta idi.

Göçebe devletlerin türeyişi, büyük ölçüde devlet kurucuların amaçlarını açıklayan göçebe dünyasının kendi içinden gelen belgelerin azlığı sebebiyle, hala tam olarak anlaşılamamıştır. Boy örgütlenmeleri, sürekli savaş eğitimleri ve sürüleri ve insanları uzak mesafelere nakil için gerekli icra ustalıkları göz önüne alındığında, pek çok Avrasya göçebe siyasi teşekkülünde devlet belirtisi gizli kalıyordu. Belki de otlak veya mala ulaşma mücadelesinden

---

[29] Jagchid, Hyer, *Mongolia's Culture*, s.289; Barth, *Nomads*, s.16-17, 108-109; Smith, Jr., 1978, s.62; Xazanov, *Social'naja ist.* S.149-150.

[30] Sinor, 172, s.177; Sinor, 1981, s.134-135.

[31] Yü, *Trade and Expansion*, s.5; Khazanov, *Nomads*, s.202-206, 209, 211-212; Barfield, 1981, s. 54-55, 57; Lattimore, 1967, s.483-484; Jagchid, Hyer, *Mongolia's Culture*, s.306-308.

[32] Bu konuda yazılanları yakınlarda Barfield özetlemiştir: *Perilous Frontier*, s.5-8.

kaynaklanan iç baskılar devleti öne çıkarıyordu. Ama bu durumlarda bile göçebe devletten bir sebepten şüphe duyulur. Galip tarafın ya yenileni sürdüğü (ki, o da aniden, kendisini engelleyemeyen bir yerleşik komşunun üzerine çökerdi) veya eski düşmanı muzaffer boy birliğine dahil ettiği bu mücadelede, göçebe göçebeye karşı idi. Bir fetih devletinin doğuşu işte bu üsttabakalaşma[33] süreci yoluyla idi. Bu kesinlikle öngörülmüş bir sonuç değildi. Dahası, göçer bakılarına cevap veren veya bozkıra karşı saldırgan bir tutum takınan yerleşik devletler de bunda katalizör görevi yapabilirlerdi. Veya bir yerleşik toplumu sömürmek isteyen göçerler, bu faaliyetin askeri ve diplomatik gerektirmelerinin zorlamasıyla kendilerini bir devlet halinde örgütleyebilirlerdi.

Her halükarda mevcut antropolojik düşünce en büyük vurguyu, yerleşik devlet toplumlarıyla ilişkilerden zuhur eden dış etkilere yapıyor. Ancak merkezi otorite, kendisinin meydana gelmesine sebep olan katalizör ortadan kalktığı anda hızla yok olabilirdi.[34] Barfield, Çin sınırındaki göçebe devlet oluşumunun aslında güçlü Çin ekonomisini sömürme arzusundan/ihtiyacından kaynaklandığını düşünüyor. O, döngüsel gördüğü göçebe devlet oluşumunu Çin'in zayıf değil, güçlü dönemleriyle ilişkilendirmeye çalışmıştır. Bu yüzden, bu görüşe göre, birleşik bir müreffeh Çin, merkezi yönetici erkinin sadece güneydeki tarım devini sömürerek yaşayabileceği birleşik bir göçebe devletinin gelişmesi için gerek şart idi.

Üstelik göçerler, Cengiz'in Moğolları hariç, hayati gereksinimleri olan malların akışını duraklatacağı için Çin'i fethetmek değil, ondan koparabildiklerini almak istemişlerdir. Ona göre fetihler, karışık bozkır ve orman ekonomilerine sahip, Çin'deki hanedanlar çöktüğünde oluşan güç boşluğuna ilerleyen ve nihayetinde Kuzey Çin'i denetimine alan sınır devletçikleri kuran Mançuryalı Moğol

---

[33] Deér, *Pogány magyarság*, s.10-16; Fletcher, 1979-80, s.237-238.

[34] Irons, 1979,s.362; Khazanov, 1978a, s.123; *Nomads*, s.228; Jagchid, *Peace, War and Trade*, s.13; Kempiners, 1988, s.180; Barfield, 1981, s.47 ve yine onun *Perilous Frontier*, s.7-8. Barfield, İç Asya göçebe devletini dışişlerinde otokratik ve devlet gibi, iç işlerinde ise danışmaya dayalı ve federal yapıda olan bir 'em-peryal birlik' olarak tanımlıyor. Bunda askeri ve çoğunlukla zorba karakterdeki diplomatik işleri ve devletin finanse edildiği ganimeti idare eden yönetici seçkinler, sonuç olarak boy yöneticileri vasıtasıyla geleneksel boy ve uruk başkanlarına kendi otoritelerini kabul ettiriyorlardı.

ve Mançu-Tunguz halklarından gelmiştir.[35] Barfield'in bu kavramlaştırması, bu kitap boyunca döneceğimiz pek çok ilginç ve aynı zamanda tartışmalı noktalara sahiptir.

Diğer bir göçebe devlet oluşumu modelini Omeljan Pritsak önermiştir. O, uluslararası ticaretin etkisine ve 'şehir medeniyetlerinden çıkan profesyonel imparatorluk kurucularına' başrolü verir. Şehirlerle temasın uyardığı ve kervanlarla kendi denetimlerindeki topraklardan geçen şehir üretimi malların tadına varan kabile reisleri, hem tüccarların ve mallarının güvenliğini sağlayan, hem de kârın bir kısmını onlara bırakan bir '*barış*' (pax) kurdular.[36]

Göçebelerin kendi yerleşik komşuluklarındaki zengin şehirlere karşı tutumu, onların çağrılarına rağmen, belki de bu yüzden muğlâktı. Ticari nüfusları ve arzu edilen mallarıyla şehir merkezleri şüphesiz onları çağırıyordu. Fakat tehlike bu ayartmada gizlenmişti. Kül Tegin yazıtında (G5–6) *Türk Bilge Kağan* Çin'in "altın, gümüş ve ipeğinin" cazibesine karşı uyarır.[37] *"Tabgaç* (Çin) *milletinin* (bodun) *kelimeleri tatlı, hazinesi yumuşak* (ağısı[38] yimşak) *imiş. Tatlı sözlerle ve yumuşak hazine ile kandırıp (arıp) uzak halkı yakın yaparlarmış."* Bir kere kapıldı mı, bu halkın defteri dürülüyordu. Yazıt uyarıyor: *"Çin iyi ve bilge adamlara, iyi ve cesur adamlara özgürlük vermez* (yorıtmas)."[39]

Hsin T'ang-shu, aynı Bilge Kağan şehirler ve tapınaklar kurma fikrine kapıldığı zaman, onun ünlü müşaviri Toñukuk'un, kendilerini T'ang ordularından askeri olarak güçlü kılan şeyin göçebe yaşam tarzları olduğuna işaret ederek, onu bu fikirden caydırdığını yazar: *"Eğer yerleşik bir şehir hayatını benimsersek, tek bir ye-*

---

[35] Barfield, *Perilous Frontier*, s.9-10, 90, 101... Çin-Barbar ilişkileri tarihinde 'üçüncü gücü' oluşturan Kitan ve diğer Mançurya kökenli hanedanlar konusu önceden Gumilëv tarafından incelenmiştir: *Poiski*, s.63-69.

[36] Pritsak, *Origin*, I, s.15-17.

[37] Bu, hem *isgiti* hem de *qutay*ın 'ipek' demek olduğu, Tekin'in önerdiği (*Grammar*, s.231, 261) *altun kümüş isgiti qutay* okunuşudur. Clauson, *ED*, s.261, kelimeyi eşgüti (eşgürti) "bir çeşit nakışlı, bir yüzü kabartmalı ipek kumaş" olarak okur. Ajdarov, *Yazyk*, s.286, *isgiti*yi DTS1., s.213'ü takiben *isigti* "sekir verici içecek" olarak okur.

[38] *Ağı* 'hazine' ve nihayet 'ipek kumaş', bkz. Clauson, *ED*, s.78.

[39] Tekin, *Grammar*, s.231, 262 ve onun *Orhun Yazıtları*, s.2-5; Ajdarov, s.287.

nilgiden sonra ele geçiririz."[40] Şehir göz kırpıyordu ama bir taraftan da iktidarın kaybı ve nihayet kültürel soykırımla tehdit ediyordu.

Göçerler komşularının askeri savunmalarını sürekli sınıyorlardı. Bir anlık zayıflık veya çöküş, onların yerleşik bir devleti fethiyle sonuçlanabilirdi. Ancak bu, göçebe toplumda uzun vadeli ve çoğunlukla istenmeyen sonuçlara yol açabiliyordu. Bunlardan ilki, artık bir hanedan olarak yönetici ailenin ve göçebe seçkinlerinin genellikle yerleşikleşmesiydi. Bunlar yeni fethedilen tabilerinin tuzaklarını ve kültürlerini benimseyince, bozkırda kalan kendi boydaşlarına yabancılaşıyorlardı. Avam göçerler bu nimetlerden faydalanmıyordu. Kendi reislerinin 'gökten takdirli hükümdarlar' haline gelmesi onlar için çok az şey ifade ediyordu. Başlangıçtaki ganimet paylaşımından sonra, bir yerleşik devletin devralınması onlara az şey kazandırıyordu. Aslında, hükümet onlardan vergi almak ve hareketlerini denetlemek istediğinde, yaraya bir de aşağılanma ekleniyordu. Yeni yapıda onlara göre fırsatlar da yoktu. Hükümet yolunda fazla gelişmemiş olan göçerler genellikle, temel kurumlarına göçer fatihlerin dokunmadığı tarım tabanlı, bürokratik devletlerde görev almak için eğitimli değillerdi. Bu makamlara istisnasız bu işleri önceden yapanlar veya başka yerlerden gelen benzer şekilde eğitimli kimseler getiriliyordu. Devlet oluşumundan kazancı olanlar göçebe seçkinler ile onlara katılan becerikli yerleşik zümreler idi.

Devlet bütün seviyelerde toplumsal ve ekonomik farklılaşmayı artırmaya eğilimliydi. Her halükarda bir gerçek değil, ülkü olan göçebe eşitlikçiliği, şimdi çok uzaklarda kalmıştır. Reisler, gök öyle emrettiği ve semavî talihe (*kut*) sahip oldukları için yöneten, gökte hazırlanmış *kağan*lar haline geliyordu. Kağan sonradan *sultan* veya *padişah* olabilirdi, fakat hükümetin üzerlerinde denetimi artırmak istediği göçerlerle aradaki uçurum sürekli büyüyordu. Yakın ve Orta Doğu ve Çin'in yerleşik devletlerinin fethi, çoğunlukla bunların göçebe efendilerinin ve yakın destekçilerinin yerleşikleşmesine ve değişen derecelerde kültürlerini değiştirmesine yol açmıştır. Boydaşlar genellikle zengin değil, daha fakir ve az

[40] Jagchid, 1981, s.70'de alıntılanmış. Aynı tartışmalar Çin'in lüks malları tarafından büyülenen Hun yöneticileri için de yapılmıştır. Bkz. *Shih-chi*/Watson, II, s.170.

özgür olarak terk ediliyordu. Bu isyanlara yol açabilirdi ve de açmıştır.[41]

Karizmatik göçebe yönetici uruklarının, olağandışı şekilde uzun süren büyük imparatorluk hanedanlarının (Hun, Cengizli, Osmanlı), büyük yerleşik toplumların bölgesel yöneticileri haline geldiklerinde bile, bir bütün olarak (son Osmanlılar birkaç istisnadan biriydi) düzenli haleflik sorununu çözemediklerini görmek ilginçtir. Devlet, mülk üzerinde 'ortak egemenlik' icra eden yönetici uruğun ortak mülkü olarak görülüyordu. Karizmatik uruğun herhangi bir üyesi siyasi yapının tamamı veya bir kısmı için önderlik iddia edebilirdi. Bu istisnasız, gelecekteki yöneticinin kabiliyetlerinin sadece sınanmadığı, aynı zamanda savaş meydanında gösterildiği kanlı taht mücadelelerine yol açıyordu. Zafer 'göğün vekâletine' işaret ediyordu. Kağan/sultan/padişah, kendisinden sonra gelenin buna değdiğini ispatlaması gereken müthiş bir şahsi iktidara sahipti.[42]

Türk Dünyasında Etnik Süreçler

Rasgele bir gözlemci için bile Türk halklarının, özellikle eski Sovyetler Birliği'ndekilerin mevcut sınırlarının hem karmaşık tarihi süreçlerin, hem de daha acil, özel siyasi ihtiyaçların sonucu olduğu açıktır. Bazı durumlarda, ayırıcı etnos-dil ölçütünün gerçekte tarihi geçmiştir ve etnik yapıyı belirlemez. Diğerlerinde ise küçük farklılıklar, öbür türlü yakından akraba olan toplulukları ayırma niyetiyle abartılmıştır. Bu yüzden çağdaş ulus kurma döneminde diller ulusları yapmaz, uluslar sıklıkla, hayli siyasileşmiş bir süreçte dilleri yaparlar.[43] Bu yaklaşımın karşı tezi, Türk halklarını farklılaşmamış veya az biraz farklılaşmış kitleler gibi görmek olmuştur. Bu da tarihi gerçeği çarpıtır. Türk halklarının et-

---

[41] Köymen, *Büyük Selçuklu*, II, s.399; Dalaj, *Mongolija*, s.116-120.

[42] Barfield, *Perilous Frontier*, s.27-28, 138; İnalcık, 1959; Streusand, *Formation*, s.30. Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, s.59-60, 66, mücadele ile kutsal seçimi vurgulayarak, Türk halklarında devletin yönetici hanedanın ortak mülkü olduğu fikrini reddeder. Fletcher, 1979-80, s.238-239, savaş halini bozkır toplumunun 'bağlılık ilkesi' olarak niteleyip, en uygun kimsenin yönetici aile içinde savaş, katl ve silahlı mücadele ile seçilmesini bozkırda doğal bir siyasi süreç olarak görür.

[43] Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, s.51.

nik yapısı ve oluşumu ile ilgili bir tartışmada, göçebe çobanların olağanüstü hareketliliği, çoğunlukla etnos-boy bileşenlerinden bazılarının değiştiği, siyasi oluşumların çözülme ve yeniden şekillenmesindeki hızı akılda tutulmalıdır. Bir etnik oluşum tartışması toprak ve insan arasındaki farkı da göz önüne almalıdır. Kendilerinin çoğunlukla çeşitli boy kökenleri ve etnik tarihleri olan Türk toplulukları, çok karmaşık etnik mazileri olan toprakların efendisi oldular. Kendisi değişik etnik tabakaların bir ürünü olan Türkdışı bir nüfusun (Orta Asya'da genellikle İranî) özgün temeli üzerine, değişik zamanlarda Türk halklarının çok sayıda dalgası aşılandı. Esasında yeni, fakat çoğunlukla tek türlü olmaktan uzak bir halk üreten bir derece karışma, asimilasyon meydana geldi. Ayrı kökenlerin yansımaları maddi kültürde de görülebilir. Bu yüzden, tek bir Türk topluluğunca kullanılan eyer yaylarının çeşitliliği, bu halkı teşkil eden etnik topluluk ve alt-toplulukların çeşitliliğine işaret eder.[44] Özbekler, bir dizi karmaşık tabakada, çeşitli Türk ve İranî unsurlardan evrilen bir çağdaş Türk halkı için böyle bir örnek sunarlar. 'Özbek' şehirlerinde İranî konuşma hala sıradan birşeydir.

Türk tarihinin fevkalade özelliklerinden birisi Türk dillerinin yayılmasıdır. Orta Asya ve Yakın ve Orta Doğu'daki askeri-siyasi seçkinlerin dili olarak Türkçe fiziki sınırlarının bayağı ötesine yayılmıştır. Göçer ekonomisinin tahditleri göz önüne alındığında, göçebelerin nüfusları genellikle yerleşik komşularınkinden küçüktür. Türk olmayan halklar veya onlardan topluluklar, en azından ilk aşamalarda, bu dili fiilen karışmadan benimsediler. Orta Asya ve Orta Doğu'da bu, biraz büyük nüfusları içermiştir. Bunun örnekleri, Türk dilini benimseyen ama zaten uzun süredir tek-Tanrılı dinlerin bağlısı oldukları ve Türkçeyi bir *lingua franka* ortamında edindikleri için, geç Ortaçağ'da gittikçe bir Türk halkına ait olmanın en önemli işaretlerinden biri haline gelen İslam'a geçmeyen topluluklarda da görülebilir. Böyle toplulukların örnekleri Karaim ve Kırımçaklar, Kumanca konuşan Ermeniler, pek çok Doğu Anadolu Ermenisi ve muhtemelen Gagauz ve Karamanlı Rumlarıdır.

[44] Basilov (yay.), *Nomads*, s.142.

Türk nüfusu bugün, kesinlikle diğer Altay dili konuşan topluluklardan fazla olmak üzere, olağandışı bir fiziki çeşitlilik gösterir. Özgün Türk tipi, eğer böyle birşeyi varsayarsak, çünkü bu hareketli halk çok erken bir aşamadan beri komşularıyla kaynaşmaktadır, muhtemelen moğolsu (mongoloid) tip idi (bütün olasılıklarla Güney Sibirya türü). Bunu, Türk halklarının görünmesiyle önceki İranî dilli Avrupai bölgelerin nüfuslarının Moğolsu etkiler göstermeye başlamasının eşzamanlı olmasından çıkarabiliriz. Ancak bu Türkleşen halkların fiziki dönüşümü, bunu hayli geçen dil değiştirme ile asla başabaş değildi. Özbekistan ve Karakalpakistan'ın nüfusları, özellikle de Türkiye'nin kendinin ve İran'ın Türk nüfusları bunu göstermektedir.[45] Bu sürecin karmaşıklığına ek olarak, Orta Asya'ya kayan Türk nüfuslarının kendileri zaten karışıktı. Genellikle doğuya gittikçe Türkler daha çok moğolsulaşır; batıya doğru ise avrupaidirler.

Nüfusun ve daha az olarak dilin bu çeşitliliğine bakılarak, siyasi tarihteki uzaklaşmalara bakmaksızın, gerçekten bir 'Türk tarihinden' bahsedebilir miyiz? Karmaşık bir dil ilişkisinden başka Osmanlıları ve Yakutları birleştiren şey nedir? Öyle görünüyor ki, geniş manada bir ortak kökenden başka onları rapteden çok şey yok. Fakat Türk halklarının[46] ezici çoğunluğunun, köken ve dil gibi ortak noktalara ilaveten, büyük ölçüde ortak bir tarihi ve bundan mülhem kültürü vardır. Türk halklarının ezici çoğunluğu (genellikle farklı ölçülerde olsa da) büyük Avrasya göçebe devletlerinin (Hunlar, Göktürkler, Cengizliler ve Timurlular) parçası olmuşlardır. Bu devletlerde gelişen kurum ve gelenekler, Roma imparatorluğundakilerin Avrupa'nın siyasi kültürünü şekillendirmesinden farklı olmayan bir rol oynadılar. Bu yüzden, Osmanlıları, Tatarları, Özbekleri ve daha mesafeli olarak Çuvaşları birbirine bağlayan ortak siyasi ve kültürel ipler vardır. Aynı zamanda önemli ayrılma noktaları da bulunur. Bazı bilginler ortak unsurla-

---

[45] Oshanin, *Anthropological*, s.xxv-xxvi; Potapov, *Očerki*, s.135-136; Abdushelishvili, *Contributions*, s.1-5; Petrov, *K istorii*, s.11; Čeboksarov, 1980, s.317-318; Xalikov, *Proisxoždenie*, s.37-40.

[46] Burada, Türk kökenli olmayan ve dil değiştirmelerine rağmen kendilerinin Türk-dışı etnik aslı ve farklılığı hissini koruyan Türkçe konuşan toplulukları, yani Kumanca konuşan Ermenileri, Yahudi Kırımçakları, son dönemlerde kendileri için bir Türk köken icat eden Doğu Avrupalı aykırı Karaimleri, Urumları (Doneck-Ždanov bölgesinin Tatarca konuşan Rumları) hariç tutuyoruz.

rı, bazıları ise ayrılıkları pek hesaba katmazlar. Günümüzdeki siyasi mülahazalar alınan konumla büsbütün ilgisiz değildir. Milli veya etnik bilinç seviyelerini ölçmek genellikle zordur. Bunlar bir toplulukta fertten ferde ve de topluluktan topluluğa değişirler. Ortaçağ insanlarının tavırlarını değerlendirmek ise, zaman aralığı ve kaynak kıtlığı sebebiyle daha bir zordur. Bu çalışma boyunca hem bir araya getiren bağları, hem de ayıran anlamlı farklılıkları arayacağız.

Bu bir sorunlar kitabıdır. Olayların çoğunu yazılı kaynaklarımız ateşböceği edasıyla aydınlatıyor. Bazen dilbilimsel, arkeolojik ve etnolojik veriler önemli bilgi sağlıyor. Bunlar aynı zamanda pek çok soruya sebep oluyor. Şu veya bu tabirin menşei tartışılabilir. Tarihi ve toplumsal-dilsel anlamı açık olmayabilir. Dil delilinin yokluğunda şu veya bu arkeolojik kültürün belli bir etnik topluluğa hamledilmesi tamamen farazi olabilir. Belli bir topluluğun günümüzdeki dinamiklerine dayalı çıkarımlar, otomatik olarak onların atalarının veya onlarla akraba toplulukların da aynı şartlarda aynı zihniyete veya düşünceye sahip oldukları anlamına gelmez. Torunları çok farklı bir siyasi ve bir derece fiziki çevreye muhatap iken, bir Ortaçağ göçerinin tavrını, onun şimdiki torunlarının tavırlarına bakarak belirleyebilir miyiz? Sorunlar ve yorumlar çok fazla. Buna, tam olarak algılanamamış tarihi gerçeği kurnazca veya açıktan açığa çarptıran milli tarih yazımlarının dayatmaları da eklenmektedir. Milliyetçiliğin renk verdiği bir çağda, mecbur olduğu üzere milli destanın özü ile uğraşan etnik oluşum çalışmaları, mecburen hem milliyetçi dogmanın şekillenmesini etkilemiş, hem de bir taraftan ondan etkilenmiştir. Bu tavırlar, değişik Türk halklarının tarihleriyle ilgili yazına değişen derecelerde yansımıştır.

Bu eser, bütün bu meselelere kesin cevaplar sağlamaya kalkışmıyor. Umduğumuz üzere, doğru olanları gösteriyor ve ilerdeki bir çalışma için rehber teşkil ediyor.

1. BÖLÜM
AVRASYA HALKLARI VE DİLLERİ

Türk dilleri son ikibin yıldır Hint-Avrupa, Ural, Paleo-Sibir, Kafkas ve Sami dillerini yutarak istikrarla ilerlemektedir. Çince-Tibetçe ile önemli ve Hintçe ile daha dolaylı temaslar vukua gelmiştir. Bu yüzden, Türk halklarının komşularıyla ilişkileri tartışması onları mutlaka geniş Avrasya etnos-dil çerçevesinde ele alarak başlamalıdır. Şimdiki biçimler ilerleyen sayfalarda ana hatlarıyla verilecektir. Geçen iki binyılda kaydıklarını söylemeye gerek yok. Bazıları sürekli battı (ör. Paleo-Sibir), diğerleri yerleşim alanlarını kaydırdı. Bu bilhassa Türk halkları için doğrudur. Bunların günümüzdeki dağılımını gözden geçirmek, olaylardaki baş tanımamızı ve önceki dönemleri yeniden kurmamızı sağla-yacaktır.

Çağdaş bilim, eski 'Stammbaum' veya 'aile'/şecere terminolojisinin, akraba dillerin çok yönlü ilişkilerini hakkıyla karşılamadığını farkederek, 'dil ailesi' kavramını öncekine nazaran daha yumuşak bir görüşle ele alır. Yine de, bu terminoloji hala faydalıdır ve bu ilişkilerin doğasını daha geniş bir anlamda anlatmak için yaygın şekilde kullanılır. Bir dil ailesinin tarih öncesini kendi 'Urheimat'ında (çıkış yeri, türenek) yeniden kurmak çok fazla tahmine dayalı bir işlemdir. Belli bir zaman zarfında belli bir aile oluşturan gruplanmalar için ortak bir köken varsayamayız. Gerçekte dil bölgesi/dil birliğinin veya bu eritici süreçte mümkün bir aşama olarak akraba olmayan dillerin yakınlaşmasının rolü henüz tam izah edilmemiştir. Ortak bir bünyesel tür de farz edemeyiz. Bu, günümüzdeki Altay, Hint-Avrupa, Sami ve Hami (veya son ikisini Afro-Asya dili olarak adlandırabiliriz) dilleri konuşanlar için şüphesiz doğru değildir ve olası farklı biçimlerle birlikte, benzer bir

durum geçmiş için de uygulanabilir. Çok büyük ihtimalle, ortak bir dil (veya yakından akraba türlerini) konuşan kabileler çekirdeği, istikrarlı veya gayet dinamik ve genişlemeci olabilen bir 'Urheimat' içinde daha 'bütünlük' aşamasında iken değişik unsurları eklemiş ve kaybetmiştir. 'Sıhrî olarak' akraba dillerin bu dil birliği safhasında bile, ayrışan etnik-dilsel alt-tabakaya dayalı ve aynı zamanda toplum içindeki değişmenin etkilerinden kaynaklanan yerel biçimleri vardı. Akraba şiveler uzaklaşıyor, de-ğişim geçiriyor, belki yeni unsurlar alıyor, çekirdeğe geri dönüyor ve temasını yenilediği çekirdeğin kimi guruplarına yeni kavram ve tabirler tanıtıyorlardı.[47]

Son zamanlarda Avrasya dillerinin çoğunu biraraya getirme teşebbüsleri görülmüştür (Nostratik Kuram). Bu kuramın takipçilerinin önerdiği uygunlukların kaynağı hakkındaki görüşlerimiz ne olursa olsun, bu uygunluklar kendileri daha fazla araştırmayı hak eden önemli ilişki kalıplarının altını çiziyor diyebiliriz.

ALTAY DİLLERİ

Altay dilleri çalışmalarının erken zamanlarında bunları Ural dilleriyle bağlamanın mümkün olduğu düşünülüyordu. Ural-Altay kuramı gözden düşmesine rağmen, eski bağların varlığını gerektiren pekçok ilgi vardır. Ör. Fin. *Kieli* 'dil, konuşma' Türk. **kälä* [Orta Türk. *kälä-çü* 'söz'], Moğ. *kele* 'konuşma', *kelen* 'dil, konuşma', Tung. *kêlê* 'gelin olmak'; Mac. *nyál* 'salya', Karel. *ńolg* 'sümük', Est. *nõlg* 'sakağı', Türk. *ńâl* [Türkm. *yâş* 'yaş', Çuv. *śol*], Moğ. *nil-bu* 'tükürük', *nis-bu-sun* 'yaş', Tung. [Lam.] *ńâla-kçâ, ńâla-kljâ* 'ıslak', *ńôl* 'terlemek, çürümek', *ńôhun* 'ter' vb. Fin. *ole-* 'olmak, meydana gelmek', Mac. *vol-*, Türk *wol-* [*bol-, ol-*], ? Tung. *o* 'olmak, meydana gelmek'; Mac. *forog* 'dönmek', Türk. [Kazak.] *ort-* 'zıplayış yapmak, ileri geri koşmak', Moğ. *(h)orçi* (<**por-ti*) 'dönmek'.[48]

Altay dilleri şu gruplardan oluşur: Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, büyük ihtimalle Korece'nin önemli öğeleri ve muhtemelen

---

[47] Hint-Avrupa çalışmalarındaki bu oturmuş ilkeler için bkz. Mallory, *Indo-Europeans*, s.14-21.

[48] Krş. Räsänen, *Uralaltaische Wortforschungen*, s.29, 24, 39, 44 vd. ve diğer pek çok örnek.

Japoncayı oluşturan tabakalardan biri.[49] Bütün ilişki sorunludur. Günümüzde uzmanlar, Altay dillerinin ortak bir kaynaktan gelen (4000 ilâ 2000 yıl önce[50] veya bazı varsayımlara göre bayağı önceden ayrılan) bir diller topluluğunun mirasçıları olduğunu düşünenler ile bunlara, yüzyıllarca süren temas ve ödünçlemeler, yani bölgesel olgu sonucu sonradan yakınlaşan, başlangıçta akraba olmayan diller diyenler arasında bölünmüştür.[51]

Bu yüzden, Ortak Türk. *taş* (< *tâş) Çuv. (Oğurca-Bulgarcanın tek yaşayan temsilcisi) *çul* (< **çal* < **tiâl* < *tâl, Ortak Türk. *ş* = Oğur-Bulgar *l*), Moğ. *çila-ġun* (< **tila-ġun* < **tila-βun*) 'taş' ve Korece *tol* 'taş'[52] veya Evenk. *ir-i* Nan Ulç. Orok. *xuru* (*xürü*), Ma. *ure* (< **xürü-* < **k'ürü-/ k'üri-* 'olgunlaşmak, kemale ermek'), Moğ. **kür*(*ü*)- 'varmak, yetişmek, kafi olmak', Ed. Moğ. *kür-* Türkçe *küz* 'güz'[53] bir ata dili öneren akrabalık ilgisini mi temsil eder, yoksa bunlar sadece eski ödünçlemelerin yansımaları mıdır? Bu mesele, Türk etnik oluşumunun erken aşamalarını açıklamak için ciddi bir öneme sahiptir. Maalesef, halen elimizde meselenin nihai çözümü yoktur.

Görüşlerini yakınlarda Rouse'un özetlediği Miller'e göre, Ön-Altayca Batı Sibirya bozkırlarında, batıda Hazar denizi ve doğuda Altaylara doğru genişleyen alanda 7000 yıllık bir kökene sahiptir. Ön-Altayca konuşanlar doğuya, Altaylar bölgesine doğru hareket ettiler ve burada doğu ve batı olarak ikiye ayrıldılar. Batı grubu Türkçenin dilsel atası idi. Doğu gurubunun konuşanları parçalandılar. Moğol bozkırlarına gidenler Ön-Moğol dil topluluğunu ortaya çıkardılar. Kuzeydoğu yönüne, Sibirya ormanlarına doğru gidenler, Ön-Tunguz dil birliğini oluşturdular. Bunlardan bir kısmı daha da doğuya gitti ve Mançu dilini çıkardı. Bazıları ise daha da doğuya giderek, MÖ 4000 civarında Kore, Japon ve Ryukyu dille-

---

[49] Korece için bkz. Menges, 1984, ve Japonca için Miller, *Japanese*. Bu meselenin toplu değerlendirmesi için Shibatani, *Languages of Japan*, s.94-118.

[50] Róna-Tas, 1982, s.123.

[51] Tartışmalar için bkz. Ligeti, *A magyar nyelv*, s.424-440; Baskakov, *Altajskaja*, s.29; Poppe, *Introduction*, s.125; Clauson, 1956, s.181-187; Miller, 1991, s.5-62. Bazin, 1983, s.31-58, Türk-Moğol akrabalığını tartışır.

[52] Ramstedt, *Einführung*, I, s.49; Ligeti, *A magyar nyelv*, s.434.

[53] Cincius, *Issledovanija*, s.12.

rinin atalarına yol açtılar. Korece ve Japonca MÖ 2665'ten önce koptular.[54]

Altay akrabalığı kuramı aşağıdaki biçimde gösterilebilir:

Çizim 1

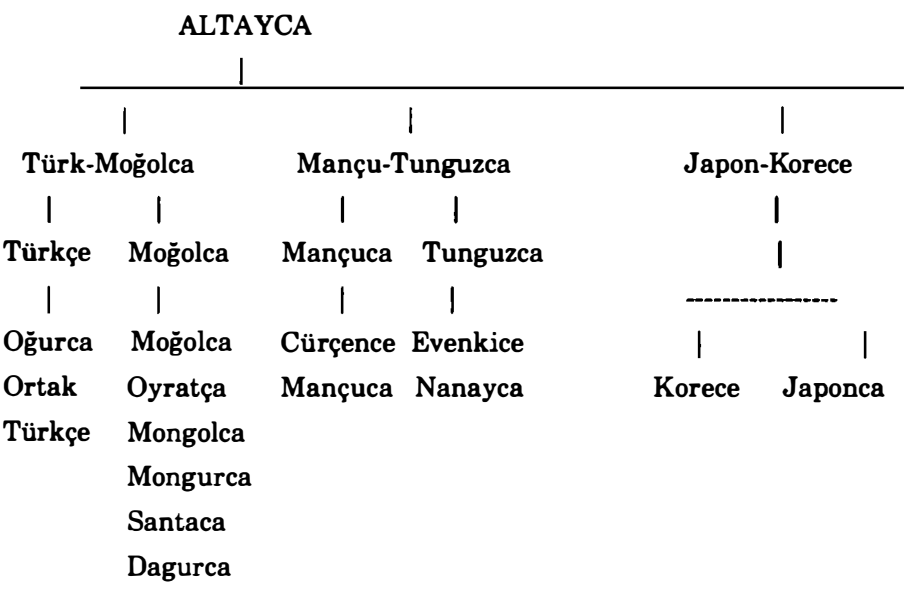

Yukarda çerçevesi çizilen gelişmeleri açıklamaya çalışan diğer pekçok şema vardır.[55] Bunun biraz değişik biçimlerinden biri olarak, R. A. Miller'in[56] (Çiz. 2) çalışmasını alabiliriz.

---

[54] Bkz. Miller, *Japanese* ve *Origins* ve onun sonuçlarının özeti için Rouse, *Migrations*, s.77-80. Clauson, 1960, s.112-113, Türkleri bozkır bölgesine ve Moğolları Baykal gölünün doğusundaki ormanlık bozkıra yerleştirir. Németh, 1942-47, s.57-63, Türkçe'nin 'Urheimat'ı ile ilgili çeşitli kuramları (Altaylar, Doğu Türkistan ve etrafı, Doğu Asya, Xingan bölgesi, Batı Avrasya, Güneybatı Türkistan) özetlemiştir. O, Altaylardan Ural dağlarının doğusundaki bölgeye uzanan bir türeneği tutar. Menges de, *TLP*, s.57, Altay türeneğini daha batıya, Tanrı dağları ile İdil veya Urallar arasındaki bozkıra yerleştirir. Hint-Avrupa dilleri ile Altaycanın teması Karadeniz-Hazar bölgesinin doğusunda vukua gelmiş olmalıdır. Altayca konuşanlar yaklaşık MÖ 1500'deki Hint-Avrupa yayılmasıyla doğuya doğru itilmişlerdir.

[55] Diğer modellerin bir örneklemesi Poppe'de, *Introduction*, s.137, ve Baskakov'da, *Altajskaja sem'ja*, s.14, bulunabilir.

Çizim 2

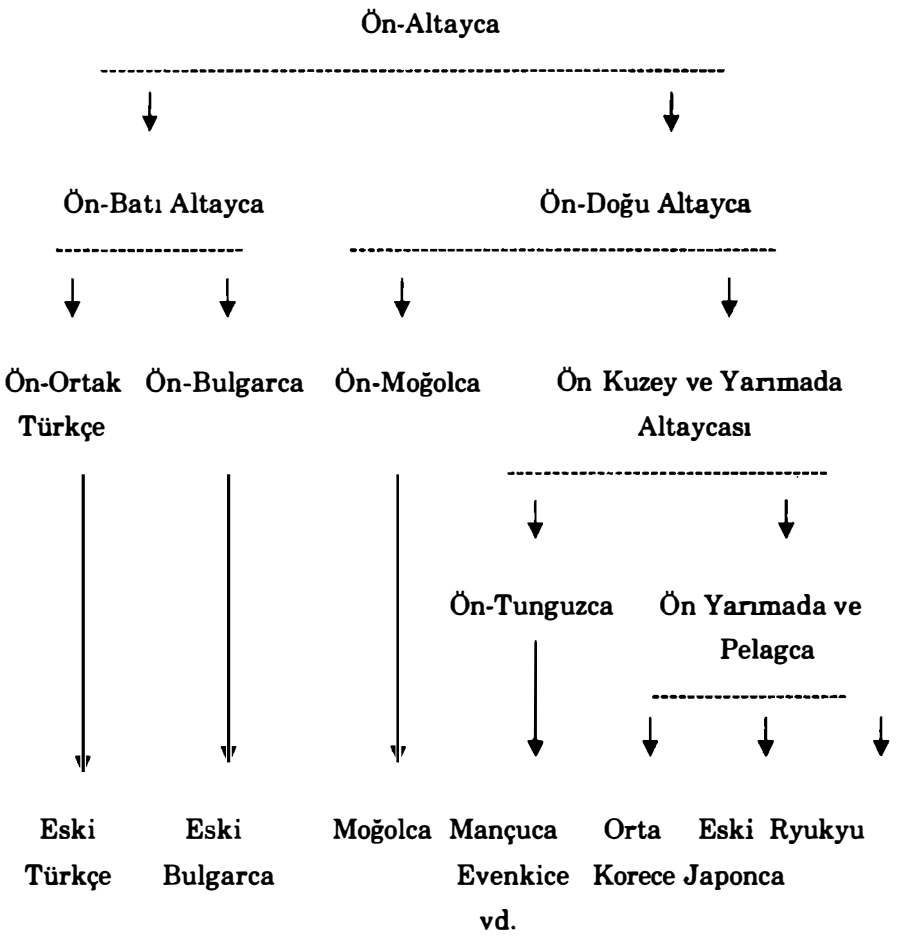

Bu şema çok farazi kalmaktadır ve bu yüzden dikkatli kullanılmalıdır. Arkeolojik deliller mesela, Altaylardaki Göktürk devletini oluşturan toplulukların öğelerinin Baykal ötesi bölgeden geldiğini gösterir gibidir (Bkz. 5. Bölüm). Yani Türk unsurlar Miller'in şemasının önerdiğinden daha doğuya gitmiş ve sonra batıya çekilmiş olabilirler. Altay anayurdu çok erken Hint-Avrupa ve Ural alıntılarını açıklamak için hayli batıya çekilmektedir. Bu önemli bir noktadır ve insanlar Batı Sibirya'dan büsbütün çekilmekte gönülsüzdürler. Fakat bu temaslar bayağı doğuda bir nok-

[56] Miller, *Japanese*, s.44.

tada olmuş olamaz mı? Bunlar kesinlikle Hint-Avrupa birliğinin kırılmasından sonra gerçekleşmiştir. Bu yüzden, eğer Ural (Batı Sibirya) ve Hint-Avrupa (Hazar bozkırları) ile temasın meydana geldiği batıda bir Altay anavatanı varsayarsak, aynı zamanda Altay toplumunu Altay bölgesi ve doğusuna taşıyan bir göçü de öngörmeliyiz. Hala daha kapsamlı bir tahlil isteyen dil verileri bu noktaya işaret edebilir.

Bir diğer faraziye ise Altayca konuşanların önceden de bozkır sakinleri olduğudur. Bu da açık değildir. Aslında Türklerin ve diğerlerinin hayli geç bir tarihte Hint-Avrupa etkisi altındaki bozkır halkları haline geldiği de kolaylıkla iddia edilebilir.

Altay 'varsayımı' bu dillerin genetik olarak mı akraba oldukları, yoksa benzer nitelikleri yüzyıllar boyu süren yoğun temaslarla mı elde edip, sadece bu ortak, bölgesel özellikler sayesinde bir dil 'ailesi' oluşturdukları üzerinde sıkı bir tartışma konuyu olmayı sürdürmektedir. Kimileri bu dillerin ödünçlemeler haricinde bir ilişkilerinin olmadığını ve ne genetik, ne de karışmış bir 'aile' teşkil etmediklerini öne sürer.[57]

TÜRK DİLLERİ

Türk dillerinin tasnifinin kendisi sorunlardan hali değildir. Bugünkü Türk dilleri, önemli Türk dışı unsurları ve (daha erken karışmaların sonucu olarak) farklılaşmış bulunan Türk toplulukların birbiriyle karışımını içeren, karmaşık bir etnik oluşum tarihinin sonucunu temsil ederler. Burada sunulan çok sayıdaki tasnif sisteminden ilki, bazı değişiklikler ve Róna-Tas'tan alınmış

[57] Janhunen, *Manchuria*, s.242-242, yakınlarda konuyu inceledi ve Altaycı karşıtıdır (ne mutlu ki kendisinde tartışmanın bir kısmına damgasını vuran duygusal hınç yok). O, bu "yoğun temasların" Ön-Moğol öncesi ve Ön-Bulgar (yani Oğur) öncesi arasında, Hun öncesi çağda başladığını düşünür ve şu sonuca varır: "Geleneksel Altay bünyesi üç genetik birim arasındaki karmaşık bir bölgesel temaslar ağını yansıtmaya başladı." O bunların içinde belki sadece Moğolca ve Tunguzcanın genetik akraba olabileceğini düşünür (s.251-252). C. I. Beckwith, *Koguryo. The Language of Japan's Continental Relatives* (Leiden, 2004), s.164-194 ve A. Vovin, "The End of the Altaic Controversy" *Central Asiatic Journal* 49/1 (2005), s. 71-132, bir Altay dil ailesinin varlığının hiçbir şekilde sözkonusu olmadığını iddia ederler.

unsurlarla Menges'in sistemine dayalıdır.[58] Baskakov, Arat, Poppe, Tekin (aşağı bkz.) ve diğerlerinin eserlerinde bir şekilde değişen çeşitler bulunabilir.[59]

Son zamanlarda Doerfer, gerçekte sadece 7 Türk dili olduğunu belirtti: Çuvaşça, Halaççа, Sahaca (Yakut), Güney Sibirce, Kıpçakça, Uygurca ve Oğuzca. Başka herşey bu dillerden biri veya öbürünün şive veya ağzıdır.[60]

İÇ ASYA-ORTA ASYA / TÜRKÜT GRUBU

İÇ ASYA GRUBU

Eski: Róna-Tas, Altay birliğinin dağılmasından hemen sonra başlayan ve daha sonra pek çok Türk dili ve dil guruplarının çekirdeği olacak şivelerin belirmesiyle son bulan bir *Erken Eski Dönem* tahmin eder. Bu, Oğurca-Bulgarcanın özelliği olan r'leşme ve l'leşmenin belirdiği *Geç Eski Türkçe*dir.[61] Bu yüzden, *Geç Eski Türkçe* için *terminus post quem* MÖ 1. binyılın ilk yarısıdır. *Eski Türkçe* daha sonra *Eski Türkçe* ve *Eski Oğurca-Bulgarca*ya bölünmüştür[62] (aşağı bkz.). Menges'in sisteminin iyi yanı hem diakronistik ve sinkronistik, hem de kronolojik ve bölgesel olmasıdır:

---

[58] Menges, *TLP*, s.60-66; Róna-Tas, 1982, s.117-126.

[59] Baskakov, *Altajskaja*, s.20, ve daha ayrıntılı olarak *Vvedenie*, s.230; Arat, 1951-53, s.122, Poppe, *Introduction*, s.33. Dilaçar, *Türk Diline*, s.40-62, ve Tekin, 1989, s.141-160, değişik tasnif sistemlerinin araştırmasını verirler.

[60] Doerfer, 1990, s.18-19.

[61] Bazı bilginler Oğurca-Bulgarca r'leşme ve z'leşmeyi önceki yapı ve **r > z* ve **l > ş* kaymasını sonraki bir gelişme olarak Ortak Türkçenin özelliği görürler. Varsayıma göre, zamanla bu kayma Türkçede umumileşti ve batı toplulukları (Oğurca-Bulgarca) bile bundan etkilendi. R'leşme ve z'leşme, ve l'leşme ve ş'leşme meseleleri halen sıcak tartışmalardır. Bkz. Tekin, 1979, s.118-137, Tekin, 1986, s.141-160 ve Doerfer, 1984, s.36-42.

[62] Menges, *TLP*, s.61, başka bir görüştedir: "*Esasında bu bölünme bir gerçek Ön-Türkçe biriminin parçasını oluşturmadı, lakin Ťăvaş'ı* (Çuvaşça, O.K.) *Moğolca'ya bağlayan bölgesel dil çizgilerinden kolayca anlaşılacağı gibi, Ön-Türkçe ile Ön-Moğolca arasında bir geçişi temsil ediyordu. Dilbilimsel ve tarihi sebeplerle, Hunların dilinin kaydadeğer miktarda kalıntısı aslında İdil Bulgarcası ve çağdaş Ťăvaş'ta yaşamıştır. Ancak Türkleşme süreci onu kenarsal bir Türk dili haline getirecek kadar yoğundu.*"

İÇ ASYA - TÜRKÜT - TÜRKÎ

Eski Türkçe: Orhon ve Yenisey yazıtları,[63] Eski Uygurca

Orta Türkçe: 11-12. yy (yani Karahan, Harezm Türkçesi)

Modern: Çağatay, geç ve çağdaş Özbekçe (İranîleşmiş şiveler), yani Özbek etkisindeki Geç Çağatay, Yeni Uygur, Tarançi, Sarı Uygur, Salar, Kırgız (Kıpçak ve Oyrot'a güçlü bağlar ile, yani –ğ/-g > *-w > -û-ü)[64]

Sesbilgisi: Dudaksı uyum eğilimi, Çağatayca ve yeni Uygurcada *-ğ/-g > -q /-k, *ð > d* Orhon, Uygur (Kaşgarlı, Rabğuzî) > *y* Çağatay, Yeni Uygur, Özbek, Kırgız.

Mevcut Nüfus: Özbekler Özbekistan'da 12.455.978[65], Afganistan'da 1,200,000, Çin'de 15–18,000; Uygurlar Çin'in Sinkiang[66] eyaletinde 6,000,000, Kazakistan ve Kırgızistan'da 210,612. Çin'in Ch'ing-hai (Qinghai) eyaletindeki Salarlar da onlarla yakından akrabadır: 30,000 (1958).[67] Çin'in Kansu (Gansu) eyaletindeki Sarı Uygurlar (Şera Yöğur): 10,000.

---

[63] Türk kağanları tarafından Moğolistan'da Orhon nehri civarındaki bölgede dikilen oyma biçimli Türk yazıtları 8. yy'a aittir (Toñukuk, Bilge Kağan, Kül Tegin, Küli Çor). Uygur kağanlarının yazıtları Şine Usu'da ve Moğolistan'da başka yerlerde bulunmuştur ve 8. yy ortası ile 9. yy başına aittir. Bkz. Clauson, *ED*, s.xiii-xv, Nadeljaev, *DTSI*., s.xx-xxx. Yenisey Türk oyma yazılarının (Bkz. Vasil'ev'in yeni koleksiyonu *Korpus*) tarihi ise belli değildir.

[64] Kırgızcanın bir Türkî veya Kıpçak dili olarak tasnifinin daha fazla izaha ihtiyacı vardır. Kakuk, *Mai török*, s.90, Ligeti (bkz. Dilaçar, *Türk Diline*, s.48) ve diğerleri onun Kıpçak doğasını vurgularlar.

[65] Eski Sovyet Türklerinin nüfus istatistikleri 1979 sayımına dayalıdır. Bkz. Akiner, *Islamic Peoples* veya Wixman, *Peoples*. Benningsen ve Wimbush'da biraz farklı hesaplamalar bulunur: *Muslims*, s.50-51.

[66] Çince biçimler için genellikle, İç Asya ile ilgili Batı Sinoloji edebiyatında çokça kullanılan Wade-Giles sistemini kullandım. Yer isimlerini, şimdilerle basın tarafından yaygınlaştırılan Pin-yin sistemine göre gösterdim. Sinkiang (Hsin-chi-ang /Xihjiang), Kansu (Kan-su/Gansu) ve Pekin (Beijing) gibi iyi bilinen isimlerde eski, daha tanıdık kullanımları korudum.

[67] Ramsey, *Languages of China*, s.185-186; Kakuk, *Mai török*, s.108.

GÜNEYBATI / OĞUZ GRUBU[68]

Eski: Batı Türküt? Orhon yazıtlarının Oğuzcası?

Ortaçağ: Eski Anadolu (Selçuklu), Eski Osmanlıca

Modern Batı: Osmanlıca ve şiveleri (Rumeli, Anadolu, Güney Kırım), Gagauz, Azerî ve şiveleri, Kaşgayca ve Halaççа[69] dahil.

Modern Doğu: Türkmen

Sesbilgisi: Türkmencede, *a*'dan sonrası hariç (Osm. *dağ, dâ*, Tkm. *dâġ*) Ön-Türkçe uzunluk korunmuştur: *-ğ* > 0, *-g* > 0/*y*. Ek başlarında sert sessizlerin düşmesi, t > d, k > g, *ð > y. s,z > Tkm. þ, ð.

Mevcut Nüfus: Türkiye Türkleri, Türkiye nüfusunun (1990'da 56,969,109) % 85'i etnik olarak Türk kabul edilir. Eski SSCB'deki (başta Moldova) Gagauzlar 173,179. Azerbaycan Türkleri 1987'de 49,930,000 olan İran nüfusunun (resmen) yüzde 16,8'ini kaplarlar. Azerbaycan'daki nüfusları 5,477,330. Türkmenler Türkmenistan (2,027,913) ve İran'ın ona komşu bölgelerinde (330–500,000, nüfusun % 1,5'i) bulunurlar. Aynı zamanda Afganistan'da (270–400, 000) ve küçük topluluklar halinde Çin, Irak, Suriye ve Ürdün'de yaşarlar.

KUZEYBATI / KIPÇAK GURUBU

Ortaçağ: *Orta Türkçe Dönemi*'nin eski kuzeybatısı, Kuman/Kıpçak/ Kanglı

Modern:

Karadeniz-Hazar: Karaim, Karaçay-Balkar, Kırım Tatar, Kumuk

---

[68] Doerfer, 1990, s.19, Oğuzcayı 10 altgruba ayırır: Batı Oğuzcası 1. Batı Rumeli (Batı Balkan), 2. Doğu Rumeli (Doğu Balkan, İstanbul, Batı Anadolu, Kırım Osmanlıcası, Gagauz), 3. Batı/Orta Anadolu, 4. Doğu Anadolu, 5. Azeri, 6. Sungur, 7. Kaşgay-Aynallu, ve Doğu Oğuzcası 8. Horasan Türkçesi, 9. Özbek Oğuzcası, 10. Türkmence.

[69] Doerfer, 1978, s.15-31 ve 1987, s.105, bunu Türkçenin ayrı bir dalı olarak görür. Pekçok bilgin (ör. Kakuk, *Mai török*, s.37-38) bunu Azericeye yakın bulduğu için, bu fikir evrensel kabul görmemiştir.

İdil-Çolpan-Batı Sibirya: Kazan Tatar (Teptär, Mişär ve Kasım Tatar dahil), Batı Sibir Tatarcası (Turalı, Tobollı, Işımlı, Kurdak, Irtışlı), Baraba, Küerik (Orta Güney Sibir Türkçesine geçiş), Başkurt (Orta Güney Sibir Türkçesine izogloslarla)

Aral-Hazar: Kazak, Karakalpak, Kıpçakça Özbek şiveleri, Nogay, Kırgız

Sesbilgisi: o/u ve ö/ü'de kararsızlık, -ğ > -u, -g > y, aradaki –ğ/-ğ > v, aradaki hecelerde sesli gerilemesi, bütün İdil-Çolpan bölgesine has (Çuvaş, Mari ve Udmurt da dahil) bir körleşme, o > u, ö > ü, u > ъ, ä/e > i, i > ъ, ı > ъ, ç > ş, ş > s (Kazak, Karakalpak ve bazen diğerlerinde), y > j (Kazak, Karakalpak, Özbek-Kıpçak, bazı Tatar), ç > s, s > h (Doğu Başkurt), j > y, -s-, -s > þ (Güney Başkurt), VdV, wdV, rdV, ðdV > CðV/VðV; z > ð, -ğ/-g > w/0[70]

Mevcut Nüfus: Karaim 3,341 (Eski SSCB ve küçük guruplarla Polonya'da dağılmış), Karaçay 131,074 ve Balkar 66,334 (Kuzey Kafkaslar), Kırım Tatar 200–300,000 (Eski SSCB'de dağınık) ve yaklaşık 5,000,000 Türkiye'de, Kumuk 223,418 (Kuzey Kafkaslar), İdil ve akraba Sibirya Tatarları 6,317,468 (Eski SSCB), Küerikler şimdi Hakasların bir kolu olarak görülür (aşağı bkz.), Başkurt 1,371,452 (Başkurdistan), Kazak 6,556,442 (Kazakistan ve eski SSCB), 900,000 Çin'in Sinkiang ve Ch'ing-hai eyaletlerinde,[71] Karakalpak 303,324 (Karakalpakistan), Nogay 59,546 (Kuzey Kafkas), Kırgız 1,906,271 (Kırgızistan), 114,000 Çin ve küçük guruplar halinde Afganistan ve Türkiye.

GÜNEY SİBİR TÜRKÇESİ

OYROT/ALTAY

Modern:

Güney Altay: Altay kiji, Telengüt, Tölös, Telenget

Kuzey Altay: Lebed (Kû-kiji, Çalkandû-kiji), Kumandû, Yış kiji/Tuba (Şor'a bağlı)

---

[70] Ayrıntı için bkz. Menges, s.64.

[71] Ramsey, *Languages*, s.183.

Sesbilgisi: -ğ/-g > -w/-u (-lığ > -lû), b- > p-, b/m, VğV/VgV > V (genellikle ı > î), kaynaştırıcı sessiz titreşir ve çift söylenir, *ð > y, Edebi Oyr. y > d'-, y > t'

Mevcut Nüfus: Kuzey ve Güney Altaylarda 60.015.

ORTA-GÜNEY SİBİR / ABAKAN VEYA HAKAS GURUBU

Modern: Abakan ([i]- Sağay, Beltir [ii] Kaça, Koybal, Kızıl ve belki Şor), Şor, Çulım.

Sesbilgisi: ç > s, ş > s (Şorca hariç), y- > ç-, y- > n- (Kelimenin sonunda ise bir nazal takip eder), kaynaştırıcı sessiz titreşir veya çift söylenir, ð > z, -ğ > -g (lığ),; b- > p-, b- / m-

Mevcut Nüfus: Abakan/Hakas topluluğu 70,776.

DOĞU VEYA TUVA GURUBU

Karağas, Soyon (Tuba, Tuva, Tıba veya Uryanhay). Orta Güney Sibir'den Kuzeydoğu-Doğu Sibir'e geçiş.

Sesbilgisi: Orta Güney Sibir'e benzer.[72]

Mevcut Nüfus: Tuvalı 166,082.

KUZEYDOĞU, DOĞU SİBİR VEYA SAHA (YAKUT)

Modern: Saha (Yakut), Dolgan ağızları, Yakutlaşmış Nganasan ve Tavgı Samoyedleri

Sesbilgisi: Ön-Türkçe sesli uzunluğu korunmuştur; düz sesliler kaynaşır; a (ilk hecede) > ı, *ð > t, q > x, k. –ğ/-g > 0 (önceden uzun sesli olursa, lığ > lî), y-, ç > s, s > 0, edebi Saha VsV > VhV (Buryat ve KB Evenki gibi), ñ > y, z > s (bazen t)

Mevcut Nüfus: 328,018 (Saha Cum.)

ESKİ KUZEYBATI (İdil-Bulgar/Hun-Bulgar Topluluğu)

Róna-Tas, MS 4. yy ortalarından Karadeniz Bulgar devletinin çöküşüne, yani yaklaşık 670'ye kadar bir *Erken Eski Bulgarca*

[72] Bkz. Menges, s.65.

tahmin eder. *Geç Eski Bulgarca*yı ise, 670 ile 9. yy arasına koyar ve Balkan Bulgarlarının Slavlaşması ve İdil Bulgarlarının yükselişi ile noktalar. İkinci safha 9. yy'dan 13. yy'daki Moğol istilasına kadar sürer. Bu kısmen Menges'e de uyar.

Ortaçağ: İdil Bulgarcası

Róna-Tas, bunu *Orta Bulgarca* dönemi olarak adlandırıp, bunu Kıpçak etkisinin büyüdüğü erken (Moğol istilasından Kazan hanlığının kuruluşuna, 1440'a kadar) ve geç (1552'ye kadar) iki safhaya ayırır.

Çuvaşça: Róna-Tas bunu, erken (1552-1730) ve geç (1730'dan 19. yy sonuna ve edebi Çuvaşçanın oluşumuna) olarak ikiye ayırıp, *Yeni Bulgarca* diye adlandırır.

Sesbilgisi: a > u, ı > a, ü > e, vb. Ön-Türkçe ses uzunluğu > sesli bölünmesi ve hece düşmesi (kĕvak < *kö:k), aşırı gerileme ve körleşme/genizsileşme. Damaksılaşmanın aksine yığılma, damaksılaşmamış sessizler, y- > ś (arasıra) ţ' >ç > ś, s- > ş-, *ð > z > r; z-. –z : r, ş : l, q > x- / y- /0

Mevcut Nüfus: 1,751,366 (Orta İdil boyları, Çuvaşistan).

Çağdaş Türk dilleri için bir diğer sistem, çok sayıda anahtar kelimenin davranışına dayalı olarak Talat Tekin tarafından önerilmiştir: Eksi Türkçe *aδak* (ayak), *yaşıl* (yeşil), *tağlığ* (dağlı), *ağız* (ağız), *söz* (söz), *qoş-* (koşmak), *yıl* (yıl), *bir-* (vermek), *kel-* (gelmek), *yol* (yol), *tokuz* (dokuz), *qal-* (kalmak), *eb* (ev):

I. *r/l* topluluğu (Çuvaş)

II. *hadaq* (Halaç)

III. *atax* topluluğu (Saka)

IV. *adaq* (Tuva, bazı Karagas ağızları)

V. *azaq* topluluğu: 1) *çazıl* (Hakas), 2) *çajıl* (Orta Çulım, Mrass, Taştıp, Matur ve Yukarı Tom ağızları), 3) *yasıl* (Sarı Yugur).

VI. *Tağlığ* topluluğu (Kuzey Altay ağızları, Aşağı Çulım, Kondom, Aşağı Tom ağızları)

VII. *tûlu* topluluğu (Güney Altay ağızları)

VIII. *tôlû* (Kırgız)

IX. *tağlıq:* 1) *āğız* (Özbek), 2) *eğiz* (Çağdaş Uygur)

X. *tawlı* topluluğu:

1) *quş-* (a) *süz* (Tatar), (b) *hüz* (Başkurt),

2) *qos-* (a) *jıl* (Kazak), (b) *cıl* (Karakalpak, bir Kazak ağzı), (c) yıl: i- *üş* (Nogay), ii- *its* (Karaimce'nin Galiç ağzı)

3) *qoş-* (a) *per-* (Baraba Tatar), (b) *ber-*: i- *col* (Karaçay-Balkar, Kırım Tatar kuzey ağzı), ii- *yol* 1- *kel-* a. *toquz* (Özbek-Kıpçak), b. *toğuz* (Karaimce'nin Trakay ağzı), c. *doquz* (Kırım Tatar güney ağzı), 2- *gel-* (Kumuk)

XI. *tağlı* (Salar)

XII. *dağlı*: 1) *qāl-* (Özbek, Harezm Oğuz), 2) *ġāl* (Türkmen), 3) *ġal* (Azeri), 4) *qal-* (a) *ev* (Türkiye Türkçesi) (b) *yev* (Gagauz)[73]

MOĞOL DİLLERİ

Buradaki incelememizin Türkçedeki kadar ayrıntılı olmasına gerek yoktur. Ancak Moğolların tarihiyle ilgili üç beş söz gereklidir. Varsayılan Altay birliğinin parçalanmasından sonra şu aşamalar öngörülmektedir: 1) *Ön-Moğolca*dan türeyen *Ortak Moğolca* (Altaycanın parçalanmasından sonraki ilk basamak. 2) Dilin bu aşaması, 12. yy'a kadar süren *Eski Moğolca*ya eşittir veya yavaş yavaş *Eski Moğolca* haline gelmiştir. 3) *Orta Moğolca* (12-13'den 16. yy'a kadar) Cengizli imparatorluğu ve mirasçısı devletler dönemine denk düşer. 4) *Çağdaş Moğolca* 16. yy'da başlar.

Hunların doğudaki tebaası Tung-hu'dan ('Doğu Barbarları')[74] türeyen Wu-huan ve Hsien-pi (veya Hsien-pei) boy birliklerinin bir çeşit Moğolca konuştukları sanılır. İlmi yazımda buna genellikle Ön-Moğolca göndermesi yapılır. Hsi, Shih-wei ve Ch'i-tan (Kitan/Kitañ) gibi sonraki 'Tung-hu' halklarının da yine genellikle Ön-Moğolca denen bir Moğolca türü konuştukları anlaşılıyor. Bunla-

[73] Tekin, 1989, s.161-168.

[74] Çin haberleri için bkz. Taskin, *Materialy*, s.63-86. Krş. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.45.

rın kaynakları son derece kıttır ve bir Çin modelinden alınan Kitan yazı sistemi henüz tam çözülememiştir. Bu konuya dönme fırsatımız olacak. (Moğolistan ve Rusya'da büyük ölçüde yerini Kirilceye bırakan) Moğol abecesi, nihayetinde Süryani asıllı olan Uygur abecesine dayanmaktadır.

ÇAĞDAŞ MOĞOLCA

Batı Moğolcası: İç ve Dış Moğolistan'da konuşulan Oyratça ve 146.631 konuşanı ile Kalmukistan'da konuşulan, yakından akraba (ondan türeyen) Kalmukça. Afganistan'daki Moğol ise ölmek üzeredir.[75]

Doğu Moğolcası: Dagur (Mançurya), yaklaşık 94,000 konuşan,[76] Mongur (Çin'in Kansu eyaletinde 160,000 kişi). Bunun akrabaları, Santa/Tung-hsian (Dongxian) 280,000, Pao'an 9,000[77] ve Sarı Uygurların konuştuğu Moğol ağzı. Moğolca (Xalxa, Urdus/ Ordos, Dari-ganga, Çaxar, Urat, Xarçin-Tumut, Xorçin, Ujumçin, vb.) toplam nüfusu 2,000,000 civarında olan Moğolistan'da ve Çin'in İç Moğolistan özerk bölgesinde konuşulur.[78] Xalxa konuşanlar çoğunluktadır. Buryat ve akraba şiveler (Buryatistan'da 352, 646, ve küçük topluluklar halinde başka yerlerde).

MANÇU-TUNGUZCA

Altay dillerinin üçüncü büyük topluluğu bizi daha az ilgilendirmektedir. Bu dillerin tasnifiyle ilgili meseleler henüz tam çözülememiştir. Doerfer'ce önerilen son şema[79] (burada küçük değişikliklerle verilmiştir) şu düzenlemeyi sunar:

Kuzey: Kuzeydoğuda Lamut (Sibirya'da 12,286 Even, Çin'de 4,000 Oroçen), kuzeybatıda Evenki (27,531 kişi Sibirya ile Moğolistan ve Mançurya'nın sınır bölgelerinde serpiştirilmiştir. Çin'de

---

[75] Depree, *Afghanistan*, s.74.

[76] Bkz. Todaeva, *Dagurskij jazyk*, Ramsey, *Languages*, s.197-198.

[77] Ramsey, *Languages*, s.198-202.

[78] İç Moğolistan'daki Moğolca konuşanların toplam sayısı 2.000.000'un üzerinde verilir. Bkz. Todaeva, *Jazyk mongolov*, s.3.

[79] Doerfer, 1978a, s.57.

bunların topluluklarına Solon da denilir), Negidal (Güneydoğu Sibirya'da 504).

Merkez: İç doğuda Oroçi (Amur nehrinin güneyinde 1,198), Udihe (Güneydoğu Sibirya'da 1,551), iç batıda Ulçi (aynı zamanda Nani denir, Aşağı Amur bölgesinde 2,552), Orok (Nani, Ulta, Ulça çok küçük topluluklar halinde Sakhalin adasında).

Güney: Cürçen, Mançu (Çin'de 4,300,000), Sibe/Xibo (Kuzeybatı Sinkiang'daki İli vadisinde 84,000 kişi).[80] Münferit Cürçenlerin Kitan veya Çin karakterlerini öğrenmelerine rağmen, 1125'te Liao /Kitan hanedanını yıkıp Chin hanedanını (1115-1234) kurmadan önce, kendi dilleri için yazı sistemlerinin olmadığı görülüyor.[81] Mançular Moğol abecesini benimsemişlerdir.

Altay dilleri ile bağlantıları çok tartışılan ve bu çalışmanın kapsamının hayli dışında kalan Korece ve Japonca için benzer verilere gerek yoktur.

AVRASYA'NIN DİĞER DİLLERİ

Altay dillerinin kuzey ve doğusunda birçok dil toplulukları vardı. Sibirya dillerinin zenginlik ve çeşitliliğine sadece, orada burada yaşayagelen kalıntılara bakarak bile hükmedebiliriz. Kendi içinde pek çok ayrı dil ailesi içeren Amerikan yerli dillerinin ve Japoncanın oluşmasına katkı yapan unsurların tarih öncesinde Sibirya'da bulunan dillerle ilgisi sadece tahmin edilebilir.

Geçmişte çok büyük ihtimalle daha geniş ve daha çeşitli etnik ve dilsel topluluklar vardı. Tarih öncesinde Amerika'ya ve başka yerlere göç edenler hariç, bu halkların ezici çoğunluğu Ural ve Altay dili konuşanlar tarafından eritildi. Türk nüfusunun hareketliliğini göz önüne alırsak, bu halkların çoğunun Türkçe konuşan halklar tarafından eritildiğini tahmin edebiliriz.

Bugüne kalan nüfuslar, ismini bilginlerin ittifakıyla alan *Paleo-Sibir* halkları adlı bir dizi dilce tecrit edilmiş topluluk tarafından temsil edilirler. Bunlar bir dil birliği oluşturan *Çukçi-Kamçadal* (21,000 kadar), bir diğer birliği teşkil eden *Eskimo-Aleut*

---

[80] Çin istatistik verileri için bkz. Ramsey, *Languages*, s.212-216.

[81] Vorob'ëv, *Kul'tura*, s.51-54.

(2,000'in üzerinde) ve münzevi toplulukları içerir. Bu sonuncular şimdiki sayıları bilinmeyen (1931'de 4,397 idi, şimdi belki 1,000'in altında) Sakhalin'deki *Nivx/Gilyak*, *Yukagir* (Kolyma ve Tundra'da 835) ve Yenisey'deki *Kett*leri içerir. Bu sonuncusu bir zamanlar, sürekli şekilde Türk halkları tarafından eritilen daha büyük bir topluluk (Kott, Arin, Asan, Yara ve Baikotlar dahil) idi. Kett halklarının eritilmesinin başlangıcı erken Kırgız siyasi oluşumuna kadar götürülebilir.

Altayca konuşan bölgenin güneyinde Çin-Tibet topluluğu uzanır. Bir milyar konuşanı ile Çince, en büyük tek dil ailesidir. Ancak, sadece Altaycada olduğu gibi, üyelik konusunda değil, aynı zamanda bu üyelerin gerçekte geleneksel manada bir dil ailesi oluşturduğu konusunda da anlaşmazlıklar sürdüğü için, bu topluluğun sayaçları tam değildir. Bize bakan kısmıyla, biz sadece Çin-Tibetçenin (bazı uzmanlarca) 'Sinitik' (yani Çin 'şiveleri') ve Tibet-Karen kollarına ayrıldığını belirtelim.[82] Bu ikincisi de Tibet-Burma ve Karen şeklinde bölünür. Çin 'şiveleri' (aslında farklı diller) Mandarin (şimdi milli dil olan, ezici çoğunluğun -% 71.5- dili), Wu, Kan, Hsiang, Hakka, Yue ve Min dillerine ayrılır. Arkaik telaffuzları koruyan son ikisi bazen Türkçe ve diğer yabancı dillere geçen bir kelimenin özgün Çince biçimini kurmada yardımcı olurlar. Türkçede önemli sayılacak derecede Çince ödünçleme vardır. Örneğin, *bir* 'yazı fırçası' < *bîr/pjĕt*, aynı zamanda *biti-* 'yazmak' ve *bitig* 'kitap' da ondan türetilmiştir.[83]

Türk halkları (tahminen) Tibet-Burmaca konuşan ve kökenlerinin oldukça karmaşık olduğu görülen (bir zamanlar Türkçe konuştukları iddiaları bile vardır[84]) Tangut/Hsi-Hsia'lar ve Tibetliler ile temas kurmuş olmalarına rağmen, bunlardan çok fazla ödünç kelime yoktur.

Türkçe ile tarihi olarak ve şimdi yakın temasta bulunan iki büyük dil ailesi vardır: Hint-Avrupa ve Ural. Takip eden yerlerde

---

[82] Çin-Tibetçe'nin tasnifi için bkz. Ruhlen, *Guide*, I, s.141-148; Shafer, *Sino-Tibetan*, s.1-7 ve R. A. Miller'in incelemesi, 1968, 398-435. Çince ve komşularının dilbilimsel yapısı Norman, *Chinese*, s.6-22, tarafından tartışılmıştır. Çince ve Tibetçe ilişkisinin karmaşıklığı için bkz. Beckwith, *Tibetan Empire*, s.3-6.

[83] Sevortjan, *Étim. Slov.*, II, s.155-58; Menges, *TLP*, s.168-69 kısa bir liste verir.

[84] Bkz. L. Kwanten, *Tangut*; Tangut etnik oluşumu ile ilgili verilerin incelenmesi için bkz. Dunnell, 1984, s.78-89.

konumuzla doğrudan ilgisi olan Hint-Avrupa ve Ural dilleri üzerinde yoğunlaşacağız.

HİNT-AVRUPA

Hint-Avrupa (HA) dil ailesi şunları içerir: Hint-Ari veya Hint (Sanskrit, Prakrit, vb. ve çağdaş Hindu-Urdu, Bengali ve diğerleri) ve İran'a ayrılan Hint-İran dili, Ermenice, Yunanca, İtalik diller (Latin, Oskan, Umbrian vb. ve çağdaş Latin dilleri Portekizce, İspanyolca, Katalanca, Provansca, Fransızca, İtalyanca, Sardince, Rhaeto-Romansh dili, Romence), Eski Anadolu dilleri (şimdi olmayan Hitit, Luwi, Palâ, Lid, Lik dilleri), Toharca (aşağı bkz.), Keltçe (İrce, İskoçça, Galce, Bretonca), German (Çağdaş İngilizce, Frizce, Felemenkçe, Almanca, İzlanda dili, Danca, İsveççe ve Norveççe), Slav (Çağdaş, doğu: Rusça, Ukrayince, Akrusça, batı: Wendce/Sorbca, Çekçe, Slovakça, Lehçe, güney: Slovence, Sırp-Hırvatça, Makedonca, Bulgarca), Baltık (şimdi olmayan Eski Prusça, Litvanca, Letonca), Arnavutça. Tam olmayan bu listede sadece kimi parçaları kalan ve Hint-Avrupa içinde tasnifi kesin olmayan diller göz ardı edilmiştir.

Halihazırda Türkçe, Hint-Avrupa dillerinden Farsça, Ermenice, Yunanca, Arnavutça ve Slavca (özellikle Doğu ve Güney Slavca) kollarıyla doğrudan ilişki içindedir. Türkçenin (bilhassa Oğuz ve Kıpçak kollarının) Rusça, Ukrayince, Bulgarca, Sırpça, Arnavutça, Yunanca, Ermenice, Farsça, Kürtçe, Talışça ve Tatça ile etkileşimi çok yoğun olmuştur. Bu çalışmada tartışılacağı üzere, son bin yıl boyunca bu temaslar büyük ölçüde devlet ve fetih ilişkisi çerçevesinde olmuştur. Buradaki amaçlarımız açısından, İç ve Orta Asya'daki Türk anayurduna (veya anayurtlarına) en yakın HA topluluklarını ayırmak faydalı olacaktır.

Hint-Avrupa türeneği meselesi hiçbir şekilde kesin olarak çözülmemiştir. Onu Tuna ile Hazar arasında veya Merkezi Avrasya'da bir yere koyan kuramlara karşı çıkılmıştır (Bkz. 2. Bölüm). Hint-Avrupa birliği MÖ 3.000-2.000 arasında parçalanmıştır. Hint-Avrupa dili konuşanların bu dönemde veya daha erken Altayca konuşanlarla temasa gelmiş olmaları bayağı ihtimal dışı gözüküyor. Ancak Altayca, Hint-Avrupa ile zamanı belli olmayan bazı çok eski temaslar göstermektedir: HA *$mark^{(h)}o$ > German:

Eski İzl. *marr* 'at', *merr* 'kısrak', Eski İng. *mearh* 'kısrak', Kelt: Eski İr. *marc* vb. ve Moğ. *morin* (> Mançu *morin*) 'at', Kor. *mal*, **mor-qa/morkin*, krş. Çin-Tibet *mrang* > Çin. *ma* (**mra*), Eski Burm. *mrang*, Eski Tib. **rmang*, vb.[85] Bu kültür kelimesinin nihai kökeni belli değildir. Türkçe ile ilgili daha ilginci Türkçe *alma* 'elma'dır: HA **âblu/*āb(a)lo/*aplu/*ap(a)la* > Eski Slav. *ablŭko*, Prus. *woble*, Lit. *óbu*, *óbalas*, Let. *âbele*, Eski İzl. *epli*, Eski İng. *æppel*, Gal. *avallo*, Eski İr. *ubull*, Hitit. *şam(a)lu* 'elma'. Bunlar, *s*'nin Hititçede *ş* olduğu, başka dillerde ise kaybolduğu *sam(a)lu biçiminden türemişlerdir. Türkçesi **amlu* biçiminden ödünçlenmiş olmalıdır.[86] Türk. *öküz*, Moğ. *üker*, Mongur *fuguor* (< **püker*) < HA **P(h)ek(h)u*, krş. Lat. *pecus* 'sığır' da benzer eskiliktedir.[87] Diğer örnekler Türk. *ögüz/öküz* 'ırmak', krş. İran. *Wahş*/Οξος 'Ceyhun',[88] HA **e/ok(h)o-os*, krş. Lat. *aqua*, Esk. İng. *ēg* 'akıntı', Tohar A *yok* 'içmek',[89] Türkçe *altun* 'altın' < HA **ġhltom* (?).[90]

Bu liste genişletilebilir. Bu kelimelerin alınış kaynağı ve Altaycaya giriş tarihi belirsizdir. Ancak, Hintçe, İranca ve Toharcaya atfedilebilecek aynı eskilikte diğer kelimeler de vardır. Németh örneğin, Türk. *m(ı)urç, burç, buruç* 'biber' < Eski Hint. *mariča*, Türk. *sıra* 'bira' < Eski Hint. *surâ* 'alkollü içki', Türk. *tana* 'dana' < Eski Hint. *dhenâ* kelimelerini alır ve bu ödünçlemelerin farklı zamanlarda ve yerlerde, aracılar üzerinden gerçekleştiğini ileri sürer.[91] Németh'in eserine ve son çalışmalarına dayanan Róna-Tas, *"Hint-İran kolunun ayrılmasından önceki bir zamana ait olan bir Altay-Hint-Avrupa, hatta Türk-Hint-Avrupa dil ilişkisi*

---

[85] Gamkrelidze, Ivanov, *Indoevropejcy*, II, s.554. Róna-Tas, 1988a, s.393-395, bu meseleyi, Çince karşılaştırmayı görmeyerek ve Tibetçede *rta* 'at' bulunduğunu, bu yüzden **rmang* biçiminin, m'nin bir önek olduğu Burmaca *mrang*'a dayalı bir yeniden kurma olduğunu kaydederek sorgular.

[86] Gamkrelidze, Ivanov, *Indoevropejcy*, II, s.639.

[87] Ramstedt, *Einführung*, I, s.54, 103-104; Sevortjan, *Étim. slov.*, I, s.521-23; Gamkrelidze, Ivanov, *Indoevropejcy*, II, s.579, 938; Poppe, *Vergleichende*, I, s.12. Róna-Tas'ın eleştirel yorumları 19-88a, s.395. Clauson, *ED*, s.120 ve diğer pekçoğu, *öküz*'ün Tohar B *okso*'dan alındığını düşünürler.

[88] Marquart, *Wehrot*, s.31.

[89] Bunu Moğolca'da *üyer* biçiminde bir ödünç kelime olarak kaydeden Clauson, *ED*, s.119-120, ve Gamkrelidze, Ivanov, *Indoevropejcy*, II, s.940.

[90] Musaev, *Leksikologija*, s.129.

[91] Németh, 1942-47, s.90-93.

yoktur" sonucuna varmıştır. Bunun yerine o, Türkçenin pekçok 'gezgin HA kültür kelimelerinin' Altaycaya girişi için bir oluk vazifesi yaptığını ileri sürer. Her halükarda, ona göre, ne HA anayurdu, ne de onun Avrupa'daki ikinci anayurdu Türkçe ile temasta değildi.[92] Kısaca, MÖ 2000 civarında HA ve sonra Hint-İran birliği dağılmadan HA veya Hint-İran unsurlarının Türkçeye girişi imkan dışı gözüküyor. Bu terimlerin Türkçeye (böylece de Altaycaya) MÖ ilk binyılda, belki de Hintçe terimler için aracı işi gören İranca ve Toharca vasıtasıyla girişi daha akla yakın gözüküyor. Bu, Türkçe konuşanları Altay dünyasının batısına, ama İç Asya çerçevesinde düşünüldüğünde hayli doğuya yerleştirir. Türk anayurduna 5. Bölüm'de tekrar değinilecektir.

Toharca, HA içinde *centum* veya batı gurubuna dahildir. Doğu Türkistan'da birbirinden farklı iki çeşit olan 'Tohar A' (Arśi veya Agni Kara Şahr dili) ve 'Tohar B' (Kuça dili) ile konuşulur ve (Hint Brahmi ve Soğd harfleriyle) yazılırdı. MS 6-8. yy'a ait, bu dillerde yazılmış eserler vardır. Bunların bu bölgeye girişi MÖ 500 veya belki çok daha erkene, her halükarda İranî kabilelerin bu bölgeye göçünden önceye tarihlenir.[93]

Bir düşünce okuluna göre, bu belki de Ortaçağ İslam kaynaklarında Ţuxâristân diye bilinen Afganistan'ın bir bölgesine (2. Bölümde tartışılmakta) isimlerini veren halkla ilişkilendirilmemelidir. Bu yüzden, bu topluluk için Tohar tabiri kimi uzmanlarca muhtemelen doğru değildir. Doğu Türkistanlı Toharları büyük ihtimalle Uygurlar erittiler.

Toharca, Sanskritçe ödünçlemelerin Türkçeye girmesi için aracı rolü gördü. Ayrıca, Toharcadan hayli erken bir tarihte çok sayıda önemli kelimenin alındığı görülecektir: Türk. *tümen* '10.000' < Toh. *tumane, tmane*.[94] Róna-Tas, Türkçe *tört* (Toh.B *śtuer*/Toh.A *śtwar*) ve *beş*/*bēş* (Toh.B *piś*, Toh.A *päñ* < **peńś*) rakamlarının Toharcadan alındığını ileri sürer. Diğer ödünçlemeler *kün* 'gün,

---

[92] Róna-Tas, 1988a, s.402.

[93] Mallory, *Indo-Europeans*, s.56-57; Haussig, *Seidenstrasse*, I, s.132; von Gabain, *Einführung*, s. 13-14; Frye, *Heritage*, s.158-59; Gamkrelidze, Ivanov, *Indoevropejcy*, II, s.935. Narain, *CHEIA*, s.154, bir azınlık görüşü olarak, Toharların Hint-Avrupa türeneğini işgal ettiğini ve diğer Hint-Avrupalıların oradan göç ettiklerini öne sürer.

[94] Menges, *TLP*, s.171.

güneş' (Ön-Toh. *kun*, Toh.A-B *kom*), *oq* 'ok' (Toh. *ok*, Toh.B *ak*. *watse* 'keskin'), *qaz* 'kaz' (Toh.B *kâs*), *yap-* 'yapmak' (Toh. **yap-*, Toh. *yp-*, *yam-*), *kes-* 'kesmek' (Toh.B *käs*) gibi kelimeleri içerir.[95]

Eski İran Dilleri, *Eski Batı* (Eski Farsça, Medçe) ve *Eski Doğu* (İskit-Saka) topluluklarından oluşur. Bu sonuncusunu Türk halklarıyla özellikle yakın ilişkisi olan Batı Avrasya ve İç Asya bozkırları boyunca uzanan hakim unsuru göçebe halklar konuşuyordu. *Orta İran* döneminde bu bölünme batı ve doğu kollarında devam eder. Batı: Partça, Orta Farsça, Doğu: Soğdça, Harezmce, Alanca, Baktriyanca, Hotan-Sakaca. Bu halkların çoğu (özellikle Soğdlular, Harezmliler ve Saka unsurları) Cengiz öncesi ve Cengiz dönemlerinde Türkleştiler. Tasnif sorunlarının sürdüğü Çağdaş İranî diller, deneme babından şöyle verilebilir:[96]

Kuzeybatı İranî: Kürt (nüfus kesin değil, Türkiye'de yaklaşık 4,000,000, İran'da 2-3,500,000, Irak'ta 1,5-2,000,000, Suriye'de 250-500,000 ve eski SSCB'de, çoğunlukla Güney Kafkaslarda 115, 858), Tâlış (Tâluş/Taliş, Azerbaycan'da 77,323 (?) ve 1949 itibariyle İran'da 84,700), Beluçi (Pakistan'da % 53'ü olan 1,000,000, İran'da 600,000, Afganistan'da 200,000, Hindistan'da 50,000, çoğunlukla Türkmenistan olarak eski SSCB'de 18,997, ve dağınık olarak Arap ülkelerinde küçük topluluklar), Gilaki/Giləki (İran-Gilan'da 280,000 (?) ve yakından akraba 25,000 Galeş), Mâzendarânî (İran-Mâzendarân'da 350,000), Ôrmurî/Barakî (Afganistan ve Pakistan'da, sayıları bilinmiyor), Parâçî (Afganistan'da sayıları bilinmiyor) ve Orta İran ağızları.

Güneybatı İran: Farisî (İran'da 20,000,000 kişi ve bunu ikinci dil olarak kullanan diğerleri), ona yakın akraba olan Tacik (başta Tacikistan ve Özbekistan olarak eski SSCB'de 2,897,697) ve Darî ile çeşitleri (Afganistan'da 3,500,000), Tat (Güney Kafkaslarda 22,441), Lurî (İran'da 350-650,000 ?), Bahtiyârî (İran'da 335-820, 000 ?) ve Farisî ağızları (İran).

---

[95] Róna-Tas, 1974, s.502-504; 1982, s.128-29.

[96] Ben burada Oranskij, *Vvedenie*, özellikle s.341, ve Comrie'yi, *Languages of Sov. Un.*, s.160, izliyorum. Nüfus verisi Akiner, *Islamic Peoples*, ve Wixman'dan, *Peoples*, alınmıştır.

Kuzeydoğu İran: Ortaçağ'daki Alan-Asların kalıntısı Osetçe (Kafkaslarda 541,893), Soğdçadan inen Yagnobî Tacikistan'da 1972 itibariyle 2000'in üzerinde).

Güneydoğu İran: Peştu (Afganistan nüfusunun % 52'si, 1984'-te 14,000,000 ve 89,000,000 nüfuslu Pakistan'ın % 13'ü bu dili konuşur), Şuġnan-Ruşan topluluğunu, Yasgulâm, İşkaşim ve Wahi'yi içeren Pamir dilleri (Tacikistan, Afganistan ve Çin'in Pamir bölgelerinde, eski SSCB'de 40,000'in üzerinde, Çin'in Sinkiang eyaletinin Sarıgöl bölgesinde?).

İranî diller, Türklerin yerleştiği hemen her yerde Türkçe ile sürekli temasta olmuşlardır. Orta Doğu'da Farsça, Selçuklularda devlet dili olmuş ve Osmanlı edebi kültüründe öncü rol oynamıştır.[97]

Ermenice (eski SSCB'de 4,000,000 üzerinde kimse ve İran, Türkiye ve Lübnan'da küçük topluluklar konuşur) tarihi olarak komşusu Farsça ve 11. yy'dan beridir de Türkçeden derinden etkilenmiştir. Muhtemelen 11. yy'da ortaya çıkan Kırım'daki kopuntu Ermeniler Kuman-Kıpçakçayı benimsemişler ve Leh-Ukrayna topraklarındaki kopuntularında 17. yy'a kadar bu dili kullanmışlardır.[98] Türkçe Osmanlı Ermenileri arasında da yaygındı.

URAL DİLLERİ

Ural dilleri Türkçe ile uzun ve yoğun bir temasta bulunmuşlardır ve bunun için kaydadeğer dil delilleri vardır: Mac. *al-ja* 'aşağı kısım', Fin. *ala* < Uralca **ala* Türk. *al*; Mac. *egér* 'fare', Fin. *hiiri* < Uralca **şingere*, Türk-Moğ. *singeri*.[99] Etkiler karşılıklı olmuştur. Ural türeneği konusunda pek çok kuram vardır. Son çalışmalar onu ya Orta İdil bölgesine, ya da Batı-Kuzeybatı Sibirya'ya, aşağı Ob nehri ile Ural dağları arasındaki bölgeye yerleştirir.[100] Ural birliği, Samoyed dillerinin atası olan unsurların MÖ 6 ila 4. binyıl-

---

[97] Türkçe'deki bazı Orta Farsça ödünçlemeler için bkz. Menges, *TLP*, s.169-171.

[98] Deny, *L'Armeno-Coman*, s.7-10; Grunin, *Dokumenty*, s.101-104.

[99] Bkz. Räsänen, *Uralaltaische Wortforschungen*, s.15; Hajdu, *Ural'skie jazyki*, s. 167.

[100] Hajdu, *Finno-Ugrian*, s.34-36; Ural'skie jazyki, s.148-160, ve onun *Bevezetés*, s.9; Lytkin, *Osnovy*, s.33-34.

larda bir tarihte ayrılmasıyla son buldu. Bugün Samoyed dili konuşanlar Sibirya boyunca küçük topluluklar halinde dağılmışlardır. Bunlar Kuzey Samoyed [Nenec-Yurak (24,894), Enec (1926'da 378), Naganasan/Tavgi (867)] ve Güney Samoyed [Selkup (3,565)] olarak ikiye ayrılır. Muhtemelen hiçbir zaman büyük olmayan bu nüfuslar, Türkler ve diğer halklar tarafından sürekli olarak eritilmişlerdir.

İdil-Çolpan (Kama)-Belaya nehri bölgesinde bulunan ve batıya doğru sürüklenen (nihayet Baltık kıyılarına varan) Fin-Ugor birliği dönemi, MÖ 2 ila 3. Binyıl arasında sona erdi. Ugorlar eski yurtlarında kalırken, Fin (Fin-Perm) toplulukları daha da batıya ilerlediler. Ugor birliği, bazı unsurları İran, sonra da Türk bozkır bölgesine çekildiği için MÖ 500 civarında sona erdi. Bunlar Macarların (Macaristan'da 10,640,000, Romanya'da 1,800,000 civarında, eski Yugoslavya ve eski Çekoslovakya'da ikisinde de 500,000, eski SSCB'de 170,000 ve başka yerlerde dağılmış topluluklar) atası olacaktır. Pekçok Türk halkı ile yakın ilişki sonucu meydana gelen Macarların oluşumu daha sonra tartışılacaktır.

Kuzeydeki unsurlar, buna karşılık, bir Paleo-Sibir halkını özümsediler, onların orman kültürünü korudular ve ardından doğuya doğru kaydılar. Bu, Ob Ugorlarını ortaya çıkarttı: Xanty/Ostyak (Ob nehrinin aşağılarında 20,934) ve onların komşusu Mańśi/Vogul (7,563).

Fin-Perm toplumu MÖ 1500 civarında sona erdi. Bunun ürünü olan Perm toplumu, günümüzdeki Komi-Zyryan (Komi Cumhuriyeti'nde 326,700), Komi-Permyak (Perm bölgesinde 143,900) ve Udmurt/Votyakları (Udmurt ve Mari Cum. ile Başkurdistan ve Tataristan'da 713,696) ortaya çıkararak MS 800'e kadar sürdü. Yine MÖ 1500 civarında ortaya çıkan Fin-İdil toplumunun bugünkü üyelere bölünmesini tahmin etmek daha zordur. Bölünme MÖ ilk binyıl içinde gerçekleşmiştir. Bunlar bugün iki guruptur:

1) İdil Finleri: Mordva (Mordva Cumhuriyeti'nde ve Orta İdil bölgesinin etraftaki arazisinde 1,197,765, iki farklı topluluğa ayrılmışlardır: Birbirlerinin dillerini anlayabilen Erzya ve Mokşa) ve Mari-Çeremis (Mari Cumhuriyeti'nde 621,961). Bu sonuncusu üç guruba ayrılır: Dağlı Mari, Ovalı veya Yazılı Mari, Doğu Mari. Bu sonuncusu hayli Türk etkisine maruz kalmıştır.

2) Baltık Finleri: Fin, Karelyan, Vep, Ijor/Ingri, Liv ve Vod. Bunlar bizim konumuz açısından derkenar önemdedir.[101] Fincenin ayrı bir kolunu, belki Uralca içinde ayrı bir topluluğu oluşturan (öne sürüldüğü gibi, Urallılaşmış bir topluluğu temsil eden) Lapplar, burada bütünlüğü sağlama niyetiyle kaydedilmişlerdir.

Tarih öncesi dönemlerde Orta Asya'nın güney kuşağında, İran'daki Elam/Xuzistân'dan Hindistan'a kadar yayılan *Dravid* dili konuşanların varlığı olası gözüküyor. Bugün Dravidçe konuşanlar Türk tarihinin ana merkezlerinden bayağı uzak bir yerde, Güney Hindistan'da (25 kadar dil) bulundukları ve Dravidçe ile Altaycanın hayli sorunlu ilişkisine dair araştırmalar hâlâ bülûğa ermediği için, biz sadece onların Orta Asya'nın tarihöncesi için potansiyel önemine işaret edecek ve gelecekteki çalışmaların sonuçlarını bekleyeceğiz.

KAFKAS DİLLERİ

Kafkaslar, olağanüstü dil çeşitliliği olan bir bölgedir. Bu özellikle, Ortaçağ İslam coğrafyacılarının 'diller dağı' olan Kuzey Kafkaslar için doğrudur. Mes'ûdî'nin yaptığı gibi Qabq dağına atıfta bulunmak İslam coğrafya yazımının basmakalıbı idi: *"Yetmişiki millet, herbirinin kendi kralı ve diğerlerinden farklı dili var."*[102] Etnik-dilsel karmaşıklığından dolayı (ortak bir 'dağlı' kültürü gelişmiş olmasına rağmen), bu bölge hep bir geçer dile (lingua franka) ihtiyaç duydu. Aşağı bölgelerin Türklerce alınmasından beri Türkçe, Azeri, Kumuk ve Nogay biçimlerinde bu işlevi yaptı. Aslında Kuzey Kafkaslardaki pekçok bölgenin Türkleşmesi,[103] ancak komünist devrim ile kesildi. Türkçenin Kafkas dillerine etkisi bir bütün olarak yeterince çalışılmamıştır.[104]

Kafkaslarda birbiriyle ilişkileri sorunlu olan dört dil ailesi vardır:

---

[101] İstatistik verileri Wixman'dan, *Peoples*, alınmıştır. Ural dil tarihinin güzel bir çerçevesi Hajdu'nun yukarda geçen eserlerinde ve onun *Ural'skie Jazyki*, s.138-203'te ve Décsy'de, *Einführung*, bulunabilir.

[102] Al-Masᶜûdî, *Murûj*, I, s.209.

[103] Wixman, *North Caucasus*, s.108-111.

[104] Gürcüce'deki Türkçe unsurların tartışması için bkz. Golden, 1979.

Güney Kafkas: *Gürcüce*nin hakim olduğu *K'art'velce* (Gürcistan'da 3,570,504). Bu sayı Müslüman olan ve bir derece Türkleşen 71,426 *Acarı* (1926 rakamı), yine Müslüman olan, çoğunlukla Türkiye'nin Karadeniz sahilindeki, Türkçenin ayrı bir şivesini de konuşan, sayı olarak çok küçük *Laz/Çan* unsurlarını (sayıları belli değildir), 360,000 konuşanı olan *Mingrel* ve 43,000 konuşanı olan *Svan*ları da içerir. Zan da denilen Laz/Çan, Mingrel ve Svan dilleri tamamen ayrı dillerdir ve Gürcüce ile yakından akrabadırlar.[105]

Kuzeybatı Kafkas: *Abhaz* (Gürcistan'daki Abhazya Cumhuriyeti'nde 90,915) ve yakından akraba *Abaza*ları (aynı öztanımlama olan *Apsua*'yı taşırlar; Kuzey Kafkaslardaki Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti'nde 29,497) içeren *Abhaz-Adige*. Diğer Müslüman dağlılar gibi, çoğu Rus istilasıyla birlikte Osmanlı devletine göç etmiştir. Ezici çoğunluğu 19. yy ortasında Osmanlı devletine göç eden *Ubyx*lar da onlarla akrabadır. Bunlar şimdi Türkiye'de yaşar (sayıları belirsizdir). *Çerkez*, aynı değilse eğer yakından akraba olan ve hepsi de aynı zamanda *Adige* adını kullanan üç halkın ortak adıdır: Batı Adigelerine *Adige* denir (Kuzey Kafkasların batısındaki Adige özerk bölgesinde 108,711). Doğu Adigelerine *Kabarda/Kabardin* denir (Kuzey Kafkaslardaki Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nde 321,719). Ortadaki topluluğa *Çerkez* denir (Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti'nde 46,470). Çerkezler Ortaçağ İslam kaynaklarında *Kaşak, Kasâk, Qâşâq*, Rusça'da Kacor, Yunanca'da Ζιχοι (Krş. Gürcüce *Jik'-i*) ve sonra Κασαχός (Krş. Osetçe *Koesoeg*) idiler. Çerkez (Arap. *Carkas*, Fars. *Çarkas*) ulus adı muhtemelen bir Adige kabilesinin adı olan *Kerket*'ten türemiştir.[106]

Kuzey-Orta Kafkas: *Nax, Veynax* gerçekte tek bir halk olan (bazı bilginlerin bunu sadece Çeçen'e sınırlamaları ve İnguşları *Galgal* ile telif etmelerine rağmen, ortak tanımlamaları Noxço'dur) *Çeçen-İnguş*ları (Kuzey Kafkaslardaki Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde 755,782 Çeçen ve 186,198 İnguş) ve Gürcistan'daki T'uşet'i'de yerleşen ve Gürcüleşen Nax kabilelerinden gelen *Bacbi*leri (sayıları bilinmiyor) içerir.[107]

---

[105] Comrie, *Languages of Sov. Un.*, s.197-98; Klimov, *Kavkazskie jazyki*, s.38-48.

[106] Volkova, *Étnonimy*, s.18-25; Akiner, *Islamic Peoples*, s.231.

[107] Bkz. Volkova, *Étnonimy*, s.133; Akiner, *Islamic Peoples*, s.175-77; Wixman, *Peoples*, s.43-44.

Kuzeydoğu Kafkas: Dağıstan'daki üç büyük altguruba ayrılır:

1. Avar-Andi-Dido (Cez): *Avar, Andi* (Andi, Botlix, Godoberi, Axwax, Karata, Bagulal, Tindi, Çamalal altgruplarına ayrılır), *Dido* (Dido, Bejeta, Ginuġ, Xwarşi, Xunzal/Gunzib'ten oluşur) ve *Arçi*lerden meydana gelen toplam 482,844 konuşan.

2. Lak-Dargwa iki kısma ayrılır: *Lak/Gazi-Kumuk* (Güney Dağıstan'da 100,148) ve *Dargwa* (287,282), *Qaitaq* (14,430) ve *Kubaçi*'den (1926'da aynı adlı köyde 2,371 kişi) oluşan *Dargwa*.

3. Samur/Lezgin yedi farklı guruba ayrılır: i- *Lezgin* (Güney Dağıstan ve Kuzey Azerbaycan'da 382,611), ii- *Rutul* (Lezginlerle aynı bölgede 15,032), iii- *Agul* (Güney Dağıstan'da 12,078), iv- *Tabasaran* (Güneybatı Dağıstan'da 75,239), v- *Caxur* (Batı Rutul alanında 13,478), vi- *Udi*, eski *Uti*lerin kalıntıları (Azerbaycan ve Gürcistan'da 6,863), vii- Kuzey Azerbaycan'daki *Şah Dağ halkları* (*Jek, Kryz, Xinaluġ* ve *Buduġ*'dan oluşan 9-10,000 kişi). Bunlarda kaydadeğer Azeri Türkçesi etkisi vardır.[108]

Bu incelemede Türkçe üzerinde, özellikle dini alanda derin kültürel etki yapan Sami dillerini (Arap, Süryani, İbrani) hariç tuttuk. İslam'ın sonucu olarak bilhassa Arapça özel bir yer tutar. Sami etkisi ancak kültür-din sahasında idi ve Arapça ve Süryanice örneklerinde büyük ölçüde üçüncü taraflar, genellikle İranlılar tarafından getirilmiştir. Doğrudan etkileşim babında Sami halkları Türk halklarının etnik oluşumunda sadece çok derkenar bir rol oynadılar. Aynı şekilde, Rus çarlığı ve Sovyetler Birliği'ndeki Türk dillerine büyük etki yapan Rusça, bunu etnogenetikten ziyade siyasi alanda yapmıştır. Çarlık ve Sovyet politikaları aslında çağdaş Türk halklarının oluşumunda çok önemli tesirde bulunmuşlardır, fakat bu etnik oluşum etkileşimle değil, yönlendirmeyle gerçekleşmiştir. Bizim çalışmamızda öncelikli odak noktası birincisidir.

Tarihi olarak, bu kısa incelemeden anlaşılacağı gibi, öteki nüfuslarla temaslarda Türkçe konuşma genellikle galip gelmiştir. Açık şekilde, dil asimilasyonu Türk halklarının etnik oluşumunda temel bir unsurdur. Yerleştikleri bütün alanlarda, Orta Asya, Batı Sibirya, İdil bölgesi, Kafkaslar, Yakın ve Orta Doğu, Türkler küçük dil topluluklarını özümsemişler ve büyük nüfuslara da (Orta

[108] Benningsen, *Muslims*, s.206-208; Akiner, *Islamic Peoples*, s.249, 256, 258.

Asya ve Kuzey İran'ın İranlıları, Ermeniler, Anadolu'nun Rum ve Helenleşmiş nüfusları) ciddi etki yapmışlardır.

KUZEY

URALCA — PALAEO-SİBİR

Fin Ugor Samoyed — Kett Yukagir Eskimo-Aleut

HİNT-AVRUPA — Çukçi-Kamçadal

Slav — ALTAY

Ugor Slav Türk — Tunguz- — Gilyak

Mançu

Slav — Kore

BATI — Türk Moğol — Japon — **DOĞU**

İran

HİNT-AVRUPA

İran

KAFKAS — Hint — ÇİN-TİBET

DRAVİD

GÜNEY

2. BÖLÜM
İÇ ASYA'NIN MİRASI

Orta ve İç Asya'nın tarih öncesi, Altaylı, dolayısıyla Türk halkların farazi anayurdu ile ilgili bilgimizin yeterlilikten uzak mevcut hali, herhangi bir kesinlikle başlangıçtaki bölgeyi çizmemize izin vermez. Göz dolduran çok arkeolojik çalışma yapılmış olmasına rağmen, tarih öncesi, yazı öncesi halkların maddi buluntuları, cidden doğrulayıcı ama yine de tesadüfî deliller olmaksızın, şu veya bu topluluğun etnik-dilsel aidiyetini söyleyemez. Yine de çok sık olarak, belli bir kültür, buluntularla ilgili nüfusun ırkî tipine dayanarak şu veya bu etnik topluluğa hamledilir. Bilhassa Sovyet bilim dünyasında Moğolsu'nun (Mongoloid) Türk'e, daha geniş anlamda Altaylı'ya, ve Avrupai'nin (Europoid) Altaylı olmayana işaret etmesi kendiliğinden kabul ediliyordu. Orta ve İç Asya'nın çağdaş halklarıyla uğraşılırken, böyle kapalı bir yaklaşım özellikle tehlikelidir. Örneğin, Soğdluların dilsel torunları olan Yagnobiler açık bir Moğolsu karışım gösterirler. Bilginler bunu yüzyıllardır süregelen bir nüfus karışmasının sonucu olarak kabul etmeye oldukça istekli iken, eski halkları belli dillerle özdeşleşen belli antropolojik tiplerin başlangıçtaki temsilcileri olarak görme şeklinde bir eğilim vardır.

Lakin özellikle Avrasya'da diller oldukça hareketli halklarla birlikte hareket etmekte ve siyasi hakimiyet yoluyla etnik ve ırkî sınırların ötesine yayılmaktadır. Bazı durumlarda dil kaymaları iktisadi değişikliklerle bağlantılı gerçekleşir. Göçerliğin benimsenmesi, örneğin, bir dilin başkasıyla değiştirilmesine sebep olabilir. Çift dillilik de nadirattan değildi. Erken göçerlerin bayağı karışmış oldukları görülüyor. Bu karışımların muhtevaları, bu toplu-

luklardan türeyen günümüz halklarından farklı olabilir veya farklı oranlarda bulunabilir, fakat dil ve ırkın bağımsız değişkenler olduğu ilkesi herşeye rağmen doğrudur. Bu bağlamda, iskelet kalıntılarına dayanarak ırk belirlemenin, uygulayıcılarının iddia ettiği gibi tam tekmil bir bilim olmadığı da kaydedilmelidir. Şüphesiz zamanla bize aradığımız cevapları verecek olan modern biyolojik antropolojiye bir şekilde daha fazla güvenle bakabiliriz.[108] Şimdilik bu veriler büyük dikkatle kullanılmalıdır. Aşağıdaki tartışmalarda, bazı durumlarda ayrılması zor kategoriler olan Avrupai ve Moğolsuya göndermeler, dilsel aidiyetin kanıtlanmış delili olarak alınmamalıdır. Türk halklarının en erken ırkî tipi ne olursa olsun (Moğolsu gözüküyor), bunların tarih sayfalarının açılmasından itibaren diğer unsurlarla karışmış olması ihtimalin çok üzerindedir.

AVRASYA'NIN TARİH ÖNCESİ

Avrasya bozkırının doğu ucu, Moğolistan ve çevresi Türk tarihi için en erken zikredilen merkez olarak görülmektedir. Burası çok erken bir tarihten beri bozkır bölgesinin batısından gelen kültürel etkilerin alıcısıdır. Gerçekte bazı erken Türk halklarından Batı Avrasya'da ilk olarak MS 4-5. yy'larda bahsedilmektedir. Bunların buraya daha doğudaki noktalardan Hun göçü ile geldiklerine inanılır. Sonuç olarak, başlangıçtaki odağımızın Güney Sibirya ve Moğolistan olmasına rağmen, bu bölgeye bir bütün olarak bozkırın eski kültürleri, eski Orta Doğu ve Çin şeklinde daha geniş bir çerçevede bakmalıyız. Burada faaliyet gösteren sadece Batı Avrasya'nın değil, orman kuşağının kültür etkilerinin de olduğunu unutmamalıyız. Erken Türk halklarının yakın atalarının bozkır göçerleri olduğunu düşünmek gerekmiyor. Gerçekte, bazı noktalarda tabii ki kesinlikle değillerdi. Göçerleşmeleri, tarih sahnesine ani çıkışlarından hemen önce gerçekleşmiş, nispeten geç bir olgu da olabilir. Çinli seyyah Hu Ch'iao 10. yy gibi geç bir tarihte halen ormanda yaşayan bir avcı-balıkçı Türk topluluğundan, Shan-yü Türklerinden bahseder.[109] Bu yüzden, tartışmamız geniş bir açıdan olmalıdır.

---

[108] Renfrew'in yorumlarına bkz. *Archaeology and Language*, s.4-5.

[109] Chavannes, 1897, s.406-407.

Arkeologlar İç Asya'nın bozkır kültürlerini zamanı ve alanı tartışmalı pekçok farklı döneme, çeşitli kültür ve altkültürlere bölerler. Burada izlenen taslak oldukça sadeleştirilmiştir ve pekçok bölgesel farklılığı üstünkörü geçer. *Afanas'evo* kültürü Yenisey-Minusa ve Altay bölgelerine, eğer daha erken değilse, MÖ 3. binyılın ortalarında getirilmiştir. Bu kültür, aynı zamanda bazı maden işçilikleri olan bir Avrupai hayvan besleyiciler nüfusu ile özdeşleştirilir. Bunların kültürü Batı Avrasya, yani onların muhtemel çıkış noktası olan Karadeniz bozkırları ile süregiden temasları gösterir. Bunu, içinde muhtemelen Sibirya orman kuşağından gelen bir Moğolsu nüfusun hakim olduğu, MÖ 2. binyıl başlarındaki *Okunevo* kültürü izler. Bunda hayvan besleme ve madencilik unsurları daha fazla belirgindir. Aynı kültürdeki topluluklar Tuva ve Güney Sibirya'da başka yerlerde de bulunmuştur.

Okunevo tipinin yerini MÖ 1500 civarında (veya daha erken), yine bir Avrupai halkın, büyük olasılıkla Hint-İranlıların hakim olduğu, daha bir yerleşik hayvancılık tarzı olan *Andronovo* kültürü (veya ayrı ve farklı Andronovo tipi kültürler) almıştır. Maden işleme önemini korumuştur. Andronovo tipi kültürler Karadeniz bozkırlarından Yenisey'e kadar uzanır. Açık şekilde, Altaylara varmaz. Son aşamalarında, beklendiği üzere, erken İskit-Saka, yani İranî halklarla ilişkilendirilir.[110]

Minusa bölgesinde, mevsimlik göçer veya yarı göçer karakterde olduğu gözlenen (diğerlerinin yanında, deve besleyen ve böylece Orta Asya bağlantısı gösteren) *Karasuk* kültürünü (MÖ 1300-800 arası) buluyoruz. Nüfus, en azından bir kısmının buraya doğudan geldiğini gösterir şekilde bazı Moğolsu unsurlara sahiptir. Dört safhaya bölünen *Tagar* kültürü (yak. MÖ 8-1. yy) Karasuk kültürünün yerine geçmiştir. Tam bir göçebe tarzı geliştirmeyen bu kültür, bu bölgenin kültüründe çoğunlukla *Erken Göçebe* denilen istisnaî birşeydir.

Minusa bölgesi haricinde bu sonuncusu, boy birlikleri şeklinde örgütlenmiş, muhtemelen İskit-Saka kökenli atlı çoban göçebelerle özdeşleştirilir. Altay'daki ünlü Pazırık gömütleri erken göçebe kültürünün güzel bir örneğidir. Bu dönem aynı zamanda demir

[110] Bu kültürlerle özdeşleştirilen erken Hint-İranlılar için bkz. Mallory, *Indo-Europeans*, s.223-231.

çağının bölgeye gelişini de işaretler. Arkeolojik buluntular hem doğu (Çin) hem de batı (İran) ile ileri derecede ticaret örneklerini gösterir. Bu bölgenin doğusunda, Baykal Ötesi-Kuzey Moğolistan sahasında, avcılık-toplayıcılıktan göçebeliğe geçtikleri anlaşılan çevresel Moğol tipinde, yine atlı ve hayvan besleyen halklar vardı. Farklı bir kültürlerinin olmasına rağmen, göçebelik ve diğer unsurlar batılarındaki halklardan alınmış olabilir. Burada da hayli gelişmiş bir madencilik buluyoruz.[111] Bu dönemdeki Altay göçerlerinde (MÖ 7. yy civarında gemin bulunmasının kesinlikle yardım ettiği) atlı kültür, onların manevi hayatlarında yansımasını bulmuştur. Törenle boğazlanan atlar, sahiplerinin yanına gömülüyordu. Bu göçerler taşınır kulübelerde (Herodot, IV. 46[112], teknik yazım bunlar için Türkçeden bir alıntı olan ve nihayetinde Soğdçaya giden Rusça *kibitka*[113] tabirini kullanır) yaşıyorlardı. Ancak tarzlar değişiyordu ve kimi mevsimlerde ve yerlerde huş ağacından derme çadırlar ve kütükten kulübeler de kullanılıyordu.[114] Birincil meşgaleleri olan at gütmenin yanında, bu göçerler koyun ve sığır da besliyorlardı. Avrasya göçebeleriyle özdeşleştirdiğimiz uruk ve boy teşkilatının çerçevesi de aydınlanmıştır.[115]

Bu Altaylı göçebelerin sonradan Türk halkları haline gelecek halklar ve unsurlar üzerine güçlü kültürel etkisi ihtimal dışı de-

---

[111] Bozkırın tarih öncesi kültürleri için bkz. Chard, *Prehistory*, s.145, 148-50, 156, 163-65; Gryaznov, *South Siberia*, s.46, 51, 61, 66-69, 97-98, 102; Levin, Potapov, *Peoples*, s.43, 45, 47-48, 50, 58-63; Okladinov, vd. *Ist. Sibiri*, I, s.159-196, 227, 233. MÖ 2-1. binyıllarda İç Asya ve çevre-sindeki Baykal Ötesi ve Güney Mançurya bölgesinde üç etno-kültürel topluluk olduğu sonucuna varan Viktorova (*Mongoly*, s.118-119) biraz farklı bir şema çizer: 1) Batıda Kobdo'ya kadar, Doğu Baykal Ötesi'nin kuzeydoğusuna ve Güney Mançurya'nın güneydoğusuna doğru uzanan hayvan besleyen ve avcı eski Moğolsu tip. Bunlar daha sonra Moğollar olarak bilinen halkın (yani Tung-hu) çekirdeğini oluşturmuşlardır. 2) Doğu Kazakistan ve Kırgızistan'daki nüfusla pek çok ortaklıkları paylaşan, Kuzeybatı ve Batı Moğolistan'ın Avrupai hakim nüfusu. O bunları "*Genetik olarak Türk halklarıyla akraba olduklarına*" inandığı, Çin kaynaklarının Ting-Ling'leri olarak görür. 3) Kuzey Çin ve Güney İç Moğolistan'ın etnik ve kültürel olarak hayli ufalanmış halkları.

[112] Dovatur, Narody, s.116.

[113] Fasmer (Vasmer), *Étim. slovar'*, II, s.227-228.

[114] Rudenko, *Frozen Tombs*, s.62-63; Grač, *Drevnie kočevniki*, s.41-42; Basilov (yay.), *Nomads*, s.97.

[115] Gryaznov, *Southern Siberia*, s.134-6, 153-8, 193.

ğildir. Bu yüzden, bu dönemdeki (MÖ 7-6. yy) Avrupai tipin hakim olduğu Tuva göçerleri Altay göçerleriyle yakın hısımlık taşırlar.[116]

Şimdi çoban göçebeliğin MÖ 4-3. Binyıllarda tarım topraklarının kenarlarında geliştiğine inanılıyor. Bugün Avrasya bozkır toplumlarına bağladığımız çoban göçebeliği türüne geçişin sebepleri spekülasyon konusu olarak durmaktadır. Bu, uzun bir zaman zarfında birçok yerel uyarıcıya cevap niteliğinde, hem hayvancılık hem de tarımla uğraşan toplumlarda ilkel çobanlık-hayvan yetiştiriciliğinden asal olarak gelişmiş bir iktisadi uyarlanma idi. Bir mektebin inancına göre, arkeolojik buluntular bunun Avrasya'da batıdan doğuya doğru yayıldığını göstermektedir. Kimileri önce sığırcılığa dayalı olan çoban göçebe iktisadını Güney Sibirya ve Kuzey Moğolistan'a bağlarlar. Daha başkaları da bunun, Avrasya bozkırlarında az çok aynı zamanda özgün iktisadi ve ekolojik şartlardan doğduğuna inanırlar.[117]

Göçebeliğin evrilmesinde Karadeniz-Hazar bozkırlarında atın evcilleştirilmesi (kesinlikle 3. binyılda, belki de 4. binyıl kadar erken) belirleyici olmuştur.[118] Fakat at teknolojisi ancak MÖ 1500 civarında (tarih kesin değil) gerçek bir atlı kültürü üretecek kadar gelişmişti. Bu ustalık o zamanlar askeri amaçlar için kullanılmışa benzemiyor. Kuşkusuz, sonunda Avrasya çoban göçebeliğini ortaya çıkaran pek çok etmen vardır: At teknolojisinin tam gelişmesi (muhtemelen Batı Avrasya bölgesinde daha erken oldu ve sonra doğuya yayıldı), insan ve hayvan nüfusunun artması, madencilikteki çeşitli teknolojik gelişmeler ve iklim değişiklikleri, özellikle MÖ 2. binyıl sonlarında artan kuraklık. Avrasya bozkırlarının çevresinde yerleşik devletlerin veya onların ileri karakollarının belirmesi de şüphesiz bu süreçte bir etmen idi.[119] Ancak bunların

---

[116] Gryaznov, *Southern Siberia*, s.219, 233.

[117] Simmons, *Changing*, s.100, 145; Jacobson, *Burial Ritual*, s.2. Barclay, *The Horse*, s.21, çoban göçebeliğin doğuşunu 2. binyılın sonuna koyar. Lattimore, *Inner Asian*, s.54-65, 158-163, 'bozkır toplumunun' gelişimini Çin sınırındaki çoğunlukla çevresel unsurlara, tarımdan 'hayvancılık kaynaklarına' kayan nüfusa ve, topraktan çok çeşitli şekillerde yararlanılabileceği için, tercihe atfeder. Kökenlerinin ise yerleşik toplumda bulunduğunu iddia eder.

[118] Barclay, *The Horse*, s.8-11. 'Bozkır atı' belki de ilk evcilleştirilen tür idi. Bunu MÖ 2. binyıl başlarında yerli Kuzey Avrupa atı izledi. Bkz. Piggot, *Ancient Europe*, s.95-97. Bazı alimler evcilleştirmeyi MÖ 5. binyıla kadar götürmektedir.

[119] Khazanov, *Nomads*, s.91-95.

rolü ile ilgili yorumlar değişmektedir. Karasuk döneminin sonunda gerçekleşen çoban göçerliğe geçiş, kabilelerin yer değiştirmesine ve, değişik topluluklar otlakların denetimi için mücadele ettiğinden, bozkırda yerinden olma ve göçlere sebep oldu.[120]

Askeri bir sıfatla ortaya çıkışları hem Doğu Asya (Çin), hem de Orta Doğu (Asur) kaynaklarında kaydedilen bu erken atlı çoban göçebelerin tam etnik kökenleri hiçbir yerde mutlak kesinlikle belirlenemiyor. Gerçekte onların etnik-siyasi bileşenleri, bilhassa İç Asya bağlamında, çeşitli gözüküyor ama büyük ihtimalle de Hint-Avrupalı idiler. Zamanında Orta-İç Asya'da İskit-Saka kültürel toplumu denen şeyi oluşturmuşlardı.[121] Atlı savaşçılık bu kültürle yakından ilgiliydi. Bundan MÖ 8. yy'da İç Asya – Doğu Asya sınır hattında (Batı Chou hanedanının MÖ 711'de çöküşü İskit akıncılarının saldırılarına bağlanır) ve daha erken değilse eğer MÖ 690 civarında, Kimmerlere (aşağı bkz.) ve onların yerini alan İskitlere atfedildikleri Batı Avrasya'da bahsedilir.[122]

Lakin bazı bilginler, süvariliği savaşçı amaçlar için ilk geliştiren toplumun bozkırlılar değil, Asurlular olduğunu ileri sürerler. Doğrudur, Asurlular at kaynaklarını iyi örgütlemiş ve beslemişlerdir, ancak bu yeni 'teknolojiyi' tam olarak hiç kullanmamışlardır. Gerçekte atın üzerinde rahat değillerdi. Onun yerine savaş arabası kullanmayı sürdürdüler. Bu gibi Orta Doğu'nun öncülüğü iddialarına rağmen, Avrasya bozkırı hep onun doğal evi olarak kaldı. Dehşet saçan Kimmer (Asur kaynaklarına yansımıştır) ve İskit akınları MÖ 8-6. yy'larda Orta Doğu'ya yönelmişti. Bozkırda biçimlenen yeni toplumun bu ilk yankılamaları, kuşkusuz eve bu yeni 'teknolojinin' önemini getirmiş ve belki onun daha geliştirilmesini tahrik etmiştir.

Tarımsal kullanımı az olan, göçebelerin yaşam alanı haline gelen bu arazide yayılan şeyin, belli bir etnosa özgün olmayan bir iktisat sistemi ile refakatindeki kültür tarzı ve siyasi örgütlenme olduğu kaydedilmelidir. Bu kültürün değişik etnik topluluklarca 'İskit-Sibir kültürel toplumu' haline gelen şeyi oluşturmak üzere

---

[120] Xazanov, 1978, s.93-94; Jacobson, *Burial Ritual*, s.1-3.

[121] Jacobson, *Burial Ritual*, s.1; Gryaznov, *Southern Siberia*, s.131-33.

[122] McNeill, *Pursuit of Power*, s.14-15; Ferrill, *Origins*, s.71-74; Průšek, *Chinese Statelets*, s.133-35; Krupnov, 1954, s.186-88; Diakonov, *CHIr*, II, s.51, 94-97.

alındığı sürecin hala belirlenmesi gerekmektedir. İskit-Saka unsurlarının başrolü aldığı görülüyor, fakat kültürlerinde Hint-Avrupa kökenli olmayan unsurlar da vardı.[123] Açıkça, yerli Sibir kültürleriyle etkileşim vardı. MÖ 5. yy sonlarına doğru atlı göçebeliğin Türkler ve muhtemelen diğer Altayca konuşan halklar tarafından benimsenmiş olması mümkündür.[124]

İranî Göçebeler

Erken göçebeler hakkındaki kısa tartışmamız bir etnik boyutu anlatmış durumda: İskit-Saka veya Doğu İranî halklar. Bunların bölgeye giriş zamanı, bundan doğan kültürel ve etnik sonuçlarla birlikte biraz önemi haizdir. Bunu bir parça ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

Belirttiğimiz gibi, İranlılar Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İran koluna aittirler. Hint-Avrupalıların anayurdu ile ilgili meselede ihtilaf sürmektedir.[125] Hala cesaretle savunulan eski kuramlar onu Balkan-Karpat bölgesine[126] veya daha genel olarak Orta ve Güneydoğu Avrupa ve komşuluğundaki Hazar'a, belki Urallara kadar genişleyen 'Güney Rusya' bozkırlarına yerleştirir.[127] Bu toplum MÖ 5-4. binyılda şekillendi veya o anda sahnede idi ve, kendi kimi unsurlarının tekrar birleşip etkileşmelerine rağmen, 3. binyılda yavaş yavaş ayrılmaya başladı.[128] Mallory'ye göre, bazı unsurlar Afanes'evo kültürü doğu sınırını teşkil etmek üzere doğuya doğru ilerledi. Bunlar, akraba olmayan Okunevo kültürü insanla-

---

[123] Jacobson, *Burial Ritual*, s.1-2.

[124] Barclay, *The Horse*, s.95-96; McGovern, *Early Emp.*, s.100-101; Lattimore, *Inner Asian*, s.60-61.

[125] Bkz. Mallory'nin incelemesi, 1973, s.21-65 ve onun Renfrew ile Gamkrelidze ve Ivanov'un varsayımlarını (aşağı bkz.) kısaca tartıştığı kitabı *Indo-Europeans*, s.143-185. Krş. Drews'in yeni taslak eseri *Coming*, s.25-38.

[126] Diakonov, 1982b, s.11-25.

[127] Krş. Renfrew, *Archaeology and Language*, s.9-19, ve Filin'deki, *Obrazovanie*, s.86, tartışmalar. Karadeniz-Hazar anayurdu kuramını en iyi Gimbutas, 1985, s.185-202, sunar.

[128] Gornung, *Iz predystorii*, s.10-11. Mallory, *Indo-Europeans*, s.145-146, zamı tahdidini MÖ 4500-2500 arasında, varsayımsal olarak 250,000 ilâ 1,000,000 kn. tutan bir alanda yapar.

rının baskısıyla sonra güneye yönelenler Toharların ataları olabilirler.[129]

Hint-Avrupa birliğinin tedrici bir dağılma süreciyle mi, yoksa bir düşünce okuluna göre en erkeni MÖ 5. binyıla tarihlenen büyük ölçekli göçlerle mi sona erdiği üzerinde de tartışmalar yoğunlaşmıştır. Son zamanlardaki pekçok çalışma yeni bir bakış sunmuştur. Evrensel bir kabul görmemelerine ve gerçekte bazı yönleriyle ağır eleştiriye uğramalarına rağmen, bunlar daha ayrıntılı incelemeye değer.

Sovyet bilginleri Gamkrelidze ve Ivanov, Hint-Avrupa anayurdunun onların Sami ve Kartvel (Gürcü) ve aynı zamanda Sümer ve Kıptî dilleriyle etkileşebileceği bir bölgede olması gerektiğini öne sürdüler. Böyle bir etkileşim Sami birliği (yani MÖ 4. binyıldan önce) ve Kartvel birliği (yani 4-3. binyıldan önce) hala var iken olmuş olmalıdır. Bu kurama göre, dilsel, kültürel ve tarihi verilerin tetkiki, Hint-Avrupa 'anayurdu olarak 5-4. binyıllardaki Doğu Anadolu, Güney Kafkasya'nın güneyi ve Yukarı Mezopotamya'yı gösteriyor.[130]

Bu dil topluluğu MÖ 4-3. binyıllarda, muhtemelen hayvan yetiştiriciliğiyle özdeşleşen ekonomik değişikliklerle bağlantılı olarak, yavaş yavaş dağılmaya başladı. Kafkaslar üzerinden Karadeniz-Hazar bozkırlarına göçlerle Hint-Avrupalıların Avrupa kolu için 'ikinci türenek' kuruldu ve oradan Orta Asya'ya doğru genişledi. Buradan bazı topluluklar (yani Toharlar) daha doğuya giderken, bazıları da Avrupa'ya göç etti. Ural, Altay ve Kett dillerindeki eski Hint-Avrupa ödünç kelimelerin (Krş. Kettçe *kus* 'kısrak' Lat. *equus*) eski zamanlardaki bu temaslara delil olduğu iddia edilir.[131]

Colin Renfrew de MÖ 6000'den önce Doğu Anadolu ile komşu bölgelerde *"ve belki de başka hiçbir yerde"* bir 'Ön-Hint-Avrupa' anayurdu tasarlar ve savaşçı göçebelerin hareketine dayalı göç modelinden kaçınır. Hint-Avrupa dili konuşanların hareketinin "bir tarım ekonomisinin benimsenmesi" ile bağlantılı olduğunu savunur. Göçerliğin Rusya bozkırlarının batı kısmında, yerleşik hay-

---

[129] Mallory, *Indo-Europeans*, s.223, 263.

[130] Gamkrelidze, Ivanov, *Indoevropejcy*, II, s.866-895.

[131] Gamkrelidze, Ivanov, *Indoevropejcy*, II, s.863, 938-40, 944, 947-49, 951.

van besleyiciliğinden geliştiğini öne sürer. Bundan sonra doğuya yayılmıştır.[132]

Bu yüzden, bu olayların zamanı ve yeri hiçbir şekilde kesin değildir. MÖ 4000-2000 arasında Hint-Avrupa birliğinin yavaş yavaş sona erdiği anlaşılıyor. Bazı topluluklar, açık şekilde, diğerlerinden daha erken göçtüler ve daha sonra bazı topluluklarla tekrar temas kurdular. En yakın dil akrabalığı Batı Hint-Avrupa dillerine olan Toharcanın atalarının ne zaman ve hangi yolla Doğu Türkistan'a göç ettikleri belli değildir. Bunlardan MÖ ilk binyılda Çin kaynaklarında bahsedilir. Çincedeki bazı Hint-Avrupa ödünçlemeler, ör. En Eski Çin **miĕt* 'bal' < Toh.B **miät*, Çin. *k'üan* 'köpek', Eski Çin. *k'iwen* < Toh.B *ku, kwem*.[133] Hint-Ari kabilelerinin MÖ 2000 civarında hareket halinde oldukları açıktır. Onlar sadece Hint altkıtasını işgal etmediler (MÖ 1500 civarı), fakat İran yaylasına da Hint unsurları, İranlıların MÖ 1500-1000 civarında gelişinden önce ulaşmış olabilir.[134] İranlıların doğuya, Orta Asya'ya doğru hareketi, yukarda kaydedilen arkeolojik kültürlerin kaymalarında, kısmen ve büyük ölçüde tahmini olarak izlenebilir. Bu, onların komşularının dillerindeki ödünç kelimelere de yansımıştır: Çin. **g'wân* 'savaşçı' < Ön-İran. **gʷban-* 'öldürmek', Çin. **swən* 'torun' < Ön-İran **sunu* 'oğul',[135] Ortak Perm. **sarid'ź* (Udm. *zarid'ź, zariź* 'deniz', Komi-Zyr. *sarid'ź* 'deniz') < Avest. *zrayô, zrayah* 'deniz', Eski Pers. *drayah*; Perm. **porśas /porćas*, Udm. *parś*, Fin. *porsas*, Mord.-Erz. *purtsos*, Mord.-Mok. *purts* 'domuz', krş. Hotan-Saka *pâᶜsa* < **parsa* 'domuz'; Perm., Ugr. *śarsa/śasra*, Udm., Komi Zyr. *śurs*, Manśi *sôtər*, Mac. *ezer* 'bin' < Iran. *jasra* > *žasra* > **zahra*, Soğd. *zᶜr*, Hotan-Saka *ysâra*, Yeni Fars. *hazâr* 'bin',[136] Kett. [Kott] *kuos* 'inek' < İran. **gʷâus*.

Batı Avrasya'da, İskit ilerlemesinden önce MÖ 1000-800 civarında burayı elinde tutan atlı göçebe bir kavim olarak Kimmerleri (Yun. Κιμμέριοι, Akkad. *Gâmîr(e)*, Erm. *Gamir-k'*, krş. Gür. *gmiri*

---

[132] Renfrew, *Archaeology and Languages*, s.266.

[133] Gamkrelidze, Ivanov, *Indoevropejcy*, II, s.935.

[134] Erken İran göçlerinin karmaşıklığı hakkındaki tartışmalar için bkz. Dandamaev, Lukonin, *Kul'tura*, s.39-71; D'jakonov, *CHIr*, II'de, s.41-47; Frye, *Ancient Iran*, s.46-52, 61-63.

[135] Harmatta, *'Proto-Iranian'*, s.81

[136] Gamkrelidze, Ivanov, *Indoevropejcy*, II, s.921-922.

'kahraman') buluyoruz. Bunların kavmi kimlikleri hala belirlenmeyi bekliyor. D'jakonov, 'Kimmer'in bir ulus adı değil, Avrasya bozkırlarındaki "İranî konuşan göçebelerin hareketli, atlı bir çetesini" tarif eden bir adlandırma olduğunu iddia eder.[137] Ancak bu, bölgeye doğudan girdikleri anlaşılan,[138] İranî veya en azından İranî konuşan askeri-siyasi seçkinlerin hakim olduğu, onların Batı Avrasya'daki halefleri İskitler olabilir: Yun. Σκύθαι, Sami *Ažkuzai, Iškuzai, Aškenaz vs.* = İran. *skuda, skuδa* 'okçu' < Hint-Av. **skeuta* (krş. Ger. *skutjan*, Eski Yük. Alm. *skuzzo*, Eski İng. *scytta* 'atıcı, okçu'). Σκολόται adlı İskit topluluğunun ismi de aynı kökten türetilebilir (Σκολοτ- < *skula, skuda*'dan *l* < *δ* ile. Aynı şekilde, Soğd isminin de bu tabirden geldiği düşünülebilir (*swġda* < *suġδa* < *suxδa* < *sukda* < *sukuda* < *skuda*).[139]

Bu İranî göçebelerin doğulu, yani Orta ve İç Asyalı gurupları Herodotos'a göre (VII.64) Farsçada *Saka* > Sanskritçede *Śaka* > Çincede Sai (< sə < sək < səg) diye adlanıyordu.[140] Szemerényi bu tabiri İran. *sak-* 'gitmek, akmak, koşmak'tan getirir (Eski Fars. *θakatâ*, Part. *sxt*, Soğd. *sġtyᶜ*, **Saka* 'koşma, hızlı, serseri, göçebe').[141] Göreceğimiz gibi, göçebe budun adları için bu nadirattan bir anlamlandırma sınıfı değildir. Sakalar Orta Asya bozkırlarıyla sınırlı değillerdi. Henüz tam kestirilemeyen bir tarihte, belki MÖ ilk yüzyıllarda İran'a girdiler ve Eski Farsçada *Zranka* denilen bölgeye yerleştiler. Burası artık *Sakastan* olarak bilinmeye başladı (şimdiki Seistân, Sîstân).[142] Bu hareket Orta Asya'daki İranî ve diğer kabilelerin dramatik göçlerine cevap niteliğindeydi.

Med ve sonra Pers (Akameniş) devletlerinin kurulduğu İran yaylasının dışında, bu İranî kabilelerin tam bir resmine sahip de-

---

[137] D'jakonov, 1981, s.97-99 ve Khazanov'un Kimmer kavmi kimliği üzerine yorumları, Khazanov, 1982, s.59. Kimmer meselesi hakkında bkz. El'nickij, *Skifija*, s.24.

[138] El'nickij, *Skifija*, s.74-76.

[139] Szemerényi, *Four Old Iranian*, s.20-22, 26, 27-30, 39-40. Herodotos'a göre, IV.6 (Dovatur, *Narody*, s.100), *Skolot* ismi onların krallarından birinin adından türetilmiştir.

[140] Dovatur, *Narody*, s.162; Oranskij, *Vvedenie*, s.65.

[141] Szemerényi, *Four Old Iranian*, s.45. Diğer etimolojiler için bkz. Litvinskij, *Drevnie kočevniki*, s.156-58. Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.131,137, bu açıklamayı reddeder.

[142] Frye, *Ancient Iran*, s.57,62, 193-94; *Heritage*, s.47.

ğiliz. Bunlar Karadeniz bozkır bölgesinden Altaylara ve Doğu Türkistan'a kadar yayılmışlardı. Sonraki Çin kaynakları (*Han shu*) bu bölgeden *"Konuşulan pekçok farklı dil var, fakat bunlar genellikle aynıdır ve insanlar birbirini kolaylıkla anlar"* şeklinde bahseder.[143] Bunlardan bazıları Orta Asya'nın güneyinde vaha şehir-devletleri oluşturarak yerleşikleştiler. Batı Türkistan'daki Harezm ve Soğd ve Doğu Türkistan'daki Hotan Saka yerleşimleri bunların özgünleridir. Diğer kabileler Baktriya'da (Afganistan) yerleştiler. Bu yerleşikleşmiş devletçiklerin en erkeni, MÖ 8-7. yy civarı, eski İranî-Ari anayurdu, *Airyanəm vaêjah*, olarak teşhis edilen (pekçok hususta anlaşmazlıklarla birlikte) Harezm olmalıdır. Bunların çağdaşları, erken tarihleri aynı şekilde belirsiz olan, Baktriya devletini kuran kabilelerdir.[144] Baktriya'nın kuzeyinde ve Harezm'in batısında bulunan Soğdiyana, ötedeki bozkırların huzur kaçırıcı göçerlerine karşı bir çeşit tampon bölge olmuş olabilir.[145]

İran ve Yunan kaynakları bu göçebe Saka topluluklarından pek çoğundan bahseder: *Sakâ tigraxaudâ* (sivri uçlu başlıklı Sakalar) Kazakistan'da, belki Seyhun'un kuzeyinde bulunuyordu. Bazı bilginler bunları, bu tür en büyük boy birliklerinden biri olan *Massaget*lerle[146] özdeşleştirirler. Güney Sibirya'daki Türk halklarının atlı, çoban göçebeliği onlardan aldıkları öne sürülür.[147]

İskit-Saka kültür dünyasına ait olan ve muhtemelen İranî konuşan bu kabilelerin Altaylarda olduğundan kuşku duyulamaz (krş. çok tartışılan Pazırık kültürü[148]). *Sakâ haumavargâ* (*haoma* kullanan/hazırlayan Sakalar) görünüşe göre Murgab bölgesinde idi. Aynı zamanda *sakâ tyaiy para sugdam* (Soğdiyana'nın ötesindeki Sakalar) ve *sakâ tyaiy para draya* (denizin ötesindeki Sakalar) vardı. Bu sonuncusu muhtemelen Aral denizi veya Karadeniz bölgesinin ötesindeki Sakalara işaret etmektedir. *Dahâ* Hazar'ın

---

[143] *Han-shu*/Hulsevé, *China*, s.136.

[144] *Ist. Tadžik*, I, s.151-159; Marquart, *Wehrot*, s.8 vd.; Frye, *Anc. Iran*, s.61-62; *Heritage*, s.37-38.

[145] Holt, *Alexander*, s.31.

[146] *Ist. Kazax.*, I, s.188, 191.

[147] Kiselëv, *Ist južn Sibiri*, s.315, 357.

[148] Bkz Rudenko, *Frozen Tombs*.

doğusunda bulunuyordu; onların komşuları *İssedon*lar Doğu Kazakistan'da olmalıydılar. *Arimaspi* onların da doğusunda idi.[149]

Harezm, Soğdiyana, Baktriya ve bazı Saka toplulukları Akameniş devletinin hakimiyetine girdiler. Bazı haberlere göre MÖ 530'da ölen, İran devletinin kurucusu Cyrus'un Orta Asya seferinde ne kadar araziyi ele geçirdiği bilinmiyor. Bazı bölgeler önceden Medlere teslim olmuş olabilir. 1. Darius'un zamanında (MÖ 522-486) Haraiwa (Herat), Uwarazmiy (Harezm), Sug(u)da (Soğdiyana) ve sık sık rahatsızlık çıkaran Sakalar onun devletinin satraplıkları arasında sayılır. Ancak onun, Karadeniz İskitlerine boyun eğdirme çabası sonuçsuz kalmıştır.[150]

Akameniş etkisi İskender'in İran'ı fethiyle sona erdi. MÖ 330'da Makedonyalı fatih, kaçan 3. Darius'un peşinden giderek Harezm, Soğdiyana ve Baktriya'yı ele geçirdi. Başka yerlerdeki gibi, burada da şehirler kurdu ve kültürel ortak yaşamı öne çıkardı. MÖ 323'te ölümünden sonra, nihayet MÖ 312'de Selevkîler onun İran imparatorluğunun çoğu üzerinde hak iddia ettiler. Ancak MÖ 3. yy ortalarında (MÖ 247), İran'ın doğu kısmı, birtakım aksiliklerle birlikte İran'ı yeniden yerli bir hanedanın etrafında birleştirme sürecini başlatan bir İran hanedanınca, Partlarca geri alındı. Orta Asya'da ise daha karmaşık bir görünüm buluyoruz. MÖ 256 civarında doğuda bir Yunan-Baktriya krallığı vücuda geldi. Bu aslında, idareyi Yunan-Makedon seçkinlerin tuttukları bir İran devleti idi. Kuzey Hindistan ve belki Doğu Türkistan'ın zaptı için başarılı savaşlar yapsalar da,[151] aynı zamanda iç mücadeleye meyilli idiler.[152] Ayrıca, kısmen İç Asya'daki halkların hareketinin sebep olduğu, sürekli Saka akınlarına maruzdular. Sonunda Yunan-Baktriya devleti MÖ 1. yy içinde İranî göçebelerce göçertildi. Bu göçebeler Kuşan hanedanı tarafından yönetiliyorlardı. Kuşan devletini ortaya çıkartan göçebe hareketlerine dönmeden önce, Batı Avrasya'daki göçer toplulukları kısaca incelemeliyiz.

---

[149] Oranskij, *Vvedenie*, s.64; Dovatur, *Narody*, s.108-111, 253-57; Litvinskij, *Drevnie kočevniki*, s. 158-174.

[150] Cook, *Pers. Empire*, s.24 vd., 78; Frye, *Ancient Iran*, s.93-94, 103, 112; Dandamaev, *Političeskaja ist.*, s.28 vd., 100-103, 109-111.

[151] Tixvinskij, Litvinskij, *Vostočnyj Turkestan,* s.203-206.

[152] Bkz. Tarn, *Greeks in Bactria and India*, ve Narain, *Indo-Greeks*.

Herodotos sayesinde, bu İranî göçerlerin batı kanadı hakkında bir derece daha iyi bilgiliyiz. İhtimal Batı Sibirya yoluyla gelen, Herodotos'un bu Saka topluluğuna verdiği isimle İskitler, büyük olasılıkla 9. yy sonu ve 8. yy başında Batı Avrasya'da siyasi hakimiyeti Kimmerlerden devraldılar.[153] Daha sonra tahrip güçleriyle varlıklarını Orta Doğu'da hissettirdiler. Bu akınlar, bölgeye MÖ 600 civarında göçtükleri anlaşılan Herodotos'un zamanındaki yönetici boy olan Kralî İskitlere de özgü idi. Akameniş İranı'nın İskit-Saka göçerleri zaptetme gayretleri sınırlı başarılarla kaldı. Kaynaklarımızın onları her halükarda kana susamış vahşiler olarak sunduğu İskit tarihinin her parçasını ayrıntıyla incelememize gerek yok. Fakat adetleri hakkındaki birkaç kelime Türk dünyasıyla biraz alakalıdır. Herodotos (IV.71-72) ata dayalı bir ekonomide beklenmemesi zor olan ve son 19. yy'a kadar Altay Türkleri arasında da gözlenen bir tören olan at kurban etmeden bahseder. İskitler, müteakiben Orta Asyalı Türk (yani Oğuz) ve Moğol boyları arasında bulunan bir adet olarak suyu kutsarlardı (Herod. IV.75). İskitlerin, diğerlerinin yanında Hunlar (Hsiung-nu), Bulgarlar ve Peçeneklerde de görülen, öldürülmüş düşmanın kafatasından içki kâsesi yapmak (Herod.IV.65) gibi dehşet verici bir adetleri vardı.[154]

Batı Avrasya bozkırlarındaki İskit egemenliğine Sarmatlar MÖ 5-4. yy'lar boyunca meydan okudular ve MÖ 4. yy başlarında veya MÖ 3-2. yy'larda yavaş yavaş onun sonunu getirdiler. Bunlar her halükarda Herodotos'un (IV.21), İskitlerin doğusunda, Τάναϊς (Don) nehrinin ötesindeki bozkır bölgesini tutan ve İskitçeyi bozuk olarak konuşan (Herod.IV.117) bir göçebe halk olarak bildirdiği Sauromatlarla alakalı gözüküyorlar.[155] Pekçok göçebe birliği gibi, bunlar da zamanla ve göçleri boyunca değişen çeşitli etnik unsurları içeriyorlardı.[156] Bunların batıya hareketleri, doğularındaki bozkırlardan gelen baskıların sonucu olarak gerçekleşti. MÖ 4. yy'da bu baskı Massagetler veya diğerlerinden geldi. Bu muhtemelen sürekli bir modeldi, çünkü MÖ 2. yy'da yine, bu kez çıkış nok-

---

[153] Tarihleme için bkz. Khazanov, 1982, s.55-56, 61.

[154] Herodotos'un metinleri için bkz. Dovatur, *Narody*, s.122, 126, 128.

[155] Dovatur, *Narody*, s.108, 146; Sulimirski, *Sarmatians*, s.100-101; Melyukova, *CHEIA*, s.112.

[156] Sulimirski, *Sarmatians*, s.24-25.

tası İç Asya olan ve batıda Massagetlerde patlayan hareketlenmelerin delillerine sahibiz. Bu kargaşa, Türk tarihinin sayfalarını açmada büyük önemi olan, Moğolistan'daki bir boy birliği olan Hunların (Hsiung-nu) faaliyetlerinin tahrik ettiği bir dizi göçten sonuçlanmıştır.

Bu göçlerin Avrasya'nın etnik oluşumunda derinden etkileri olmuştur. Ancak bunlara gelmeden önce, Batı Avrasya'nın İranî göçerleri hakkında yapabileceğimiz bazı ilave yorumlar vardır. Bu göçlerin sonucu olarak Sarmatlara doğudaki akrabaları Roxolanlar/Ρωξολανοί (İran. *rauxšna* 'parlak' Alanlar), Alanlar/Αλανοί (İran. *ariyana*), Aorslar/Αορσοι (İran. *auruša* 'beyaz') katıldılar.[157] Aorslar ve sonra Alanlar (MS 1. yy'a kadar) Batı Avrasya'daki İranî göçebeleri hakimiyetlerine aldılar.[158]

Bu değişiklikler büyük ölçüde, Hunların faaliyetlerinin sebep olduğu, Orta Asya kabileleri arasındaki süregiden karmaşa yüzündendi. MÖ 2. yy'daki, doğudan gelen bu yeni unsurları içine aldığı zamandaki Sarmat siyasi oluşumunu bir devlet olarak nitelemekle çok ileri gitmiş oluruz. Onların kabileler halinde örgütlendiklerini biliyoruz ve bir veya daha fazla kralî kabile veya uruk olduğunu varsayabiliriz. Selefleri olan İskitlerin aksine, erken Sarmat toplumu anaerkil gözüküyor. Bozkır toplumunda, bir bütün olarak, kadın yerleşik toplumdan daha serbest idi. Bu, burada uygulanan yeknesak ölçütler bulunduğu demek değildir. Kadının toplumsal konumu değişiyordu,[159] fakat Orta Asya Saka toplumunun bir bütün olarak ona büyük önem verdiği görülüyor. Bu yüzden *Han-shu*, Fergana'nın (Ta Yüan) batısında İran'a kadarki halkların "*kadınları şerefle koruduklarını ve kadınlar ne derse erkeklerin hemen yaptığını*" söyler.[160] Bu Sarmat toplumu veya daha doğrusu, Yunan kaynaklarının 'kadın-yönetici' (γυναικοκρατούμενοι) olarak andığı şekilde, kadınların yüksek bir konumda bulundukları anlaşılan erken Sarmat toplumu için doğrudur. Kadınlar askeri seferlere katılıyor, kabileleri yönetiyor ve ruhbanlık

---

[157] Sulimirski, *Sarmatians*, s.111-118; Harmatta, *Studies*, s.12, 18, 33-34, 78-79, 82-85; Oranskij, *Vvedenie*, s.65-66; Xazanov, 1978, s.96-98.

[158] Sulimirski, *Sarmatians*, s.142-44; Xazanov, 1978, s.99-101.

[159] Grač, *Drevnie kočevniki*, s.54; Jacobson, *Burial Ritual*, s.16-17.

[160] *Han-shu*/Hulsewé, *China*, s.136; aynı zamanda bkz. *Shih-chi*/Watson, II, s. 280.

yapıyorlardı.[161] Ekonomileri Batı Avrasya çoban göçebeliğine özgü görünüyor. Mevsimlik olarak göçüyorlar ve ziraatla sınırlı şekilde uğraşıyorlardı. Belki bazı fakirleşmiş göçerler yerleşikleşmiş veya yerleşik (tabi) halklara karışmışlardı. Bu tabii hep en son çare idi. Strabo, Sarmatların böyle meşgaleleri hor gördüğünü kaydeder (VII.4, 6).[162]

Yüeh-chih'ler ve Saka Göçleri

Han-shu'ya göre, An-hsi'nin (Arşaklı İranı) doğusuna 49 gün uzaklıkta, oraya çok benzeyen ve bir hörgüçlü develerin yetiştiği Ta Yüeh-chih bölgesini işgal eden Yüeh-chih'ler aslen, bir zamanlar Tun-Huang (Kansu'da, Dunhuang) ve Ch'i-lien arasında yaşayan göçerlerdir. Bu ikinci bölge T'ien-shan (Tanrı dağları) olabilir. Onlar Hun Shan-yü'sü Mao-tun/Mo-tun (**Baġatur*?, MÖ 209-174) ile kaynaklarımızda adı Lao-shang olarak geçen oğlunun (174-161) bir dizi saldırılarına maruz kalmışlardır. Bu saldırılar Mao-tun'un hükümdarlığının ilk ve son yılları ile oğlu Lao-shang'ın hükümdarlığının ilk yıllarında gerçekleşmiştir. Bu ikincisi Yüeh-chih kralını öldürmüş ve *"kafatasını içki kâsesi yapmıştır."* Bunun üzerine Yüeh-chih'ler uzaklara, Fergana'nın (Ta Yüan) ötesine gitmişler ve batıya ilerleyerek Ta-Hsia'ya (Baktriya) saldırmış ve ele geçirmişlerdir.[163] Diğer Yüeh-chih toplulukları, sözde Küçük Yüeh-chih'ler Kuzeydoğu Tibet'in dağlık kenarlarına sığınmışlardır.[164] Bir başka yerde aynı kaynak, Yüeh-chih göçünün Sai (Saka) kralının güneye, Chipin'de (buranın yeri bilinmiyor) yerleştiği yere gitmesine sebep olduğunu söylüyor. *"Sai kabileleri ayrıldı ve bölündü ve tekrar tekrar yeni devletler kurdular."*[165] *Han-shu*'ya göre (b.61) kendilerine Hun saldırısından bir süre önce Yüeh-chih'ler, kimi bilginlerin Herodotos'un İssedonlarına bağladığı,[166] kendi komşuları Wu-sun'lara (En Eski Çin. *oluo-swən*) saldırmış-

---

[161] Xazanov, *Soc. ist. skifov*, s.85-86; 1970, s.138-148.

[162] Sulimirski, *Sarmatians*, s.24-27.

[163] *Han-shu*/Hulsewé, s.120-121. Bunu destekleyen haber için, *Shih-chi*/Watson, II, s.264 vd. Narain de bunu çevirmiştir, *Indo-Greeks*, s.129.

[164] *Shih-chi*/Watson, II, s.268; Czeglédy, 1983, s.47; Yü, *CHEIA*, s.127.

[165] *Han-shu*/Hulsewé, China, s.104-5.

[166] Bunların teşhisleri ve etnik aidiyetleriyle ilgili kuramların bir incelemesi için bkz. Gardiner-Garden, 1986, s.28-40.

lardır. Bir ittifak evliliği için onların önderine, *k'un-mo/k'un-mi* (*kwən/kuən-mâg/muo* veya *mâk* veya *măk/mək-kwən/kuən-miăr/mjie*) gönderilen bir Han prensesinin feryadında geçtiği üzere, keçe çadırda yaşayan, et yiyen ve mayalanmış kısrak sütü içen göçerler de vardı.[167] Bunların etnik aidiyetleri belli değildir. Bunlar Çinlilerce, yeşil gözleri ve kırmızı saçlarıyla olağan 'barbarlar' olarak betimlenirler.[168] Yüeh-chih saldırısı Wu-sun'ların k'un-mo'su Nan-tou-mi'nin ölümüyle sonuçlandı. Efsanelerin bir kurt tarafından emzirildiğini (Türk etnik oluşum efsanesinde karşılaştığımız önemli bir öğe) söylediği onun küçük oğlu, Hsiung-nu hükümdarı tarafından büyütüldü. Yetişkin hale gelince de Yüeh-chih'lerden intikam almak için izin istedi.[169] Onlara saldırdı ve batıya doğru sürdü. *Han-shu* devamla, Yüeh-chih'lerin Sai kralına saldırdığını ve onun da *"güneyde hayli uzak bir yere göç ettiğini, Yüeh-chih'lerin onun topraklarına yerleştiğini"* belirtir (b.61). Bu haber Wu-sun'ların, Yüeh-chih'lerin kaçtığı ve işgalci oldukları, böylece de Hunlardan bağımsız kaldıkları *"Ta Hsia'nın* (Baktriya) *halkını soyduğunu"* söyler.[170] Diğer *Han-shu* haberi onlara Yüeh-chih topraklarını (İli bölgesi) aldırır ve orada Saka ve Yüeh-chih unsurlarıyla karışırlar; Yüeh-chih'ler ise Ta Hsia'yı zaptetmeye giderler.[171] Yüeh-chih'leri Baktriya sınırlarına getiren bu olayların ilk safhası, muhtemelen MÖ 160 civarında olmuştur. Yüeh-chih'lere Wu-sun saldırısı MÖ 133-129 arasında bir yere tarihlenebilir.[172]

Böylece Wu-sun'ların Yüeh-chih'lere, belki Baktriya'ya akın yaptığı anlaşılıyor. Onların Baktriya'da yerleştiğine dair doğrulayıcı bir verimiz yok. Aslında, onların 'işgalde kaldıkları' toprak, Baktriya'ya göçlerinden önce Yüeh-chih'lerin elindeki yerler olmalıdır. Yeni Wu-sun yurdunun doğusunda Hunlar, kuzeybatısında K'ang-chü (Semerkant bölgesi), batısında Ta Yüan (Fergana) ve

---

[167] *Han-shu*/Hulsewé, *China*, s.143, 148, 214; *Shih-chi*/Watson, II, s.267.

[168] Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s.105.

[169] Pulleyblank, 1970, s.159, bu *Han-shu* haberini oldukça dayanaksız bularak saf dışı bırakır. Wu-sun intikamı hikayesini o, *"hiçbir gerçek tarihi temeli olmayan, hayali bir kurgu"* olarak görür.

[170] *Han-shu*/Hulsewé, *China*, s.214-217. Ayrıca bkz. *Shih-chi*/Watson, II, s.267-268, 271-272.

[171] *Han-shu*/Hulsewé, *China*, s.144.

[172] Czeglédy, 1983, s.47; Gardiner-Garden, 1986, s.39.

güneyinde Doğu Türkistan'ın 'duvarlı şehir devletleri' vardı. Burası büyük olasılıkla İli vadisi ve Yedisu idi.[173] Wu-sun'lar Çin'le bağlantı kurdular ve onları tekrar hakimiyete almak için MÖ 127'-deki bir Hun teşebbüsünü birlikte boşa çıkardılar.[174] Bunu takiben MÖ 120 civarında, şimdi emniyette olan Wu-sun'lar, kendilerini Hunlarla yeni bir çatışmaya çekmeye çalışan Çin'in cilvelerine kibarca red cevabı verdiler.

Bu olaylardan bazılarının sağlaması batı kaynaklarından gelir. Strabo (XI. 511), kendisinin İskit halkları betimlemesinde *"göçebelerin özellikle iyi bilinenleri Baktriya'yı Yunanlılardan alan, Jaxartes'in ötesinde, Sakaların ve onların işgal ettiği Soğdiyana'-nın karşısında yerleşen Ασιοι* (Aslar), *Πασιανοί* (Pasianlar, belki Ασιανοί'den bozma), *Τόχαροι* (Toharlar) *ve Σακάραυλοί'dir* (Sakarauli)" demektedir.[175] Pompeius Trogus'un bize ulaşan bölümleri, 'İskit ulusları' *Saraucae* (Sacarauli veya Sacaraucae'den bir bozma) ve *Asiani*'nin Baktriya ve Soğdların arazisini işgal ettiğini kaydeder. Bir diğer parça 'Toharların kralı' olan Asiani hakkında ve Saraucae'nin (Sacaraucae) tahribatına dair bir raporun başlığını içerir.[176]

Yüeh-chih'ler genellikle, kendilerinden İslam kaynaklarının Ṭuxâristân'ının (Afganistan'ın çeşitli yerlerini, genellikle Kunduz ve Baġlân'ı anlatan bir tabir) kaynaklandığı, Batı kaynaklarının Toharları ile bir tutulurlar.[177] Sai/Sakalar açık şekilde Σακάραυλοί/Sacaraucae'dir. Böylece yerinden olan Saka unsurları İran'a (Sakastan, Seistân), Hindistan'a (Śakalar, MÖ 1. yy) ve Doğu Türkistan'a girdiler. Diğer bazıları daha batıya, belki Kafkaslar'a kadar gitmiş olabilir.[178]

Ασιοι ve Asiani, K'ang-chü halkına işaret ediyor. Bunlar Seyhun'un gerisindeki bölgede, daha sonra onun güneyine de genişleyen diğer bir göçebe siyasi yapısı oluşturmuşlardır. Onun 80-90, 000 'usta okçu savaşçı' çıkarabilen halkı, Yüeh-chih'lere benziyor-

---

[173] *Han-shu*/Hulsewé, *China*, s.143 dn.376, 144; *Ist. Kirgiz*, I, s.146.

[174] Samolin, *East Turkistan*, s.21.

[175] Strabo, yay. Meineke, II, s.718.

[176] Aalto, Pekkanen, *Latin Sources*, I, s.63; Frye, *Ancient Iran*, s.191.

[177] Barthold, *Hist. Geography*, s.18; Bivar, *CHIr*, 3/1, s.193.

[178] Frye, *Ancient Iran*, s.192-193.

du. Hem Yüeh-chih, hem de Hunların 'egemenliğini ismen' tanımışlardı.[179] As kabileleri batı bozkırlarında oldukça geniş yayılmışlar, şüphesiz bu bölgeye daha fazla unsurlar sürüklenmiş ve buradaki akraba kabilelere, MS 1. yy'da Alanların önderliğinde birleşen eski Aors birliğine katılmışlardır. Bu bağlantı Çin kaynaklarında da açığa çıkıyor. *Han-shu* (b.96A), *"K'ang-chü, Yen-ts'ai'lerin* (*iam/iäm-ts'âd/ts'âi) *devletidir...* (Yen-ts'ai) *büyük Kuzey Bataklığı'nda* (Aral veya Hazar denizi) *bulunur"* demektedir. 'Geç Han Tarihi' (*Hou Han-shu*) ise, Yen-ts'ai *"K'ang-chü'ye bağlıdır... Sonradan Yen-ts'ai, A-lan-liao ismini aldı"* der.[180] Bu sonuncu biçim iki unsur içerir: Alan ve Liao. Üçüncü bir bölge olan Yen de Alanlar ile ilgiliydi. Her halükarda Yen-ts'ai, sonradan Alan olarak bilinen kabile birliği Αορσοι ile alakalıdır.[181] *Shih-chi*, bu hayli ileri giden konfederasyonun askeri gücünün 100.000 okçunun üzerinde olduğunu sanır.[182]

Karadeniz-Hazar bozkırlarına gelen Aslar bu isimle bilinmeye devam ettiler. İslam coğrafyacıları onlara al-Lân (Alan) ve Âs olarak işaret eder. İbni Rusteh (10. yy) Kuzey Kafkaslardaki Alan-Asları (isimleri As'tan türetilen Osetlerin muhtemel ataları) anlatışında, *"Onlarda krallık, Dxsâs* (Duxs-As) *denilen kabilededir"* demektedir.[183] Ortaçağ'da Rus ve Macarlar onlara *Jas/Jász* derlerdi. Bu Batı Aslarının tarihinin anahatları tespit edilebilir. Bunlar Hazar devletinde önemli bir unsur idiler ve Batı Avrasya'daki Türk halklarının terkibindeki katmanlardan birini oluşturdular. Ancak Orta Asya bozkırlarında kalan diğer As toplulukları kaynaklarımıza daha az yansımıştır. Czeglédy, Batı Göktürk birliğinin bir parçası olan Türk boyu Tuxs'ların (Tohsı) As kökenli olduğunu öne sürüyor (krş. İbn. Rusteh'de Dxs). O, Orhon yazıtlarında geçen Az budunu da (Bilge Kağan D26, Kül Tegin D19, K2,3 vd.) İranî Aslara bağlar.[184] Batı Avrasya'daki Türk boylarını incelememizde bu Orta Asyalı/İdil Ötesi Aslara değinme imkanımız ola-

---

[179] *Shih-chi*/Watson, II, s.267; Czeglédy, 1983, s.35; Gardiner-Garden, *Apollodoros*, s.37-40.

[180] *Han-shu*/Hulsewé, *China*, s.129 ve n.316, 130, n.318.

[181] Czeglédy, 1983, s.53.

[182] *Shih-chi*/Watson, II, s.267.

[183] Ibn Rusta, yay. De Goeje, s.148.

[184] Czeglédy, 1983, s.51-52.

cak. Bu arada, 'Toharların kralı olan Asiani', bütün olasılıkla sonradan Kuşan hanedanı haline gelenlerin yönettiği topluluk idi.[185]

Yüeh-chih-Tohar bağlantısı hala tam olarak anlaşılamamıştır. Müslüman yazarların Ṭuxâristân dedikleri yerin Toharları ile Doğu Türkistan'ın Toharca konuşanları aynı etnik-dilsel cinsten mi idi? Önceki Yunan-Baktriya'da kurulan Kuşan devleti bir Doğu İran dili kullanırken, bu ikinciler, bildiğimiz gibi bir batı, yani *centum* Hint-Avrupa dili konuşuyorlardı. Frye, bazı göçebe istilacıların Toharca konuşmuş ve sonradan yerli İranî konuşanlarca özümsenmiş olmalarının mümkün olduğunu düşünüyor.[186]

İşin aslı, Toharca A ve B denen dillerde konuşanların kendi dillerini bu isimle adlandırdıklarını bile gerçekten bilmiyoruz. Toharcadan çevrilen bir Sanskritçe eserdeki bir Uygurca ifadede bu dile *toğrı tili* denmektedir. Bir Sanskritçe-Toharca çift dilli Budist metninde geçen Sanskritçe tabir *Tokhârikâ* 'Kuçalı kadın', bu kavim adının Doğu Türkistan'da da kullanıldığını gösterir.[187] Tohar A konuşanların kendilerini Ârśi adlandırdıkları görülüyor (krş. Kül Tegin yazıtındaki Toquz Ersin yer adı). Maenchen-Helfen, Yüeh-chih'nin (**ngiwăt-tia: gwat, gwot, got, gut* veya *ngiiu-tśie* < *ngiu-tie* = *gut-tia*) = *Kuça/Kuşa* olduğunu önererek ve Yüeh-chih'lerin İranî ve Tohar unsurları içeren karma bir halk olduğu sonucuna vararak, bu ikisini bağlamak istemiştir.[188]

Yeni bir çalışmasında Narain de Yüeh-chih'yi *Guti* (Kuci vb.) olarak okur ve onların erken yurdunu *"hatırlanamayan zamanlardan beri... Çin Orta Asyası"* olarak verir. O, bu bölgeyi Hint-Avrupalıların türeneği olarak görür. Toharlar türeneği en son terketmişlerdir. O, bu topluluğun kendini *Tuxâra* adlandırdığına inanır.[189] Ârśi ve Kuçi için İranî etimolojileri olan Bailey, Uygurca *toğrı tili*'ni, Argi ve Kuçi (Tohar A ve B'nin kullanıldığı bölgeler için yerel isimler; bu iki yer adı da önceki, Ön-Tohar, yani gerçek Tohar halkından kalmadır) yerine *Tuġara* isminin kullanıldığını,

---

[185] Bivar, *CHIr*, 3/1, s.197.

[186] Frye, *Ancient Iran*, s.250; aynı zamanda bkz. Narain, *Indo-Greeks*, s.132; Gardiner-Garden, *Apollodoros*, s.44-50.

[187] Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.125; Narain, *CHEIA*, s.152.

[188] Maenchen-Helfen, 1965, s.71-72, 77-78.

[189] Narain, *First Indo-Europeans*, s.1-28.

çünkü İranî Tuġara'ların bu bölgeyi önceden tuttuklarını ve yabancıların bu ismi kullanmaya devam ettiklerini söyleyerek açıklar.[190] O Yüeh-chih kelimesini *ngwiwăt-tieg* = **g(w)aδ-čik*, **gar-čik*, Tuxara, Thogara < İran. *tau-*, *tu-* 'çoğalmak, büyümek', 'büyük' = **taugarā* 'büyük Gara yeri' veya 'dağ halkı' (krş. İran. *ġar* 'dağ') şeklinde yeniden kurar.[191] Bu açıklamadaki çelişki, Batı Hint-Avrupa (Tohar A ve B) konuşanların bu bölgede belki İranîlerden önce bulunmalarıdır.[192] Tohar meselesi, Göktürk devletinin kuruluşuyla da bir derece ilgilidir.

Kuşan Devleti

MÖ 128'den sonraki bir zamanda Yunan-Baktriya devleti, ardı kesilmeyen göçebe istilaların etkisi kadar, kendi parçalayıcı iç mücadelelerine de yenildi. Narain'in öne sürdüğü gibi, göçebe istilacılar sadece farklı yönlerden değil, farklı zamanlarda da gelmişlerdir.[193] Kuşan tarihinin en erken zamanları belirsizliğini koruyor. *Han-shu*'ya göre, göçebe istilasından *"yüzyıldan fazla sonra"* Kuei-shuang'ın hsi-hou'su (*yavuga*'nın çevirisi; Türkçe unvan *yabğu* aynı, muhtemelen İranî kaynaktan türemiştir[194]) Ch'iu-chiu-ch'üeh (Kujula Kadphises) "(diğer) *dört yabğuya saldırıp ortadan kaldırdı ve kendisini Kuei-shuang* (=Kuşan) kralı ilan etti."[195] Böylece MÖ 1. veya MS 1. yy'da İranî konuşan ve Kuşan hanedanınca yönetilen yeni bir devlet doğdu.

Bizim konumuzla ilgisi büyük olan Kuşanların etnik kimliği meselesi, kaydettiğimiz gibi, henüz çözülmüş olmaktan uzaktır. Tohar, İranî, Türk ve hatta Moğol kökenler önerilmiştir.[196] Etnik asılları ne olursa olsun, bunlar bu dönemin diğer İranî göçerlerinden çok az farklılaşmış gözüküyorlar. Bunlar, Yunan abecesiyle

---

[190] Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.1-4, 123.

[191] Bailey, *Culture*, s.94-97; *Khotanese Texts*, VII, s.110-130, 137-38.

[192] Hint-Avrupa bakış açısından tartışma için, Mallory, *Indo-Europeans*, s.56-63. O, İranîlerden önce İç Asya'ya göçen en eski olguları akılda tutarak, Toharcanın bir 'dış çevre' Hint-Avrupa dili olduğu görüşünü dikkatli bir şekilde destekler.

[193] Narain, *Indo-Greeks*, s.138.

[194] Frye, *Heritage*, s.192-93, 271 dn.84; Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.32.

[195] *Han-shu*/Hulsewé, *China*, s.122 n.292.

[196] Bu görüşleri Konukçu özetlemiştir, *Kuşan*, s.1-3.

yazılan (Yunan-Baktriya geleneğini yansıtan), bölgenin Doğu İranî edebi dilini benimsemişlerdir.[197] Bu bakımdan, kendi himayelerinde gelişen zengin ve ileri Kuşan kültürünü onlar, önceki terkip gelenekleri üzerine inşa etmişlerdir.

Bazı tarihleme sorunlarına ve çok sayıda boşluğa rağmen, Kuşan tarihinin geniş çerçevesi çizilebilmektedir.[198] Siyasi-askeri güçlerinin zirvesinde iken (özellikle kendisini *devaputra* 'kutsalın oğlu' olarak niteleyen 1. Kanişka MS 78-106/103-125 zamanında) Kuşanlar Kuzey Hindistan (merkezleri Peşâver ve Mathurâ) ve Baktriya'yı ellerinde tutuyor ve iktidarlarını değişen başarı dereceleriyle Batı ve Doğu Türkistan'a yansıtıyorlardı. Birincisinde diplomasi, evlilik ittifakları ve güç, bazı bölgeleri geçici olarak onların denetim veya etkisi altına getirdi. İkincisinde zaman zaman Çinlilerle mücadeleye girdiler. Güneybatılarında Partlarla baş başa idiler. MS 242-43, belki de 265 gibi geç bir tarihte Kuşan iktidarına son veren, Partları ele geçiren ve halefi olan Sâsânî İran idi. Kuşan kökenli bazı hanedanlar Hindistan'da uzatmaları yaşadılar; diğerleri ise Sâsânî hizmetine girmiş olabilirler.

Pek çok bilgi eksiği ile, Kuşan siyasi geleneklerinin Türk halkları üzerindeki etkisini değerlendirmek çok zordur. Bu, İranî göçerlerle ilişkilendirilen son, belki de en başarılı siyasi oluşum idi. Frye Kuşanların doğudaki rolünü Akamenişlerin Orta Doğu'daki rolü ile karşılaştırır.[199] En erken Türk dil abidelerindeki pek çok İranî siyasi terimin, özellikle ünvanların (ör. *yabğu* yukarda geçti) varlığı, İranî halklarla çok yakın Türk etkileşiminin göstergesidir. Bu terimlerin doğrudan Kuşan geleneklerinden alınmış olması şart değildir. Kuşan yörüngesinde olmakla birlikte bağımsızlıklarını koruyan Soğdlular, daha büyük ihtimalle bunun kaynağıdırlar.

Ancak Kuşan devletinin bölgedeki iktisadi ve kültürel etkisi önemlidir. Kuşanlar, doğu-batı arasındaki uluslararası ticaretin

---

[197] Narain, *CHEIA*, s.168, onların İranî dili ve Yunan-Baktriya/Afganistan'daki tabilerinin Yunan abecesini benimsemelerine rağmen, İç Asya'da iken kendisi için Kharostî ve Brâhmî Hint yazıları uyarlanan kendi Tohar dillerini unutmadıkları görüşündedir.

[198] Bkz. Bivar, *CHIr*, 3/1, s.197-209; *Ist. Tadžik*, I, s.354-61, 366-69; Frye, *Ancient Iran*, s.254-262; Narain, *CHEIA*, s.164-65.

[199] Frye, Ancient Iran, s.269.

temel unsurlarından biri olan İpek Yolu'nda hayatî bir bağlantı idiler. Kuşanlar, Partları aracı olarak aradan çıkarıp, Hint limanlarından Roma dünyasına ipek taşımışlardır. Ural bölgesinin kürkleri değerli taşlar ve diğer lüks mallar ve de batı ürünleri Kuşan arazisinden veya onların denetimindeki bölgeden Çin'e gidiyordu.[200] Bu bakımdan, bunlar pek çok göçebe devleti gibiydiler. Aynı zamanda, Orta Asya'da tarımsal hayatın hakim olgusu haline gelen, büyük ölçekli sulama arkları, bilhassa künkler açmakta önemli rol oynadılar.[201]

Kuşan mülkü pek çok dinin yurdu idi: Zerdüştlük, Hinduluk, Budacılık ve değişik terkipçi inançlar. Baktriya ana merkez olmak üzere, 'İranîleşmiş Budacılık' karışık bir başarı kazandığı Orta Asya'da ve en önemlisi doğuya yöneldiği zaman Çin'de yayıldı.[202] Dinlerin böyle karışması sonraki, İslam öncesi Türk devletlerinde görülmeyen şey değildi.

Sâsânî hakimiyetinin Kuşan mülküne uzanması da sorunludur. Her halükarda oldukça zayıflamış Kuşanlar ve onların Sâsânî efendileri biraz sonra yeni bir göçebe tehdidine maruz kaldılar. Yunan-Baktriya devletinin sonunu getiren önceki gibi, bu tehlike de Hunların devinimiyle başlayan, İç Asya'daki boyların faaliyetlerinin bir sonucu olarak doğmuştur.

Hunlar (Hsiung-nu)

Türk boyları üç göçebe imparatorluğun devlet oluşumu ve dağılması esnasında farklı siyasi yapılarda bir araya geldiler: Hsiung-nu, Göktürk ve Cengizli Moğol. Bu yüzden, bu göçebe imparatorluklarından ilkine yakın dikkat sarfetmek istiyoruz.

Hsiung-nu'ların kökeni ve aidiyetleri tartışma ve spekülasyon konusu olmaya devam etmektedir. Onların bir şekilde Hun ismini taşıyan sonraki topluluklarla ilgisi ve dillerinin Türkçe oluşu, en azından Türkçe konuşan unsurları içermeleri çok söylendi, fakat nihai şekliyle hiç ispatlanmadı. Bunlar Baykal Ötesi bölgesi ve Moğolistan'ın biraz Avrupai karışımı olan Moğolsu nüfusundan

---

[200] Bivar, *CHIr*, 3/1, s.198; *Ist. Tadžik*, I, s.371-72.

[201] Zeimal, *CHIr*, 3/1, s.244, 248; *Ist. Tadžik*, I, s.369-70.

[202] Frye, *Ancient Iran*, s.267-68; Saha, *Buddhism*, s.16.

neşet etmiş görünüyorlar. Ancak bazı bilginler bu formülü tersine çevirmektedir.[203]

Sonraki dönemlerde, 4. yy'da bazı Çin haberleri onların unsurlarının Avrupai olduğunu gösterir. Ancak bunlar ele geçirilmiş, yani siyaseten Hsiung-nu olan halkları gösteriyor olabilir. Hsiung-nu kökenli bir hanedan olan Geç Chao (239-352) hükümdarı Shih-min (Wei Jan Min, 350-52), 350 yılında devletindeki tüm Hsiung-nu'ların öldürülmesini emrettiğinde, kimin Hsiung-nu olduğunu belirlemede bazı zorluklar vardı. Bunların çoğu Çin dili ve giyimi ile adamakıllı özümsenmişlerdi. Tek mümkün ve bir şekilde kesin olmayan ayırıcı husus, yüksek bir burun veya sık büyümüş sakal idi. Görevlilere şüphelendikleri herkesi öldürmeleri emredildi. Sonuç olarak pekçok Çinli de mahvoldu.[204] Kısaca, bu geç tarihte bile Hsiung-nu'lar bazı Avrupai unsurları taşıyorlardı ama büyük ölçüde Çinlilerden ayırdedilemez haldeydiler.

Hsiung-nu (Xiongnu) ismi de onların etnik aidiyetleri meselesini çözmekte çok yardımcı değildir. Bu kavim adının en eski Çince biçimi, von Gabain'e göre, *Hun-chu* (ḥiuən tiuk), sonraları *Hsien-yün* (ḥiäm-iüěn), *Hsün-yü* (ḥiěn-iuk) ve nihayet MÖ 3. yy'da *Hsiung-nu* (ḥiwong-nuo) = **Huntuk* veya **Hunnu* olmalıdır.[205] Pritsak bunu daha eski bir biçime (MÖ 1000 civarı) götürür: *kwən / g'-wən* = **gun*. Bu, MÖ 5. yy'dan önce **kwən* = **kun*, MÖ 4-3. yy civarı *kwən* = **kun* ve *xiwən* = **xun*, MÖ 2-1. yy *kwən / kiwən / xiwən* = *xun olmuştur. Bu formüllemenin tamamı Maenchen-Helfen[206] ve Pulleyblank tarafından sert şekilde eleştirilmiştir. Bu sonuncusu *hiong-nou* < **flông-nah* = Yun. Φρουνοι (Dionysios Periegetês ve

---

[203] Goxman, 1980, s.29. Viktorova, *Mongoly*, s.120-23, Moğolsu Tung-hu halklarıyla, kuzeybatı topluluğu Türk (?) Ting-ling'ler olan onların 'Avrupai komşuları' arasındaki sınırı günümüzdeki Xubsugul aymağının batı sınırları boyunca yerleştirir. Onların doğu sınırları (Xingan) boyunca Mançu-Tunguz halklarının ataları olan Tung-yi'ler vardı. Güneydoğuda ise Koguryŏ'lar bulunuyordu. Hsiung-nu'ların anayurdunu o, Ordos'a koyar. Kuzey Hsiung-nu'ların dokusal tipi Avrupai ile birlikte Palaeo-Sibir Moğolsu idi sonucuna varır, fakat Doğu Moğolistan'daki Hsiung-nu'ların Moğolsu özelliklerinin yerli nüfusla karışmanın sonucu olduğunu öne sürer.

[204] McGovern, *Early Empires*, s.350.

[205] von Gabain, 1050-55, s.14-15.

[206] Pritsak, 1959, s.33-34; Maenchen-Helfen, 1961, s.249-256.

Strabo'da Tohar ve Serlerle alakalı olarak bahsedilen bir halk) şeklinde bir yenidenkurma önermiştir.[207]

Çoğu bilgin, Çin kaynaklarında yazılan biçimi Soğd. *xwn* (belki MS 4. yy başlarında; sonraki Soğdça biçim *ġwn* idi[208]), Eftalit yazılı kaynaklardaki *OIONO*, Latin ve Yunan yazarlardaki (MS 2. yy ve sonrası) *Chunni, Hunni*, Χοῦνοι, Οὖννοι, Χουννί, Οὐαρχωνῖται vb., Orta Fars. *Hyaona, Hyôn*, (*Xiyon*) (krş. Lat. *Chionitae*), Sür. *Hûn, ʿUn*, Erm. *Hon-k'*, Hint metinlerindeki *Hûna*, Harezm. *Hun* ve Hotan metinlerindeki *Huna*'nın kaynağı olarak görürler.[209] *Hun, kün* vb. biçimleri Türk. *kün* 'halk', Moğ. *küm(un)* 'insanoğlu', Ugor. Vog. *xum* 'insanoğlu', Mac. hím 'adam', Zyryan *komi* 'kişi' vb ile karşılaştıran Németh, bunun 'adam, insanoğlu' anlamına geldiği sonucuna varmıştır.[210] Bailey, onların batı kökenli olduğunu gösterdiğine inandığı İranî bir etimolojiyi tercih eder: *hyaona* < *hyauna* krş. Ved. *syona-* 'sahip, efendi.'[211] Pulleyblank, bir Hsiung-nu yönetici uruğunun ismi olan Luan-ti'yi **vlân-teh* veya *vlôn-teh* şeklinde kurar.[212] Her halükarda bu bayağı Altay dışı gözükmekte. MS. 2-3. yy'lardaki Hsiung-nu yönetici uruklarından birinin ismi *Tu-ku* (d'uk-kuo) olarak geçer: *Tuğqu* veya (d'o-klâk) = **Tuğlağ* 'tuğ boyu'?[213] Eğer bu tespit doğru ise, meşhur bozkır geleneklerinden birine işaret ediyor olabilir ama etnik-dilsel aidiyetle ilgili hala bir delil sunmamaktadır.

Çince kaynaklarımızın sağladığı dil delilleri de aynı şekilde sorunludur. Herşeyden önce, kendileri genellikle yabancı kelimelerin yarım aktarmaları olan belli karakterlerin Ortaçağ Çince telaffuzunun çeviriyazı ve kurulmasında meseleler vardır.[214] Pulleyblank 20 yıl kadar önce Hsiung-nu'nun Altayca olmasının zor ol-

---

[207] Pulleyblank, 1962, s.226-7, 240; Bunbury, *Anc. Geography*, II, s.485, ve Gardiner-Garden'in görüşü, *Apollodoros*, s.26-28.

[208] Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.25; Sinor, "Hun Period", *CHEIE*, s.178-79.

[209] Pritsak, 1959, s.27-34; Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.25; Czeglédy, 1983, s.85-86; Moravcsik, *BT*, II, s.158-59, 236-37.

[210] Németh, *HMK*, s.147-48.

[211] Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.39-40.

[212] Pulleyblank, 1962, s.240-41.

[213] Bazin, 1949-50, s.280-81.

[214] Sorunun kısa bir incelemesi için bkz. Ramsey, *Languages*, s.116-142, ve bir sistem oluşturmak için en son teşebbüs, Pulleyblank, *Middle Chinese*.

duğu sonucuna vardı. Ligeti'nin deneme kabilinden önerdiği,[215] bir Paleo-Sibir, belki Kett bağlantısı düşünülmesi ihtimalini de kapı dışı etmedi.[216] 'Çizme' anlamındaki çok tartışılan Hsiung-nu kelimesi *so-to*'ya (*sâk-d'âk*, Pulleyblank'da *sak-dak* < **sak-δak*, krş. Kett. *sâgdi/śâgdi*) ilaveten, Pulleyblank Hsiung-nu *ku-t'u*'yu (*kou-dou* < *kwah-δah*) 'oğul', (krş. *ch'eng-li ku-t'u* 'Göğün Oğlu' = Çin. *t'ien-tzu*) Kettçe *–kjàl, qalek'* 'küçük oğul, torun' ile, Hsiung-nu *chüeh-t'i*'yi (*kwet-dei* < **kwet-deh*) **küti* 'at' Kett. *kus, huś, kut* ile, Hsiung-nu *chieh*'yi (kiat < **kât*) 'taş' Kett. *khes, kit* ile vb. bağlamak istemiştir.[217]

Doerfer, Hsiung-nu'ların Türkçeden bazı muhtemel alıntıları, örn. *ch'-eng-li* (< tengri) 'Tanrı', *eu-ta, wo-lu-to, ao-t'o* < *ordo* (aslında bunlar Türkçedeki başka, ortak bir kaynaktan alıntılar da olabilir) olmasına rağmen, kelimelerin çoğunun etimolojisinin Türkçe üzerinden yapılamayacağına işaret eder. Kett kuramı ise, ona göre, bazı açmazlarıyla birlikte tutulur noktalara sahiptir.[218]

Bailey, beklendiği gibi, Hsiung-nu'ların İranî kökenini tartışır. Krş. Erken Hun hükümdarlarının isimleri: *T'ou-man* (d'eu-muân, d'u-miwăn, krş. Hûna önder Toramâṇa) < İr. *tora-*, **taura* < *tu-, tau* 'çoğalmak, güçlenmek' + *mâṇa* (Hot. Saka *mâna* 'keyif'); *Mao-tun* (*mâu-tuən* < *mək/môg-twən* < İran. *baka-tura* 'gerçekten güçlü'); *Lau-shang* (*lâu-źiang, lôg-diang* < İran. *rauxš* 'parlamak' veya *rauk-* 'yönetmek'); *ch'eng-li* (*tṣ'əng-li* < *t'ᶜang-liei* 'gök', krş. Türk. *tengri* < İran. *čaṅgaraka*; *ku-t'u* 'oğul' (*kuo-d'uo, kwo-d'o*) < *kudu, kutu* < İr. *kau-, ku-* 'küçük olmak'.[219]

Dil verileri en iyi durumda bile belirsizdir. Gerçekte Güney Sibirya ve Moğolistan'ın etnik tarih öncesine dair bilgilerimiz hala emekleme devresindedir. Kettçe konuşan insanlar Hsiung-nu'ların, dolayısıyla da Altay göçebelerinin erken kültürünün şekillenmesinde önemli rol oynamış olabilirler. Tamamen farklı bazı

---

[215] Ligeti, 1950, s.141-188.

[216] Pulleyblank, 1962, s.242-43; 1983, s.451.

[217] Pulleyblank, 1962, s.239 vd.. Clauson, 1969, s.114-15, *ch'eng-li ku-t'u shan-yü* (En Eski Çin. *t'äng-liər kwo-d'o dian-giwo* = Eski Çin. *t'äng-liei kuo-d'uo źian-jiu*) deyişini Türkçe *tengri qutu ḏavğu* 'Tanrı kutu yabğu' olarak okur.

[218] Doerfer, 1973, s.5-7.

[219] Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.25-29.

etnik toplulukların buna dahil olması da ihtimal dahilindedir. Bunlar kendileri Hint-Avrupalı değilse de, Hsiung-nu atlı kültürünün unsurlarının İç Asya Hint-Avrupalılarından geldiği büyük olasılıkla gözüküyor. İranîler veya Yüeh-chih'ler Batı Avrupa bozkırlarından gelen bu atlı kültürün taşıyıcısı olmuş olabilirler.[220] Bu, siyasi kültür unsurlarının gelişini de gerektirecektir. Kaynağı ne olursa olsun, bu kültürle en çok teşhis edilen Altay halklarının giderek öne çıkması Hsiung-nu-Hun çağında olmuştur. Hun çağının sonuna doğru bunlar açık şekilde İç Asya'nın siyasi-askeri hakim gücü idiler.

Çin kaynaklarında Hsiung-nu'lardan MÖ 4. yy sonlarında bahsedilmesine rağmen, Çin vakanüvislerinin daimi dikkatini çekmeleri T'ou-man'ın (MÖ? – 209) hükümdarlığı ile başlamıştır. Onların, Orta Asya göçebe savaşçısına özgü olan, değişikliklerle birlikte, tam silah teçhizatlarıyla görünmeleri de bu zamana rastlar. Silahları arasında bileşik yay, tunç ve kemikten ok uçları (oklarında aynı zamanda ıslık sesi çıkartan boncuklar vardı), kılıçlar, palalar, mızraklar ve topuzlar vardı. Vücutlarını örtmek için deri veya kürk kullanıyorlardı. Göçebe rakiplerine karşı onlara askeri üstünlük kazandıran şey bileşik yayları idi. Bunlar Çinlilere karşı etkili olmanın çok üzerinde idi.[221]

Çin için bu göçerler gerçekte yabancı idi. *Yen-t'ieh lun*'un (Tuz ve Demir üzerine Sözler) yorumladığı gibi, Hsiung-nu'ların kalıcı evleri yoktu, kadınla erkek arasında fark gözetmiyorlardı, hayvan derileri giyiyorlardı, *"çiğ et yiyor ve kan içiyorlardı. Onlar mallarını takas etmek için dolaşıyor ve hayvanlarını otlatmak için* (bir süre) *kalıyorlardı."*[222] Hayvanları otlatmak ve ticaret yapmak için yapılan göç hareketlerine vurgu önemlidir. Bu, Çin-Hsiung-nu ilişkilerinin temel meselelerinden birinin altını çizer. Daha önce de benzer bir örneğe şahidiz. Ch'in hanedanı (MÖ 256-206) yönetimindeki güçlü Çin, Hsiung-nu önderi T'ou-man ve onun 'barbarlarını'[223] kuzeye sürmüş, onları sınırdan ve İç Moğolistan'ın otlu topraklarını tercihten uzaklaştırmıştır. Sonunda, 'Çin Seddi'ni ortaya çıkaran, ki bu çok tartışılmıştır, savunma istihkamları yapılmış-

[220] Bowles, *Peoples*, s.258.

[221] Xudjakov, *Vooruženie*, s.48.

[222] Yü'den naklen, *Trade and Expansion*, s.40.

[223] *Shih-chi*/Watson, II, s.160.

tır.[224] Bu işi bitirmekle Ch'in hanedanı Çin'i birleştirme şerefini elde eder, ama göçebelerin birleşmesinde de önemli rol oynamıştır. Ch'in genişlemesi, göçerler arasında boy birliği oluşumunu hızlandırıcı etki yapmıştır. Hsiung-nu devlet oluşumunun sebeplerini Çin'in sınırlarındaki göçerlerin iç dinamiklerinde bulma teşebbüsleri yapılmış olmakla birlikte, göçebe siyasi oluşumunun, bozkır dünyasının sınırlarındaki yerleşik devletlerden bu en güçlü ve oldukça gelişmiş olanının salgıladığı uyarıcıya bir cevap olması daha muhtemel gözüküyor.[225] Ch'in hanedanı çöktüğünde, şimdi daha iyi örgütlenen boylar geri dönmüştür. Ch'in'den 'göğün idaresini' devralan Han sülalesi (MÖ 202-MS 220), göçerler açısından daha korkunç bir düşman olduğunu göstermiştir.

T'ou-man, oğlu Mao-tun'un (MÖ 209-174) suikastına uğradı. Topraklarına musallat olan, kendilerinden Moğolların türediği 'Doğu Barbarları' topluluğu *Tung-hu*'ları yenen Mao-tun, sonra enerji ve marifetini İç Asya göçerlerinin hakimiyete alınmasına çevirdi. MÖ 201 civarında Hun-yü, Ch'ü-she, Ting-ling, Ko-k'un ve Hsin-li denetim altına alındılar. Bu ilk sefer sadece geriyi emniyete almak için değil, kuzeydeki değerli maden yataklarına ulaşmak için de yapılmış olabilir.[226] Bundan kısa bir süre sonra, tahta yeni geçen Han hükümdarı Kao-tsu'yu yendi; yakalamaya ramak kaldı. Daha sonra Çin'le ilişkiler Hsiung-nu'ların lehine barış anlaşmalarıyla düzenlendiğinde, Han sarayına MÖ 176 tarihli bir mektubunda Mao-tun, *"hepsi Hsiung-nu ulusunun bir parçası oldular"* diye kaydederek, Yüeh-chih (bir zamanlar Hsiung-nu'ların efendisi olabilirler), Lou-lan, Wu-sun ve Hu-chieh üzerine seferlerinden bahseder.

O, göçerleri ("yay çekerek yaşayan tüm insanları") 'bir ailede' birleştirmişti.[227] Bu topluluklardan bazılarını (Wu-sun, Yüeh-chih) tartıştık. Üzerlerinde daha fazla duracağımız Ting-ling'ler Hsiung-nu'ların kuzeyinde bulunuyorlardı. Bunlar Oğur Türkleri olabilirler. Ko-k'un (Pulleyblank'a göre, kerjk-kwəen = Qırqır) Kırgız-

---

[224] Bu tek yönlü yaklaşım yakınlarda, bunun oldukça karınaşık ve düzenli olmayan bir süreç olduğunu gösteren Waldron, *The Great Wall of China*, tarafından eleştirel bir incelemeye tutulmuştur.

[225] Barfield, 1981, s.46; *Perilous Frontier*, s.33.

[226] *Shih-chi*/Watson, II, s.165; Kyzlasov, *Ist. Južn. Sib.*, s.10.

[227] *Shih-chi*/Watson, II, s.162-63, 165, 167-68.

lar, Hsin-li (sin-li) ise daha sonra Göktürk devletinin tabileri arasında yer alan Sirler idi. Hu-chieh (veya Wu-chieh [?^{c}-giat] = **Hagar*) Oğur veya Oğuzlar olabilir.[228] Çin'in kuzey sınırlarındaki göçer ve çevresel nüfusun bu pekişme süreci, Yüeh-chih'leri ezen, Mao-tun'un 'Yaşlı Shan-yü' olarak bilinen oğlu Chi-chu (MÖ 174-161) tarafından tamamlanmıştır. Onun MÖ 166'da işgal ettiği Çin, bir zaman için, Hsiung-nu'ların kuzeyde, göçebe arazisinde, Çin'in ise yerleşik bölgede hakim olmasını öngören anlaşmaya razı oldu. Bu şekilde gelişen Hsiung-nu devleti, Moğolistan, Güney Sibirya ve Cungarya'yı içine alacak hale geldi.

Hsiung-nu-Çin ilişkileri göçerlere ganimet getiren, ticari haklar için bastırmalarını sağlayan, Shan-yü'nün gücünü artıran ve birliğin bağlarını güçlendiren göçebe akınları etrafında yoğunlaşıyordu. Han imparatorları, pazara ve mala ulaşmada kendi denetimlerini ve diplomasi ile gücün bir bileşkesini kullanarak göçerlere hakim olmaya çalışıyordu.[229] Han imparatoru Wu-ti zamanında (MÖ 141-87) sadece Çin'in sınır bölgelerinin güvenliğini sağlamak değil, aynı zamanda Orta Asya ticaret yollarını elde tutmak veya geri almak için daha askeri ağırlıklı bir siyaset benimsendi. Bundan hemen sonra Çin'in, Hsiung-nu'ları 'batı bölgelerinin' insani ve iktisadi kaynaklarından mahrum bırakmak, böylece de bozkırdaki düşmanlarının sağ kolunu kesmek için harekete geçtiği iddia edilir. Han yönetiminin Ta Yüan'ın 'kan terleyen' veya 'semavi' atlarına (bozkırın küçük atlarından ziyade Fergana'nın büyük İranî atları) erişmekteki çıkarı da bu batıya yönelimde bir etken idi.[230]

Han iktidarı Fergana'ya kadar vardı ve Çin, Yüeh-chih, Wu-sun ve sonra başkalarıyla Hsiung-nu'lara karşı ittifaklar kurmaya çalıştı. Bu bağlamda yapılan diplomatik, ekonomik ve kültürel faaliyetler, 'İpek Yolu'nun temelini döşedi.[231] Büyük Han taarruzları MÖ 127 ve 121'de yapıldı. MÖ 119'da Han güçleri Baykal gö-

---

[228] Pulleyblank, 1983, s.455-56. Czeglédy, 1983, s.56, bu görüşü kabul etmez. O, Hu-chieh kelimesini xo-giat olarak yeniden kurar.

[229] *Shih-chi*/Watson, II, s.164-65, 170, 173-74, 176; Barfield, *Perilous Frontier*, s. 46-47.

[230] Yü, *CHEIA*, s.128; *Shih-chi*/Watson, II, s.274-75; Adshead, *China*, s.36-37.

[231] *Shih-chi*/Watson, II, s.185, 189-90; Barfield, *Peril. Frontier*, s.58-59; Adshead, *China*, s.24-25.

lüne kadar ilerledi. Bu saldırgan siyaset bozkırın derinliklerine çekilen göçerleri zayıflattı ama yıkmadı. Onlar da büyük zarar veren akınlarla misilleme yaptılar. Wu-ti'nin haleflerinin onun Orta Asya'daki kazanımlarını koruyamamalarına rağmen, devam eden savaş sonunda Hsiung-nu'ların başını ağrıttı. Önemli bir gıda ve insan kaynağı olan 'batı bölgelerini' kaybettiler.[232] Han yönetiminin barışa ve Shan'yü'lerle yandaşlarına çok gerekli olan ianelere ve sınır ticaretine yeniden başlamaktaki isteksizliği ve Hsiung-nu akıncılarının Çin'de karşılaştığı artan zorluklar, göçebe siyasi yapısında çatlaklara sebep oldu. Kendi iç rahatsızlıklarına rağmen, güçlü bir yerleşik devletin daha büyük kaynakları, nihayet Hsiung-nu birliğinin gücünü çok aşmaya başladı. MÖ 71'de, bağlı boy birlikleri olan Wu-huan, Ting-ling ve Wu-sun'lar saldırdılar ve ciddi can ve mal kaybına sebep oldular.[233]

MÖ 60 civarında ortaya çıkan iç mücadeleler onların yıkılışını daha da hızlandırdı. MÖ 54'ten sonra Çin'e bağlanan Hu-han-yeh (öl. MÖ 31) yönetimindeki güney Hsiung-nu boyları 'haraç sistemini' (pekçok ekonomik rüşvet sunarken, sadece simgesel bir bağlılık gerektiriyordu) akıllıca sömürdüler ve siyasi yeniden yapılanma sürecini ilerlettiler. Chih-chih (MÖ 56-35) yönetimindeki Kuzey Hsiung-nu'ları bu sistemi akrabaları kadar iyi kullanamadılar. Nihayet, Çin baskısı altında batıya, önceden Hsiung-nu birliğinin parçası olan boyların gittiği yere göçtüler. Chih-chih, Wu-chieh/Hu-ch'ieh, Chien-kun (Kırgız) ve Ting-ling'ler üzerinde hakimiyet kurmayı başardı. Fakat Wu-sun'ları ele geçiremedi. Onun Wu-sun'lara karşı müttefik arayışı K'ang-chü ile anlaşmaya yol açtı. Chih-chih'nin ordusunun bir kısmı da buraya hareket etti. Chih-chih, Wu-sun'ları alt etmeyi asla başaramadı. Hatta Çin gücü yeniden bozkırın derinliklerine uzandı ve Hun önderinin hayatı onların elinde son buldu. Sonuçta, Hu-han-yeh yönetimindeki Güney Hsiung-nu'ları yeniden birleşik bir Hsiung-nu birliği teşkil ederken, bazı Hsiung-nu boy toplulukları da batıya ilerledi.[234]

---

[232] Yü, *Trade*, s.13 vd. ve *CHEIA*, s.128-34.

[233] *Han-shu*/Taskin, s.28; Yü, *CHEIA*, s.135.

[234] McGovern, *Empires*, s.187-95; *Han-shu*/Taskin, s.38-39; Yü, *Trade*, s.44-46, 139-40; *CHEIA*, s.138-40; Samolin, *Turkistan*, s.23-26; Czeglédy, 1983, s.55-57; *Han-shu*/Hulsewé, s.126-27; Barfield, *Perilous Frontier*, s.63-67.

MS 1. yy ortalarında, taht yüzünden çıkan iç mücadeleler sonunda Hsiung-nu, tekrar birbirine düşman kuzey ve güney birliklerine bölündü. Güney birliği göçebe akrabalarına karşı kullanılmak üzere, gittikçe Çin denetimine girdi. Başarılı askeri önder Pan Ch'ao'nun (MS 32-102) komutasında Han yönetimi, yaklaşık MS 73'ten beri sürdürülen bir hareketle Çin iktidarını yeniden Orta Asya'ya (Doğu Türkistan) ulaştırdı. Seferler batıda Hazar'a kadar ulaştı. Ayrılmalarla zayıflamış bulunan Kuzey Hsiung-nu'ya MS 87, 89 ve 91-93'te Hanlılar ile barbar müttefikleri Hsien-pi ve Wu-huan'ların saldırması da Çin gücünün yayılması bağlamındadır. Bu yenilginin sonucu olarak Kuzey Hsiung-nu'ları veya onlardan bir kısmı, önceki yenilmiş Hsiung-nu topluluklarının bildikleri yoldan batıya göç ettiler. Ardıl göçebe devletlerinin merkezi olan Kuzey Moğolistan bölgesinin efendileri olarak onların yerini Hsien-pi'ler aldı.

109 yılında, o ana kadar bağlı bulunan Güney Hsiung-nu'lar isyan etti ve Wu-huan'larla bazı Hsien-pi unsurları onlara katıldı. Bu bağımsızlık teşebbüsü çabucak bastırıldı (tacizler ve akınlar Çin sınırlarını bundan sonra da ara sıra rahatsız edecektir). Bunlar ve Tibet'teki benzer faaliyetler Türkistan'daki Çin hakimiyetini zayıflattı. Pan Ch'ao'nun oğlu Pan Yung, Orta Asya'ya bir dizi sefer düzenleyerek Hsiung-nu önderlerine saldırdı ve Çin hakimiyetini yeniden kurdu (127'ye kadar). Hanlılarda bazı zayıflama emareleri sezen Kuzey Hsiung-nu'ları (kendilerine sık sık Wu-huan'ların katıldığı Güney Hsiung-nu'ları yine kargaşa çıkartıyorlardı), 150 yılında eski topraklarını bir kısmında devletlerini yeniden kurmak istediler. Bu hareket Hsien-pi'ler tarafından çökertildi ve batıya yeni bir göç dalgası başladı.[235] Bununla Kuzey Hsiung-nu'ları gözden kayboldular. Bu isim Çin kaynaklarında, bir zaman Hsiung-nu birliğinin üyesi olan boyları göstermek için veya 'kuzey göçerleri' için genel bir tabir olarak eskiyi anan bir tarzda kullanılmaya devam etmiştir. Bu ikincisi, Bizans kaynaklarında 'İskit' budun adının kullanımına denk düşmektedir.

Güney Hsiung-nu, Han sülalesinin çöküşünü (MS 220) takip eden ve Sui'lerin (581-618) iktidara gelişiyle sona eren Çin politi-

[235] *Han-shu*/Taskin, s.81-94; McGovern, *Empires*, s.264-91, 294-308; Yü, *CHEIA*, s.146-49; Samolin, *Turkistan*, s.35-46; Czeglédy, 1983, s.64-65; Barfield, *Perilous Frontier*, s.71-80.

kalarının girdabına çekildi. Onlar, Hsien-pi'ler ve değişik Tibet kabileleri Kuzey Çin'de çok sayıda kısa süreli 'barbar' hanedan tesis ettiler. 304'den bölgenin çoğunun T'o-pa/Tabğaç/ Kuzey Wei hakimiyetine girdiği 439'a kadar, Kuzey Çin'e hükmeden 'Beş Barbarların' 16 kadar krallığı vardı.[236] Bu barbar devletlerinden Eski Chao/Kuzey Han (304-329), Geç Chao (319-353), Hsia (407-451) ve Kuzey Liang (398-439) Hsiung-nu kökenliydiler.[237] Hsien-pi devletleri aşağıda kısaca tartışılacaktır.

Güçlü komşularla (Çin ile Ting-ling, Yüeh-chih ve Tung-hu birlikleri) çevrili olan Hsiung-nu devleti, kuruluşunu hem savunma, hem de saldırı amaçlı savaştan almaktadır. Öncelikle amaçlardan biri, Çin mallarına erişimi güvenceye almaktı.[238] Ancak Hsiung-nu'ların gerçekten bir devlet kurdukları konusunda anlaşmazlıklar vardır. Bir tarafta, göçer ve yerleşik tabi halklardan düzenli vergiler ve haraç toplandığına dair deliller bulunmaktadır. 'Batı bölgelerinin' mali ve insani kaynaklarını devşirmek için özel bir kurum olan T'ung-p'u tu-wei (Kölelerden Sorumlu Komutanlık) kurulmuştur.[239] Eğer bunlar, belki Çin kaynaklarımızca yanlış anlaşılan ve yanlış adlandırılan, ihtiyaca tabi düzenlemelerin üzerinde şeyler ise, bu ve benzeri kurumlarda bir hükümet aygıtının delilini görmekte gayet haklı olabiliriz. Öte yandan, Hsiung-nu siyasi oluşumunun aslında, shan-yü'nün biraz yargı gücü ile birlikte başkomutanlıkta bulunduğu bir askeri konfederasyon olduğu iddia edilmektedir. Shan-yü'nün öncelikli işi diplomatik, askeri ve kültürel alanlarla Çin'le ilgilenmekti. Bu askeri-diplomatik örgütlenme, bu iddiaya göre, bir devlet-hükümet aygıtına dönüşmemişti. Barfield, belirttiğimiz gibi, bu ve benzeri İç Asya siyasi yapılarını *"dışişlerinde otokrat ve devletsi, içerde istişareye dayalı ve federal yapıda bir emperyal birlik"* olarak tanımlamaktadır.[240] Bu, inceleyeceğimiz göçebe siyasi yapılarının çoğuna özgüdür.

Temelinde bir boy birliği olan Hsiung-nu siyasi oluşumunu bir konfederasyon olarak tanımlamak, onun tarihinin erken dönemi

---

[236] Gernet, *History*, s.186-87.

[237] Bkz. Eberhard, *China*, s.121-133; McGovern, *Empires*, s.311-55; ve Gumilëv'in eseri *Xunny*.

[238] Barfield, 1981, s.46-47; Yü, *Trade*, s.40 vd.; *CHEIA*, s.120.

[239] Yü, *CHEIA*, s.126-28.

[240] Barfield, 1981, s.47; *Perilous Frontier*, s.8, 36-37; Yamada, 1982, s.576-82.

için kesinlikle uygundur. Ancak zamanla, Çin örneğini ve de sürekli savaş halinin zaruretlerini gören bu konfederasyon, bir erken devlet haline gelmiştir. Göçebelerin nispi bir kolaylıkla içine girip çıktığı şartlarda, Hsiung-nu 'devletliğine' çok fazla vurgu yapmamamız da akıldan çıkarılmamalıdır. Sadece onlar yerleşik bir devleti fetih ve işgal ettiği zaman bu şart daha kalıcı bir eğilim gösteriyordu. Hsiung-nu'ların asla Çin'i fethe kalkışmadıklarını vurgulamalıyız. Bu, onların gücünün çok üzerinde idi. Belirttiğimiz gibi, onların öncelikli amacı daha ziyade Çin mallarına erişimin ve istifadenin güvenceye alınması idi.[241]

Hsiung-nu'ların en büyük yöneticisi 'Göğün Yükselttiği *Shan-yü*' (Mao-tun) veya *"Hsiung-nu'ların Yer ve Gök'ten doğmuş ve güneş ve ayın takdir ettiği büyük Shan-yü'sü"* (Lao-shang) idi.[242] Bu kullanımın, *Ch'eng-li ku'tu shan-yü*, semavi bir iradeye gönderme yapmasıyla, Çin'den bir alıntı mı, yoksa İç Asya'daki ortak kültürel geleneklerin bir parçası mı (Tibetliler de benzer kavramları kullanıyordu) olduğuna karar vermek zordur. Bu, Hsiung-nu'lardan Cengizlilere kadar göçebe yöneticilerin kut ideolojisinin resmi ifadesinde mütemadi bir unsur olmuştur. Shan-yü'yü, daha sonra Türk ve Moğol halklarınca kullanılan pekçok sana bağlamak için değişik teşebbüsler yapılmıştır (ör. < źiän-jiu/d'yan-giwo < źiän-yiu = ðabğu < yabğu[243] < jien-hiou < *dân-hwâh = darxan/ tarxan[244] vd.)[245] fakat bunların hiçbiri evrensel kabul görmemiştir. Irsî bir makam olan Shan-yü'lük, en üst askeri, diplomatik, adli ve dini işlevleri birleştiriyordu.[246] İlk zamanlarda tahta geçiş hem hükümdarın çocuklarına, hem de kardeşlerine ait olabiliyordu. MÖ 1.-MS 1. yy'lardaki iç savaştan önceki dönemde birincisi, daha sonra ise ikincisi tutuldu.[247]

Shan-yü'nün altında sağ ve solun *t'u-ch'i* (Hsiung-nu 'bilge', krş. sonraki Göktürk kullanımı 'bilge') kralları ve hepsi iki taraflı, sağ ve sol esasına göre bölünmüş bir dizi *'Lu-li* krallar', generaller,

---

[241] Barfield, 1981, s.55-57.

[242] *Shih-chi*/Watson, II, s.167, 171.

[243] Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.32; Menges, *Turkic Peoples*, s.88.

[244] Pulleyblank, 1962, s.256-57.

[245] Taskin, *Materialy*, s.305-306.

[246] Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s.44-45; Davydov, 1975, s.142.

[247] Barfield, *Perilous Frontier*, s.42.

komutanlar ve diğer yöneticiler vardı.'Yüksek bakanlık makamları' pekçok uruk için (Hu-yen, Lan ve Hsü-pu) ırsî idi. 24 önderin her biri, onlu basamaklara bölünmüş ve komutalandırılmış onbiner kişilik bir güce sahipti.[248] Bu bölümlemelerin boy veya uruk esasına göre yapılıp yapılmadığı belli değildir. Bunların yanında yerel reisler vardı. Barfield'in iddiasına göre, bütün sistem, yerel/boy seviyesinde bayağı bir özerkliğe izin veren bir esneklikle belirleniyordu. Ona göre bu, bozkırdaki Hsiung-nu hakimiyetinin uzun ömürlülüğüne yaramıştır.[249]

Yönetici tabaka her yıl birinci ve beşinci aylarda "*Hsiung-nu atalarına, Gök ve Yer'e, ilah ve ruhlara*" kurban adamak için toplanırdı. Bu inançlara ek olarak, bir tür Kuzey Asya şamanlığının da uygulandığı tahmin edilebilir.[250] Bir Yer-Gök inancı (Tengri, Yersub) Göktürk Orhon yazıtlarında özellikle kaydedilir. Manidar olarak, bir diğer büyük toplantı güzün, "*insan ve hayvanların sayısı hesaplandığı zaman*" yapılırdı.[251] Burada, insan ve hayvan nüfusunun, muhtemelen vergilendirme ve belki asker devşirme için, bir tür gelişmemiş sayımına açık bir delilimiz var. Fethedilmiş veya bağlı devletlerin haraç ödedikleri görülüyor.[252] Bu belki de daha bir devletsi yapıyı göstermektedir.

Hsiung-nu toplumu tamamen göçer değildi; aralarında yerleşik, tarımsal unsurların bulunduğu görülüyor.[253] Obalarının çoğu (Orhon ve Ordos bölgelerinde Lung-ch'eng, Tai-ling, Pei-ting) dini, siyasi ve de kiler kullanımı amaçlı kalıcı yapılara sahipti ve şehir haline geliyordu.[254] Ancak, göçebe sektörü ve onunla birlikte böyle bir toplumun gelenekleri belirgin şekilde baskındı. Bu yüzden, göçebe dünyasıyla özdeşleşen bir kurum olan ölen kardeşin karısıyla evlenme onların arasında iyi biliniyordu.[255] Dahası, bütün Avrasya göçerleri gibi Hunlar da çetin savaşçıydılar. *Shih-chi*'nin

---

[248] *Shih-chi*/Watson, II, s.163-64.

[249] Barfield, *Perilous Frontier*, s.41.

[250] *Shih-chi*/Watson, II, s.164; Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s.46-49; Schmidt, *Ursprung*, XI, s.10-13, 18.

[251] *Shih-chi*/Watson, II, s.164.

[252] *Shih-chi*/Watson, II, s.185.

[253] *Han-shu*/Taskin, s.22, 24; Davydova, 1978, s.55-56.

[254] Kyzlasov, *Ist južn. Sibiri*, s.12-13.

[255] *Shih-chi*/Watson, II, s.156; Xazanov, *Social'naja ist.*, s.79-82.

belirttiği gibi: "*Hsiung-nu'lar savaşın kendilerinin işi olduğunu belli ederler.*"[256] Akınlar çoğunlukla, direnişi kırmak ve rakibi tavına getirmek için maksatlı bir tedhişle yapılırdı.[257]

Zaman zaman kendi denetimlerinde olan diğer göçerleri az çok içerde tutmak için Hsiung-nu'lar az çaba sarf etmiyordu. Güneylerinde güçlü bir yerleşik devletle başbaşa olunca, durum daha da kötüleşiyordu. Zamanı geldi bu, gördüğümüz gibi, Hsiung-nu devletinin çöküşüne sebep oldu. *Han-shu*'da (b.94a) anlatılan bir sahne bu zorlukları özetler. MÖ 71 yılında, Wu-sun'ların yardım ettiği Çinlilerin 39.000 esir aldığı (çok yüksek rütbeliler de dahil) bir seferin ardından Shan-yü, Wu-sun'lardan öç almak istedi, ama kış fırtınasına ve soğuğa tutuldular ve ordusunun sadece onda biri hayatta kaldı. Bunun üzerine, "*Hsiung-nu'ların zayıflığından faydalanan Ting-ling'ler onlara kuzeyden saldırdılar; Wu-huan'lar onların topraklarını doğudan ve Wu-sun'lar batıdan işgal ettiler.*" Onbinlerce insan ve hayvan ele geçirildi. "*Ayrıca, her on Hsiung-nu'dan üçü ve her on hayvandan beş baş açlıktan öldü.*"[258]

Bu ilişki sistemi, komşu bir yerleşik devlete akın ve onunla ticaret ve yerleşik devletin 'barbarları' öldürmek için 'barbarları' kullanması, sadece Çin'in Hsiung-nu ve halefi devletlerle ilişkilerinde değil, bozkırın güneyindeki diğer büyük imparatorlukların, İran/Arap Halifeliği, Roma/Bizans, göçebe komşularıyla ilişkilerinde de sürekli bir konudur. Batıya hareket eden göçerler tabii ki Çin sınırlarında çıraklıklarını tamamlamış oluyorlardı.

Hsiung-nu'lar teşkilatlanma ve yönetimde arkalarından gelen Moğolistan'daki Türk ve Moğol devletleri için tarz ve tonu belirlemişlerdir. Onların kurumlarının ne derece İranî göçebelerin özgün katkılarını ve ödünçlemelerini temsil ettiği belli değildir. Erken Türk halklarının bir noktada Hsiung-nu hakimiyetine düşmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak Türk halklarının etnik oluşumunda Hsiung-nu rolü henüz tam değerlendirilemez. Bunlar nihayetinde Avrupa'yı etkileyen uzun mesafeli göçlere değil, İç Asya'nın İranî ve Altaylı halklarını devinime getiren küçük göçlere de katalizör olmuşlardır.

---

[256] *Shih-chi*/Watson, II, s.171.

[257] Barfield, 1981, s.54-55; Jagchid, *Essays*, s.14-16.

[258] *Han-shu*/Taskin, s.28.

3. BÖLÜM

İMPARATORLUKLAR VE GÖÇLER: HSİEN-Pİ VE HALEFLERİ, TABĞAÇ, JOU-JAN / AVAR VE EFTALİT DEVLETLERİ

Hsien-pi Birliği

Kuzey Hsiung-nu'nun yenilgi ve çöküşünün ardından, mantıkî bir güvenle Altaylı sayabileceğimiz birçok boy topluluğu Çin sınırlarındaki bozkırda oluşan güç boşluğunu doldurmaya çalıştı. Bu yüzden, Güney Hsiung-nu'ya ilaveten Wu-huan, Hsien-pi (veya Hsien-pei) ve onlardan türeyen kabileler gibi topluluklardan bahisler buluyoruz. *Geç Han Sülalesi Tarihi* (*Hou Han-shu*), Wu-huan ve Hsien-pi'nin ikisinin de Çinlilerin Tung-hu (Doğu Barbarları) dedikleri kuzey kabileleri kütlesinden ortaya çıktığını bildirir. Onlar daha önce Mao-tun'un Hsiung-nu'ları tarafından yenilmiş ve Liao-tung'a kaçmışlardı.[259]

Tung-hu'lar dil olarak Ön-Moğol veya en azından daha sonra Moğollarla özdeşleşecek (gerçek Moğollar da dahil) boy topluluklarını içeriyor görünmektedir. Hsien-pi dilinin dağınık kalıntıları en iyi, Kitan/Kitañ diline yakın Moğolca olarak açıklanabilir: ör. Hsien-pi *niao-hou-ts'in* (Eski Çin. *tieu-ġəu-dz'ien, En Eski *tiôg-g'u-dz'iĕn = *toġusin* 'toprak, toz'/ *t'o-ho-chen* Eski t'âk-ġuət-źiĕn, *taġušin / t'u-hu-chen* Eski t'uo-ġuo-t'śiĕn *toġočin* = Kitan t'ao-wei-ssŭ Eski d'âu-uâi-si = **ta-wus,* krş. Moğ. *toġosun/toéosun* 'toz, pudra', *toġoraġ, toboraġ* 'toprak, toz, pudra'); Hsien-pi *ho-chen* (Eski Çin.

---

[259] Taskin, *Materialy*, s.63, 70.

ġuət-t'śiĕn = *ġuččin/ġučin* 'otuz', krş. Moğ. *ġučin* 'otuz').[260] Hsien-pi (*siän-pijie = *Särbi) budun adı, *Šerbi/*Širvi/*Širbi olarak alınan sonraki Shih-wei (Pulleyblank'a göre śiĕt-jwei, *cit-wij) biçiminin bir şive değişikliği olarak görülür. Bu budun adının etimolojisi hala yapılmamıştır.[261] Sondaki *-bi*, Göktürk Orhon yazıtlarında kaydedilen *Tatabı* budun adındaki *-bı* ile karşılaştırılmalıdır.[262] Tatabı, Çin kaynaklarında Hsi (veya K'u-mo-hsi) olarak bilinen halkın Türkçe adlandırması idi. Çince Hsi biçimi (Eski Çin ġiei), üzerlerinde daha çok duracağımız, önemli, yine açıkça Ön-Moğol olan İç Asya halkı Kay/Ġay'a karşılık gelir.[263] Pulleyblank, Tunghu birliği içinde Hsien-pi'lerin kuzey bölgesini tuttuklarını, Wuhuan'ların (ona göre Avar) ise güneyde bulunduklarını öne sürer.[264] *Hou Han-shu*, onların dil ve adetlerinin küçük bazı istisnalar dışında aynı olduğunu söyler.[265]

Hsiung-nu zayıfladıkça, Wu-huan'lar önem bakımından, Çin sınırındaki olaylarla başları gittikçe belaya giren Hsien-pi'ler tarafından gölgelendiler. Çin kaynaklarınca olağan atlı bozkır okçuları olarak kaydedilmelerine rağmen, ekonomileri önemli bir yerleşik, tarımsal bileşen içeriyordu.[266] Bunun onların tarafında artan bir yerleşikleşmeye mi, yoksa yakın zamanlarda göçerleşmiş olmalarına mı işaret ettiği belli değildir. Bu durum, kaynaklarımızın onlara atfettiği, siyasi örgütlenmenin görünür yokluğunu açıklayıcı bir etken olabilir. Barfield, Hsien-pi birliğinin 'Mançurya usulünü' izlediklerini öne sürer. Yani, karma bir ekonomi ve mertebeli uruk, hiyerarşik yapı ve Hsiung-nu'ların kalıtsal önderliğinin olmadığı, 'eşitlikçi' bir siyasi örgütlenme biçimine sahiptiler. Çin'in çok sayıda küçük Hsien-pi önderiyle münferiden ilgilenmeye istekliliği, bu siyasi yapının bölünmüş doğasını sürdürmesine yaradı.[267] Siyasi bağların ve örgütlenme biçiminin kabile

---

[260] Ligeti, 1970, s.287-91.

[261] Liu, 1989, s.104, onları Orhon yazıtlarının Otuz Tatarlarına bağlar.

[262] Ligeti, 1970, s.274; Pulleyblank, 1983, s.452-53.

[263] Kay meselesinin ve bu konudaki yazımın bir değerlendirmesi için bkz. Golden, 1986, s.16-18.

[264] Pulleyblank, 1983, s.452.

[265] Taskin, *Materialy*, s.70.

[266] Pulleyblank, 1983, s.454.

[267] Barfield, *Perilous Frontier*, s.86-87.

savaşçı çetelerinin ötesinde olgunlaşması için biraz zaman ve dış uyarıcı gerekliydi. Ama bunlar da, göçebelerce bir kere elde edilen daha ileri bir siyasi örgütlenme düzeyinin kalıcı olması için teminat değildi. Her halükarda, o zamanda etkili bir merkezi erkin yokluğu, onların daha ciddi tehditlere maruz kalmalarını engelledi.

Han yönetimi, geleneksel düşmanları Hsiung-nu ve akrabaları Wu-huan'lara karşı onların hizmetini satın alıyordu. Gördüğümüz gibi, 80'lerin sonu ve 90'ların başında Kuzey Hsiung-nu'ları çok sayıda ezici yenilgi aldıktan sonra, *Hou Han-shu*'ya göre, Hsien-pi'ler "*şimdi kendilerine Hsien-pi diyen*" mahvolmuş düşmanlarından 100.000 kadar çadırı asimile ettiler[268] ve kısa bir zamanda kendileri Çin'de rahatsızlıklara sebep olmaya başladılar. Güçlü güney komşularıyla idare ettikleri bu ilişkilerin kötü sonuçları içinde, önderlerinden Ch'i-chih-Chien'in (öl. MS 133) yönetiminde, daha ilerlemiş bir devlet vadeden bir yapının temellerini attılar.

Bu süreç, 150'lerde Çin'e akın yapmaya başlayan T'an-shih-huai tarafından bayağı hızlandırıldı. O, 155'teki felaketten sonra kaçan Hsiung-nu'ların topraklarını işgal etti ve sonra da Orta Krallığa karşı kalan Hsiung-nu, Wu-huan ve Hsien-pi unsurlarından bir ittifak oluşturmaya koyuldu. Çin'in kendisini ezme teşebbüslerini alt eden bu bozkır savaşçı önderi, Hanlıların barış önerilerini reddetti ve onların kendisinin kraliyet statüsünün tanınması teklifini hakaretle geri çevirdi. Ting-ling ve Wu-sun'ları yenerek hakimiyetini kuzey ve batıya doğru genişletti. Yağma akınları, kendisinde merkezi siyasi erk geleneği olmayan bir siyasi yapıda, bir derece siyasi birlik ve iktisadi kazanımlar sağlayan bir mekanizma idi. Sonuç olarak, kendi parlak önderliği, başarılı yağma akınları ve savaşları ile tutulan T'an-shih-huai'nin tasarımı, ondan sonra çok yaşamadı. Ölümünden sonra Hsien-pi'lerin kendi geleneksel merkeziyetsiz örgütlenmelerine geri döndükleri görülüyor.[269]

Hsien-pi siyasi yapısı, bahsettiğimiz gibi, o zamanlar kurumsallaşmış merkezi siyasi idareye sahip görünmese de, 'göçebe, bozkır

---

[268] Taskin, *Materialy*, s.71.

[269] Taskin, *Materialy*, s.75-81, 306; McGovern, *Empires*, s.304,307; *Wei-shu*/Holmgren, s.7-10; Barfield, *Perilous Frontier*, s.88-90.

halklarının imparatoru' olarak tercüme edebileceğimiz ve Orta ve İç Asya'da karizmatik, merkezi otorite ile çok yakından özdeşleşen *kağan* unvanının ilk kez onların arasında kaydedildiğini belirtmek ilginçtir. Bu unvan, daha erken değilse MS 265 civarında bir Hsien-pi kabilesi olan Ch'i-fu (*kiət-b'iuk) ile ilgili olarak geçer. 310 yılında ise büyük ölçüde Hsien-pi kökenli diğer bir halk olan T'u-yü-hun'ların yöneticisiyle ilgili olarak belirtilir.[270] Bunun ardından bu san, Türk halklarıyla ilgilenen hemen tüm temel eserlerde görülür: Çin. *k'o-han* (*k'â-ġ'ân, k'â-gân), Soğd. *ġ'ġ'n*, Yun. χαγάνος, Erm. *xak'an*, Gür. *xaqan-i / xaġan-i*, Lat. *chacanus*, Arap. *xâqân*, Sür. *kgn*, İbr. *kgn*, Hotan Saka *khaha:nä, ha:h:nä*.[271]

Altayca konuşan göçebe devlet oluşumlarının tarihinde kağanın ve bu sanla temsil edilen kurumun önemli rolü olabilir, ancak kökenlerini bulmada henüz tam başarılı değiliz. Yabancı, yani Altay dışı menşeli bir tabir olduğu görünmektedir. Bu, Türk siyasi kurumlarının kaynaklarıyla ilgili ilginç soruları ortaya çıkarır. Pulleyblank bu kelimeyi Hsiung-nu *hu-yü* (*hou^{c}hiou, hwax hwâh* = **ġwa-ġwâ*?) ile bağlamak istemiştir. Bailey, 'kazanım, zafer' anlamına gelen, kendisinin aynı zamanda *qan/ xan* ve *qatun*'u da türettiği, *han-, hâta-* kökünden İranî bir etimoloji önermiştir.[272] Daha fazla malzemenin yokluğunda, bunlardan hiçbiri dilbilimsel açıdan tatmin edici açıklama olarak görülemez.

İranî göçebe konfederasyonları bu bölgelerde daha belirgin oldukları ve İranîler, atlı çoban göçebeliğindeki öncülükleri ve ardından kıta aşırı ticaret ağları ile Türk bozkırında kültür taşıyıcıları ve siyasi danışmanlar olarak önemli bir rol oynadıkları için, Bailey'in önerdiği gibi bir İranî kaynak pekala gösterilebilir. Ancak, İranî, yani İskit-Saka bozkır göçebe toplumunda Türk göçerlerinkine çok benzeyen yapısal kalıplar görmemize rağmen, farkların da olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Belki de daha önemlisi, kağanlık kurumu bu isimle onların arasında geçiyor olmalıydı. Erken Türk halkları üzerine diğer büyük etki kaynağı olan Hsiung-nu'ların dilini bilmediğimiz için, Pulleyblank'ın önerisi de

---

[270] László, 1940, s.1; Haussig, 1953, s.356; Taskin, 1986, s.213-14; Liu, 1989, s.98.

[271] Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.34.

[272] Pulleyblank, 1962, s.91,222; Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.36-38; Clauson, *ED*, s.611.

mecburi olarak, hala dilsel ve tarihi gerçekleme bekleyen ilginç bir tahmin olarak göz önüne alınmalıdır.

İyi bilinen bölgede bir aday bulunamayınca, *kağan* tabirinin ve belki ileri İç Asya göçebe kültürünün diğer öğelerinin kökünü az bilinen ve hala nispeten keşfedilmemiş olan etnik topluluklarda aramak için teşebbüsler yapılmıştır. Bu gayretler semereli olabilir ama şu anda *kağanı* bir Paleo-Sibir diline (ör. Kettçe) hamletmemiz olası gözükmüyor. Her şeyden önce, bu diller ve MS 3. yy'daki dağılımları hakkında çok az şey biliyoruz. Kuşkusuz, Güney Sibirya'da şimdikinden çok daha fazla Paleo-Sibir toplulukları vardı, lakin onların Altayca konuşanlarla etkileşimleri konusunda sadece tahmin yürütebiliyoruz. İkincisi ve daha önemlisi, onların bu dönemdeki siyasi ve toplumsal gelişmesi hakkında gerçekte hiçbir şey bilmiyoruz. Orta Krallığa tehlike teşkil edebilecek insan gücüne sahip kuzey ve batıdaki kabile devletleri hakkında bilgisi bayağı iyi olan Çin kaynakları, siyasi olarak erken Türk siyasi kurumlarına kaynak teşkil edecek kadar iyi evrilmiş olan, ormanlarda yerleşik hiçbir siyasi oluşumun işaretini vermezler. Türkler daha ziyade, belirttiğimiz gibi, Moğolistan bozkırlarında kendilerinden hemen öncekilerin, İranîlerin, Hsiung-nu'ların, Jou-Jan'ların ve belki daha başkalarının etkisi altındaydılar. Bu sadece bir beklentidir.

Türklerdeki kağanlığın en yakın kaynağı şüphesiz Jou-Jan imparatorluğu idi. Bu ise Hsien-pi siyasi geleneğine işaret eder. Bunun ötesinde ona göndermeler bulamayız. Kağanın Hsien-pi teşkilatının bir buluşu olması ve Jou-Jan devletinin gelişmesiyle birlikte evrilmesi mümkündür. Fakat bu tabir için bir Altayca etimolojinin yokluğu rahatsızlık vericidir. Bu yüzden, bu unvanın ve onun temsil ettiği kurumun nihai kökleri sırlarla örtülü olarak durmaktadır.

Han sülalesinin çöküşünü (MS 221) takip eden kargaşada, Hsien-pi kabileleri, Güney Hsiung-nu'ları gibi siyasi boşluğu doldurdular. Ne buradaki küçük sınır devletlerinin en başarılı olanı ve uzun yaşayanı T'u-yü-hun/*Tuyuğun'un[273], ne de onların 4. ve

---

[273] Molé, *T'u-yü-hun*, s.66 n.1. Çin haberleri için bkz. Taskin, *Materialy*, s.216 vd. Onların tarihinin kısa bir incelemesini Kwanten vermiştir: *Imperial Nomads*, s. 23-25.

5. yy'larda pekçok devletçik (Eski, Batı, Güney, Kuzey ve Geç Yen, Güney Liang, Batı Ch'in) kurmuş olan yarı Çinlileşmiş akrabalarının tarihine karışmayacağız. Diğer unsurlarla birlikte Hsien-pi kabilelerinden türeyen iki devlet daha önemlidir: T'o-pa/Tabğaç ve Jou-Jan/Avar.

Tabğaçlar

Göktürk Orhon yazıtlarının yazıldığı zamanda (8. yy başları) *Tabğaç* Çin'i gösteriyordu. Bu çağrışım Karahanlı dönemine kadar sürdü. Bu yüzden Kaşgarlı Mahmud, 'Tawğaç'ın 'Şîn'in dört ay kadar uzağındaki 'Mâşîn'in bir ismi olduğunu yazar. Şin aslında Tawğaç, Hiṭây ve Barxân'a ayrılıyordu. "*Fakat şimdi Tawğaç Mâşîn ve Xiṭây Ṣîn olarak biliniyor*". Kaşgarlı yorumuna şöyle devam eder: "*Bu, Türklerin o bölgelere yerleşen bir kabilesinin ismi idi. Bu kelimeden* (Tat olan) *'Uyğur' anlamındaki tat tawğaç ifadesi ve* (Tawğaç olan) *Ṣînî gelir.*" Daha sonra *Tat*'ın İranî'yi, *Tawğaç*'ın Türk'ü gösterdiği bunun diğer bir çeşidini alıntılar. Kelime aynı zamanda 'eski ve heybetli herhangi bir yapılmış, üretilmiş nesne' için ve 'büyük ve kökleşmiş yönetim' (*tawğâç xân*) ile alakalı olarak kullanılır.[274] Karahanlı devletinde ise yönetici ailenin unvanında gözükmektedir (krş. Tafğaç/Tabğaç/Tamğaç Han).[275]

Çince T'o-pa (*t'ak-b'uât), *Taġbat veya belki de Taġbar/Taġbal'ın yazımı gibi gözüküyor. Ligeti **Taġbar* < *taġ* 'terre, sol' (arazi, toprak) = 'maitre de la terre, du sol' (ülkenin efendisi) anlamını önerir. Orhon Türkçesi biçimi, Türkçeye Soğdça aracılığıyla gelmiş, sessizleri yer değiştirmiş bir biçim olarak görülebilir.[276] Bu budun adının Theophylaktos Simokattes'de kaydedilmiş Bizans Yunan biçimi Ταυγάστ[277] açıkça Türkçe bir kaynaktan alınmıştır. Tabğaç dilinin bizce bilinen parçaları Çin kaynaklarındaki dağınık kelimeler, sanlar, kişi, uruk ve boy isimleridir. Bunların farklı bilginlerce farklı yorumlandığını söylemeye gerek yoktur. Bood-

[274] Kâšġarî/Dankoff, I, s.341.

[275] Pritsak, 1953-54, s.20-21.

[276] Ligeti, 1970, s.278, 290; Kljaštornyj, *Drevnetjurskie*, b.112. Bu ve diğer etimolojiler için aynı zamanda bkz. Boodberg, 1936, s.237; Boodberg, 1938-39, s.281-83.

[277] Theoph. Simokattes, yay. de Boor, s.257.

berg, Bazin ve Clauson bunları temel olarak Türk, Ligeti ise Eski Moğol karakterde görür.[278] Burada birkaç örnek verilmiştir: Çin *k'o sun* (k'â-suən) = **qasun* < Türk./Moğ. *qatun* < *qaġatun* 'hükümdarın eşi'; Çin. *k'i-wan-chen* (k'iĕt-miwən-t'śiĕn) = *kelmürçin* 'tercüman'; Moğ. *kelemürçi*; Çin. *fu-chu-chen* (pi^{c}uət-t'śiĕn) = *pürtükçin* 'uşak, ulak, posta tatarı', krş. Moğ. *örtegeçi(n)* (iyi bilinen Moğol p- > h- > 0 geçişi ile); Çin. *hien-chen* (ġam-t'śiĕn) *ġiam-čin, ġam* > *ġiam*, Moğ. *jamçin* 'posta tatarı, ulak', krş. Türk. *yam*; Çin. *k'o-po-chen* (k'a-b'ak-t'śiĕn) = *qabaqçin* 'kapıcı', Türk. *qapağçı*, Moğ. *qaġaçi* 'kapatan', **qabaġçin*, Çin. *pi-tê-chên* (b'ji-tək-t'śiĕn) = *bitekçin* 'katip', Türk. *bitigüçi, bitikçi*, Moğ. *biçêçi, biçigeçi* < *bitigeçi*; You-lien 'bir Güney Tabğaç uruğunun ismi', Çince *Yun* 'bulut' (jiəu-lien) = *üglen* 'bulut', krş. Moğ. *egülen, e^{c}ülen*, vb.[279] Bu kısa incelemenin gösterdiği gibi, etnik-dilsel resim net değildir. Aralarından çıktıkları anlaşılan Hsien-pi'lerle yakın bağlantıları ve Doğu İç Moğolistan veya Heilungchiang'taki eski yurtlarının muhtemel yeri[280] göz önüne alınınca, yönetici urukları her ihtimalde Hsien-pi, yani Moğol kökenli idiler. Aralarında Türk unsurların olması da yüksek ihtimal dahilinde bulunuyor.

Nihai kökenleri ne olursa olsun, Tabğaçlar Türk tarihi için önemlidirler. Kuzey Çin'de T'o-pa Wei devletinin kurulmasından önce Göktürklerin atalarının Çin ile doğrudan temas kurmuş olmaları ihtimali vardır. Yine de Çin, gördüğümüz gibi, Göktürk devleti boyunca ve ondan bayağı sonra Türk halklarınca Tabğaç olarak biliniyordu. Yani Türk göçebeleri için Tabğaç, Çin'i ve onun siyasi-kültürel geleneklerini temsil ediyordu. Türkler imparatorluk unvanı kağanı göçebe dünyası dışında sadece Tabğaç (Çin) ve Tüpüt (Tibet) yöneticilerine verdiler.

Bir devlet olarak Tabğaç, MS 3. yy'da Hsien-pi birliğinin batı boylarından doğdu. Kuzey Çin'deki siyasi belirsizlik dönemi olan MS 4. yy boyunca, stratejik bir yerde bulunan, Çin'e girişte önemli noktalardan birini tutan Kuzey Shan-si'deki Tai devletçiğini (338-

---

[278] Boodberg, 1936, s.223-239; Bazin, 1949-50, s.25-26; Clauson, 1960, s.116-117 (onları Oğur görür); Ligeti, 1970, s.308.

[279] Boodberg, 1936, s.223-24, 231; Ligeti, 1970, s.292-300.

[280] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.79-80; *Wei-shu*/Holmgren, s.22, 51, 80 n.8; Liu, 1989, s.96.

376) oluşturdular.[281] Sonra komşularını yutmaya başladılar. Ta-t'ung'da bulunan başkentleri ile, Çin hanedan ismi Kuzey Wei'yi aldılar (386-534). Yayılmaları süresince Tabğaçlar, ekseriyetle Çinli olan bir nüfus üzerinde hakim, 119 boy ve boy parçasından ibaret bir askeri-idari kast meydana getirdiler. Çin yıllıklarının T'o-pa işleriyle ilgili bahislerinde geçen kişilerden en azından yüzde 60'ı Çinli ve belki yüzde 20'si Tabğaç'tır.[282] Bu istatistikler yönetici seçkinlerin etnik terkibini belki daha iyi göstermektedir. Toplam nüfusa kıyasla, Tabğaçlar şüphesiz çok daha küçük bir azınlık idiler.

Selefi Yen devletinin ikili teşkilatlanmasından ilham alan T'o-pa hükümeti, hem göçer hem de yerleşik unsurları muti tebaa yapmaya çalıştı. İnsan da dahil, kendi kaynaklarını bir çeşit insafsız verimlilik ile yönetti. Halk yeni alınmış yerlere yerleşmek için veya, göçebeler sözkonusu olduğunda, yeni askeri insan gücü hasıl etmek için hayvan sürüleri gibi göçtürüldü. Çinli bürokrat sınıfı, beklendiği gibi gittikçe Çinlileşen hükümete katılmak üzere davet edildi. Bu kültürel erime süreci hanedan ve yönetici seçkinlere de yayıldı. Burada açık şekilde var olan model, göçer-yerleşik ilişkilerinde kendisini sık sık yineleyecek olan modeldi. Göçebe hanedan kendine bir başşehir kurar, fethedilen yerleşik ülkenin önceden var olan mali sistemine çoğunlukla dokunmaz ve bu devletin bürokratik görevlilerine dayanma noktasına gelir. Zamanla, hanedan ve yerleşikleşmiş seçkinler özümsendikçe, onlarla boydaşları arasındaki uçurum büyür. T'o-pa devletini yıkılışa götüren şey (bazıları yerleşmeye zorlanan) boydaşların hanedandan bu artan yabancılaşmalarıydı.[283]

Tabğaç gücü, tüm Kuzey Çin'i denetimine alan, 429'da Jou-Jan'ları yenen ve hakimiyetini İç Moğolistan, Doğu Türkistan (ve bununla İpek Yolu'nun denetimi), Wu-sun'lar ve diğer bölgelere genişleten T'o-pa Tao (Shih-tsu T'ai-wu-ti, 423-452) zamanında zirvesine ulaştı.[284] Göçerlere karşı ve Güney Çin'de sürdürülen savaş, daha az tatmin edici olmaya başladı. Fetihlerden ganimet

---

[281] *Wei-shu*/Holmgren, s.51-78.

[282] Eberhard, *Toba-Reich*, s.9-10, 108, 303-328.

[283] Eberhard, *Conquerors*, s.131; Barfield, *Perilous Frontier*, s.119.

[284] Eberhard, 1978, s.42-73, T'o-pa'ya haraç veren devlet ve kabilelerin bir listesini verir.

azaldıkça ve sürüler küçüldükçe daha çok T'o-pa yerleşikleşti. Çinlileşme bir taraftan, Yüan Hung-yen (Kao-tsu Hsiao-wen-ti, 471-499) idaresinde zorunlu olarak sürdü. Tabğaç dili, isimleri ve milli giyimi yasaklandı. Hanedan Yüan adını aldı.[285]

Benzer bir kültürel değişim modeli T'o-pa'ların dine karşı tutumunun evriminde gözlenir. Erken tarihlerinde pek çok Avrasya göçerine özgü olan bir Gök-Tanrı'ya ibadet ettikleri ve İç Asya etnik oluşum efsanelerindeki bir diğer aşina mevzu olan mağara inancına sahip oldukları görülüyor. Çinlileşme ilerledikçe, kendilerini tabilerinin Konfüçyüs sistemi içinde tamamen kaybetmek istemeyen T'o-pa'lar, devlet dini olarak Budacılığı teşvik ettiler.[286]

Wei devletindeki, sık sık siyasi hiziplerin oluşmasıyla açığa çıkan etnik gerilimler, kısmen toprak bağışları üzerine mücadelelerden ve değişik ekonomik suiistimallerden kaynaklanıyordu. Bu ayrışmalar, hanedan ve seçkinler ile boydaşların karşılıklı yabancılaşmasıyla birleşerek devletin altını feci şekilde oyuyordu. Bu Çinlileşmiş hanedanın bozkır göçerlerine Çinli ve Çinlilere 'barbar' göründüğünü iddia eden Gumilëv, Çinlilerin yabancı idareyi asla kabul etmedikleri ve hanedanın yıkılmasından onların sorumlu olduğu sonucuna ulaşır.[287] 523 yılında T'o-pa hizmetindeki T'iehlê, Jou-Jan ve Hsien-pi kabile unsurları isyan etti. Bir-birini takip eden savaşların sonunda (524-534), yıkılıştaki Wei iki kısa süreli hanedana ayrıldı: Doğu Wei (534-550) ve Batı Wei (535-557).[288]

T'o-pa / Wei'nin çöküşüyle, Tabğaçların geleneksel düşmanı ve sadece Wei'nin yıkılış yıllarındaki çıkarcı müttefiki olan Moğolistan'daki Jou-Jan birliği öne çıktı. Göktürk devletinin şekillenmesi Jou-Jan devleti sınırları ve T'o-pa – Jou-Jan ilişkilerinin geniş çerçevesi içinde olmuştur. Göreceğimiz gibi, Jou-Jan'ın çöküşünün, boyların Moğolistan'dan Doğu Avrupa'ya kadar tek sıraya girmelerine yol açarak, bozkır bölgesi boyunca uzun vadeli akisleri olmuştur.

---

[285] Gernet, *History*, s.186, 190-93; Eberhard, *History*, s.138, 140, 142-44; Eberhard, *Toba*, s.76.

[286] Eberhard, *Conquerors*, s.127, 144, 147.

[287] Gumilëv, *Searches*, s.32-33.

[288] Holmgren, 1978, s.138-49, 158; Gernet, *History*, s.193-94.

Jou-Jan (Avar) Kağanlığı

Jou-Jan'ların kendilerini nasıl adlandırdığı belli değildir. Çin haberleri Jou-Jan'ın (ńźiəu-ńźiän) doğru biçim olduğunu iddia eder ama T'o-pa imparatoru Shih-tsu T'ai-wu-ti (423-452) Çince karakterleri 'kıvrılan böcek' anlamına gelen Juan-Juan'a (ńźiwän-ńźiwän) çevirtmiştir.[289] Bunun gerçekte ya onların arasındaki bir saç tarzına (bu etnik olarak ayırdedici bir özellik işi görebilir) veya bir onguna işaret ettiği öne sürülmüştür. Bu ise Moğ. **abarġa* (krş. *abari-* 'tırmanmak, sürünmek'[290]) 'yılan, yılansı hareket' ile alakalıdır. Bu formüle göre, ikinci biçim *Apar* veya *Abar/Avar* ismini taşıyan halk olarak teşhis edilmelidir.[291] Ancak, değişik yerlerde ve zamanlarda karşımıza çıkan Apar ile Abar/Avar/Awar'ın tek ve aynı halk olduğu tamamen kesin değildir.

Avar/Awar budun adının Çin kaynaklarında daha önce Wu-huan (*ᶜ-ġwan < á-ġʷán) biçimiyle geçtiği öne sürülmüştür.[292] Bu onları, gördüğümüz gibi, kendisinden Moğol Hsien-pi'lerin de neşet ettiği Tung-hu topluluğuna bağlayacaktır. Bilge Kağan, Kül Tegin (Orhon) yazıtlarında ('Roma' için bir Türkçe yazılış olan *'Purum'* [krş. Tibet *Prom*, Çin. *Fu-lin* < Soğd. *From* < Orta Fars. *Hrom* vs.] ile ilgili olarak) ve Kuzey Altay'daki bir yazıtta bulunan *Apar*'ın Abar/Avar/Awar ile özdeşleştirilmesi, eğer doğru ise, Avrupa Avarlarının Jou-Jan aslına işaret eder. Bu, daha sonra tartışacağımız hayli dolaşık bir meseledir. Önerilen formül, T'ieh-lê'ler arasında Çin kaynaklarınca *A-pa* veya *A-po* (=*A-par*) adlanan bir kabilenin varlığıyla iyice karmaşıklaşır. Ancak bu son biçim A-tieh boy adının bozulmuşu da olabilir.[293] Diğer Çin kaynaklarında *Hua, Huo* (*ġwat, *ġuat = War) olarak yazılan aynı isim, *Awar*,

---

[289] Taskin, *Materialy*, s.267, 399 n.7. Yukarda geçen biçimlere ek olarak, Uchida'nın yeniden kurmaları (Olbricht, 1954, s.93) şöyledir: *Ju-ju* (ńźiu- ńźiu), *Jui-jui* (ńźiwäi- ıńźiwäi), *Ju-ju* (ńźiwo- ńźiwo), *Jou-juan* veya *Jou-ju* (ńźiəu- ńźiwän veya ńźiu). Haussig de, 1953, s.326, 256, *Juei-Juei* (*ńźji ʷäi-ńźji ʷäi) ve *Ju-Ju* (*ńźiʷo- ńźiʷo) = *Nu-Nu*'yu kaydeder. Jou-Jan biçimini Altayca (?) *jo-jin* 'yabancı, el' kelimesinin Çince bir yazılışı olarak görür. Bu pek özadlandırma gözükmüyor.

[290] Lessing, *MED*, s.3.

[291] Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s.56; Liu, *CN*, II, s.527. Németh, *HMK*, s. 104-105, *aba-* (reddetmek, isteksiz olmak, karşı çıkmak) kelimesinden bir Türkçe etimolojiyi tutar.

[292] Pulleyblank, 1983, s.453.

[293] Kljaštornyj'deki tartışmaya bkz., *Drevnetjurskie*, s.72-73; Liu, *CN*, II, s.527-28.

Hsiung-nu/Hun kalıntıları ile birlikte War-Hun'u (krş. Theophylaktos Simokattes ve Menander'in aşağıda tartışılan Οὐάρ καὶ Χουννί ve Οὐαρχωνῖται kelimeleri) oluşturan kabilelerin bir topluluğunu temsil ediyordu. Bu boy birliği hem İç Asya'daki Jou-Jan/Avar, hem de Eftalit devletlerinin temelini oluşturmuştu.[294]

Wei-shu, Jou-Jan'ların Tung-hu kökenli olduğunu ve yönetici uruğun isminin, T'o-pa Shen Yüan (Lieh-wei, 220-277) zamanında bir Wei atlısı tarafından ele geçirilen bir köle olan ataları Yü-chiu-lü'den geldiğini söyler. Sonra, bu köle kendi ismini hatırlamadığından, kendisine 'kafa kelleşti' anlamına gelen Mu-ku-lü isminin verildiği hikayesini anlatır. Bu isim onun torunları tarafından değiştirilmiştir. Kölelikten kurtulduktan sonra atlı bir savaşçı olmuş ve I-lu (307-316) zamanında işlediği bir kanun ihlalinden dolayı bozkıra kaçmak zorunda kalmıştır. O burada, oğlu Chiu-lu-huei'nin bir halk haline getirdiği bir çete kurdu.[295] Muhtevasıyla, yerel kaynaklara yansıdığı gibi, İç Asya göçebe devletlerinin kuruluşu için neredeyse bir formül sunan burada anlatılan hikaye, bozkırda iyi biliniyordu. Tung-hu–Hsien-pi kökeni söz konusu olunca, Jou-Jan'ların dilinin Moğolca olduğu varsayılır.

Bu delilin hayli duruma bağlı doğasına rağmen, Czeglédy'nin War/Avar ve Hun kökeninin altını çizdiği Jou-Jan kökeni tespitinin belli bir makullüğü var. Bu durumda belli Hsien-pi kabileleri, Yü-chiu-lü ailesinin dinamik önderliği altında Hun kalıntıları ile birlik kurmuş olmalılar. 4. yy sonlarında T'o-pa imparatorlarını seferlerini onlara yöneltmiş bulduğumuz için, bu birlik Kuzey Çin'e açık bir tehdit oluşturmuştur. 5. yy başlarında Jou-Jan'lar kendilerini İç Asya bozkır dünyasının efendileri haline getirmeye başladılar. Onların hızlı genişlemesinin sebebi sadece tahmin edilebilir ama Gobi'den kuzeyde Baykal gölüne kadar Moğolistan'ın çoğu onların yönetimine girmişti. Hakimiyetlerini batıda Doğu Türkistan'a (Yen-ch'i–Karaşahr) ve doğuda Ch'ao-hsien/Kore'nin kuzeyindeki bölgeye kadar genişletmişlerdi. Çok yayılmış T'ieh-lê birliğinin kendilerinden Uygurların neşet ettiği Türk Kao-chü top-

---

[294] Pulleyblank, 1962, s.258-59; Czeglédy, 1983, s.92-95.

[295] Taskin, *Materialy*, s.267, 398-99; Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s.105, 108. İkisi de Moğolcaya dayalı etimolojiler önerir (krş. *muxur* 'körleşmiş, kırkılmış, boynuzsuz, kuyruksuz, kısa kuyruklu, budanmış, Lessing, *MED*, s.533, veya *maġu râwa* (kötü saç).

luluğu, ki T'o-pa tahakkümünün zulmünden kurtulmak veya en azından bunu hafifletmek için Moğolistan'ın kuzey ve batılarına göçmüşlerdi, şimdi Jou-Jan hükümdarı Shih-lun'un (402-410) ellerine düştüler. O da kuzeyindeki Hsiung-nu unsurlarını yenmiş ve Doğu Türkistan'ı yağmalamıştı. T'o-pa yönetiminin zulmü ve genişleyen Jou-Jan birliği arasında kalan göçerlerin çoğu, bu ikincisinin daha az tahdit koyan bağlarını tercih ettiler.[296]

Çin arazisindeki bu faaliyetler ve tahribatlar bozkıra pekçok T'o-pa seferi yapılmasına sebep oldu. Böylece 429'da T'o-pa, Jou-Jan'lara ağır bir yenilgi tattırdı ve onlara karşı ayaklanan Kao-chü'ler, bozkır imparatorluklarının gayrimemnun tabi birliklerinin sık uyguladığı bir taktik olarak, Wei'lere tabi oldular. Bu kritik zamanda, o ana kadar genellikle başarılı olan Jou-Jan kağanı Ta-t'an (414-429) öldü.[297]

Onun takipçilerinin zor günlerinin kısa sürdüğü anlaşılıyor. Jou-Jan'lar durumu hemen düzelttiler ve 434 civarında Baktriya'daki Kidâra 'Hunlarına' saldırdılar. Bu sefer şüphesiz Eftalitlerin doğuşunu haber veriyordu (aşağı bkz.). Wei'lerle Jou-Jan akını ile başlayan (436) savaş, kısa bir süre sonra yeniden başladı ve eski Çin sülalelerinin kurduğu askeri-diplomatik modeli takip eden T'opa'lar, onları denetleme umuduyla Kao-chü, Wu-sun, Yüeh-pan ve bozkır düşmanlarının kuzey ve batı komşularından bir ittifak oluşturmaya çalıştılar. Bu süregiden rahatsızlıklar kuşkusuz, T'ieh-lê birliğinin kurucu üyelerinden biri olan Oğur boylarının (bkz. 4. Bölüm) Batı Avrasya bozkırlarına gitmesine yol açan karmaşık olaylar zincirine katkıda bulunmuştur.[298]

Wei-shu'nun özellikle 'öldürmekten zevk alan' diye tarif ettiği Tou-lun'un hükümdarlığı (485-492) sırasında, Jou-Jan yönetimindeki T'ieh-lê'ler ayaklanıp daha kuzey ve batıya göçtüler. Emin bir mesafede önderleri A-fu-chi-lo'nun yönetiminde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Kendisinin bir zamanki tebaasını yenemeyen Tou-lun, itilip kakılarak öldürüldü. Askeri işlerde daha başarılı olan amcası Na-kai (492-506) kağanlıkta onu takip etti. T'ieh-lê'ler sorun

---

[296] Taskin, *Materialy*, s.268; Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s.113; Barfield, *Perilous Frontier*, s.120, 122.

[297] Taskin, *Materialy*, s.272-73.

[298] Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s.113, 114, 117; Gumilëv, *Drevnie tjurki*, s. 15-17.

olmayı sürdürüyordu. Jou-Jan'larla eşgüdümlü hareket etmiş olabilecek olan Eftalitlerin onlara büyük hasar veren bir saldırısına rağmen, 500 civarında T'ieh-lê'leri yine Wei'lerle, Na-kai ve onlara karşı düzenlediği bir seferde mahvolan halefi Fu-t'ou'ya (506-508) karşı ittifak içinde görüyoruz. Sadece Ch'ou-nu (508-520) bu önemli boy birliğini 516 yılında geçici olarak denetimine alabilmiştir. Ancak dört yıl sonra A-fu-chi-lo topraklarını istila ederek onu yenmiştir. Talihsiz Ch'ou-nu, kendisi yerine tahta kardeşi A-na-kuei'yi geçiren annesi ve saraylılar tarafından öldürülmüştür.[299]

Lakin hem sık sık saldırıya uğrayan ve T'o-pa'larca, en azından 490'lara kadar dengesiz durumda tutulan Jou-Janlar, hem de T'o-pa'lar kendileri güçten düşüyorlardı. Aslında, Jou-Jan'ların hayatta kalmasını sağlayan şey, Moğolistan'daki rakiplerinden daha fazla kaynaklara sahip olan Wei'lerin (Çinlileşme ve sert etnik politikalarla bir derece kendilerinin sebep olduğu) artan dermansızlığı idi. Bu yüzden, son Jou-Jan kağanı A-na-kuei (520-552) ciddi iç tehditlere maruz kalınca kendisini Wei'lerin bağlısı ilan etti ve onlardan yardım istedi. Bu bağ bir evlilik akdiyle sıkılandı.

530'larda Wei çöküp Doğu ve Batı olarak birbirine düşman iki devletçiğe bölündüğünde, Jou-Jan'lar tekrar T'ieh-lê'ler üzerinde hakimiyet iddiasında bulundular.[300] Doğu Wei hakimi, A-na-kuei ile bir ittifak kurdu. Müttefik arayan Doğu Wei hakimi 545'te Göktürklerin önderi ve Jou-Jan'ların bağlısı Bumın'a (Çin. T'u-man) döndü. Yine de T'ieh-lê'ler 551 yılında Jou-Jan'lara saldırdığında Göktürkler efendilerini sadakatle desteklediler ve işgalcileri yendiler.

Belki bir dolduruşa gelen, ama kesinlikle Jou-Jan'ların bizzat kendilerinin Kuzey Çin sülalelerinde peşine düştüğü evlilik bağları siyasetini taklit eden Bumın, Jou-Jan hanedanından bir gelin istedi. Bu mağrurca reddedilince, Batı Wei hakiminin kızını kendine eş aldı ve sonra, 552'de A-na-kuei'yi yendi ve intiharına sebep oldu. Bunu, takip eden yıllarda, bir dizi paspaslama harekatı izledi. Bazı Jou-Jan boyları Göktürk hakimiyetine girdiler. Diğerleri

---

[299] Taskin, *Materialy*, s.277-80; Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.216-218.

[300] Taskin, *Materialy*, s.280-88; Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.219.

Çin'e kaçtılarsa da 555'te geri sürüldüler ve Göktürkler tarafından tekrar iyice hırpalandılar.[301]

Göktürk kağanlığı tarihine gelmeden önce, Altaylı halkların 4.-6. yy'larda batı bozkırlarındaki hareketlerini izlemeliyiz. Bilhassa, en azından belli ortak etnik bileşenler bağlamında Jou-Jan devleti ile ilgili olduğu görülen Eftalit devletinin kuruluş ve tarihini kısaca incelemek istiyoruz. Elimizdeki dağınık ve duruma bağlı ipuçları, Eftalit devletinin esasında Jou-Jan devletinin batı kanadı olduğunu söylüyor. Böyle bir siyasi bölünmenin örnekleri Hsiung-nu ve çok daha belirgin olarak Göktürk kağanlıklarında bulunur.[302] Üstelik Eftalit tarihinin, sadece Orta Asya İranî dünyasıyla ilişkili pekçok Türk halkının etnik oluşumunda değil, batı bozkırlarındaki halkların dallanıp budaklanmasında da ilgisi vardır.

Eftalitler

MS 4. yy ortalarında, Orta Farsçada *Xiyôn / Hyaona / Hyon*, Latin yazarlarınca ise *Chionitae* denilen bir halk, Sasani imparatorluğunun doğu sınırlarını rahatsız etmeye başladı. Xiyôn ve çeşitleri bütün olasılıklarla, Çincede Hsiung-nu olarak geçen budun adının bir yazılışıdır.[303] En azından bir kısmının Han Çini ve Hsien-pi'lerle savaşlarda yerinden olan Hsiung-nu topluluklarından türediğini tahmin edebileceğimiz bu Hunlar,[304] ilerlemeleri boyunca, şüphesiz İranî olan göçebe ve yerleşik diğer unsurları da boy birlikleri içine aldılar. 350 yılında Soğdiyana'yı ezdikleri görülüyor ve hemen ardından İran sınırı boyunca yağma hareketlerine başlamışlardır. 2. Şâpûr (309-379) onları Roma ile savaşlarında müttefik yapmaya çalışmıştır. Gerçekten de, 360'da Hun kralı veya önderi Grumbates, Şâpûr'un Roma savaşına iştirak etmiştir.[305]

---

[301] Liu, *CN*, I, s.6-8, 17; Taskin, *Materialy*, s.293-295; Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s.134-37; Gumilëv, *Drevnie tjurki*, s.26-30.

[302] Samolin, *Turkistan*, s.54-55.

[303] Aalto, Pekkanen, *Latin Sources*, I, s.151; Pulleyblank, 1962, s.260.

[304] Sinor, 'Hun Period', *CHEIA*, s.179, Ammianus Marcellinus'un onları ilişkilendirmediğini öne sürerek, Hsiung-nu'ları Avrupa Hunlarından kesin şekilde ayırır.

[305] Aalto, Pekkanen, *Latin Sources*, I, s.151, 191; Czeglédy, 1983, s.78-79, 82; Bivar, *CHIr*, III/1, s.211.

Bu sırada Kidâra adlı bir önderin yönetiminde önemli bir göçebe topluluğu belirdi. Kidâra'nın bir Kuşan olan Grumbates'in (Çin kaynaklarındaki Ta Yüeh-chih[306]), kendisi iddia ettiği gibi halefi mi, yoksa karma bir Xiyôn ve Kuşan topluluğunu yöneten yerel bir hanedanın kurucusu mu olduğu belli değildir. Her halükarda, Bizans kaynaklarının Kidara Hunları (Κιδαρῖται, Ουννων τών Κιδαριτών vs.) dedikleri ayrı bir göçebe topluluğu ortaya çıkıyordu. 4. yy sonlarına doğru yeni göçer çeteleri, muhtemelen War-Hunlar bölgeye girdi.[307] Kuşkusuz bölgede Altayca konuşan unsurları artıran bu topluluk muhtemelen Jou-Jan kabilelerinin veya sonradan Eftalit yönetici boylarının çekirdeğini oluşturacak unsurların hareketi ile ilgilidir. 'Kidâra Hunları' Sasanilerin süregiden baskılarından da yıldılar. Bu yüzden, 5. yy başlarında bu 'Kidâra Hunları' Belh ve Kuzey Hindistan'a doğru sürülmüş gözükmektedir.[308]

Önceden kaydedildiği gibi, 430'larda 'Kidâra Hunlarına' karşı Jou-Jan seferleri, belki sürüp giden bir saldırı modeli çerçevesinde yapılıyordu. Onların 5. yy sonu/6. yy başlarında Hint altkıtasına sürülmelerinin doğrulaması, Hint yazılı kaynaklarının *Śvêta Hûṇa* 'Akhunlara' dair göndermelerinde bulunmaktadır. Toramâṇa (öl.502 ?) ve onun oğlu Mihirakula (öl. 542 ? civarı) yönetiminde bu Hunlar, bir zamanların güçlü Gupta hanedanını yenerek Kuzey ve Orta Hindistan'ın çoğunu ele geçirmişlerdir.[309] Bu 'Akhunların' aksine, Bizans kaynakları (Theophanes Byzantios) bu Hunların batı topluluğunu veya onların öğelerini Κερμιχίωνες (Orta Fars. *Karmîr Xiyôn* 'Kızıl Hun') adlandırıyorlardı.[310] Bu etnik tanımlamalara, Altay dünyasında siyasi imaları olan bu renk simgeleştirmesi ile ilgili olarak bir anlam yüklenip yüklenmediği açık değildir.

5. yy ortalarında, Sasani hükümdarı Behrâm Gôr'un (420-438) ülkesini 427'deki büyük bir Xiyôn saldırısından başarıyla koruma-

---

[306] Çin. Chi-to-lo. Narain, *CHEIA*, s.171-72, onu yeni bir Kuşan hanedanının kurucusu olarak görür.

[307] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.159; Frye, *Ancient Iran*, s.345; Bivar, *CHIr*, 3/1, s.211-12.

[308] Czeglédy, 1983, s.69-73.

[309] McGovern, *Early Empires*, s.415-17; Bivar, *CHIr*, 3/1, s.214.

[310] Moracsik, *Byzantinoturcica*, II, s.158-59.

sının sonucu olarak veya belki de bölgedeki Jou-Jan faaliyetleriyle bağlantılı şekilde, Sasani mülkünün sınırlarındaki Hun ve İranî göçerler *Eftal* (Biz. Ἐφθα-λῖται, Ἀβδέλαι, Fars. *Heftal, Heptal*, Erm. *Hep't'al, T'etal*, Arap. *Hayṭal*, çoğ. *Hayâṭila*, Çin. *Yeh-ta, Yeh-tai-i-li-t'o* ve *Hua*)[311] hanedanının idaresine girdi. Sonuncusu, *Var/War*'ın (< En Eski Çin. ġwât) Çince yazılışı onları açık şekilde War-Hunlara bağlar. Hun kökenleri, paralarında görünen *OIONO* (*Hiono*) biçiminde de açığa çıkar.[312]

Dilsel aidiyetleri ise daha da karışıktır. *Liang-shu* onların dilinin sadece T'uyü-hun konuşanları tarafından anlaşılabileceğini, yani Ön-Moğolca olduğunu gösterir. Daha başka kaynaklar onların dilinin, aynı Hsien-pi bölgesinden neşet eden bir Ön-Moğolca biçimi konuştuklarına inanılan Jou-Jan'ların dilinden farklı olduğunu söyler. Örgütlü bir devlet olarak yerleştikten sonra, beklendiği gibi yerel Baktriya-İran dilini, yani fethettikleri halk ve bürokrasinin dilini kullanmaya başladılar.[313]

Burada onların tutumları göçebelere özgüdür. Prokopius (*De Bello Pers.*, I, 3), Eftalitlerin 'Hun ırkından' (Οὐννικόν μέν ἐθνος) bir halk olduğunu söyler ama Hunlardan ayrı yaşadıklarını, *"uzun süredir güzel bir arazide yerleştiklerini"* ve *"Hunların arasında sadece onların beyaz vücut ve yüzleri olduğunu"* kaydederek niteleme yapar. *Chou-shu* ise onların Ta Yüeh-chih kökenli olduklarını belirtir, ama onların *"ceza kanunları ve adetlerinin neredeyse T'u-chüeh'lerle* (Türkler) *aynı olduğunu"* kaydeder. Çin raporu *"onların büyük ve küçük kardeşlerinin tek bir kadınla evlenme adetlerinin olduğunu"* ve kadının koca sayısına göre başlığına boynuz taktığını söyleyerek devam eder. Prokopius, onların seçkinlerinin, İran ve Türk dünyasında iyi bilinen bir çeşit *comitatus* geleneği olarak, uşaklardan bir maiyet oluşturdukları yorumunu yapar.[314] Eğer göçebelerde iyi bilinen kardeş karısıyla evlenmenin

---

[311] Moracsik, *Byzantinoturcica*, II, s.127-28; Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s.93; Chavannes, *Documents*, s.222-23; Samolin, *Turkistan*, s.53, dn.30.

[312] Markwart, *Wehrot*, s.45; Pulleyblank, 1962, s.258-59; Czeglédy, 1983, s.73, 75-76, 93, 95-96.

[313] Pulleyblank, 1962, s.260; McGovern, *Early Empires*, s.405; Frye, Bivar, von Gabain, *CHIr*, 3/1, s.146, 213, 614.

[314] Procopius, *De Bello Pers.*, yay. çev. Dewing, s.12-15; *Chou-shu*/Miller, s.11. Orta Asya comitatus/muhafız bölükleri için bkz. Beckwith, 1984, s.29-43.

bir çarpıtması değilse, çok kocalılık Altay ve İran halklarında hayli istisnaidir. Dolayısıyla Eftalitler ayrı bir etnik-kabile topluluğu olarak değil, Eftal hanedanının ve çekirdek War-Hun boylarının yönetiminde bir araya getirilmiş, Altaylı, İranî ve belki diğer unsurların da dahil olduğu, göçer ve yarıgöçer halkların bir konfederasyonu olarak görülmelidir. Bu tür etnik olarak (Altaylı ve İranî) karma devletler bölgede nadir değildir (krş. sonraki Gazneliler).

Akhunların ve sonra Eftalitlerin Sasanilerle geliştirdiği ilişki modeli, Avrasya'da göçer-yerleşik devlet etkileşimini harika bir şekilde gösterir. Göçebeler sürekli Sasani sınır bölgelerinde dolaşıyor ve akın yapıyorlardı. İş iyi gidince bu yağma hareketleri onlara güzel ganimet sağlıyordu. Bazen de bertaraf ediliyorlardı. Bu düşmanca ilişkilere ilaveten, göçebelerin askeri becerileri de yerleşik devletlerin yöneticilerine veya yönetici adaylarına satılırdı. Bu yüzden Sasani tahtına hak iddia edenler sık sık müttefik aramak için bozkıra yöneliyordu. Sonraları bu aynı hükümdarlar, şan veya göçebelerin birikmiş hazinelerinin peşinden bozkırda, çoğunlukla gayretlerinin boşa çıktığı, hatta mahvoldukları maceralara atılıyorlardı. Tahtı Eftalitlerin yardımıyla kardeşi 3. Hormizd'den (457-459) alan ve nihayet bir zamanlar müttefiki olan Eftalitlerle savaşta ölen Peroz'un (459-484) kariyeri bunu göstermektedir.[315] O zamanki Eftalit hükümdarının Axşunwâr ismini (unvan?) taşıdığı anlaşılıyor. Peroz'un Halefi Kavad (488-531) da tahtı Eftalitlerin yardımıyla kazanmıştır ve onların hakimiyetine şükran duymak zorunda kalmış bile olabilir.[316]

Ermeni kaynaklarında (krş. Eliše) tabir edildiği şekliyle *"Kuşanlar denilen Honk' ülkesinde"* veya "Honastan"daki savaşlara Sasanilerin dahli, Ermeniler gibi tabi halklara sık sık ayaklanma veya sıkışan Fars yönetiminden taviz koparma imkanı veriyordu. Peroz'a karşı isyanlarında Kafkas Albanları, kendi işlerine yardım için Hunları getirecek kadar ileri gitmişlerdi. Sasani hükümeti de bir göçer tehdidine maruz kalınca Güney Kafkas bağlılarından aynı göçerlere karşı savaşmak üzere asker isteyebiliyordu.[317] Göçebeler de hükümet tarafından isyancı tabileri korkutmak için kira-

[315] Ṭabarî, yay. Ibrâhîm, II, s.82 vd.; Tabari/Nöldeke, s.117 vd.; Prokopius, *De Bello Pers.*, yay. çev. Dewing, s.14-15, 24-25, 30-31.

[316] Frye, *Ancient Iran*, s.322-23; McGovern, *Early Empires*, s.414-15.

[317] Egiše/Orbeli, s.27, 31, 52, 53, 58-80, 92, 116-18, 127-28, 169-70.

lanıyordu. Yani göçebeler, Sasani içişlerinde belirsiz ve çoğunlukla öngörülemeyen bir unsur idiler.

Eftalitler 6. yy başlarında, güçlerinin doruğunda iken, bugünki Afganistan olan üslerinden Soğdiyana'yı ve Orta Asya'nın çoğunu kontrol ediyorlardı. Hakimiyetleri Kuzeybatı Hindistan ve şehir devletlerinin onların bağlısı olduğu Doğu Türkistan'a genişlemişti. Onların buradaki idaresi, bazı bilginlerin onların efendileri olarak gördükleri Jou-Jan'larla birlikte kurulmuş olabilir.[318] Bu devlete 557 yılında Sasani ve Göktürklerin birleşik gücü son verdi. Xusraw (Hüsrev) Anôşirvân (531-579), Batı Göktürk kağanı Sinjibu (İştemi, bkz. 5. Bölüm) ile ittifak halinde Eftalitleri ezdi ve hükümdarlarını katletti. Taberî'ye göre Eftalit kralının adı *Wrz* idi, fakat Mes'ûdî ona Axşunwâz der (krş. yukarıda geçen Axşunwâr).[319] Bunun toprakları muzafferler tarafından bölüşülmüştür. Bir süre sonra ekşiyen Göktürk-Sasani ilişkilerini başka yerde tartışacağız. Eftalitlerin bundan sonraki mukadderatları bilinmiyor. Bölgede Eftalit kökenli küçük hanedanlar sürmüş olabilir. Harezmî'deki bir kayda dayanarak, Türkçe konuşan Halaçlar ve İranî olmaları muhtemel Kanjînaların (Kumîḏî/Kumîjî) da onlarla ilgili olabileceği öne sürülmüştür.[320]

Eftalitlerin, War-Hun boy birliğine dayalı devletlerin sonunu belirleyen çöküşü, Batı Avrasya bozkırlarını Göktürklere açmıştır. Ancak, Göktürklerin kendilerinin tarihine gelmeden önce, Avrupa tarihi için çok ciddi sonuçlar doğuran Hun, Türk veya Altaylı kabilelerin Hazar-Karadeniz bölgesine göçüne ve Avar siyasi budun adını taşıyan boy birliğinin bu bölgeye göçünün sonucu olarak bu kabilelerin yeniden sıraya konmalarına bakmalıyız. Önceden kaydettiğimiz gibi, Çin-Hsiung-nu savaşları Hsiung-nu kabilelerinin batıya göçmeleri ve temasa geldikleri diğer kabileleri yerlerinden etmeleri ile sonuçlanmıştı. Türk halklarını büyük yoğunluklarda Batı Avrasya–Doğu Avrupa bozkırlarına getiren şey, Hsiung-nu'ların ve onların yönettiği veya sürdüğü toplulukların bu infilakı idi. Bu, nihayetinde geç Roma devletinin gidişinde derinden etkiler yapan Avrupa Hun devletini de ortaya çıkarmıştır.

---

[318] Chavannes, *Documents*, s.223-26; Samolin, *Turkistan*, s.54-55.

[319] Al-Masᶜûdî, II, s.309; Ṭabarî, yay. Ibrâhîm, II, s.100-101; Tabari/Nöldeke, s. 158-59. Arap harfleriyle yazılı metinlerde r-z karışıklığı çok yaygındır.

[320] Bosworth, 1965, s.6, 8-9.

4. BÖLÜM
BATI AVRASYA'NIN ERKEN TÜRK HALKLARI

Batı Avrasya veya Karadeniz-Hazar bozkırları, Orta ve İç Asya'nın bozkırlarıyla birlikte göçebelerin temel yaşam alanlarından birini teşkil eder. Bu üç bölge güneydeki ticaret, çapul ve bazen askeri istihdam için zengin yerleşik toplum ve devletlere bakar. Üç bölgeden Orta Asya bozkırları büyük ölçüde, bölgenin güneyindeki tarım kuşağının İranî vaha şehir-devletlerine, İran'ın kendisine ve bazen de Çin'e yönelmiştir. Burası İran (ve daha uzaktan Akdeniz dünyası), Çin ve Hint altkıtasından kaynaklanan ticari temaslar ve kültürel etkilerin meyvesini topluyordu. Moğol bozkırlarının İç Asyalı göçerleri, gördüğümüz gibi, Çin'in ve Doğu Türkistan'daki İranî ve Tohar vaha şehir devletlerinin zenginlik ve kültürleri tarafından cezbediliyordu. Batı Avrasya göçebelerinin iktisadi ve kültürel dikkatleri ise çoğunlukla Geç Roma veya Bizans devleti tarafından temsil edilen Roma dünyası ve sonrasında Doğu Avrupa'nın Hıristiyanlaşmış Slav ve Macar devletleri ile Romalı olmayan, İran-Sami Orta Doğu, yani Sâsânî imparatorluğu ve onun halefi olan Arap Halifeliği'ne yönelmiş ve bunlar arasında bölünmüştü. Tarihini Türk halklarının derinden etkilediği Güney Kafkasya, sınırlarında büyük güçlerin ölümüne çekiştiği bu Batı Avrasya dünyasının stratejik odaklarından biri idi.

Göçebeler açısından Batı Avrasya ideal bir yerdi. Otlakları geniş ve müthiş idi. Kendileriyle ticaret yapabilecek ve şartlar elverdiğinde yağmalanacak önemli yerleşik kültürlere sınırdı. Hem göçebe savaş hilelerinin gerektirdiği manevra ve geri çekilmeler için imkan sağlayacak şekilde geniş, hem de yerleşik devletlerin

askeri güç merkezlerinden, oralardan gelebilecek uzun süreli saldırı korkusunu, çoğunlukla, savuşturacak kadar uzakta idi. Bizanslılar bölgeye kendileri hiçbir sefer düzenlememişlerdir. Araplar, Orta İdil'e cesurca bir akın dışında, anlaşılır şekilde kendi Kafkas istihkamlarının ilerisinde maceraya girmekte çekinceli idiler. Kiev merkezli Rus' devleti (9. yy sonu – 13. yy başı) göçebelere ciddi hasar verecek kapasitede idi. Pekçok durumda bunu yaptı ve çok sayıda göçebe siyasi oluşumunu yıktı. Fakat Ruslar giderek iç mücadelelere tutuldular ve bazen bayağı hasarlı olmakla birlikte, bozkıra daha az yoğunlaştılar. Bu yüzden, bir bütün olarak, özellikle de Rus devletinin kurulmasından önceki dönemde, bu bölgedeki göçerlerin mevcut şartlarında, boy birliğinin ötesinde daha gelişmiş siyasi örgütlenme biçimleri oluşturmaya zorlayacak çok az şey vardı. Bu bölgeye devlet, genellikle doğudan gelen göçebe fatihler tarafından getirilmiştir.

Önceden güçlü İranî kabile birliklerinin yurdu olan Batı Avrasya, aynı zamanda Orta ve İç Asya'daki iç savaşlar veya göçebeler arası mücadelelerde yenilmiş Altaylı göçebe toplulukları ve dağılmış kalıntıları için kaçışta son durak idi. Daha güçlü boylarca batıya sürülünce ve yerleşik imparatorlukların engellerini aşamayınca, Karadeniz-Hazar bozkırları son merci işini görüyordu. Bir derece tahmin ile de, batı bölgesinin erken Türk halkları olarak görebileceklerimiz üzerine ilk haberlere rastlayışımız, Hsiung-nu ve diğerlerinin faaliyetleri sonucu başlatılan bu kıta aşırı göçler çerçevesindedir. Bu sürecin ne kadar erken başladığı bilinmiyor. Etnik olarak karmaşık olan Hsiung-nu devleti, genişlemesi ve karşı hareketleri sırasında bazı Altaylı unsurları batıya sürmüş olmalıdır. Fakat bu tek nedensel etken değildi. İranî topluluklar daha doğulu halklarla karışmanın izlerini göstermiş durumdaydılar. Bu yüzden, Moğolistan, Çin'in kuzey sınırları, Mançurya ve belki tayga bölgesinden gelen Altayca konuşanların veya nüfus unsurlarının Batı Avrasya'ya hareketinin Hsiung-nu devletinin yükselişinden önce başlamış olması büyük olasılık taşımaktadır.[321]

Hareketlerinin mutlak kesinlikle izlenememesine rağmen, MS 1. yy sonlarındaki yenilgileri ve yurtlarından sürülmelerinin ar-

[321] Jettmar, 1951, s.207-208.

dından Hsiung-nu unsurları etnik veya siyasi manada yollarını Orta Asya'ya yöneltmiş gözüküyorlar. Bunlar, Çin kaynaklarında K'ang-chü olarak geçen, Seyhun'un orta boylarından İli vadisine kadar uzayan bozkır bölgesine denk geldiği anlaşılan, tarifi belirsiz bölgenin bir kısmını işgal ettiler.[322] Bir 4. yy (belki daha erken) Soğd mektubunda *xwn* ismi geçer.[323] Bunun, Xiyôn, Hunni, Οὖννοι vb. (bkz. 2. Bölüm) ile birlikte Çincede Hsiung-nu olarak geçen ismin değişik biçimleri olması mümkün gözüküyor, ama henüz doğrulanamıyor. O ana kadarki bu büyük ölçüde İranî göçebe bölgesine onlar muhtemelen Türk unsurları getirdiler ve İranî göçerleri özümsediler. Hsiung-nu varlığı bu şekilde, Hsiung-nu'ların veya bu ismi Orta Asya'ya getirenlerin etnik aidiyetleri ne olursa olsun, Güney Kazak bozkırlarının etnik dönüşümüne sebep oldu. İranî baskınlık dönemi sona erdi ve Avrupa Hun birliğinin çekirdeğini oluşturacak boyların birleşmesi meydana geldi. Bu değişiklikler, şimdi Moğolistan'daki Hsiung-nu'lardan farklılaştıkları için, Hsiung-nu/Hunların batıya hareketini de etnik olarak etkiledi. Hsiung-nu'ların yerel İranî ve belki Türk unsurlarıyla evlendiğini (bu ikincisi onlarla batıya taşındı) ve böylece dönüştüklerini varsaymamız gerekiyor. Hsiung-nu'yu Hunlara doğrudan bağlayan kesintisiz bir deliller dizisine sahip değiliz.[324] Fakat böyle bir zincir mümkün gözüküyor. Hsiung-nu özü (etnik veya siyasi olduğu belli değil), yukarda belirtilen etnik ve büyük ihtimalle dilsel değişimleri geçirirken, itibarlı ismini muhafaza ederek kalmıştır. Hunlar, Jou-Jan'larla alakalandırılan toplulukların baskısıyla tekrar batıya göç ettikleri 350 yılı civarına kadar Orta Asya'da kaldılar ve Batı Avrasya sınırlarında oyalandılar.[325] Ancak bütün Hunların batıya geçtiğini sanmamız gerekmiyor.

---

[322] K'ang-chü'nün kesin bir tanımı (k'âng/k'âng-kio/kiwo = Tohar. *kank* 'taş', bkz. Pulleyblank, 1963, s.247-48; *Han-shu*/Hulsewé, s.123 n.298, krş. Taşkent) zordur. Ben büyük ölçüde, bu tabirle ilgili coğrafi bölgelerin zamanla değiştiğini kaydeden Czeglédy'yi, 1983, s.34, 45-47, izledim. Aynı zamanda bkz. Azarpay, *CHIr*, 3/2, s.1135-36 ve Frye'nin uyarıcı notları, *Ancient Iran*, s.207.

[323] Doerfer, 1973, s.8; Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.25.

[324] Sinor, "Hun Period", *CHEIA*, s.178-79, özellikle, bir Hsiung-nu–Avrupa Hun bağlantısını reddeder. Bu ikincisinin kökenleri için, Ammianus Marcellinus'un onların Azak bataklıklarının doğusundaki bölgeden geldikleri yorumunun ötesine geçemeyeceğimizi söyler.

[325] Czeglédy, 1983, s.64-66, 74-75, 88-91; Xalikov, *Proisxoždenie*, s.39-40.

6. yy Got tarihçisi Jordanes'e göre, 370 civarında Avrupa Hunlarını oluşturan topluluklar İdil'i geçerek *"Alpidzuri, Alcildzuri, Itimari, Tuncarsi ve Boisci"* kabilelerine boyun eğdirdiler. Kendisinin Hunlara elçiliği hakkında bir rapor yazan (şüphesiz Jordanes'in bilgisinin bir kısmının kaynağı) Bizans diplomat ve tarihçisi Priskos'taki bir metinden öğrendiğimize göre, Ἀμίλζου-ροι, Ἰτίμαροι Τούνσουρες ve Βοϊσκοι'den kalanlar, 430'larda Tuna boylarında yeni gelenlere karşı direniş için hala bir arada idiler.[326] *Alpidzuri*/*Ἀλπίζουροι (<Ἀλμίζουροι < Ἀμίλζουροι = *alp il çur*), *Tuncarsi* (= *Tungur*?) vb. için pekçok Türkçe etimoloji tereddütle önerilmiştir, fakat Boisci kabilesi Kelt Boii ile ilişkilendirilmiştir; Itimari ise bilinmemektedir.[327]

Eğer bunlardan herhangi birisi gerçekten Türkçe konuşuyor idiyse, çok büyük ihtimalle Hun faaliyetleri ile başlatılan genel kavimler göçünün bir parçası olarak buraya itilmiştir. Üstelik bu dönemden önce burada bulunmuş olması muhtemel küçük Türk toplulukları o zamana kadar İranîleşmiş olmalılar. Haklarında başka bir şey bilmiyoruz. Sadece Jordanes'in kaydettiği 'gens Acatzirorum', Priskos'taki şekliyle Ακάτζιροι veya Ακάτιροι hakkında birazcık fazla bilgimiz var. Bu isimde, Orta Doğu Türkmenleri arasında hala bulunan bir boy ismi olan Türkçe *ağaç-eri* 'orman halkı',[328] Hazarlar (*Qacir* vb.) veya Ak Hazarlar (*Aq-Qazir*) ve daha az ihtimalle Aqa-çeri 'kıdemli ordu'[329] gibi kelimeleri görmek için teşebbüsler yapılmıştır.

Bu 'etimolojiler' tahminden öteye geçmemektedir.[330] Hunlar sahneye çıktığında Akatirlerin Karadeniz-Hazar bozkırlarında oldukları hususu açık değildir. Kaynaklarımız onları, sürüleriyle ve avlanarak yaşayan güçlü bir göçebe halk olarak tarif eder. Bunlar, 440'ların başında Hun ve Roma yanlısı iki kısma ayrılan zayıf örgütlenmiş bir konfederasyon idiler. Romalıların kendisine onun

---

[326] Jordanes, yay. Skržinskaja, s.151, 273n.287; Priskos, *EL*, s.121; Blockley, *Fragmentary*, s.224-25.

[327] Bkz. Maenchen-Helfen'in açıklamaları, *Huns*, s.23, 402-403, 438-39, 453-54.

[328] Németh, 1940, s.224-25; Sinor, 1946-47, s.2-3. Türkmen Ağaçeriler hakkında bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s.147, 157, 646.

[329] Henning, 1952, s.502-506; Hamilton, 1962, s.34, 57 n.47; Artamonov, *Ist. Xazar*, s.56.

[330] Maenchen-Helfen, *Huns*, s.427 vd.

tam muaşeret olarak gördüğü şekilde davranmamasından rencide olan birinci önderleri Κουρίδαχος[331] (Kuridak?) Hunları davet etmiştir. Böylece, onun arkadaşı önderler 445'te yenilerek teslim olmak zorunda kalırken, Κουρίδαχος kendi topraklarının bağımsızlığını korumayı başarmıştır. Attila'nın, karısı Κρέκα'dan (Kreka, değişik biçimi Ηρέκαν, Almanca değilse, belki < Türk. **arığ qan* 'saf han' veya **kreken-kerken*, krş. Moğ. *gergen* 'karı'[332]) büyük oğlu Ellak (*elek*, krş. Hazar ve Hazar-Macar. Ιέλεχ < Türk. *ilig/illig* 'prens') onlara yönetici olarak gönderilmiştir.

Hun yönetimindeki Akatirlerin tarihi hakkında hiçbirşey bilmiyoruz. Ancak Attila ve Ellak'ın ölümünden ve Hun konfederasyonunun dağılmasından sonra kaynaklarda yeniden görünürler. 463 civarında veya hemen sonra, İç Asya'dan başlayan göçlerin sonucu olarak Karadeniz-Hazar bozkırlarına giren Oğur Türk boylarından biri olan Şarağurların saldırısına uğrarlar. Akatirler büyük olasılıkla, Batı Avrasya'ya gelen yeni, Oğur boy birliklerine eklemlenmişlerdir. Bunların tarihine gelmeden önce Doğu Avrupa Hun devletini gözden geçirmeliyiz.

AVRUPA HUNLARI

Antakyalı bir Rum ve kaşarlanmış bir emekli asker olan 4. yy Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus, kendi '*Tarih*'inde (XXXI. 2.1), Hunların Avrupalılarca görünüşü hakkında, hayli önyargılı olsa da önemli haberler verir. Hunların yurdunu "*Azak denizinin ötesinde buzlu bir okyanusa yakın*" (ultra paludes Maeoticas glacialem oceanum accolens) bir yere yerleştirir. Kalıcı evlerden faydalanmaksızın bütün hayatını at üzerinde geçiren, bitki köklerini ve kalçalarında (etleri de onun altına korlar) ve atlarının vücudunda oluşan ısı ile yarı pişmiş etleri yiyen Hunları, fiziki olarak bozulmuş (prodigiose deformes) bulur. Hunların arasında bir krallık

---

[331] Maenchen-Helfen, *Huns*, s.437-38, Türk. *qurt*, küçült. *qurtaq* 'kurt'u önermiştir ama kelime bu anlamıyla Oğuz Türkçesi'ne münhasır olduğu için bu olası gözükmüyor. Diğer Türk dillerinde bu, meyve kurdu anlamına gelir. Bkz. Clauson, *ED*, s.648.

[332] Priskos, *EL*, s.130; Blockley, *Fragmentary*, II, s.258-59; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.168, 173; Maenchen-Helfen, *Huns*, s.105, 195, 407-408; Németh, 1940, s.224; Pritsak, 1982a, s.445-446 (O, *elek*'i türetir: *ēlläg* < *el-lä* 'yönetmek').

müessesesinden bahsetmez. Bunun yerine, sorunlar bir kurultayda (omnes in commune) at üzerinde tartışılır.[333]

Avrupa Hunlarının dilsel aidiyeti meselesi her haliyle Asyalı Hsiung-nu'larınki kadar karmaşıktır. İkisi de, kuşkusuz bazı ortak İç Asyalı unsurları, ama değişen derecelerde, paylaşan etnik olarak çeşitli oluşumlardı. Ayrıca, Avrupa konfederasyonu, İranî göçebe bölgelerinin denetimini ele geçirdikleri için önemli İranî toplulukları (bunlar tabii ki Hsiung-nu'larda da yok değildi) ve siyaseten Hun sayılan German ve Slav tabi nüfusu içeriyordu. Hun dilinin veya en azından Hun devletinde konuşulan dillerin isim ve unvan biçimindeki dağınık kalıntıları çok çeşitli dillere hamledilebilir: Altay, Hint-Avrupa (İranî, German, Slav ve diğer) ve kısaca bilinmeyenler.[334] Hun devletinin şüphe götürmeyen çok dilli doğası, aynı zamanda karma bir nüfusu gösteren arkeolojik ve palaeo-antropolojik buluntuların delaletiyle kanıtlanır.[335]

Hun guruplarının 360-70'lerde Güney Kafkasya'ya akın yaptıklarına dair kanıtlara sahibiz. 'Kuzey Kafkasya Hunları' diyebileceğimiz bu topluluk, zamanında birbirine düşman Doğu Roma ve Sâsânî imparatorlukları arasında yurtluk isteyen, korkulur bir güç olduğunu gösterecektir. Öyle ki, bu iki devlet, Kafkasya geçitlerini koruyan kalelerin bakımını birlikte yapmışlardır.[336] 375'de Hunlar, belki doğudan gelen baskı sebebiyle İdil'i geçmiş, Don bölgesinin Alan kabilelerini ezmiş, ayakta kalanları kendi birliklerine dahil etmiş ve Alpidzuri ve diğerlerini Tuna bölgesine göçe zorlamışlardı. Güçlü Akatirler henüz tabi kılınmamıştı. Hükümdarları 'rex Hunnorum' Balamber yönetimindeki Hunlar daha sonra, bir süre direnişin ardından intihar eden (H)Ermanaric/Ermenrich yönetimindeki Ostrogotların (Greutung, Doğu Gotları) üzerine çöktüler. Jordanes'e göre yaşlı kral, hain Rosomonni tara-

---

[333] Aalto, Pekkanen, *Latin Sources*, I, s.199-200.

[334] Németh, *Attila*, s.217-26; Doerfer, 1973, s.1-51, bu makalenin Rusça yayını, Doerfer, 1986, s.71-134, bazı ilave yorumlar içerir. Maenchen-Helfen, *Huns*, s. 376-455. Pritsak, 1982, s.428-76, Avrupa Huncasının *"Türkçe ve Moğolca arasında, muhtemelen birinciye daha yakın"* bir Altay dili olduğu sonucuna varmıştır.

[335] Maenchen-Helfen, *Huns*, s.364.

[336] Váczy, 1940, s.64; Dasxuran'ci/Dowsett, s.63-64: Hun komutanı 'Hunagur', Sâsânî 2. Şapur'u temsil eden Siwnikli Babik tarafından tek bir savaşta yanılmıştır; Bury, *Later Roman*, II, s.6; Pigulëvskaja, *Sirijskie*, s.56; Isaacs, *Limits*, s. 230-32.

fından açılan yaranın etkisiyle güçten düşmüş ve Hun saldırısına karşı duramamıştır. Bu Gotların çoğu Hun yönetimine girdi; diğerleri kaçtı.[337] Bunu Vizigot (Terving, Batı Got) birliğinin yenilgisi izledi. Got kabileleri artık güvenliği Roma bölgesinde aradılar ve Roma ordusunun Edirne'de yenilgisini ve İmparator Valens'in öldürülmesini (9 Ağustos 378) sonuç veren olaylar zincirini harekete geçirdiler.[338] Hun baskısı sürdü ama zapt edilmiş kabileler üzerindeki denetimleri tam değildi. Bu yüzden 386'da Ostrogot (Greutung) kabileleri ayrıldı ve Roma topraklarında melce buldular.

Bu faaliyetleri bölgenin fethine yönelik iyi tasarlanmış bir çaba olarak görmek belki hatalı olacaktır. Kıt kaynaklarımızda Hunlar, akıncılar ve savunmacıların paralı askerleri olarak görülürler. Belki kapsamlı bir merkezi yönetimleri yoktu ama bir süre sonra, bir dizi Avrasya göçerinin tabii yerleşme bölgesi olan Panonya'nın (şimdiki Macaristan ve çevresi, O.K.) çoğunu denetimlerine aldılar.

Kendilerini bozkırdan açlığın sürdüğü anlaşılan Hunlar, 395'te Kafkaslar üzerinden Sâsânî İmparatorluğu ve Doğu Roma'nın bitişikteki bölgelerine (Suriye, Anadolu'da Kapadokya) çok zarar açan bir akın yaptılar.[339] Bunun ardından Sâsânî mülküne Hun akınları sıklaştı. Ermeni kaynakları özellikle, bazı unsurları Hıristiyan yapılan Hun boyu veya topluluğu *Xailandur*'dan bahsederler.[340] Hunların Roma İmparatorluğu ile ilişkileri de artıyordu. Her iki etkinlik alanında da göçebe-yerleşik ilişkilerine özgü, benzer modeli buluyoruz. Göçebeler, sık sık şiddet tehdidini ticaret hakları, özel ticari ilişkiler veya haraç koparmak için kullanmaya çalışarak akın yapıyorlardı. Bazen de uygun ödüller karşılığında 'müttefik' veya kısaca paralı asker oluyorlardı. Böylece Hunlar, süregiden Roma-Sâsânî savaşlarını da sömürüyorlardı.

Maalesef Attila öncesi dönemle ilgili kaynaklarımız çok parçalıdır. (Otoritelerinin büyüklüğü belli olmayan) Hun önder veya

---

[337] Aalto, Pekkanen, *Latin Sources*, I (Ammianus Marcellinus), s.200-201; Jordanes, yay. Skržinskaja, s.151-52; Wolfram, *Goths*, s.86-89.

[338] Wolfram, *Goths*, s.117 vd.

[339] Maenchen-Helfen, *Huns*, s.51-57; Sinor, Hun Period, *CHEIA*, s.182-84; Isaac, *Limits*, s.73, 230.

[340] Egiše/Orbeli, s.31, 127.

yöneticilerinden, örn. *Uldin* / *Huldin* / Οὐλδης / Οὐλδις (4. yy sonu – 5. yy başı), Χαράτων (Karaton, 5. yy başı), Βασίχ (Basık) ve Κουρσίχ (Kursık, tarih belirsiz)[341] ve Roma topraklarına akınlardan bahsedilir. Biraz daha iyi bilgilenişimiz, kardeşi Bleda ile birlikte, amcaları Ruga/Ruas'ın (öl. 434) yerine (pekçok Hun dışı unsurları ihtiva eden) büyük bir Hun Konfederasyonu'nun başına geçen, Mundzukus'un oğlu Attila'nın ününün artması sayesindedir.[342]

İsmi Atıl/İtil nehri ile ilişkilendirilen[343] Attila, kardeşini öldürmüş (444-45 civarı) ve göründüğü kadarıyla hakimiyetini Hun topluluklarının çoğunluğu üzerine yaymıştı. Onun iktidara gelişinin kendi ailesi içinde işlenen cinayet eylemlerinin ötesinde, yönetici tabakadaki daha büyük bir mücadelenin bir kısmı mı olduğu ve onun erkinin iddia edildiği gibi 'Kuzey Kafkasya Hunlarını' kapsayıp kapsamadığı bir kesinlik derecesi ile belirlenememektedir.[344] 441 gibi erken bir tarihte, yeni yönetim altındaki Hunların akınları Romalılara yöneldi. 447'deki büyük bir zaferin ardından, bütün muhtemel rakiplerini temizleyen Attila, tek güç olarak ortaya çıktı.

Maenchen-Helfen, Attila'nın gücünün abartıldığına dikkat çeker. O Panonya ve çevresindeki toprakları yönetiyordu ve Hun, Got, Gepid ve belki bazı diğer unsurların efendisi idi. "*Romalılar için birkaç yıl boyunca bir baş belasından fazla olmuştu ama hiç-*

---

[341] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.230, 341; Aaalto, Pekkanen, *Latin Sources*, I, s.212; Pritsak, 1982a, s.435-38, bu isimler için şunları önerir: **basíġ* < **barsíġ* 'kedi gibi', **kürsig* < **küresig* 'cesurca, asilce', **xaraton* / **qaraton* 'kara don, kara elbiseli', krş. insan ismi kökenli Çuvaş yer ismi *Xaratum*. Priskos'a göre (Blockley, *Fragmentary*, II, s.278/79) Basix ve Kursix "*Medlerin toprağına varan İskit* (yani Hun) *hanedanının*" üyesi idiler. Bu onların 395'teki Asya akınına katıldıklarını gösterir.

[342] Pritsak, 1982a, s.438-45: **munjuq* 'mücevher, boncuk', **blida* < *bildä* <Türk. *bil-* 'bilmek', dolayısıyla 'bilge', krş. Göktürk *bilge* **her öge* 'bilge danışman'. Jordanes'de korunduğu şekliyle Priskos (Blockley, *Fragmentary*, II, s.280-81), Mundzukus'un kardeşlerinin, "*onun yönettiği tüm insanlar üzerinde olmasa da, Attila'dan önce kral oldukları söylenen*" Ruas ve Oktar olduğunu söyler.

[343] Pritsak, 1956, s.404-419: **ättila* < *äs-tila* 'okyanus gibi' > her şeyi içeren > evrensel (hükümdar). Maenchen-Helfen, *Huns*, s.386-87, bu etimolojiye karşı çıkmıştır.

[344] Jordanes, yay. Skržinskaja, s.159-60; Gadlo, *Étničeskaja ist.*, s.50.

bir zaman gerçek bir tehlike değil."[345] 451'de Galya'ya saldırdı ve yenildi. Ertesi yıl İtalya'ya bir sefer düzenledi ve ganimet edinmekte başlangıçtaki bazı başarıların ardından Roma güçlerinin baskısı ve ordusundaki veba tehdidiyle geri çekildi.[346] Amacı Romalıların haraç ödemelerini düzene koymaktı. Bu, Jordanes'e göre, onun Doğu Roma İmparatoru Markian (450-457) ile, ondan önceki İmparator 2. Theodosios'un (408-450) söz verdiği haracı isteyen ve aksi takdirde mülkünü yağma ile tehdit eden haberleşmesinde açıkça görülür.[347] Yani seferleri kesinlikle fetih amaçlı değil, daha ziyade, göçebelere özgü, sürekli bir kaynak ve gelir tedariki çabası idi. O bunda başarılı olamamıştır.

Hunların göze gelen başarısızlıklarının açıklamalarından birinde, Panonya'ya yerleşmelerinin ardından yarı-göçer ve nihayet eski-göçer haline gelmeleri iddia edilir. Orduları artık atlı değildi ve ünlü göçebe hareketliliğinden yoksundu; Romalıların dengi değillerdi.[348] Macar bozkırının şartları göz önüne alındığında, bu senaryo olanak dışı değildir. Fakat, avam göçebeler yerleşikleşirken, bu durumlarda, daha sonra Macarlarda olduğu gibi,[349] seçkinler yarı-göçebeliğe geçerler ve esasında atlı kültürü sürdürürler. Hatta yerleşikleşmiş göçerler de bir süre ata bağlı kültürü ve maiyetle birlikte savaş geleneğini sürdürebilirler.

Attila'nın 453'te, manidar şekilde kendi düğün töreninde ölümünün ardından,[350] onun ivedi kurulmuş konfederasyonu (buna bir devlet demek zordur, imparatorluk daha zor) çöktü. Tabi German kabileleri ayaklanarak onun oğullarının ordusunu 454'te Nedao nehri (hala teşhis edilemiyor; muhtemelen Panonya'da) kıyısındaki savaşta yendiler. En büyük oğul Ellak burada öldü. Hun-

---

[345] Maenchen-Helfen, *Huns*, s.125-26.

[346] Seferlerin tartışması için bkz. Maenchen-Helfen, *Huns*, s.129-41; Sinor "Hun Period", *CHEIA*, s.189-96.

[347] Jordanes, yay. Skržinskaja, s.166-67.

[348] Lindner, 1981, s.8-16.

[349] Krş. Györffy'nin tanımladığı sistem, 1975, s.45 vd. Macar bilginleri bu 'yarı-göçebe', yani bir taraftan biraz tarımı, diğer yandan senenin bir kısmında yerleşiklerin kovalanmasını gerektiren sistemin, Hazar kağanlığındaki kültür ve modellerden türediğini düşünürler.

[350] Jordanes, yay. Skržinskaja, s.171-72, onu içmekten ve beyninden ani kan boşalmasından öldürür. Marcellinus ise (Aalto, Pekkanen, *Latin Sources*, I, s.69) onu bir kadının hançerlediğini söyler.

lar, sonunda Ostrogotların eline düşen Panonya'dan kovuldular. Hun kalıntılarının Karadeniz bozkır bölgesine geri döndüğü anlaşılıyor. Ancak bazı guruplar Küçük İskitya'da (Dobruca) Attila'nın oğlu Hernach/'Ηρνάχ (Bulgar Hanları Listesi'ndeki Ирникъ, İrnek) yönetiminde ve Dacia Ripensis'te toplandılar. Romalılar üzerinde baskı kurma veya şartları görüşme (yani Hernach ve kardeşi Denzicis'in / Dintzic / Δεγγιζίχ / *Δινζιραχος / Δινζίριχος / *Δινγιρζιχ[351] 466'daki elçi gönderişleri) teşebbüsleri hakaretle geri çevrildi.[352] Hernach'ın akıbeti bilinmiyor. Etrafına pek çok boyu, "Ultzinzur,[353] Angiscir, Bittugur[354] ve Bardorları toplayan Dengizix, Jordanes'te bildirildiğine göre[355] Gotlara saldırdı ve yenildi; bir süre Bizans topraklarında kalmasına izin verildi. Burada çok asi olduğunu gösterdi ve Bizans güçleriyle 469 yılındaki bir savaşta hayatını kaybetti. Marcellinus Comes, onun kellesinin İstanbul'a getirildiğini söyler.[356] Göçebe kökenli (ve hala göçebilen) Hun boylarının çoğunun bozkırlara geri döndüğü ve yeni boy birliklerine katıldıkları anlaşılıyor. Yukarda geçen Bittugur'da Oğur boy ismi görülmek istenebilir ama, Oğurlar 463'e kadar sahneye çıkmış değiller ve sonra, Dengizix'in faaliyette olduğu bölgelerin doğusunda bir yere geliyorlar.

OĞUR TÜRK HALKLARININ GELİŞİ

Priskos (parça 30), kökenleri İç Asya'da olan kabilelerin 463 yılında Karadeniz-Hazar bozkırlarına göçünü anlatır. Σαράγουροι, *'Ωγούροι (metinde Οὖρωγοι) ve Ονόγουροι temsilcileri kendilerini yeni bir siyasi çevreye yöneltme isteğiyle Bizans'a geldiler. Bunlar kendilerinin, yurtlarından Αβαροι (Avarlar) tarafından sürülen Σάβιροι (Sabirler) tarafından oturdukları yerden atıldıklarını açık-

---

[351] Pritsak, 1982, s.446-47: *erngäk* < *eren* < *er* 'adam, kahraman', 'küçük (şanslı ?) adam'; **dengirčig/dengičig* < *tengir* 'deniz' (Ortak Türk. *tengiz*). Biçimler için bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.117, 132.

[352] Priskos, *EL*, s.588; Blockley, *Fragmentary*, II, s.352/353-354/355.

[353] Pritsak, 1982a, s.436-37, 448-49: *öltinçür/ölçindür* < *öl-*, krş. Moğ. *öljei-* 'gözde'.

[354] Agathias, yay. Keydall, s.57, bir "Hun halkı olan Βιτγόρων denilen kimselerden" bir Ράγναρις'ten bahseder.

[355] Jordanes, yay. Skržinskaja, s.175.

[356] Aalto, Pekkanen, *Latin Sources*, I, s.212; Maenchen-Helfen, *Huns*, s.168.

lamışlardır. Avarlar, Okyanus kıyılarından gelen halklar tarafından göçe zorlanmıştı. Onlar ise denizdeki sisler ve insan yiyen Anka kuşlarından kaçmışlardı. Anka kuşu, böyle pekçok Bizans etnografik saçmalığının kaynağı olan Herodotos'tan alınma bir efsane ayrıntısıdır.[357] Bahsedilen diğer halkların hepsi de tarihidir. İstanbul'daki Bizans imparatoruna elçi gönderen guruplar, T'ieh-lê'lerin batı kolu oldukları tahmin edilen Şarağur, Oğur ve Onoğur boyları veya boy birlikleri idi. Bu çok yayılmış olan ve iyi bilinmeyen konfederasyonun unsurları, 350 civarında, Kazakistan'daki Hun halklarının göçüne sebep olarak Hunların Avrupa ile ilişkisini başlatmış olabilirler. Onların yerine T'ieh-lê, veya en azından Oğur boyları Kazak bozkırına geçmiş ve onları batıya sürdüklerini söylediğimiz Sabirler de, bu T'ieh-lê'lerin veya onların unsurlarının önceki meskeni olan İli nehri bölgesi ve Cungarya'yı işgal etmiş (veya belki Batı Sibirya'ya doğru genişlemiş) görünüyorlar. War-Hunların Jou-Jan genişlemesiyle ilgili olan 450 yılı civarındaki hareketleri, Oğur boylarının görünmesiyle ve Sabirlerin Kazakistan'a göçüyle neticelenen diğer göçlere sebep olmuştur.[358]

Oğur halkları hakkındaki en erken kayıtları bulmak ve etnik oluşumlarını araştırmak kolay iş değildir. Oğur boyu veya boylarının Çin kaynaklarında (2. Bölüm'de geçti) *Hu-chieh* (xé-giat) veya *Wu-chieh* (?é-giat =**Hagar*)[359] olarak geçen halk ile özdeşleştirilmesi kesinlikle açık değildir.[360] T'ieh-lê ile bağlantı henüz çözülmüş olmaktan uzaktır. Devam etmeden önce, Batı Avrasya'ya göçen Türk halklarından olduğu için, T'ieh-lê hakkındaki verileri kısaca gözden geçirmeliyiz.

---

[357] Priskos, *EL*, s.586; Blockley, *Fragmentary*, II, s.344-45; Dovatur, *Narody*, s. 110-111; Németh, *HMK*, s.98-100, 107 vd.; Sinor bu kaydı ayrıntılı inceler, 1946-47, s.1-77; Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s.141.

[358] Pigulëvskaja, *Sirijskie*, s.51; Czeglédy, 1983, s.97-102.

[359] Pulleyblank, 1983, s.456; Németh, *HMK*, s.114-15. Sinor, 1946-47, s.11-12: *Hu-kie* (*xuo ġât), *Wu-kie* (*ᶜtieu ġat). *Hu-ho* (*ġuoᶜ *kuət).

[360] Hamilton, 1962, s.32-33.

Ting-ling - T'ieh-lê Meselesi

6. yy Çin kaynaklarındaki T'ieh-lê (dək-lɑk = *ti-lig, *teg-reg), Çin tarihçilerince önceki Ti-li (d'iek-liek, tig-lig, teg-reg; Pulleyblank: dejk-lejk, drik-lək, dək-lək, t'et-lək), Ch'ih-le (t'iək-lək) ve T'e-le (d'ək-lək) ile ilişkilendirilir. Bunlar, Ting-ling'lerin önceden yaşadıkları yerlerde bulundukları için Ting-ling olarak teşhis edilirler.[361] Bu biçimlerin hepsinin de Altayca 'araba' manasındaki bir terimin yazılışları olduğu düşünülür, krş. Moğ. *telegen, terge, tergen* (araba) ve T'ieh-lê için sonradan kullanılan bir terim olan Kao-ch'ê/Kao-chü (Çin. Yüksek Arabalar) ile ilişkilendirilirler. Bunlar önceki Ting-ling'lerle bağlantılı olmalıdırlar. Pulleyblank şunu önerir: tejng-lejng = *tägräg* 'çember, kasnak.'[362] Aslında *tegrek* (< *tegre* 'bütün çevre, etraf'), 'bir şeyin çevresi' anlamına geliyor görünmekte (ilk geçişi 11. yy Karahanlı). 15. yy Kıpçakçada 'yüzük, halka' anlamını verir.[363] Bu mükemmel bir karşılıktan uzaktır. Üstelik 20. yy'ın başından beri pekçok çalışmada T'ieh-lê'leri, göründüğü kadarıyla sadece ses benzerliğine dayanarak Orhon yazıtlarının Töles/Tölis[364] (Töliş ?) boyları ile özdeşleştirmek yaygın hale gelmiştir. Yakınlarda Ligeti, yine bu ihtimali çıtlattı: Tölis/Töliş, krş. Orta Moğ. Tö'eles < Tögeles,[365] ama bunun ne anlama geldiğini vermedi (?< *tögeli* 'hayvanın alnındaki benek'[366]). Her halükarda, T'ieh-lê, Ting-ling hem Tölis, hem Tegrek olamazlar. Eğer *tegrek* gerçekten bu zamandaki kimi Türk dillerinde 'araba' anlamına geliyordu ise (çok fazla, ama imkansız olmayan bir anlam çekmesi), Çince nüshası Kao-ch'ê kesinlikle bu teşhisi kuvvetlendirecektir. Bu budun adını *Türk* ismiyle bağlama çabaları[367] ise daha az ikna edicidir.

Ting-ling'lerin erken tarihinin belirlenmesi de aynı şekilde sorunludur. Kyzlasov onları Hakas-Minusa havzasındaki Tagar kül-

---

[361] Krş. Bičurin'de *Wei-shu*, *Sobranie*, I, s.214, onların (T'ieh-lê) dilinin Hsiungnu diline benzediğini de kaydeder.

[362] Boodberg, 1951, s.1-14; Hamilton, 1962, s.25-26; Czeglédy, 1983, s.64; Pulleyblank, 1983, s. 445, 448.

[363] Clauson, *ED*, s.485.

[364] Chavannes, *Documents*, s.14.

[365] Ligeti, *Magyar nyelv*, s.334.

[366] Lessing, *MED*, s.832.

[367] Masao Mori, 1978, s.v.

türüne (MÖ 7.-3. yy) bağlar ve onların Ob'dan Baykal gölüne kadarki orman-bozkır bölgesine yayıldıklarına inanır. MÖ 3. yy'dan MS 3. yy'a kadar Baykal gölünden Orta Yenisey'e, Çulım'ın kaynağına, Chien-k'un'ların (Kırgız) kuzeyine ve batıda İrtiş'e kadarki alanda, Güney Sibirya'da kalmışlardır. Bunlar çoğunlukla biri Kuzey Moğolistan'da, Hsiung-nu'ların kuzeyinde ve diğeri onların kuzeybatısında, İrtiş etrafında yoğunlaşmak üzere, iki gurup halinde dağılmışlardır. Bir atlı kültüre sahip oldukları da görülecektir. Ancak Kyzlasov onları pek de Türk olarak görmez.[368]

Hun-yü, Ch'ü-she, Ko-k'un (Kırgız) ve Hsin-li ile birlikte, MÖ 200 civarında Ting-ling'ler de Mao-tun yönetimindeki Hsiung-nu'lar tarafından ele geçirildiler.[369] Bunlar kuzeye sürüldüler ve belki de Chien-k'un (Kırgız) unsurları ile (Kyzlasov'a göre Taştık kültürü) karıştılar. MÖ 49'-da Chih-Chih tarafından az çok denetim altına alınıncaya kadar, MÖ 1. yy boyunca Hsiung-nu'lara karşı defalarca ayaklandılar. Bu faaliyetleri Kırgızları Yenisey'de yurt tuttukları yere getirdi.[370] Bunun Ting-ling'lere Kazak bozkırlarını işgal yolunu açtığı görülüyor. Yü Huan'ın eseri *Wei-lüeh* (MS 3. yy ortası) onları K'ang-chü'nün kuzeyine, orman ve orman-bozkır bölgesinin kürk ticaretine erişim sağlayan bir bölgeye yerleştirir. Bunlar 60.000 asker çıkarma kapasitesindeki göçerler olarak betimlenirler. Bunun ardından Çin kaynakları, onların güney topluluklarını T'ieh-lê ile özdeşleştirir. Eğer varsa, onların 4. yy ortasındaki Hun göçünde ne rollerinin olduğu açık değildir. Fakat 350'dan sonra Kazak bozkırları ve komşuluğundaki bölgelerin sahibidirler. 463'te Avrupa'da gözükürler. Dolayısıyla Oğur boyları, o zamanlarda Çin kaynaklarında T'ieh-lê adlandırılan Ting-ling'lerle alakalıdırlar.[371]

Bu bölgeden, bundan önce muhtemelen onların doğusunda, İli nehri bölgesi ve Batı Cungarya'da bulunan Sabirler tarafından sürülmüşlerdir. Onlar da buradan Jou-Jan'lar tarafından sürülmüş-

---

[368] Kyzlasov, *Ist. Južn. Sib.*, s.7-16; aynı zamanda bkz. Savinov, *Narody*, s.11-13; Czeglédy, 1983, s.63, ve onları Oğur Türkleri olarak görmeyen Sinor'un yorumları, 1946-47, s.9-14.

[369] *Shih-chi*/Watson, II, s.165.

[370] Kyzlasov, *Ist. Južn. Sib.*, s.16-19; Savinov, Narody, s.9; Taskin, *Sjunnu*, s.28, 30, 37; Maenchen-Helfen, 1939, s.77-80.

[371] Hirth, 1901, s.82-84.

ler ve yurtlarını anlaşılan T'ieh-lê'lerin doğu kolları ele geçirmiştir.[372] Göktürk kağanlığına bağlı halklar ve Uygurların kökeni bahislerinde döneceğimiz bir konu olarak, T'ieh-lê boyları listesinde *Sui-shu* (7. yy), *Su-lu-chieh* (*suo-luokiät), *San-so* (*sâm-sâk), *Yen-mie* (*ien-miet), *Ts'u-lung-ho* (*ts'iwok-liung-xuət) kabilelerinden ve Tê-i denizi (**tək-ngji* = Türk. *tengiz* 'deniz'?) etrafındaki diğer kabilelerden bahseder ve Fu-lin'in (Roma = Bizans) doğusunda *En-ch'ü* (*ən-k'iuət, bunda bazı bilginler Onoğur'u görürler), *A-lan* (*â-lân, açıkça İranî Alanlar), *Pei-jou* (*pək-ńźiwok), Chiu-li, Fu-wu ve Hun (Hamilton tarafından Chiu-li-fu [*kiəu-ljie-b'iuk] ve Wu-hun [*uət-xuən] olarak okunur) kabilelerinin yaşadığını kaydeder.[373] Tahminen bunlardan bazıları Oğur boyları idi.

Oğur Türkçesi

Oğur boyları, en erken oyma yazılı kitabelerden bildiğimiz Türkçeden esaslı şekilde farklı bir Türkçe türü ile konuşuyorlardı. Alimler bunun Altaycanın ayrı bir kolu mu, Türkçenin daha eski bir biçimi mi, yoksa ayrı bir lehçe altgurubu mu olduğunu uzun süre tartışmışlardır. Bunların Türkleşmiş Ugorlar olduğuna dair gerçeklemeden hayli uzak iddialar ortaya atılmıştır.[374] Ugor unsurlarının varlığı ihtimali göz ardı edilmemelidir ama bu iddia mümkün gözükmüyor. Oğurcanın Ortak Türkçeden dil farklılıklarını henüz teşhis edilmemiş bazı alttabaka unsurlarına hamletmemiz gerektiğini gösterecek bulunmuş bir delil mevcut değildir. Bugün Oğur dillerini Çuvaşçadan ve İdil ve Tuna Bulgarcalarının dağılmış parçalarından biliyoruz. Bunların herbiriyle ilgili sorunlar vardır ve Oğurcayı Ortak Türkçeden o kadar farklı kılan özelliklerin tarihlemesi hala tartışma konusudur. Róna-Tas'ın eserini izleyerek, bu özellikleri kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Ortak Türkçe	*Oğur-Çuvaşça*
z	r
ş	l

[372] Maenchen-Helfen, 1939, s.80-83; Czeglédy, 1983, s.63-64, 99-103.

[373] Liu, *CN*, I, s.128, II, s.569; Hamilton, 1962, s.27.

[374] Krş. Artamonov, *Ist. Xazar*, s.78.

s	ş (< şia < sâ)
ç	ś
k/q	ğ > 0
y	j, ś
d, ð	ð (10. yy >) z
	(13. yy >) r
ğd	z (14. yy >) r
a	ı (9. yy'dan sonra)[375]

Farkın örnekleri Orhon yazıtlarının zamanından beri geçen Oğuz budun adına uyan Oğur isminin bizzat kendisinde görülebilir. Bu, Oğuz ve Oğurların bir ve aynı oldukları demek değildir. 5. yy öncesinde aynı boy birliğine ait olmuş olabilirler ama bunlara ilk rastlayışımızda birlikte değildirler. Böyle bir boy birliği büyük olasılıkla T'ieh-lê'dir.[376] Oğur/Oğuz isimleri bence, *oğul, oğlan* (aslında *oğul*un çoğulu), *oğlak, oğuş/uğuş* 'boy, uruk' vb.'deki gibi, 'akrabalık, akraba olmak' kavramına işaret eden Türk. **oğ/uq*'dan türemiştir.[377] Belki *oğşa-/oqşa-* 'benzemek, benzer olmak' kelimesi de aynı köktendir.[378] *Oğur/Oğuz* 'akrabalar' isimleri boy birliğini ifade eden bir terim işi görmüş olabilirler. Ptolemaios'da (MS 2. yy) geçen Δάιξ ile bağlanabilecek olan, Menander'de geçen Yayık nehrinin ismi Δάϊχ (Türk. *Yayıq*, krş. Konstantinos Porphyrogennetos'taki Peçenek çağı Γεήχ biçimi) su adının Oğurca *Jayıq*'ı temsil ettiği öne sürülmüştür.[379] Bu açıklamada pekçok dilbilimsel zorlukların yanında atıf sorunları da vardır. Balkan-Tuna Bulgarcasında, Ortak Türkçe *y* için *d/δ* vardır, krş. диломъ = δilâm –

---

[375] Róna-Tas, 1982, s.144-45; yine onun *Bevezetés*, s.82-89; Scherner, *Arabische u. Neupersische Lehnwörter*, s.9-15.

[376] Czeglédy, 1983, s.109-12, Oğuz'un, Uygurların yönettiği birliğin, yani çok yayılmış T'ieh-lê konfederasyonunun kurucu unsurlarından biri olan Dokuz Oğuz olarak bilinen topluluğun ortak adı olduğunu düşünür. Czeglédy, Çin kaynaklarının Wu-ho ve Yüan-ho ifadelerinde Oğur ve Onoğur'u görür ve T'ieh-lê'deki Oğuz-Uygur ve Oğur alttopluluklarının ayrılışının MÖ 3. yy'da gerçekleştiğini önerir. Aralıklarla süren, zayıf bir bağ o zamandan sonra da var olmuştur.

[377] Bu biçimler için bkz. Clauson, *ED*, s.83-85, 96; Sevortjan, *Ét. Sl.*, I, s.411-412, 414-417, 582-583. Krş. Moğ. (Lessing, *MED*, s.863) *uġ* 'temel, kök, asıl.' Bu etimoloji için bkz. Kononov, *Rodoslovnaja*, s.84; *Grammatika jazyka tjurkskix runičeskix pamjatnikov*, s.145-46; Golden, 1974, s.46-47.

[378] Clauson, *ED*, s.97; Sevortjan, *ÉtSl.*, I, s.419-420

[379] Németh, *HMK*, s.112-13; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.116.

Ortak Türk. *yılan.*[380] Macarcada bir veya daha fazla Oğur dilinden pek çok alıntı vardır: Mac. *tenger* < Oğur **tengir*, Ortak Türk. *tengiz* 'deniz', Mac. *gyűrű* 'yüzük' (Çuvaş. *śĕrĕ*) < Oğur. *jürük*, Ortak Türk. *yüzük.*[381]

Erken Oğur Boyları

Oğur boyları Karadeniz-Hazar bozkırlarında varlıklarını hemen hissettirdiler. Şarağurlar (Oğur *şara* 'beyaz', krş. Çuvaş. *şură* 'beyaz', Ortak Türk. *sarığ/sârığ*, Ortak Moğ. *şira*, Mac. *sárga* 'sarı'[382]) 467 civarında Akatirler ve Hun birliğinin parçası olan diğer kabilelere saldırdılar ve sonra, belki İstanbul'un kışkırtmasıyla Sâsânîlerin elindeki Güney Kafkasya'ya akın yapıp Gürcistan ve Ermenistan'ı yağmaladılar.[383] Bunlar, 555 civarında tamamlanan ve Yunanca aslının Orta Farsça nüshasına dayanan Hatip Zacharias'ın *Kilise Tarihi*'nin Süryanice tercümesinin ekindeki kabileler listesinde de görünürler. Bazılarının değişik kaynaklardan derlendiği açık olan, kabilelerin isimleri hakkında verilen bilginin, illa da yazarın zamanında bozkırın etnik yapısını yansıttığını düşünmeye gerek yok. Bu malzemenin bir kısmı Priskos'tan gelmiş olabilir. Ek şu kabilelerden bahseder: *'wngwr* (Onoğur), *'wgr* (Oğur), *sbr* (Sabir), *bwrgr* (Burğar = Bulgar), *kwrtrgr* (Kutrigur), *'br* (Abar), *ksr* (Kasar?, Kasir?, Akatzir?), *srwrgwr* (Sarurgur = Şaruğur / Şarağur), *dyrmr* ([i]di[r]mar) = Ιτιμαροι?), *b'grsyq* (başka yerde geçmiyor), *kwls* (Xwâlis), *'bdl* (Abdel = Eftalit), *'ftlyt* (Eftalit).

Bunlar, dönemin etnografik yazımında göçebelere tahsis edilmiş mazmun sözlerle betimlenirler: *"Çadırda yaşarlar; hayvan ve balıkların etleri, vahşi hayvanlar ve silahları (ile edindikleri şeyler) ile hayatlarını sürdürürler."*[384] Bu kıt notların ötesinde, Şarağurların sonraki tarihi hakkında hiçbirşey bilmiyoruz. Belki daha güçlü boy birliklerine katılmışlardır. Bunların karışmasına diğer

---

[380] Pritsak, *Bulg. Fürstenliste*, s.43, 46, 71.

[381] Ligeti, *Magyar nyelv*, s.14, 18, 21, 78, 305.

[382] Ligeti, *Magyar nyelv*, s.18.

[383] Priskos, *EL*, s.588; Blockley, *Classicizing*, s.352/353-354/355.

[384] Pigulëvskaja, *Sirijskie*, s.83-84; Czeglédy, 1961, s.293-94; 1971, s.137-39, 141.

bozkır halklarının, muhtemelen 5. yy sonu – 6. yy başlarında bölgeye gelen Sabirlerin hareketi sebep olmuştur.[385]

Batı Avrasya bozkırları artık, insanı hayrette bırakan bir kabileler çöplüğüne dönmüştü. Bu yüzden Agathias (öl.579-582), Οὖννοι üzerine yorumunda şöyle yazar: "*...Onların hepsi de genel olarak İskit ve Hun, özel olarak da milletlerine göre adlanırlar. Bu yüzden bazıları Κοτρίγουροι* (Kutrigur) *veya Οὐτίγουροι* (Utigur) *ve daha başkaları Οὐλτίζουροι* (Ultinzur) *ve Βουρούγουνδοι* (Burugond?) *ve diğerleri kendileri için adetten ve genel olduğu şekliyle (adlanırlar)... Οὐλτίζουροι ve Βουρούγουνδοι İmparator Leo ve o zamandaki Romalılar zamanında da biliniyorlardı ve güçlü oldukları görülüyordu. Ancak bugün biz onları ne biliyoruz, ne de bence bileceğiz. Belki mahvoldular, belki de çok uzak yerlere göçtüler.*"[386]

Got tarihinin hevesli gözlemcisi Jordanes de biraz acıklı renklerle bozkırın meşgul hayatının resmini çizer: "*Güneye doğru çok güçlü, yerin meyvelerinden habersiz, sürüleri ve avcılık ile yaşayan Acatziri halkı bulunur. Onların arkasında, Karadeniz'in üzerinde, bizim günahlarımızın kötülüğünün kendilerini namlı yaptığı Bulgarların vatanı vardır. En güçlü halkın en verimli toprağı gibi, öfkeli bir çift halk filizlendiren Hunlar da oradadır. Bazılarına Altziagiri, öbürlerine Saviri denir ki, yine de farklı yurtları vardır: Kendilerine ihtiraslı tüccarların Asya malları getirdiği Altziagiri, Kerson'un hemen yanındadır. Ki, yazın tarlalarda, geniş yurtlarda, sürüleri için yiyeceğin onları çektiği yere göre dolaşırlar. Kışın kendilerini Karadeniz'in üzerine geri getirirler. Hunuguri ise sansar derisi ticaretinin onlardan gelmesi sebebiyle ünlüdürler...*"[387]

Bu kayıttan, öbür türlü isimleri geçmeyen Altziagirlerin Kırım'a giden ticaret yolunu denetledikleri ve Onoğurların kürk ticaretinde önemli rol oynadıkları anlaşılıyor. Bu, onların yurdunun orman-bozkır bölgesine kadar genişlediğini de gösterir.

Birkaç konfederasyon veya boy birliği Bizans hükümetinin biraz ilgisini çekecek kadar güçlü veya iri idi. Bu insanlar hakkında bazı kısa haberlerimiz vardır. Kutrigur ve Ut(r)igurların hüzünlü

[385] Artamonov, *Ist. xazar*, s.64.

[386] Agathias, yay. Keydall, s.177.

[387] Jordanes, yay. Skržinskaja, s.136.

hikayesi bir misal olabilir. Birincilerin ismi Hatip Zacharias'ta *Kwrtrgr* ve Bizans kaynaklarında Κουτριγουροι, Κοτριγουροι (Agathias, Prokopius, Menander) ve oradan bozmalarla (krş. Theophylaktos Simokattes'te Κοτζαγήροι) ve ikinciler Οὐτ(τ)ίγου-ροι, Οὐτοὐγουροι, Οὐτριγουροι (Agathias, Prokopius, Menander) biçimlerinde görünür.[388] Németh bu budun adı biçimlerinin ikisinde de Oğur terimini görür: *Kuturgur* = *Quturğur* < ses değişmesi **Toqur(o)ğur* < *toqur* 'dokuz' (Ortak Türk. *toquz*), Dokuz Oğur boy birliği; *Uturgur* = *Uturğur* < *utur/otur* 'otuz', Otuz Oğur boy birliği.[389] Bunların kökenleri muğlaktır. İkiye ayrılan Şarağurların parçaları olduğu öne sürülmüştür. Aynı bölgede veya hemen bitişiğinde yaşayan Onoğur ve Bulgarlarla ilişkileri de belirsizdir.[390] Prokopius'a göre bu iki 'Hun' boy birliği aynı köktendi ve Don-Azak bölgesini, Kutrigurlar batı ve Ut(r)igurlar doğu kısmını işgal etmişlerdi.[391] Bunlar tahminen, Karadeniz bölgesine giren başlangıçtaki Oğur dalgası ile buraya gelmişlerdir. Onları, 528 yılında Bizans Hıristiyanlığını (böylece de Bizans taraftarı bir mevzii) kabullenişi tahttan indirilerek öldürülmesi ve (isminde bazı Macar alimlerin Macarca küçültme eki *-d* ile *(O)ğurda* ve *Magyar* kelimelerini gördüğü) Hıristiyanlık aleyhtarı kardeşi Μουάγερις/Μοῦγελ'in (Muger/Mugel) tahta çıkmasıyla sonuçlanan 'Bosporos Hunlarının Kralı' (belki gerçekte bir Sabir) Γορδάς/Γρώδ (Gordas/Grod) ile ilişkilendirme çabalarının[392] hala ispatı gerekmektedir.

Bizans arazisine göçebe akınları genellikle, daha şiddetli bozgun tehditlerine bile dayanıyordu. Bozkırın öbür ucundaki Çin gibi, Bizans da sürekli diğer 'barbarlara' karşı istihdam edilebile-

---

[388] Bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.171-172, 238-239.

[389] Németh, *HMK*, s.90-91. Ligeti, *Magyar nyelv*, s.342, ikincisi için *utur-* 'direnmek' fiilinden bir etimoloji önermiştir. Clauson, *ED*, s.38, 67. Bazin'de, 1981-82, s.69, *uturkar* (*uturgur*) 'galipler, kazananlar', *Quturgur* 'kudurmuşlar' vardır; krş. *qudurmaq* 'kudurmak.'

[390] Halasi-Kun, 1943, s.80; Gadlo, *Ètničeskaja ist.*, s.79-80; Zlatarski, *Istorija*, I, s. 68-83, onları Bulgar olarak görür. Son dönemin Bulgar bilginleri ise (krş. Angelov, *Obrazuvane*, s.132-33) onların ve Bulgarların aynı boy birliğine ait olduklarını iddia ederken, iki ayrı halk olarak görüyorlar.

[391] Prokopius, *DBG* (LCL) VIII, 4,5, s.84/85, 94/95.

[392] Malalas, s.432-33; Theophanes, s.175-76; Németh, *HMK*, s.165-70; Moravcsik, 1946, s.38-39; Zlatarski, *Istorija*, I, s.89-90; Gadlo, *Etničeskaja ist.*, s.81.

cek 'barbarlar' arıyordu. Kutrigur akınları Bizans'ın Balkan bölgelerine rahatsızlık veriyordu. Bu yüzden, Kırım'daki 'Tetraksitae' Gotları görünürde dini işlerini halletmek için geldikleri İstanbul'da (548), Ut(r)igurlara karşı koruma istediklerinde, İmparator Iustinianos (527-565) göçebelerin arasına fitne ekme tasarılarını ilgiyle dinledi. Tasarı 551 yılında, Χινιαλών (Kinialon) yönetimindeki Kutrigurlar Gepidlerle ittifak halinde İmparatorluk topraklarına saldırdıklarında uygulamaya konuldu. Iustinianos diplomatik ikna ve rüşvet ile, Σανδίλ(χος) (Sandilk) yönetimindeki Ut(r)igurları akrabalarına saldırmaya ikna etti. Bunun sonucu kılıçtan geçirilmelerinin ardından, mağlup Kutrigurlar İstanbul ile barış yaptılar. Bazılarının İmparatorluk hizmetine girmesine izin verildi ve Trakya'da arazi aldılar.

558 yılında Ζαβεργάν (Zabergan) komutasındaki Kutrigurlar, belki 'Avrupa Avarlarının' Doğu Avrupa bozkırlarına girişine tepki ile, tekrar İmparatorluğa akın yaptılar; Iustinianos bir kez daha Σανδίλχος'u çağırdı. O ise, yenilmelerine yardım ettiği Kutrigurların kendi halkından daha iyi muamele gördüğünü hissederek, hemen çağrıya uydu. Meydana gelen savaşta, iki halk birbirini kırıp geçirdi.[393] Bu iki halkın kalıntıları, Karadeniz bozkırlarında kendi hakimiyetini kuruveren Avar birliğine dâhil oldular.[394] Avarlar kendilerini kovalayan Göktürklerden Panonya'ya kaçtıklarında Kutrigur unsurlarını da yanlarında getirdiler.

Diğer Kutrigurlar ise (eğer Theophylaktos Simokattes'teki Κοτζαγηροί -Kotzagir- onlarla aynı ise) Ταρνιάχ (Tarniak) ve Ζαβενδέρ (Zabender) kabileleriyle birlikte sonra onlara katılmış olabilir.[395] Ut(r)igurlar Göktürk yönetimine girdiler, çünkü Menander, onların önderi Ἀνάγαιος'u (Anağay) 576'da Bosporos'a saldıran Göktürk kuvvetleri arasında kaydeder.[396] Anağay'a bağlı olan boylardan birini Ακκάγας (Akkagas, Aq Qağan?) adlı bir kadın yönetiyordu.[397]

---

[393] Prokopius, *DGB* (LCL), s.84-95, 235-251; Agathias, yay. Keydall, s.176-79; Menander/Blockley, s.42/43-44/45.

[394] Menander/Blockley, s.138-39.

[395] Theoph. Sim., yay. de Boor, s.260; Marquart, Streifzüge, s.504.

[396] Menander/Blockley, s.178-79.

[397] Menander/Blockley, s.172-73; Németh, *HMK*, s.67, 191.

Kutrigur-Ut(r)igur toplulukları birbirini harap ederken, diğer akraba boy birlikleri, Onoğur ve Bulgarlar daha heybetli göçebe devlet oluşumları içinde birleşiyorlardı.

BATI AVRASYA'DA OĞUR, ONOĞUR VE BULGARLAR

6. yy ortalarının derlemecisi Hatip Zacharias, Batı Avrasya'nın göçebe boyları arasında *'wgr* (Oğur) *'wngwr* (Onoğur) ve *Bwrgr*'ı (Burğar) sayar. Oğurlar bundan başka, Avarlarla ve daha sonra bölgenin Göktürklerce fethiyle ilgili olarak, sadece Muhafız Menander (6. yy) ve Theophylaktos Simokattes (7. yy başı) tarafından anılırlar.[398] Onoğurlar ise bu kaynaklarda ve 8. yy'dan itibaren, onları Bulgarlara bağlayan diğer pekçok kaynakta gözükürler. Bu kayıtların kısa bir incelemesi usuldendir.

Movsês Dasxuranc'i'nin (veya Kałankatuac'i) *Kafkas Albanları Tarihi* (yüzyıllar boyunca pekçok yazarın telif ettiği bir eser; bugün elimizde bulunan nüsha muhtemelen 11. yy sonu-12. yy başlarına aittir[399]) 4. yy sonlarındaki olayları anlatıyor olabilen bir bilgide, Şâpûr'un İran'ına meydan okuyan, 'Honk' (yurdun)dan Hun' Honagur'dan bahseder.[400] Eğer Honagur gerçekte Hunları değil Onoğurları temsil ediyorsa, bu kayıt onları 463'ten önceye, İran'a akın mesafesinde bir yere, belki İdil-Yayık arasına yerleştirmektedir.

Theophylaktos Simokattes, onların bir zamanlar, depremde harap olan Βακάθ adlı bir şehirlerinin olduğunu bildirir.[401] Soğdca kaṯ 'kent' İranî Orta Asya yakınında bir yere işaret eder. Bu göndermenin onların Karadeniz-Hazar bozkırına gelişinden önceki döneme işaret ettiği de anlaşılıyor. Jordanes (yukarda geçmişti) onların kürk ticaretine ilgisini yorumlar. Bu, onun zamanında (6.

---

[398] Krş. 14. yy başlarının kilise tarihçisi Nikephoros Kallistos Ksanthopulos, Moravcsik, *Byzantino-turcica*, I, s.459-60, II, s.227-28. Süryani tarihçi Mikail'de (12. yy) geçen *Puguraye* ile alaka oldukça sorunludur (bkz. Markwart, *Streifzüge*, s. 485).

[399] Dasxuranc'i/Dowsett, s.xv-xx. Yeni yapılan Rusça tercümesinin yazarı, esas metni 8. yy'ın ikinci yarısına tarihler ve müteakip eklemelerin 10 yy'da, belki 11. yy başlarında yapıldığına inanır. Bkz. Kalankatuaci/Smbatjan, s.16.

[400] Dasxuranc'i/Dowsett, s.63-64; Kalankatuaci/Smbatjan, s.66-67.

[401] Theoph. Sim. yay. de Boor,s.260.

yy), Onoğurların yurtluk arazisinin orman-bozkır bölgesine temas eden bir yerde olduğunu da gösterir. Agathias'taki (öl. 582) bir kayıttan onların bu zamanda Güney Kafkasya'ya akın yapabildikleri de anlaşılıyor. Agathias, ismini muhtemelen "eski zamanlarda Hun" denilen Onoğurların burada yenildiği zaman alan, Lazika'daki Ονόγουρις şehrinden bahseder.[402]

Bunun ardından, Muhafız Menander'de[403] ve Theophylaktos Simokattes'de geçtiği kadarıyla, Oğurlarla birlikte sırasıyla Avar ve Göktürk hakimiyetine düşmüşlerdir. Bu ikincisi, çok tartışılan ama oldukça sorunlu olarak kalan bir pasajda, şunu yazar: Türk kağanı *"bütün Oğorları (Ὀγώρ) kendine tabi kıldı. Bu halk hem sayısı, hem de tekmil savaş takımları ile harbe hazırlık bakımından en güçlülerden (biri) idi. Yurtlarını doğuya, Göktürklerin 'Kara' diye adlandırmaya alıştıkları Til nehrinin aktığı yere kadar genişletmişlerdi. Bu halkın en eski önderleri Οὐάρ ve Χουννί adında idi..."*[404]

Bu War-Hunlar daha sonra Doğu Avrupa bozkırlarına geçip Avarlar diye kendilerini sattılar. Bu haber Batı Avrasya ile İç Asya'yı birbirine katıyor gibidir. Eğer 'Til' nehri İdil (Atıl/İtil) olarak alınırsa, bu haberdeki Oğorlar ancak Oğurlar olabilir ve onların 'en eski' önderleri War ve Xunni'yi, Karadeniz-Hazar bozkırlarına girişlerinden hemen önceki dönemde, onların farazi Jou-Jan efendileri olarak yorumlayabiliriz. Oğor'un Uygur'un bozulmuş bir şekli olması da haliyle mümkündür; bu ise 'Til' nehrini açıkça İç Asya'ya yerleştirecektir. Simokattes, Oğorların teslim olmalarından sonra *"Kağan, Κόλχ reisini kılıçların keskinliğine havale etti"* diyerek devam etmektedir.[405] *Kolx*, Güney Kafkasya'daki *Kolxis* olarak alınırsa, metnin gerçekten de, 6. yy'da Kafkaslara yakın bir yerde bulunan Oğurlarla ilgili olduğu açığa çıkar.

7. yy'dan Ravenna Anonimi, *patria onogoria*'yı Karadeniz yakınına yerleştirir. 8. yy ortasına tarihlenen, fakat daha erken bir döneme kulak misafiri olan bir Bizans kilise listesinde, Gothia bölgesine (Kırım) bakan Doros metropolitliği ve Χοτζήρων, Ἀστήλ,

---

[402] Agathias, yay. Keydall, s.89.

[403] Menander/Blockley, s.50/51, 124/125, 174/175.

[404] Theoph. Sim. yay. de Boor, s.257-58.

[405] Theoph. Sim. yay. de Boor, s.259.

Χουάλης, Ρετέγ, Οὔννων ve Tamatarkha piskoposlukları yanında, bir ὁ Ὀνογούρων piskoposluğu geçer.[406]

Bizans kaynakları onlardan Bulgarlarla yakından ilgili olarak bahseder: Agathon[407] (8. yy başı) "ἔθνος των Οὐννογούρων Βουλγάρων"dan bahseder. Papaz tarihçi Nikephoros[408] (9. yy başı) Karadeniz Bulgar devletinin kurucusu Κούβρατος'u (Kubrat) Οὐνογουνδούροι 'efendisi' olarak niteler. Nikephoros'un çağdaşı Theophanes,[409] onlara Οὐνογούνδουρων Βουλγάρων (Onoğur Bulgarlar) diye işaret eder. Konstantinos Porphyrogennetos[410] (10. yy ortası) Bulgarların "*kendilerini önceden Ovoyounδούροι adlandırdıklarına*" dikkat çeker. Bu ilişki Ermeni kaynaklarına da yansımıştır. Örn. *Olxontor Błkar*'dan bahseden Movsês Xorenac'i'ye atfedilen (asıl yazar Ananias Širakac'i, 7. yy) sözde 'Ermeni Coğrafyası' ve ikinci bir elin (9. yy sonu?) '*Vłendur Bułkar* kolonisi' üzerine bir bahis eklediği Movsês Xorenac'i'nin *Tarih*'i.[411] Marquart,[412] bu biçimlerle İbn Kalbî'nin (820 civarı) *ʾlġndr* (*Uluğundur), *Ḥudûd al-ʿÂlam*'ın (982) *Vnndr* (*Wunundur), Mes'ûdî'nin *Wlndr* (*Wulundur) kelimeleri ve Belgrat'ın Macarca ismi *Nándor Fejérvár* arasında bağlantı kurmaya çalışır. Bu listeye Gerdizî'nin[413] (11. yy) *nndr* (*Nandur) ve Hazar Hakanı Yusuf'un mektubundaki biçim olan ונתר (**Wununtur*)[414] da eklenmelidir. Bu biçimler hep, Geç Oğurcaya özgü ses değişiklikleri gösterirler (başa *v-* eklenmesi).

Onoğurlar sık sık fetih öncesi Macarlarla (yani şimdiki yurtlarını ele geçirmeden önceki Macar boy birliği) ilişkilendirilirler. Gerçekten de, pekçok Avrupa dilinde onlar için kullanılan 'Hungar-' kelimesi (kendilerine *Magyar* derler) genellikle Onoğur'dan getirilir. Macarların Oğur halklarıyla yakın temasları olduğunda

---

[406] Moravcsik, 1930, s.64-65.

[407] Moravcsik, 1930, s.67-68; Beševliev, *Periode*, s.302.

[408] Nicephorus, yay. de Boor, s.24.

[409] Theophanes, yay. de Boor, I, s.356.

[410] *De Thematibus*, yay. Pertusi, s.85.

[411] Xorenac'i/Thomson, s.135; Marquart, *Streifzüge*, s.57, 500.

[412] Marquart, 1924, s.275; *Ḥudûd*/Minorsky, s.466-70.

[413] Gardîzî/Martinez, 1982, s.160.

[414] Kokovcov, *Perepiska*, s.28 (İbranice), s.92 (çeviri). Mes'ûdî'de bulunan *Nogurda* biçimi Onoğur'un Macarca bir biçimidir, bkz. Golden, 1975, s.21-35.

şüphe olamaz. Fakat Onoğurlarla teması ne zaman sağladıkları açık değildir[415] (Bkz. 8. Bölüm).

Bizi daha fazla ilgilendiren şey Onoğur-Bulgar bağlantısıdır. Burada da zorluklarla karşılaşıyoruz. Kaynaklardaki isimlerin yukarıda kaydedilen bağlantılarından başka, Onoğurların (veya onlardan unsurların) ne zaman ve nasıl Bulgarlara katıldığına dair doğrudan delilimiz yok. Bulgar, öne sürüldüğü gibi,[416] Kutrigur ve Onoğurları içeren büyük bir birliği temsil ediyor olabilir. Diğer bilginler, Karadeniz-Hazar bozkırlarında dağılmış pek çok Bulgar topluluğu tahmin ediyorlar.[417]

Bulgarların kökeni hala belirsizdir. Onlar için Kazakistan ve Kuzey Kafkasya bozkırlarında anayurtlar tahmin ediliyor.[418] Bu birliğin Oğur öğeleri, Doğu Avrupa'ya girmeden önce kuşkusuz Kazak bozkırlarında idiler.[419] Hun boylarıyla etkileşim burada olmuş olabilir, fakat Karadeniz-Hazar bozkırları, özellikle Hun devletinin çöküşünün ardından, daha muhtemel bir çevre olarak gözüküyor.[420] Bulgar Hanları Listesi'nin gösterdiği gibi, Ortaçağ Balkan Bulgarları kendi yönetici hanedanları için bir Attila kökeni iddia ediyor gözükmektedirler.[421] Bu konuda spekülasyon boldur. Bu yüzden, Доулo (Dulo) uruğu Hsiung-nu yönetici hanedanı ve/veya Batı Göktürk/On Okların Tu-lu alt boy birliği ile özdeşleştirilmiştir.[422] Asıl yurtlarını nereye yerleştirirsek yerleştirelim, 6. yy'a kadar Karadeniz-Hazar bozkırlarında, özellikle doğu bölgelerinde, çok sayıda Bulgar topluluğunun olduğu görülüyor. Bu yüzden 'Ermeni Coğrafyası' (Pseudo-Movsês Xorenac'i) Kuzey Kafkas–Kuban bozkırlarında bir dizi Bulgar boyundan bahseder:

---

[415] Ligeti'nin yorumlarına bkz. *Magyar nyelv*, s.349-51.

[416] Tryjarski, *HEPCP*, s.172.

[417] Angelov, *Obrazuvane*, s.124, 129-30.

[418] Angelov, *Obrazuvane*, s.118.

[419] Gening, Xalikov, *Rannie bolgary*, s.143.

[420] Németh, *HMK*, s.97. Tryjarski, *HEPCP*, s.161 ve Beševliev, *Periode*, s.299 vd., meseleyi kısaca incelerler. Zlatarski, *Istorija*, I, s.83, Hunlarla Bulgarların birleşmesini Kutrigur ve Ut(r)igurların bölünmesinden sonraki zamana koyar. Artamonov'un Bulgarların Hunlarca Türkleştirilmiş Ugorlar olduğu tezi (*Ist. xazar*, s.83) herhangi bir veri ile desteklenmeyen bir tahmin olarak durmaktadır.

[421] Pritsak, *Fürstenliste*, s.36-37, 63-64.

[422] Pritsak, 1952, s.55; *Fürstenliste*, s.64.

Kup'i Bulğar, Duč'i Bulgar, Ołxontor Blkar, 'göçmen Č'dar Bulkar.'[423]

Movsês Xorenac'i'nin yukarda bahsedilen *Tarih*'inde geçen zamanı çelişkili bilgiyi ve bir 5. yy el yazmasında bulunan Doğu halkları listesindeki *Vulgares*'e muğlak göndermeyi (354 yılı civarı) görmez isek,[424] Bulgarlara ilk açık gönderme, Ostrogotlara karşı Bizans İmparatoru Zeno'nun (474-491) müttefiki oldukları 480 tarihine aittir.[425] Bulgar isminin etimolojisi Türk. *bulğa-* kelimesinden getirilmelidir: 'karıştırmak, rahatsız etmek, düzensizlik çıkartmak', yani göçebeler için uygun bir isim olan 'kargaşa çıkaran.'[426] 491'den sonra kaynaklarda Bizans'a akın yapan tipik göçebeler olarak görünerek, derhal bu isme uygun yaşamaya başlamışlardır. 6. yy ortalarına doğru Bulgarlar kaynaklarda bir an geriye düşüyor ve Kutrigurlar (yukarı bkz.) öne çıkıyorlar. Bütün bu topluluklar Avarlar tarafından bastırılmıştır.

SABİRLER

Priskos'a göre, Oğur boylarını Karadeniz-Hazar boylarına sürmekten doğrudan sorumlu olan halk Sabirlerdi. Sabirlerin kökeni de aynı şekilde karanlıktır. Diğerlerinin yanında Németh tarafından onları Batı Sibirya'ya Orta Asya'dan getirme teşebbüsleri yapılmıştır. Gerçekten de, isimleri bu bölgedeki yer isimlerinde ve belki Sibirya isminin kendisinde bulunmaktadır.[427] Pritsak *Sabir*'i (onun okuyuşunda *Säbir*) Çince Hsien-pi altında gizlenen budun adı olarak görür. O, bunların yönetici urukları *Mu-jung* veya *Mu-yü-kên* (*mâk-zio-kɑn = *mâgč-ger* = Magyar) yönetimindeki unsurlarının Batı Sibirya'ya geldiklerini ve Macarların oluşumuna katkı yaptıklarını öne sürer (krş. aşağıda geçen Savard meselesi).[428] Artamonov da onların kökenini Batı Sibirya'ya koyar ve onları bir

---

[423] Horenac'i, *Géographie*, yay. çev. Soukry, s.25; Marquart, *Streifzüge*, s.57.

[424] Tryjarski, *HEPCP*, s.159-60; Gadlo, *Étničeskaja ist.*, s.56-57, aynı zamanda Ön-Bulgar unsurları Hunlarla birlikte Panonya'ya getiren Angelov, *Obrazuvane*, s.123-24, gibi, onları Attila'dan önce batıya yerleştirir.

[425] John of Antioch, Ennodius ve Cassidorus, bkz. Zlatarski, *Istorija*, I, s.81-82.

[426] Clauson, *ED*, s.337; Németh, *HMK*, s.38, 95; Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.62-63.

[427] Németh, *HMK*, s.183-86; Aynı zamanda bkz. Patkanov, 1900, s.258-277.

[428] Pritsak, 1976, s.28-30. Bu kuram biraz taraftar bulmuştur.

Ugor halk ile irtibatlandırır.[429] Henning, Soğdça *Nâfnâmak*'ta geçen *sépyry* = *Sabirê* kelimesinde, onların Turfan bölgesinde bir ara kaldıklarına dair delil bulur.[430] Czeglédy onları 350-463 arasında Onoğurların doğusu ve Avarların batısına, yani İli nehri–Cungarya bölgesine yerleştirir.[431] Sinor ise Uralların her iki yanına, bilhassa Orta İdil bölgesine koyar. Buradan çeşitli unsurları Batı Sibirya ve (kısaca) Kafkasya'ya girmişlerdir. O, Sabirlerin dilde Oğur olduklarını düşünür.[432] Bazı tereddütlerle kendisini Ligeti'nin izlediği Németh, onların Ortak Türkçe konuştuklarını düşünmüştür. Németh onların ismi *Sabır*'ı göçebelere uyan bir isim olan *sap-* 'sapmak'tan getirir.[433] Dil delillerimiz kesin bir sonuca ulaşmak için yetersizdir. Sabir budun adı Bizans kaynaklarında (Priskos, Theophylaktos Simokattes, Prokopius, Agathias, Menander) Σάβιροι, Σάβειροι, Σαβήους, vb.,[434] Latin (Jordanes[435]) *Saviri*, Ermeni (Pseudo-Movsês Xorenac'i[436]) *Sawir-k', Savirk'* (*-k* Ermenice çoğul), Süryani (Hatip Zacharias[437]) *sbr*, Arap (onları Bâb el-Ebwâb'ın gerisine, yani Kuzey Kafkaslara koyan İbn Hurdadbih, İbn al-Fakih) *sʷwᵃr*, (İbn Hurdadbih, Mukaddesî, İbn Fadlan, Kaşgarlı Mahmud[438]) *swâr*, İbrani (Hazar Hakanı Yusuf'un Mektubu[439]) *sâwîr* şeklinde geçer. Şu anda, Konstantinos Porphyrogennetos'daki Σάβαρτοι ἀσφαλοι, Asołik ve Arcruni'deki *Sevordik* ve Belâzurî ve Mes'ûdî'deki, belki de Macarlar veya Macarlarla bağlantılı bir topluluk, Marquart ve Németh'in önerdiği şekliyle *Savard olan, *sâwrdyh* (Sâwardiyah) kelimelerine[440] değinmeyeceğiz. Arap-

---

[429] Artamonov, *Ist. xazar*, s.65.

[430] Henning, 1952, s.502.

[431] Czeglédy, 1983, s.100.

[432] Sinor, 1946-47, s.14-34; Sinor, 1958, s.521, 529-30.

[433] Németh, *HMK*, s.37, 187-92; Ligeti, *Magyar nyelv*, s.347.

[434] Bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.262-63; Golden, *Khazar Studies*, I, s. 256.

[435] yay. Skržinskaja, s.136.

[436] yay. Soukry, s.27; Marquart, Streifzüge, s.58.

[437] Czeglédy, 1971, s.137; Marquart, Streifzüge, s.356.

[438] Golden'da alıntılanmış biçimler, *Khazar Studies*, I, s.256.

[439] Kokovcov, *Xazarsko-evrejskaja perepiska*, s.20, 28.

[440] Biçimler için bkz. Golden, *Khazar Studies*, I, s.256; Marquart, *Streifzüge*, s.36-40; Németh, *HMK*, s.183, 315-22. Ancak bkz. Ligeti'nin uyarıcı notları, *Magyar nyelv*, s.346.

ça *Suwâr/Sawâr* ile diğer kaynaklardaki Sabir arasındaki uyumsuzluk, Oğur dillerinin etkisini yansıtıyor olabilir.

Bizans veya Bizans'tan ilhamlı kaynaklarımızda geçen Sabir kökenli birkaç isim koro halinde Türkçeye işaret ediyor: Βαλάχ, Βλάχ, Μαλάχ, *Balax* (Theophanes, Malalas, Skylitzes, İznikli Ioannes) < Türk. *balaq* 'malak, bir hayvanın genci', Βαλμάχ (Agathias) < Türk. **balmaq* < *barmaq* 'parmak' (?), Βώα, Βωαρήξ/Βοαζηρ, Βαρήζ *Boa* vs. (Malalas, Theophanes, Skylitzes, İznikli Ioannes) < ?, 'Ιλιγερ (Agathias) < Türk *ilig* 'prens' *er*, Κούτιλζις (Agathias) < Türk. *qut* 'kut, semavi talih', *ilçi/elçi*.[441]

Sabirlerin kökeni ve etnik-dilsel aidiyetleri, gördüğümüz gibi, belirsizdir. İç veya Orta Asya'dan Hun veya War-Hunların başlattığı göçlerle bağlantılı olarak batıya gelmiş olmaları mümkün gözüküyor. Aşağı İdil bozkırlarında görünmeleri belki 6. yy'ın ilk yıllarına gider. 515 yılında kesin olarak sahnedeydiler ve hemen ardından Bizans-Sâsânî ilişkilerinin diplomatik ağına çekildiler. İki taraf da bu önemli göçebe topluluğu müttefik olarak kazanmayı umuyordu. Malalas'ın onların 100.000 asker çıkardıklarını söylemesi abartı olmakla birlikte, yine de ciddi bir askeri varlığa işaret eder. Prokopius, onların kuşatma araçları hazırlamada çok hünerli olduklarını söyler.[442] Sabirler de Güney Kafkaslara ve Anadolu'ya büyük zarar veren akınlar yapıyorlardı.[443] Theophanes ve Malalas'ta geçen,[444] Bizans taraftarlığından İran tarafına çark eden 'Hun kralı' Ζιλγιβί(ς)'in (Zilgibi) bir Sabir olup olmadığı açık değildir. Iustinianos tarafından bu adamın ikili oyunundan haberdar edilen Fars hükümdarı Kavad, onu öldürtmüştür. Βαλάχ'ın (Balak) dul eşi, Kraliçe Βωαρήξ (Boarêks) zamanında (528 civarı), 1. Iustinianos'un ustalıklı diplomasisi sayesinde İstanbul tarafına çekilmişlerdir. Boarêks savaşta, Στύραξ/Τύραγξ/Astêrâ adlı bir 'Hun' kralını yakalayıp İstanbul'a gönderdi (orada idam edildi) ve İran'ın bir diğer 'Hun' müttefiki olan Γλώνης/Γλώμ/ᶜAglânôs'u yenip kendisi öldürdü.[445] Ancak bundan sonra dönek müttefikler

---

[441] Bu biçimler için bkz. Golden, *Khazar Studies*, I, s.257-59.

[442] Malalas, yay. Dindorf, s.430-31; Prokopius, yay. çev. Dewing, V, s.156-61.

[443] Theophanes, yay. de Boor, I, s.161.

[444] Theophanes, yay. de Boor, I, s.167; Malalas, yay. Dindorf, s.414-15.

[445] Theophanes, yay. de Boor, I, s.175; Malalas, yay. Dindorf, s.430-31; John of Nikiu, çev. Charles, s.140.

olduklarını gösterdiler. Sabir paralı askerleri hem Bizans, hem de Sâsânî saflarında bulunabiliyordu.[446] Avarlar Karadeniz bozkırlarına daldıklarında, Sabirleri fena hırpaladıkları anlaşılıyor.[447] Bunun ardından kaynaklarımızın görüş alanından çıkıyorlar. Menander onlardan, Tiberios'un (578-582) imparatorluğu sırasındaki Albanya'ya yönelik Bizans seferleriyle ilgili olarak bahseder.[448] Bunlar Göktürkler tarafından yutulmuşlar ve, göreceğimiz gibi, Hazarların türeyişinde rol almışlardır. İdil Bulgarları arasında da onların bazı unsurları vardı.

KAFKASYA HUNLARI VE DİĞER 'HUN' HALKLARI

Kaynaklarımızda değişik 'Hun' halklarına dağınık göndermeler bulunuyor. 'Hun' tabiri Bizans yazarlarınca çoğu kez, biraz eskiyi hatırlatır tarzda, Avrasya bozkırlarındaki göçerlerden herhangi birini anlatmak için kullanılır. Hep harfi harfine manada anlaşılmamalıdır. Yine de Avrasya bozkırının değişik kısımlarında Hun toplulukları varlıklarını sürdürmüşlerdir. 5 ve 6. yy'larda *Hûṇa* adlı bir halk Kuzeybatı Hindistan'ı istila etmiştir. Toramâṇa ve oğlu Mihirakula (6. yy başları) yönetimindeki bu Hûnalar, Batı Hindistan'ın çoğunu denetimlerine almışlardır. Onların, o sırada İran sınırlarında etkin olan Hun veya War-Hun/Eftalit boylarının doğu kolu olması kuvvetle muhtemeldir.[449]

'Hun kralı' Zilgibi(s) ve onun Bizans ve İran'la ikili oynamasından (521-522 civarı) ve Hıristiyan oluşu, halkı içindeki pagan hizip tarafından tahttan indirilip öldürülmesine yol açan (528) kötü kaderli 'Hun kralı' Gordas/Grôd'dan yukarda bahsetmiştik. Bu, Bosporos'a sonunda Hunların sürüldüğü bir sefer yapılması (yukarı bkz.) şeklindeki bir Bizans cevabına sebep olmuştur.[450] Bu

---

[446] Agathias, yay. Keydall, s.106, 139.

[447] Menander, *EL*, yay. de Boor, s.443; Menander/Blockley, s.50/51.

[448] Menander, *EL*, yay. de Boor, s.201, 210, 463; Menander/Blockley, s.162/163-166/167, 198/199.

[449] McGovern, *Empires*, s.415-16; Bivar, *CHIr*, 3/1, s.214; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar*, s.84-95.

[450] Theophanes, yay. de Boor, I, s.175-76; Malalas, yay. Dindorf, s.431-32; Skylitzes, s.644; Pigulëvskaja, *Sirijskie istočniki*, s.87-88. Gadlo, *Étničeskaja ist.*, s.80-81, bu Hunları Utigurlar olarak teşhis eder.

olay aynı zamanda Bizans diplomasisinin en güçlü ve etkili silahlarından birinin altını çizer: Hıristiyanlaştırma.

Bizans ve Ermeni kaynaklarında Kuzey Kafkasya Hunları hakkında çeşitli bilgiler vardır. Ermeni Coğrafyası (Pseudo-Movsês Xorenac'i) *"Hunların krallığı Derbend'in kuzeyinde, denizin yanındadır. Batısında Hunların şehri Varač'an, Č'ungars ve Sməndr* (sonraki Hazar şehri Semender, PBG) *vardır. Doğuya doğru, T'ald* (Atıl, PBG) *nehrine kadar Savirk' yaşar."* demektedir.[451] Prokopius ve diğer Bizans yazarları Μασσαγέται adlı 'Hunlardan' bahseder. Gadlo'nun önerdiği gibi, bu eskiyi kullanma tercihi belki Dağıstan'daki Mas'kut' Hunlarına bir göndermedir. Mask'ut' gerçekten de bir dönem burada yerleşmiş, bölgeye ismini vermiş ve sonra Hun unsurları tarafından özümsenmiş Massaget unsurlarına çıkabilir.[452] Dasxuranc'i, *"Arsak ailesinden olan Mask'ut' kralı"* Senasân'dan bahseder ve onları 'Honk', yani Hun ülkesi ile bağlamaya çalıştığı görülür.[453] Eliše de Mask'ut'lardan bahseder ama etnik atıfda bulunmaz.[454] Aynı yazar, 5. yy'da Sâsânîlerin Güney Kafkasya ile ilişkilerinde rol oynayan Kuzey Kafkasyalı bir Hun topluluğu olan Xailandur boyu hakkındaki kısa bilginin de kaynağıdır. Cimri kaynaklarımız, daha müspet bir teşhise izin vermezler.[455] Ludwig, kesin Bulgar olan *bnjr/brjân*'ı en azından kısmen bu Hunlar olarak teşhis eder. *Bnjr*'yi blnjr'ye (Belencer, Hazar ve İdil Bulgar'da bulunan kavim ve yer adı) bağlayan Marquart, Dağıstanlı Xaidaqların kökünü bu toplulukta arar.[456]

535 veya 537'de, Papaz Kardost'un başını çektiği bir Ermeni misyoner takımı Kuzey Kafkasya Hunlarının bir kısmını vaftiz etti. Bu olayı nakleden Süryani kaynağı, Hunca için bir yazı sis-

---

[451] Géographie, yay. çev. Soukry, s.27/37; Marquart, *Streifzüge*, s.58, 492.

[452] Bizans biçimleri için bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, s.182; Gadlo, *Étničeskaja ist.*, s.92-93; Minorsky, *Sharvân*, s.77-79.

[453] Dasxuranc'i/Dowsett, s.22, 33, 37, 70.

[454] Egiše/Orbeli, s.169.

[455] Egiše/Orbeli, s.31, 79, 127. Bunlar Dasxuranc'i'de de (Dowsett, s.9) geçer. Gadlo, *Étničeskaja ist.*, s.56, Xailandur'u Vłëndur, yani Onoğur'un bir bozması olarak görür. Dilbilimsel olarak bu im-kansızdır.

[456] Ludwig, *Struktur*, s.81; Marquart, *Streifzüge*, s.16, 492. Qaitaqlar hakkında bkz. Minorsky, *Sharvân*, s.92-95.

teminin geliştirildiğini de gösterir.[457] 681'de Mec Kueank' piskoposu İsrayêl, Albanya hükümdarı Varaz-Trdat tarafından Kuzey Kafkasya Hunlarıyla görüşmek üzere gönderildi. Onun, *"şeytanın saptırdığı, ağaca ibadet hatası ile delirmiş bu kabile"* içindeki Hıristiyanlaştırma başarısının hikayesi, Dasxuranc'i'de korunmuştur. Bu kaynağa göre, onlar yıldırım veya ateşin yaktığı nesneleri 'tanrı K'uar'a kurban olarak görüyorlardı. *"T'angri Xan olarak çağırdıkları dev vahşi bir canavara"* at kurban ediyorlardı. Aynı zamanda ateşi, suyu, 'belli yol tanrılarını', ayı ve *"onların gözünde bir derece ehemmiyeti olan bütün mahlukatı"* sayıyorlardı.[458] Bu haberde *"uzun putlar ve sunaklardaki kirli derili Ç'op'ay"* hakkında bahislerde bulunur.[459] Bu unsurların hepsi Türk halklarının uygulamalarına denk gelir. T'angri Xan tabii ki, Altay halklarının yüce gök ilahı olan *Tengri Han*'dır.

Büyük ölçüde Hazar döneminden kalma ve dolayısıyla aidiyeti belirsiz (Hazar veya Hun) olan, başta unvanlar olarak dil verileri, Kuzey Kafkasya Hunlarının etnik-dilsel aidiyetleriyle ilgili bir hüküm vermemize imkan sağlamak için yetersizdir. Bunlar Hazar devletinin önemli bir parçası olmuşlardır ve 7. yy sonlarında bile ayrı bir unsur idiler. Bundan sonra kaynakların görüş alanından çıkarlar.

AVRUPA AVARLARI

'Avrupa Avarlarının' kesin kökleri ve etnik aidiyetleri hala tatminkar şekilde aydınlanmaya muhtaçtır. Doğu-Orta Avrupa'ya gelen Avarların İç Asya'daki Jou-Jan/Apar (Abar) devletinin kaçak kalıntıları olduğu fikri, Batı Avrasya'daki bir Göktürk yöneticisinin onlardan efendilerinden kaçan "kölelerimiz" diye bahsetmesiyle kesinlik kazanır.[460] Avrupa Avarlarının etnik oluşumunun bu şekilde kavramsallaştırılması, çağdaş Türklük araştırmaları-

---

[457] Pigulëvskaja, *Sirijskie istočniki*, s.166-67; Artamonov, *Ist. xazar*, s.92-94.

[458] Dasxuranc'i/Dowsett, s.153-56.

[459] Dasxuranc'i/Dowsett, s.165-66. Bu Hun tabiri, yıldırım çarpmış bir insan için yapılan bir ayin dansı olan Osetçe *coppaj* ile karşılaştırılmalıdır. Bkz. Dasxuranc'i/Dowsett, s.165-66 n.2.

[460] Menander, *EL*, yay. de Boor, s.205; Menander/Blockley, s.174/175. 572 tarihli bu uyarılar bir Bizans elçisine söylenmiştir.

nın daha fecir vaktinde yapılmıştır. Bu, son 40 yıldır yoğun araştırmalara konu olmuştur.[461] Tartışmaların çoğu, Theophylaktos Simokattes'de korunan Göktürk kağanının Bizans imparatoru Maurikios'a (582-602) mektubunun belli pasajlarında yoğunlaşmıştır. Bizans yazarının kendi açıklayıcı yorumlarını eklediği bu mektuba göre Kağan,[462] *"yedi milletin büyük hakimi* (δεσπότης) *ve yedi iklimin efendisi... savaşta Abdellerin* (τον Ἀβδελών = Eftalitler, PBG) *önderini ezen... bu halkın üzerinde iktidarı aldı. Üzerine büyük şeyler alarak ve İştemi Kağan* (Στεμβισχάδαν, düz. Στεμβισχάγαν) *ile ittifak yaparak, Avar halkını köleleştirdi."* Sonra Simokattes, *"Avrupa ve Panonya'ya doğru yerleşen barbarların"* gerçek Avarlar olmadığı ve onların *"varışının İmparator Maurikios'un zamanından önce olduğunun"* söylenemeyeceği uyarısında bulunur. İster'deki (Tuna, O.K.) bu barbarlar *"Avarların ismine yalan olarak sarılmışlardır."* Bize gerçek Avarların yenildikten sonra, Türklerden 1500 mil uzakta, Hindistan'ın yanında uzanan ünlü bir şehir olarak kaydedilen Ταυγαστ'a kaçtıkları söylenir. Taugast doğal olarak Tabğaç, yani Çin'dir. Simokattes coğrafyayı biraz karıştırmaktadır. Diğer Avarlar, Taugast yakınında, askeri olarak güçlü bir halk olan Μουκρι'ye (Mukri) kaçmışlardır. Türk kağanı daha sonra güçlü bir halk olan, *"yurtlarını doğuya doğru, Til nehrinin aktığı yere genişleten"* Ογώρ'u fethediyor. *"Bu halkın en eski önderleri Οὐάρ ve Χουννι adlarını taşıyordu. Onlardan, bu insanlardan bazıları Ouar* (War) *ve Xunni ismini seçtiler."*

Söylediğimiz gibi, coğrafya belirsizdir. Theophylaktos'un doğu göndermesinin İç Asya'dan ziyade, onun yakınındaki doğuya, yani Karadeniz-Hazar bozkırlarına işaret ettiğini kabul edersek, haberin bu kısmındaki zorluklar ortadan kalkar. 'Til', İdil nehridir. Theophylaktos, Iustinianos (527-565) zamanında *"esas kabilenin küçük bir parçası* (ἀρχεγόνου φύλου, yönetici uruk? PBG) *bir yurt için Avrupa'ya kaçtı. Bu* (halk) *kendisini Avar diye adlandırarak yöneticilerini Kağan unvanı ile parlattı."* demektedir. O, bu maskeli baloyu Βαρσήλτ, Οὐνουγοῦροι, Σαβίροι (Barsiller, Onoğurlar

[461] Bkz. Haussig, 1953; Haussig, 1956; Czeglédy, 1983, özellikle s.107-125. Sinor, 1946-47, s.34-53, Priskos'un haberinin efsane olduğu ve *"tarihin şafaklarından itibaren onların (Avarlar, PBG) Avrupa'nın sınırlarında bulundukları"* sonucuna varır (s.53).

[462] Mektup ve Theophylaktos'un yorumları için bkz. Theoph. Sim., yay. de Boor, s.257-60.

ve Sabirler) ve diğer "*Hun halklarının*" yeni gelenleri "*yanı başlarında yaşayan*" Avarlar sanmalarından doğan şartlara bağlar. War ve Xunni bu yanlış teşhisi, bu kabilelerden haraç almakta kullanmışlardır. Yukarda gördüğümüz gibi, Czeglédy Jou-Jan ve Eftalit devletlerinin ikisinde de War ve Hun boylarının bulunduğunu ikna edici şekilde öne sürmektedir. Bu yüzden Theophylaktos'un bilgisi doğru, ama 'War' ve 'Xunni'nin aslında İç ve Orta Asya Avar veya Eftalitlerinin unsurları olduklarını göremediği sonucu yanlıştır.[463] Bu iki birlikten hangisinin Avrupa Avarlarının çekirdeğini oluşturduğu belirsizliğini korumaktadır. Olayların kronolojisinde de sorunlar çıkmaktadır.

Fiziki antropologların getirdiği, Macaristan'daki mezar buluntularına dayanan deliller, Avrupa Avarlarının Orta-İç Asyalı Moğolsu kökenli bir çekirdeğinin olduğunu açıkça göstermektedir. Bunlar belki de gerçek Avarlar idi ve Panonya'da kurulan Avar devletinin seçkinler sınıfını oluşturuyorlardı. Bu birlik, onların doğudan göçü sırasında katılmış diğer unsurları da içeriyordu. Bu topluluğa daha sonra Batı Avrasya bozkırlarından unsurlar ve Panonya'daki çeşitli topluluklar (Bulgar, German, İranî) katıldılar.[464]

Avrupa Avarlarının nadir dil kalıntıları, onların etnik-dilsel aidiyetleriyle ilgili yeterli ve açık delil sağlamaz. Bildiğimiz birkaç Avar unvanı İç Asya siyasi geleneklerine işaret eder: *kağan* (Χαγάνος), *tudun* (tudunus), *yuğruş* (iugurrus, iugurgus).[465] Avar görevlisi (genellikle elçi) ve komutanlarının ismine sahibiz[466]: Αψίχ (Apsık, O.K.), Βαϊανός (Bayan, bir Avar kağanının ismi, krş. Türk. *bay*, Moğ. *bayan* 'zengin, varlıklı'[467]), Βοοκολαβράς (? + *qolabur*,

---

[463] Czeglédy, 1983, s.117-20; Kollautz ve Miyakawa da benzer sonuçlara varıyorlar, *Geschichte*, I, s.104-105, fakat farklı bir açıdan.

[464] Lipták, *Avars*, s.48, 49, 95, 159; tot (Tóth), Firštejn, *Antropologičeskie dannye*, s.32-33.

[465] Bu sonuncusu sadece, yüksek bir rütbe olduğu Karahanlı zamanında geçer. Bkz. Clauson, *ED*, s.905-906. Krş. Németh, *HMK*, s.103; Köprülü, 1938/1983, s. 95-98.

[466] Bunlar çoğunlukla Menander ve Theoph. Sim'de kaydedilmiştir. Bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.82, 83, 95, 125, 149, 168, 172, 265, 284, 299, ve orada belirtilen edebiyat.

[467] Clauson, *ED*, s.384; Lessing, *MED*, s.76.

qulabuz'un 'kılavuz' Oğurcası[468]), Ἐρμίτζις (Ermiş?, O.K.), Καvδίχ (Kandık, O.K.), Κουνίμων (krş. Gepid ismi *Cunimundus)*, Κόχ (Türk. *kök* 'mavi', veya *qoğ, qoq* 'kok, kül'[469]), Σαμούρ (Samur, O.K.), Σόλαχος (Türk. *solaq*, Moğ. *soluġai* 'solak'[470]), Ταργίτης /Ταργίτιος/*Tergazis* (Targit, Moğ. *tergeçi(n)* 'araba yapıcı, araba sürücü'[471]). Konstantinos Porphyrogennetos, Hırvatların Dalmaçya'yı Avarlardan alması bahsinde Κλουκας, Λόβελος, Κοσέντζης, Μουχλώ, ve ulusa isim veren Χρωβάτος kardeşlerle, onların kızkardeşi Τουγά ve Βουγά'yı zikreder (Sırasıyla Külük, Alpel, Kösenci, Mügel, Tuga ve Buga, O.K.). Moravcsik bu isimlerden bazılarının muhtemelen Avar kökenli olduğunu düşünür.[472] Latin kaynakları da (Einhard) bir Avar ismi olan *Canuzauci / Camzauci* (Türk. *qamsauçi* 'kam, şaman görevli') ve yedek kuvvetler için bir tabir olan *befulci* kelimelerini kaydetmiştir.[473]

Németh, Avrupa Avarlarının Ortak Türkçe konuştuklarına inanır[474] fakat yukarıdaki malzemenin gösterdiği gibi, bu bir kesinlik derecesinde olamaz. Kesin olan şey, Türkçenin, Oğurca ve belki diğer biçimleriyle, Avar birliği içinde konuşulduğudur. Avar sitelerinde bulunup okunan oyma yazılar bunu göstermektedir.[475] Avarlar, Moğolca kökenli isimlerini korurken zamanla Türkçeyi benimsemiş de olabilirler. Fakat bu sadece bir tahmindir.

Avrupa Avarları tipik bir Avrasya göçebe boy birliği gibi davranırlar. Kökleri War-Hun devletlerinde, ya Jou-Jan veya Eftalitlerde, veya belki de ikisinde birden olan çekirdek kabilelerle, ilerledikçe kendilerine yeni toplulukları katarak batıya kaçtılar. Bu sadece onların İç Asya bileşenlerini azaltmadı, şüphesiz dil değişikliklerine de yol açtı. Bu yüzden Avrupa Avarlarının İç Asyalı bir çekirdeği olan, içinde pekçok Altay ve Altay-dışı dillerin konu-

---

[468] Clauson, *ED*, s.617-18: qulâvuz, kökeni karanlık bir kelime.

[469] Clauson, *ED*, s.609, krş. *qoq-* 'vurmak' ve *qo:q-* 'azalmak'.

[470] Clauson, *ED*, s.826; Lessing, *MED*, s.726.

[471] Lessing, *MED*, s.805.

[472] Cons. Porph., *DAI*, s.142; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.97, 161, 164, 178, 203, 319.

[473] Németh, *HMK*, s.104; Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s.228-229.

[474] Németh, *HMK*, s.103, 104.

[475] Bkz. Harmatta, 1987. Bu metinler pekçok tercüme sorununu da birlikte getirmektedir.

şulduğu, etnik olarak karışık bir kabileler birliği olması şaşırtıcı olmamalıdır.

Avarlar Karadeniz-Hazar bölgesine 557 civarında varmış olmalılar. Alan yardımı ile gönderilen Καvδίχ yönetimindeki bir elçilik vasıtasıyla 558 yılında hemen İstanbul ile ilişkiye girdiler. Hep bozkır göçerlerini denetleyebilecek ve İran'ı tehdit edebilecek bir güç arayışında olan Bizans da onlarla anlaşmaya vardı. Ancak Avarlar zor 'bağlaşıklar' olduklarını gösterdiler. İstanbul'un bu yeni müttefikleri Sabir, Utigur, Kutrigur ve Antları yendikten veya kendi denetimlerine aldıktan ve şimdi Küçük İskitya'da (Dobruca) toplandıktan sonra, İmparatorluğu da tehdit ettiklerini gösterdiler. Sonuç olarak, 562/563 veya 568 yılında Avarlar İstanbul'a tekrar hediyeler ve toprak için bastırınca, Göktürklerle diplomatik ilişki kuran Bizans daha az uysal davrandı.

Iustinianos'un yatıştırma siyasetine karşı çıkan istikrarsız 2. Iustinos'un (565-578) yönetiminde ilişkiler kötüleşti.[476] Şüphesiz Göktürk tehdidinin yaklaşmasıyla artan Avarların Orta Avrupa denemeleri, onları Franklarla temasa getirdi. 561 veya 562 yılında Frank Kralı Sigibert tarafından püskürtüldüler. Fakat 565 veya 566'da Avarlar Frank kralını ele geçirerek intikam aldılar. 567-68'de şimdi Lombardlarla birlik olarak Gepidleri Panonya'dan çıkardılar. Avar 'müttefiklerinden' ve onların Bizans ile kaypak ilişkilerinden korkan Lombardlar, Ostrogot krallığının yeni çöktüğü İtalya'ya göç ettiler. Kutrigur ve diğer Oğur-Bulgar unsurlarını kendilerine bağlayan Avarlar, Panonya'da hakim güç oldular.[477] Göktürk baskısı diğer Batı Avrasya bozkır boylarının Avar birliğine sığınmasına yol açtı. Bu yüzden bunun ardından onlara, Theophylaktos'un belirttiği üzere, Ταρνιάχ (Tarniak), Κοτζαγηροί (Kotzagir) ve War-Hun kökenli oldukları açık olan Ζαβενδὲρ (Zabender) boyları katıldı.[478]

Bayan Kağan'ın yönetimindeki Avarlar, 580'lerde Bizans'ın Balkanlardaki topraklarına bir dizi saldırı gerçekleştirdiler. Bu

---

[476] Menander, *EL*, yay. de Boor, s.442-46, Menander/Blockley, s.138/139-144/145; Chavannes, *Documents*, s. 219-235; Pigulëvskaja, *Sirijskie istočniki*, s.70, 94-95; Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s.164-65. Göktürklerin Bizans'la ilk temaslarının tarihlemesi biraz belirsizdir. Bkz. 5 Bölüm, dipnot 562.

[477] Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s.165-70; Angelov, *Obrazuvane*, s.137, 139.

[478] Theoph. Sim., yay. de Boor, s.260.

teşebbüste onlara, 1. Iustinianos zamanında bu saldırıları başlatan Slavlar katıldılar. Çoğu kez Avar ve Slavlar birlikte hareket ediyor ve bazen de Avarların öncü rolü aldığı görülüyordu. Ancak Avar akınları, onlardan önceki Hunların akınları gibi, doğasında yağmacı, göçebeliği terkeden bir toplumun infilakları niteliğinde idi. Slav akınları yerleşme ve kapsamlı etnik değişikliklerle sona erdi. Avar akınları ise hayli ganimet getirmişti.

Avar-Slav-Bizans ilişkilerinin ayrıntılarını tartışmaya gerek yok. Avarlar sadece Slav müttefikleri veya tabileri ile Bizans'ı yağmalamadılar, bazen de Bizans'ın bağlaşıkları olarak Slavlarla savaştılar. Bizans'ın Balkanlar'daki mücadeleyle meşgul olduğu sırada Sâsânî İran ile de mücadeleye kilitlendiğini belirtmemiz iyi olur. 626'da İstanbul korkuların en büyüğünü yaşadı. Avar, Slav ve İranlıların Bizans karşıtı güçleri, İmparatorluk başkentine başarısızlıkla sona eren bir hücum yaptılar. Bu başarısızlık Avar gücünde biraz zayıflama olduğunu göstermiş olabilir. 620'lerin başlarında Samo (öl.649) adlı bir Frank tüccar, belki Bizans'ın etkisiyle Batı Slavlarını Avar hakimiyetine karşı ayaklandırdı ve kısa ömürlü bir devlet kurdu.[479]

Bizans diplomatik taarruzu Karadeniz bozkırlarındaki Bulgar boylarını da etkiledi. Bunlar, kendisiyle Bizans'ın parlak imparatoru Herakleios'un (610-641) yakın ilişki kurduğu Kubrat'ın önderliğinde, 630'larda güçlü bir konfederasyon kurdular. Herakleios, Batı Göktürkleriyle de ittifak akdetti. Bu gelişmeleri sonraki bölümlerde inceleyeceğiz. Sadece, Bizans'a Avar tehdidinin şimdi azalmaya başladığını kaydetmek için Avar tarihinin bundan sonraki akışına bir göz atabiliriz. Artık kötürüm hale gelmiş, ama hala akın yıllarından kalma şaşılacak bir zenginliğe sahip olan Avar devleti, 8. yy sonlarında Frankların eline düştü. Göründüğü kadarıyla Panonya'daki Avar toplulukları, Bulgar unsurlarla birlikte Macarların gelişine kadar yaşamışlardır.[480]

Bu bölümde oldukça farklı iki siyasi varlık türünü inceledik. Hunlar ve Avarlar ikisi de, göçleri boyunca biraz veya bayağı değişmekle birlikte, kendileriyle birlikte Batı Avrasya'ya bir devlet yapısının unsurlarını getiren İç Asya konfederasyonlarını temsil

---

[479] Obolensky, *Byzantine Commonwealth*, s.59.

[480] Tomka'nın araştırmasına bkz., 1971, s.217-52.

ediyorlardı. İkisi de Avrasya bozkırlarının Doğu-Orta Avrupa'daki son durağının sahibi oldular: Macar ovası. Burada iktisadi (göçebeliğin terki) ve etnik olarak daha da değiştiler. Hun devleti, Attila'nın akınlarıyla zirveye çıkan kısa bir iktidar döneminden sonra çöktü. Slavların Balkanlara hareketinden faydalanan Avar birliği, komşularına akınlar sayesinde hayli zenginleşmeyi başardı. Göçer veya yarı-göçer kalan Oğur boyları ise kürk ticaretine daldılar ve orman sakinleri, büyük ölçüde bu ticaretin kendilerini temasa getirdiği Fin-Ugor halkları üzerinde güçlü bir etki icra ettiler. Bunlar bozkır bölgesinde bir devlet kurmamışlardır.

Hsiung-nu ve onların yakın takipçilerinden War-Hun ve Oğur halklarına, göçebe Avrasya'nın temel tarihi gelişmelerini ve etniksiyasi güçlerini inceledikten sonra, birkaç kritik anın geniş çerçevesini ayırdedebiliriz. Hsiung-nu devlet yapısının yükseliş ve çöküşü, göçebelerin batıya doğru göç dalgasını ateşlemiştir. Hsiung-nu'ların etnik aidiyetleri ne olursa olsun, bu göçlerin, Orta ve Batı Avrasya'nın sonraki Türk halklarının etnik temel bloklarını hazırlayan hayli kalabalık Türk unsurları batıya getirdiği açıktır. Daha fazla Türk (özellikle Oğur) topluluğunu batıya taşıyan bir dizi göç de, Jou-Jan ve Eftalit devletlerinin kurulma ve yıkılmalarını izledi. Bu Türk topluluklarının bozkırın İranî halklarıyla etkileşimi kaynaklarımızda büyük ölçüde ihmal edilir. Ancak bu kritik bir safha idi. Arkeoloji ciddi bir kültürel alışverişi gösteriyor. Tahminen bu, Avrasya boyunca kimi İranî göçebelerin Türkleşmesiyle sonuçlanmıştır. Bu oldukça yavaş, 13. yy'daki Moğol istilasının arefesinde kesinlikle bitmemiş olan bir süreçti. Bu uzun girişi tamamladıktan sonra, Göktürklerin tarihine dönebiliriz.

5. BÖLÜM
AVRASYA'NIN GÖKTÜRK İMPARATORLUKLARI

Gördüğümüz gibi, Göktürkler Moğolistan'daki efendileri Jou-Jan'lara karşı ayaklandılar ve Birinci Göktürk Kağanlığı'nı kurdular. 'Büyük Yabgu T'u-wu'nun oğlu Bumın, *I-li k'o-han* (*İlig Kağan* 'illi, devletli kağan') unvanını aldı.[481] O ana kadar Jou-Jan'ların demircileri olarak geçen bu halkın ani ortaya çıkışı ve İç Asya'nın siyasi-askeri işlerinde öncelikli bir konuma yükselmesi çok yakından tetkiki gerektirir. Bu sadece hızlı bir yükseliş değildi, bunu takiben Türk halklarının çoğunun Türk dışı dünyadaki adlandırması olan bir ismi öne çıkarmıştı.

Türk Adı

Barthold bu budun adının yayılmasını, onu rastladıkları bütün Türk göçebelere ihsan ederek 'umumileştiren' Müslüman yazarlara yükler. Ona göre, bu isim İslam dünyası dışında yaygın kullanılmamıştır.[482] Kuşkusuz, Müslüman yazarlar bu budun adının İslam dünyasında ve İslamlaşan Türk halkları arasında yayılmasında bir rol oynamışlardır. İslam dışı Türk dünyasında ise bunun böyle olması zordu. Fakat bu terimin sürekli bir kullanımını görü-

---

[481] *İllig, ellig*, sonraları *ilig, elig* 'ili olan' kelimesi 'kral, yönetici' anlamını kazanmıştır. Bkz. Clauson, *ED*, s.141-142. Aynı zamanda bkz. 4. Bölüm, n.12. Soğdcada ona *bġ βwmyn ġéġén* 'Bey Bumın Kağan' derlerdi. Bkz. Kljaštornyj, Livšic, 1972, s.86.

[482] Bartol'd, *Dvenadcad' lekcij, Sočinenija*, V, s.40. O, *Suvarṇaprabhâsa/Altun Yaruq*'taki (10. yy Uygur) *türk uygur tili* ve Rus' *Tork* (Batı Oğuzları için) kullanımlarını da alıntılar.

yoruz. Bu, belli geleneklerde ve Göktürk kağanlığı ile ilgili siyasi kimliklendirme biçimlerinde ısrara hamledilebilir. Bu yüzden Uygur Manihey belgeleri *bu qam(u)ğ Türk budun* (tüm bu Türk halkı), *adınçığ türkçe başik* (özel bir Türk marşı) göndermelerini yaparlar.[483] Devletleri Göktürk kağanlığından türeyen Hazarlar, Çin, Bizans, Gürcü ve Arap kaynaklarınca Türk olarak adlandırılır. Bu belki de Hazarların bu ismi kendilerinin kullandığını göstermektedir. Açık şekilde bu kullanım, belki de mahalli geleneği yansıtan İslami coğrafya yazınının alışkanlıklarının çok ötesine gitmiştir. Hazar kağanlığının himayesi altında bulunan ve Panonya'daki yurtlarını işgal etmeden önce Hazar siyasi örgütlenmesinin öğelerini benimseyen Macarlar, çağdaş Bizans ve belki başka kaynaklarca muntazaman Türk adlandırılmışlardır.[484] Güçlü bir Türk Uygur kültürel alttabakası olan Karahanlıların (Arap abecesinin yanında Uygur yazısı da kullanılmıştır) Türk-İslam edebiyatında Türk budun adının görünmesinin veya Memluk devletinin *Dewlet el-Atrâk* (Türklerin Devleti) olarak adlanmasının Müslümanların kullanımını mı, yoksa eski geleneklerin devamını mı yansıttığına karar vermek daha zordur. Maalesef, Ortaçağ'daki Türk nüfusunun etnik bilinci hakkında çok az verimiz vardır.

Türk budun adının yazılı kaynaklarda ilk geçişi de aynı şekilde sorunludur. *Türk*'ü İskitlerin ilk kralı Ταργιτάος (Targitay, Herod. IV.5), aynı kaynaktaki (Herod. IV. 22) ve kadim çağın diğer yazarlarındaki[485] Τύρκαι/ Τύρκαι, Tevrat'taki *Togarma*, Hint kaynaklarındaki *Turukha / Turuška*, Asur belgelerindeki *Turukku* ve diğerleri ile bağlama teşebbüsleri yapılmıştır.[486] 420 yılı civarında Fars yazmalarında Türklere muğlak işaretler vardır. Antakyalı Ioannes, isminde *Türk-Hun* veya *Türkün* kelimesinin görülebileceği

---

[483] Von Le Coq, 1019, s.10; von Gabain, 1929, s.414; Aynı zamanda bkz. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*, s.157.

[484] Konst. Porph., *DAI*, s.170-179; Németh, *HMK*, s.176, 195-96; Golden, 1982, s.58-59, 61-63.

[485] Dovatur'daki metne bkz., *Narody*, s.100/101, 108/109, 207-208 n.141, 246-247 n.228. Bu isimler Pliny'de (Hist. Nat., IV.19) *tyrcae* ve Mela'da *turcae* (I, 116) olarak geçer (Bkz. Aalto, Pekkanen, *Latin Sources*, I, s.55, II, s.232, aynı zamanda Dovatur'da alıntılanmış, s.247). Uralbilimciler, çok yayında Iyrkai olarak geçen Herodotos'un Tyrkai kelimesinin muhtemelen Uralca olduğunu önerirler. Bkz. Hajdu, *Finno-Ugrian*, s.65-66. Sinor, "Establishment", *CHEIA*, s.285, 287, böyle erken bir tarihte bu uzak batıda Türk varlığı ihtimalini dışlamaz.

[486] Kafesoğlu'nun araştırması, 1966, s.306-307; *Türk Dünyası El Kitabı*, s.692.

bir Τουργοϋν'dan bahseder. Eftalit belgeleri, Türk olarak da yorumlanan TORKO'yu kaydeder.[487] Göktürklerle akraba bazı toplulukların 552'den önceki dönemde Batı Avrasya bozkırlarında faaliyet göstermeleri haliyle mümkündür ama öyle gözükmüyor. Türklerin belirdiği 6. yy ortalarından önceki dönemle ilgili Fars kaynaklarının[488] bu budun adını tarihleme hatası ile kullanıyor olmaları akla geliyor. Aslında bu ismin o zaman husule gelmiş olması da gayet mümkündür.

Türk adı çeşitli kaynaklarda iki biçimde, tekil *Türk* ve çoğul *Türküt* olarak geçer: Çin. *T'u-chüe* (T'u-küe < *t'uət-kiwət ve-ya *Dwïδ-kiuδ = *Durküt = Türküt), Soğd. (Bugut yazıtı): *trkwkt* (Harmatta'nın önerdiği Soğd. *Turkit biçimi *Twrky*'den gelir, *Turkit*, Soğdça çoğul). Orhon yazıtlarında geçen Türk unvanlarında ve bugün sadece Moğolcada (-d) bulunan çoğul eki *–t* taşıyan biçimlerin, bu ismin Jou-Jan biçimine, en azından bir Jou-Jan mirasına işaret edebileceği iddia edilmiştir. Gerçekten de, bu unvanlardan bazılarının Jou-Jan veya diğer bazı İç Asya kaynaklarından alınmış ve asli çoğul biçimini korumuş olmaları gayet mümkündür.[489] Diğer kaynaklar bu çoğul biçimi yansıtmazlar: Soğd. *twrk*, Orta Fars. *turk*, Arap. *trk* (çoğ. *atrâk*), Süry. *Tur-kaye*, Yunan Τοὐρκος, Sanskrit *turuška*, Tibet. *drug, drugu*, Hotan *ttûrk, tturki*.[490]

Türk'ün etimolojisi belirsiz durmaktadır. Müller, Thomsen ve diğerlerine dayanan Németh, onu *türk* 'güç, kuvvet, kudret' keli-

---

[487] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.319; Haussig, 1953, s.310.

[488] Kr. 'Türklerin kralı Xâqân'a gönderme yapan Ṭabarî, yay. Ibrâhîm, II, s.75, Ṭabarî/Nöldeke, s.99.

[489] Pelliot, 1915, s.687-88; Harmatta, 1972, s.273; Kljaštornyj, Livšic, 1972, s.72, 85. Kononov da, *Grammatika*, s.147, Türkçe'deki –t ekinin Soğdça kökenli olduğunu öne sürer. Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.102-103, bir tanımlama yapmakmızın bunu öylece İranî *-at, -it, -ut*'tan alır. Bence Pelliot hedefe daha yakındır. Orhon Türkçesinde bulunan bu ve diğer çoğul biçimler Moğolcada da bulunurken, ör. Türk. *–n, -s*: eren 'erler'; ışbaras (<ışbara, bir unvan), bu özel biçim için İran diline dönmeye gerek yoktur. Bunlar belki boy isimlerinde de gözükmektedir: Tölis, Tardus (Tarduş) ve Türgis (Türgiş). Bkz. Tekin, *Grammar*, s.121-122; Kononov, *Grammatika*, s.145-47. Fakat Orhon Türkçesinde bunlar genellikle 'resmi' terimlerle kullanılmaz, yani *oğlut* 'oğullar, çocuklar'. Bunları İranî veya illa da Moğolca biçimler olarak görmek zorunda değiliz. Belki de aynı Altayca (veya bölgesel) kaynaktan çıkıyorlardı ve bir zaman her iki topluluk için de ortak idiler. Bu şekilde, Ortak Türkçe ile en çok özdeşleşen çoğul biçimi *-lar/-ler* bile Moğolca *-nar/-ner* ile karşılaştırılabilir.

[490] Kljaštornyj, 1965, s.278; Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.101.

mesinden getirir.[491] Diğerlerinin yanında Clauson ise, bu budun adının özgün biçimini *Türkü* olarak görüp, buna pekçok noktadan itiraz eder.[492] Tekin bunu *türük* ve *türk* olarak okur.[493] Yazıtlarda bunun bazı durumlarda etnik içerikten yoksun bir manada kullanıldığı görülmektedir. Kısaca, bilimsel kamuoyunda mutabakat yoktur.[494]

Orhon yazıtlarında geçen, hem etnik, hem de siyasi anlam veren diğer bir kullanım vardır. Kül Tegin yazıtında, *idi oqsız kök türk* 'hakansız ve devletsiz Kök Türkler' ibaresi görülür.[495] Türkçe'de *kök* (*kö:k*) 'gök, gök rengi, mavi, boz' anlamı verir.[496] Türk renk yönleme sisteminde 'mavi' doğuyu anlatır. Bu yüzden, *Kök Türk* 'Doğu Türkleri' anlamına gelir.[497]

Göktürklerin Kökeni Meselesi

Türklerin aslı ile ilgili etnik türeyiş destanları Çin hanedan yıllıkları *Chou-shu* (629 civarında tamamlandı), *Sui-shu* (629-636 arasında yazıldı), *Pei-shi* (659 civarında tamamlandı) ve *Yu-yang tsa-tu'da* (860 civarı) korunmuştur. Bu destanlar[498] Türklerin, Hsiung-nu'ların aslında 'Batı Denizi'nin[499] sağ yakasında oturan ayrı veya bağımsız bir kolu olduğunu bildirir. Eğer burada gerçek-

---

[491] Németh, 1927, s.275-281; Kafesoğlu onu izler, 1966, s.315-17; Róna-Tas, *Introduction*, s.9-13.

[492] Clauson, 1962, s.99-101.

[493] Tekin, *Grammar*, s.388.

[494] Doerfer'deki uzun tartışmaya bkz. *TME*, II, s.483-495 (özel. 491-494) ve Kononov'un kısa araştırması, *Rodoslovnaja*, s.81 n.21.

[495] Ajdarov, *Jazyk orxonskix pamjatnikov*, s.290; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.8/9.

[496] Clauson, *ED*, s.708-709.

[497] Sinor, 1982, s.155.

[498] Kaydadeğer çeviriler: Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.220-222; Liu, *CN*, I, s.5-6, 40-41; Sinor, 1982, s.223-31 ve onun yorumları "Establishment", *CHEIA*, s.288; Ögel, 1957, s.84-88; aynı zamanda bkz. *Türk Mitolojisi*, I, s.18-29.

[499] Liu, *CN*, II, s.495 dn.41, 'Batı Denizi'nin değişik zamanlarda Aral gölü, Akdeniz, Kuku-nor vs. işaret eden değişken bir kavram olduğu yorumunu yapar. Liu ve diğerleri burada Hazar denizinin kastedildiğine inanırlar. Kljaštornyj, 1965, s.278, bunun, ayakları Gaşun-nor ve Sogo-nor'a akan Edzin gölü deltası olduğunu öne sürer. Burası Liang eyaletindeki (Kansu'nun ve Turfan çukurunun çoğunu kaplar) çok sayıda küçük göl ve tuz bataklığı alanıdır. Bu, bu terimin 4-5. yy'lardaki coğrafi kullanımıdır. Sinor, 1982, s.226, Sui hanedanı zamanında (581-617) Hsi-hai *"Fu-lin, yani Bizans imparatorluğuna komşu olarak düşünülürdü"* kaydını düşer.

te Hazar kastediliyorsa, bu erken Türk anayurdunu Batı Avrasya'ya koyacaktır. Mevcut yurttan biraz uzakta bir anayurt icat etmek ise etnik oluşum ve hanedan kuruluş efsanelerinin bir âdetidir. Göktürklerin aile/uruk ismi A-shih-na olarak kaydedilir. Komşu bir halk (Lin devleti) tarafından tamamen katledilen bu halktan, sadece düşmanlarının (ayaklarını keserek) sakat bıraktığı ve bir bataklığa fırlattıkları bir çocuk sağ kalır. Ona orada bir dişi kurt bakar ve o da kurdu hamile bırakır. Düşmanlarının 'kralı' onun hala sağ olduğunu öğrenince, öldürmek üzere birini gönderir. Dişi kurt doğuya, Kao-chang (Koço, Turfan'ın 48 km doğusu[500]) devletinin kuzeyindeki (veya kuzeybatısı) bir dağa kaçar. Orada, içinde bol otlu bir ovanın bulunduğu bir mağarada 10 çocuk doğurur. Bunların hepsi soyadlarını alırlar; biri de kendini A-shih-na adlandırır.[501] Bu sonuncusu onların önderi olur ve kökenlerini göstermek için bayraklarına bir kurt başı yerleştirir. Sayıları katlanır. Nesiller sonra A-hsien-shih başkanlığında mağaradan çıkıp, Ju-Ju/Jou-Jan'lara tabi olurlar. Chin-shan'ın ('Altın Dağ' = Altay < **altañ* ? Türk. *altun* > Moğ. *altan*, krş. Altayca *ñ* > *n/y*, ör. Türk. *qoñ/qoy*, Moğ. *qoni*, Türk. *Qıtañ/Qıtay*, Moğ. *Qitan*) güney yamaçlarında yaşıyorlardı.

Chou-shu, Türklerin Hsiung-nu'ların kuzeyindeki So ülkesinde[502] neşet ettiklerini söyleyen bir diğer haber içerir. İçlerinden birisi, I-chih-ni-shih-tu kurttan doğan 17 (veya 70) kardeşi olan A-pang-pu bunların başında idi. Kardeşlerinin zeka kapasitesi sınırlı iken (ve bu yüzden ülkeleri harap edilirken), (I-chih-)ni-shih-tu rüzgar ve yağmuru denetleme gücüne sahipti. Kış Ruhu ve Yaz Ruhu'nun kızlarıyla evlenmişti. Onlardan birinden doğan dört çocuktan birisi beyaz bir kuğu haline geldi. Öbür üçü ayrı devletler kurdular. Birisi A-fu ve Chien ırmakları[503] arasında Ch'i-ku[504] adlı

---

[500] Sinor, 1982, s.226.

[501] Sinor, 1982, s.225: "Ondan gelenlerin her biri bir soyadı aldı ve kendini A-shih-na adlandırdı."

[502] So/Sou'nun yeri açık değildir. Ögel, 1957, s.99. Liu, *CN*, II, s.489 n.8, Hsien-pi topraklarıyla bir bağlantıyı kaydeder, fakat onu çok önemli görmez. Sinor, "Establishment", *CHEIA*, s.287-88, So'yu, belki örülmüş veya kurdeleli saça işaret eden Çince *so* 'ip, bağlamak' ile irtibatlandırır. Bu onları Moğol Tabğaç/T'o-pa – Hsien-pi dünyasına bağlayabilir.

[503] Liu, *CN*, II, s.489 n10 ve 11: A-Fu = Ubbsa denizi (?), Chien-shui = Ulu Kem, yani Yenisey'in yukarı akışı. Sinor'un, 1982, s.226, izlediği Kljaštornyj, 1965, s.278, A-Fu için Abakan ve Chien için Kem/Yenisey'i önerir.

devleti kurarken, diğeri Ch'u-chih nehri üzerinde, en büyük oğlu ise Chien-hsi-ch'u-chih-shih dağında devletlerini kurdular.[505] Burada ateş yakarak onları kurtaran en büyük oğul, A-pang-pu'dan inen diğer boyların da önderi seçildi. Onun adı No-tu-lu-shih/Na-tu-liu-shih (şad) idi ve kendisine *Türk* lakabı verildi. 10 karısından, her biri annelerinin soyadını alan çocukları vardı. A-shih-na onun kapatmasının çocuğu idi. Babasının ölümünden sonra bir yükseğe zıplama yarışmasını kazandı ve A-hsien-shih (şad)[506] unvanı ile önder seçildi. İlk Göktürk kağanı Bumın/T'u-men, (Ta-yehu 'Büyük Yabgu' sanını taşıyan[507]) T'u-wu'nun oğlu ve Na-tiliu'nun oğlu A-hsien-shih'in torunu idi. *Chou-shu,* onların Çin sınırına ilk kez ipek ticareti için geldiklerini kaydederek devam eder.

Bu haberlerde Türklere has olmayan pekçok folklorik unsurun bulunduğunu söylemeye gerek yok. Çin haberleri, babası Hsiung-nu'lar tarafından öldürülünce vahşi doğayla başbaşa kalan ve kuşların yiyecek getirip kurtların emzirdiği Wu-sun K'un-mo'sundan da böyle bahseder.[508] Sinor, motiflerin bu benzerliğini, ilerde geleceğimiz bir nokta olarak, Türklerin oluşumunda İranî bileşenin bir delili olarak yorumlar.[509] *Wei-shu,* Kao-chü'nün de (Uygurları çağrıştırır) bir kurt atası olduğunu bildirir.[510] I-chih-ni-shih-tu'ya atfedilen unsurlar, yağmur ve rüzgara hükmetme Türk ve Moğol şamanların meşhur bir özelliğidir (krş. *yat* 'yağmur ve rüzgar getirmek için taşlarla kehanet'[511] *yatçı, yada taşı* 'yağmur taşı' vb.).[512]

---

[504] Liu, *CN,* II, s.489 dn.12: Kırgız için Çince tabirlerden biri.

[505] Liu, *CN,* II, s.489-490 dn.13 ve 14, Ch'u-chih'yi Yenisey (Sinor, 1982, s.226: Orta Yenisey) ve Chien-hsi-ch'u-chih-shih dağını ise *T'ang-shu*'nun Kırgızlar üzerine notundaki Ts'ing-shan (= Han-t'eng-ko-erh-shan –Batı Sayan ?) olarak teşhis eder.

[506] *Hsien* karakteri Hsiung-nu unvanlarında gözükür ve 'bilge' anlamını verdiği anlaşılır. (krş. Türk. *bilge*), Ögel, 1957, s.112.

[507] T'ang-shu'da geçer, bkz. Liu, *CN,* II, s.490 dn.18.

[508] *Shih-chi*/Watson, II, s.271.

[509] Sinor, 1982, s.236. Bu bağlamda, kağanın koruma memurlarına da verilen isim olan Türk. böri'nin 'kurt' bazılarınca İranî *bairaka* 'korkunç' veya *birûka vb.'den türediğinin düşünüldüğünü belirtebiliriz. BSevortjan, *ÉtSl.*, II, s.219-221.

[510] Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.214-15.

[511] Kâšgarî/Dankoff, II, s.230, 307.

[512] İnan, *Şamanizm,* s.160-65; Harva, *Die religiösen Vorstellungen,* s.221-23; Ögel, 1957, s.108; Roux, *La religion,* s.95-98.

Gerçekte etnik türeyiş karakterinde olmayan üçüncü bir hikaye *Yu-yang tsa-tu*'da korunmuştur. Bu hikaye Türklerin *"A-shih-tê mağarasının batısında yaşayan"* bir göl ruhu olan Shê-mo-shê-li'den geldiklerini nakleder. Sonra Shê-mo'nun, göl ruhunun kızının emriyle, beyaz bir geyik tarafından nasıl göle getirildiğini anlatır. Shê-mo, göl ruhunun kızı tarafından rüyasında, ilişkilerini korumaları için onun av sırasında, *"atalarının doğduğu mağaradan"* çıkacak olan *"altın boynuzlu beyaz geyiği"* okuyla vurması gerektiği konusunda uyarılmıştır. Ancak geyiği onun adamları öldürmüştür. Buna kızan Shê-mo, geyiği öldürten kabilenin reisi A-erh'in kellesini almış ve bundan sonra A-erh'in kabilesinden göğe insan kurban edilmesini emretmiştir. Onun insan kanı akıtmasından nefret eden göl ruhunun kızı ise arayı bozmuştur.[513]

Çin kaynakları türeyiş destanlarına ilaveten, Türklerin erken mukadderatına biraz ışık tutan doğrudan tarihi haberler de sunarlar. *Sui-shu*, Türklerin aile/uruk ismi A-shih-na olan P'ing-liang (= Kansu'da P'ing-liang-hsien)[514] bölgesindeki 'karışık Hu barbarlarından' geldiğini söyler. Kuzey Wei imparatoru T'ai-wu-ti (424-452) Kansu'da Kuzey Liang devletçiğini (397-439) kuran Hsiung-nu boyu Tsü-ch'ü'yü ortadan kaldırdığı zaman, A-shih-na ve 500 kadar aile Jou-Jan'lara kaçmıştır. Altaylara yerleşerek demircilikle uğraşmaya koyulmuşlardır. Sui-shu'nun yorumuna göre, *Türk* ismi 'miğfer' anlamına gelir ve Altay'ın bir miğfere benzemesi *"sebebiyle onlar kendilerini bu isimle adlandırmışlardır."*[515]

Bunlar hep farklı ve pekçok geleneği yansıtan haberlerdir. Bu karmaşıklık ise büyük ihtimalle Türklerin çeşitli unsurlardan oluşan karma bir topluluk olduğunu göstermektedir. Bu yüzden, erken bir anaerkilliğin izlerini taşıyan bu toplumda bir önder, Natu-liu Şad dışardan getirilmiştir.[516] Çoğunlukla kurtarıcı gücü o-

[513] Bkz. Sinor, 1982, s.230-231. O, A-shih-tê'nin anneleri şaman olan Toñukuk ile An-lu-shan'ın oymağının ismi olduğunu kaydeder. (Liu, *CN*, I, s.267).

[514] *Hu* (ɣə < *gá, Pulleyblank, 1983, s.449), esasında Hsiung-nu gibi 'Kuzey Barbarları' için kullanılan bir tabir iken, sonraları genel olarak 'Barbarları' veya onların arasından, örn. Tung hu (Doğu Barbarları) gibi, kimi toplulukları anlatır hale gelmiştir. Bkz. Liu, *CN*, II, s.519 n.208; Ögel, 1957, s.91-92. Ögel bu bölgeyi, idari merkezi Ordos'ta olan Hsia devletçiğini kuran Hsiung-nu Ho-lien boyuna/uruğuna bağlar. Bunlar 432'de ezilmiş ve dağıtılmışlardır.

[515] Liu, *CN*, I, s.40, II, s.519 n.209; Yamada, 1985, s.243.

[516] Sinor, 1982, s.229, 232, 236, 237.

lan yabancı kökenli yönetici teması, pekçok kültürde oldukça yaygındır. Yerli ve yabancı kurucu hanedanlar, kendilerinin kutsallığına ve ülke ve halka bahşettikleri kuta vurgu yapan bir ideoloji oluşturmak için kabile efsaneleri ortaya atarlar veya olanları kullanırlar. Bu, budunun oluşmasında önemli bir rol oynar.[517]

Bu durumda, A-shih-na'nın gerçek kökleri nedir? Türkleri meydana getiren unsurlar nelerdir? Bunu cevaplamak için onların en erken tarihlerine bakmalıyız. Somut gerçekler çok seyrektir ve pekçok yoruma kapı açarlar.

Büyük ölçüde *Sui-shu*'daki haberlere dayanan Kljaštornyj, Türklerin erken tarihini şöyle kurar: Kuzey Wei hakimi T'ai-wu-ti genişlerken, A-shih-na'nın atalarının bulunduğu Kuzey Liang devletçiğini de içeren pekçok bölgeyi ele geçirdi veya tahrip etti. A-shih-na ve diğerleri Kao-chag'a (439 civarı) ve oradan Güney Altaylara kaçtılar (460 civarı). Bu ikinci bölgede Türk ismini aldılar. Altaylara yerleşmeden önce (3. yy'dan 460'a) dil olarak Hint-Avrupalıların (İranî ve Tohar) hakim olduğu yerlerde yaşıyorlardı. Bu yeniden kurmada, beklendiği gibi, Türk etnik oluşumunun pekçok safhası vardır. Kansu-Kao-chang ve Altay dönemleri bunda başrol oynar. Kljaštornyj, A-shih-na isminin ya İranî (krş. Hotan *âṣâna* 'değerli, asil') veya Toharca (*âṣâm, aṣâm*) asıllı olduğu yorumunu yapar.[518] Bu çizgide ilginç bir teklifi, A-shih-na'yı Menander'in bildirdiği 'Türklerin en eski yöneticilerinin ismi'[519] Ἀρσίλας olarak teşhis eden Beckwith yapmıştır. O, *"Türklerin ilk hükümdarının yabancı annesinin bu ismini"* Tohar unvanı *Âršilâñci* ile karşılaştırdığı ve Türk. *arslan* ile bir bağlantıyı akla getiren **Aršila* olarak yeniden kurar.[520] Böyle bir bağlantı imkansız değildir. Türkçede, bu halklara hem yakınlığı, hem de güçlü kültürel etkilenmeyi gösteren pekçok Hint-Avrupa veya daha özel

---

[517] Smith, *Origins*, s.58-59.

[518] Kljaštornyj, 1965, s.276-81; *Drevnetjurkskie*, s.110-116. Son çalışmalarında da Kljaštornyj (19-94, s.445-447) A-shih-na uruk adı Hotan-Saka *âṣṣəina-âššena* "gök, mavi," Soğdca *Axsâne* "gök, mavi," Toharca *âśna* "koyu mavi" kelimeleriyle bağlamaktadır. Öyleyse *Kök Türk* tabirindeki *kök* kelimesi A-shih-na karşılığı olmalıdır.

[519] Menander, *EL*, yay. de Boor, 204, yay. Blockley, s.172-173.

[520] Beckwith, *Tibetan Empire*, s.206-208. Clauson, *ED*, s.238, *arslanı*, *-lan* ile biten öbür hayvan isimlerine (*qaplan, sırtlan*) benzeyen Türkçe asıllı bir kelime olarak görür.

olarak İranî ve Toharca ödünçlemeler vardır (ör. *künçit* 'susam' < Toh. *kuñcit*; *öküz*, krş. Toh.A **okäs*, Toh.B *oxso*; *arpa* < HA **albhi*; temür < krş. Bud. Sans. *cîmara*, KB Hint-Ari *čumar* 'demir').[521]

Kljaštornyj çok yakınlarda A-shih-na meselesini yeniden gözden geçirdi ve A-shih-na isminin büyük ihtimalle Doğu İranî kökenli olduğu sonucuna vardı (krş. Hotan Saka *âṣṣeina/âṣṣena* 'mavi' < Eski İranî **aṣṣaina* veya muhtemelen Tohar *âśna* 'mavi'.[522] Kelime Orhon yazıtlarında bu şekilde geçmiyor. Ancak Kül Tegin ve Bilge Kağan metinleri devletin kurucu çekirdeği olan *Kök Türk*'e bir gönderme yapıyorlar (ed. 'Mavi Türk' veya 'Maviler' ve 'Türkler' = Aşina Türkleri).[523] Bu çekirdek açık şekilde 10 veya 12 boyu, Göktürk yazıtlarının *Türk bodununu* içeriyordu. Birlik ise toplamda 30 boydan oluşuyordu.[524]

A-shih-na isminin 'yabancılığına' ilaveten, erken Türk hükümdarlarının çoğunun isimlerinin Türkçe dışı görünmesine de işaret edebiliriz: A-pang-pu (?-?), No-tu-lu/liu (?-?, Normalde Türkçe kelimelerde başta *–n* bulunmaz), A-hsien (?-?), Tu-wu (?-?), Bumın (Soğd. Bugut *bwmyn*, Çin. *T'u-men* [*t'uo-mən], ?-552), onun kardeşi İştemi (Çin. Shih-tieh-mi, Biz. Στεμβισχάγαν,[525] 552-575, Batı *Yabğu Kağan*), *Qara/Kvara (Çin. k'o-lo [khuâ-lâ], Türkçe olarak açıklanabilir), I-hsi-hi (552-553), *Muqan/Muğan (Soğd. Bugut. *mwġᶜn*, Çin. mu-han [muk ġân/muk kân], 553-572), *Taspar (Soğd. Bugut. *tᶜspᶜr*, Çin T'a-po [thâ puât] 572-581), *Nivar/ *Näbär,[526] (Soğd. Bugut. *nwᶜᶜr*, Çin. Nie-tu [ńźie b'iuk = *Ńebuk/Ńevuk, ñźie

---

[521] Clauson, 1975, s.47-49; *ED*, s.129, 198, 727-728; Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.27.

[522] S. G. Klyashtornyi, "The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XLVII/3 (1994), s.445-447; V. S. Rastorgueva, D. I. Edel'man, *Etimologičeskij slovar' iranskix jazykov* (Moskva, 2000- devam ediyor), I, s.284-286.

[523] Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.8-9, 36-37.

[524] S. G. Klyaštornyj, "Xunny i tjurki v Vostočnom Turkestane", *Istorija Central'noj Azii i pamjatniki runičeskogo pis'ma* (Sankt Peterburg, 2003), s.427; M. Dobrovits, "The Thirty Tribes of the Turks" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 57/3 (2004), s.257-262.

[525] Theoph. Sim. yay. de Boor, s.257.

[526] Pritsak, 1985, s.205-206. Diğerlerinin yanında o da (Çince çeviriyazıdaki) i-li (ilig), chü-lü (külü), shê (şad), mo-ho (bağa), shih-po-lo (işpara), k'o-han (qağan) sanlarını ve kişi ismi Shê-tu'yu akılda tutar ve Nie-pi (*niep *pjwi) kelimesini Näbär okur.

b'uât]= Ńebar/Ńevar, 581-587).[527] Türk sanlarının çoğu, göreceğimiz gibi ödünçlemedir. Bu beklenir. Yabancı kişi isimlerinin kullanımı daha karmaşıktır. Elimizdeki veriye göre A-shih-na'ların aslında Türkçeden başka bir dil konuşup konuşmadıkları açık değildir. Bu kesinlikle dışlanmaması gereken bir ihtimaldir.[528] Açık şekilde, İranî ve Tohar komşularından derinden etkilenmişlerdi. Livšic ve Kljaštornyj'nin işaret ettiği gibi, 545 yılında Bumın'a gönderilen ilk Çin elçisinin bir Soğdlu olması tesadüfi olamaz. Manidardır, Soğd tüccarları, Jou-Jan'lara karşı bir denge kurmaya çalışan Kuzey T'ieh-lê'ler arasında da etkindiler.[529] Bunun ardından Soğdlular Doğu ve Batı kağanlık saraylarında bulunmuşlar ve önemli siyasi, kültürel ve ekonomik roller oynamışlardır.[530] Göktürk kağanlığının en erken resmi yazısı olan ve Türk etnik türeyiş destanına açık şekilde resimli işaretleri bulunan Bugut yazıtının Soğd dilinde olduğu da kaydedilmelidir.[531] Soğd etkisinin ne kadar erken başladığı şimdilik kestirilemiyor. Soğdlular, İskender'in Orta Asya'yı işgalinin ardından yurtlarının sınırları ötesinde hareket etmeye başlamışlardır. MÖ 3. yy içinde Çin ile temas halinde idiler.[532] Bu yüzden, onların Türkçe konuşan halklarla temasının bayağı bir eskiliği olabilir. Üstelik, gördüğü-

---

[527] Kljaštornyj, Livšic, 1972, s.74 (T'o-po). Ligeti, *Magyar nyelv*, s.324, 329, İranî kaynaklar göz ardı edilmemekle birlikte, Doğu/Kuzey Göktürk kağan isimlerinin çoğunun Jou-Jan kökenli olmasından şüphelenmiştir. Tarihleme için bkz. Golzio, *Kings, Khans*, s.60-61, ve Liu'nun sonunda, *CN*, II, verilen 'Der Stammbaum der Herrscher der Ost-T'u-küe.' Ayr. Bkz. V. Rybatzki'deki tartışma: "The Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions" *Central Asiatic Journal* 44/2 (2000), s.206-221.

[528] Sinor, 1985, s.147-157, birçok ilgili noktaya parmak basar: Göktürk yön sistemi (Doğu), Saha (Yakut), Tofa/Karagas, Sarı Uygur ve Çuvaşlar hariç, diğer Türk halkların sisteminden ayrılır. Göktürk sayı sistemi, ör. 13 için *üç yigirmi*, Türkçe değildir. Çin kaynaklarındaki Türklerle ilgili isimlerin büyük çoğunluğunun Türkçeye dayanarak etimolojisi yapılamaz. Eski Türk kelime hazinesinde Ugor ve Samoyed unsurlar (ör. *sab* 'söz', *yunt* 'at') vardır. Çin kaynaklarında göçebe olmayan, yani orman Türklerine imalar vardır (*T'ang-shu*'da kaydedilen –Kırgızlar hakkındaki 217b bölümü- Mu-ma T'u-chüeh 'tahta atlı (yani kayan) Türkler). Sinor'un belirttiği gibi, Göktürk devletinde "*medeniyetleri yönetici urukta izini bırakan önemli bir Türk-dışı kesim*" vardı. Bu Türk dışı unsur belki de yönetici tabakanın içine yayılmıştı.

[529] Ögel, 1957, s.113.

[530] Bkz. Pulleyblank, 1952, s.316 vd.

[531] Kljaštornyj, Livšic, 1972, s.70-71, 90-91.

[532] Livšic, Xromov, 1981, s.347-48.

müz gibi, onlar tek 'yabancı' etki değillerdi. Spekülasyonlarımızı sadece Hint-Avrupa alanına sınırlamamalıyız.

5. yy'da A-shih-na'nın geldiği (döndüğü?) Güney Sibirya'nın etnik durumu hala çok az anlaşılabilmiştir. Yerel halkların Türkleşmesi süreci binyıldır sürüyordu. A-shih-na bu etnik kaymanın erken bir örneği miydi? Eğer böyle ise, onları denklemin hangi tarafına koymalıyız? Bu dönemde onların ekonomilerinin doğası nasıldı? A-shih-na'lar Altaylara gelmeden önce göçebe miydi? Bu ekonomi türünü orada mı, yoksa Hsiung-nu devletçikleriyle ilişkileri sırasında mı benimsediler? Madencilikteki ustalığı nasıl edindiler? Bu ustalığı göçebe ekonomisi içinde nasıl açıklayabiliriz? Nihayet, A-shih-na'nın Türk ile ilişkisinin açık olmadığını kaydedebiliriz. Bunlar Türk adlı boyun yönetici uruğu mu idiler? Bu ismi, kendisini hissettirdiği gibi, Altaylara varışlarında mı benimsediler? Bu bir boy birliği oluşmasının sonucu muydu? Verilerin ithal olması bunu böyle göstermektedir. Bu mantık silsilesine göre, Kansu'da bir yerden gelen A-shih-na'lar Altay bölgesinde kendileri için bir alan ele geçirmişler ve kendi önderliklerinde *Türk* adlı bir boy birliği kurmuşlardır. Dolayısıyla, A-shih-na için daha batıda bir türenek tahmin etmek mümkün olacaktır.

İsim/dil delillerini ve yazılı kaynakları kısaca inceledikten sonra, şimdi 'küreğin şahitliğine' dönelim. Veriler burada da pekçok yorum sorunu sunmaktadır. Kyzlasov, ilk Türk unsurların Güney Sibirya'da Sarmat-Hun çağında belirdiklerini öne sürer. Onlar burada, aralarında Türk ve Kırgızların da bulunduğu yeni topluluklar oluşturmak üzere yerli nüfusla kaynaşmışlardır.[533] Ošanin, muhtemelen Baykal ötesi bölgeden gelen Moğolsu unsurların bölgeye girdiği ve hakim hale geldiği MS ilk binyılın ortalarına (yani 5-6. yy) kadar Altay bölgesinin temelde Avrupai bir nüfus içerdiğini kaydeder. Levin ve Potapov ise bu göçü MÖ ilk binyılın ortasına koyar ve Hsiung-nu baskısına bağlarlar. Mannaj-ool da Türklerin Güney Sibirya'ya varışını Hsiung-nu'lara bağlar.[534] Tarihle-

---

[533] Kyzlasov, *Ist. južn. Sib.*, s.56.

[534] Oshanin, *Anthropological Composition*, s.20; Levin, Potapov, *Peoples*, s.306-307. Potapov, *Očerki*, s.135, 136, Moğolsu görünüşlü tipleri Türkçe konuşanlar olarak teşhis ederek, onların buradaki varlığının Hsiung-nu çağında kuvvetlendiğini öne sürer. Bunlar yerli Ting-ling halkı ile karışıp Türkleştirmişler, aynı zamanda da İranî bozkır dünyası ile temas kurmuşlardır. Mananj-ool, 1980, s. 334.

me farkları gerçekten korkunçtur. Gördüğümüz gibi, Hsiung-nu'lar Avrupaî ve Moğolsu unsurların karışımından oluştuğu için, onların faaliyetleri ve fetihlerinin o ana kadar büyük ölçüde Avrupai olan Güney Sibirya'ya daha fazla Moğolsu unsurlar getirmesi imkan dışı gözükmüyor.

Her halükarda, bu formüllere göre Altaylar Türklerin en eski vatanı gözükmüyor. Onların başlarına geçtiği boy birliğinin diğer unsurlarının bölgede onların gelişinden önce de olma ihtimali ile birlikte, Çin kaynaklarının ima ettiği gibi, A-shih-na'ların ilk yurdu da aynı şekilde illa da Altayları çağrıştırmamalıdır. Bizim iki toplulukla uğraştığımız ortaya çıkmaktadır: A-shih-na ve onların kurduğu, Türk ismini alan boy birliğinin değişik unsurları. Böyle bir topluluk başlangıçta etnik ve dilsel olarak tektürlü olmak durumunda değildir. Zaman ve yer olarak Türk anayurdunu belirlememiz için, bu insanları arkeolojik olarak izleyecek daha çok veriye ihtiyacımız var. Halen elimizde bulunan arkeolojik malzeme, güçlü bir şekilde, Moğolsu dış görünüşü olan bir nüfusa işaret etmektedir. Bu nüfusun Baykal ötesinin Moğolsu nüfusu ile yakından bağlantılı olduğu görülmektedir. Fakat bu nüfus erken dönemlerden itibaren, özellikle batıya göçtükten sonra (dilsel aidiyetleri bilinmeyen, İranî, Urallı, Türk?) ciddi bir Avrupaî nüfusu özümsemiştir.[535] Türk kalbgahı haline gelen yere farklı zamanlarda değişik unsurlar eklenmiş olabilir. A-shih-na siyasi çatısı altında yutulmakla birlikte, bu birimler kendilerini korumuşlardır. Önemli unsurların ölüyü atla birlikte yakınaktan at ile gömmeye geçtikleri,[536] 630'larda gerçekleştiği görülen Türk gömü adetlerindeki değişikliklerin, Göktürk siyasi çöküşü sırasında Türk dışı etnik unsurların yeniden su yüzüne çıkmasını gösterdiği öne sürülebilir.

---

[535] Mannaj-ool, 1980, s.333-35; Vajnštejn, Krjukov, 1966, s.178-79; Jisl, 1968, s. 182-84, 198-99. Bazin, 1983, s.33, dış görünüşteki çeşitliği kaydetmekle birlikte, bıyık ve sakalları olduğu için onların Moğolsu olamayacakları sonucuna varır. Bu sonuç yanlış bir öncüle dayanır. Çin'deki erken Cengizli resimleri onları bıyıklı ve sakallı olarak sunar.

[536] Çin kaynakları *Chou-shu* ve *T'ang-shu*'daki tarifler ile (Liu, *CN*, I, s.9-10; Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.230) arkeolojik buluntular arasında bazı uyuşmazlıklar vardır. Bkz. Savinov, *Narody*, s.35, 55-56. Aynı zamanda, Göktürk kağanlığındaki farklı kültür bölgeleri üzerine bir tartışma için bkz. Grač, 1966, s.188, 190-192. Grač, Türk etnik unsurunun sabit olduğunu iddia eder. Ciddi değişiklikler ancak 840'ta Kırgızların iktidara gelmesiyle olmuştur.

TÜRK HALKLARININ EN ERKEN TARİHİNİN TESPİTİ

Türk halklarının eski yurdu hakkında dil ve arkeoloji verilerini birleştirerek ne söylenebilir? Bu sorunun çözümünde önemli bir anahtar olan Türkçe ile eski Hint-Avrupa ve Uralcanın temaslarının zaman ve yeri belirsizdir. Türkçe konuşanların ne zaman atlı bozkır halkı oldukları da belirsizdir ama bu neredeyse kesinlikle çoban göçebeliğin Hint-Avrupalılarca geliştirilmesinden sonra gelmiştir.[537] Bu yüzden, Hint-Avrupalılarla (ve Urallılarla) temasa girdiklerinde Türklerin ataları muhtemelen orman-bozkır bölgesinde idiler. Menges (Moğolsu görünümlü) Türklerin başlangıçtaki bölgesini Hint-Avrupa halkları batıda, Samoyed ve Paleo-Sibir (Yenisey) toplulukları kuzeybatıda, Moğollar doğu ve güneyde ve Tunguz halkları kuzey ve doğuda olmak üzere, Altay bölgesine yerleştirir.[538] Bütün ihtimaller Altayların bir temas bölgesi olduğunu gösteriyor. Fakat, eğer Türklerin değişik zamanlarda Altay bölgesine giren Moğolsu nüfusla özdeşleştirilmesi doğru ise[539] (Göktürk kağanlığının tarihi olarak anılan halkının arkeolojik malzemesinin gösterdiği gibi), bu durumda belki de erken Türkçe konuşan toplulukları en azından Hsiung-nu zamanında, veya o civarda, Baykal ötesi bölgeye yerleştirmemiz gerekecek.[540] Bu onları, tarih boyunca çoğunlukla bulundukları yer olan, Altay 'ailesi' veya bölgesinin kuzeybatı ve batısına yerleştirecektir. Bu hayli doğudaki noktada da belki Hint-Avrupa (MÖ ilk binyılda) ve Ural unsurlarıyla temas sağlanabilir.

Son zamanlarda Janhunen, Türkçe konuşanların ilk yurdunu Güney ve Doğu Moğolistan'a yerleştirdi ki,[541] bu da Batı Mançurya sınır halklarıyla teması mümkün kılar. Dolayısıyla Moğol-Mançu sınırı Türkçe ve diğer Altay dilleri arasındaki erken temasların muhtemel bölgesidir. Ancak Türklerin bu bölgenin yerlileri olmaları kesin değildir. Belki Moğol-Mançu sınırına, Hint-Avrupa ve Ural dilleriyle erken

---

[537] Frye, *Golden Age*, s.37, Altaylıların atlı sanatını İskit-Sakalardan aldığını öne sürer.

[538] Menges, *TLP*, s.55-56.

[539] Savinov, *Narody*, s.10, aksine, Türk halklarının atalarını Batı Moğolistan ve Altayların büyük ölçüde Avrupai halkı ile özdeşleştirir.

[540] Kuzey Moğolistan ve Güney Sibirya'nın Türk dilli halkının Moğolsu görünümlü tipin doğusundan gelen Türkleşmiş göçmenler olmaları da mümkündür.

[541] Janhunen, *Manchuria*, s.238.

temasları sağladıkları daha kuzey (Baykal ötesi – Güney Sibirya) veya batı noktalardan gelerek yayılmışlardır. Tabii, tam tersi de aynı derecede doğru olabilir.

Daha başka, çoğu kısmı itibariyle az biraz farklılaşan yeniden kurmalar da vardır. Örneğin Sergej Kljaštornyj en erken Altay boylarını Sibirya'nın güney kuşağı boyunca uzanan "*Yenisey ve Büyük Okyanus arasında, Moğolistan, Mançurya ve Kuzey Çin'in şimdiki eyaletlerinde*" bulunan "*dev bir bölgeye*" yerleştirir.[542] Bu kurmaya göre Ön-Türkçe-Moğolca ve Ön-Mançu-Tunguzca toplulukları MÖ 2. ve 1. binyıllar içinde ortaya çıkmıştır. Sonra Ön-Türk ve Ön-Moğol dil toplulukları MÖ 1. binyıl zarfında, Türkçe Orta ve Doğu Moğolistan'da, Baykal gölünden Ordos'a kadar ve Moğolca Kuzey Mançurya ve Doğu Moğolistan'da olmak üzere, tamamen farklılaşmışlardır. Batılarındaki bölgeler kendileriyle doğrudan temasın bulunduğu Hint-Avrupalılar, yani İranîler tarafından işgal edilmişti.[543]

Türk anayurdu ile ilgili pekçok ihtimal vardır: 1) Menges'in önerdiği gibi Altaylar, 2) batıda bir anayurt. R. A. Miller, yukarıda belirttiğimiz gibi, Altay anayurdunu Hazar ötesindeki bölgeye koyar.[544] En batıdaki topluluk olan Türklerin ataları, burada Hint-Avrupa ve Ural dillilerle kolayca temas kurabilirdi. Daha önceden Németh, Al-taylarla Ural'ın doğusundaki topraklar arasında bir Türk anayurdu önererek aradaki mesafeyi kapatmıştı. Buna göre, Ön-Türk birliği MÖ ilk binyıl'da sona ermiş ve Türk halklarının ataları Doğu Asya'ya, oradan da Batı ve Doğu Türkistan'a ilerlemişlerdir.[545]

Bir batı kuramı benimsersek, Batı Sibirya'nın orman-bozkır bölgesi en olası temas bölgesi gözükecektir. Türklerin atalarından bazıları daha sonra doğuya göçmüş ve Kuzey Moğolistan ve Altayları Hint-Avrupalılar ve diğerlerinden alarak yeni bir anayurt edinmişlerdir. Oğur boylarının ataları olan batıda kalan boylar, artık Kazak bozkırlarında iken Hunlarla birlikte Batı Avrasya'ya gelmeye başlamışlardır. 3) Türk halklarının (veya Ön-Türklerin)

---

[542] Bkz. onun yazdığı bölüm: "Central'naja Azia v époxu antičnosti", M. X. Abuseitova, vd., *Istorija Kazaxstana i Central'noj Azii* (Almaty, 2001), s.48.

[543] Abuseitova vd., *Istorija Kazaxstana*, s.48-49.

[544] Alâka bölgeselleştirilerek Altay kuramı dağıtılabilir, Miller, *Japanese Language*, s.54. Altay meselesinin karmaşıklığıyla ilgili yukarıdaki tartışmaya bkz.

[545] Németh, 1942-47, s.63, 86, 95, 97-98.

başlangıçtaki yurdunu Baykal ötesi bölgeye yerleştiren bir doğu anayurdu. Hint-Avrupa ve belki Ural dil temaslarının burada da olması mümkün olmakla birlikte, bu biraz mübalağalıdır. Türklerin atalarının, eğer Baykal ötesinde ortaya çıktılarsa, Hint-Avrupalı ve Urallılarla temasları Altaylara ve batıdaki noktalara göçtükten sonra başlatmış olmaları daha muhtemeldir. Batı Sibirya'nın orman-bozkır bölgesi şüphesiz bu temaslardan bir kısmının olduğu yerdi.

Bundan hayli emin olabiliriz: Dil delili temelinde, erken Türk dil topluluğu batıda ve kuzeybatıda Hint-Avrupa, Ural ve Yenisey dilleri ve doğuda Moğolcanın bulunduğu bir bölgede bulunmuş olmalıdır. Burası büyük ihtimalle Güney Sibirya'nın Altaylar üzerinden Moğolistan'a doğru genişleyen orman-bozkır kuşağıdır ki, burada Hint-Avrupalılardan atlı kültür ve çoban göçebeliğinin unsurlarını almış olabilirler.[546] Burada Hint-Avrupa halkları sadece Moğolistan (bunlar büyük olasılıkla Batı ve Kuzeybatı Moğolistan'ın eski Avrupai nüfusunun en azından bir kısmıyla teşhis edilmelidir)[547] ve Orta Altaylarda[548] bulunmuyorlardı, Hsiung-nu'ların çıkışına kadar (Bailey onları da İranî görür[549]) Batı Türkistan (İranî[550]) ve Doğu Türkistan'ın (İranî ve Tohar) çoğunun baskın öğeleri idiler ve böylece Çin hududunda varlıkları söz konusuydu.[551]

Erken Türk nüfusun Batı ve Kuzeybatı Moğolistan'ın İskit-İranî halkları ile karışmaya başlayan Moğolsu nüfusu olarak teşhis edilmesi ihtimal dışı değildir. Doğu Altaylar gibi son zamanlarda çalışılan kimi bölgelerin genel kazıbilimsel resmi açık olmanın da ötesindedir. İskit

---

[546] Çoban göçebeliği hk. Bkz. A. M. Xazanov, *Kočevniki i vnešnij mir* (3. gen. baskı, Almaty, 2000), s.179, 187-189; A. M. Khazanov, *Nomads and the Outside World* (Cambridge, 1983, 2. baskı, Madison, Wisconsin, 1994), s.89, 95-97; Janhunen, Manchuria, s.228.

[547] Bu konuda bkz. É. A. Novgorodova, *Drevnjaja Mongolija* (Moskva, 1989), s. 316-321 (sonuçlarının özeti). Bu Doğu İskitleri doğudan gelen Moğolsularla karışıyorlardı, R. Rolle, *The World of the Scythians*, çev. F.G. Walls (Berkeley, 1989), s.56-57.

[548] Bkz. S. I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia*, çev. M. W. Thompson (Berkeley-Los Angeles, 1970).

[549] H. W. Bailey, *The Culture of the Sakas in Ancient Iranian Khotan* (Delmar, New York, 1982), s.91-92 ve daha yoğun olarak *Indo-Scythian Studies Being Khotanese Texts, VII* (Cambridge, 1985), s.25-41.

[550] Bkz. B. I. Vajnberg, *Étnogeografija Turana v drevnosti* (Moskva, 1999).

[551] Bkz. J. P. Mallory ve Victor H. Mair, *The Tarim Mummies* (London, 2000).

ve Hsiung-nu buluntuları (MÖ 2. yy – MS 2. yy) arasında ciddi bir ayrışma vardır. İç Asya'daki belirlenememiş noktalardan bu bölgeye büyük ölçekli göçler açık şekilde Hsiung-nu çöküşünden sonra gerçekleşmiştir. Nüfusta 'küçük münzevi' topluluklar üreten bazı ciddi farklılaşmalar olmuş gözüküyor. Ancak en yeni çalışmalar bazı buluntu mevkilerini tarihleme ve kazıbilimsel kayıtları yazılı kaynaklarla uzlaştırmanın zor olduğunu göstermiştir.[552] İç Asyalı küçük göçmen topluluklarının, iktidarın Hunlardan Hsien-pi'lere, sonra Jou-Janlara ve sonra Türk A-shih-na'lara geçişini sağlayan büyük mücadeleler meydana geldikçe, yollarını Altay dağlık bölgesindeki (Gornyj Altaj) erişilmez yerlere çevirdikleri telakkisi bu çalışmaların deneme kabilinden sonuçları arasındadır.[553] Kısaca, etnik görünüm açık olmaktan uzaktır. Sonraki pekçok Türk siyasi yapılanmasının özelliği olan Türk-İranî ortak yaşamının başlangıcı burada, Türk tarihinin şafağında olabilir.

Dolayısıyla, en erken Türk yurdu meselesi, tıpkı Altay türeneği gibi, açık kalmaktadır. Elimizdeki belirsizlikler, bir bütün olarak Altay meselesinin karmaşıklıkları ile daha da artar. En eski Türkçe konuşanları nereye yerleştirirsek yerleştirelim, onların, nihayetinde Altaylar ve Doğu Türkistan'a kadar genişleyen Hint-Avrupa dünyasının kuzeydoğu sınırlarında bulundukları açıktır. Hint-Avrupa genişlemesi yüzünden bazılarının kuzeydoğuya, diğerlerinin güneye (Kansu) sürülmüş olmaları olasıdır.

Türk ve Moğol halklarının ileri göçleri hemen hemen kesinlikle Hsiung-nu'ların faaliyetleri ile başlamıştır. Hsien-pi'ler, belirttiğimiz gibi, bilimsel kamuoyunun genel mutabakatıyla Moğol sayılırlar. Göktürk döneminden önce, en azından İç Asya'da, kendilerini kesinlikle Türk olarak tanımlayabileceğimiz toplulukları ayırdetmek çok daha zordur. Hayli ilginçtir, 5. yy ortalarında Oğur halklarını bulduğumuz Batı Avrasya'da durum bu değildir. Ancak bunların doğudan (Kazakistan?) geldikleri açıktır.

Her halükarda, Kuzey Çin'deki 'barbar' asıllı değişik rejimler arasındaki sınır savaşları esnasında, belirsiz bir etnik kökeni olan A-shih-na'lar, İranî ve Tohar komşularından (veya bunlardan ö-

[552] B. B. Bobrov, A. S. Vasjutin, S. A. Vasjutin, *Vostočnyj Altaj v époxu velikogo pereselenija narodov (III-VII veka)* (Novosibirsk, 2003), s.84-85.
[553] Bobrov, Vasjutin, Vasjutin, *Vostočnyj Altaj*, s.85-86.

dünçlemede bulunan Altayca konuşan komşularından)[554] bazı unvanları (ve siyasi teşkilat unsurlarını?) edinmiş olarak, 5. yy ortalarında Jou-Jan hakimiyetine girmişlerdir. Onların Jou-Jan kağanlığı içinde özel ve önemli bir işlevleri vardı: Madencilik. Genellikle yerleşik kültürlere verilen bu ustalığı onların nasıl edindikleri belirsizdir. Belki bu alanda ustalaşmış yerel bir Altay nüfusunu ele geçirmişlerdir. Aynı şekilde, Jou-Jan'ların Altaylardaki bu topluluklar arasında A-shih-na gücünün artmasına yardım edip etmediklerini de bilmiyoruz. A-shih-na'lar öbür devletlerin casusları mıydı? Bir boy birliği kurma işine nasıl giriştikleri maalesef kaynaklarda kaydedilmemiştir.

Sonuçtaki Türk birliği, muhtemelen (veya büyük olasılıkla) yabancı kökenli bir yönetici uruk/boy yönetimindeki değişik asıllı boylardan oluşuyordu. A-shih-na'lar aslen hangi dili konuşursa konuşsun, zamanla onlar ve tabileri çeşitli şiveleri ile Türkçe konuşacaklar ve geniş anlamıyla bir ortak kültür geliştireceklerdir.[555] Türklerin gerçek etnik oluşumu budur. Çok sık görüldüğü üzere, bu süreç devlet veya devlet oluşumu süreciyle samimi bir şekilde bağlanmaktadır.

GÖKTÜRK KAĞANLIKLARI

Yukarda gördüğümüz gibi, T'o-pa Wei/Tabğaç'ın zayıflayan ardıl devletleri arasında faaliyet gösteren Bumın Kağan (Çin. *T'u-men k'o-han*, Soğd. *βwmyn ġ'ġ'n*) yönetimindeki Göktürkler (Jou-Jan'lara karşı bir T'ieh-lê isyanını bastırdıkları yıl olan 546'da Batı Wei ile doğrudan temas kurmuşlardır) 552 yılında ayaklandılar ve kendilerini yöneten Jou-Jan kağanlığını ortadan kaldırdılar. 553 yılında Jou-Jan'lara diğer bir saldırı yapıldı, fakat bu da-

---

[554] Bu varsayım onların kendilerinin İranî veya Tohar dilli olmadıklarını farz eder. Böyle bir ihtimal tek celsede reddedilmemelidir.

[555] Gumilëv de, *Drevnie tjurki*, s.22, 25, A-shih-na yönetici uruğu ile tabi 'Türkütleri' ayırır. Ancak hiçbir yazılı kaynak göstermeden bu birliğin boylar arası dilinin Hsien-pi (yani Moğolca) olduğunu iddia eder ve A-shih-na ismini Çin. *A* 'bir saygı öneki' ve Moğ. *šono/čino* [Lessing, *MED*, s.190, *činu-a*, Çağdaş Moğ. *Čono(n)*] 'kurt' kelimelerinden getirir. Türk unvanlarının 'Moğolluğunu' da bu aynı kaynağa hamleder. Sinor, "Establishment", *CHEIA*, s.295-97, maden ustalıklarının onları komşularından ayırdığına işaret eder. Öbür türlü onların Jou-Jan'lardan etnik ve siyasi olarak farklı olduklarını gösteren delil yoktur.

ha çok bir temizlik harekatı niteliğinde idi.[556] O zamana kadar Bumın ve onun oğlu ve kısa süreli halefi Ko-lo ölmüşlerdi. Ko-lo'nun küçük kardeşi *Muğan/Muqan Kağan (Çin. *Mu-han*, Soğd. *Mwγ'n γ'γ'n*, 553-572) tahta çıktı ve *"gücü sayesinde Çin sınırının berisindeki bütün devletleri tabi kıldı."* Bu fetihler Hsien-ta (Eftalitler), Kitañ ve Ch'i-ku'ları (Kırgız) da içeriyordu.[557]

Bu arada, amcası İştemi Kağan (552-575/576) Batı bozkırlarında fetihlere başlamıştı. Bu fetihler muhtemelen Göktürk ticari çıkarları ile ilgiliydi. Bumın'ın Kuzey Çin'deki Batı Wei yönetimi ile başlangıçtaki temasları ticaret konusundaydı. Özellikle ipek alımıyla ilgileniyorlardı.[558] Bu sürecin bir parçası olarak Göktürkler Eftalitlere karşı Sâsânî İran ile ittifak istediler. Eftalitler kentsel Orta Asya'nın çoğunu, ticari olarak büyük önemdeki alanları ellerinde tutuyorlardı. 557 yılında Σιλζιβουλος/Sinjibû Xâqân/ Sinjepuk[559] (= *Yabgu Kağan*, devletin batı kısmının yöneticisi İştemi ve haleflerine verilen unvan) ve bir Göktürk prensesi ile evlenen Sâsânî hükümdarı Hüsrev Anûşîrwân arasında bir ittifak akdedildi.[560] Göktürkler ve Sâsânîler Eftalitleri ezmeyi ve Türkler Ceyhun'un kuzeyini almak üzere, topraklarını bölüşmeyi başardılar. Fakat Sâsânî ve Türk ticaret siyasetleri değiştiği (ikisi de İpek Yolu'nun batı ucunun denetimini istiyordu[561]) ve zamanla düşmanlığa sebep olduğu için, bu kısa ömürlü bir ittifaktı. İranlılara birkaç Türk elçiliği Türk ipeğinin yakılması ve elçilerin zehirlenmesi ile sona erdi. Sâsânîlerin onlara kendi pazarlarında izin vermeyeceği açıktı. Kağanlığın ticari çıkarlarını yönlendiren Soğdlular tarafından kışkırtılan Türkler, kendilerinin veya Soğdlu tüccarların Çin'den gasp ettiği veya aldığı ipeğin son menzili olan İstanbul'a döndüler. İlk elçilik, Alan topraklarını geçerek 568 yı-

---

[556] Liu, *CN*, I, s.17, 35.

[557] Liu, *CN*, I, s.7-8.

[558] Jagchid, 1977, s.191; Beckwith, *Tibet*, s.178-79.

[559] Diğer biçimler: Σιζιβουλος, Σιζάβουλος, Σιλζιβουλος, Διζάβουλος, Διλζιβουλος: Sir Jabğu? krş. İslam kaynaklarında *Sinjibû Xâqân*, Orta Farsça *Sinjepuk*, *(Sin)jêpîk*, Ermeni kaynaklarında Čenastanlı *Čepux*, bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.275-76; Czeglédy, 1953, s.319, Markwart (Marquart), *Wehrot und Arang*, s.143. Bunlar Ζιεβηλ ve *yabgu* unvanının değişik yazılışları ile bağlantılı olmalıdır, bkz. Golden, *Khazar Studies*, I, s.187-90.

[560] Al-Masʿûdî, *Murûj*, I, s.307.

[561] Soğdlular ipeğin doğudan batıya hareketinde sadece aracı değillerdi; şimdi ihraç için ipek üretiyorlardı, bkz. Pigulëvskaja, *Vizantija na putjax*, s.200-201.

lında Bizans başkentinde gözüktü.[562] Elçiliğin başında ismi onun Maniheyliğe bağlılığını gösterebilecek olan Maniax vardı.[563]

Bu zamana kadar Göktürkler Batı Avrasya göçerleri (Sabir, Utigur, Oğur ve Onoğurlar) üzerinde de hakimiyet kurmuşlardı. Göktürk teşkilatına dahil edilen boylar Bulgar unsurlarını, yani Avarlarla Panonya'ya gitmeyen toplulukları da içeriyordu. Bulgar boyları üzerindeki Göktürk hakimiyetinin ölçüsü ve süresi kaynaklarımızda açık değildir.[564]

Maniax, yanında Göktürklerin ilgilerini saptayan 'İskit yazısıyla' (muhtemelen Soğdca) bir mektup getirmişti. İmparatorun elçileri dinleyişinde Bizanslılar Σιλζίβουλος'un, dört idari birime ayrıldığı anlaşılan Göktürk devletinin batı kolunun en büyük yöneticisi olduğunu öğrendiler. Göktürkler Eftalitleri yenmiş ve şehirlerini ele geçirmişlerdi. Bazı Avarlar Göktürk yönetiminde kalmış, ama 20.000 kadarı kaçmıştı. Göktürkler hem İran'a[565] hem de onların 'kaçak köleleri' Avarlara karşı ittifak yapmak istiyorlardı. Avarların artık kendileri için kesinlikle tehdit olmamasına rağmen, Göktürkler kalan tüm bağımsız birimleri ezme niyetindeydiler. Menander, Batı Göktürk yöneticisi Σιλζίβουλος'un daha Eftalitlerle savaşırken bile, Avarların ne kuş olup uçabilecekleri, ne balık olup yüzebilecekleri, dolayısıyla onun hıncından kurtulamayacakları yorumunu yaptığını söyler.[566]

Avar meselesi Göktürklerle İstanbul arasında bir uyuşmazlık kaynağı olarak kalacaktır. Bizanslıların Göktürklerin 'tabii' müttefiki olduğu farz edilebilir. İran'la sadece Doğu Akdeniz değil, Güney Arabistan'da da savaşa yol açan uzun vadeli bir siyasi ve

---

[562] Theophanes, yay. de Boor, I, s.245; Menander/Blockley, s.111 vd. Aynı zamanda Chavannes'daki elçilikler bahsine bkz. *Documents*, s.233-242. Sinor, "Establishment", *CHEIA*, 563 yılında İstanbul'a gelen Ερμηχίονες/Κερμιχίονες kralı Ἀσκήλ'in Batı Göktürk A-hsi-chieh olarak teşhis edilmesini önerir. Bu durumda bu, Bizans'a ilk Göktürk elçiliği olacaktır.

[563] Pigulëvskaja, *Vizantija na putjax*, s.202. *Mani-i ax* (Mani kardeşi, Süryanice *ax* 'kardeş') isminin takipçiler kazanan bu şekildeki yorumunu Lieu, *Manichaeism*, s.185, sorgulamıştır.

[564] Halasi-Kun, 1943, s.81-82; Angelov, *Obrazuvane*, s.138-139; Tryjarski, *HEPCP*, s.172.

[565] Menander/Blockley, s.146/147, Bizans'ı İran'a karşı bir askeri ittifaka getirmekte ısrarlı olanların Türkler olduğunu söyler.

[566] Menander/Blockley, s.44/45-46/47.

ticari rekabete girmişlerdi.[567] Fakat, şimdi Panonya'ya yerleşmiş olan Avarlar, Bizans'ın geleneksel diplomasi yolu olan haraç ödeme ile karşıladığı potansiyel bir tehditti. Onları ortadan kaldırmakta Göktürkler kullanılabilirdi, ama faaliyetleri bir derece denetlenebilecek olan Avarları güçlü Göktürk imparatorluğu ile değiştirmek akıllıca olur muydu? Bizans diplomasisi burada dikkatle davranacaktı. Bu yüzden Doğu Roma, ilgilenmesine rağmen ittifak isteğine büyük hevesle cevap vermedi. Zaman içinde Batı Göktürk Kağanlığı'na birkaç Bizans elçisi gönderildi. Zemarxos'un yönettiği bu misyonların Menander'de muhafaza edilen bir kaydı Bizans'ın yeni müttefikleri hakkında zengin bilgi sağlar. İlginçtir, Soğdiyana'daki Türkler Bizans'a demir satmayı önermişlerdir.[568] Bizanslılar bu hususi ürünle ilgilenmedikleri gibi, ipeğe de az ilgi duyuyorlardı. Bizans kendi ipek üretimini başlatmış durumdaydı.[569] Zemarxos'un ilerlemesine şamanların bir saflaştırma töreninden geçtikten sonra izin verildi ve sonunda, Yunanca kaydın 'Altın Dağ' diye tercüme ettiği Ἐκτάγ dağına (muhtemelen *Aq Tağ 'Ak-dağ') vardı. Altay veya Yulduz vadisinde bulunan bu dağ tartışmalara konu olmuştur.[570] Burada Yabgu Kağan onu dinleme lütfunda bulunmuştur. Şimdi batıya doğru ilerleyen Batı Göktürk hükümdarını Talas'da karşılayan bir Sâsânî elçilik heyeti büyük olasılıkla Göktürklerle yeni müttefikleri arasına takoz koymak için gönderilmişti. Bunlar reddedildiler ve Göktürkler İran'la savaş için hazırlığa başladılar. İstanbul'a, ölmüş bulunan Maniax'ın yerini alan Ταγμά Ταρχάν (Tağma Tarxan) yönetiminde, ülkesine dönüşte Zemarxos'a eşlik edecek yeni bir elçilik gönderdiler.

Bu maceranın çok ince konularına girmeksizin, Menander'in bildirdiği bazı ilginç ayrıntılarına değinebiliriz. Tarhan, adamlarından birinin İstanbul'a özel bir görev için giderken geçtiği Emba, Yayık ve İdil nehirlerinin Türkçe isimlerini verir: Ἰχ, Δαΐχ, Ἀτ-

---

[567] Bury, *Later Roman Empire*, II, s.314-327; Vasiliev, *Justin the First*, s.283-303; Frye, *CHIr*, 3/i, s.157-158.

[568] Menander/Blockley, s.116/117.

[569] Prokopios, *DBG* (LcL yay., VII.17), s.226-231; Bury, *Later Roman Empire*, II, s.330-332; Haussig, *Geschichte...in Vorislamischer Zeit*, s.180.

[570] Menander/Blockley, s.118/119, 264 n.129; Chavannes, *Documents*, s.235-237. Grousset'yi, *Empire*, s.83, izleyen Ligeti, *Magyar nyelv*, s.326, Batı Kağanı'nın yazlık konağının Karaşahr ve Kuça'nın kuzeyindeki Yulduz vadisinde, kışlık karargahının ise Talas vadisinde, Isık Göl sahillerinde olduğunu öne sürer.

τιλας (*İq?, Jayıq/Đayıq = Yayık, Atıl/İtil[571]). İdil'in batısındaki Οὐγούροι'den (Oğurlar) bahseder ve Oğur yöneticisinin kağanın bu bölgedeki birinci vekili olduğunu söyler. Alan topraklarında veya yakınında 'bayağı korkulan' ve bu yüzden hala Türk erkine direniyor olması gereken Ὀρομουσχοι (Oromuski) adlı bir kabile vardır. Σαρώσιος (Sarodius) yönetimindeki Alanların da bir derece bağımsızlıklarını korudukları anlaşılıyor. Göktürk heyetinin İstanbul'a 571'de vardığı görülüyor.[572] Bundan sonra düzenli bir elçi değişimi oldu. Menander, 576 yılında Valentinos, Kayser Tiberios (574-578, sonra imparator, 578-582) tarafından Göktürklere gönderildiğinde, "*kendi çeşitli kabilelerinden çeşitli sebeplerle gönderilmiş*" Türklerin olduğunu ve bunların İstanbul'da "*uzunca bir süre*" kaldıklarını bildirir. Bunlardan bazıları açık şekilde Ἀναγκάστης'in (Anankast/Anangast?) elçiliğiyle getirilmiş, diğerleri ise Bizans'ın geri dönen heyetlerine takılmışlardır.[573]

Valentinos'un görevinin amacı Sâsânî karşıtı ittifakı yenilemekti. Ancak Bizanslılar, Türklerin açısından, sadece İranlılara karşı çabalarında gevşek olmamışlar, onların düşmanlarıyla, Avarlarla da bir anlaşma imzalamışlardı. Batı Göktürk bölgesinin bölündüğü sekiz kısımdan birini (en büyük yöneticisi Ἀρσίλας adını taşıyordu, yukarı bkz.) yöneten, Yabgu Kağan'ın oğlu Τουρξανθος (Turksanţ = Türk-şad ?[574]) Bizanslıları "*on dil ile konuşmak ve hepsiyle de yalan söylemekle*" suçladı ve Valentinos'u oracıkta öldürmekle tehdit etti. Türk yönetici Bizans'ın hainliklerini sıraladı ve Göktürklere direnişin sonucunun ne olacağını göstererek, Alanların ve Ουνιγούροι'nin (Onoğurlar) artık tamamen ezildiklerini "*köleleri arasında sayıldıklarını*" kaydetti. Fakat Yabgu Kağan (İştemi) yeni ölmüştü ve belki yastan dolayı yumuşayan Turksanthos, sadece Bizans elçilerinin Türk cenaze törenini (yüzlerini hançerle çizmelerini) izlemesinde ısrar etti. Valentinos, δόγια'da (ðoğ/yoğ 'yuğ'[575]) dört 'Hun esirin' ve atların kurban edildiğini bil-

---

[571] Menander/Blockley, s.125; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.78-79, 116, 143.

[572] Menander/Blockley, s.124, 127, 269 dn.170.

[573] Menander/Blockley, s.170-171, 275; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.69. Anangast/*Ananxast'ın kimliği belirsizdir. İsim Almanca gözüküyor ve kendisi Bizans hizmetinde olabilir.

[574] Németh, *HMK*, s.83.

[575] Clauson, *ED*, s.895; Sevortjan, *Ét.Sl.*, s.207. Başta ð olan biçim bir Oğur aracılığını gösterebilir. Sonraları Cengizlilerin cenazelerinde de rastlanan insan kurbanı, az çalışılmış bir bozkır adetidir.

dirir. Valentinos sonunda, bir Bizans kalesi olan Kırım'daki Bosporos'a saldırma tehdidiyle Turksanthos'un kardeşi Tardu'ya gönderildi. Bu, zaten gerçekleşmiş gözüküyor. Kaynağımız Βώχανος'un (Boqan?) kuşatmayı gerçekleştiren Anagai (Ἀνάγαιος, Utigurların reisi) komutasındaki Türk kuvvetlerini takviye için gönderildiğini bildiriyor. Bosporos 579 civarında onların eline geçmiştir.[576]

İştemi Batı Göktürk Kağanlığı'nın temellerini attı. Ancak bu o zaman bağımsız bir siyasi varlık değildi. Üst siyasi iktidar doğudaki büyük kağanda bulunuyordu. Genellikle doğu ve batı yöneticilerinin varlığıyla ifade edilen bu iki parçalı ilke, daha sonraki Türk devletlerinin siyasi teşkilatında da rol oynayacaktır (krş. Karahanlılar). İçinde bulunulan mesafeler ve yönetici uruğun 'ortak hükümranlık' kavramı göz önüne alındığında, bir bağlı veya bağımsız devlet kurma, hatta 'büyük' kağanlığın iktidarını ele geçirme eğilimlerinin olması kaçınılmazdı. Bu eğilimler, büyük siyasi tutkular besleyen, İştemi'nin oğlu ve Yabğu Kağan olarak halefi olan Tardu'nun (veya belki Tarduş,[577] Çin. Ta-t'ou, 576-603) siyasetinde ifadesini bulmuştur.

Bu fetihler batıyı onların önüne sererken, doğunun büyük kağanı Muqan da Çin'in Kuzey Chou ve Kuzey Ch'i sülaleleri arasında siyasi bölünmesinden faydalanmıştı. Göçebe-yerleşik ilişkilerinin klasik kalıplarını izleyerek, askeri yardım kazanma ve yıkıcı akınları önleme ümidiyle kağana hediye/haraç ve evlilik ittifakları[578] sunuluyordu. Yine de göçerler sık sık mümkün olan herşeyi yağmalıyorlardı. *Chŏu-shu*, Muqan Kağan'ın ölümünden beri Türk devletinin *"zenginleşip güçlendiğini"* bildirir. Muqan'ın küçük kardeşi ve halefi Taspar Kağan (572-581), aynı kaynağa göre, Çin'i istilayı düşünüyordu. Chou'lar tarafından ona hemen 100, 000 parça değişik ipekli ürün verildi. Çin başkentinde yaşayan Türklere özellikle iyi davranılıyordu.

Ch'i sülalesi üstün gelemedi ve ona yaptığı ödemelerle hazinesi iflas etti.[579] Taspar bu şekilde Kuzey Çin'de büyük güç kazandı.

---

[576] Menander/Blockley, s.171-179, 277-278 dn.235.

[577] Beckwith, *Tibetan Empire*, s.209-210 n.3. Boodberg, 1951, s.356, Tarduş halkını (aşağı bkz.) Batı Göktürkler olarak teşhis eder.

[578] Türk-Çin evlilik bağları hakkında bkz. Jagchid, 1977, s.183, 191, 201, 202.

[579] Liu, *CN*, I, s.11-13.

'Yabancı' dinlere ilgi duymaya başlayan Türklerin Budacılığa daha resmen kaymaları onun zamanındadır. Taspar'ın bu dinin koruyucusu ve yayıcısı olduğu görülüyor.[580] Belki de Chou'ların bu din mensuplarına baskı yapması onun bu duruşuna yardımcı olmuştur. Taspar aynı zamanda birleşik bir imparatorluğun son hükümdarı idi. Bir süre sonra büyük kağanlık tahtı için, Çin tarafından kışkırtılan (şimdi Sui sülalesi tarafından birleştirilmiş, 581-618) mücadeleler ortaya çıktı. Kendi ehli tarafından desteklenen Taspar'ın oğlu An-lo, tahtı yeğeni ve Muqan'ın oğlu Ta-lo-pien'e vermeyi reddetti. Shê-t'u (=Nie-tu / Ñebuk / Ñevuk / Ñebar / Ñevar, önceden bir küçük kağan idi) öne çıktı ve İlig Külü Şad Bağa İşbara Kağan (581-587) sanıyla büyük kağan ilan edildi ve A-shih-na'ların kutsal toprağı Ötüken'de[581] tahta çıktı. Tola nehri boylarında bulunan An-lo 'ikinci kağan' ilan edildi. Ta-lo-pien'e A-po Kağan unvanı verildi. Sui-shu, *"Sha-po-lüe* (İşbara) *cesurdu ve reayanın kalbini kazandı. Bütün kuzey barbarları ona bağlandı"* yorumunu yapar.[582]

Yine de, İşbara Kağan hemen o günlerde dirilmiş bir Çin (onun karısı Sui'lerden nefret eden bir Kuzey Chou prensesi idi) ve akrabalarıyla çözülmemiş meseleler ile başbaşa kalmıştı. Sinor, devletin doğu ve batı yarılar arasında bölünmesini hanedan içindeki birbirini takip eden mücadeleye bağlar.[583] Sui'lerle işbirliği yaptığı görülen A-po Kağan'dan korkusu artan İşbara Kağan, aniden ona döndü, kampını yağmaladı ve annesini öldürdü. A-po batıdaki Tardu'ya kaçtı. İşbara gücünü daha da artırmak ve bölgedeki muhtemel rakiplerini temizlemek istediğinden, uzun süredir A-po'nun dostu olan T'an-han Kağan da, İşbara'nın amcası Ti-ch'in ch'a (şad) gibi, Tardu'ya kaçmak zorunda kaldı (583). Tar-du'nun bir saldırısı ile sıkışan İşbara, 585 yılında kendisini Sui'lerin bağlısı ilan ederek Çin'e döndü.[584]

---

[580] Kljaštornyj, Livšic, 1972, s.78.

[581] Ötüken (Çin. Tu-chin-shan, Moğ. Etügen), belki de Kuzey Moğolistan'da Orhon yakınlarındaki Xangai dağlarında bulunan dağlık ve yüksek bölge. Bkz. Nagrodzka-Majchrzyk, *Geneza*, s.31-32.

[582] Liu, *CN*, I, s.43-44.

[583] Sinor, "Establishment", *CHEIA*, s.305-306.

[584] Liu, *CN*, I, s.51-52. İmparatora mektubunda İşbara şöyle yazar: *"Göklerde iki güneş ışıldamadığı için, öyle inanıyorum ki, yerde de bir hükümdar hükmedebilir; ve Büyük Sui İmparatoru gerçek imparatordur."*

Gelecek şeylerin bir öngörüsü olan bu Çin hizmetine giriş, Göktürk devletini sürükleyen merkezkaç güçlerin sonucu olduğu üzere, öyle Çinlilerin bilek gücünün başarısı değildi. En ciddi, doğrudan tehdit ise İştemi'nin oğlu Batı Kağanı Tardu'nun 582 civarında başlayan isyanından geldi. Tardu, doğu ve batı kağanlıklarının ikisini de devralmaktan başka bir şey amaçlamıyordu ve 600-603 civarında birleşik kağanlığın en yüksek iktidarını alarak neredeyse bunu başardı. Bu taht mücadelelerinin ayrıntılarına girmeye gerek yok.[585] Sadece, Sui'lerin tüm tarafları dengede tutmaya çalıştığını kaydedebiliriz. Tüm-Avrasya ölçeğinde etkin olan Tardu, daha fazlasını yapmaya çalıştı. Sâsânî komutan Behrâm Çôbîn tarafından 589 yılında Herat'ta yenilen ordu, onun oğlu, Fars-İslam kaynaklarındaki *"Türklerin en büyük kralı Şâba'nın"*[586] yönettiği kuvvetlerdi.[587] Bu saldırı, Batı Göktürk güçleri, Bizans ve onun Arap müttefiklerinin Sâsânîlere karşı eşgüdümlü bir çabasının bir parçası olarak gözüküyor. Gumilëv'in öne sürdüğü, bu saldırının doğu-batı ticareti üzerinde Sâsânî hakimiyetine son vermeyi amaçladığı iddiası ilginç olmakla birlikte, gerçeklenmesi gerekir.[588] Tardu, kendi güçlerinin Herat'taki bu yenilgisini ve değişik iç kargaşayı 598 yılına kadar telafi etmişti.[589] Bundan sonra bozkır imparatorluğunun tamamı üzerinde hakimiyetini kurmak için harekete geçti. Onun doğudaki maceraları, Sui'ler tarafından kışkırtılan veya teşvik edilen T'ieh-lê ve diğer boyların (Sui-shu şunları

---

[585] Birinci Göktürk Devleti'nin çöküşünü tahta geçiş sistemindeki düzensizliğe bağlayan Barfield'daki tartışmaya bkz. *Perilous Frontier*, s.137-138.

[586] at-Ṭabarî, yay. Ibrâhîm, II, s.174. Gumilëv, *Drevnie tjurki*, s.115, onu Buhara geleneğindeki Narşaxî, yay. Raẓavî, s.9, Narŝaxî/Frye, s.7) Qara Çurin (onun yorumunda Tardu) ve Çin kaynaklarındaki Yang Su'nun küçük oğlu Şir-i Kişvar olarak teşhis eder. Ancak bu ispatlanamaz.

[587] at-Ṭabarî, yay. Ibrâhîm, II, s.174-175; al-Masᶜûdî, *Murûj*, I, s.312-313; Theoph. Sim. yay. de Boor, s.121-122; Chavannes, *Documents*, s.242-243; Gumilëv, *Drevnie tjurki*, s.125-131.

[588] Gumilëv, 1960, s.61-73, krş. onun *Drevnie tjurki*, s.120; Frye, *Ancient Iran*, s. 334-335.

[589] Theoph. Sim.'de kaydelilen, yay. de Boor, s.259, Ὠγὼρ'ların (Oğurlar? Uygurlar?) tabi kılınmasını izleyen Τουρουμ isyanı bu zamana tarihlenir (Artamonov, *Ist. xazar*, s.140; Gumilëv, *Drevnie tjurki*, s.138).Onlar bunu bir Oğur isyanı olarak yorumlar ve bazı Oğur boylarının Panonya'daki Avarlara kaçması ile bağlarlar. Czeglédy, 1983, s.117, bu iç savaşı 581-82'ye tarihler. Simokattes teşhis edilmeden duran üç büyük kağanın daha ismini verir: Σπαρζευγούν (İşbara Jabğu?), Κουναξολάν (Kunaksolan?), Τουλδιχ (Tuldix /*Tuldıq ?).

müyar: Ssŭ-chieh, Fu-li-chü, Hun, Hsieh-sa, A-pa ve Pu-ku) kitlesel isyanına maruz kalan Tardu'nun Tu-yü-hun'a kaçmak zorunda kalması ve sonra ortadan kaybolması ile bu karışık destanın sonucunu getirdi.[590]

Tardu'nun çöküşünün yansımaları kendini hissettirmekte gecikmedi. Ardıl doğu kağanları T'u-li (603-609) ve Shih-pi (609-619), kargaşanın sonucu olarak içerde zayıfladılar ve Sui'ler tarafından hayli korkutuldular. Ancak Çin'in böl-yönet siyasetine zamanında olumsuz tepki veren ve Sui'lerin çöküşünün açık işaretlerini (Kore'deki zorluklar) gören Shih-pi, Çin ile arasına mesafe koydu. Yine de, Doğu kağanlığı'nın çöküşünü ancak Sui'lerin düşmesi önledi. Selefleri büyük ölçüde yeni kurulan, bozkır kültürünün etkisinden hali kalmayan T'ang sülalesi tarafından rüşvetle durdurulan Hsieh-li Kağan (620-634), bir sürekli akın programı başlattı. Siyasetteki bu kaymanın sebepleri hiçbir yerde dile getirilmez. Belki de akın, diğer örneklerde gördüğümüz gibi, onun iktidarını korumasının tek yolu idi. Her halükarda, onun akınları T'ang'lar için çok fazla rahatsızlık verince, çeşitli A-shih-na prensleri arasında nifak çıkartma şeklindeki meşhur hile tezgaha konuldu. Hsieh-li'nin değişik başarısızlıkları tabii afetlerle birleşince, bozkırda açlığa sebep oldu. Tükenmiş ve isyandaki bir halktan vergi almak istemesi onun gittikçe zorlaşan durumunu daha da kötüleştirdi. İnsanlar dağıldı ve kaçtı. Hsieh-li 630 yılında Çin güçleri tarafından ele geçirildi ve esarette öldü. Doğu Kağanlığı fiilen sona ermişti.[591] A-shih-na ve öbür yüksek dereceli urukların üyeleri T'ang hizmetine girmeye teşvik edildiler. Bazı topluluklar Çin'de yerleşti.

Batı Kağanlığı'nda, Tardu'un siyasetinin sebep olduğu 'çıkıklar' da aynı şekilde geniş kapsamlı idi. Buradaki Göktürk yönetiminin doğası bir derece farklıydı. İç Asya'daki gibi, Göktürkler diğer boy birliklerinin kendisine tabi olduğu büyük bir boylar konfederasyonunun efendileri idiler. Fakat Orta Asya'da etnik olarak Moğolistan'daki gibi çoğunlukta değillerdi. Türk boyları isyancı unsurları

---

[590] Chavannes, *Documents*, s.48-51; Liu, *CN*, I, s.49/61, 107-108; Wright, *Sui Dynasty*, s.188; Grousset, *Empire*, s.88-89; Wang, 1982, s.139-142.

[591] Liu, *CN*, I, s.134 vd.; Grousset, *Empire*, s.89-92; Wright, *Sui Dynasty*, s.191; Gumilëv, *Drevnie tjurki*, s.178-192, 204-206; Barfield, *Perilous Frontier*, s.139-145.

kırbaçlayacak şekilde stratejik noktalara yerleşmişti.[592] Değişik Türk boylarının yanında, zamanla Türkler tarafından özümsenen önemli sayıda İranî göçebe unsur vardı.[593] Üstelik kendisi ile Türk yönetici tabakanın yakın ilişkide olduğu, İranî kökenli (Soğd, Harezmli, Baktriyalı) mühim bir şehir nüfusu vardı. Soğdlular, gördüğümüz gibi, Göktürk ticari ve diplomatik etkinliklerinde her yerde hazır ve nazırdılar. Soğd kolonileri İç Asya'da da önemliydi ama Orta Asya'da Türkler Soğdluların kalbgahında idi ve etki daha büyüktü. Göktürk yönetici dokusu, daha baştan itibaren ele geçirilen yerleşik İranî vaha şehir-devletlerinin usta ve okumuş insanlarıyla istihdam edilmişti.

Batı Kağanlığı'nın gerçekte ne zaman tam özerk bir siyasi yapı haline geldiği konusunda tartışmalar olmuştur. Bu, İştemi çağına veya 583'lere[594] ve bu zamanda gerçekleşen büyük kağanlık makamı için mücadeleye tarihlenir. Bazı bilginler sonraki Batı Göktürk kağanlarının İştemi'-den geldiğini iddia ederler. Diğerleri ise, Sui-shu'daki bir haberi[595] takip ederek, onların kökenini doğuda kağanlığı almayı başaramayan, Muqan'ın oğlu A-po/A-pa Kağan/ Ta-lo-pien'de ararlar. Bir diğer kuram ise, İştemi soyunun batıda kağanlığı almasının ancak Tardu'nun imparatorluğunun çöküşünden sonra olduğunu öne sürer. Son zamanlarda, çelişkili kaynaklardaki farkları telif etmeye çalışan yeni bir sav ortaya atılmıştır. Buna göre, doğudan sürülen A-pa Kağan, Tardu'yu batıdaki mülkten uzaklaştırmayı başardı (bu yüzden Tardu'yu doğuda iktidar aramak için harekete geçirdi) ve böylece batıda bir süre için kendi sülalesini kurdu. Yine de İştemi ailesi sonunda iktidarı ele geçirmiştir.[596]

Göktürk devletinin uzak batısında Onoğur-Bulgar unsurları belki de büyük T'ieh-lê isyanında yer almışlardı (yukarda geçtiği gibi, bunlar T'ieh-lê ile bağlantılı idiler). Bu yüzden, Batı Avrasya'da Göktürk idarisinin yıkılması Kubrat'ın Kuban-Karadeniz Bulgar devletinin doğuşu için önşartlardan biri idi. Büyük ihtimalle Göktürkler tarafından kurulan Hazar (Qazar) boy birliği

---

[592] Ligeti, *Magyar nyelv*, s.332.

[593] Maenchen, Helfen, *Huns*, s.364.

[594] Chavannes, *Documents*, s.48-49.

[595] Chavannes, *Documents*, s.13.

[596] Wang, 1982, s.124-132, 143-147.

(bkz. 8. Bölüm) Göktürk devletinin parçası olarak kalmayı sürdürmüş görünüyor.[597]

Batı Göktürk kalbgahında Tardu'nun halefi Ho-sa-na veya Ch'u-lo Kağan (603-611) isyanlara yol açan zayıf bir yönetim sergiledi. *Chiu T'ang-shu*'ya göre, Tardu'nun küçük kardeşi Shih kuei Kağan (611-618/619) kendi denetimindeki toprakları doğuda Altaylara, batıda 'denize' kadar genişletmişti.[598] Onun esas konağı Kuça'nın kuzeyinde, San-mi dağlarında idi. Batı kağanlığı bir kez daha doğudakinin rakibi idi. Shih kuei'nin faaliyetleri, Batı Göktürk gücünün onun küçük kardeşi Tun / Tong Yabğu Kağan (Çin. T'ung shê-hu [t'uong d'źiäp-ġuo] 618/619?-630) idaresinde yeniden kendine gelmesine şartları hazırladı. Topraklarını ilhak ederek T'ieh-lê'leri tam olarak kendine bağladı ve hakimiyetini Afganistan'da Kandehar'a kadar genişletti. Sui-shu onu eski Wu-sun topraklarının, yani İli vadisinin efendisi olarak adlandırır. Bizans imparatoru Herakleios'un (610-641) müttefiki olarak, Güney Kafkasya'da İran'la savaşıp Bizans zaferine ve Sâsânîlerin çöküşüne ciddi katkıda bulundu. Ch'ien-Ch'üan'da ('Bin Çeşme', Talas'ın doğusu) bulunan başkentinden *el/ilteber*lere (Çin. hsieh-li-fa [ġiet-ljipiwat (piwər)], fethedilen halkların yöneticilerine verilen bir unvan[599]) nezaret etmek için *tudun*lar (veya *toðun*, Çin. t'u-t'un [touduən], vergi memuru[600]) göndererek düzenli bir hükümet kurdu ve T'ang Çini ile iyi ilişkiler geliştirdi.

Bu, karşılıklı saldırılarla birlikte, Doğu Kağanlığı'nın yıkılışına bir derece katkıda bulundu. Onun kendi göçebe tebaasına ilgisinin azlığı isyanlara sebep oldu (ör. 627 civarındaki Karluk isyanı). 630 yılında, Mo-ho-tu hou Ch'iu-li Ssŭ-p'i olarak kağan olan amcası tarafından katledildi. Bu bir iç savaşa ve Batı Göktürklerinin, Tulu ve Nu-shih-pi adlı iki boy birliğinden oluşan ve kendisini Shapo-lo Tieh-li-shih (634-639) zamanında tam olarak gösteren bir konfederasyon olan On Ok'a ayrılmasına sebep oldu. Bundan son-

---

[597] Czeglédy, 1983, s.39-40, 109-113.

[598] Chavannes, *Documents*, s.15, 23-24.

[599] *Hsieh-li-fa* kelimesi *yi-li-fa*'dan bir hata olabilir, Clauson, *ED*, s.134. Hamilton, 1962, s.28, 54, Türk. *tab-/taβ-* 'sahip olmak, malik olmak' (< Kaşgarlı) kökünden bir etimolojiye çalışmıştır. Fakat bu yanlıştır. Kaynakta (bkz. Kâšġarî/Dankoff, III, s.187/188, dizin) *tew*'in temel anlamı 'döndürmek, çevirmek, hareket ettirmek', *taw-/tew-* ? 'tasarruf etmek' şeklindedir.

[600] Clauson, *ED*, s.457; Golden, *Khazar Studies*, I, s.216.

ra, beşer boydan müteşekkil iki boy birliği de birer kağana sahip oldu. Boy başkanları başlangıçta *şad* unvanını taşıyordu. Ancak bundan sonra *çor/çur* (Çin. cho/chuo/ch'o, belki 'küçük bir konfederasyonun başkanı') veya *irkin* (Çin. ssŭ-chin 'boy önderlerinin taşıdığı unvan'[601]) sanlarına sahip oldukları görülmektedir. Her bir reise hakimiyet simgesi olarak bir ok verilirdi, ki On Ok tanımlaması da buradan gelir. *T'ang-shu* ve *Chiu T'ang-shu*'ya göre, Batı Göktürklerinin geleneksel başkenti Suyab'ın doğusunda yaşayan, her bir boyunu bir çorun yönettiği sol kol olan *Tu-lu* [tuo-liuk][602] şu boylardan oluşuyordu: *Ch'u-mu-kun, Hu-lu-wu, Shê-shê-t'i tun, T'u-ch'i-shih ho-lo-shih* (Türgeş / Türgiş...), *Shu-ni-shih*. Suyab'ın batısında bulunan *Nu-shih-pi* (Nu? Şad-pıt[603]) boyları ise: *A-hsi-chieh* (Ärski), *Ko-shu* (Qoşu), *Pa-sai-kan* (Barskan), *ni-shu i-chin*'in *A-hsi-chieh*'si (Niźuk/Nêşug irkinin Ärskisi/Äskälı) *Ko-shu ch'u-pan i-chin* (Çupan irkinin Qoşusu).[604]

T'ang-shu'da anlatılan, On Ok tarihinin bir özelliği olan iç mücadelelerin kanlı ayrıntılarını burada incelememize gerek yok. Olaylara ara sıra karışan bir oyuncu olan Çin arkada saklanmak üzere, iktidar Tu-lu ve Nu-shih-pi kağanları arasında gidip geldi. On Ok siyasetinde hakim hale gelen Tu-lu'lardan A-shih-na Ho-lu (653-659), Orta Krallığın doğrudan idaresini bir kez daha Orta Asya'ya genişleten T'ang güçleri tarafından 659 yılında ele geçirildi. Batı Kağanlığı şimdi resmen Çin'in 'koruması' altına girmiş ve 10 idari bölgeye ayrılmıştı.[605] 660'ların sonlarında On Ok'lardan bazıları Tibet yönetimine girdiler. 680'lere kadar ise T'ang yönetimi bölgedeki eski önemini yeniden kazanmış görünüyordu. Doğu Kağanlığı dramatik şekilde yükseldiği ve 685-688'e kadar On Ok topraklarına tekrar tekrar saldırıp yağmaladığı için, bu kısa süre-

---

[601] Clauson, *ED*, s.221, 225 (< *irk-* 'toplamak, bir araya getirmek'), 427-428; Bailey, *Khotanese Texts*, VII, s.99: Çin. t'iwät, t'iwat, Tibet. *čhor*, Hotan. *châra* < İran. **čyaura* 'çıkmak, av'?.

[602] Beckwith, *Tibetan Empire*, s.209-210 n.3, Tardu ile (= To-lu K'o-han Ni-shu: Tarduş Kağan Niźuk) bağlayarak bunu Tarduş şeklinde okur. Tarduş halkı Bilge Kağan ve Kül Tegin yazıtlarında, Göktürklerin batı bölgelerindeki boylar arasında geçer. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.10, 12, 40, 42.

[603] Clauson, *ED*, s.867: šad + apıt "perhaps meaning entourage of the šad".

[604] Chavannes, *Documents*, s.23-28; 60; Ligeti, *Magyar nyelv*, s.329-330; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.210.

[605] Chavannes, *Documents*, s.36-37, 59-65.

cektir. Tu-lu kağanı Hu-shih-lê (675-690) ve maiyeti Çin'e göç edecektir.[606]

670'lerin sonu, 680'lerin başında hem Doğu, hem de Batı Göktürkleri arasında Çin hakimiyetine karşı isyanlar çıktı. Bu ikincisine karşı T'ang orduları etkiliydi. Fakat uzun süredir cesaretleri kırık olan Doğu Göktürklerinin A-shih-na önderi, tahta geçince İlteriş (682-691, Türk. *el / il* 'devlet', *teriş* toplamak, derlemek'[607]) adını alan Kutluk ('Gögün takdirine mazhar', kut hakkında aşağı bkz.), 681'de yenilmesine rağmen mücadeleyi bırakmayı reddetti. Aynı düşüncedeki gayrimemnunlardan 17 kişilik bir çete kurdu, başına daha çok taraftar topladı ve akına başladı. Onun ordusu "*kurt gibi, düşmanları koyun gibi*" idi (Kül Tegin D12, Bilge Kağan D111)[608] ve akıncı çetesi İkinci Göktürk Kağanlığı haline geldi. Çin'de eğitilmiş bir Türk olan Toñukuk (A-shih-tê uruğundan, Çince ismi Yüan chen'dir) ona katıldı ve başbakanı oldu. İlteriş bozkırın değişik Türk ve Türk olmayan halklarına (Tölis, Tarduş, Dokuz Oğuz, Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kitañ ve Tatabı) ve Çin'e karşı zaferle biten seferler düzenledi.[609] Onun kardeşi ve halefi Bögö Çor (Çin. Mo-Ch'o, Tibet ḥBugcor[610]) Kapağan Kağan (691-716) olarak tahta çıktı. Göktürk devletinin teşkilatlanmasını tamamlayan ve "*fakiri zengin, azı çok yapan*"[611] o idi. Bu, sürekli savaş ve tabi nüfusun, yani *Chiu T'ang-shu*'ya göre vergi ödeyen ve devlete mecburi hizmette bulunan Kitañ ve Tatabıların (Çin. Hsi = Qay) sömürülmesi ile başarılmıştı.[612] Askeri faaliyetler, şüphesiz kısmen Göktürklerin cebrine karşı cevap niteliğindeki, tabi halkların (ör. Kitañ, Karluk, Az, İzgil, Dokuz Oğuz, Bayırku) isyanlarını bastırmak ve yenilerini (Basmıl, Çik, On Ok [711-712 civarı]) tabi kılmak için yöneltilmişti. Kapağan Kağan Orta Asya'daki Araplara karşı daha az başarılı idi. Kendisinin koruduğu-

---

[606] Chavannes, *Documents*, s.42-43. Beckwith, *Tibetan Empire*, s.32-33, 40, 49-53, Hu-shih-lê kelimesini İran. Xusrau olarak okur.

[607] Clauson, *ED*, s.554, 601; Kafesoğlu, *TMK*, s.95.

[608] Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.10, 40.

[609] Liu, *CN*, I, s.158-160, 212-214; II, s.595-597; Kljaštornyj, Drevnetjurkskie, s.24-34. Kljaštornyj, 1966, s.202-204, *Toñyukuk*'u şöyle elde eder: *ton* 'ilk' + *yuquq* · *yoq-yuq* 'xranit', cenit',' yuquq 'to, čto soxranjaetsja, klad, sokrovišče' = 'İlk hazine' = Çin *yüan* 'ilk' ve *chen* 'hazine.'

[610] Liu, *CN*, I, s.158; Clauson, *ED*, s.427.

[611] Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.12, 40.

[612] Liu, *CN*, I, s.169.

nu iddia ettiği Çin'e ve komşu halklara yönelik ganimet amaçlı akınlar da oluyordu. Kapağan Kağan, Bayırkulara karşı tam başarılı olmadığı anlaşılan bir cezalandırma seferinin ardından, tuzağa düşürülerek öldürüldü.[613]

Bilge Kağan (716-734, Çin. P'i-chia, aynı zamanda Mo-chi-lien, Mo-chü, Türkçe karşılıkları bilinmiyor), amcasının oğlu Bögü ile girdiği, amcasının ölümünü takip eden kısa, fakat kanlı taht kavgasından, büyük ölçüde kardeşi Kül Tegin'in zamanlı çabaları sonucunda muzaffer olarak çıktı.[614] Amcasının başına bela olan isyancı bağlıların aynı sorunlarıyla o da yüzyüze idi. Buna bir de Göktürk devletinde yıkıcı çatlakların var olduğunu hisseden, artık daha etkin olan bir Çin eklendi. Yerleşik kültürün bazı yönlerinin açık cazibesine kapılan Bilge Kağan, bir noktada surlu şehirler ve Budacı ve Taocu tapınaklar inşa etmeyi bile düşünmüştü. Bunu eyleme koymaktan, göçerlerin sayıca Çin ile asla baş edemeyeceğini, onların gücünün göçebe hayat tarzının verdiği hareketlilikte olduğunu anlatan yaşlı Toñukuk tarafından hemen vazgeçirildi.[615]

Enerjik kardeşi yanında olarak sık sık kendi tabileriyle olmak üzere hemen kesintisiz savaşta olan Bilge Kağan, felaketi bertaraf etmeyi başardı. Batıda Seyhun ve Demirkapı'ya, doğuda Shantung'a (Çin), güneyde neredeyse Tibet'e ve kuzeyde Bayırku topraklarına kadar seferler düzenlendi.[616] Fakat 731'de Kül Tigin öldü. Üç yıl sonra da, Toñukuk, Kül Tigin ve kendisi onuruna dikilmiş harikulade yazıtları üreten Bilge Kağan'ın hükümdarlığı son buldu (muhtemelen bakanlarından biri tarafından zehirlendi).

Önceden kağanlığın başına bela olan ve Bilge Kağan'ın katlinin açık bir kötü bir işareti olduğu hanedandaki istikrarsızlık, tekrar su yüzüne çıkmıştı. Bilge Kağan'ın karısı ve Toñukuk'un kızı P'o-fu, devleti küçük yaştaki çocukları İ-jan (734) ve Teng-li'nin (Tengri, 734-741) üzerinden yönetmeye çalıştı. Basmıl, Karluk ve Uygurların bir ittifakı 742 yılında hanedanı devirdi. Bir A-shih-na olan Ozmış (Çin. Wu-su-mi-shih), kendisinin yerine kağan ilan edilen, ancak hakimiyeti kısa süren bir Basmıl reisi tarafından

---

[613] Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.40-44; Liu, *CN*, I, s.160-171, 214-223; Giraud, *L'empire*, s.49-52; Kljaštornyj, *Drevnetjurkskie*, s.35-37; Kafesoğlu, *TMK*, s.96-104.
[614] Liu, *CN*, I, s.171, 223.
[615] Liu, *CN*, I, s.172-173, 229, 462.
[616] Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.2, 28.

devrilmiş, o da 744 yılında Uygurların yönettiği, Karluk ve Oğuzların katıldığı bir ittifak tarafından yerinden edilmiştir.[617] Bu, Uygur Kağanlığı'nın başlangıcını belirler.

Batı Kağanlığı, onun eş devletinin çöküşüyle uzun yaşamadı. Batı Göktürk Kağanlığı'nın kalbgahı, On Ok bölgeleri Doğu Karataw'dan (Qarataw) Cungarya'ya uzanıyordu. Bu göçebe birliği de Orta Asya'nın İranî vaha şehir-devletleri üzerinde değişen derecelerde bir otorite icra etmeyi sürdürdü. Bazı şehirlerde, tebaaları tarafından özümsenmekte olan Türk asıllı hanedanlar vardı. Türklerin öncelikli ilgisi vergi/haraç toplanmasına idi. Türk etkisi, bazı yerel İranî hanedanların (çoğunlukla ismen) bağlı konumlarının bir simgesi olarak Türk sanlarını benimsemesinde görülebilir. İran'dan bölgeye doğru ilerleyen Arap güçleri, Türk otoritesine gittikçe daha fazla rakip oluyordu. Bazı gelişigüzel akınlardan sonra, İslam güçleri 7. yy'ın son 30 yılında daha düzenli saldırılara başladılar. Daha maksatlı ve sonuç itibariyle başarılı Arap gayretleri ise ancak 8. yy'ın ilk çeyreğinde başarılı Arap komutanı Kuteybe yönetiminde gerçekleştirildi.[618]

Türk ticari çıkarları bakımından hayati önemde olmasına rağmen, Göktürklerin ilgisi kağanlığın güneybatı bölgelerine tam olarak yoğunlaşmamıştır. Doğudaki bölgelerde de karmaşık bir siyasi durum vardı. Tibet hükümdarlığı İç Asya'nın birçok bölgesinde Çin'in üstünlüğüne meydan okur hale gelmiştir. Doğu Kağanlığı'nı dengelemek için Çin ile bir ittifak geleneği olan veya en azından Çin'in hakimiyetini ismen tanıyan On Okların şimdi başka bir seçeneği vardı. Bu yüzden, *T'ang-shu*'ya göre, T'ang'ların atadığı yerli yönetici A-shih-na Tu-chih (667-679) kağan sanını almış (676-678 civarı) ve Tibet ile ittifaka girmişti. 694'de A-shih-na Ts'ui-tzŭ (690 civarı–708) da aynısını yaptı.[619] Tibet bundan sonra Batı Göktürk birliğindeki olaylarda merkezi bir figür olacaktır.

On Okların iç mücadelesinden faydalanan Doğu Kağanı Kapağan, 699 yılında küçük kardeşini ve yeğenini onların iki kolunun yöneticileri olarak atamıştı. Bu birlik içinde Türgeş/Türgişler üs-

[617] Liu, *CN*, I, s.171-180, 223-231, 258-261; Kljaštornyj, *Drevnetjurkskie*, s.39-43.
[618] *Ist. Kazaxskoj SSR*, I, s.329, 347-348; Barthold, *Turkestan*, s.179-186. Krş. Gibb'deki dönemin ayrıntılı tahlili, *Conquests*, s.3-10, 15-57.
[619] Chavannes, *Documents*, s.74-77; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.32-33, 56.

tünlük kazanıyorlardı.[620] Çin, Tibet ve değişik On Ok hizipleri arasında kontrol için sürekli bir yarış vardı. Bu yüzden boylar Türgeş *Bağa Tarkan*[621] Oçırlıq'ı (Çin. Wu-chih-le < Hint. Vajrapâṇi, 699-706) kendilerine önder seçtiler ve makamını oğlu *Saqal'a (Çin. So-ko, 706-711) bırakmasını da sağladılar. 708-709'da T'ang'ları yenen Saqal, kendisini kağan ilan etti. Ancak hemen ihtiraslı kardeşi ve rakibi Che-nu (Doğu Göktürklerden yardım almıştır) ve Orta Asya'daki vaha şehir-devletlerine (Kuteybe'nin yönettiği) ciddi Arap saldırıları ile karşı karşıya kaldı. Saqal ve Che-nu ikisi de öldüler.[622]

Doğu Kağanlığı, Çin ve daha az ölçüde Tibet, Müslüman kuvvetlerin İranî vaha şehir-devletlerine sürekli (ve başarılı) baskı uyguladığı günlerde, On Ok topraklarında üstünlük kurmaya çalışıyorlardı. Doğu Göktürkleri 715'te çekildiklerinde ve kendi iç mücadelelerine daldıklarında (Bilge Kağan'ın tahta geçişi) Saqal'ın komutanlarından Su-lu (717, 738, muhtemelen İslam kaynaklarındaki[623] Ebu Muzâḥim olarak teşhis edilmeli) Türgeşler arasında öncü kişilik haline geldi ve sonunda kendini kağan ilan etti. Orta Asya'da çekişen büyük güçler arasında ustalıkla manevralar yapan parlak bir siyasetçi ve becerikli bir komutan olduğunu gösterdi. Çin'in elindeki yerler (bazen Tibetliler ve Araplarla işbirliği halinde) tehdit edildi. 720 ve 724 yıllarında Müslüman ordularını yendi ve böylece İranî şehir devletlerinin isyanına yardımcı oldu.[624] 722 yılında Türgeşler Çin ile, Su-lu'ya bir A-shih-na gelini olan prenses Chiao-ho'yu getiren bir barış anlaşması imzaladılar.[625] Fakat T'ang'lar, rahat durmayan Türgeşleri denetlemek için Araplarla ittifak yolları arıyorlardı. Gerçekten de, 730 civarında

---

[620] Chavannes, *Documents*, s.282-283; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.61-62. Türgiş arazisi İli havzasında idi. 690'dan sonra Suyab merkezleri olmuştur, bkz. Maljavkin, *Ist. geografija*, s.180.

[621] Bu bir eski Türk unvanıdır: *baġa* (< İran. *baġa, bġ* 'Tanrı, kutsal.' Justi, *Iran Namenbuch*, s.56, 487; Livšic, *Sogdijskie dokumenty*, II, s.196). Türk. *tarkan* çok eski bir unvan. Pulleyblank, 1962, s.91, 256, bu kelimeyi Clauson'un, *ED*, s.530-540, ihtiyatlı onay verdiği Hsiung-nu *shan-yü* unvanına bağlar. Aynı zamanda bkz. Doerfer'deki uzun tartışma, *TME*, II, s.460-474.

[622] Chavannes, *Documents*, s.43-44, 79-81; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.65, 72-76.

[623] aṭ-Ṭabarî, yay. Ibrâhîm, VII, s.113; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.85.

[624] Gibb, *Conquests*, s.60 vd.

[625] Chavannes, *Documents*, s.46, 81; Maljavkin, *Ist. geografija*, s.180-181; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.98.

Orta Asya'nın pekçok kısmında Arap istinatgahlarına karşı Türgeş tehdidi çok ciddiydi. Türgeş tehlikesinin sona ermesi ancak Arapların 737'deki Xarîstân zaferi ile (Gibb bunu sadece bir müfreze çatışması olarak niteler ama Maveraünnehr'deki Arap hakimiyetinin kaderi ona bağlı olmuştur) gerçekleşmiştir.[626]

Arapların Güney Kafkasya'daki topraklarına Hazar tehdidini durdurmalarının da aynı yılda olduğunu (Bkz. 8. Bölüm) kaydetmek ilginçtir. Arap askeri harekatının bir derece eşgüdümlü olması kuvvetle muhtemel gözüküyor. Hazarların müttefikleri Bizanslılar ile birlikte hareket ettikleri görülüyor. Batı Göktürklerin Orta Asya'daki Arap mülklerine 720 ve 730'lardaki baskısını, Hazarların aynı dönemde Bâb el-Ebwâb/Derbent'in güneyindeki toprakları istilası ile ilişkilendirebilir miyiz? Maalesef, kaynaklarımız On Ok-Hazar ilişkileri konusunda suskundurlar.

Su-lu, klasik göçebe önderliği geleneği ile hüküm sürdü. *Chiu T'ang-shu*'ya göre "*her sefer dönüşünde aldığı tüm ganimeti ordusunun komutanları, subayları ve erlerine dağıtıyordu. Tebaası onu seviyordu ve tamamen onun hizmetinde idiler.*" Doğu Kağanlığı ve Tibet ile evlilik ittifakları yapmıştı.[627] Böyle ölçüsüz cömertlik onun yıkılışına da sebep oldu. Kendisi için daha fazla ganimet ayırmaya başladığında, halkın gözünden düştü. Sağlığı bozuk iken, Su-lu'nun 'Kara Türgeşlerinin' rakibi olan, Saqal'dan geldiklerini öne süren, Sarı Türgeşlerin önderleri Bağa Tarkan Kül Çur ve Tumo-tu tarafından katledildi. Bu, iki birlik arasında daha fazla mücadeleye sebep oldu.[628] 740'da T'ang hakimiyetini tanıyan fakat hemen sonra onlarla dalaşan Kül Çur, 744'te öldü.[629] Bu nazik zamanda On Oklar zayıflamaya başladı. İç Asya'daki yurtlarından bir zamanki müttefikleri, şimdi Göktürk kağanlığının sahipleri olan Uygurlar tarafından sürülen Karluklar, 745 civarında On Ok topraklarına göçtüler. Moyun Çur yazıtındaki sözlerle, "*Karluklar, canlı kalanlarının hepsi Türgiş'e geldi.*"[630]

---

[626] aṭ-Ṭabarî, yay. Ibrâhîm, II, s.113 vd.; Gibb, *Conquests*, s.81-84; Shaban, *ʿAbbasid*, s.124-126.

[627] Chavannes, *Documents*, s.46.

[628] Chavannes, *Documents*, s.46-47, 83-84; aṭ-Ṭabarî, yay. Ibrâhîm, II, s.124-125; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.118-119.

[629] Beckwith, *Tibetan Empire*, s.125.

[630] Ajdarov'daki metin, *Jazyk*, s.351.

Bununla Karluklar, Batı Göktürk arazisinin askeri olarak en önemli Türk topluluğu haline geldiler. İç mücadelenin sarstığı Türgeşler büyük ölçüde, Orta Asya'nın çoğuna hakim olan Çin'in denetimi altında idiler. 751'deki olaylar bunu açıkça gösterir. Türgeşler Çaç/Şaş/Taşkent hakimi *Çabış'ın (Çin. Ch'e-pi-shih) 750'deki isyanına katılmışlar ve T'ang güçleri tarafından hemen yenilmişlerdi. Çabış'ın oğlu (babası T'ang'lılarca idam edildi) Araplara kaçtı. Bölgeye müdahale etmek için fırsat kollayan Araplar bundan büyük mutluluk duydular. 751 Temmuz'unun sonlarında Talas yakınındaki Atlax'da gerçekleşen kaçınılmaz çarpışmada, bir Koreli generalin komutasındaki T'ang güçleri, Karluk müttefiklerinin Arapların yanına geçmeleriyle tam bir yenilgi tattılar.[631] Bundan sonra Müslümanlar Batı-Güneybatı Orta Asya'da hakim siyasi ve kültürel güç oldular. Çin, 755'te Tibetlileri yenerek kendine geldi ama bu kez de An-lu-shan isyanı ile çatırdadı.[632]

Bu arada Karluklar otoritelerini genişletmeyi sürdürdüler. 766'da başkent Sûyâb/Ordukent'i (Bugün Kırgızistan'daki Tokmak yakınında bulunan, Çu vadisindeki Ak Beşim ile özdeşleştirilir. Şüphesiz bir Soğd yerleşimi olarak kurulmuştur.[633]) de aldıktan sonra, Batı Göktürk topraklarının tam hakimleri oldular. *T'ang-shu*'ya göre, On Oklar Karluk yönetimine girmişlerdir. Diğer bazı boylar ise Uygur hakimiyetini tanıdılar.[634]

On Ok aşamasında, bilhassa Türgeş hakimiyeti döneminde Batı Göktürk siyasi yapısını bir devlet olarak nitelemek çok zordur. Unvanlar ve memurlar gibi, eski kağanlık makamı da kalmıştır, ama iç uyum tamamen bozulmuştur. Bu siyasi yapı esasında bir boy birliğine dönüşmüş ve dışa karşı yalnız arasıra bir devlet olarak işlemiştir.

Göktürk Kağanlığı'nın Halkları

Göktürk tarihini bu kısa incelememizin gösterdiği gibi, Göktürk Kağanlığı göçebe, yerleşik ve ormanlı halkların bir karışımı idi. Bu halklardan bazılarının müteakip tarihleri izlenebilir. An-

---

631 Chavannes, *Documents*, s.142-143, 297-298; Gibb, *Conquests*, s.96; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.136-139; Tixvinskij, Litvinskij, *Vostočnyj Turkestan*, s.316-317.

632 Beckwith, *Tibetan Empire*, s.140-142.

633 *Ist kirgizskoj SSR*, I, s.270; Nagrozka-Majchrzyk, *Geneza*, s.97-100.

634 Chavannes, *Documents*, s.85.

cak çoğu karanlıkta kalmaktadır. Göktürk Orhon yazıtlarında bir *boðun/bodun* statüsünü[635] çağrıştıran kavim adları şunlardır:

Az: Batı Tuva'daki Batı Sayan-Altay bölgesinde yaşıyor, Türgeşlerce atanan bir *elteber*, belki de bir *totoq/tutuq* (< Çin. tu-tu 'askeri vali'[636]) tarafından yönetiliyorlardı. İranî *As*lar ve Türk,[637] belki de Kett (krş. Assanlar[638]) olarak belirlenen benzer isimli halklarla[639] irtibatlandırılmışlardır.

Basmıl: (Çin. Pa-hsi-mi, aynı zamanda Pi-la) Göründüğü kadarıyla İduq qut ve yabğu[640] sanlarını taşıyan, A-shih-na sülalesinin bir koluna mensup kimselerce yönetiliyorlardı. Göktürk devletinin çöküşünde önemli rol oynadılar ve kısa bir süre kağanlığı elde tuttular (yukarı bkz.). yurtları Beşbalıq/Pei-t'ing kentine yakındı. Tu Yu'nun (735-812) eseri *T'ung-tien*'e göre, onlar *"Pei-t'ing'in ve Kuzey Denizi'nin* (Çin. Pei-hai, yani Baykal gölü, PBG) *güneyinde ve Chieh-ku'nun* (Kırgızlar) *güneydoğusunda yaşarlar. Dağlarda dağılmışlardır... Önderleri var, prensleri yoktur; 2000'den fazla aile. Bu boyun insanları cesur ve güçlü, iyi avcıdır. Bu ülkede çok kar vardır, çoğunlukla bir odun* (parçası) *at görevi görür. Onun üzerinde geyik kovalarlar."*[641] Bu aletin kaynağın verdiği daha tam

---

[635] Clauson, *ED*, s.306, tarafından *boð*'un çoğul veya toplu biçimi olarak görülen bu tabir, onun tarafından *"örgütlü kabile toplumu, bir halk, belli bir hükümdarca yönetilen bir toplum manasında"* şeklinde çevrilmiştir.

[636] Clauson, *ED*, 453.

[637] Krş. Kyzlasov, *Ist. Tuvy*, s.50.

[638] Bartol'd, *Dvenadcad' lekcij, Sočinenija*, V, s.42-43.

[639] Bkz. Minorsky, *Ḥudûd*, s.302. Minorsky ve Czeglédy, 1980, s.52, onları Çiğil ve Türgiş (veya Tuxsî, bkz. Gardîzî/Bartol'd, *Sočinenija*, VIII, s.41; Gardîzî/Martinez, s.143) bölgesinde geçen Azî ile ilişkilendirir. Giraud da, *L'empire*, s.193, onları İranî görme eğilimindedir. Togan, *UTTG*, s.52-53, onları İbn Xurdadhbih, yay. de Gooje, s.31, ve Ibn al-Faqîh'in, yay. de Gooje, s.329, Orta Asya'nın halkları listelerindeki 'Trkşy' (Türgiş) ile birlikte bahsedilen *ðkš, Âzkᵘş veya ᶜrkş (*Azkişi, 'Az halkı') ile bağlar.

[640] Liu, *CN*, I, s.156, 261. Chiu T'ang-shu *"Dokuz Boydan Pa-shi-mi'lerin yabgusundan"* bahseder. Bu, Toquz Oğuz'la bir bağlantıyı gösterir. *İduq qut/İdiqut* Türk. 'göğün kutsal lütfu' Clauson, *ED*, s.46.Daha sonra, imparatorluk sonrası Uygur yöneticileri bu unvanı taşımışlardır. *Yabgu* hakkında yukarı bakınız. Clauson, *ED*, s.873, bunu Yüeh-chih'lere bağlar. Göktürk çağında bu unvan, hanedan tarafından kendilerine devletin çeşitli birimlerinin idaresi yüklenen hanedan üyelerine verilirdi.

[641] Maljavkin, *Tanskie xroniki*, s.103-104; Liu, *CN*, I, s.173, 225; Giraud, *L'empire*, s.51, 192.

bir tarifi onun bir kar ayakkabısı veya kayak (kalkan şeklinde, at derisiyle kaplanmış, dağ yamacında kayabilen veya bastonlarla hareket ettirilen) olduğunu gösterir. Kaşgarlı Mahmud'un onları, onun zamanında Türk olmayan, kendi dillerini koruyup Türkçeyi de iyi konuşan göçebe halklar arasına koyduğunu kaydetmek merak uyandırıcıdır.[642] Göktürk çağında onların hala çok fazla orman halkı olduğu gözükmektedir. Türkleşmeleri tahminen Göktürk devletine katılmaları ile başlamıştır. A-shih-na yöneticilerine faydalı olacak bazı siyasi veya iktisadi önemleri olmalıydı.

Bayırku: (Çin. Pa-ye-ku) Orhon yazıtlarında bahsedilmeyen T'ieh-lê halklarından biri. Yurtları Tola nehrinin kuzeyinde ve bağlantılı oldukları anlaşılan Uygurların güneyinde idi. Yöneticileri *irkin* (boy başkanının sanı) unvanını taşıyordu.[643]

Çik: Yukarı Yenisey ile Sayan dağları arasında idiler.[644] Genellikle Az ve Kırgızlarla birlikte geçerler.

Ediz: T'ieh-lê konfederasyonu ve Uygur birliğinin üyelerinden biri olarak, belki Çin kaynaklarında geçen Ye-tie/A-tie ile alakalıdırlar.[645]

İzgil: ? Belki de T'ieh-lê konfederasyonunun Ssŭ-chieh boyu olarak teşhis edilmeli.[646] Azların yakınında idiler.

Oğuz: Aynı zamanda Üç Oğuz. Kendisinden daha sonra Orta Asyalı Oğuzların neşet ettiği bir boy birliği (bkz. 7. Bölüm).

On Ok: Yukarı bakınız.

Karluk: İhtimal elteberler tarafından yönetilen üç boy veya birimden oluşan bir Türk kabile konfederasyonu (bkz. 7. Bölüm).

Kırgız: Yenisey bölgesinde bulunan Türk veya Türkleşmiş bir boy birliği. Kırgız birliğini bir kağan yönetirdi. Göktürk yazıtlarında yöneticilerine bu unvan tahsis edilen birkaç halktan biri (bkz. 6. Bölüm).

---

[642] Kašğarî/Dankoff, I, s.83.

[643] Chavannes, *Documents*, s.87, 89; Liu, *CN*, I, s.127; Hamilton, 1962, s.26; Clauson, *ED*, s.225.

[644] Giraud, *L'empire*, s.192-193.

[645] Hamilton, 1962, s.26; Giraud, *L'empire*, s.53, 184; Maljavkin, *Ist. geografija*, s. 83, 86-87.

[646] Gumilëv, *Drevnie Tjurki*, s.265. Gumilëv onları Yukarı Selenga'ya yerleştirir.

Kitañ: (Qitan, Çin. Ch'i-tan) Sonradan Çin'deki Liao hanedanını ve Orta Asya'da Karahitay (Qitay) devletini kuran bir Moğol halk (bkz. 6. Bölüm). Tatabı ve Shih-wei ile yakından ilgiliydiler. Kitañ siyasi teşkilatı Türk etkisine çok şey borçludur.[647]

Kurıkan/Korıkan: Üç Kurıkan da denir (Çin. Ku-li-kan[648]); T'ieh-lê boylarından biri.[649] Sonraki İslam kaynaklarında geçen *qwry* (Qori /Quri) adlı halk/kabile ile özdeş görünmektedirler.[650] Bunların Sahaların (Yakut) ataları olduğu da öne sürülür.[651] Fakat bu hiçbir şekilde açık değildir. Dillerinin Moğolca olduğuna dair başka bir delilimiz olmamasına rağmen, bu kelimenin *qurigan* 'kuzu'[652] temelinde etimolojisi yapılabilir. Kırgız ve Otuz Tatarlarla birlikte kaydedilirler. Baykal gölünün kuzeyindeki zambaklarla dolu topraklarında besledikleri atlarla Çin kaynaklarında meşhurdular.[653]

Sir: Çoklukla Tarduşlara bağlanırlar (Hsieh-Yen-t'o, bu bir zaman tartışılmıştır).[654] Göktürk Kağanlığı ile ilgili güçlü topluluklardan biridir, fakat gerçekte haklarında çok şey bilinmiyor. Muhtemelen Göktürklerin kuzeyinde, Shih-wei'nin doğusu ve Altayların batısında idiler.[655] Onları Göktürklerin yakın müttefikleri olarak gören Kljaštornyj, Kıpçakların onlardan çıktığını öne sürer.[656] Diğer 'kuzey' Türk halklarının çoğu gibi, onlar da Çin'e at temin ediyorlardı. Çin kaynakları Sir Tarduşların 643 yılında T'ang'lara

---

[647] Holmgren, 1986, s.64-75.

[648] Pelliot, Hambis, *Campagnes*, I, s.64.

[649] Chavannes, *Documents*, s.87-88; Giraud, *L'empire*, s.193, 194.

[650] Gerdizî'de Kırgızların yakınındaki vahşi bir orınan-bozkır halkı olarak geçerler. Bkz. Gardîzî/ Martinez, s.127-128. Bu budun adının biçimi sorunludur: *fwry* / *qwry* ve belki de *qwn* (qun). Bu konuda bkz. Minorsky'nin yorumları, *Ḥudûd*/Minorsky, s.283-284. Reşidüddin hem *qrġân* (Korıkan), hem de *qwry*'den (Kori) bahseder, Jâmiᶜ at-Tavârîx, yay. Alizade vd., 1/1, s.232, 247-248; Pelliot, Hambis, *Campagnes*, I, s.70-71.

[651] Okladnikov, *Yakutia*, s.318-329; Gumilëv, *Drevnie Tjurki*, s.265.

[652] Krş. Lessing, *MED*, s.987, *xuraġ-a(n)* 'kuzu'. Bu biçim hakkında bkz. Thomsen, 1987, s.173.

[653] Schafer, *Golden Peaches*, s.69-70.

[654] Boordberg, 1951, s.5-7; Liu, *CN*, II, s.721; Kljaštornyj, 1986, s.156. Haussig'in, 1953, s.342, önerisi şöyledir: Hsieh-Yen-t'o = Sirinda / Σηρίνδα.

[655] Krş. Liu'daki bilgiler, *CN*, I, s.354-358; Chavannes, *Documents*, s.6, 8, 10-11, 13, 16, 17, 90, 94-96.

[656] Kljaštornyj, 1986, s.155-164.

gönderdiği, çok sayıda öküz, deve ve keçinin yanında 50.000 'siyah yeleli kır at'tan bahseder.[657]

Soğ(u)dak: (Soğdlular, Çin. Hu,[658] Su-t'e 'Soğdiyana') Zerefşan vadisi ve Ustruşâna merkezli eski bir İranî halk. Büyük kent merkezleri Buhara ve Semerkant idi. Akameniş ve İskender imparatorluklarının parçası olmuşlardır. Göktürk Kağanlığı'na katılmalarından sonra da bayağı bir özerklikte bulunmuşlar ve sık sık da bağımsız olmuşlardır. 7. yy'da onlar ve komşuları Harezmliler, kendi kralları yönetimindeki tüccar devletlerden, zayıf bir ticaret birliği kurmuşlardır. Kralların hassa ordusu, *çakir/ çakar*lar İslam dünyasındaki *memluk/gulam* kurumuna bir ilk örnek olmuş olabilir.[659] Yabancı fetihler, Doğu Türkistan ve Moğolistan'daki Çin'e giden ticaret yolları boyunca yayılan Soğd kolonilerini artırmıştır. Çin dış ticarete gönülsüz olarak ve sadece siyasi sebeplerle girdiği için, Soğdlular Çin pazarını açacak askeri güce sahip olan göçebelerle daha da yakınlaşmıştır.[660] Müteşebbis İranîler sadece tüccar (büyük ölçüde lüks mallar satan) değil, aynı zamanda zanaatçı ve ziraatçı idiler. Dilleri bölgenin geçer dili (lingua franca) olmuştu. Dini (Onlar Budacılık, Maniheylik ve Hıristiyanlığın Orta ve İç Asya'da yayılmasında esas rolü oynamışlardır) ve din-dışı konularla ilgili, değişik abecelerle yazılmış metinler MS 4. yy'a kadar iner.[661] Soğdca Göktürk Kağanlığı'ndaki resmi dillerden biri olarak kullanılmıştır. Türklere etkileri müthişti. Çin kaynakları Türklerin 'saf' olduklarını ve onları yönlendiren çok sayıda Hu (Soğdlu) olmasa çok kolay kandırılabileceklerini iddia eder.[662] Göktürk kağanlığı içinde, hem kendi yurtlarında, hem de İç Asya'da kalabalık şekilde bulunuyorlardı ve çoğu önemli siyasi makamlara yükselmişti. Onların A-shih-na ailesi ile ilk temasları belki kağanlık öncesine gitmektedir.[663]

---

[657] Schafer, *Golden Peaches*, s.59.

[658] Sık sık diğer halklara da teşmil edilen bir terim, Liu, *CN*, II, s.490-491.

[659] Chavannes, *Documents*, s.137; Frye, *Ancient Iran*, s.352-353; Beckwith, 1984, s.29-43.

[660] Barfield, *Perilous Frontier* s.158. Adshead, *China*, s.74, Soğdluların Fergana'daki at ticaretine katılmasının Çin'deki piyasalara girmelerini sağladığını öneriyor.

[661] Kljaštornyj, 1972, s.258-259; Livšic, Xromov, *Osnovy*, 1986, s.347-349; Schafer, *Golden Peaches*, s.12.

[662] Liu, *CN*, I, s.87-88.

[663] Kljaštornyj, Livšic, 1972, s.90-91.

Tarduş: Sirlerle (yukarı bkz.) ilişkilendirilen bir T'ieh-lê topluluğu. Bazı bilginler bunun batı veya sağ kanat Göktürklerin ismi olduğunu öne sürerler.[664]

Tatabı: Tibetçede *Dad-pyi* olarak yazılan, Kaylar (Çin. K'u-molısi ve Hsi [ĝiei] = Qay) için kullanılan Türkçe tabir.[665] Qitañ ve Shih-wei (bkz. 6. Bölüm) ile yakından akraba veya ilgili bir Moğol halkı idi.

Tatar: (Çin. Ta-ta[666]) 30 kabileli, Otuz Tatarlar veya belki 9 üyeli, Toquz Tatarlar, bir konfederasyon idi. Sonra Cengizli imparatorluğuna girdiler. Etnik olarak büyük ihtimalle Moğol idiler. Son zamanlarda Shih-wei ile özdeşleştirilmişlerdir. Baykal gölünün doğu ve güneydoğusunda yaşıyor olmalıydılar.[667]

Toquz Oğuz: Çinceye genellikle 'Dokuz Kabile' olarak çevrilir ve T'ieh-lê[668] ve Uygurlarla (bkz. 6. Bölüm) özdeşleştirilirler. Çin kaynakları onların belli sınır noktalarında Çin ile at ve at derisinden yapılma bir çeşit zırhın ticaretini yaptıklarını bildirirler.[669] Yönetimdeki Göktürklerle (belki bir kayın topluluk olarak) ilişkilerinin daha tetkiki gerekmektedir. Orhon yazıtlarında (Kül Tegin, K4, Bilge Kağan, D29) onlar için "düşman olan (*yağı boltı*) benim kendi halkım (*kentü bodunum, mening bodunum*)" denir.[670]

Tölis/Töliş: Sık sık Çin. T'ieh-lê ile özdeşleştirilirler.[671] Eğer bu ikincisi *Tegreg* vb. olarak yeniden kurulursa (4. Bölüm), bunun doğru olması zordur. Diğerlerinin yanında Pritsak ve Pulleyblank, bu tabirin Göktürklerin doğu veya sol kanatları için kullanıldığını öne sürerler.[672]

Uygur: T'ieh-lê birliğinin doğudaki baskın boyu. Bir elteber tarafından yönetilir. Toquz Oğuzlarla ilişkileri için bkz 6. Bölüm.

---

[664] Pritsak, 1951, s.273; Pulleyblank, 1956, s.36.

[665] Bacot, 1956, s.145.

[666] Bkz. Wittfogel, *Liao*, s.101-102; Pelliot, Hambis, *Campagnes*, I, s.2 vd.

[667] Liu, 1989, s.104; Giraud, *L'empire*, s.184; Viktorova, *Mongoly*, s.156: Otuz Tatar = Shih-wei, Toquz Tatar = Güney Shih-wei.

[668] Liu, *CN*, II, s.591.

[669] Schafer, *Golden Peaches*, s.65, 260.

[670] Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.21/22, 46/47-48/49.

[671] Ör. Giraud, *L'empire*, s.190.

[672] Pritsak, 1951, s.273; Pulleyblank, 1956, s.36.

Bu liste kapsamlı olma iddiasında değildir. Hatta, Göktürk yazıtlarında geçen boy adları ile sınırlanmıştır. Çin kaynaklarında geçen pekçok boy adı ile Göktürk, Çin ve Tibetliler arasında el değiştiren çeşitli İç ve Orta Asya vaha şehir-devletleri burada göz ardı edilmiştir.[673]

Göktürk Kağanlığı'nda İdare

Göktürk devleti bir boylar konfederasyonundan gelişmiştir. Bu, konfederasyonun çekirdeğini oluşturan yönetici uruk ve müttefiklerini ('kayın' boylar dahil) içeriyordu. Bu 'iç boylar' çekirdeğine birliğe kendi iradeleriyle katılan (ve kendi yerli hanedanlarını korumalarına izin verilen) ve katılmak zorunda kalan kabileler eklenmişti. Bu ikincilerin yönetici tabakalarına genellikle nezaret ediliyordu veya merkezi idarenin gönderdiği memurlarca yer değiştiriliyordu. Yeni katılan boylar sefer sırasında hep koruma mevkiinde bulunurlardı.[674] Bu boyların da altında, haraç veren yerleşik nüfus bulunuyordu.[675]

Göktürk siyasi sisteminin çoğu kuşkusuz Jou-Jan'lardan alınmadır. Bunun unsurları nihayetinde Hsien-pi ve Hsiung-nu'ya ve bilinmeyen diğer kaynaklara gider. Bu sistemin tepesinde, ilk kez Hsien-pi'ler arasında geçen bir san olan *kağan* (Çin. k'o-han) bulunuyordu. Bunun kökenleri ve bazen onunla yer değiştiren *qan/xan* unvanıyla ilişkisi açık değildir. Diğer zamanlarda bu ikincisi bağlı bir yöneticiye işaret ediyor görünmektedir.[676] Kağanın yönetimi semavi takdir iledir: (Kül Tegin yazıtı) *teng-riteg tengride bolmış tür(ü)k bilge qağan* "Tanrı gibi gökte olmuş Türk bilge kağan", *tengri yarlıqaduqın üçün özüm qutum bar üçün qağan olurtum*

---

[673] Bkz. Tixvinskij, Litvinskij, *Vostočnyj Turkestan*, s.264 vd.

[674] Chavannes, *Documents*, s.94; Németh, *HMK*, s.234-235.

[675] Golden, 1982, s.50-51. Pritsak, *Origins*, s.17-18, Türk '*pax*'ını (barış, onun ıstılahında *il*) "*birkaç özerk siyasi birimden*" oluşmuş olarak sunar: Göçer ve tüccar boy toplulukları (*bodun*), şehir unsurları (*balık*), "yerleşik bağlı devletler." Bunlar dört toplumsal sınıfa ayrılıyordu: boy asilleri /comitatus (*buyruk*), yukarı ve aşağı sınıf (*kara bodun*) hür kimseler, köleler. *İl* sağ ve sol kanada ayrılıyordu. İlin tamamı, bir tümen (10.000) asker çıkarma kapasitesindeki asker devşirme bölgelerine bölünmüştü. İki kağanın da refakatçi memurlarla birlikte yazlık ve kışlık konakları vardı.

[676] Bkz. László, 1940, s.1-4; Pulleyblank, 1962, s.260-262; Doerfer, *TME*, II, s.370, III, s.141-180; Clauson, *ED*, s.611.

"Tanrı buyurduğu için, kendi kutum[677] olduğu için kağan oturdum".[678] Bu karizma bütün yönetici uruğa teşmil edilmiştir. Bu kutsal yöneticilerin kanları akıtılamazdı (bu yüzden boğularak idam edilmişlerdir). Onlar tabiatüstü güçlerle kendi halkları arasında aracı olan kutlu insanlardı.[679] Kağanın etrafında, Çin kaynaklarının onların efsanevi kurt kökenlerine atfettikleri bir terim olan *böri* (kurt) ismini taşıyan bir kapıkulu bulunurdu.[680]

Kağan tahta çıkarken, kendisinin keçe bir halının üzerinde yüksekte tutulduğu, kendi etrafında dokuz kere döndürüldüğü, atın üzerinde geçit yaptığı ve sonra ayinler eşliğinde bir ipek şal ile boğulduğu, güçlü Şamanlık izleri bulunan ayrıntılı bir tören yapılırdı. Şuurunu kaybetme noktasına gelince kendisine kaç yıl hüküm süreceği sorulurdu.[681]

Kağan en üst kanun koyucu idi. Devleti kurduktan sonraki ilk işlerinden biri, Cengizli Moğol *jasaġ /yasa(q)* kavramının karşılığı olan *törü*'yü (töre, örfi hukuk)[682] yürürlüğe koymaktı. Krş. Kül Tegin yazıtı: *bumın qağan iştemi qağan olırmış olurupan tür(ü)k bodunıng ilin törüsin tuta birmiş iti birmiş* (Bumın Kağan, İştemi Kağan tahta oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş[683]). Kağan sanını, görevleri büyük ölçüde dini olan (Çin.) *i k'o-han* (Türk. **eb* 'ev' kağanları[684]) da dahil, pekçok A-shih-na uruğu üyesinin taşıdığı görülmektedir.

Büyük kağanlığa geçiş, kuramsal olarak kardeşten kardeşe ve sonra sırasıyla onların oğullarına geçen bir haktı. Bu sıralama sık sık bozuluyordu. Bu yüzden İştemi, Bumın'ın yerine tahta otur-

---

[677] Bu tabir için bkz. Bombaci, 1965, 1966; Roux, *La religion*, s.158-161. Muhtemelen Mesihî çağrışımları olan bu kavram, İranî *hvarenah* kavramıyla yakından ilgilidir. Bkz. Dvornik, *Political Philosophy*, I, s.84 vd. ve 124 vd. Aynı zamanda komşu Çin'in 'göğün oğlu' ideolojisi ile de paraleldir.

[678] Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.2, 4. *Sui-shu*'ya göre, Sha-po-lüe (İşbara) Kağan, Çin sarayına 584 yılındaki bir mektubunda benzer bir dil kullanmıştır: *"Gökten doğan, Büyük Türklerin ilinin göğünün bilge ve kutsal oğlu."* Benzer formüller öbür kağanlar tarafından da kullanılmıştır. Bkz, Liu, *CN*, I, s.50, 458.

[679] László, 1940, s.9-12; Deér, *Pogány magyarság*, s.24-25; Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, II, s. 7; Kljaštornyj, Livšic, 1972, s.77-78.

[680] Liu, *CN*, I, s.9.

[681] Liu, *CN*, I, s.8.

[682] Clauson, *ED*, s.531-532.

[683] Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.8. Aynı zamanda bkz. İnalcık, 1966, s.268-269.

[684] Liu, *CN*, I, s.499, *T'ung-tien*'de (801'de tamamlandı) kaydedilmiştir.

mamıştır (belki de batıda kendisinin bağlı kağanlığını kurduğu için). Bu durum tahtın potansiyel varisleri arasında sık sık sürekli bir mücadelenin kaynağı oluyordu. Yönetici uruğun 'ortak egemenliği' kavramından gelen tahta geçiş sistemindeki bu istikrarsızlık, Birinci ve İkinci kağanlıkların yapısında yıkıcı bir çatlak olduğunu gösterdi. Değişik A-shih-na prensleri kendi sıralarını beklerken farklı bölgelerin yöneticileri olarak görev yapıyorlardı.

Doğu-batı arasında ikiye bölünme ilkesine ilaveten, pek çok alt bölünme olabiliyordu. Bu yüzden, Sui-shu'ya göre *"Taspar, Shê-tu'yu Niver* (Ñevar vb.) *Kağan olarak doğunun yönetimine atadı. Sonra küçük kardeşi Ju-ten Kağan'ın oğlu Pu-li'yi* (Türk. Böri) *batıda oturacak kağan yaptı."* Shê-tu da dört bucağa kendine bağlı kağanlar atamıştır.[685] Hanedan üyelerini (ve muhtemel rakipleri) meşgul tutma ihtiyacı, ırsî bir tımar sitemini semere verdi. Bu sistemin şu veya bu şekli, göçebelerin kurduğu Avrasya (ör. Karahanlı, Cengizli) ve Orta Doğu (ör. Selçuklu, Türkmen Akkoyunlu) devletlerinde görülebilir.[686]

Kağanın karısı *qatun* (< **qağatun*, krş. Çin. k'o-ho-tun < Soğd. *xwtʿyn* [xwatên] 'hükümdar eşi') sanını taşıyordu.[687] Kağanın yanında yabgu, şad, tegin (Çin. t'ê-lê), elteber (Çin. hsieh-li-fa, ssŭ-li-fa), irkin, tarkan, işbara, şadpıt, tudun (Çin. t'u-t'un), çor, totok, beg vb. vardı. Bu makamlardan bazıları ırsî idi.[688] Bu unvanların çoğu İranî olup (ör. *şad/şaδ* < krş. Eski Fars. *xšâyaθiya, xšaite* > *šâh*, Soğd. *xšêδ*; *beg* < İran. **bag*, krş. Soğd. *bγy*) doğrudan veya Jou-Jan veya diğer aracılarla alınmıştır.[689] Diğerleri Toharcadan veya onun üzerinden gelmiştir (ör. *ışbara* < Sansk. īśvara 'prens, bey', Toharca yoluyla).[690] Bu memurların ne derece Türk seçkinleri olarak teşhis edileceği açık değildir. Toplumsal tabakalaşmayla ilgili çok az bilgimiz vardır. Yukarda geçtiği gibi, avam halka işa-

---

[685] Liu, *CN*, I, s.42, 98, II, s.520-521; Wang, 1982, s.131, 134.

[686] Bkz. Woods'un yorumları, *Aqqoyunlu*, s.13-16.

[687] Hamilton, *Les Ouïgours*, s.96; Doerfer, *TME*, III, s.132-141; Clauson, *ED*, s.602-603.

[688] Krş. Liu'daki kısa liste, *CN*, I, s.8-9, II, s.498-499.

[689] Şad için bkz. Bombaci, 1974, s.167-193; Clauson, *ED*, s.866. Beg üzerine bkz. Kljaštornyj, Livšic, 1972, s.80. Claosun, *ED*, s.322-323, bunu Çin. *po* (pak) 'yüzbaşı' kelimesinden getirir.

[690] Kljaštornyj, *Drevnetjurkskie*, s.113 dn.174; Clauson, *ED*, s.257.

ret eden *qara bodun* adlı bir sınıf veya kesim vardı.[691] Toplumsal tabakalaşmanın ilerlediği bir nüfusu olan devlet çerçevesinde bir yönetici sınıf veya kesimin geliştiği varsayılabilir.[692]

Değişen işlevleriyle (bölge, birlik, boy yöneticileri, vergi memurları vb.) bu unvan bolluğu, Göktürklerin tam gelişmiş bir göçebe devleti olduğunu gösterir. Hsiung-nu'dan az veya çok merkezi olduğu hususu açık değildir.[693] Bu tüm-göçebe imparatorluğunun etkileri çok geniş kapsamlı idi. Hem devlete ulaşan azınlık, hem de bunu yapamayan çoğunluk olarak, sonraki Türk siyasi yapıları, kendilerine model olarak değişik derecelerde, Göktürklerce belirlendiği açık olan kalıpları almışlardır. Cengiz'in Moğol İmparatorluğu pekçok bakımdan Göktürk devletinin daha büyük bir ölçekte yeniden kurulması idi.

Göktürk Kağanlığı ne kadar güçlü olursa olsun, güçten düşmeğe başlayınca devletleşme kabiliyetinin onunla birlikte zayıfladığı görülmektedir. Bu özellikle Batı Göktürk devleti için doğrudur. Ancak doğudaki kalbgah olan Moğolistan'da (Uygurlar) ve uzak batıda (Hazarlar) devlet yaşamıştır.

DİNLER

Theophylaktos Simokattes Türklerin ateşe, havaya ve suya taptıklarını bildirir. Onlar *"toprağa ilahi söylerler ve sadece göğü ve yeri yaratanın önünde boyun eğer ve O'na Tanrı derler. O'na at, sığır ve koyun kurban ederler. Din adamları olarak, onlara ne olacağı hakkında kehanette bulunma yeteneğini sergilediğini düşündükleri kimseler vardır."*[694] Burada, kökleri muhtemelen İç Asya halklarının (krş. Hsiung-nu) eski inanışlarında olan, Türklerin *tengri* (Gök, Semavi Tanrı) inancını görüyoruz.[695] *Yer-sub* (Yer-Su) inancına[696] ve (en önemlisi kehanet olmak üzere) Şamanlık uygu-

---

[691] Clauson, *ED*, s.306.

[692] Khazanov, *Nomads*, s.256, Göktürk seçkinlerinin tabi yerleşik nüfus için bir 'sınıf', fakat devletin kendisi için bir 'yönetici kesim' idi yorumunu yapar.

[693] Barfield, *Perilous Frontier*, s.133, kağanların bolluğu göz önüne alınınca, Göktürklerin daha az merkezi olması gerektiğini iddia eder.

[694] Theoph. Sim. yay. de Boor, s.260.

[695] Harva, *Die religiösen Vorstellungen*, s.140 vd.; Schmidt, *Der Ursprung*, IX, s.10-13, 28-31, 61-62; Roux, *La religion*, s.110-121; Eliade, *History*, III, s.3, 5.

[696] Harva, *Die religiösen Vorstellungen*, s.140 vd.; Roux, *La religion*, s.132-141.

lamalarına işaret vardır.[697] Bunlara ilaveten Orhon yazıtları, doğurganlığı çağrıştıran *Umay* adlı bir koruyucu ilaheye gönderme yapar.[698] Kutsal dağlara, özellikle *Ötüken yışa* (dağ ormanı[699]) da tapınma vardı. Burası mukaddes bir yerdi. Chou-shu şöyle yazar: *"Türkler yurtlarını sürekli değiştirmelerine rağmen, herbirisi yine de kendi arazisine sahiptir. Kağan hep* (Yü) *Tu-chin* (Ötüken) *dağında yaşar; onun otağı doğuya bakar çünkü güneşin doğduğu yönden onur duyulur... Her yıl kağan, seçkinleri kurbanlar sunmak üzere atalarının mağarasına götürür ve beşinci ayın ortadaki on gününde Gök Tanrı'ya sunmalar yapmak için Tamir nehrinde toplanırlar. Tu-chin dağından 4-5.000 li uzak bir mesafede yüksek dağlar yükselir. Bunlara, Çinceye çevrildiğinde 'Yer Tanrısı' anlamına gelen Po-teng-ning-li derler."*[700] Ataya ibadete işaret "Rab Bumın Kağanın meskeni" (büyük ihtimalle ona adanmış bir tapınak) diyen Bugut yazıtı tarafından da doğrulanır.[701]

Kağanlık genişleyip, çevredeki kültürlerle daha fazla temasa girerken, ele geçirilen halkların dinlerinden etkilendi. Bu yüzden Mezdekçilik, diğer İranî din sistemleri (ör. Zurvancılık) ve Budacı etkiler Birinci Kağanlık döneminde öne çıktı. Muğan ve Taspar, ikisi de Budacılığı teşvik etti. Bu, Göktürk yöneticilerinin ikinci nesli (570 veya 580'ler) zamanına ait olan ve Soğdca yazılan Bugut yazıtına yansımıştır.[702] Göktürklerin göçebe olmayan dünya ile temaslarının diğer pekçok vecihlerinde olduğu gibi, bu konuda da Soğdluların aracı olarak önemli rol oynadıkları görülüyor. Bu, dinle alakalı ödünç kelimelere yansımıştır (Bunların çoğunun müteakip Uygur dönemine ait olma ihtimaline rağmen). Sonraki

---

[697] İnan, *Şamanizm*, s.151-159; Roux, *La religion*, s.64 vd. *Sui-shu* da (Liu, *CN*, I, s. 42) *"Onlar tanrılara ve ruhlara tapar ve erkek ve kadın üfürükçülere inanır"* yorumunu yapar.

[698] Potapov, 1972, s.268-278. Sinor, "Establishment", *CHEIA*, s.314, bu inancın muhtemelen Moğol kökenli olduğunu düşünür.

[699] Clauson, *ED*, s.976. Ötüken belki de *öte*-'den gelir: *"Bir vazifeyi yerine getirmek, dolayısıyla, dua ederek Tanrı'ya olan vazifeyi yerine getirmek..."* (Clauson, *ED*, s.43). Sinor, "Establishment", *CHEIA*, s.314, *ötü* 'rica, dua' kelimesini önerir (krş. Clauson, *ED*, s.51: *ötüg* 'istirham, daha üstün olandan istek').

[700] Liu, *CN*, I, s.10, II, s.500-501. Tamir, Hsiung-nu'lar için de kutsaldı; Pelliot, 1929, s.212-216; Roux, *La religion*, s.149-154; Potapov, 1972, s.266, 283.

[701] Kljaštornyj, Livšic, 1972, s.75.

[702] Kljaštornyj, Livšic, 1972, s.78-79. Bazin, 1975, s.43, başka bir yorum yapar.

misyonerler Tohar kökenli idiler.[703] Batı Göktürkleri arasında Budizm de kaydadeğer bir başarı elde etmişti.[704] İkinci Kağanlık döneminde Bilge Kağan, Budacı ve Taocu tapınakların inşasını düşünüyordu. Toñukuk buna şiddetle karşı çıktı.[705] Theophylaktos Simokattes'deki bir rapora[706] dayanan Gumilëv, Hıristiyanlığın da Nesturî biçimiyle Türk devletine sokulduğunu iddia eder.[707] Bu hiçbir şekilde belirgin değildir.

Bugut yazıtı Türklerin (aslı belirsiz olan) 12 hayvanlı takvime aşina olduğunu göstermektedir. Çok ilginçtir, bu anıtta altında dikelen bir insan figürü bulunan bir erkek veya dişi kurdu gösteren bir kabartma vardır. Bu Türklerin milli türeyiş destanına açık bir göndermedir.[708]

YAZI SİSTEMLERİ

Çin kaynakları Türklerin yazı sistemleri konusunda çelişkili bilgiler verir. *Chou-shu*, *"Türklerin yazısı Hu barbarlarının yazısına benzer"* demektedir. *Sui-shu* ise, *"yazıları yoktur; anlaşmalarını bir değnek üzerine attıkları çentiklerle ifade ederler"* der. *Pei-shu* her iki bilgiyi de verir.[709] Arkeoloji, Türklerin en azından iki yazı sistemleri olduğunu doğrulamıştır. İkisi de, nihayetinde Arami (> Süryani) abecesine dayanan, Soğdluların abecesinden[710] türetilmiştir. Bu, Chou-shu'da kaydedilen 'Hu barbarlarının' yazı-

---

[703] von Gabain, *CHIr*, 3/1, s.617-618, 620.

[704] Beckwith, *Tibetan Empire*, s.98 dn.76. Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.47-48, Batı Göktürk Kağanlığı'nda serpilen bir Budacılığı kaydeder. Hint misyonerleri ve tüccarları bu zamanda Türk topraklarına geliyorlardı. Bartol'd'a göre, *sart* bu dönemden bir ödünç kelimedir (Clauson, *ED*, s.846, Sansk. sarṭha 'tüccar', fakat muhtemelen Soğd aracılardan veya onlar vasıtasıyla. 11. yy'da bu kelime özellikle İranî kökenliler için 'şehirli' anlamını kazanmıştır.).

[705] Liu, *CN*, I, s.224.

[706] Theoph. Sim. yay. de Boor, s.208, Sâsânî Şahı Hüsrev'in Bizans İmparatoru Maurikios'a gönderdiği, alınlarında dağlanmış haç bulunan Türk asıllı esirlerden bahseder. Bu haç, doğudaki yerli Hıristiyanların tavsiyesi üzerine, bir salgın sırasında onların anneleri tarafından konmuştur.

[707] Gumilev, *Searches*, s.39. Daha gerçekçi bir yorum Bartol'd'da bulunur: 1894, *Sočinenija*, II/2, s.271-272.

[708] Kljaštornyj, Livšic, 1972, s.57.

[709] Liu, *CN*, I, s.10, 41, II, s.520.

[710] Soğd yazıları hakkında bkz. Henning, 1958, s.52-56; Oranskij, *Vvedenie*, s. 197-204.

sıdır. Onun 7. yy sonu – 8. yy başında gelişen el yazısı biçimi,[711] Uygur abecesinin ve dolayısıyla Moğol ve Mançu yazılarının kaynağıdır. Budist metinlerin Türkçeye tercümesi muhtemelen Taspar Kağan zamanında başlamıştır. Onun hükümdarlığı sırasında, Kuzey Ch'i imparatoru, *"dört bir yandaki barbarların dilini"* bilen Liu Shih-ch'ing'den Nirvâṇa-Sûtra'yı Türkçeye çevirmesini istemiştir. Bu, Türk kağanına gönderilmiştir.[712] Tahminen, burada Soğd yazısının bir çeşidi kullanılmıştır. Maniax tarafından ilk elçiliğinde İstanbul'a getirilen 'İskitçe mektup' (τὸ γράμμα τὸ Σκυθικόν)[713] Soğd yazısı ile Türkçe yazılmış olabilir, ama burada Avrasya ticaretinin geçer dili olan ve Bizans'ta çevirmen bulacağı kesin olan Soğdca'nın kullanılmış olması daha muhtemeldir. Bu yazının Türkçe yazmak için ilk ne zaman kullanıldığı açık değildir. Belirttiğimiz gibi, Avrasya ticaret yolları boyunca dizilmiş, kendilerinden bu yazının yayılmış olabileceği Soğd kolonileri vardı. Bugut yazıtından öğrendiğimiz kadarıyla, bu yazı 6. yy'ın son çeyreğinde Göktürk Kağanlığı'nda, Soğd dilinde olarak resmi amaçlar için kullanılıyordu. Kljaštornyj, Soğd harflerinin Türkçenin seslerine uyarlanmasının A-shih-na'ların 'Kao-ch'an' döneminde (5. yy) başladığını öne sürer. Ona göre, Soğd eğri yazısı Türk oyma (runic) yazısından önce gelmektedir.[714]

Bu tartıştığımıza hayli yakın olan diğer yazı sistemi ise oyma (Runic veya Runiform) yazı sistemidir. Avrupa'daki *runic* yazı ile bunun sathi bir benzerlik dışında ilgisi yoktur. Genel olarak bu yazı sisteminin de Doğu İran dünyasında kullanılan Aramî abecesinden türediği düşünülür. Clauson bu özgün abecenin (İrani-Aramiceye dayanıyor, Yunanca ile tamamlanmış) Bizans ile diplomatik işlerinde kullanmak için İştemi Kağan tarafından geliştirildiğini tahmin eder. Kaşifi kültürlü bir Eftalit veya Soğdlu idi.[715] Bu yeni abece İstanbul'da okur bulamayacağı için, bu oldukça olanaksız gözüküyor. Von Gabain onu, Arşaklı katiplerin kullandığı Aramî el yazısının bir uyarlaması olarak görür. 6. yy sonlarında İran ile temasları neticesinde Batı Göktürkleri tarafından geliştirilmiştir. İlk Manihey misyonerler dalgası ile de doğudaki Türk

---

[711] Henning, 1958, s.55.

[712] Liu, *CN*, I, s.34, 36-37, 43; Bazin, 1975, s.40-42.

[713] Menander/Blockley, s.114/115.

[714] Kljaštornyj, *Drevnetjurkskie*, s.49; Kljaštornyj, 1980, s.320-321.

[715] Clauson, 1070, s.51-76.

halkları arasında yayılmıştır.[716] Bazin onun, Orhon yazıtlarına yansıyan Türklerin milliyetçi yükselişinin bir parçası olarak geliştiğini iddia eder.[717] Bunun, kullanıldığı özel yazı amaçları için, diğer ilave ve düzenlemelerle Arami abecesinden evrilmiş olması çok daha olasıdır. Orhon yazılarını kazımak için Çin'den özel sanatçıların (*bedizçi*) gönderildiğini de aklımızda tutabiliriz.[718] Onların estetik katkıları da hesaba katılmalıdır. Bilinen en eski Türk oyma yazı metni, Moğolistan'da bulunan 688-691 tarihli, Bugut yazıtından bir yüzyıl sonra, Çoiren yazıtıdır.[719] Oyma yazının değişik türleri Avrasya'daki Türk halkları (ör. Kırgız, Bulgar, Hazar, Peçenek vd.) arasında oldukça yayılmıştır.[720] Zamanında, Ortaçağ dünyasının başka yerlerinde olduğu gibi, yazı sistemleri dini aidiyete göre belirleniyordu.

İKTİSAT

Çin kaynakları Türklerin esas olarak keçe çadırda yaşayan, et yiyen ve kımız (mayalanmış kısrak sütü) içen göçebeler olduğunu fazlasıyla açık biçimde anlatıyor.[721] İhtiyaçtan dolayı, ticaret hayati bir önemdeydi. Göktürk yazıtlarından onların yerleşik komşularından ipek, pamuk ürünleri, tahıl, altın ve gümüş mücevher ve tarım aletleri aldıklarını biliyoruz. Bunlar ya Çin şehirleri ve sınır bölgelerindeki düzenlenmiş ticaretle (Çin ticareti göçebeleri tahdit aracı olarak kullanırdı) veya akınla elde edilirdi. Avrasya'daki mücadelenin temel sebeplerinden biri, uluslararası ticaretin en önemli metalarından birinin taşındığı İpek Yolu'nun denetimi meselesi idi.[722] Türkler uluslararası ticarette önemli aracılardı. Onların imparatorluğu, üzerinden Çin ve daha az ölçüde Hindistan'ın Doğu Akdeniz (Sâsânî İran ve Bizans) ile temasa girdiği, Avras-

---

[716] von Gabain, 1964, s.171-191.

[717] Bazin, 1975, s.38-39, 43.

[718] Tekin, Orhon Yazıtları, s.4.

[719] Kljaštornyj, Livšic, 1978, s.48.

[720] Bkz. Németh, 1971, s.1-52; Harmatta, 1983, s.85-99; Vasil'ev, *Korpus*.

[721] Liu, *CN*, s.8, 41. Sinor, "Establishment", *CHEIA*, s.313, ise "*hayvansal bir iktisadi altyapının desteklediği siyasi ve askeri olarak etkin toplumsal üst tabaka*" hariç olmak üzere, nüfusun çoğunluğunu orman ahalisinin oluşturduğunu düşünür. Aynı zamanda madenciliğin "*Türk siyasi gücünün temeli*" olduğuna dikkat çeker.

[722] Kljaštornyj, 1972, s.256.

ya'yı boydan boya geçen ticari bir köprü görevi yapıyordu. Bu yüzden, T'ang-shu'ya göre, Batı Göktürk Kağanı Shih-kuei (611-619) T'iao-chih'in (Babil) devekuşu yumurtalarının kaynağı idi. Aynı kaynak, 620 yılında Çin imparatoruna 'dev bir T'iao-chih kuşu' gönderen bir Batı Göktürk imparatorundan bahseder.[723] Fakat Türkler sadece lüks eşyaların kaynağı olmanın çok ötesindeydiler. Onların İpek Yolu'nu birleştirmesinin bir süre için önemli iktisadi yan gelişmeleri oldu.

Bir *pax turcica* (Türk Barışı) Doğu ile Batı arasında malların serbest akışını sağladı. Bunun uluslararası ticaretin büyümesini teşvik ettiği tahmin edilebilir. Bu onların yerleşik emperyal komşularının dikkatini de Türkler açısından olumlu (yazının yayılması)[724] ve nihayetinde olumsuz sonuçlarıyla çekti. Türkler yerleşik komşuları arasında doğru dengeyi kurmakta becerikli değillerdi. İç mücadeleler ve taht kavgalarıyla zayıflayan doğu ve batı devletleri, nesiller sonra T'ang'lar karşısında pes etti. Özgürlüklerini yeniden almayı başardılar ama dirilen devlet, önceki devleti yıkan güçlerin kolayca su yüzüne çıkabildiği daha zayıf bir kağanlıktı. Çin'e teslimiyette olan ve olmayan Batı Kağanlığı, öncelikle T'ang'ların artık güçlerini batıya o kadar yansıtamamaları sebebiyle daha uzun tutunmayı başardı. Başta çok fazla tehditkâr görünen Arap-İslam ilerleyişi de büyük ölçüde kendi içinde harcandı. Bu yüzden, Batı Göktürklerinin kısa bir süre sonra siyaseten önemli bir varlık olarak ortadan kalkmalarına rağmen, onların bölgedeki varisleri yerleşik komşularınca zor tazyik edildiler. Bu dış uyarıcıların yokluğunda ise devletleşme baskıları bayağı miktarda azaldı.

---

[723] Chavannes, *Documents*, s.53; Schafer, *Golden Peaches*, s.102. Bu, Türkler vasıtasıyla batıdan Çin'e gelen 'exotic' ticaret metalarından sadece biri idi.

[724] Beckwith, *Empire*, s.9-10, 178-180. Aynı zamanda Pritsak'ın yorumlarını krş. *Origins*, I, s.14-19.

6. BÖLÜM
GÖKTÜRKLERİN İÇ ASYA'DAKİ VARİSLERİ

UYGUR KAĞANLIĞI (744-840)

Müslüman coğrafya yazarı İbn el-Fakih 'Ülkeler Kitabı' (*Kitâb ıl-Buldân*, 289/902 civ. yaz.) adlı eserinde, İslami tarih-coğrafya yazınında Uygurlarla ilgili tabirlerden biri olan Toquz Oğuz'a (İslam kaynaklarında 'tġzġzz' veya 'ţġzġzz') işareten, *"Onlar Türklerin Araplarıdır"* demektedir.[711] Burada o sadece, onların bir zamanlar İç Asya boyları arasındaki siyasi üstünlüğüne değil, aynı zamanda kültürel rollerine de gönderme yapıyor. Daha fazla süren şey bu ikincisi idi.

Tarihlerinin taslağını çıkardığımız diğer pek çok halk gibi, Uygurlar da tarihleri boyunca değişik isimler altında görünüyorlar. Diğer İç Asya göçebelerinin çoğu gibi, onların kökenleri de Hsiung-nu birliğinde aranmaktadır. *Wei-shu*'nun yorumuna göre, Hui-ho'nun (Uygur) kurucusu bir Hsiung-nu hükümdarının kızının (veya yeğeninin) oğlu (veya torunu) idi ve bunlar önceleri Ti-li/Chi-ti/ T'ieh-lê ve Kao-chü/Kao-ch'e adları ile biliniyorlardı. Bir diğer haber onları Shan-yü'nün kızı ile bir kurdun birleşmesinden getirir. Sui çağında (586-618) *Buqut/Boqut (P'u-ku), Tongra (T'ung-lo), Bayırqu (Pa-erh-ku) ve Hui-ho boyları, Çin kaynaklarında Hui-ho adlanan bir birlik kurdular. Hui-ho, *Chui Wu Tai-shih*'nin *"kendi etraflarında dönme ve bir şahin gibi çullanmak hızına"* işaret eder diye tercüme ettiği *Uygur*'un Çince yazılışı-

[711] Ibn al-Faqîh, yay. de Gooje, s.329.

dır.[712] Çağdaş etimolojik açıklamalar *Uygur*'u, Németh tarafından 'takip etmek, uymak = isyan etmeyen' şeklinde yorumlanan[713] Türk. *uy-* / *uð-* 'izlemek, uymak'[714] kökünden getirmeye çalışmıştır. Bu etimolojilerdeki zorluk (veya *oðğur-*'dan 'uyanmak, uyandırmak, kalkmak'[715] türetilen diğerleri) bu döneme kadar *ð/d* > *y* geçişinin gerçekleşmemiş görünmesidir.

Tarihlerinin bir kısmını incelemiş olduğumuz T'ieh'lê'ler ile bağlantı özellikle önemlidir. T'ieh-lê boylarının geniş bir listesini veren (44 kadar isim ve anılmayan diğerleri) *Sui-shu*, "Tu-lo (Tola) ırmağının kuzeyine" şu boy topluluğunu yerleştirir: P'u-ku (Buqu, Buqut, Boqut?), T'ung-lo (Tongra), Wei-ho / Yüan-ho (*jwei-ġuət/ *jiwɑn- ġuət = Uygur[716]), Pa-ye-ku (Bayırku) ve Fu-lo. Bunların hepsinin yöneticileri Ssŭ-chin (Türk. *irkin*) sanını taşır. Liste devam eder: Meng-ch'en (*mung-d'iĕn), Tu-ju–Tu-ju-ho (*t'uo-ńźiwo-ġuət), Ho-ssŭ-chieh/Ssŭ-chieh, Hun, Hu-hsieh (ġuk-siät) ve diğer boylar. Bunlar 20.000 kadar seçme asker çıkarırlar.[717] Bu, sonraki Uygur birliğinin özünü oluşturmuştur.

T'ang-shu, biraz daha küçük bir T'ieh-lê boylar topluluğunu verir: Yüan-ho, Hsieh-yen-t'o (siät-iän-dâ, Sir Tarduş, bkz. 5. Bölüm), Ch'i-pi/Ch'i-pi-yü (k'iei-piĕt-jiu), Tu-po (tuo-puâ), Ku-li-kan (kuət-lji-kân = Kurıkan), To-lang-ko (tâ-lâm-kât = Telengüt?), P'u-ku (buok-kuət/buok-kuo, Buqu, Buqut vb.), Ssŭ-chieh (si-kiet, Sığır?), Hu-hsieh (ġuk-siät), Hsi-chieh (ġiei-kiĕt [*Qayqır?]), T'ung-lo (dung-lâ, Tongra), Hun (ġuən, Qun?), Pa-ye-ku (bwat-ia-kuo, Bayırku), A-tie (a-diet), Pei-hsi/Po-hsi (bɑk-ziəp).[718]

Bunların içinde, Moğolistan'daki kağanlıkta Göktürk ve Basmılları izleyen Uygurların yönettiği boy birliğini oluşturan unsurların çoğunu görebiliriz. Bu birlik Çin kaynaklarında 'Dokuz Boy'

---

[712] Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.213-214, (*Tang-shu*) 301; Chavannes, *Documents*, s.87; Maljavkin, *Xozjajastvo*, s.22-23; Hamilton, *Les Ouïgours*, s.61. Diğer Uygur etnik türeyiş destanları için bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s.73-90.

[713] Németh, *HMK*, s.38-39. Kafesoğlu, *TMK*, s.111 *ud-* 'takip etmek', *oy-* 'oymak, baskı yapmak' veya *uy-*'akraba, müttefik' + *gur* biçimlerini kaydeder.

[714] Uð-'un anlamları hakkında bkz. Clauson, *ED*, s.38.

[715] Bkz. Clauson, *ED*, s.48.

[716] Ligeti, *A magyar nyelv*, s.334, bu teşhisi kabullenmekte isteksizdir.

[717] Liu, *CN*, I, s.127; Hamilton, 1962, s.126; Chavannes, *Documents*, s.87.

[718] Chavannes, *Documents*, s.87; Ligeti, *A magyar nyelv*, s.334-336.

(Çin. Chiu hsing 'Dokuz Soyadı') olarak geçer ki, bu da (karmaşıklıklardan hali olmamakla birlikte) İslam kaynaklarındaki 'tġzġzz'a (*Toquz Oğuz*, Türk. 'Dokuz Boy Birliği') karşılık gelir. Müslüman kaynaklar, hem Moğolistan'daki Uygur Kağanlığı, hem de müteakip Uygur kopuntu devletleri[719] için kullandıkları *Toquz Oğuz* tabirini bir Türk kaynağından almış olmalılar.

Toquz Oğuz birliği, kendi boy birlikleri 10 boydan/uruktan oluşan yönetici Uygurlar ile diğer 8 boy birimini içeriyordu: Buqu(t), Hun (Qun?), Bayırku, Tongra, Sıqar, Ch'i-pi, A-pu-ssŭ ve Ku-lun-wu-ku. Esas Uygurlar *Yağlaqar* (Çin. Yo-lo-ku [iak-lâ-kât], Hotan. *yahi:dakari* < Türk. *yağıla-* 'düşmanlaşmak, düşmanlık etmek'[720]), **(H)uturqar* (? Çin. Hu-tu-ku [ġuo-tuəet-kât] < Türk. *ut-* 'utmak, kazanmak, yenmek'[721]), *Kürebir* (Çin. Tu-lo-wu veya Chiu-lo-wu [k'iuət-lâ-miuət], Hotan. kurabirä < Türk. *küre-* 'kaçmak'[722]?), *Boqsıkıt / Baqsıkıt* (Çin. Mo-ko-hsi-chi [muk-kâ-siek-kiət], Hotan. bâsikätti), **Avuçağ* (? Çin. A-wu-chê [â-miuət-ṭṣak]), *Qasar* (Çin. Ko-sa [kât-sât]), *Yabutqar* (Çin. Yo-wu-ko [iak-miuət-kât], Hotan. yabûttikarî / yâbuutäkarä) ve Ayabir (Çin. Hsi-ye-wu [ġiei-ia-miət]= Qayabır?, Hotan. ayabîrä / ayavîrä). Bu boy adlarının bazılarının ismi Türkçe gözükmüyor.[723] Bazıları büyük olasılıkla T'ieh-lê'lerin

---

[719] Minorsky, 1948, s.286-287.

[720] Clauson, *ED*, s.903; Kafesoğlu, *TMK*, s.112.

[721] Bu etimolojiyi Kafesoğlu önermiştir, *TMK*, s.112. Tanımlama için bkz. Clauson, *ED*, s.38. Clauson **utur* 'karşılamak' kelimesini 'karşı çıkmak' muhtemel anlamıyla da kaydediyor (s.67).

[722] Clauson, *ED*, s.737. Kafesoğlu, *TMK*, Türk. *küre-* 'müdafaa etmek, korunmak' + *bir* biçimini önerir. Buradaki *bir*, herhalde *bir-* 'vermek' fiilinin, bir diğer kişinin çıkarına olan bir eylemi ifade etmek için diğer bir fiilin sıfat fiili ile birlikte kullanılan yalın halidir. Eski Türkçede bu kullanım için bkz. Kononov, *Grammatika*, s.198. Çağdaş Türk dillerinde de aynı, fakat eylemin çabukluğuna işaret eden bir formül bulunur, bkz. Menges, *TLP*, s.155. *Kürebir*, Tung-huang yakınındaki 'Bin Buda Mağarası'nda bulunan oyma yazılı yazmalarda bir kişi ismi ve unvan olarak belirir, Nadeljaev vd., *DTSl.*, s.328.

[723] Liu, *CN*, II, s.593 (*Chiu T'ang-shu*); Hamilton, *Les Ouïgours*, s.3-4; Hamilton, 1962, s.27-30; Henning, 1938, s.553-557; Ligeti, *A magyar nyelv*, s.336-337. Japon alimleri M. Hashimoto, A. Katayama ve son zamanlarda T. Senga, *Chiu T'ang-shu* ve *Hsin T'ang-shu*'da geçen Yao-lo-ko, Hu-tu-ku, Ko-lo-wu, Mo-ko-hsi-chi, A-wu-chê, Ko-sa, Hu-wa-su, Yao-wu-ko ve Hsi-ya-wu kelimelerinin boy adları değil, boy önderlerinin adları olduğunu öne sürmüşlerdir. 'Chiu hsing'/Toquz Oğuz boy isimlerinin hepsi *T'ang Hui-yao*'da bulunur: Hui-ho, P'u-ku, Hun, Pa-yeh-ku, T'ung-lo, Ssŭ-chieh, Ch'i-pi, A-pu-ssu, Ku-lun-wu-ku. Bkz. Senga, 1990, s.58-61.

bir zamanki Jou-Jan efendilerinden veya Paleo-Sibir unsurlardan inen, uruk ismi haline gelmiş kişi isimlerine dayanmaktadır. Bu bağlamda, Kaşgarlı Mahmut'ta onun zamanındaki (11. yy ortası) Uygurların *"saf bir Türk dili ve aynı zamanda kendi aralarında konuştukları bir diğer dilleri olduğu"* şeklinde ilginç bir kayıt vardır.[724] Bu diğer dil tabii ki Uygur yönetimindeki Doğu Türkistan şehirlerinin Türkleşmekte olan Tohar veya Doğu İranî kalıntılarına işaret ediyor olabilir. Ancak Uygur birliğindeki eski, Türk olmayan tabakayı da ima ediyor olabilir.

Uygurların kağanlık önceki tarihi şu şekilde kurulabilir: Bunlar T'ieh-lê konfederasyonunun, özellikle de Kao-chü / Kao-ch'e ('Yüksek Arabalılar', bkz. 4. Bölüm, belki *kibitka* tipi meskenlerine bir işarettir) adlı alt-konfederasyonun bir parçası idiler. Jou-Jan'larla bir mücadeleyi takiben ikiye bölündüler. Bir gurup Orhon-Selenga vadilerinde kaldı (=On Uygur), diğeri Altay-Tanrı dağları mıntıkasında yerleşti (Toquz Uygur). Bunların önce boyu Wei-ho veya Yüan-ho (Uygurlar), gördüğümüz gibi, bir yönetici veya karizmatik uruk olan Yağlaqar tarafından yönetilen 10 uruktan oluşuyordu. 8. yy'da *Uygur* adı artık hepsi için kullanılır hale gelmişti.[725] Bunlar Göktürklerin inatçı bağlıları olduklarını gösterdiler. Başlangıçta kağanlığın kuzey bölgelerini denetlemek için merkez tarafından kullanılırken, sonra Çin ile ilişkiye girdiler ve sık sık Orta Krallığın, Göktürklere baskı yapmak için büyük ölçüde kullanılan müttefiki olarak rol aldılar. 7. yy başlarında bağımsızlıklarını yeniden kazanan bu T'ieh-lê'ler, 647 yılında doğrudan Çin hakimiyeti veya en azından 'koruması' altına girdiler. Çin'e karşı 660-662 ve 685'te başarısız ayaklanmalar yaptılar. İkinci Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşu ile Göktürk hakimiyetine girdiler lakin bir kez daha karmaşa çıkaran tabiler olduklarını gösterdiler. Bazıları Çin'e (Kansu bölgesi) kaçarak T'ang hizmetine girmiş olabilir. Burada da zor tabiler olduklarını gösterdiler, fakat Çin ile sık sık ittifak geleneği bu esnada biçimlenmiş olmalı.[726]

Hamilton, Orta Asya ve Batı Avrasya bozkırlarının *Ak Qazir, Hazar, Sarı Uygur, Bulgar, Uturgur, Oğuz ve diğer boylarının On

---

[724] Kâšğarî/Dankoff, I, s.83.

[725] Bu, Tixonov'un yeniden kurmasıdır, *Xozjastvo*, s.22-24.

[726] Pulleyblank, 1956, s.35-41; Chavannes, *Documents*, s.90-94; Mackerras, *Uighur Empire*, s.18.

Uygur birliğinden türediğini öne sürmüştür.[727] Bu boylardan bazılarının (Oğur toplulukları) T'ieh-lê'nin parçası olduklarına ve Hazar (Qazar) budun adının Çincedeki yazılışı (K'o-sa, Ho-sa) ile Uygur boyu Qasar'ın yazılışı (Ko-sa, bkz. 8. Bölüm) arasında kendini belli eden bir benzerlik olduğuna şüphe yoktur.

Yukarda geçtiği gibi, Uygurlar 744'de Basmılları iktidardan indirdiler ve Göktürk Kağanlığı'nın Moğolistan'daki çekirdek arazisini ele geçirdiler. Onların yabgusu *Qullığ Boyla (Ku-li P'ei-lo) artık Kutluğ Bilge Kül[728] Kağan (744-747) olurken, Yağlaqarlar da yönetici uruk oldular. Göktürk ve Hsiung-nu geleneğini izleyerek başkentleri Ordubalık'ı (= Kara Balğasun) kutsal Orhon topraklarında inşa ettiler.

Yeni kağan Bilge Kül ile oğlu ve halefi Tengride bolmış il itmiş Bilge Kağan Bayan Çor'un (Çin. Mo-yen-ch'uo [mbuâ-iän ts'ü-är],[729] 747-759) askeri faaliyetleri, kimi kısımları iyi korunamayan Şine Usu yazıtında anlatılmıştır. Onların iktidarı ele geçirişinin bir zamanki müttefikleri Karluk birliğini ve nihayet Oğuzları etkileyen bir dizi göç dönemini başlattığı görülüyor. Sekiz Oğuz, Toquz Tatar, Çik, (Üç) Karluk, Basmıl ve Türgeşlerle yapılan veya onları içine alan savaşlar ve unvanların ve yöneticiliklerin dağıtılışı kaydedilmiştir. Fena yenilen Karlukların hep (*qarluk tirigi barı* 'diri kalan Karluklar') 750'lerin sonlarına doğru Türgeşlerin topraklarına kaçtıkları görülüyor. Bu yer değiştirme 745'te başlamış olmalıdır.[730] Yazıt Uygurların Çin işlerine karışmalarını zikreder ve Bayan Çor "*Soğdlulara ve Çinlilere Selenga'da Bay Balık'ın inşasını emretti*" (*soğdaq tabgaçqa selengede bay balıq yapıtı birtim*) kaydını düşer.[731] Bu, Uygur tarihinde mühim rol oynayan önemli öğelere işaret eder: Çin ve Soğdlularla yakın ilişkiler ve kentsel yerleşime ilgi.

---

[727] Hamilton, 1962, s.48. Róna-Tas, 1983a, s.43, Qasarların, Hazarların 737'de Araplara yenilmesinden sonra doğuya doğru göçen Hazar topluluklarından çıktığı fikrini ortaya atmıştır.

[728] Türeyişi bilinmeyen bir kişi adı veya san, Clauson, *ED*, s.715.

[729] Uygur kağanlarının Türkçe isimleri ve Çince biçimleri için bkz. Hamilton, *Les Ouïgours*, s.139-144; Mackerras, *Uighur Empire*, s.192-193; Kljaštornyj, Livšic, 1978.

[730] Ajdarov, Jazyk, s.344, 351. *Hsin T'ang-shu* (bkz. Maljavkin, *Tanskie xroniki*, s. 41), ise bunu Chi-te'nin hükümdarlığından (756-758) sonraki döneme tarihliyor.

[731] Bkz. Ajdarov'daki metin, Jazyk, s.339-352.

Arapların karşısındaki 751 Talas yenilgisinin ardından Çin, yıkılış emareleri göstererek Orta Asya'dan çekilmeye başladı. 755 yılında Türk ve Soğd asıllı önde gelen bir Çin askeri ve siyasi kişiliği olan An Lu-shan (Soğd. *rwxšn* 'aydınlık', Fars *ruxšân* 'parlayan' *rošân* 'aydınlık') isyan etti. İsyancı 757 yılı başlarında öldürüldü ama kargaşa sürdü. Fena sıkışan T'ang'lar Uygurlardan askeri yardım istedi. Uygurlar imparatorluk şehirlerini isyancılardan geri aldılar ve buraları yağmalamalarına izin verildi. Bayan Çor'un halefi Bögü Kağan (Mou-yü, 759-799, aynı zamanda Tengri Kağan, Tengri il-tutmış, Uluğ ilig tengride kut bulmış, erdenin il tutmış alp qutluğ külüg bilge uyğur qağan) yönetimindeki Uygurlar, değişik isyan hareketlerine ve Tibet tehditlerine maruz kalan hanedanın payandası haline gelerek, T'ang işlerine derinden derine karışmayı sürdürdüler. Bu ilişki, ilki An Lu-shan isyanının hemen sonrasında, 756-757, olmak üzere, bir dizi evlilik ittifakıyla pekiştirildi.[732] Bu her zaman sakin ve barışçıl bir ilişki değildi. Uygurlar bunu, Çin mallarına ve pazarına erişimlerini sürdürmek için mütemadiyen sömürdüler. Gerçekte Uygurların, Orta Krallığı alıştıkları seviyede sömürmeye devam edebilmek için zayıf bir T'ang hanedanını iktidarda tuttukları iddia edilir.[733]

Bögü Kağan'ın Maniheyliğe geçişi, 762 yılı civarında, Çin işlerine derinden dahili sırasında idi (aşağı bkz.). Bu olayların donuk ve çarpıtılmış bir yansıması Mes'udî'nin "*Çin kralı Samanî inancında* (Budacı) *olduğu ve hayvanları kurban ettiği sürece onunla Türklerin hükümdarı Uyğurxân* (ᶜyġrxân) *arasında ileri geri savaşlar olurdu. Fakat Çin kralı Manihey inancında olunca onunla krallık arasında paylaşılmış bir otorite vardı*" yorumunda bulunabilir.[734] T'ang ile ve Çin sarayının önde gelen aileleri ile, belirttiğimiz gibi, çok fazla evlilik bağları olan Uygurlar, şimdi askeri yardımları karşılığında malların Çin'den daha sistemli bir şekilde gaspına başladılar. Bu gasp, ticaret kisvesi altında yapılıyordu. Göçebelere yıllık olarak çok büyük miktarlarda gönderilen Çin ipeği (ör. 827 yılında *Chiu T'ang-shu*'ya göre 200.000, *Hsin T'ang-shu*'ya göre de 500.000 parça ipek, Uygur atları karşılığında 'hedi-

[732] Bkz. Mackerras, *Uighur Empire*, s.14-15, 17-18, 21, 23-29 (*Chiu T'ang-shu* ve *Hsin T'ang-shu*), 56-87. Uygur-T'ang evlilik ittifakları hakkında bkz. Jagchid, Symons, *Peace, War and Trade*, s. 156-162.

[733] Barfield, *Perilous Frontier*, s.150-151.

[734] Al-Masᶜûdî, *Murûj*, I, s.162.

ye' olarak verildi. 829'da 230.000 parça gönderildi) karşılığında Uygur atları (genellikle zayıf ve niteliksiz) veriliyordu. İpek, Uygur ekonomisinde bir çeşit para birimi olmuştu.[735] Çay da önemli bir ticaret metaı idi. Jagchid ve Symons'un kaydettiği gibi, Uygurların Çin'e askeri olarak girişi 'belirleyici bir savaşı' gerektirmiyor, daha ziyade Çin pazarına erişimi sağlamayı veya bunu korumayı amaçlıyordu. Bu faaliyetler aslında 'Çin pazarına askeri bir ziyaretten' oluşuyordu.[736]

Bazı Uygurlar Çin başkentinde, bilhassa 765'ten sonra iktisadi önem kazandılar. O sene ilk kez T'ang'lara karşı Huai-en (Kağanın kayınbabası) başçılığındaki isyancılara yardım ettiler ve isyancıların önderi öldükten sonra T'ang'larla arayı düzelterek bu kez ayaklananların müttefiki Tibetlileri yendiler. *Chiu T'ang-shu*, T'ang *"hazineleri bomboş iken ve saray memurları maaşlarını alamazken"* onların bu sanatkarane manevra karşılığında 100.000 parça ipek aldıklarını kaydeder. Onların tefeciliğe karışmaları ve kibirli halleri, 9. yy'ın ikinci yarısında Çin'de gelişen yabancı düşmanlığında rol oynamış olabilir.[737] Bu, 'exotic' zevkin büyük ölçüde Türk ve İranî aracılar vasıtasıyla doldurulduğu erken T'ang döneminden kararlı bir kayma idi. Göktürk ve Uygur modaları bir ara sarayda bayağı bir rağbet görmüştü.[738]

Maniheyliğin kağanlık sarayındaki zaferi, Uygurların yeni inancının en yakın kaynağı olan Soğdlulara önemli görev düşmesi anlamına geldi. Soğdlular siyasetin şekillenmesine yardımcı olarak hükümet ve iktisatta etkin bir güç haline geldiler. Bögü'nün amcasının oğlu ve başbakanı Tun Bağa Tarkan'ın Alp Kutluğ Bilge Kağan (779-789) olarak iktidarı ele geçirmesi, bir siyaset tartışmasının sonucu idi. O, Çin'e saldırmak için T'ang sarayındaki kargaşadan faydalanmak isteyen Soğd hizbine karşı çıkmıştı. Kimi Soğdlu unsurların temizliğine tanıklık eden onun darbesi,

---

[735] Hamilton, *Les Ouïgours*, s.4-5; Pinks, *Die Uiguren*, s.58-59; Mackerras, *Uighur Empire*, s.42-44 (evlilik ilişkileri hakkında), 47-48, 122-123. *Chiu T'ang-shu* (Mackerras, a.g.e., s.118) T'ang'ların 822 yılında, isyancıları bastırmadaki 'hizmetleri' karşılığında 70.000 parça ipek almaya çalışan Uygurları birşeyler vererek savuşturması olayını nakleder.

[736] Jagchid, Symons, *Peace, War and Trade*, s.74.

[737] Mackerras, *Uighur Empire*, s.78-84; Barfield, *Per. Front.*, s.153; Schafer, *Golden Peaches*, s.20.

[738] Schafer, *Golden Peaches*, s.28-29.

Maniheylik karşıtı bir renk de taşıyor olabilir.[739] 788 yılında kağana bir T'ang gelini gelmesiyle Çin ile gergin bulunan ilişkiler düzeldi ve Uygurlar Tibetlileri 'hizaya getirmeyi' önerdiler. Alp Kutluğ Bilge Kağan'ın oğul ve halefleri Külüg Bilge Kağan (Çin. To-lo-ssŭ, 789-790) ve Kutluğ Bilge Kağan (Çin. A-ch'o, 790-795) bu sözü yerine getiremediler. Halkı Uygur yönetiminden memnun olmayan önemli kent Pei-ting, 789-790'da Tibetlilere geçti. Uygurlar 792'de şehri geri aldılar ama Tibetliler, Karluklar, 'Beyaz Elbiseli Türkler' (o zamana kadar bağlı boy birlikleri) ve Sha-t'o Türkleriyle, hepsi de Uygur yönetiminin baskısından gücenmiş olan bu halklarla süren savaşlar bedelini ödetiyordu.[740]

Kutluğ Bilge Kağan varissiz öldüğünde, A-tieh/Hsieh/tieh (E-diz?) boyundan[741] olan bakanı Kutluğ, Ay Tengride ülüg bulmış Alp Kutluğ Bilge Kağan (795-805) adı ile iktidara geldi. O, halefinin yeğenlerini Çin'e göndererek Yağlakarları devlet kademelerinden uzaklaştırmak istiyordu. Edizlerden yeni yönetici unsurun kendisini bir hanedan haline getirip getirmediği açık değildir. 840'tan sonra Yağlakarların oynadığı rol göz önüne alınırsa, bunların daha sonra devlette yeniden etkin hale gelmiş olmaları ihtimal dışı değildir. Neticede, Alp Kutluğ ve halefleri Ay Tengride kut bulmış Külüg Bilge Kağan (805-808)[742] ve Ay Tengride kut bulmış Alp Bilge Kağan (Çin. Pao-i, 808-821), en azından Türkistan'ı denetlemek için yarıştıkları Tibetlilere karşı daha etkin bir tavır takındıkları için, yeni hükümdarın Uygur devletini canlandırdığı anlaşılıyor. Uygur hakimiyeti Fergana'ya kadar uzanmıştır. Potansiyel olarak pahalı anlaşmalara girmekte isteksiz olan Çin ise, yeni evlilik ittifakı tekliflerine karşı koydu. Çin görevlileri bu anlaşmaların fiyatını 5.000.000 bağ ipek olarak koydular. Tibet saldırısından korkan T'ang yönetimi, 820'de yumuşadı. Bu ittifaktan karlı çıkan Kün Tengride ülüg bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan (Çin. Ch'ung-te, 821-824) oldu. T'ang müttefikleri bir kez daha isyancıları bastırmayı önerdiler. Fakat, geçmişte Uygurlar tarafından 'kurtarılan' Çin şehirlerinin nasıl harap edildiğini hatırla-

---

[739] Mackerras, *Uighur Empire*, s.88, 89, 151-152.

[740] Mackerras, *Uighur Empire*, s.101-105; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.153-156.

[741] Edizlerin muğlak tarihi için bkz. Maljavkin, *Ist. Geografija*, s.83, 87 ve onun *Ujgurskie gosudarstva*, s.21-22.

[742] Karabalğasun yazıtında bu "Ay Tengride qut bulmış Alp Bilge Bağı Uyğur Kağan" olarak gözükür. Bkz. Kljaštornyj, Livšic, 1978, s.50.

yan Çin sarayı, onları 70.000 parça ipek vererek savuşturmanın daha akıllıca olduğuna karar verdi.[743] Alp Küçlüg'ün halefi, genellikle onun 'küçük kardeşi' olarak geçen Qasar Tegin'e (Ay Tengride qut bulmış Alp Bilge Kağan; Çin. Chao-li, 824-832) tahta çıkması üzerine T'ang'lılar tarafından *"20 araba ipek ürünü"* verildi. Uygurların da atları karşılığında ticaret yapmasına izin verildi ve takas ile 500.000 parça ipek elde ettiler.[744]

Müslüman coğrafyacılara göre, Toquz Oğuz/Uygur mülkü Türk devletlerinin en geniş olanıydı. İbn al-Fakîh *"Eskiden Türkistan'ın tamamının kralları Toghuzghuz'dan idi"* der.[745] Bu kağanlığa, yani onların hanedanının yönettiği göçebe imparatorluğuna işarettir. Devletleri, Moğolistan ve Doğu Türkistan bölgelerini kapsayıp, kuzeyde Kimek topraklarına, Altay bölgesine ve Yenisey'deki Kırgız arazisine ve batıda Orta Asya'daki Karlukların sınırına kadar uzanıyordu. 821 civarında Uygurları ziyaret eden Tamîm b. Baḥr, onların başkenti *"büyük bir şehirdir; tarımda zengindir; hep ekili bahçelerle ve birbirine yakın uzanan köylerle çevrilidir... Halkı içinde Zındıklar* (yani Maniheylik, PBG) *çoğunluktadır..."* demektedir. Kağanın 12.000 kişilik bir ordusu ve her biri 13.000 kişilik bir orduya kumanda eden 17 komutanı vardır.[746] Bu kuvvetler kadın askerleri de içeriyordu. *Chiu T'ang-shu*, 835 civarında, T'ang'lara bir Uygur elçiliğinin Çin hükümdarına 'at üzerinde usta yedi bayan okçu' sunduğunu bildirir.[747] Çağdaş hesaplamalar Orhon Uygur devletinin nüfusunu 800.000 yapmaktadır.[748] Tamîm'in yazdığı dönemden sonra bir kuşak içinde bu güçlü bozkır imparatorluğu yıkılmıştır.

---

[743] Mackerras, *Uighur Empire*, s.10, 12, 107-121; Barfield, *Perilous Frontier*, s. 154.

[744] Mackerras, *Uighur Empire*, s.123. Tamîm b. Baḥr (Minorsky, 1948, s.279-283) bunu doğrular.

[745] Ibn al-Faqîh, yay. de Goeje, s.329; Minorsky/*Ḥudûd*, s.94, yay. Sotoodeh, s.76.

[746] Minorsky, 1948, s.279/283, 281/284, 303. Maniheyliğin baskın olduğu yer başşehirdi. İbn al-Fakîh aynı zamanda *"Türklerin çoğunluğu Zındıka'nın bağlılarıdır"* yorumunu yapar. Mes'udî, *Murûj* adlı eserinde, s.155, *'ṭġzġzz*'ın dini *'al-Manâ'iya'*, yani Mani inancıdır der ve ekler: *"Türklerin arasında bu dine inanan başkaları yoktur."*

[747] Mackerras, *Uighur Empire*, s.122.

[748] Maljavkin, *Ujgurskie gosudarstva*, s.157. Bu hesaplama sürü büyüklüğü, hayvanların insanlara oranı ve bölgenin besleyebileceği hayvan sayısından çıkarımlara dayanmaktadır. Moğolistan'daki hayvan besleyenlerin sayısı Hsiung-nu

9. yy'da bölgenin üç devleti Çin, Tibet ve Uygur Kağanlığı yıkılış dönemine giriyorlardı. Bu güçlerin içinde ilk düşenler Uygurlar oldu. Tibetliler onlardan kısa süre sonra ufalandılar. Oldukça zayıflayan ama büyük bir devletin atıl gücüne sahip olan ve diğer bozkır unsurlarına (Sha-t'o Türkleri, aşağı bkz.) başvurabilen T'ang'lar ise 10. yy başlarına kadar tutunabildiler. O zamana kadar da yeni bir 'barbar' güç doğmuştu: Kitañ.

Uygur kağanlığı dış olduğu kadar iç güçlerce de çekiştiriliyordu. Belki devam eden taht mücadelesinin, Tibetliler ve Kırgızlarla süregiden savaş üzerindeki siyaset anlaşmazlıklarının veya boyların rekabetinin sonucu olan bölücü ve yıkıcı güçler şimdi öne çıktılar. Seçkinlerin gittikçe yerleşikleşmesi ve Çin kaynaklarının işaret ettiği üzere, 'barbar' erdemlerinin kaybolmasında kendini gösteren artan toplumsal farklılaşma, iç mücadelede önemli bir unsurdu. Esasında Uygurlar Çin ile ilişkilerinde çok başarılı olmuşlardı. Artık, başkentlerine yığılmış ganimetle yüklü olarak, göçerlerin sahip olduğu en önemli biricik askeri üstünlüğü, hareket kabiliyetini kaybettiler. Göçebe taktikleri, savaşı daha uygun şartlarda sürdürebilmek için gerektiğinde geri çekilme kabiliyetine dayanıyordu. Bu yüzden, ganimet yüklü şehirlerin bağladığı ve iç hizipleşmenin zayıflattığı Uygurlar, nispeten kolay bir av idiler.[749]

832 yılında kağan, bakanları tarafından öldürüldü. Onun halefi Ay Tengride qut bulmış Alp Külüg Bilge Kağan (Çin. Chang-hsin, 832-839), kendisine yardım için Sha-t'o'ları çağıran isyancı bakanı Chüeh-lo-wu'nun (*g'ür-lâ-mvür = Kürebir, Hamilton'un önerdiği gibi,[750] bir boy isyanını ima ediyor) komplosu ile karşı karşıya kalınca intihar etti. Yeni kağan, Wu-tsung (*mvür-toġ) Tegin veya Lu-chi Qasar (838-840), 100.000 Kırgız'la birlikte kendi komutanı Külüg (Chü-lu) Bağa'nın saldırısına uğradı ve Ordubalık'ın tüten enkazı içinde hayatını kaybetti. Açlık, yoğun kar, salgınlar ve Uygur topraklarındaki hayvanların çoğunu yok eden hastalık bu felaketin öncülü, belki de sebebi olmuştur.[751] Şüphesiz bunlar kutun

---

çağından çağdaş döneme kadar nispeten sabit kalmıştır. Bkz. Khazanov, *Nomads*, s.71.

[749] Maljavkin, *Ujgurskie gosudarstva*, s.22-23, 193; Menges, *TLP*, s.23-24; Kwanten, *Imperial Nomads*, s.52; Barfield, *Perilous Frontier*, s.159-160.

[750] Hamilton, *Les Ouïgours*, s.141.

[751] Mackerras, *Uighur Empire*, s.122-125; Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.333-334; Hamilton, *Les Ouïgours*, s.62.

kaybının emareleri olarak yorumlanmış ve bir kurum olarak kağanlığın zayıflamasına katkıda bulunmuştur.

Uygur boy birliği dağıldı; bazı boylar batıya, Karluklara ve Doğu Türkistan'a kaçtılar; diğerleri Tibet'e ve Tibet denetimindeki topraklara ve Çin'e gitti. Tek kaynağımız olan Çin haberleri bu konuda eksiktir. Kaçanların sadece Uygurlar mı, yoksa tüm göçebe devleti mi olduğu da açık değildir. Talihin bu acıklı dönüşünün ardından (841-847 civarı) birtakım büyük toplaşmalar gerçekleşti. *Chiu T'ang-shu*'ya göre, 15 boy veya uruktan oluşan bir topluluk Sa-chih adlı bir bakanın ve hanedanın evlatlığı P'ang T'e-le/ *Menglig Tegin'in önderliğinde toplandı. Bunlar *"batıya, Karluklara doğru kaçtı. Bir kolları Tibetlilere tabi oldu, diğeri An-hsi'ye* (Kuça) *kadar gitti."* Uygur başkentinin etrafındaki bölge ile özdeşleşen, yönetici uruk ve 13 boyluk bir guruptan oluşan bir diğer büyük topluluk, zorla T'ang'ların korumasını sağlama umuduyla Çin sınırına gitti. Bu boylardan bazıları sonunda Doğu Moğolistan-Batı Mançurya'daki Shih-wei Moğollarına tabi oldu. Onlara burada Kırgızlar saldırdı ve bir kısmını ele geçirerek kuzeye götürdüler. Bu Uygur kopuntusundan diğer bazı unsurlar da, şehir nüfusu içinde önemli bir topluluk oluşturacakları Kitañ topraklarına doğru gittiler.[752]

9 yy içinde Uygurlardan ve onların birliğinin üyesi bulunmuş boy birliklerinden pekçok siyasi yapı teşekkül etti. Bunlardan birisi, Tarım havzasındaki vaha şehirleri, özellikle kuzeyde Pei-t'ing/Beşbalık (İranî *'Panjîkaṯ'*) ve güneyde Turfan bölgesi (Hsi-chou/Kao-ch'ang/Kara Hoca/Koço) merkez olmak üzere Doğu Türkistan'da bulunuyordu. Hükümdarın yazlık konağı olan Beşbalık'ın göçebe ve orada kümelenmiş Toquz Oğuz boylarından dolayı siyasi-askeri merkez olduğu iddia edilir. Kentin önceden bir Basmıl çağrışımı vardır. Müslüman yazarlarda 'Cînânkaṯ /Činanckaṯ' (Soğd. Cynᶜncknδyy) olarak geçen, 'İdiqut şehri' olarak bilinen yıkıntılarla özdeşleşen, dini ve ticari bir merkez olan, ılıman ikliminin kendisini hükümdarın kışlık konağı yaptığı Koço şehri, daha çok tarım ve ticari meşgalelerle uğraşan yerli yerleşik bir nüfu-

[752] Hamilton, *Les Ouïgours*, s.7-12; Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.334-337; Maljavkin, *Materialy*, s.20-37 ve yine onun *Ujgurskie gosudarstva*, s.40 vd., 116 vd., Çin verilerini ayrıntılı inceler; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.168-172; Kyzlasov, *Ist. južnoj Sibiri*, s.70.

sa sahipti. 10. yy başlarında Koço, birinci başkent olarak yükselmiş olabilir.[753] Bu devletçiğin kuruluş ve erken tarihinin ayrıntıları belirsizdir. P'ang/*Menglig Tegin'in daha 856'da burada olduğu ve T'ang'larca Tarım havzasındaki Huai-chien Kağan olarak tanındığı açıktır. Ona bundan sonra ne olduğu bilinmiyor. Maljavkin'in canlandırmasına göre, Uygur devletinin batı bölgelerinde bulunan, fakat başlangıçta Kırgızlar tarafından sürülmeyen Toquz Oğuz boyları, burayı boşaltan veya yeni gelenlerce sürülen Tibetlilerden alarak bu bölgeye girmişlerdir. Bu Uygur-dışı T'ieh-lê boylarının torunları, İslam kaynaklarındaki 'Toquz Oğuzlar' olmuştur. Maljavkin'e göre, Çin kaynakları onları yanlışlıkla Uygur adlandırmıştır.[754]

Bu bölgenin yerli nüfusu büyük ölçüde Doğu İranî veya Tohar ırkındandı. Zamanla Türkleşerek günümüzdeki Sinkiang ve eski SSCB'deki Uygurların etnik yapılarındaki bileşenlerden biri oldular. 1074'de yazan Kaşgarlı Mahmud, Türk lehçeleri bahsinde "iki dili olan ve şehirlerin nüfusuyla karışanlardan" söz eder. Onların Türkçesi 'belli bir geveleme' ile belirlidir ve Kaşgarlı, tartışılan bölge ile ilgili topluluklar olan Soğdak, Kençek ve Arguları örnek verir. Bunlar açık şekilde, dil değiştirme safhasında bulunan şehirli İranî (krş. Suğdak = Soğdlu) halklardır. Diğer Türk olmayan topluluklar ise onun zamanında bu bakımdan az etkilenmişlerdir. Doğu İranî Hotanlılar bu şekilde kendi dilleri ve yazılarına sahip olarak kaydediliyor ve "Türkçeyi iyi bilmeyenler" arasında sayılıyorlar.[755]

Bölgede Uygur olmayan/Toquz Oğuz Türkü (Türkleşen) göçebe unsurların, Menges'in öne sürdüğü gibi, asimile olan Bas-mıl ve belki Çömüllerin olması[756] gayet mümkündür. Bölgedeki diğer Türk unsurların sonraki Ortaçağ Uygurlarının oluşumuna katıl-

---

[753] *Ḥudûd*/Minorsky, s.94, yay. Sotoodeh, s.76-77, Toghuzghuzların başkenti olan Činanjkaṯ ('Çin kenti') kentinden bahseder: "*Bu orta büyüklükte bir kasabadır. Hükümetin bulunduğu yerdir ve Çin'in sınırlarına komşudur. Yazın burada aşırı sıcak hüküm sürer fakat kış çok hoştur... Toghuzghuzların kralı yazları Panjîkath'ın bu köyünde oturur.*" Maljavkin, *Ujgurskie gosudarstva*, s.191-192; Giraud, *L'empire*, s.51, 54, 192; Nagrodzka-Majchrzyk, *Geneza miast*, s.63, 70-76; Tixonov, *Xozjajstvo*, s.49; Gershevitch, *Grammar*, s.158.

[754] Maljavkin, *Ujgurskie gosudarstva*, s.5, 121-173.

[755] Kâšġarî/Dankoff, I, s.83.

[756] Menges, *TPL*, s.47.

dığında ve onların bugünkü adaşlarının biçimlenmesinde rol oynadığında şüphe olamaz. Fakat bu göçebelerden bazılarının etnik-dilsel aidiyetleri bilhassa belirsizdir. Kaşgarlı Mahmud, mesela, göçebe Çömüllerin (veya Çomul, bunun için tatmin edici bir Türkçe etimoloji henüz getirilemedi) "*kendi dilleri* (*raṭana*, belki '*argo*' olarak çevirmek daha yerindedir, PBG) vardır"; *tıpkı "Qây, Yabâqu* (herhalde Yapâqu, PBG[757]), *Tatâr ve Basmıl*" gibi; bu toplulukların her birinin kendi dili vardır ama Türkçeyi de iyi bilirler."[758] Tatarlar gibi, göreceğimiz gibi, Kaylar da bir Moğol halktır (sonradan Türkleşmiş). Basmıl etnik-dilsel aidiyeti de aynı şekilde bilinmiyor. İsim Türkçe ile açıklanabilir (< *bas-* 'basmak, saldırmak'[759] + *mıl*, ancak tatmin edici bir açıklama getirilmelidir), lakin bu kesin değildir. Bu yüzden, Uygur/Toquz Oğuzların diğer unsurları özümsemesinin Tohar, kentli Doğu İranî ve Türk nüfuslarla sınırlanmaması ihtimalini elde tutmalıyız. Bu pekala Göktürk Kağanlığı içinde bulunmuş Moğol ve göçebe İranî unsurları da içerebilir.

Yeni kurulmuş Uygur/Toquz Oğuz Turfan devletindeki önemli alt tabaka etkileri de göz önüne alınmalıdır. Bu bağlamda, eski Basmıl unvanı *Iduq qut/ Idıqut*'un (*iduq* 'gönderilmiş', yani gökten gönderilme, kutsal' + *qut*) Turfan-Koço hükümdarı tarafından benimsendiğini kaydetmek ilginç olacaktır.[760] 10 yy sonu veya 11 yy. başına tarihli bir Uygur yarlığının Basmıllarla düşmanlıklara gönderme yapması ise çok daha ilginçtir.[761]

Diğer büyük merkez, 902'de Yağlaqar yönetiminde olan Kanchou (Kansu'da Chang-yi, 'Kansu Koridoru') idi.[762] Etsin-gol (merkezleri herhalde Kaşgarlı Mahmud'un Tangutların tahrip ettiğini

---

[757] Clauson, *ED*, s.874-875: *yapâqu*: "*Dolaşmış saç veya yün, tüyleri uzun ve dolaşık olan bir hayvan, tay, saçı uzun ve dolaşık olan adam.*" Bu boy isminin Türkçe etimolojisi (Moğolcada bir ödünçleme, krş. Lessing, *MED*, s.216-217, *dağağa*(*n*) 'bir ila iki yaş arasındaki tay, sıpa', dağaki 'dolaşık, düğüm...') sözkonusu halkın Türk kökenini ima ediyor gözükmektedir.

[758] Kâšġarî/Dankoff, I, s.24.

[759] Clauson, *ED*, s.370.

[760] Clauson, *ED*, s.46, 594; Barthald, *Dvenadcat' lekcij, Soćinenija*, V, s.50.

[761] Tuguševa, 1971, s.244-249.

[762] Maljavkin, *Ujgurskie gosudarstva*, s.30-32, 50-57, 63, 131, 137, 161, 170-171; Pinks, *Die Uiguren*, s.61-66. Kan-chou devletinin boy terkibi hakkındaki kıt kaynaklar için bkz. Pinks, s.108-110.

söylediği Xatun Sîni'de idi), Tun-huang ve başka yerlerde de küçük devletler veya siyasi yapılar bulunuyordu.[763]

Geçmişte olduğu gibi artık doğrudan Çin işlerine karışamayan Yağlaqar yönetimindeki Kan-chou Uygurları, nihayet batıya giden Çinlilerin ana kervan/ticaret yollarının denetimini ele geçirdiler. Çin'deki oturmamış durum bunda onlara yardım etti. Bu, T'ang sülalesinin çöküşüne ve Orta Krallığın 'Beş Sülale' (907-950) döneminde ufalanmasına şahit olan zamandır. Bu değişiklikler sırasında Uygurların düşmanı olan Sha-t'o Türkleri, T'ang'ların askeri dayanağı olarak onların yerini almış ve sonra kendilerinin bir dizi hanedanlarını kurmuşlardır (Geç T'ang 923-936, Geç Chin, 936-946, Geç Han 947-951).

Sha-t'o birliği Batı Göktürk kökenli olup (eski Wu-sun topraklarından, yani Fergana'dan) üç uruk veya boydan oluşuyordu: Yönetimdeki Ch'u-yüeh (Çiğil? Çöl?), So-ko (önceden Türgeşlere bağlıydılar) ve ismi bilinmeyen üçüncü bir topluluk. Bunların tarihi, aşina olduğumuz kısa ömürlü 'Barbar' sınır hanedanlarının modeline uyar ve bunun ayrıntısına inmeyeceğiz. Ancak, bunların idaresinin ilginç bir yönü, Çin'de iktidarda oldukları zaman farklı kökenli (Türk halkları, Kitañlar, Çinliler ve diğerleri) 'devşirmelerden' bir ordu ve yönetici seçkinler oluşturmalarıdır.[764] Bu teşkilat biçiminin geniş çerçevesi Orta Doğu'daki sonraki Türk devletlerinin gulam/memluk ve kapıkulu sistemleriyle ciddi benzerlikler göstermektedir.

Kendi Orhon kağanlıkları zamanında başlayan gelenekleri sürdüren Kan-chou Uygurları ve onların Tarım havzasındaki aynı şekilde iyi durumda bulunan akrabaları, Çin ile siyasi ve iktisadi ilişkilerini, hem Kuzey Çin'in bir kısmını Liao sülalesi (907-1125) olarak yöneten Kitañlarla, hem de 960 yılında kurulmasından sonra Sung sülalesiyle düzenlediler. Liao ile ilgili olarak, *Liao-shih*'ye göre, Kitañ imparatorluğunu kuran A-pao-chi'nin torunlarından Yeh-lü Ta-shih, Moğolistan'ı fethettikten sonra dedesinin

---

[763] Maljavkin, *Ujgurskie gosudarstva*, s.101, 113, 115, 195vd. Kašğarî/Dankoff, II, s.315, onu 'Tangut ile Şîn'in arasına yerleştirir.

[764] Maljavkin, *Ujgurskie gosudarstva*, s.27, 29, 33, 36, 38, 65: *Tanskie xroniki*, s.175-177, 313; Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.357-361 (821'e kadarki dönemle ilgili T'ang sülale tarihlerinden); Barfield, *Perilous Frontier*, s.166-167; Hamilton, *Les Ouïgours*, s.135; Eberhard, *Conquerors and Rulers*, s.140-156.

Uygurlara, eski memleketlerine geri dönmeleri için bir davet gönderdiğini kaydetmiştir. Uygurlar buna icabet etmemiştir.[765] Kitañların önemli bir 'yoldaş ailesi' olan Hsiao uruğu da Uygur asıllıdır.[766] Orhon dönemine giden Kitañ kültürel gelişmesine Uygur etkisi, Liao imparatorluk döneminde, siyasi rolleri çok farklı iken de devam etmiştir.

Bu ilişkilerin önemli bir vechi, ticari alışverişte kendini gösterir. At, deve, yeşimtaşı, amber, yünlü kumaşlar ve *exotic* mallardan (ör. tavus kuşu) oluşan 'haraç' karşılığında Uygurlar ipek 'hediyeler' alıyorlardı.[767] Uygurları ticari ortak olarak cazip kılan uygun coğrafi konumları, tehlikeleri de beraberinde getiriyordu. Orta Krallık devletleriyle özellikle yakın ticari ilişkilerde bulunan Kan-chou Uygur devleti, Hsi Hsia (Çin. Batı Hsia) veya Tangut devletinin yayılmacı gücü ile karşı karşıya geldi. Tangutların kervan ticaretine saldırısı[768] Uygurlar ile Orta Krallığı tekrar yakınlaştırdı.

Kökleri için güvenilir bir ipucu olmamakla birlikte, *Tangut* ismi biçim olarak Moğolca (*-t* ile çoğul) görünmektedir. Bu budun adı ilk kez Bilge Kağan'ın Orhon yazıtında geçer (D24 *Tangut*, krş. Hotan *Ttâġutta*).[769] Çinliler bu boyları Tang-hsiang, Tibetliler Minyag adlandırdılar. Özadlandırmalarının *Mi / Minya* olduğu anlaşılıyor. Kökenlerinin Batı Ch'iang boy topluluğunda olduğu ve

---

[765] Bretschneider, *Medieval Researches*, I, s.214; Maljavkin, *Materialy*, s.72. Maljavkin, s.64-74, Liao-shih'den Uygurlarla ilgili alıntılar verir.

[766] Wittfogel, Fêng, *History*, s.23, 93.

[767] Pinks, *Die Uiguren*, s.91-101; Tixonov, *Xozjajstvo*, s.8688; Liao'ya Uygur elçileri için bkz. Wittfogel, Fêng, *History*, s.322-324, 346-347, 351, 353, 355, 357, 360-361. Yeh Lung-li'nin eseri *Ch'i-tan kuo* (çev. Taskin/*Ist. gosudarstva kidanej*, s. 209, 333, 540; bilgiler büyük ölçüde Wei-shu ve Pei-shu'dan alınmıştır) her üç yılda bir, çoğu Uygur/Toquz Oğuzları çağrıştıran bölgeler olan Kao-ch'ang, Kuei-hsu (Kuça), Yü-tien (Hotan), Ta-shih (Uygurların batısındaki Orta Asya toprakları), Hsiao-shih, Kan-chou ve Lian-chou'dan *"yeşimtaşı, inci, gergedan boynuzu, semelbent, amber, amonyak, akik elişleri, en iyi demirden silahlar, vahşi Uygur atının siyah derisi"* ve değişik yünlü kumaş türleri taşıyan elçilerin gönderildiğini belirtir.

[768] Maljavkin, *Materialy*, s.49 (*Chiu Wu-tai shih* ve *Wu-tai shih chi*'den göndermeler)

[769] Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.44; Kyčanov, *Očerki*, s.21. Bailey (onun önceki çalışmasını Kyčanov alıntılar) şunu önerir (*Khotanese Texts*, VII, s.78, 86-87): *ttâhątta* **toġat* veya *toġut* < *toßut*, Bud. Sansk. *bhoṭa* 'Tibet' (Tib. *bod čhen* 'Büyük Tibet') ve Hotanca biçimi Tangut'a bağlamaz.

bu yüzden Tibet-Burmaca konuşan halklarla ilgili olabilecekleri düşünülür. Böyle bir atıf ise kesinlikle açık değildir.[770]

982 yılında Tang-hsiang kabilelerinin önderi Chi-chien, Tangut devletini ortaya çıkartan olaylar dizisini başlattı. Müşevvik, Uygur ve Sung'larla mücadele idi. Kan-chou Uygurlarının 11. yy başlarındaki bir dizi başarısız saldırısından sonra, Tangutlar 1028 yılında bu devletin başkentini almayı başardılar. Kendisinden öncekilerin çoğu gibi, taht isminin bir kısmı olarak uruk ismini de taşıdığı görülen Uygur Kağanı Yağlaqar (Çin. Yeh-lo-ko), intihar etti. Kansu koridorundaki diğer Uygur toprakları (Su-chou, Kua-chou, Sha-chou [Tun-huang]) 1036'da Tangutların eline düştü. Bunun ardından bölgedeki Uygur Budist manastırları bu inancın istilacılar arasında yayılmasına yardım ettiler.[771] Halen Kansu'da yaşayan ve Türkçe konuşan Sarı Uygurlar (Sarığ Yuğur) (bazıları, Şira Yuğur, Moğolcayı benimsemiştir; aynı adı taşıyan bir diğer topluluk ise Tibetçe konuşur) Kan-chou devleti Uygurlarının torunlarıdır.[772]

Bazı bakımlardan Kan-chou Uygurlarından daha ücra kalan Kao-ch'ang Uygurları komşularının çoğu ile, Liao'lar ve onların ardılları Cürçen/Chin ve Sung'larla iyi ilişkilerini korudular. Buna istisna, Müslüman Türk Karahanlı devleti idi (bkz. 7. Bölüm). Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat'it-Türk*'ünde "*halkları kâfirlerin en güçlüleri ve en iyi okçuları*" olan Sulmi, Koço, Canbalık, Beşbalık ve Yangibalık Uygur kentlerini sıralar.[773] Kaşgarlı, Karahanlı şiir ve şarkılarından, sürüp giden ve ara sıra Uygur tapınaklarının kirletilmesi ve tahribi ile sonuçlanan akın ve savaşlardan değişik örnekler verir.[774] "*Uygur kafirleri*", Yağma ve Tuhsılar arasında (Birincisi Karahanlı birliğinin önemli bir üyesi) aslında 'yabancı' demek olan ve büyük ölçüde İranîler için kullanılan *Tat*

---

[770] Kyčanov'daki tartışmaya bkz. *Očerki*, s.11-23. Kwanten, *Imperial Nomads*, s. 71-72, Tibetçe konuşan halklarla bu bağlantıyı sorgulamış ve onların Türk dilli veya Türkçeden derinden etkilenmiş olabileceklerini öne sürmüştür. Aynı zamanda bkz. Dunnell, 1984, s.78-79.

[771] Pinks, *Die Uiguren*, s.37, 38, 50 51, 81-89; Kyčanov, *Očerki*, s.48-51; Maljavkin, *Ujgurskie gosudarstva*, s.71-77.

[772] Barthold, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.51; Kakuk, *Mai török*, s.110; Malov, *Jazyk želtyx ujgurov*, s.3.

[773] Kâšġarî/Dankoff, I, s.140.

[774] Kâšġarî/Dankoff, I, s.243, 270, 327.

diye adlandırılırdı. Uygurlar ise bunun karşılığında Müslümanları 'çomak' derdi.[775] 11. yy başlarında Karahanlılar Doğu Türkistan içlerine doğru genişlemişler (Kaşgar uzun süredir Yağma veya akraba boyların denetiminde idi) ve Hotan'ı almışlardır.[776]

1130'ların ilk yıllarında Kao-ch'ang Uygurları ve Karahanlı Doğu Türkistan'ının komşu bölgeleri Karahitayların, kaçak Liao hanedanının hakimiyetine düştü (aşağı bkz.). Olayların gelişmesi ve gerçek Karahitay iktidarının derecesi belirgin değildir. *Chin-shih*, Ho-chou (Turfan bölgesinde) Uygurlarının 1131 yılında bazı Karahitay kuvvetlerini ele geçirip Cürçenlere teslim ettiklerini bildirir. Bunun ardından, Uygur toplulukları aynı kaynakta, Chin sarayına 'haraç' getirenler arasında sayılır.[777]

Uygurlar uluslararası ticarette etkin rol oynamaya devam etmişlerdir ve Çin'de özellikle değerli taşlar alanında, ticari zekaları ile biliniyorlardı. Chin sarayına 12. yy'daki bir Sung elçisi olan Hung Hao, *Sung-mo Chi-wên* adlı eserinde, "*Batı Barbarları ile Çinliler arasındaki ticaretle uğraşan tüccarlar, Uygurlar aracı olarak katılmadıkça iyi bir fiyatta ticaret anlaşmaları yapamazlar*" demektedir. Aynı yazar, başlangıçta "*kıvırcık saçlı, derin oturmuş gözlü, düz ve kalın burunlu, çoğu kıvırcık sakallı*" olarak betimlediği bazı Uygurların Çin'de yerleşip evlendikten sonra "*böyle derinde gözleri ve kalın sakalları*" olmadığı yorumunu yapmaktadır.[778] Bunun, Hung Hao'nun ima ettiği gibi Hanlarla geniş ölçüde karışık evliliklere işaret etmesi olası gözükmüyor. Aksine, Uygurlar ve akraba Türk halkları, özellikle yerleşikleşmiş bulunanlar, hele Doğu İranî ve Tohar nüfusla birleştikten sonra, kuşkusuz tıpkı bugünkü adaşları gibi, Avrupai ve Moğolsu silsileler taşıyan karışık bir etnik topluluk idiler.

13. yy başlarında, o ana kadar nispeten yumuşak olan Karahitay idaresi değişti. Bunun Karahitay erkini temsil eden Budacı

---

[775] Kâšġarî/Dankoff, I, s.191, 265, II, s.103. Clauson, *ED*, s.422, 449. Krş. Kaşgarlı'da Uygur ağzıyla kaydedilen *çomaq tat boynın çapdı* "Müslüman, kafirin boynuna vurdu."

[776] Barthold, *Turkestan*, s.281; *Ḥudûd*/Minorsky, s.280; Samolin, *East Turkistan*, s.81-82.

[777] Wittfogel, Fêng, *History*, s.621-622, 634-635, 637; Samolin, *East Turkistan*, s. 82-83; Maljavkin; *Materialy*, s.76.

[778] Maljavkin; *Materialy*, s.91, 92.

rahiplerce mi tezgahlandığı, yoksa sadece onların şahsi hassasiyetlerini mi yansıttığı belli değildir. 1209 yılında İdikut Barçuk Tegin ve danışmanları Karahitay görevlisini öldürdüler ve, bunun önceden tasarlandığı gözükmekte, hızla büyüyen Moğol birliğine tabi oldular. Barçuk sadakatini daha sonra, Cengiz Han'ın Moğol muhalifleri olan Merkidlerin bir ordusunu bozarak gösterdi. Cengiz de bu sadakat gösterisini bir evlilik bağı (Cengizlilerden bir kız) ile ödüllendirdi. Bundan sonra da Barçuk, Karahitay devletinin idaresini alan kaçak Nayman prensi Küçlüg ile savaşta ve Harezmliler ve Tangutlara karşı seferlerde sadakatle hizmet etti.[779] Türk halkları üzerinde Moğol yönetiminin etkisini incelerken (bkz. 9. Bölüm) Uygur tarihini anlatmaya tekrar başlayacağız. Onlardan ayrılmadan önce ise Uygur kültürü ve toplumu hakkında birşeyler söylemelidir.

UYGUR DEVLET YAPISI

Orhon Uygur devleti Göktürk imparatorluğunu takip etti ve onun temellerinde kuruldu. Ancak bu, daha küçük bir ölçekte gerçekleşti. Uygurlar, seleflerinin kurduğu gibi bir tüm-Avrasya göçebe imparatorluğu kurmamalarına rağmen (otoriteleri büyük ölçüde Moğolistan, Doğu Türkistan'ın kimi kısımları ve komşu alanlar ile sınırlıydı), Orta Avrasya'daki diğer Türk siyasi yapılarının hükümdarları kağan unvanını almamışlardır. Bu unvan hala, Orhon'un kalbindeki kutsal toprağın, *Ötüken yışın* sahipleri için ayrı tutuluyordu. Bu yüzden, Göktürk işlerine fazlasıyla karışan boy birlikleri Oğuz ve Karlukların yöneticileri 742'den sonra bir dönem kendilerini *yabgu* olarak görmeyi sürdürdüler. Sadece Batı Avrasya'daki Hazar ve Bulgarlar kağanlık gömleğini hakkıyla iddia edebildiler.[780]

Orhon Uygur kağanlarının Çin işlerine karışmaları ve sömürmelerinden hayli kazançlı çıktıkları açıktır. Barfield'e göre bunda özellikle başarılıydılar, çünkü tahta geçişte babadan oğla sistemini benimsemişlerdi. Ona göre, *"katl, bir iktidar vasıtası olarak, iç savaşın yerini aldı."*[781] Gördüğümüz gibi, Göktürk devletinde ka-

[779] Allsen, 1983, s.246-247.
[780] Pritsak, 1951, s.273-274; Golden, 1982, s.53-61.
[781] Barfield, *Perilous Frontier*, s.155.

ğanın tahta geçiş törenine ve boğulma ayinine yansıyan kutsal yönler vardı. Benzer unsurların Orhon Uygur devletinde de bulunduğu iddia edilmektedir.[782] Kut vurgusu ile Orhon Uygur unvanları, Göktürklerin ayrıntılandırdığı modelleri izlemişlerdir. Bunlara 'Ay Tanrı(ça), *Ay Tengri*' ve 'Gün Tanrı(ça) *Kün Tengri*' göndermeleri eklenmiştir. Eski Basmıl Idıkut[783] unvanını taşıyan Koço kağanlarının kutsallaştırılması, kendinden önceki kaynaklara dayanan ve "*onun devletindeki bütün idari işleri vezir ve hacipleri götürür*" yorumunu yapan 12. yy eseri *Risâleh fi'l-Aqâlim*'den (Köprülü yz.1623) çıkartılabilir.[784] Gerdizî vezirlerin sayısını 9 olarak belirliyor. Bunlar farklı boy önderlerini temsil ediyor olabilir ve bunun Orhon devletlerinden getirilmiş bir kurum olduğu görülüyor.[785]

981-983 yıllarında Turfan Uygurlarını ziyaret eden Sung elçisi Wang Yen-tê'nin *Sung-shih*'de korunmuş kaydı, Arslan (Shih-tsŭ) Han Beşbalık'ta keyfine bakarken, dayısı Ata Öge'nin[786] (A-to) devlet işlerine koşturduğuna dikkat çeker. Bu belki bir çeşit naiplik idi. Burada geçen Ata Öge'nin, hükümdarın annesinin ailesinin büyük bir üyesi olduğu görülüyor.[787]

Çin ve İslam kaynakları (Orhon öncesi ve sonrası dönemin verilerini sık sık karıştırırlar) hükümdarla ilgili uzun saray törenlerinden bahsederler.[788] Uygurların kendilerinin parçalı belgelerinden onların, bazıları Orhon çağından devralınmış göçebe ve yerle-

---

[782] Róna-Tas, 1983a, s.39. Katunun tahta çıkışının bir tarifi için bkz. Mackerras, *Uighur Empire*, s. 120 (onlardan alan Ch'iu T'ang-shu).

[783] Aynı zamanda *han, elig han, tengriken* gibi unvanları ve Orhon dönemine özgü ayrıntılı taht isimlerini kullandılar, bkz. von Gabain, *Das Leben*, s.68.

[784] Şeşen'deki metni görünüz, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri, Arapça metin s.35 / Türkçe çeviri s.33. Moğol dönemine doğru, Uygur belgeleri belki bir ikinci kağana işaret eden *Küçük Kağan*'dan bahsederler, krş. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*, s.30 (Belge no 22).

[785] Gardîzî/Martinez, s.134. *Chiu T'ang-shu* ve *Hsin T'ang-shu* (Mackerras, *Uighur Empire*, s.120-121), dokuz Uygur boyundan her birinin bir bakanı olduğunu bildirirler. Mackerras, "Uighur", *CHEIA*, s.323, Çin-Uygur *Tu-tu* / *Tutuq*'u 'boy başkanı' olarak çevirir ve Karluk ve Basmıllarınki de dahil, bunlardan toplam 11 tane olduğuna inanır.

[786] Sözlük manası 'Ata Danışman' (Clauson, *ED*, s.40, 101).

[787] Maljavkin, *Materialy*, s.89, 169; Wang/İzgi, s.63-64, 69-70; Hamilton, *Les Ouïgours*, s.146, 147; Wittfogel, Fêng, *History*, s.102. Türkçe *arslan* hükümdarın resmi isminin bir parçası olabilir, bkz. von Gabain, *Das Leben*, s.54, 71-72.

[788] Hamilton, *Les Ouïgours*, s.91-92; Gardîzî/Martinez, s.134-135.

şik unsurları telif eden oldukça ayrıntılı bir bürokratik devlet aygıtlarının olduğu açığa çıkmaktadır.[789]

UYGUR İKTİSADI

Uygurların Orhon imparatorluğu dönemi boyunca hayvan besleme ve hayvansal üretimle ilgili diğer faaliyetler (gelişmiş sayılacak tarım sektörü ve madencilik de dahil) Uygur ekonomisinin temelini teşkil ediyordu.[790] At, gördüğümüz gibi, Çin ile ticareti/takası yapılan en önemli mallardan biriydi. At besiciliği Beşbalık'ta ve şüphesiz Orhon sonrası dönemin diğer şehirlerinde de devam etti. Wang yen-tê, *"Kao-Ch'ang'da pekçok at vardır. Kağan, onun karısı ve veliaht, Ping ch'uan vadisinde otlattıkları atları beslenme işiyle uğraşırlar... Atlar derilerinin rengine göre gruplanır."* demektedir.[791] Uygurlar aynı zamanda, hem Orhon, hem de Doğu Türkistan devletlerinde kürk ticaretinde, ama kesinlikle aracı ve belki ilk üretici, yani avcı olarak rol oynamışlardır. Uygur memleketinin samuru Çin'de meşhurdu.[792] Çin kaynaklarında Uygurlarla ilgili olarak bahsedilen ürünlerden biri de bir pamuk türüydü (Çincede *tieh*). Bu yüzden, göçebelik öncelikli önemde olduğu zamanlarda bile, Uygur devleti içinde yerleşikleşen unsurlar vardı.

Orhon'daki başkent Ordubalık[793]/Karabalgasun, Temîm b. Bahr tarafından *"büyük şehir, tarımda zengin"* diye betimlenir.[794] Burası aynı zamanda bir elişi ürünler merkezi haline gelmişti. Bunun, kendi göçebe veya yarı-göçebe hayat tarzlarını korurken, kentsel kültür ve üretimden yararlanmak isteyen Uygur kağanlarının maksatlı bir siyaseti olduğu anlaşılıyor. Barfield'in öne sürdüğü gibi, T'ang'lardan yağmalanan veya gaspedilen zenginlikle finanse

---

[789] Tixonov, *Xozjajstvo*, s.52-55 ve Radloff'un topladığı malzeme, *Uigurische Sprachdenkmäler*.

[790] Tixonov, *Xozjajstvo*, s.29-30.

[791] Maljavkin, *Materialy*, s.90; Wang/İzgi, s.65 (biraz farklı bir çeviri sunmakta).

[792] Mackerras, *Uighur Empire*, s.64-65; Maljavkin, *Materialy*, s.90.

[793] Cüveynî onu Orhon nehrine yerleştirir (yay. Qazvînî, I, s.40, Juvainî/Boyle, I, s.54). Türk. *ordu* 'hükümdar çadırı' ve *balık* 'şehir' (Clauson, *ED*, s.203, 335-336). Qara Bal(a)ġas(un) ismi Moğolcadır ve belki Cengiz zamanında eski Uygur başkentinin yıkıntılarını çağrıştırıyordu. Cüveynî'nin zamanında buraya *Maʿu Balıq* (Kötü Kent) da deniyordu. Ordubalık için bkz. Nagrodzka-Majchrzyk, *Geneza miast*, s.47.

[794] Minorsky, 1948, s.283.

edilen çabucak kurulmuş bulunan kentler, tarımsal ve aynı zamanda tüccar ve zanaatçı nüfusu celbetmiştir. Uygur siyasi, ticari ve kültürel işlerinde büyük önemle yer alan Soğdluların, Uygur kentsel gelişiminde de önemli rol alması büyük olasılıktır.[795]

İmparatorluk sonrası dönemde göçebelik Uygur ekonomisinin temel kısımlarından biri olmayı sürdürdü. Gerçekten de, 840'dan sonra Uygur boylarının çoğunluğu değilse bile çoğunun belli bir süre göçebe kalmış olması ihtimal dışı değildir. Önceden kaydettiğimiz gibi, Turfan devletinin kuzey kısmı, merkezi Beşbalık'la birlikte daha göçebe olan mizacını korudu. Bununla birlikte, nüfusun yerleşik, özellikle kentsel hayata değiştirilemez bir kayışı vardı. Şehir 'Uygurlarının' sayısı kuşkusuz Doğu Türkistan'ın eski Hint-Avrupalı nüfusunun Türkleşmesi ile arttı. Ekonomilerinin karma fakat hayli gelişmiş doğası, Uygurlar tarafından Çin'e haraç/takas olarak getirilen (bkz. dn.57'de verilen *Ch'i-tan kuo chi*'den alıntı) ürünlerde görülebilir. Diğer kaynaklar aynı zamanda, göçebelerden bekleyeceğimiz gibi at, deve, yak ve bunların derileri, göçerlerin geleneksel olarak sömürdükleri orman bölgesinden çeşitli değerli kürkler ve diğer ürünler (ör. hintyağı otu), değerli madenler, taşlar (ör. yeşimtaşı, elmaslar[796]), çeşitli tuzlar, balık ağları, pamuk, kenevir ve onlardan yapılmış eşyaları da kaydeder. Temel tahıllara (buğday, arpa, darı, pirinç) ilaveten, çeşitli meyveler (elma, kayısı, nar, karpuz, balkabağı), fındık, susam vb. yetiştiriliyordu.[797] Hem iç, hem de dış pazara hitap eden, pamuk, ipek ve yünden giyim malzemesi üretimi de iyi gelişmişti.[798] Bu bağlamda, bir çeşit kumaşın para işlevi gördüğünü belirtmek ilginç olacaktır. Kaşgarlı Mahmud *qamdu*'dan (muhtemelen Çinceden bir ödünçleme[799]) *"dört arşın boyunda, bir karış eninde, üzerinde Uygur Han'ının mührü olan ve ticari işlemlerde kullanılan bir bez parçasıdır. Eskidiği zaman yamanır, tekrar yıkanır ve mühürlenir;*

---

[795] von Gabain, 1949, s.44; Nagrodzka-Majchrzyk, *Geneza miast*, s.45; Tixonov, 1978, s.52, 54; Barfield, *Perilous Frontier*, s.157-158.

[796] Kan-chou Uygurları Çin'de meşhur olan elmas matkaplar yapıyorlardı, bkz. Schafer, *Golden Peaches*, s.221.

[797] Hamilton, *Les Ouïgours*, s.90, 91 (onların tarla sürmek ve ekmek için deve kullandıklarını kaydeden *Wu-tai shih chi*'den); Tixonov, *Xozjajstvo*, s.20-21; von Gabain, *Das Leben*, s.64-66; Pinks, *Die Uiguren*, s.91-101.

[798] Tixonov, *Xozjajstvo*, s.82-83.

[799] Clauson, *ED*, s.626.

bu her yedi senede bir yapılır" diye bahsetmektedir.[800] Burada önemli olanın kumaşın değeri değil, mührün temsil ettiği otorite olduğu açıktır.

SOĞDLULAR VE UYGUR KÜLTÜRÜ

Uygurların maddi ve manevi kültürü Soğdlulara bağlı ve onların etkisi altında gelişmiştir. Soğdluların siyasette,[801] ticarette ve geniş kültür meselelerinde pek çok bakımdan Uygurların mürebbileri olduğunda fazla şüphe yoktur. Bu onların öncekilerden, Göktürk Kağanlığı'ndan miras aldıkları bir ilişkidir.

Göçebe Türk devletlerinin hepsi de yerleşik, okuryazar, Türk olmayan uzmanları içine almış ve ticaret, diplomasi ve kültürde kullanmıştır. Onlar göçerlerin, üzerlerinden hayli gelişmiş yerleşik devletlerle ilişkilerin karmaşıklığına alışmaya başladıkları bir tampon oluşturuyorlardı. Aynı zamanda, kendileriyle birlikte yerleşik toplumun kültürünü bozkıra götüren bir vasıta idiler. İlişki karşılıklı yaşamaya dayanıyordu. Avrasya'da bu, kaçınılmaz olarak İranîleri içeriyordu. Onlar Göktürk devletinin bürokratları idiler. Bu gelenek, sonradan Yakın ve Orta Doğu'da (burada bu ortak yaşam modeline daha eski paradigmalar olan, Arap halifeliğindeki Sâsânîlerden devşirme devlet ve bürokrasi gelenekleri eklenmiştir) ve Hint altkıtasında kurulanlar da dahil, takip eden pekçok Türk devletine geçmiştir. Yerleşik Uygurların daha sonra aynı işi Cengiz'in Moğolları için icra etmesi de tam buna uymaktadır.

Soğd etkisi şehir hayatı (Türk. *kent* < Soğd. *knδh*; Türk. *batman*[802] 'bir ölçü birimi' < Orta Fars. *ptmʿn*; Türk. *sıtır* 'bir para türü' < Soğd. *styr* < Yunan στατήρ), tarım ve bağcılık (Türk. *bekini*[803] 'darı şarabı' < Soğd. *bġʿny*) ve özellikle din (Türk *ajun* 'varlık' < Soğd. *ʿzwn*; Türk. *dindar* 'Budacı rahibi, Manihey seçilmişi' < Soğd. *δynδʿr*; *tamu* 'cehennem' < Soğd. *tmw*; Türk. *darm* 'Budacılık

[800] Kâšġarî/Dankoff, I, s.317.
[801] Bu, iktidar simgelerini ve resmi sembolleri de içermiştir, von Gabain, *CHIr*, 3/1, s.620, 623.
[802] Clauson, *ED*, s.305, bunu Türkçe görür (< *bat-* 'batmak')
[803] Clauson, *ED*, s.328, *begni* 'bira' belki bir ödünç kelime.

öğretisi' < Soğd. *δrm* < Sansk. *dharma*)[804] ile ilgili ödünç kelimelerde izlenebilir. Bunun çoğunda Soğdlular sadece aracı işi gördüler. Çinliler onları, "*Uygurlar ne zaman Merkez Devlet'e gelseler, yanlarında Soğdlular vardır*" diyerek, Kağanlığın 'normal bir parçası' olarak görürler. Gerçekten de, Çinli bir görevli "*Uygurlar aslında güçlü değil, ama Soğdlular yardım ediyor*" yorumunu yapmıştır.[805] Bu kesinlikle bir mübalağadır, lakin Çinlilerin gözündeki Uygur-Soğd ilişkisinin algılanmasını gösterir.

Soğdluların Uygur kültürüne yaptığı en önemli katkı yazıdır. Uygur abecesi, veya daha doğrusu abeceleri Sami (Süryani) yazı sisteminin Soğd türlerinden (Ortaçağ dünyasına özgü olarak genellikle dine bağlı, ör. Manihey, Hıristiyan) geliştirilmiştir. Moğollara ve oradan Mançulara geçen bu yazı idi.[806] Arami-Süryani asıllı yazı sistemlerine ilaveten Uygurlar, kendilerine Toharlar vasıtasıyla gelen Hint Brahmî yazısının uyarlanmış bir biçimi olan abece, oyma (Runic) abece ve yine Hint kökenli olan Tibet abecesiyle yazılmış metinler de bırakmışlardır. Bunlar yalnız Budacı metinlerde kullanılmıştır.[807] Kaşgarlı Mahmud, Uygurların iki "*yazı sistemi vardır, birisi 25 harfli (metinde 24) Türk yazısı... bunda kendi haberleşmeleri yazılır, ve diğeri âîn ile ortaktır ve kutsal yazılarını ve kayıtlarını bununla yazarlar; rahiplerinden başka kimse bunu okuyamaz*" demektedir.[808] Kaşgarlı'nın bahsettiği ilk yazı büyük ihtimalle Uygur yazısının kendisidir. İslam dünyasınca tanınan kültürler üzerine İslam dünyasının 10. yy otoritesi Nedîm, kendisine "*büyük Türk kralı daha küçük bir krala yazmak istediğinde*" bir okun üzerine yazılmış karakterlerin kullanıldığının söylendiğini bildirir. Bunlar "*Türk asilleri tarafından anlaşılır.*"[809] Tixonov, Doğu Türkistan Uygur nüfusunun üç veya dörtte birinin bu yazılardan birini okuyabildiğini öne sürmektedir.[810] Akdeniz dünyasının Ortaçağ edebiyatının çoğu gibi zengin

---

[804] Krş. von Gabain'in verdiği liste, *CHIr*, 3/1, s.617-618, 623. Bunlar Clauson, *ED*, s.503, 728, 802 vs. ile karşılaştırılmalıdır.

[805] Mackerras, *Uighur Empire*, s.36-37 ve 88, 89, 91 (*Chiu T'ang-shu* ve *Hsin T'ang-shu*'yu alıntılıyor).

[806] Caferoğlu'ndaki tartışmaya bkz., *Türk Dili Tarihi*, I, s.162-189; von Gabain, *Einführung*, s.70-73; Menges, *TLP*, s.68-69.

[807] Bombaci, *La letteratura turca*, s.33; von Gabain, *Das Leben*, s.167.

[808] Kâšġarî/Dankoff, I, s.83.

[809] An-Nadîm/Dodge, I, s.37.

[810] Tixonov, *Xozjajstvo*, s.21, 49.

ve çeşitli, dini eğilimli bir edebiyat vardı: Manihey, Nesturi Hıristiyan ve Budacı.[811]

DİN

Uygur dini uygulamaları ve inançları başlangıçta tahminen Göktürklerinkine yakın idi: Canlıcılık (Animism),[812] Şamanlık, Tengri (Gök Tanrı) ve komşu yerleşik toplumlardan neşet eden dini kavramların girişiyle etki altında kalmış ilgili inançlar. Konumlarını güçlendirmek isteyen yükselen hanedanlar, sık sık onların komşusu imparatorlukların kültürlerini çağrıştıran daha gelişmiş dinlerden birini benimserler. Bu, komşularda yaygın olan din de olabilir, ama çoğunlukla değildir, çünkü bir imparatorluk komşunun resmi dinine girmek hep bu komşunun laik otoritesine tabi olmak anlamına gelmiştir.

Yukarda geçtiği gibi, Uygur Kağanı Bögü (Çin. *Mou-yü*, Soğd. *Pwkw*) 762 yılında, başka yerlerde büyük ölçüde tazyike uğrayan ama Soğdlular arasında yaygın bulunan bir din olan Maniheyliğe geçti. Çin kaynakları bu geçişin şartları üzerine yorum yapmamayı yeğler. Türkçe, Soğdça ve Çince yazılan Uygur Karabalgasun yazıtının parçaları, bazı Uygurların önceki Budacılığından ve 'Işık Dini'ne geçişlerinden üstü kapalı bahseder.[813]

Temîm b. Baḥr ve Mes'ûdî gibi Müslüman kaynaklar, din değiştirme şartlarını tartışmadan Toquz Oğuzlarda Manihey dininin yaygın inanç olduğunu belirtirler. Nedîm, Manihey inananları İslam dünyasında tazyik edildiğinde, Toquz Oğuz beyinin kendi ülkesindeki Müslümanları katledip camileri yıkarak öç almakla tehdit ettiğini bildirir.[814] Erken Cengizli dönemi İranlı tarihçisi Cüveynî, bu geçiş hakkında ayrıntılı fakat karıştırılmış veya bir-

---

[811] Kısa bir inceleme için bkz. Bombaci, *La letteratura turca*, s.33-45; Metinler Malov tarafından yayınlanmıştır, *Pamjatniki drevnetjurskoj pis'mennosti*, s.95 vd.

[812] Krş. Cüveynî ağaç inancına kısaca değinir (Juvainî, yay. Qazvînî, I, s.40-41, Juvainî/Boyle, I, s. 55-56).

[813] Mackerras, *Uighur Empire*, s.5; Schlegel, *Die Chinesische Inschrift*, s.127-134 (Çince metnin tercümesi); Hansen, 1930, s.14-23 (Soğdça metin).

[814] Minorsky, 1948, s.283; al-Masᶜûdî, *Murûj*, yay. Pellat, s.155; an-Nadîm, yay. Flügel, I, s.337, an-Nadîm/Dodge, I, s.801-803; Bang-Kaup, von Gabain, 1929, s. 412, 413.

leştirilmiş bir haber verir. *"Değişik halkların tüm dillerini ve yazılarını bilen"* Buqu Han'ın (Bögü Kağan) mucizevi işlerini anlattıktan sonra Cüveynî, tıka basa şamanlık kokan olağanüstü bir hikaye anlatır. Bögü Han, bir vasi ruh tarafından (bir genç kız) Ak T'ağ'a götürülür. Bundan sonra *"yedi yıl, altı ay ve yirmi iki gün"* kendi ruhuyla görüşmek için bu mağaraya çekilir. Burada büyük bir imparatorluk öngörülür. Moğol, Kırgız ve Hıtaylara karşı 'ölçü ve hesabın ötesinde' ganimet getiren başarılı seferlerden sonra, Ordubalık/Karabalasagun inşa edilir ve *"bütün doğu onun hakimiyeti altına girer."* O günlerde Uygurlar, *"sihir ilmini biliyorlardı; qam dedikleri sanatta uzmandılar."*[815] Bögü daha sonra sarayında Hıtayları temsil eden *toyınlar*[816] ile *qam*lar arasında bir dini tartışma yaptırır (krş. Hazarların din değiştirmesi hakkındaki haberler, 8. Bölüm). Toyınlar daha inandırıcı görünmüşlerdir ve bu yüzden Uygurlar *"din olarak putperestliği benimsediler ve öbür boyların çoğu bu örneği izledi. Ve, Doğu'nun putperestlerinden daha bağnaz ve İslam'a daha düşman kimse yoktur."*[817] Bundan Bögü'nün bildiğimiz Budacılığa geçişinin vaki olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Daha geniş realpolitik konularını içermeksizin, pekala Bögü'nün şahsi tercihini yansıtıyor olabilen din değiştirme ve Manihey misyonerlerin din yayma çabaları (ki sonunda Orta Krallığa da uzanmıştır), Uygur yönetici tabakası içinde rekabetten hali değildi.[818] Yeni inancın ne derece yayıldığını belirlemek zordur. Tixonov onun büyük ölçüde seçkinler arasında yayıldığını öne sürer.[819] Öte yandan Temîm b. Baḥr, onun başkent nüfusunun yaygın inancı olduğu izlenimini verir. Orhon devleti döneminde kentsel nüfusun, tıpkı diğer göçebe Türk devletlerindeki gibi, muhtemelen büyük ölçüde Türk olmadığı akılda tutulmalıdır. Türk unsurlar hala öncelikli olarak göçebe idiler. Bu yüzden, şehir nüfusunda çok sayıda Manihey'nin varlığı (belki ekserisi Soğdlu) şaşır-

[815] Clauson, *ED*, s.625, 'büyücü, falcı, sihirbaz', yani şaman.
[816] Clauson, *ED*, s.569, 'Budist rahip' < Çin. *taojên*.
[817] Juvainî, yay. Qazvînî, I, s.40-45, Juvainî/Boyle, I, s.55-60.
[818] Krş. Bang ve von Gabain tarafından yayınlanan Uygur Manihey parçası, 1929, s.414-419 (Uygurca metin/Alm. çeviri), metin aynı zamanda Çağatay'da da vardır, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, I, s.14-17; Mackerras, *Uighur Empire*, s.152-153; Lieu, *Manichaeism*, s.193-195.
[819] Tixonov, 1978, s.57.

tıcı olmamalıdır. Harezmli allame Birûnî[820] (öl.1048), *"Doğu Türklerinin çoğu, âîn halkı, Tubbat ve Hind'in bir kısmının"* Manihey olduğunu bildirir. Bu kuşkusuz mübalağadır ama etkinlik alanını gösterir.

Manihey misyonerler, çoğunlukla Soğd tüccarlar (Yukarda geçen Manihey parçası, *niġoşaklar* 'dinleyiciler', yani inananların en alt mertebesindekiler, ve *sartlar* [< Sansk. sarṭha 'tüccar'] olarak iki kesimden bahseder),[821] daha sonra İranlı Müslüman tüccarların Orta Asya'da izleyeceği usülle, kendilerinin dinini (veya dinlerini) Kırgızlar gibi komşu Türk halklara getirdiler. Yukarda gördüğümüz gibi, Soğdlular İç ve Orta Asya boyunca, Maniheylik, Budacılık ve Nesturiliği yayan büyük 'kültür taşıyıcısı' idiler.

Bu bölgede gelişmiş olan Tohar Budacı gelenekleri göz önüne alınırsa, nüfusun büyük bir kısmının Budacı ve Nesturi olduğu görülüyordu ama Turfan (Koço) devleti Maniheyliği devlet dini olarak bulundurdu. Kan-chou devletinde de Maniheyler vardı, ama burada Budacılık çoğunluğun dini olarak karşımıza çıkar.[822] Bu dinlerin birbirleriyle ilişkilerinde nasıl geçindikleri konusunda bilgiye sahip değiliz. Avrasya'nın göçebe devletleri genellikle bu meselelerde müsamahalı idi. Karahanlılar arasındaki İslam'ın yayılmacı ve saldırgan mizacı ve Uygurlarla Karahanlı Müslümanlar arasındaki, dağınık bilgilerine sahip olduğumuz savaş hali dikkate alındığında, İslam'a karşı biraz antipati olduğu konusunda çok az şüphe vardır. Gumilëv, bir yazılı kaynağa dayanmaksızın, merkezleri Beşbalık'ta olan İslam karşıtı Uygur Nesturi Hıristiyanlarının Yeh-lü Ta-shih komutasındaki Karahıtayların Müslümanlara karşı seferlerini 'finanse' ettiklerini öne sürer.[823] Gerçekte, Beşbalık'taki Nesturi cemaatinin nasıl bir güç kullanmış olabileceğine dair fikrimiz yoktur. Üstelik Karahıtayların komşularıyla düşmanlık etmek için fazla bir 'dış' teşvike ihtiyaçları yoktu.

Buraya kadar incelemiş olduğumuz Uygur kopuntuları, Orhon'daki devletlerinin kuzeyli bir boy birliği olan Kırgızlar tarafından yıkılması sonucu ortaya çıkmıştır. Eski Türk kalbgahında gerçek-

820 Bîrûnî, *Aṯâr al-Baqiyya*, yay. Sachau, s.204.
821 Bang, von Gabain, 1929, s.414. *Sart* konusunda bkz. 5. Bölüm dn.208.
822 Lieu, *Maniacheism*, s.199-201; Wittfogel, Fêng, *History*, s.293-294, 307-308.
823 Gumilëv, *Searches*, s.121.

leşen mühim etnik kaymalar, Kırgız ve sonra Kitañların faaliyetlerinin sonucu idi. Bu kaymalar tamamlandığında, Moğolistan Türk karakterini büyük ölçüde kaybetti ve bugün olduğu gibi, Moğol halklarının yurdu haline geldi.

Gumilëv,[824] Türk halklarının Moğolistan bozkırlarını terk etmesine sebep olan şeyin kuraklık olduğunu iddia eder. Sonra bölgeye 'Amur halkları', Moğollar yerleşmiştir. Bu iddiaya pekçok itiraz yapılabilir. Bu bölgeye giren Moğol halkların göçebe olduklarını (Bu bölgeye göçmek için başka hangi sebepleri olabilirdi?) ve iklim şartlarının yoğun, büyük ölçekli göçebeliğe izin verecek kadar değiştiğini varsayarsak, neden hala göçebe olan diğer Türk halkları burayı geri almaya çalışmadılar? Hakkında fikir birliği bulunmayan iklim değişikliği ve bunun etkileri bu kökten kayma için yeterli sebepleri teşkil etmiyor. Bozkırdaki güç dengelerinde bir değişiklik olmuştur. Bu yüzden, Kırgız ve Kitañların tarihini kısaca incelemek sıraya çok uymaktadır.

KIRGIZLAR

Kırgız ismi (hala tatmin edici bir etimoloji bekliyor) Çin kaynaklarında şu şekillerde geçer: Ko-k'un, Chien-k'un, Chieh-ku, Chi-ku, Ho-ku, Ho-ku-ssŭ, Hsia-chia-ssŭ[825] (bu sonuncu biçimlerin daha sonra tartışılacak *Hakas* budun adına dönüştüğü görülmektedir). Yakınlarda Pulleyblank, burada verilen Orta Çince yazılışlarda maskelenen biçimlerin yeniden kurulumuna ve Bizans'taki Χερχίρ'e (Menander'de geçer, bir yazmada Χερχίς) dayanarak, asli bir *Qırqır* (müteakip r > z geçişi ile) tahmin eder.[826]

Kırgızların kökeni ve etnik-dilsel sınıflanmaları konusunda hayli tartışma yapılmıştır. Bazı bilginler bunun aslen bir bölge ismi olduğunu, sonradan budun adına dönüştüğünü iddia ederler.[827] Bunlar Yukarı Yenisey bölgesini, bilhassa Minusa havzasını

---

[824] Gumilëv, *Searches*, s.62.

[825] Wittfogel, Fêng, *History*, s.105. Krş. Hamilton, 1962, s.31: Kie-ku = Qırğız; Pulleyblank, 1983, s.455: Ko-k'un = Kerjk-kwən = Qırqır, Chien-k'un = Ken-kwən.

[826] Pulleyblank, 1990, s.98-108; Menander/Blockley, s.120/121, 265.

[827] Petrov, *Očerki*, s.33, 37-38, 41, *Qırğız* biçimini, onların ülkesinin toprak rengi kızıla işaret eden Türk. **qırığ* 'kızıl'dan getirir (Nadeljaev, vd., *DTSl*, s.446, *qırğu* 'pembe, kırmızı').

çağrıştırıyorlardı. Her türlü değerlendirilebilecek delillere dayanılarak, bunların Türk-dışı, belki Kett veya Samoyed ırkından olduğu varsayılmıştır. Çin kaynaklarından alınan dil verileri ve onların fiziki tasvirleri, bu varsayımlardan birini veya diğerini kanıtlamak için delil gösterilmiştir.[828] Örneğin hükümdarları Çince çeviriyazıda a-jê[829] olarak geçiyor. Bu ise Türkçe ve Türk boylarındaki unvanların genel veya beklenen kaynağı olan İranî dilde gözükmüyor.

Kyzlasov, Kırgız etnik oluşumunu şu şekilde yeniden kurmuştur: Türk Chien-k'un'lar ve komşuları Ugor (?) Ting-ling'ler[830] (Tagar kültürü) MÖ 201'de Hsiung-nu saldırısına uğradılar. Ting-ling'lerin bir kısmı kuzeye itildi ve Chien-k'un'larla[831] (Minusa havzasındaki Taştık kültürü) karıştılar. Chien-k'un ve Hsiung'-nu'lar buraya, Orta Asya bozkır dünyasını çağrıştıran yeni kültürel unsurlar (ör. ölü yakma) getirdiler. MÖ 1. yy ortalarında Chih-chih'nin Hsiung-nu'larıyla savaşlar, daha fazla Chien-k'un'u Minusa havzasına getirdi.[832]

Kyzlasov'un iddiasına göre, *Hsia-chia-ssŭ* budun adı Kırgız değil, *Hakas*'ın Çince yazılışıdır. Hakas, bütün bu karma Chien-k'un (= Kırgız)-Ting-ling devletinin ismi olmuştur. Gerçek Kırgızlar, bu etnik olarak karışık ve Türkleşen devlette sadece yönetici Türk tabakayı oluşturmuşlardır. Kırgız budun adı daha sonra siyasi bir adlandırma olarak yayılacaktır. Bu devlet, Göktürk Kağanlığı ortaya çıktığı günlerde kurulmuştur. Kırgızlar kendilerini Göktürklerden açık şekilde ayırdetmişlerdir. Onların etnik türeyiş destanı asıllarını bir ilah ile bir ineğin bir dağ mağarasında çiftleşmesine götürür.[833] Bu ilginç bir savdır ve Kyzlasov, Kırgız etnik oluşumu için çok aşamalı bir süreç tahmin etmekte elbette haklıdır. Burada

---

[828] Barthold, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.42; *Óudûd*/Minorsky, s.282; Wittfogel, Fêng, *History*, s.150 dn.12; Ligeti, 1950, s.150 vd.; Menges, *TLP*, s.22-23, 43; Kyzlasov, *Ist. južn. Sibiri*, s.59-60.

[829] Schott, 1864, s.434; Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.352; Kjuner, *Kitajskie izvestija*, s.60; Barthold, *Kirgizy, Sočinenija*, II/1, s.480, 487. Bu 'unvan' hükümdarın isminden başka bir şey de olmayabilir.

[830] Pekçok bilgin onları Türk görür.

[831] *T'ang-shu*/Bičurin, *Sobranie svedenij*, s.350.

[832] Czeglédy'ye göre, 1983, s.62-63, bu Chien-k'un'lar Kazak bozkırlarında idiler.

[833] Kyzlasov. *Taštykskaja epoxa*, s.161-169; *Istorija Tuvy*, s.88-93; *Ist. južn. Sibiri*, s.16-20, 31, 32, 52-60, 63, 64, 67. Bu savın ögeleri Kiselëv'e gider, *Drev. ist. Južn. Sibiri*, s.24-27. Kar. Savinov, *Narody*, s.13, 40, 42.

vurgulanması gereken önemli husus, Hsiung-nu'ların faaliyetlerinin bu boylar arasında siyasi gelişmeyi mahmuzladığı gerçeğidir.[834] Yani Kırgız 'devletleşmesinin' nihai kökleri Hsiung'-nu emperyal birliği ile etkileşimdedir. Ancak Kyzlasov'un bazı etnik teşhisleri tartışmaya açıktır. Barthold, 'Xakas' adlandırmasının Devrim'den sonra Çin. Hsia-chia-ssŭ sözünün Rusça çeviri-yazısına (хякас, xarac) dayanarak 'Minusa aydınları' tarafından kullanıma sokulduğunu, 'Oniki Ders'inde çok önce söylemiştir. Bu aydınlar bunun, bölgelerinin halkını adlandırmak için Çinlilerin kullandığı isim olduğu şeklinde boşuna bir duyguya kapılmış ve o zamana kadar ortak bir adları bulunmayan bölgelerindeki eski *'inorodcy'* ('yabancılar', yani 'Rus olmayanlar') için ortak bir milli adlandırma olarak kullanmaya karar vermişlerdir.[835]

Arkeolojik deliller Avrupai (şimdiye kadar Minusa bölgesiyle özdeşleşen) ve Moğolsu unsurların yeni topluluklar oluşturmak üzere birleşmesini doğruluyor ama bu uzun bir süre sürüp gitmiş ve yukarda tartışılan dönemin ötesinde devam etmiştir.[836] Aslında Samoyed, Kett ve diğer Paleo-Sibir unsurların Türkleşmesi günümüze kadar devam etmiştir. Bu bağlamda, *T'ang-shu*'nun Kırgızları *"uzun, kızıl saçlı, al yanaklı ve mavi gözlü. Siyah saç kötü bir emare olarak algılanır..."*[837] şeklindeki betimlemesi kaydedilmelidir. Bunların bariz Avrupai görünümleri İslam kaynaklarında da onay buluyor.[838] Çeşitli ve farklı zamanlara ait haberlerin bir sulatasında *T'ang-shu*, bunlarda kadınların erkeklerden fazla olduğunu ve her iki cinsin de dövme yaptırdığını kaydeder. Tarım (darı, pekçok arpa çeşidi ve buğday) yapılıyordu ama meyve ve sebzeleri yoktu. At, deve, sığır ve bilhassa koyun yetiştiriyorlardı.

---

[834] Kiselëv, *Drev. ist. Južn. Sibiri*, s.477-478.

[835] Barthold, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.40-41.

[836] Kiselëv, *Drev. ist. Južn. Sibiri*, s.467, 468, 472-474; Levin, Potapov, *Peoples*, s.70-71, 88, 344.

[837] Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.351; Kjuner, *Kitajskie izvestija*, s.55.

[838] Gardîzî/Martinez, 1982, s.123-124, kızıl saçlılık ve açık tenliliği' onlara Yigen/Yegen Yaqlar Idı adlı 'Saqlâb' bir ata vererek açıklamaya çalışır. Bu kişi bir Bizans memurunu öldürdükten sonra sırasıyla Hazarlara, Basjirtlara (Başkırt) ve oradan daha doğuya kaçmıştır. Toquz Oğuzlarda iç kargaşa başlayınca, bunlardan bazıları bu 'Saqlâb'a kaçmış, o da böylece kurduğu 'boyunu' Kırgız adlandırmıştır. İslami coğrafya yazınında Saqlâb / Saqâliba (< Yun. Σκλάβος < Slav) Slavları ve nihayet kuzey ülkelerinin tüm kırmızı tenli insanlarını anlatmak için kullanılmıştır.

Topraklarında altın, demir ve kurşun vardı ve *"sürekli Göktürklere getirdikleri"* silahlar yapıyorlardı. Esas silahları ok ve yaydı ve ağaçtan bir çeşit silah geliştirmişlerdi. Hükümdarları, belirttiğimiz gibi, *a-jê* adını/ünvanını taşıyordu ve *"tüm uruklardan toplanan"* bir orduya komuta ediyordu. Askeri görevleri olan değişik unvanlı subay (tarkanlar dahil) tabakaları vardı. Haraç, samur ve sincap kürküyle ödeniyordu. Diğer göçerler gibi onlar da et yiyor ve kısrak sütü içiyordu.[839]

T'ang-shu'ya göre onların toprakları Göktürk Kağanlığı'nın topraklarına eşitti. Devletlerinin kuzeydoğusunda 'kayakla dolaşan' Türkler ve huş ağacıyla örtülü kulübelerde yaşayan diğer boylar vardı. *"Hsia-chia-ssŭ onları yakalar ve işte çalıştırır."* Sınırları doğuda Kurıkan topraklarına (Baykal gölüne doğru), güneyde Tibet'e ve güneybatıda Karluk bölgesine (Altaylara, güney komşuları arasında Tuva'nın Çik ve Az boyları da vardı) uzanırdı. Uygurların/T'ieh-lê'nin Orta Krallığın yörüngesine geldiği 648'e kadar *"Hsia-chia-ssŭ Çin ile hiç ilişki kurmamıştı."* Ondan sonra ticaret/haraç ilişkileri başladı.[840]

Minusa Havzası-Yukarı Yenisey bölgesindeki konumları dikkate alındığında, Kırgızlar Moğolistan'daki göçebe devletleri arkadan vurmak için mükemmel bir yerde bulunduklarından, bu ilişkinin önemli stratejik değerlendirmeleri de vardı.[841] Göktürklerin onlarla savaşı Kağanlığın çok erken bir tarihinde başlamış olmalı ki, Menander tarafından İştemi Kağan'ın (Σιζάβουλος) elçi Zemarxos'a *"Xerxir* (Χερχίρ) *adlı halktan bir savaş esiri cariye"*, muhtemelen bir Kırgız verdiği bildirilir.[842]

Askeri çatışmalarla ilgili bir haber dışında, Birinci Kağanlık dönemindeki Göktürk-Kırgız ilişkileri hakkında çok az bilgimiz vardır. Muğan Kağan'ın 560 civarında onların topraklarını ilhak ettiği görülüyor. Fakat Göktürk hakimiyetinin süresi belli değildir. *Sui-shu* onları, Göktürklere saldırmak için *"bir fırsat bekler-*

---

[839] Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.351-353.
[840] Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.354-355. Yüeh Shih'nin eseri *T'ai-ping huan-yü chi* (Kjuner, *Kitajskie izvestija*, s.56) ilişkileri 632 yılına götürür ve 643 yılında Kırgızların T'ang'a haraç getirmiş olduklarını bildirir. Kırgız sınırları üzerine bkz. Savinov, 1972, s.340.
[841] Giraud, *L'empire*, s.175.
[842] Menander/Blockley, s.120/121.

kın dişlerini gıcırdatarak pusuda saklanıyorlar" şeklinde betimler. Göktürk hakimiyetine karşı en azından süregiden bir direnişin olduğu açıktır. Chü-pi (I-chu-chü-pi) Kağan (645-650) Karluklarla birlikte onları da tabi kılmıştır.[843] Kırgızların T'ang'larla ilişki kurması, gördüğümüz gibi, bu zamana rastlar. Düşman arazisinden geçmek zorunda kalan Kırgız elçilerinin T'ang sarayına getir-dikleri mallar/haraç içinde, beklendiği gibi, atlar başı çekiyordu.[844]

Kaynaklarımızın biraz daha bereketli olduğu İkinci Göktürk Kağanlığı çağı boyunca, ilişkiler düşmanca çizgide sürdü. Göktürk kağanları Kırgızlar ile komşuları Azlar (onların güneyinde, Yenisey havzası vadilerinde) ve Çikleri (Kögmen/Tannu-Ola dağlarının kuzeybatısı) yönetimlerine alabilmek için pekçok sefer yaptıklarından, Orhon yazıtları acımasız bir savaşı tasvir eder. Göktürk anıtlarında biraz ayrıntılı anlatılan dramatik bir gece yarısı baskını ile 710 yılında bir Kırgız kağanı öldürülmüştür.[845] Kaynaklarımız bizleri bu uzak kuzeydeki olaylar hakkında, Çin bakış açısıyla, daha fazla aydınlatmıyor. Göktürk fethinin tamamlanmasının zor olduğu tahmin edilebilir. Üstelik Göktürkler kısa bir süre sonra durdurulamayan bir yıkılış sürecine gireceklerdir.

Ancak Kırgızlar, kağanlığın yıkılışıyla ilgili haberlerde geçmiyorlar. *T'ang-shu*, Hsüan-tsung'un hükümdarlığı (712-755, onun, adı çıkmış metresi Yang Kuei-fei ile oynaşmaları, metresin gözdesi An Lu-shan'ın yükselmesine ve imparatorun tacına son veren isyana katkıda bulunmuştur) döneminde Kırgızların T'ang sarayına dört elçi gönderdiklerini bildirir,[846] fakat bu temasların tam tarihleri hakkında bilgi verilmez. Bunlar, dönüm noktası olan 742-744'ten önce miydi? Öyleyse bu, Kırgızların tekrar bağımsız olduklarının göstergesi olarak alınabilir.

Bozkır imparatorluğunun yeni efendileri Uygurlar, hemen kuzeydeki varlıklarını güvenceye almaya koyuldular. 740'larda ve

---

[843] Liu, *CN*, I, s.8, 47, 155, 208.
[844] Liu, *CN*, I, s.378-379; Schafer, *Golden Peaches*, s.64.
[845] Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. (Kül Tegin) 12/13, 18/19, (Bilge Kağan) 42/43, 46/47; Tekin, *Grammar*, s. (Toñuquq) 251/287. Krş. Barthold'daki tartışmalar, *Kirgizy, Sočinenija*, V, s.485; Giraud, *L'empire*, s.35-36, 41-42, 50-51, 97-98, 174-177, 192-193; Gumilëv, *Drevnie Tjurki*, s.298-300.
[846] Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.355.

750'lerin başlarında Kırgızların müttefiki Karluk ve Çiklere karşı başarılı seferler yapıldı[847] T'ang yıllıkları 758 yılında Uygurların *"50.000 Kırgız'ı* (orduyu) *yok ettiğini"* ve onların Çin ile ilişkilerini kestiğini bildirir. T'ang'lar ile önemli bir ittifak geliştiren, Moğolistan'ın yeni efendileriyle kendileri arasına biraz mesafe koyan Kırgızlar, şimdi Çin'den tecrit edilmişlerdi. Aslında Uygurların Çin-göçebe ticaretini kendi tekellerine almak istedikleri anlaşılmaktadır. Sonuç olarak Kırgızlar, Karluklar (766'da artık Orta Asya'daki eski Batı Göktürk topraklarının sahipleri idiler), Tibetliler ve Araplarla ticari ilişkiler kurarak, batıya yeni kanallar açmaya koyuldular.[848]

820'lerde canlanan Uygurlarla etkin düşmanlığın, Beckwith'in öne sürdüğü gibi, Tibetliler ve Karluklarla savaşın sebep olduğu Uygurların 821'deki Usrûşana akını ile bağlantılı olup olmadığı belli değildir.[849] Eğer öyleyse, Kırgız askeri harekatını Uygurların onların müttefikleri ve batıdaki ticaret ortaklarına müdahale çabaları kışkırtmış olabilir. Her halükarda, 20 yıllık savaştan sonra, muhalif bir Uygur komutanının yardım ettiği Kırgızlar, Orhon Kağanlığı'nı ortadan kaldırmışlardır.[850]

Uygurlar dağılmış, bazıları doğrudan Kırgız idaresine düşmüştür. *Ssŭ-ma Kuan*'a göre (11. yy sonu) önceleri (842) Kırgızlar kuvvetlerinin bir kısmını *"Eski Uygur devleti topraklarına yerleştirmeye niyetlendiler. Fakat beş boy onlara tabi oldu: An-hsi (Kuça), Pei-t'ing* (Beş Balık), *Ta-ta* (Tatar) *ve diğerleri."*[851] Eğer uygulamaya konduysa, bu tasarının uzun vadeli bir etkisi olmamıştır.

Barfield, gelişmemiş Kırgızların bir göçebe devleti kurmayı ve nihayet Çin'in 'haraç' sistemini sömürmeyi bilmediklerini iddia eder. O, onların Karabalgasun'dan ganimetlerini alıp, Çin'i gör-

---

[847] Ajdarov, *Jazyk*, s.344-345, 347 (Moyun Çor yazıtı).

[848] Mackerras, *Uighur Empire*, s.66-67; Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.355; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.147.

[849] Beckwith, *Tibetan Empire*, s.165. Ṭaberi (yay. Ibrâhîm, VIII, s.580) kısaca 'tuġurġuziyya'nın burada belirdiğinden bahseder. Barthold, *Turkestan*, s.210-211, ise, Müslümanların Usrûşana'da nihai denetimini elde etme mücadelesine bağlayarak, bu olaylara farklı bir açıdan bakar. Taraflardan birinin davet ettiği Uygurlar terkedilmişler ve çölde susuzluktan ölmüşlerdir.

[850] Mackerras, *Uighur Empire*, s.124-125; Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.355-356; Maljavkin, *Materialy*, s.26-27.

[851] Maljavkin, *Ujgurskie gosudarstva*, s.101.

mezden gelerek eve gittiklerini öne sürer.[852] Bu belki çok sert bir hükümdür. İstilayı takip eden yıllarda Çin sarayı Kırgız kağanlarını unvanlarla ödüllendirmeyi sürdürmüş ve bu uzak 'barbarlardan' Çin'e elçiler gelmeye devam etmiştir. Fakat, Uygurlardan kurtulduktan sonra şimdi Kırgızları yükseltmeye gerek olmadığını iddia eden T'ang siyaset belirleyicileri, bu ilişkiler için çok hevesli değillerdi. Hsien-t'ung'un hükümdarlığı süresince (860-873) böyle üç temas kaydedilmiştir. Bundan sonra kayıt görünmez. T'ang kaynakları kısaca, kayıtların tutulmadığı yorumunu yapar.[853]

Çin'in Kırgızlarla ilişkileri geliştirmeyi teşvik etmediği iddia edilebilirken, Kırgızların Moğolistan'a ilgi göstermemesini açıklamakta zorlanıyoruz. Bu toprakların mülkiyeti sadece Çin ile iktisadi ilişkiler için bir anahtar değildi; burası zengin otlakları ve çağlar süren göçebe imparatorluğu geleneği ile tam aranılan bir göçebe bölgesi idi. Pekala Kırgızlar kendi topraklarını yeğlemiş ve onların batı ile ticaretleri yerleşik toplumların mallarına ihtiyaçlarını karşılıyor olmuş olabilir.

Kyzlasov, Kırgız hükümdarının kendilerine iltica eden Uygur Külüg Bağa Tarkan'ı Orhon bölgesinde kendi temsilcisi olarak bıraktığını öne sürer. Ona göre, ortaya çıkan Kırgız devleti eski kalbgahı olan Hakas-Minusa havzasını ve Altayları tutmuş ve batıda Orta İrtiş'e, kuzeybatı ve kuzeyde Ob' ve Angara'ya, doğuda Tuva, Kuzeybatı Moğolistan ve Baykal gölüne kadar uzanmıştı. Kyzlasov, Kırgız yönetiminde bazı Uygur boylarının Moğolistan'da yaşamaya devam ettiklerinde ısrarcıdır. Kırgız genişlemeciliğinin (başarısız şekilde) Doğu Türkistan'a yöneldiği sonucuna varmaktadır.[854] Şartları ne olursa olsun (Kyzlasov büyük ölçüde tahminlere dalmıştır), Moğolistan onlar için, onlardan öncekilere gösterdiği cazibeyi gösterememiştir.

Kırgızların 840 sonrası tarihini yeniden kurarken, 1865'te çıkan Schott'un eserinden beri Çin kaynakları büyük ölçüde ihmal edilmektedir.[855] Oldukça kıt görünse de, bu malzeme Çinbilimcilerce tekrar gözden geçirilmeyi hak etmektedir. İslam kaynakla-

[852] Barfield, *Perilous Frontier*, s.164.
[853] Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.357.
[854] Kyzlasov, *Ist. južn. Sibiri*, s.72, 74.
[855] Schott, 1865, s.429-474.

rından *Gerdizî* ve *Ḥudûd al-ʿÂlam* daha ayrıntılı fakat bazen de eğlenceli bilgiler verir. Bu özellikle Gerdizî'nin rivayeti için doğrudur. *Ḥudûd*, herhalde 10. yy'a ait olan bir dizi bilgi içinde, Kırgız arazisini Çin'in batısında, Toquz Oğuzların ve Karlukların bir kısmının kuzeyinde ve Kimek topraklarının bir kısmının doğusunda uzanıyor şeklinde sunar. Onların kuzeyinde donmuş 'Yerleşilmemiş Ülkeler' vardır. Bu onları Yenisey bölgesindeki önceki yurtlarına yerleştiriyor gözükmektedir. Doğularında onlarla hiç karışmayan ve Kırgızcadan ayrı bir dilleri olan tabi Qûrî (veya Fûrî) kabilesi yaşamaktadır. Eğer bu biçim, Kıpçak boy birliğinin yaratılışında önemli rol oynayan bir Moğol topluluğu olan *Qun*'un veya Kurıkan'ın yanlış yazılışı değilse, bir Tunguz veya Paleo-Sibir halkı olmaları ihtimal dışı değildir. Cengiz döneminde bunlar Moğol olarak beliriyor. Beklendiği gibi, bunlar vahşi ve insan yiyici olarak betimlenir.[856]

Kırgızlara aynı zamanda, keçe çadırlarda yaşayıp, orman işleri, avcılık, "*kürk, misk, khutu* (boynuz) *vb işlerle*" meşgul olan **Kiştim*ler bağlı idi. Dilleri Karluk diline yakın, elbiseleri Kimek elbiseleri gibiydi.[857] Kırgız ülkesinden "*büyük miktarda misk, kürk, khadang odunu, khalanj odunu ve khutû'dan yapılma bıçak sapları getirilirdi... Zenginlikleri Kırgız emtiasından, koyun, sığır ve atlardan oluşuyordu.*"[858] Kırgızlar bir kağan tarafından yönetiliyorlardı[859] ve "*çevrelerinde yaşayan tüm halklarla savaşta veya*

---

[856] Menges, *Tungusen und Ljao*, s.21. Krş. Barthold'un yorumları, *Kirgizy, Sočinenija*, V, s.497; *Óudûd*/Minorsky, s.285-286. Bunlar aynı şekilde bir yabanilik tasviri yapan Gerdizî'de de geçer (Gardîzî/Mantinez, 1982, s.127-128; Barthold/Gardîzî, *Sočinenija*, VIII, s.29-30/47-48). Reşîdüddin (yay. Romaskevič, vd., I, s. 232) kendisinin Moğol boyları listesinde onları Barqût ve Tulâs'larla birlikte zikreder. Sonraki Türk geleneği (Abu'l-Ġâzî, *Šajara-yi Türk*, yay. Desmaisons, s. 45) onları Oyratlara bağlar.

[857] *Ḥudûd*/Minorsky, s.97, 286, yay. Sotoodeh, s.81. Minorsky'nin kaydettiği gibi, *kiştim* tabiri sonradan Ruslar tarafından Kırgızlara bağlı halkları anlatmak için kullanılmıştır. Altay Türkleri arasında, Aristov'un, 1896, s.340, Türkleşmiş Samoyedler ve Yeniseyliler olarak görülen Aç Keştim/ Ats Kıştım veya Aq Keştim adlı bir topluluk vardır (Bkz. Potapov, *Etničeskij sostav*, s.24). Aynı zamanda bkz. Radloff, *Iz Sibiri*, s.94-96.

[858] al-Balxî, yay. Huart, IV, s.65, kimi tarımsal etkinliklere işaret ederek onların "*ekili toprakları ve ağaçları*" olduğunu bildirir.

[859] Aynı zamanda al-Balxî, yay. Huart, IV, s.65'de geçer.

düşmanca şartlarda idiler." Kağan, ülkelerindeki tek şehir olan K.m.ckaṯ'ta otururdu.[860]

Belhî onları tipik Türk putperestleri olarak betimler. Ölülerini yakıyor ve putlara tapıyorlardı. Bazısı güneşe, diğerleri gökyüzüne (Tengri inancı) hürmet ediyordu. Bazıları, ölenle birlikte köle ve hizmetçilerini de canlı olarak gömme şeklindeki dehşet verici geleneğe bağlıydılar.[861] Gerdizî, "*Kimileri öküze, kimileri rüzgara, kimileri kirpiye, kimileri saksağana, kimileri şahine ve diğerleri de heybetli ve biçimli ağaçlara tapar*" demektedir. O aynı zamanda, şamanlara açık bir gönderme ile, "*ozanların derneğinde... transa geçen ve sonra insanların kendilerine o sene olacak şeyleri sorduğu...*" bir sınıf insandan bahseder.[862]

Kaynakların sessizliğinin Kırgız kağanlarının Uygurları yıktıktan sonra çok az askeri faaliyette bulunduklarını gösterdiğini kabul etmekte haklı isek eğer, bu onların, Çinlilerin görüş alanı içinde daha fazla bulunacakları Moğolistan'da kalışlarının çok kısa bir süre olduğunu da gösterir.

Bu tabii ki tamamen yanlış bir varsayım da olabilir. Her halükarda, Liao-shih'nin verilerinden, önce Moğol T'u-hun ve Tsu-pu ve Tangut Tang-hsiang'ları (belki İç Moğolistan'da) yenen Kitañların, 924 yılında yollarını Moğolistan'daki eski Göktürk-Uygur hanedan arazisine çevirdiklerini öğreniyoruz. Burada Kitañ kağanı A-pao-chi, Bilge Kağan yazıtlarının silinmesini ve yerine kendisinin Kitañ, Türk ve Çin dillerindeki yazıtının konmasını emretmiştir.[863] Onun kimden, nasıl bir muhalefet gördüğü konusunda bilgimiz yok. *Ch'i-tan kuo-chi*'ye göre, Moğolistan harekatını Shih-wei (bir Moğol topluluğu) ve Nü-chen'lere (Cürçen) karşı bir ceza-

---

[860] *Óudûd*/Minorsky, s.96-97, 282-286, yay. Sotoodeh, s.80. Barthold'u, *Kirgizy, Sočinenija*, II/1, s.494, izleyen Minorsky, Kmckaṯın *T'ang-shu*'da (Schott, 1865, s.434; Bičurin, *Sobranie svedenij*, I, s.352) Kırgızların birinci obasının/başkentinin ismi olarak geçen Çince *Mi-ti-chih-t'o* (Mkckaṯ) kelimesinin bozuk biçimi olduğunu belirtir. Kyzlasov, *Ist. Tuvy*, s.96, bunu Kemickaṯ "*Kem şehri... Tuva'da Uluğ Kem üzerindeki eski Uygur kale kentlerinden biri*" olarak yorumlar. Aynı zamanda bkz. Nagrodzka-Majchrzyk, *Geneza miast*, s.84. İdrisî, yay. Bombaci, vd., IV, s.517, Kırgızların denizin yakınında yaşadıklarını ve bölgelerinde dört şehir bulunduğunu belirtir.

[861] al-Balxî, yay. Huart, IV, s.22.

[862] Gardîzî/Martinez, 1983, s.128.

[863] Wittfogel, Fêng, *History*, s.576.

landırma seferi ile başlatan A-pao-chi, *"Türklerin eski topraklarını ele geçirdi."* Sonra Hsi'lerin (Kay, bir diğer Moğol topluluğu) üzerine çullandı.[864] Kırgızların bu olaylarda rol almadığı görülüyor.

KİTAÑLAR

Kitañlara girmişken, erken tarihleri hakkında birkaç kelime söylemelidir. Bunların kökleri Moğol-Mançu sınır bölgesindeki (Liao-hsi, Şara Muren havzası) Tung-hu halklarının Hsien-pi kabilelerine gider. Bu kabilelerin hayvan besiciliği, avcılık (Çin ile at ve kürk ticareti yapıyorlardı) ve tarımdan oluşan karma bir ekonomileri vardı.

Kitañların, Çince'ye benzeyen bir yazı sistemi geliştirdikleri dillerinin Moğolca olduğuna inanılır.[865] Onlara muhtemelen yakın akraba olan[866] Hsi (Kay) ve Shih-wei gibi Kitañ kabileleri Moğolistan'daki göçebe devletlerin ve Çin imparatorluğunun yörüngesine gelmişlerdir. Bunların birlik içi bağları 6. yy'da Tabğaç, Jou-Jan ve Göktürklerden gelen siyasi ve askeri baskılara tepki olarak kuvvetlenmiştir. Zaman zaman Çin ve Göktürklerin onların üzerinde bir çeşit ortak yönetimleri olduğu görülmüştür. Siyasi evrimlerinin ilerlemesi, Türkçeden geçen siyasi kelime hazinesinin (unvanlar) gösterdiği gibi, Türk yönetimi altında olmuştur.

9. yy sonu – 10. yy. başlarında, o ana kadar dönüşümlü bir başkanlık ile zayıf şekilde bağlı sekiz Kitañ kabilesi, I-la kabilesinin gittikçe güçlenen otoritesi altına girdi. Uygur asıllı Hsiao uruğunun desteklediği ve tabi bir yerleşik nüfusun önemli bir teknolojisi

---

[864] Yeh Lung-li, *Istorija*/Taskin, s.42. Shih-wei ve Hsi'leri (Kay) tabi kılmaya yönelik Kitañ seferi 901 tarihlidir, bkz. Viktorova, *Mongoly*, s.142.

[865] Ligeti, 1927, s.293-310; Viktorova, *Mongoly*, s.150-152; Taskin, *Materialy*, s.57-60.

[866] Shih-wei'ler Kitañ'ın kuzeyinde, Doğu Moğolistan ve Heilungchiang'da idiler. Yarı göçebe idiler ve sığır, at ve domuz besliyorlardı, ama 'gelenekleri icabı' koyun beslemezlerdi. İsimleri içinde belki Monġol budun adını gördüğümüz Mêng-wu, Shih-wei kabilelerinden biriydi. Taskin, *Materialy*, s.46, 49, 152; Pelliot, 1920, s.146; Pelliot, 1923, s.326; Clauson, 1960, s.120-127. (K'u-mo-)hsi hakkındaki kaynaklar, çelişkili bir koyun besleyen göçerler veya Shih-wei gibi hayli gelişmiş bir tarım sektörü olan yarı-göçerler tasviri yapar. Bkz. Taskin, *Materialy*, s.142-153; Liu, *CN*, I, s.124-125, 349-350. Yeh Lung-li (*Istorija*/Taskin, s.313) onların o zamanda belki göçebe olmadıklarını gösterircesine, *"az atları var; onların çoğunluğu yayadır"* yorumunu yapmaktadır.

(maden işleme) ve kaynaklarını denetlemesi ile dayanak bulan Yeh-lü uruğundan A-pao-chi (doğ.872), Kitañ yöneticilerinin önceki sınırlı otoritesini bir kağanlığa dönüştürdü (907). Uygur ve T'ang imparatorluklarının çöküşünden faydalanan A-pao-chi, Barfield'in önerdiği gibi, kabileleri ve yerleşik (büyük ölçüde Çinli) nüfusu yönetecek ikili bir teşkilatı olan bir 'karma devlet' kurdu. Sonra bu devlet hem bozkırı, hem de tarlayı fethetmeye girişti.[867]

Barthold, Kitañ fetihlerinin Moğolistan'daki kalan Türk nüfusunu buradan sürdüğü veya bir biçimde göçü başlattığı şeklindeki varsayımı ortaya atmıştır. Bunların yerini, bölgeye bugün sahip olduğu etnik-dilsel karakteri veren Moğol halkları almıştır.[868] Bunun için doğrudan yazılı kanıt yoktur. Fakat, Barthold'a göre, bu gelişmenin sonuçlarına bir ima, bazıları Moğol olan Çömül, Kay, Yabaku, Tatar ve Basmılların çift dilliliği üzerine Kaşgarlı Mahmud'un yorumlarında[869] görülebilir. Barthold bunun Moğol halklarının batıya doğru hareketini gösteren bir delil olduğu kanaatinde idi. Lakin Tatar ve Kay gibi Moğol toplulukları zaten uzun süredir Türk devletlerinin parçasıydılar; bu yüzden bunların çift dilliliği tuhaf olmadığı gibi, uzun zamandır devam ediyor da olabilirdi. Kaylar nihayet Türk dünyasına girdiler ve Müslüman Orta Asya ve Doğu Slav Batı Avrasya'nın bir Türk/Türkleşmiş halkı olarak belirdiler. Tatarlar Moğol yörüngesinde kaldılar ve isimleri bir süre sonra İslam ve Hıristiyan dünyasında Cengiz'in Moğollarını çağrıştırır oldu.

Delillerin dağınık olmasına rağmen, Türk göçebelerin batıya önemli bir kayışının gerçekleştiği açıktır. Belki İbn'ül-Esir'in 960 civarındaki *"200.000 çadırlık Türk İslam'a girdi"*[870] haberinde bu göçün ipucu görülebilir. Sayıların kuşkusuz abartılı olmasına rağmen, bu bilgi Türk topluluklarının batıya kaydığını ve Müslüman tüccar ve tebliğcilerin menziline girerek İslam'a geçtiklerini göste-

---

[867] Erken Kitañ tarihinin Çin kaynakları için bkz. Taskin, *Materialy*, s.154-215. Aynı zamanda bkz. Wittfogel, Fêng, *History*, s.59, 142, 573-574; Viktorova, *Mongoly*, s.139-143; Holmgren, 1986, s.42-74; Barfield, *Perilous Frontier*, s.19, 101, 104, 105, 168-172.

[868] Barthold, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.86; *Kirgizy, Sočinenija*, II/1, s.498-499. Petrov, *Očerki*, s.45, Yukarı Yenisey'deki boyların genişleyen Moğol kabilelerinin baskısıyla kuzeybatıya doğru kaydığını öne sürer.

[869] Kâşgarî/Dankoff, I, s.83.

[870] Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yayını), VIII, s.532.

rebilir. Ancak İç Asya'da da Türk unsurlar kaldı. Kitañlar arasında üç yıl esarette kalan bir Çin görevlisi olan Hu Chiao (10. yy), Ju-chou'nun (Chahar'da) güneybatısında Türk ve Uygurların bulunduğunu bildirir.[871]

Kitañ yayılması güneyde Sung hanedanı kurulduktan (960) sonra da devam etti. Bu devlet Mançurya, İç Moğolistan, Dış Moğolistan'ın değişik kısımları, özellikle Kuzey Çin'in doğu bölgeleri ve yörelerini (Hopei, Shansi, Pekin başkentleri olacaktır) içine alıyordu. Bu şekilde kurulan devlette Çinli nüfus egemendi (3/5); kalanı (2/5 ise az çok eşit olarak Kitañ olan ve olmayan kabile unsurları arasında bölünüyordu.[872]

1005 yılındaki Shan-yüan barışı ile Sung'larla ilişkiler düzenlendi. Çince sülale ismi Liao'yu alan Kitañlar, bazı toprakları elden çıkardılar ama karşılığında kendilerine yıllık gümüş ve ipek ödenecekti.[873] Bu şekilde Sung'lardan çarpılan para ve mallar, batıdaki ülkelerle yoğun Kitañ ticaretinin temelini oluşturdu. *Kitañ* isminin Türkçe biçimi *Qıtay*'ın (> Arap-Fars. *Xaùây / Xiùâ / Xitây* vb., Rus. Китай, İng. *Cathay*) Çin ile özdeşleşmesi bu şekilde olmuştur.[874]

Liao tarihinin ayrıntılarıyla daha fazla ilgilenmemize gerek yok. Sung'larla bir kere dostane ilişkiler kurulduktan sonra, bu tür bir devlet için hayati olan genişleme dürtüsünün çoğunun zayıfladığı görüldü. Fetihlerden gelen gelirin düşüşünün sonucu olan Liao yönetimindeki artan haşinlik, hem yerleşik, hem de bedevi nüfusu sık sık isyana sevketti. 12. yy başlarında Cürçenler, Sunglardan işe yarar bir yardım alarak zayıflayan Liao devletini ortadan kaldırdılar.[875] Kitañlardan hayatta kalanlar, Karahitay devletini (Kuzey Kitañ) kurdukları Orta Asya bozkırlarına kaçtılar (bkz. 7. Bölüm).

---

[871] Yeh Lung-li, *Istorija*/Taskin, s.324, 327, 357.

[872] Lewis, *Nomads*, s.11, 2,5 milyonu Çinli olmak üzere, toplam 4 milyon civarında bir nüfus önerir. Aynı zamanda bkz. Wittfogel, Fêng, *History*, s.52-58.

[873] Wittfogel, Fêng, *History*, s.326-327, 586; Tao, *Two Sons*, s.10-15; Barfield, *Perilous Frontier*, s.171-174.

[874] Wittfogel, Fêng, *History*, s.1-2, Viktorova, *Mongoly*, s.143-144; Gernet, *History*, s.353; Vasmer, *Étim. slov.*, II, s.240-241.

[875] Wittfogel, Fêng, *History*, s.595-598; Yeh Lung-li, *Istorija*/Taskin, s.174 vd.; Tao, *Two Sons*, s.87-97; Barfield, Perilous Frontier, s.177-179.

Moğolistan'daki Kitañ hakimiyetinin derecesi meselesi bizi daha yakından ilgilendirmektedir. Dış Moğolistan'da kesintisiz bir Kitañ varlığı hakkında bazı deliller vardır. Burada ve İç Moğolistan, Mançurya ve Rus Uzak Doğusu'nda Kitañlara ait kaydadeğer sayıda yerleşim bulunmuştur. Kitañlar, tarım kolonileri, sınır savunma istihkamları ve seçkinler için timar haline gelen, esirler ve Çinli mülteciler için şehirler kurmuşlardır. Toplam olarak kaynaklar 150 Kitañ kenti kaydediyor. Bunların çoğu İç ve Dış Moğolistan'da idi, fakat Cürçen istilasından sonra yaşamadıkları görülüyor.[876] Bunların Kırgızlara karşı yöneltildiğine dair ipucu yoktur. Bu yüzden, Kırgızların Orta Moğolistan bozkırlarından, belki Kitañların ilerlemesinden de önce gitmiş oldukları hayli muhtemel gözüküyor.

Resmetmek zor olmakla birlikte, hakimiyetleri sırasında Kitañların çeşitli Moğol halklarının Moğolistan ve ötesine göçünü harekete geçirmiş olmaları da gayet muhtemel gözüküyor. Bu Moğol halkları mı Türk boylarını sürdü,[877] yoksa Türkler açgözlü Kitañ vergi toplayıcılarından uzakta, batıda yeni otlaklar için mi obalarını söktüler, belli değildir.

Liao yönetiminden kaçanlar Türk nüfusuyla sınırlı değildi. Kitañ egemenliği ile asla tam olarak barışmayan Hsi/Kay ve belki Shih-wei topluluklarından çıkan Moğol unsurları da yollarını batıya çevirmiş ve Türk birliklerine (ör. Kıpçaklar) katılarak nihayetinde Türkleşmişlerdir.[878]

Kitañlar, bir Kırgız varlığının devam etmiş olabileceği Kuzeybatı Moğolistan'ın köşesi ve Tuva ile kendi rahatlarını bozmamış görünüyorlar. Her halükarda Kırgızlar Liao ile ilişki kurmuşlardır. 948'de yazılan *Liao-shih*, entrikadan suçlu bulunan bir Liao seçkininin Kırgızlara elçi atanarak cezalandırıldığını bildirir. 952 ve 977'de haraç taşıyan heyetler kaydedilir.[879] İslami coğrafya yazınında bahsedilen şey, Kem/Yenisey üzerindeki merkezi ile işte bu devlettir. Petrov bu dönemde, Kırgızların yöneliminde daha kuzeybatıya bir kayış tahmin eder. Petrov, MS ilk binyılın ortala-

[876] Viktorova, *Mongoly*, s.145-146; Jagchid, 1977, s.201 n.4 ve Jagchid, 1981, s.70-88.
[877] Kyzlasov, *Ist. južn. Sibiri*, s.79-81.
[878] Golden, 1986, s.5-22.
[879] Wittfogel, Fêng, *History*, s.320, 321, 417.

rından beri süren daha geniş çerçevedeki halkların karışması sürecinin bir parçası olarak, bazı Yenisey Kırgız ve Kimek boylarının karışarak bugünkü Kırgız halkının etnik temellerini atmasının[880] Yenisey ve Ob ırmakları arasında olduğunu öne sürer. Bu konuya geleceğiz.

Karahıtaylar Orta Asya'da bir yurt edinmeye çalışırken Kırgızlara saldırdılar. Bu ilk saldırıların (1130 civarı) savuşturulduğu görülüyor. Ancak yerleştikten sonra Karahıtaylar intikamlarını almışlardır (1133). Kaynağımız olan Cüveynî ayrıntı vermez ama, Karahıtaylar başka yerlerde başarılı oldukları için, Kırgızlar da pekala onların yönetimine girmiş olabilir.[881] Cengiz'in Moğolları ise başka bir konudur.

Uygur sonrası dönemde Türk tarihinin odağı batıya kaymıştır. Şimdi gelmemiz gereken yer Orta Asya ve Batı Avrasya'nın bozkırlarıdır.

[880] Petrov, *Očerki*, s.36, 45-46, 63-66.

[881] Juvainî, yay. Qazvînî, II, s.87, 88, Juvainî/Boyle, I, s.355, 356. Wittfogel, Fêng, *History*, s.624, Cüveynî'nin diğer yorumlarını görmezden gelerek, püskürtülen Karahıtayların, artık Kırgızlara karşı teşebbüsleri 'metanetle terkettiklerine' inanır. Delil açık değildir. Aynı zamanda bkz. Kyzlasov, *Ist. južn. Sibiri*, s.82-83.

7. BÖLÜM
GÖKTÜRKLERİN ORTA ASYA'DAKİ VARİSLERİ

İRANÎLER, MÜSLÜMANLAR VE TÜRKLER

Türk boy toplulukları Orta Asya'nın İranî vaha şehir-devletleriyle, eğer daha erken değilse, Hsiung-nu hareketlerinin başlattığı göçlerden itibaren temas içinde olmuşlardır. Batı Türkistan'a girerek, Doğu Türkistan'ın Doğu İranî ve Tohar şehir devletleriyle temasları boyunca aşina oldukları ilişki modelini burada da sürdürmüşlerdir. Orta Asya'da bu şehir devletleri dil bakımından üç Doğu İranî topluluğa bölünmüştü: Maveraünnehr'in batı ucunda Harezmliler, Semerkant, Buhara, Çaç/Şaş (Taşkent) ve çevre bölgelerde ve Orta ve İç Asya'ya yayılmış kolonilerde Soğdca konuşanlar ve Ṭuxâristân'ın Baktriyanca ve diğer İranî dilleri.[882] Bu devletlerin erken siyasi tarihleri tam bilinmiyor. 7. yy. Harezm, pekçok bağlı prensliğe hükmeden Harezmşah denen (Aramice *mlkᶜ* olarak geçer) bir kralın yönetiminde daha merkezi bir devlete evrilmiştir. Benzer fakat daha az merkezi bir sistemin Soğdiyana'da geliştiği görülüyor (Krş. *sġwδyᶜnᶜk mlkᶜ* 'Soğd meliki'ne göndermeler). Bazen, Soğd hanedanlarının en güçlüsü sayılan *smᶜrknδč mrᶜy* (mrᶜy < Aramice, bu ideogram, Müslüman yazarlardaki **ᶜβšyn*: *Afşin*'i çevirmek için de kullanılmıştır) 'Semerkant miri' olarak kaydedilen Semerkant hükümdarı, *ᶜġšyδ* (< B. İran. *xšâeta*, Arapça çeviriyazıda *ixşîd*, Soğd belgelerinde *mlkᶜ*) unvanını taşımıştır. Soğd prenslerinin unvanları *ġwtᶜw* (= *xvatâv*) veya *ġwβ(w)* idi. Çin kaynaklarının bir uruktan olduklarını iddia ettiği bu hü-

[882] Oranskij, *Vvedenie* (2. Baskı), s.28-29, 158 vd, 197. vd.

kümdarlar (Chae-wu hanedanı = Müslüman yazarlardaki jmûk [*jamûg*]) daha çok sadece, müstahkem hisarlarda yaşayan toprak ağaları olan *dihqân*lar sınıfı içinde, eşitler arasında ilk idiler.[883]

Hayli gelişmiş vaha/sulama tarımına ilaveten, Harezm ve Soğdlular zanaat ve ticaretle de içiçeydiler. Harezmliler kendi ticari ilgilerini Batı Avrasya/Doğu Avrupa'ya odaklandırmaya meyletmişlerdi ve ülkeleri İslami dönemde kuzey ormanlarının malları (özellikle kürk ve kereste) için büyük bir ambar vazifesi görüyordu. Soğdlular, gördüğümüz gibi, Büyük İpek Yolu üzerinde kendilerini Moğolistan ve Doğu Asya'ya taşıyan bir ticaret ağı kurmuşlardı. Pek çok ülke ve kültürle teması sırasında Soğd tüccar kopuntusu, Frye'ın 'tüccar laikliği' diye adlandırdığı tutumu ve değişik dinlere müsamahayı geliştirdiler. Çeşitli mahalli, çoğunlukla da karma inançlara ilaveten, Zerdüştlük, Maniheylik, Budacılık ve Hıristiyanlığı biliyorlardı. İslam döneminde Budacılığın kalkmasına rağmen, öbürleri 10. yy Semerkant'ında hala temsil edileceklerdir.[884]

Bu yöneticiler ve büyük tüccarlar *çakir* denilen (Çin. *Che-chien*, Arap. *şâkariyya*) maiyet veya özel korumalar bulunduruyorlardı. Seçkinlerin çocuklarından oluşturulan bu muhafızlarda İslam dünyasının sonraki gulam/memluk sisteminin olası bir kaynağı görülebilir (aşağı bkz).[885] Çoğunlukla birbiriyle geçinemeyen bu şehir devletleri, değişik zamanlarda Eftalit, Göktürk ve Arap yönetimlerinde bulunmuşlardır.

Sâsânî devletinin Araplarca yıkılması, Şah Yezdigird'in 651'de ölümü ve hanedandan kalanların Çin'e kaçması, İslam ordularını Orta Asya sınırlarına getirdi. Bunu bazı akın denemeleri izledi. Daha eşgüdümlü teşebbüsler ancak 674'de Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyad, 676'da onun halefi Said b. Osman ve 680'de Ubeydullah'ın kardeşi Selm tarafından yapılmıştır. Bu seferler hala ganimet avı karakterini koruyordu ama mahalli yöneticilerle anlaşmalar ve Müslümanların rehine almalarıyla sona eriyordu. Ma-

---

[883] Bartol'd, *Ist. turkestana, Sočinenija*, II/1, s.117; Gibb, *Conquest*, s.5-6. Bu unvanların yorumu için bkz. Zeimal, *CHIr*, 3/1, 255-256, ve Smirnova, *Očerki*, s.38-69. Frye, *Golden Age*, s.27-29, 46-49, 214, *Camûg*'u Türkçe olarak görür.

[884] Frye, *Ancient Iran*, s.351-352; Bartol'd, *Ist. Turkestana, Sočinenija*, II/1, s.116.

[885] Chavannes, *Documents*, s.147, 313; Frye, *Ancient Iran*, s.352-353; Beckwith, 1984, s.29-43.

halli yönetimler öylesine zayıftı ki, 680'lerin başına kadar Araplar tüm bölgeyi alacak gibi gözüküyordu. Lakin, Halife Muaviye'nin ölümünü (680) takip eden ve ancak Abdülmelik'in halifeliği zamanında (685-705) çözülen Arapların hem yerel, hem de devlet çapındaki iç mücadelesi, İslam fetihlerini ertelemiştir.[886]

Dinamik Kuteybe b. Müslim komutasında Türk ve Soğd güçlerini yenen Araplar, Maveraünnehr'i (ed. 'nehrin ötesindeki şey') Halifelik sınırları içine aldılar. Arap iç siyaseti bir kez daha müdahale etti. Kuteybe bir isyanda öldü ve yaptıklarının çoğu boşa gitti.[887] Çeşitli Soğd prenslikleri, Batı Göktürk (büyük ölçüde Türgeş öncülüğünde) yardımı ile Arap idaresinden kurtulmaya çalıştılar. Bu Orta Asya hakimiyeti mücadelesi T'ang Çin'i ve Tibet'i de içine aldı. Türgeş kağanı Su-lu'nun (muhtemelen İslam kaynaklarındaki 'Ebu Muzahim') 737'deki yenilgisi ve dahili rakipleri tarafından katledilmesi (737-738 kışı), Batı Göktürk direnişinin sonunu ve bu birliğin dağılışını belirledi.[888]

T'ang ordusunun 751'de Müslümanlarca yenilmesi önemli bir olaydır (bkz. 5. Bölüm), fakat uzun vadede daha önemli olan, Batı Göktürk devletinin dağılmasına Çin katkısıdır. Artık, Abbasiler yönetiminde yenilenmiş bir Halifelik tarafından Orta Asya'nın tamamen Arap-Müslümanlara geçmesi için örgütlü bir direniş kalmamıştı.[889]

Dolayısıyla, 8. yy ortasında Maveraünnehr artık İslam dünyasının bir parçası idi. İslam'ın himayesi altında pek çok etnik süreç gerçekleşti. Sâsânî devletinin güç ve itibarı, başkentin dili olan *Darî*'yi (*dar* 'saray') bir geçer dil olarak İranî Doğu'da yaymaya başlamıştı. Bu süreç, Arapların ve Farsça konuşan mühtedilerin gelişiyle İslam döneminde de sürdü ve güçlendi. 9-10. yy'larda Maveraünnehr'in kentsel nüfusunun çoğu Farsçayı benimsedi. Arap harfleriyle yazılan yeni Fars edebiyatının palazlanması İran'da değil, burada olmuştur. Orta Asya'nın şimdiki Yeni Farsça konuşanlarının isminde korunan bir gerçek olarak bu (*Tacik* < Arap

---

[886] Gibb, *Conquest*, s.17-23. En önemli kaynaklar Taberî, Narşâhî ve Belâzurî'dir.

[887] Bu seferleri şunlar tahlil etmiştir: Chavannes, *Documents*, s.288-292; Gibb, *Conquest*, s.29-57; Shaban, *ʿAbbasid*, s.63-75; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.72-82.

[888] Chavannes, *Documents*, s.44-47, 81-83, 284-285; Gibb, *Conquest*, s.60-85, ve Beckwith'deki, *Tibetan Empire*, s.85-120, tartışmalara bakınız.

[889] Gibb, *Conquest*, s.97-98.

kabilesi *Ṭayyᶜ*, Süryanice *Ṭayâyê* + *-çik* eki > *Tâçîk, Tâjîk*) Maveraünnehr'de Müslümanlar ile özdeşleşmiştir.[890] Doğuya, Türk dünyasına doğru genişleyen İslam ve kültürü, bir Fars aracılığı ile sunulmuştur.

Müslüman Doğu, bilhassa İran'ın zengin doğu eyaleti Horasan, Abbasilerin iktidarı almasında önemli rol oynadı. Abbasileri Emevîlerden ayıran İslami evrensellik, Frye'nin önerdiği gibi,[891] bu Arap-İran sınır harmanında meydana gelmiştir. İranlı *mewâlî* (ed. 'yanaşmalar', esasında Arap kabile yapısı içine alınan Arap olmayan Müslümanları adlandırmak için kullanılan tabir) Hilafet hükümetinde daha önemli roller oynamaya başladı. Harun Reşid'in (787-809) oğulları Emin ile Me'mun arasındaki iktidar mücadelesinde, karargâhı Horasan'da bulunan Me'mun, bu doğu unsurlarından faydalanmıştır. Aynı zamanda, kısmen bu doğu bağlantısından ilham alan bir kölemen ordusu kurmaya başlamıştır.

Me'mun'un iktidarına yardımcı olup bu bölgede 821 yılında valilik alan, bir *mewlâ* veya Horasan'la uzun süredir ilişkisi bulunan bir Arap olan Tahir b. Hüseyin (öl.822) yarı bağımsız bir hanedanın temellerini attı. Bu Tahirîler, Maveraünnehr bozkırlarının Türk boylarının bulunduğu yerlerine seferler düzenleyerek, Belâzurî'nin belirttiği gibi, *"kendilerinden önce hiç ulaşılamayan yerleri"* fethettiler.[892] Abdullah b. Tahir'in valiliği sırasında haraç olarak toplanan 2000 Türk memluğun (Oğuz görünüyorlar) değeri 600.000 dirhem olarak belirlenmişti. Abdullah'ın halifeye düzenli olarak Türk bozkırlarından alınan *ġulam*lar (Arap. ed. 'oğlan', çoğ. *ġilmân*, daha sonra 'kölemen, memluk' anlamını kazanmıştır) sağladığı görülüyor. Mes'ûdî de aynı şekilde, Halife Mütevekkil'e (847-861) verilen 'uşak' (*wasîf*) hediyelerden bahseder.[893]

---

[890] Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.48; Gafurov, *Tadžiki*, s.372-374; Lazard, *CHIr*, s.595-602; Frye, *Golden Age*, s.25, 99-100; Bailey, *Culture*, s.87-88: Saka *Ttaśika*, Çin. *Ta-shih*, Tibet. *Ta-źig, tačhig*, Soğd. *tᶜzyk*, Harezm. *tᶜćyk*, Orhon Türk. *tezik*, vb.

[891] Frye, *Golden Age*, s.101-102.

[892] Al-Balâḏurî, yay. Radwân, s.420.

[893] Ibn. Xurdâḏbih, yay. de Goeje, s.37, 39; al-Masᶜûdî, *Murûj*, yay. Pellat, V, s.42; Frye, *CHIr*, 4, s.99; Pipes, *Slave Soldiers*, s.146-147, 180-181. 'Köle' için değişik Arapça tabirler hakkında bkz. Pipes, a.g.e., s.195-198.

Annesi Türk olan Halife Mu'tasım (833-842), kendi hassa birliğini oluşturmak için memluklar (ör. Hazar İtax) almaya çoktan başlamıştı.[894] Bu, bir *ġulâm* ordusunun kurulmasını hızlandırdı. *Ġilmân*, tipik olarak, devletin kenar bölgelerinden, karşısında kullanılacakları toplumdan etnik ve dilsel olarak farklı halklardan seçiliyordu. Gulam birlikleri sonraki pek çok Müslüman rejimin bir özelliği olmuştur. Kennedy'nin gözlemlediği gibi, bu gulamların hakir konumları çok fazla vurgulanmıştır. Gerçekte onların toplumsal konumları İslam dünyasında esarette tutulanlarla keskin bir tezat arzediyordu. Ayrıca, komşu devletler de kenar bölgelerinden etnik olarak farklı unsurları ordularına alıyorlardı (krş. Bizans İmparatorluğu'ndaki Ermeniler). Üstelik bu yeni halife ordusunun bütün devşirmeleri kölemen olmadığı gibi, hepsi Türk de değildi.[895]

Yine de Türkler ve Türkçe gulam ve memluk kurumlarını yakından çağrıştırmaya başlamıştır. Zamanla gulamlar büyük makamlar elde ettiler ve imparatorluğun değişik eyaletlerinde denetimi elerine alarak devletin merkezkaç eğilimlerine katkıda bulundular. Oğlu Ahmet, gevşek bir Abbasi hakimiyeti altında Mısır ve Suriye'yi yöneten mahalli hanedan Tolunoğullarının (868-905) kurucusu olan Tulun/Tolun, bu erken gulamlardan biri idi. Bir kuşak sonra Muhammed b. Tuġj (babası Tolunoğullarının hizmetinde idi) ve çocukları, Ihşidîler (935-969), Fatımîlerin gelişinden önce aynı bölgeyi aynı şartlar altında yönettiler.[896] Bu arada kölemenler, Deylemli Şii Büveyhîlerin 945'te yönetimi devralmasından sonra bile, Halifelik içinde büyük bir iktidar kullanmaya devam ettiler.[897]

Türk bozkırlarından hilafet ordusuna devşirme sağlamakta en meşhur aile, Tahirîlerin kendilerinden başka, onların bağlıları Samanîler (819-1005) idi.[898] Tahirîler 873 yılında Yakub b. Leys

[894] al-Yaᶜqûbî, *Kitâb al-Buldân*, s.255-256.

[895] Bu kurumun aslı, üyeleri ve Abbasi toplumundaki gerçek yeri meseleleri etrafında çok münazara yapılmıştır. Bkz. Shaban, *Islamic History*, 2, s.63-66; Crone, *Slaves*; Pipes, *Slave Soldiers*; Beckwith, 1984, s.29-43; Kennedy, *Prophet*, s.158-161; Patterson, *Slavery*, s.308-314.

[896] Orta Doğu'daki bu erken Türklerin rolünün kısa bir değerlendirmesi için bkz. Bosworth, 1970, s.4-12; Bosworth, 1973, s.1-10; Merçil, *Müslüman Türk*, s.5-13.

[897] Krş. Ağırkaya, 1989, s.607-635.

[898] Samanî tarihinin bir özeti için bkz. Frye, *CHIr*, s.130-161.

al-Saffâr'ın orduları tarafından yüzüstü edilince, onların Müslüman Orta Asya'daki otoritesine Samanîler varis oldu. İranî, belki Maveraünnehr asıllı olup 8. yy başlarında İslam'a giren Samanîler, 819 yılından itibaren Soğd bölgeleri (Semerkant, Fergana, Şaş) ve Herat'ta Abbasilerin mahalli valileri olmuşlardı. Burada, kalan küçük Soğd prenslikleri ve onların Türk müttefiklerine karşı savaşlarla meşgul oldular (ör. Nuh b. Esed'in 840'daki İsficâp seferi[899]). Halife Mu'temid (870-892) tarafından Nasr b. Ahmed Samanî'ye (864-892) Maveraünnehr valiliği verilmesine rağmen, kardeş kavgası sonucu (888) buradaki en güçlü kişilik olarak ortaya çıkan, onun kardeşi İsmail (öl.907) oldu. Samanîler bir dizi küçük İranî şehir devleti hanedanının ve serhat krallarının, *Ḥudûd al-ʿÂlam*'da geçen *mulûk-i eṭrâf*'ın yöneticileri oldular.[900]

Köle ticareti büyük servet kaynağı idi. Samanîler sadece köle pazarları için esir getirmediler, insan ganimetini Hilafet ordusu ve bürokrasisindeki müteakip mesleklere hazırlayacak olan eğitim merkezleri de kurdular. 10. yy sonuna doğru pazara çok sayıda kölenin akması, fiyatları düşürdü. *Ḥudûd*, Fergana'dan *"Türkistan'ın kapısı. Buraya büyük sayılarda Türk kölemenler getirilir"* diye bahseder.[901]

Nüfusun böyle çekilişinin göçebe Türk toplumu üzerinde ne etki yaptığını belirleme yolumuz yok. Fakat bu çağda, bozkır dünyasına götürülen yerleşiklerden daha fazla sayıda göçerin, İslam dünyasında kölemenliğe alındığı açık olarak görülüyor. İşleri emek yoğun olmadığı için göçebelerin köleye çok az ihtiyacı vardı. İslam dünyasında köleliğin büyük ölçüde hane türünden olmasına rağmen (ancak büyük köle işgücü yoğunlaşması olan bazı iktisadi birimler bulunabiliyordu, ör. Irak'taki Zenc), bir miktar memluk için her zaman süren bir ihtiyaç vardı.

Kendini göçebe saldırılarına karşı *"Buhara yöresinin duvarı"*[902] ilan eden İsmail ve halefleri, Türk bozkırlarına pek çok sefer ger-

---

[899] Barthold, *Turkestan*, s.211.

[900] *Ḥudûd*/Minorsky, s.102, 106, 114-119, yay. Sotoodeh, s.88-89, 95, 109-119.

[901] *Ḥudûd*/Minorsky, s.115-116, yay. Sotoodeh, s.112. 985'te yazan Mukaddesî'ye göre (yay. de Goeje, s.340), Horasan'ın yıllık haracı içinde 12.000 köle vardı. Hatta Samanîler Ceyhun'u geçen her köle için bir vergi koymuşlardı, bkz. Frye, *CHIr*, IV, s.150.

[902] Narşaxî, yay. Razavî, s.48, Narşaxî/Frye, s.34.

çekleştirdiler. Bunlar kısmen kölemen avı, kısmen İslam için savaş ve belki kısmen de önleyici savunma harekatları idi (veya sebeplendirmeleri böyle olabilirdi). 893 yılında İsmail, Us(t)rûşana'nın (Yukarı Zerefşan vadisi) kalan Afşin yöneticilerine son veren bir sefer yaptı ve önceden Göktürkler, şimdi Karluklarla özdeşleşen eski bir Soğd merkezi olan Ṭarâz/Talas kentini aldı. Binlerce kişi öldürüldü ve aralarında Karluk hükümdarının eşinin, hatunun da bulunduğu 10-15,000 kişi esir alındı. Şehrin 'emîri', çok sayıda dihqanla birlikte İslam'a girdi.[903]

İsmail'in askeri harekatlarının çağrıştırdığı şiddete rağmen, İslam tebliğcilerin, sûfîlerin ve tüccarların faaliyetlerinin yaydığı kadar kılıçla yayılmadı. Bozkıra hem yeni dini, hem de bu medeniyetin mallarını getirenler, Frye'nin önerdiği gibi, 9. yy'ın ikinci yarısında yükselen "*İslami dindarlık ve tebliğ anlayışından*" etkilenen Müslümanlardı.[904] Bir kere aşısı tutan İslam, diğer Türk halkları arasında İslamlaşmış Türkler tarafından yayılacaktır.

TÜRK BOYLARI

Samanî sınırı (*ṯaġr*) Türklere karşı kalelerle (*ribâù*) doldurulmuştu. *Ḥudûd*, Oş kentini "*Savaşçı bir halkı olan mamur ve hoş bir yer. Üzerinde inançsız Türkleri gözetleyen gözcü ve öncülerin bulunduğu bir dağın eteklerinde kurulmuştur*" diye tarif eder. Çaç'ın ahalisi "*din, şeref ve zenginlik için etkin savaşçılar*" iken, bir diğer sınır karakolu olarak teşhis edilemeyen 'Ş.lât' kaydedilmiştir. Daha barışçı ilişkideki bölgeler de vardı. Sütkend "*halim selim Türklerin yurdu idi. Onların boylarından çoğu İslam'a geçmiştir.*"

Aynı şekilde, İsficâb (Kazakistan'da Çimkent yakınında bulunan günümüzdeki Sayram, göçebelerle ticaret için önemli merkezlerden biri) ile ırmağın boyları arasında "*Müslüman olmuş olan bin keçe çadırlık sulhsever Türk vardı.*" *Ḥudûd*'a göre 'tüccarların uğrak yeri' olan Fârâb, Müslümanlardan ve (tahminen) Müslü-

---

[903] aṭ-Ṭabarî, yay. Ibrâhîm, X, s.34; al-Masᶜûdî, *Murûj*, yay. Pellat, V, s.150; Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yay.), VIII, s.464-465; Naršaxî, yay. Razavî, s.118, Naršaxî/Frye, s.86-87; Senigova, *Srednevekovyj Taraz*, s.11-15.

[904] Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.59, 67-68; *Ist. kul'turnoj žizni, Sočinenija*, II/1, s. 239, 241; Frye, *Golden Age*, s.148.

manlaşmış Karluklardan silahlı birliklere sahipti. Sabrân Oğuz tüccarlar için bir ticaret merkezi idi ve Navikaṯ aynı işi Karluklar için görüyordu.[905] İslam'ın Türk boyları arasında yayılma sürecini ayrıntılı incelemeden önce, Türkleri teşhis etmeliyiz.

Türk göçebelerinin Hun çağından başlayarak Batı Avrasya bozkırlarına dönemsel göçleri olmuştur. Onlar burada önceki İranî toplulukların ve orman-bozkır bölgesinde temasa geçtikleri kimi Urallı halkların ya yerlerini almışlar, ya da onları özümsemişlerdir. İslami coğrafyacı ve tarihçilere dayanarak, erken Samanî devrinde, yani 850-900 arasında Türk dünyasının ana bileşenlerinin geniş çerçevesini yeniden kurabiliriz. Yerleşik dünyanın kenarındaki bu boylar, äîn (Çin) ve Tubbat'tan (Tibet) Xurâsân (Horasan) ve Rûm (Bizans) yakınındaki bozkırlara kadar yayılmışlardı.

Uzak batıda Tuna Avrupası ve Balkanlarda Oğur Bulgar boyları vardı. Balkan Bulgarları Slavlaşmanın arifesindeydiler. Diğer Bulgarların çoğu, hem Karadeniz bozkır bölgesindekiler, hem de Orta İdil'de 10. yy başlarında İslam'a giren bir devlet içinde birleşen boylar, hala Hazar hakimiyeti altında idiler. Hazar Kağanlığı, Harezm sınırlarına uzanan Karadeniz-Hazar bozkırlarının çeşitli Türk (ve de Türk-dışı) unsurlarını içeriyordu. Onların komşuları, İdil-Ural arasında ve nihayet Karadeniz bozkırlarındaki Peçenekler idi. Onların kuzey ve kuzeydoğusunda, İdil Bulgar'ın doğusunda, İstahrî'nin Bulgarlara tabi olarak sunduğu 'Başkurtlar' vardı.[906] Peçeneklerin doğusunda, Orta ve Aşağı Seyhun boylarında Oğuzlar bulunuyordu. Onların kuzeyinde, Batı Sibirya ve Ural topraklarına yaklaşan bölgelerde gittikçe yayılan, gevşek dokulu Kimek birliği vardı. Bu birlik, özellikle Kıpçak altbirliği, güney ve güneybatıdaki komşularına ciddi baskı yaptı. Oğuzların hemen doğularındaki komşuları, kuzeyde, Kimek topraklarına komşu oldukları Batı Sibirya'nın (Aşağı İrtiş) güney saçaklarından güneyde Samanî devleti sınırlarına kadar, Isficâb ve Fergana vadileri-

---

[905] *Ḥudûd*/Minorsky, s.116-119, yay. Sotoodeh, s.113-118. Ayr. bkz. Ibn Xurdâḏbih, yay. de Gooje, s.31, ve Sütkend hakkında ve Fârâb, Kencide ve Şaş (=Çaç/Taşkent) arasında oba kuran boylar hakkında aynı şeyi bildiren Ibn Hawqal, yay. Kramers, II, s.511.

[906] al-Iṣṭaxrî, yay. de Goeje, s.225. İslam coğrafyacıları Macarları adlandırmak için de Basjirt (Başkurt) budun adını kullandılar. Göreceğimiz gibi Başkurdistan, Macarların etnik oluşumunda hayati bir unsur olan bir Türk-Ugor ortak yaşam alanıydı.

ne[907] ve kuzeydoğuya doğru Çu ve İli vadilerine doğru genişleyen bölgeyi tutan Karluklar idi. Burada Isık Göl çevresinde Çiğil ve Yağına boyları vardı. Karlukların güney ve güneydoğu komşuları, Doğu Türkistan'ın kuzeybatı bölgelerindeki Yağmalar idi. Onların doğusunda Toquz Oğuz/Uygurlar oturuyordu. Moğolistan'ın kuzeyi, Minusa havzası-Yenisey bölgesi, Kırgızların olduğu yerdi.[908]

Bu boyların çoğu, içinde birbirlerinin dilini anladıkları bir dil toplumu oluşturuyorlardı. İstahrî bu şekilde, Toquz Oğuz, Kırgız, Kimek, Oğuz ve Karluklarla ilgili olarak, "*onların dilleri birdir, bir diğeri anlar*" demektedir.[909] Bu, Kaşgarlı Mahmud'un daha ayrıntılı tahlili ile desteklenir. Aynı zamanda ortak bir göçebe yaşam tarzını paylaşıyorlardı. Ya'kûbî, "hepsinin ayrı bir ülkesi olan ve birbiriyle savaşan Turkistân" boylarından bahseder: "*Ne kalıcı yurtları, ne de müstahkem yerleri vardır. Türklerin çubuklarla desteklenmiş evlerinde otururlar.*"[910] Bunların çivisi, yırtıcı hayvanların ve sığırların derisinden yapılan kemerlerdir. Örtüsü keçedendir. "*Bunlar keçe yapmakta en zeki insanlardır, çünkü kendileri keçe giyerler. Turkistân'da darı, yani 'cawars'* (= Fars. gâvars) *haricinde tarım yoktur. İçecekleri kısrak sütüdür ve onun etini yerler ve çoğunlukla yedikleri şey yabani av hayvanlarının etidir. Onlarda az demir vardır. Oklarını kemikten yaparlar.*"[911] İbn al-Fakîh, onların az çocuğu olduğunu bildirir.[912] Göçebe nüfuslar, bildiğimiz gibi, yerleşikler kadar geniş değildirler.

Bu boyların hepsi de Doğu ve/veya Batı Göktürk imparatorluğunun parçası olmuşlardır. Göktürk mirası, biraz tahrip edilmiş

---

[907] al-Iṣṭaxrî, yay. de Goeje, s.290: "*İsficâb'dan Fergana'nın en ücra kısımlarına.*"

[908] Burada alıntılanacak edebiyat çok fazla geniştir. Kaydedebileceğimiz en önemli 9-10. yy eserlerinden: İbn Hurdâḏbih, Ibn Rusteh, Belhî, İstahrî, İbn. Havkal, İbn el-Fakîh, Kudâme b. Cafer, İbn. Fadlan, *Ḥudûd al-ʿÂlam*, Ya'kûbî, Mes'ûdî, Gerdizî ve sonraki dönemlerden (fakat önceki dönemlerle ilgili bilgiler içeren) Bekrî, Dimişkî, İdrisî ve Yâkut. Bu eserlerin (kısmî) çevirilerinin daha kullanışlı külliyatları içinde (Rusça) Volin vd., *Materialy*, 2 cilt, ve (Türkçe) Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre* vardır. Miquel, *La géographie humaine*, II, s.203-308'de de faydalı veri ve tahliller bulunabilir.

[909] al-Iṣṭaxrî, yay. de Goeje, s.9.

[910] Ibn al-Faqîh, yay. de Goeje, s.6, onların iki öküzün çektiği tekerlekli arabalarda, yani bir *kibitka*'da yaşadığklarını bildirir.

[911] al-Yaʿqûbî, *Kitâb al-Buldân*, yay. de Goeje, s.295.

[912] Ibn al-Faqîh, yay. de Goeje, s.6.

biçimde olsa da, Gerdizî'nin naklettiği[913] Karluk ve Yağmaların boy destanlarına ve hükümdarları ile siyasi seçkinlerinin unvanlarına (yabgu, şad, tarkan, tutuk, inal, irkin, vb.) yansımıştır. Kağanlık ise, Moğolistan'daki Uygur devleti çökünceye kadar bunlar arasında görülmemiştir.

Karluklar

Bunların budun adı Türkçe *qar* (> *qarluğ, qarluq* 'karlı') temelinde açıklanabilir (bir tabiat gücüne işaret ediyor[914]). İran-İslam sınır boylarındaki bu kabilelerin erken tarihleri hakkındaki bilgimizde pek ciddi boşluklar vardır. Yukarda geçtiği gibi (5. Bölüm) Karluklar önce, 744'de Moğolistan'daki kağanlı, yani yönetici birlik olan Uygurlara tabi oldular.

Karluk boylarının çoğu daha sonra Batı Altay ve Tarbagatay arasındaki anayurtlarından batıya, Yedisu'daki Batı Göktürk topraklarına kaçtılar. Küçük bir topluluk Xangai etrafında yaşamayı sürdürdü. Talas savaşında (751) Karluk birliği Arapların safına geçerek onların zaferine katkıda bulundu. Şüphesiz Batı Göktürk topraklarına ilerlemeyi sürdürmek için onlara baskı yapan Uygurlarla süregiden bir düşmanlık vardı. 766'da, göçebelerin arasında hakim topluluk olarak zayıflayan Türgeşlerin yerini alıp, Batı Göktürk devletinin başkenti Suyâb ile Talas/Tarâz kentinin sahibi oldular.[915] Balkaş gölünün güneyine, Isık Göl etrafına, İli, Çu ve Talas nehirlerine ve (Uygurlarla çatışmanın olduğu) Tanrı dağları eteklerine yayılan bir bölgeye hakimdirler.[916]

Karlukların özünü, isimleri Çin kaynaklarında bildirilen üç boy veya boy birliği (Üç Karluk) oluşturur: Mou-lo [Miəu-lôk] veya Mou-la (=*Bulaq[917]?), Chih-ssŭ veya P'o-fu/P'o-so/So-fu (Çiğil[918]?,

---

[913] Gardîzî/Martinez, 1982, s.119-120, 123-124.

[914] Németh, *HMK*, s.50.

[915] Moyun Çur yazıtı, Ajdarov, *Jazyk*, s.344; Malov, *PDrTPMK*, s.35; Chavannes, *Documents*, s.85-86 dn.4, 286; Maljavkin, *Tanskie xroniki*, s.41; Gibb, *Conquests*, s.96; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.139.

[916] *Ḥudûd*/Minorsky, s.286-289; *Ist. kazaxskoj SSR*, I, s.340-342, 344; Miquel, *Géographie*, II, 208-210.

[917] Ligeti, 1949, s.169-170.

Sebeg?) ve T'a-shih-li (*Taşlığ?).[919] Göktürk devletinin yıkılışından sonra Karluk *il-teber*'inin terfi ettiği unvan olarak[920], bir yabgunun yönettiği bir konfederasyon, kuşkusuz Batı Göktürk birliğinin öğelerini içine alarak genişlemiştir. Çiğil ve Tuhs(î)ler belki bu şekilde Karluk konfederasyonunun bir parçası oldular. *Ḥudûd*'un ismini bilmediğimiz yazarı, fazla açıklama yapmadan Çiğil arazisinin "*aslında Karluklara ait olduğunu*" bildirir. Bu tesadüfi veriden, Kûlân ve tüccarların göçebelerle ticaret için geldikleri bir merkez olduğu açık olan Mirkî köyleri arasında Bistân, Xaym ve Brîş adlı üç Karluk boyu olduğunu öğreniyoruz. "Büyük köy" Ġnksîr'de (?) "*çok sayıda*" Karluk uruk veya boyları vardır. İsmi verilmeyen 7 Karluk boyu 'Tûzûn ᶜÂrj, yani Tuz Köl'den, tuz ihtiyaçlarını giderir. L(a)b(a)n (Alban?) adlı Karluk topluluğundan bazıları Kirmînkaṯ'ta oturur.[921] Mervazî gibi sonraki kaynaklar (onu Avfî izler) 9 boyun bir birliğini betimler: Üç Çiğil boyu, üç Bġskl (veya Hskî) boyu, Bulak, Kökerkin/*Külerkin[922] ve Tuhsiler. Bilinmeyen bir sayıda Karluk boyu da Toharistan bozkırlarında idi.[923]

Ḥudûd, onların "*medeni insanlara yakın, sıcak tabiatlı ve toplumcul*" olduklarına ve nüfuslarının hayvancılık, tarım ve avcılıkla uğraştığına dikkat çekiyor. Bu yüzden "*onların zenginliği "koyunda, atta ve değişik kürklerdedir.*"[924] Bölgelerinde Suyâb'ın bulunduğu Tuhs(î)ler, misk ve değişik kürkler ihraç eden bir ülkeyi ellerinde tutuyorlar. "*Onların zenginliği at, koyun, kürk, çadır ve*

---

[918] Bkz. Pelliot'daki tartışma, 1929, s.225-226. Ecsedy bunu sorgulamıştır, 1980, s.35 n.44.

[919] Maljavkin, *Tanskie xroniki*, s.41 ve onun geniş yorumu, s.168-170.

[920] Pritsak, 1951, s.273-275.

[921] *Ḥudûd*/Minorsky, s.97-99, 292, yay. Sotoodeh, s.81-82. *Mujmal at-Tavârîx*'e göre, s.421, L(a) bânları bir *Qut Tegin yönetiyordu.

[922] Kaşgarlı (Kâšġarî/Dankoff, I, s.137) *köl irkini* 'Karluk başkanlarının sanı' olarak kaydeder.

[923] Marwazî/Minorsky, s.19 (Arapça metin)/s.31; ᶜAwfî, Marquart'taki metin, *Komanen*, s.40 (Fars.)/s.42: 3 Ċigilî, 3 Hskî, 1 Ndâ/bdwᶜ, 1 kwâlîn ve txsîn. Ayasofya yazması 3167, f.489a (Türk. çev.): 3 Ċigil, 3 Heskelî, 1 bwâwî, 1 kwâknw, 1 Kîmâkand, bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s.92. Ṭuxâristân'daki Karluklar (Xallux) hakkında bkz. *Ḥudûd*/Minorsky, s.108, yay. Sotoodeh, s.99 (Tuxâristân).

[924] *Ḥudûd*/Minorsky, s.97, yay. Sotoodeh, s.81.

keçe kulübelerdedir."[925] 11. yy'da Soğdluları ve diğer İranî dillileri çoktan eritmişlerdi. Belirttiğimiz gibi, Kaşgarlı iki dil kullananların (ör. Soğdak, Kençek ve Argular) gevelenen konuşmasına değinir ve Arğu bölgesindeki (İsficâb'dan Balasağun'a uzanır) Balasağun (Karlukların birinci şehri, aynı zamanda Kuz Ordu, Kuz Uluş da denir[926]), Taraz/Talas ve İsficâb halkının çift dilli olduğunu, Soğdca ve Türkçenin ikisini de konuştuklarını belirtir.[927]

Karluklar yeni yurtlarını edindikten hemen sonra komşularının güçlerini sınadılar. Karlukların, müttefikleri Tibetlilerle birlikte Doğu Türkistan'ın kalıcı denetimini kazanma çabaları Uygurlarca bozguna uğratıldı. Uygurlar 791'de onları Beşbalık'tan sürdüler ve 792'de tekrar yendiler. Düşmanlık, Uygurların Karluk topraklarına 821 yılındaki, hayli ganimet kazandıran büyük bir saldırısı ile zirveye çıkmak üzere, aralıklarla sürdü. Karlukların Doğu Türkistan'ın bazı bölümlerinde denetimi alabilmeleri ancak Uygur Kağanlığı'nın çöküşüyle mümkün olmuştur (Karluk topraklarına da Uygur boy unsurları kaçmıştır). Bu aynı dönemde Karluklar ve Tibetliler Araplara karşı da başarısız savaşlara girişmişlerdir.[928]

840 yılındaki olayların ardından Karluk yabgusu kağanlık iddiasını öne sürmüş olabilir. İbn al-Fakîh, *Kitâb al-Buldân*'ının (903 civarında yazıldı) Meşhed nüshasında, Horasan'da Maveraünnehr halklarından, "*inançsız Türk-Oğuz, Toquz Oğuz ve Karluklardan duymadan olmuyor. Krallık onlardadır* (Karluklarda, PBG) *ve aralarında onlar yüksek bir makama ve düşmanlarına karşı kibre sahiptirler*" demektedir.[929] 930'larda yazan Mes'ûdî ise, onlardan Türklerin arasında Karluklar "*biçimde en güzeli, duruş-*

---

[925] *Ḥudûd*/Minorsky, s.99, yay. Sotoodeh, s.84.

[926] Bu da Çu vadisinde idi ve belki Batı Göktürk başkenti Suyâb ile aynı mevkide veya yakınında bulunuyordu. Şehirde Budacı ve Zerdüşt etkileri görülüyordu. Bkz. *Ist. kirgizskoj SSR*, I, s.270; Nagrodzka-Majchrzyk, *Geneza*, s.116-117; Ögel, *TKT*, s.325-328.

[927] Kâšġarî/Dankoff, I, s.83, 84. Kuz Uluş (*quz* 'dağın gölgeli tarafı', *uluş* Çiğil ağzında 'köy', Arğuca da 'şehir') ve Kuz Ordu (*ordu* 'hükümdar otağı') kelimeleri ve Arğu toprakları hakkında bkz. Kâšġarî, a.g.e., I, s.84, 105, 148; Pritsak, 1955, s.252-253.

[928] Bu olaylar hakkında Beckwith'in tartışmasına bkz. *Tibetan Empire*, s.153-165.

[929] Yâqût, *Mu'jam* (Beirut yay.), II, s.24-25.

ta en uzunu ve dış görünüşte en azametlileridir... Siyasi güçleri vardır ve kağanlar kağanı onlardan çıkar. Kralları Türklerin çeşitli ülkelerini birleştirmiştir; onların kralları ona tabidir. Fars ülkesi üzerinde muzaffer Türk Farâsîyâb, bu kağandandı. Şâba (değişik yaz. şâhn, şâyh) *onlardandı. Hâlihazırda, Semerkant çöllerindeki ᶜÂmât* (değişik yaz. ᶜmân) *adlı şehrin yıkılışından beri, krallarının tabi olduğu Türklerin bir kağanı yoktur"* der.[930]

Bu bilgiler muğlak şekilde kaleme alınmıştır ve değişik yorumlara açıktır. Fakat diğer deliller, özellikle Gerdîzî'nin, kuşkusuz kendi zamanında yaygın olan Türk destanlarından derleyip naklettiği haberlerin, Karlukların gerçekten de kağanlık makamını elde ettiklerini gösterdiği görünmektedir. Gerdîzî'ye göre, 'Yabâğu Xallux' (Karluk) boyu Batı Göktürk topraklarına yerleşti ve ardından onlara diğer Karluklar katıldı. Türgeşler saldırıp (Batı) Göktürkleri kılıçtan geçirdiler. Böylece Karluk 'Çûnçân', 'Xâqân'ın imparatorluğuna varis oldu. Bunun nasıl ve neden olması gerektiği ise açık değildir. Her halükarda, 'Xâqâniyân'ın sonuncusu 'Xutoğlan' (Kut Oğlan?) öldürüldü ve "(kağanlık tahtına) oturan ilk Karluk *ᶜylmâlmsn* Cabğûye idi.[931] (Ondan sonra) bu hakimiyet Karluklarda kaldı."[932] Bu olayları Karahanlıların ön-tarihi olarak görebiliriz ama bu Karluk kağanlığının Karahanlı devleti ile ilişkisi kesinlikle belirgin değildir. 940 civarında Balasağun kentini ele geçiren 'putperest Türklerin'[933] Karluk siyasi yapısını yıkıp Karahanlı hanedanının ortaya çıkışını hızlandıranlar olarak görülüp görülmeyeceği de aynı şekilde belirsizdir.[934] 10. yy ortalarına kadar Karluk devleti batıda (Fârâb-İsficâb boyunca) Oğuzlarla sınırlarından doğuda Tibet'e, kuzeyde İrtiş üzerindeki Kimek topraklarından güneyde Maveraünnehr'in Samanî denetimindeki bölgesine (Tarâz/Talas sınır kentlerinden biri olarak) kadar uzanıyordu. Karluk yığılmaları Isık Göl çevresinde, Talas, Çu ve İli

---

930 al-Masᶜûdî, *Murûj*, yay. Pellat, I, s.155.

931 = *İl-almış Yabğu?

932 Gardîzî, metin: Gardîzî/Barthold, metin s.26/çev. s.42-43; Gardîzî/Martinez, s. 118-120.

933 Nizamülmülk'te kaydedilmiştir. Bkz. Nizâm al-Mulk/Zaxoder, s.214, 343 n. 406; Barthold, *Očerki, Sočinenija*, II/1, s.40.

934 *Ist. kazaxskoj SSR*'da ima edilen iddia, I, s.346-347. Pritsak'ın uyarıcı yorumlarına bkz. 1951, s. 293.

nehirleri boyunda, Tanrı dağları eteklerinde, Fergana'da ve Toharistan'da idi. Devletleri artık Çiğil, Tuhs(î), Arğu ve Yağma gibi alt-birlikleri ve boy topluluklarını ve hem İranî (büyük ölçüde Soğdlu) hem de Türk asıllı yerleşik unsurları kapsıyordu.[935]

Karluklar, belki bir derece Oğuz komşularından baskılara cevap olarak[936] komşularının savunmalarını sınarken, ticaret yaptıkları ve yağmaladıkları şehir ve kasabaların İran-İslam kültürü ile temasa geçtiler. Ya'kûbî'deki, Karluk yabgusunun Abbasi Halifesi Mehdî (775-785) zamanında İslam'a geçtiği bilgisi Barthold tarafından sorgulansa da,[937] 9. yy'a girildiğinde İslam Karluklar ve diğer boylar arasında kendine bir yol bulmuştu.

Çiğil ve Tuhs(î)ler

Kendilerinden Sha-t'o Türklerinin türediği[938] *Çiğil*ler (Çin. Ch'u-yüe) ve *Tuxs(i)/Toxs(ı)*, Karluk birliğinin iki altbirliği idi. Bu iki isim de tatmin edici şekilde açıklanamamıştır. Uygur Moyun Çur yazıtında, bu (alt)birliğin o zamanki yöneticisinin unvanını gösteriyor olabilen bir Çiğil *Tutuq* kaydedilir.[939] Gerdîzî ve *Mücmel al-Tevarih* onların reisinin sanı olarak bir *Çiğil tügsîn*'den bahsederler.[940] Kaşgarlı'dan öğrendiğimiz kadarıyla *tügsin*, *"hükümdardan sonra üçüncü mertebedeki bir komutanın"* unvanıdır. Karluk egemenliği altında iken, yönetici urukları Karluk yönetici uruğundan birisiyle değiştirilmemiştir. *"Kralları onlardan biridir"* diyen *Ḥudûd*, bunu teyid eder.[941] Seyhun boylarındaki Oğuz top-

---

[935] Šanijazov, *Uzbeki-karluki*, s.18-22.

[936] Gumilëv, *Poiski*, s.93 (*Searches*'da, s.84, yanlış çevrilmiştir) Samanî devletinin Oğuzları (ona göre Türkleşmiş Partların torunları) Karluklara karşı kışkırttığını belirtir. Bu Türkmenler, *"İslam'ı önceden kabul etmişler ve 960'da Karlukları da aynısını yapmaya zorlamışlardır."* Bu kesinlikle bir mübalağadır. Gerçekte Karlukların İslam dairesine hareketi, Oğuzlardan erken değilse bile onlar kadar erkendir.

[937] Al-Yaᶜqûbî, *Taᶜrix* (Beyrut yayını), s.397-398; Bartol'd, *Očerki, Sočinenija*, II/1, s.39.

[938] Chavannes, *Documents*, s.21, 31, 32-33, 57, 59, vs.; Ligeti, *Magyar nyelv*, s.361; Beckwith, *Tibetan Empire*, s.58, 153.

[939] Ajdarov, *Jazyk*, s.351; Malov, *PDrPMK*, s.37.

[940] Gardîzî/Martinez, s.129, bunu yanlışlıkla *tegin* diye düzeltir. Gardîzî/Bartol'd, Fars. s.31/çev. s. 51; *Mujmal*, yay. Bahâr, s.421.

[941] Kâšġarî/Dankoff, I, s.329-330; *Ḥudûd*/Minorsky, s.99, yay. Sotoodeh, s.84.

rıklarına doğru genişleyen topluluklarla birlikte, Isık Göl ve İli nehri etrafında kümelenen Çiğiller, şüphesiz Orta Avrasya Türk boy topluluklarının en kalabalıklarından biriydi.[942] Onlarla köklü bir düşmanlıkları olan Oğuzlar, Kaşgarlı'nın belirttiği gibi yanlışlıkla *"Cayhûn'dan* (Ceyhun) *Yukarı Çin'e* (Çin) *bütün Türklere Çigil diyorlardı."*[943] Bunların baskısı Oğuzları Seyhun-Aral gölü bölgesine iten etkenlerden biri ol-muş olabilir.[944] Bu budun adı, küçük yerleşim birimi 'Ckl'ı (Çiğil) Tarâz yakınına yerleştiren (Kaşgarlı bunu doğrular) ve bir Cuma mescidi olduğunu kaydeden Mukaddesî'de yer ismi olarak ortaya çıkar.[945] Türkçe Manihey metinlerinde de kişi ve yer ismi olarak belirir (ör. Çiğil Arslan, Çiğil Balık, Çiğil Kent). *Kutadğu Bilig* ça-ğında *biligsiz çiğil* (ed. 'cahil Çiğil') ifadesi 'ahmaklar ülkesini' anlatıyordu.[946] Onların Karluk yönetimindeki en gelişmiş boylardan biri olmadığı açıktır.

Dini eğilimlerine gelince, *Ḥudûd* sadece *"onlardan bazıları güneş ve yıldızlara tapar"* kaydını düşer.[947] Ebu Dulef ise aralarında Hıristiyanların (muhtemelen Nesturiler) olduğunu bildirir. Bunların Çiğillerin arasındaki Soğd misyoner tüccarlar mı, yoksa kendilerinden dönmeler mi olduğu belli değildir.[948] Çiğillerin genellikle beraber zikredildikleri komşuları Tuhsîler (Kaşgarlı onlara 'Tuxsî Çiğil' der[949]) hakkındaki bilgimiz çok daha azdır. *Ḥudûd*'a göre eski Türgeş başkenti Suyâb onların arazisindeydi. Bir *Yinal 'brkyn*'ın[950] hükmettiği, Soğdcada 'Smknâ' olarak bilinen 'Bîglîlğ' gibi (krş. Gerdîzî'de geçen, Yabgu'nun kardeşinin oturduğu 'byklyğ'[951])

---

[942] Šanijazov, *Uzbeki-karluki*, s.20-21; Petrov, *K istorii dviženija*, s.31-32.

[943] Kâšğarî/Dankoff, I, s.301.

[944] Agadžanov, 1980, s.344-345.

[945] Muqaddasî, yay. de Gooje, s.274-275; Kâšğarî/Dankoff, I, s.301, onları aynı zamanda Tuhsî sınırındaki Kuyas/Kayaş'a (II, s.238'de de geçer) ve Kaşgar yakınlarındaki köylere yerleştirir. 'Çiğil' yerleşimi Jolpak-tübe olarak teşhis edilmiştir, Nagrodzka-Majchrzyk, *Geneza miast*, s.107.

[946] Nadeljaev vd., *DTSl*, s.145; *QB*, ay. Arat, s.447, *QB*/Dankoff, s.185 'cahil ahmaklar.'

[947] *Ḥudûd*/Minorsky, s.99, yay. Sotoodeh, s.84.

[948] Bartol'd, 1894, s.286-287.

[949] Kâšğarî/Dankoff, I, s.3320.

[950] Bu 'brky' belki de *bürge*'dir 'pire, hafif yürekli, dönek adam' (Clauson, *ED*, s. 362).

[951] Gardîzî/Martinez, s.143, Gardîzî/Bartol'd, Fars. s.41/çev. S.62.

diğer birkaç yerleşim daha vardı. On-lar da Çiğiller gibi olağan göçebelerdi. İki boy veya uruklarının ismi biliniyor: *Lâznh* (belki Minorsky'nin önerdiği gibi al-*âziyyah* veya *aziyân*'dan bozma) ve frâxyh (qara ?).[952]

Yağmalar

*Yağma*lar o dönemde Karluklar ile yakından ilgili ama onlardan bağımsızdılar. Bu budun adı, *-ma* (olumsuzluk veya fiilden isim eki) alışılmadık olmakla birlikte, Türk. *yağ-* 'dökülmek, yağmak'[953] (krş. Karluk) kökünden getirilebilir. Yağmalar belki de T'ieh-lê halklarından biri olan Çin kaynaklarındaki Yen-mien (Balkaş gölü ve Ala göl arasında bulundukları görülüyor) olarak teşhis edilmelidir.[954] İslam coğrafyacıları onların 840'dan sonra Karluk topraklarına kaçan Toquz Oğuz boylarından birinden türediğine açıklık getiriyorlar. Göktürk çağında bunların yöneticisi *Yağma Tutuq* sanını taşıyordu.[955] *Ḥudûd* onları güçlü, kalabalık (1700 boy, kesinlikle abartma) olarak sunar: *"Kralları Toquz Oğuz krallarının ailesindendir... Onların hem avamı ve hem de seçkinleri krala hürmet eder."*[956] Bu kesinlikle, eski Uygur hanedanının bir kolunun ve belki kutlu krallık geleneğinin onlar arasındaki devamına işaret eder. *Mücmel al-Tevarih*'e göre Yağma 'padşahı', göreceğimiz gibi önemli Karahanlı unvanlarından biri olan Boğra Han[957] sanını taşıyordu.

Karluk boyları arasında listelenen Bulak (blâq) boyu/uruğu, *Ḥudûd*'da onların *"Toquz Oğuzlarla karışık"* kurucu bileşenlerinden biri olarak kaydedilir. Önceden Karluk ve Yağma reislerince yönetilen fakat *Ḥudûd*'â göre 'Çinistân'a ait olan Kaşgar kenti, Yağma sınır arazisi içinde kaydedilir. Yağma bölgesindeki kimi

---

[952] *Ḥudûd*/Minorsky, s.99, 300-303, yay. Sotoodeh, s.84.

[953] Clauson, *ED*, s.896. Eğer varsa, *Yağma*'nın Fars. *yağmâ* (< Osm. *yağma*) 'yağmalama, talan, çapul, ganimet' (Steingass, s.1532) ile ilişkisi açık değildir.

[954] Gumilëv, *Drevnie Tjurki*, s.213; Chavannes, *Documents*, s.76, 122, 123, 272.

[955] Pek çok yoruma açık, onların batıya göçleri ve iç mücadeleleri ile ilgili kısa ve tutarsız bir haberi olan Gardîzî/Martinez, s.123-124'de kaydedilmiştir. Bkz. Czeglédy, 1973, s.262-265.

[956] *Ḥudûd*/Minorsky, s.95-96, yay. Sotoodeh, s.79.

[957] *Mujmal*, yay. Bahâr, s.421.

şehirler Karluk, Yağma ve Toquz Oğuzlardan karma bir nüfusa sahipti.[958]

Kimekler

Karluk ve Yağma topraklarının kuzeyinde, gittikçe yayılan Kimek birliği uzanıyordu. Kimek budun adı Göktürk ve Uygur yazıtlarında geçmez. Sümer onları Çiklerle ilgilendirir,[959] fakat bunu destekleyecek çok az kanıt vardır.

Pritsak onları, Çin kaynaklarında *K'u-mo hsi* olarak geçen, Hsien-pi'lerden türeyen ön-Moğol halka bağlamak istemiştir. O bunları iki halk olarak görür: K'u-mo (k'ou mâk = **Quomâġ* < Moğ. *quo* 'sarışın' + Moğ. isim yapma eki *–mAK*, *Kimek* bunun Türkçe yansımasıdır) ve Hsi (ġiei) = Qay, Orhon yazıtlarındaki Tatabı. Bunların bağlı bir boy birliği oldukları Uygur devletinin çöküşünden sonra, Qoumâġ/Kimekler batıya kaymış ve yaklaşık 850'dan sonra Batı Sibirya bozkırlarına hakim olmuşlardır.[960]

Başka yerlerde de belirttiğim gibi, bu hayli sorunlu bir yeniden kurmadır, fakat cazibesi de yok değildir.[961] Ancak diğer yorumlar da mümkündür, ör. **Qumâġ* (Moğ. 'hoş kum')-*Ġay*, yani 'Çöl Kayları.' Lakin *Qou-mâġ*'dan *Kimek*'in nasıl üretildiğine bir açıklama getirilmemiştir. Yine de, önceden Marquart'ın öne sürdüğü,[962] Ön-Moğol dünyası ile bir bağlantı ciddi olarak göz önüne alınmalıdır.

Onların etnik türeyiş destanlarıyla ilgili kaydında Gerdîzî, Tatar kökenli olduklarını belirtir. O, Kimek birliğini oluşturan yedi boy topluluğunu listeler: *ʿymy* (ʿymr için: **Eymür*, krş. bu isimdeki Oğuz boyu[963]), *İmek* (Yimek/Yemek, krş. Kaşgarlı'da geçen Yemäk[964] ve kimi Orta Kıpçak ağızlarında bulunan *k-* > 0 kaymasını,

---

[958] *Ḥudûd*/Minorsky, s.96, yay. Sotoodeh, s.79.

[959] Sümer, *Oğuzlar*, s.31.

[960] Pritsak, 1982, s.331-333.

[961] Golden, 1986, s.17-18.

[962] Marquart, *Komanen*, s.95 vd.

[963] Marquart, *Komanen*, s.96 n.7.

[964] Kâšġarî/Dankoff, II, s.161: *"Türklerin bir boyu. Biz onları Kıpçak olarak biliriz, fakat Kıpçak Türkleri kendilerini ayrı bir kısım olarak görürler."* Başka bir yerde (I, s.260) *"ertiş suwi yemeki"*den (İrtiş nehri Yemeği) bahseder.

yani *Kimek* > *İmek*'i yansıtan[965] Половци Ємякове, Yemek Kumanları), Tatâr, *Bayândur (nüshada ?lâ?dr, krş. Oğuz boyu Bayındur/Bayandur[966]), Xfçâq (Kıpçak), Lnîqâz, ʿjlâd.[967] Mes'ûdî, Kara ve Ak İrtiş üzerindeki 'Kmâk yyġûr'dan (değişik oku. Byġûr) bahseder.[968] Bu, *Kimek Yiğur = Kimek Yuğur, yani Kimeklere sığınan bir Uygur topluluğu demek olabilir. Uygur'un bu sessiz değiştirmeli biçimine daha sonra Doğu Kıpçakları arasında şahit olunmaktadır. Avfî'nin (öl.1233) Osmanlıca çevirisi Kimeklerin üç boyu olduğunu bildirir ve 'mdrbh' adlı birinden bahseder[969] (*msrbh: masar aba?, krş. basar aba). Maalesef bunların hiçbiri Kimeklerin aslıyla ilgili daha kesin bir delil sunmaz.

Gerdîzî'nin boylara isim veren atalarla ve İrtiş'e göçlerle dolu hikayesi, tarihi bir gerçeğin özünü içeriyor olabilir. Çok ilginçtir, bu birliği yönetmeye gelen bu olayların başkahramanı olan Tatar önderi Şad'ın küçük oğluna sonunda yeni bir isim veriliyor: Tutuğ (Gerdîzî veya onun kaynağı tarafından yanlış etimolojilendiriliyor), yani, Türk hiyerarşisinde *şad*'dan hayli aşağıda, 'askeri valiyi' anlatan Çince kökenli bir terim olan Türk unvanı *tutuq/totoq*. Başka bir kaynaktan alındığı açık olan haberinin sonunda Gerdîzî, onların reisinin *Yinal yabğu* sanını taşıdığını söyler.[970]

---

[965] Halasi-Kun, 1950, s.52-53. Diğerlerinin yanında, 14. yy başına ait, Ebu Hayyân'ın Memluk-Kıpçak sözlüğü (Kitâb al-Idrâk, yay. Caferoğlu, Arapça metin s. 98) "*Bir Qibjâq boyu ymk* (Yimek)"den bahseder. Hambis ve Zuev'i izleyen Kumekov, *Gosudarstva Kimekov*, s.40-45, 7. yy'da Batı Göktürk Kağanlığı'nın içindeki bir halk olan, Çin kaynaklarındaki Yen-mo tabirinde Yimek/Yemek'i görmeyi önerir. O dönemde *Kimek*, bütün olasılıklarla, henüz *Yimek* olmadığı için, bu imkan dışı gözüküyor.

[966] Bu okuma oldukça tahminîdir. Bu iki Kimek boyu (*Eymür ve *Bayandur) ile Oğuzlar arasında bir bağlantı kurmak için çok daha somut deliller gerekmektedir.

[967] Gardîzî/Bartol'd, Fars. s.27; Gardîzî/Martinez, s.120.

[968] al-Masʿûdî, *Murûj*, I, s.116. Yayık/Ural ve Emba nehirlerini veya başka ikilileri göstermesi de mümkün olan bu ırmak adları konusunda Ortaçağ İslam coğrafyacılarında biraz karıştırma vardır. Bkz. *Ḥudûd*/Minorsky, s.215-216, 308-309; Kumekov, *Gosudarstva kimekov*, s.62-63.

[969] Ayasofya yazması 3167, f489a, Şeşen'de alıntılanmış, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s.92-93.

[970] Clauson, *ED*, s.453; Gardîzî, Bartol'd, Fars. s.27, 28 / 44, 45; Gardîzî/Martinez, s.120-121, 123.

Erken Kimek tarihini yeniden kuran Kumekov, onları İrtiş bölgesindeki Batı Göktürklere bağlı boylar arasına koyar. 9. yy ortalarına kadar bunlar batıda Güney Urallar ve Aral gölü bozkırlarından güneyde Orta Kazakistan ve Balkaş gölü bölgesinin kuzeylerine, doğuda ise Batı Altaylara kadar yayılmışlardı. Güneydeki toprakları Oğuz ve Kırgızlar arasındaki Toquz Oğuz/Uygur ve Karluklara komşu idi. Kimek *"kralı etrafındaki herkese karşı isteklerini talep etmede kavgacı olduğu"* için, bunlar geçimsiz komşulardı.[971] 9. yy sonu-10. yy başlarında Yayık nehri onlarla Oğuzlar arasında sınır teşkil ediyordu.[972] 840'dan sonra bazı Uygur unsurları kaçıp onlara sığınmışlardı. O, yabgu sanının varlığını bu şekilde açıklar. Türk komşularla ardarda savaşlardan sonra bir Kimek devleti ortaya çıkmıştır.[973] Gerçekten de Mes'ûdî, Oğuz, Kimek ve Karluklar arasındaki savaşların diğer Türk boylarını Batı Avrasya bozkırlarına getirdiğini bildirir.[974] Bu meseleyi daha yakından inceleyelim.

Çağdaş kaynaklardan Temîm b. Baḥr ve İbn al-Fakîh, Kimek hükümdarını 'kral' olarak niteliyor.[975] Bunun sözlük anlamıyla mı alındığı, yoksa sadece onların hükümdarı için mi kullanıldığı açık değildir. Onları keçe çadırlarda yaşayan göçerler olarak resmeden *Ḥudûd* ise, *"Kimeklerin kralına Xâqân denir"* demektedir. Onun yazlık karargahı Tarâẓ'a 80 gün uzaklıktaki 'Namakiyya' (= Yamakiyya < Yemek) kentindedir. *"Onun Kimek ülkesinde 11 naibi vardır ve zeamet* (aᶜmâl) *onların çocuklarına veraseten verilir."*[976] Eğer *Ḥudûd*'un kaynağı bir boy yapısını (11 naip sadece uruk veya boy beyleri) daha gelişmiş bir şekilde yeniden kurgulamıyorsa, başka yerlerden de desteklenen bu ayrıntılar Kimeklerin, idarede bir kağanın ve çeşitli hükümet görevlilerinin olduğu tam bir devlet geliştirdiklerini göstermektedir. Neden? Çağın önemli Türk boy birliklerinden olan Kimekler, büyük yerleşik devletlerle te-

---

971 Al-Idrîsî, yay. Bombaci vd., s.520.

972 al-Iṣṭaxrî, yay. de Gooje, s.9, 222; Ibn Ḥawqal, yay. Kramers, I, s.14, 393; Kumekov, *Gosudarstva kimakov*, s.57-58, 61-63.

973 Kumekov, *Gosudarstva kimakov*, s.113-116.

974 Al-Masᶜûdî, *Tanbîh*, s.180-181.

975 Minorsky, 1948, arap. s.281/çev. s. 284; Ibn al-Faqîh, Meşhed nüs., f168a, Kumekov'da alıntılanmış, *Gosudarstvo kimekov*, s.116.

976 *Ḥudûd*/Minorsky, s.99-100, yay. Sotoodeh, s.85.

mastan en uzak olanlardı. Kuzeyleri ise 'yerleşilmeyen topraklar' idi. Devlet oluşumunun saikleri nereden gelmiştir?

Kumekov bunun Türk boyları arasındaki savaştan doğduğunu iddia eder, fakat bu kanıtlanamaz. Üstelik bu savaş herhalde Oğuzları da aynı şekilde etkileyecekti. Halbuki Oğuz devletleşmesinin, göreceğimiz gibi, farklı bir kökeni vardır. Hayli terstir ama Kimek devletleşmesinin saikleri orman bölgesinden, sözde 'yerleşilmeyen topraklar'dan ve daha uzaktaki İslam ülkelerinden gelmiş olabilir. *Ḥudûd*, Kimeklerin ticari mallarının 'samur kürkü ve koyun' olduğunu bildirir. Bir göçebe ekonomide olağan olan koyun bizi ilgilendirmiyor. Önemli olan samur kürkü (ve Gerdîzî'de geçen kakım kürkü) ticaretidir.[977]

Kimek devletleşmesinin, Sibirya ormanlarının kürkçülük yapan Urallı nüfusu sömürme ihtiyacı/arzusuna cevap olarak geliştiğini tahmin edebiliriz. Bu model İskit çağı gibi erken bir dönemde bile gözlenmiş ve göçebelerin Moskof devletiyle yer değiştirdiği Rus fethine kadar sürmüştür.[978] Bu ürünlerin müşterileri İslam ülkeleri idi. İslam coğrafya yazınına rasgele bir bakışta bile görüleceği gibi, kürk Kuzey Avrasya'nın İslam dünyası ile temel ticaret kalemlerinden biriydi. Kimek toprakları Müslüman tüccarlar, dolayısıyla coğrafyacılar tarafından iyi biliniyordu. Gerdîzî örneğin, Kimakiyya'ya giden yolların ve oradaki hayat şartlarının ayrıntılı bir bilgisini verir. Kimek siyasi teşkilatındaki bu ilerlemenin nihai müşevviki, dolayısıyla, kuzey ülkelerinin lüks kürküne ilgi duyan Müslüman tüccarların ticari uyarıları idi. Bu yüzden, *Ḥudûd*'un Kimek ülkesinde sadece bir şehir bulunduğunu bildirmesine rağmen, sonraki İslam kaynakları (ör. İdrisî, öl.1166) ve arkeolojik kanıtlar şehirlerin ve yerleşik hayatın ilerlediğini göstermektedir.[979] Kimakiyya'da Türk oyma yazısının kullanıldığından bahseden çok dağınık deliller vardır. Bunun örnekleri büyük ölçüde şahsi kullanılan eşyalar (ör. ayna) üzerinde bulunmuştur.

---

[977] *Ḥudûd*/Minorsky, s.99, yay. Sotoodeh, s.85; Gardîzî/Bartol'd, s.28/45, Gardîzî/Martinez, s.123.

[978] Ligeti, 1943, s.41-42, 54-57; Allsen, 1985, s.28-31.

[979] al-Idrîsî, yay. Bombaci vd., s.718-719, onların 16 şehri olduğunu söyler, bazılarının ismini (ᶜsṭûr, njᶜh, bwrâġ, sysîyân, mnân, mstnâḥ, Xâqân adlı kraliyet şehri, bnjâr, ḏhlân, xnâwş) ve oradaki yolların ayrıntılarını verir. Aynı zamanda bkz. Kumekov, *Gosudarstva kimakov*, s.98-109.

Maveraünnehr'den gelen İslam, bölgeye girmeye başlamış olmalıdır. Kıpçaklar Kimeklerin yerini aldıktan bir yüzyıl kadar sonra, Norman Sicilya'sında yazan bir batılı olan İdrîsî, onların arasındaki ateşe tapan Mecusileri ve Maniheyleri (*zanâdiqa*) kaydeder. Onların arasındaki, belki Uygur unsurlardan, Budacılık mensupları için de bazı deliller vardır. Bütün bunlar tabii ki büyük ölçüde eski Türk uygulamaları (Tengri inancı, güneş, ay ve su kültleri, mucizevi yada taşı vb.) üzerine sathi bir ciladan ibarettir.[980]

Kendilerinden önceki diğer göçebe devletler gibi Kimek devleti de, yerleşik toplumun ürünleri ile takas edilebilecek malları (örn. kürk) edinme ihtiyacından neşet etmiştir. Ancak bu devlet büyük siyasi gelenekler geliştirmediği gibi, derin kök de salmamıştır. Kun göçü ve doğu bozkırlarındaki diğer halkların hareketi (bkz. 8. Bölüm) sonucu ortaya çıkan onun halefi Kıpçak konfederasyonu, asla bir boy birliğinden öteye gitmemiştir. *Ḥudûd*'a göre, bu birliğin öncüleri o zamanlar batıdaki Peçenek topraklarına doğru kaymışlardı. Seyhun kıyısındaki Oğuz topraklarına da bitişen bu yerde, Sabrân/Sawrân gibi Müslüman serhat kentleriyle doğrudan temasları vardı.[981] Bunların 'kralları' ise Kimek kağanı tarafından atanıyordu.[982] Kıpçakların nihayetinde bütün Avrasya ile Yakın ve Orta Doğu'yu karışlayan tarihleri 8. Bölüm'de ele alınacaktır. Şimdi, Yakın ve Orta Doğu'ya en fazla etkiyi yapan Türk halkı olan Oğuzlara dönmeliyiz.

Oğuzlar

Oğuz budun adı (4. Bölüm'de geçtiği gibi, Batı veya Oğur Türkçesinde *Oğur* vs.) Bizans kaynaklarında Οὔζοι (Uz) olarak geçer. Rus' ve Hazar İbrani kaynaklarında bunlara *Tork*, Торкъ, Торчинъ, Торци, ṭwrqyᶜ denir. Bu sonuncusu belki Bizans Τουρκία'dan (Macar topraklarının 10. yy'daki olağan adlandırması) etki-

---

[980] al-Idrîsî, yay. Bombaci vd., s.718; Kumekov, *Gosudarstva kimakov*, s.109-112; Arslanova, Kljaštornyj, 1972, s.314-315. Kimek yazısı hakkında Kumekov'a ilaveten bkz. Marquart, *Komanen*, s.100 dn.3 ve Arslanova, Kljaštornyj, 1972, s.306-315.

[981] Muqaddasî, yay. de Gooje, s.274.

[982] *Ḥudûd*/Minorsky, s.101, yay. Sotoodeh, s.87.

lenmiştir. Oğuz, akrabalık ifade eden Türkçe **oğ/uq* kökünden türemiştir. Bu şekilde bu budun adı 'uruk, boy, alt boy birliği, akraba urukların/boyların birliği' şeklinde tercüme edilebilir. Bundan dolayı kaynaklarda sık sık, bu budun adının/teknik terimin önüne konmuş, üye toplulukların sayısını bildiren ön eklere rastlarız: Orhon Göktürk ve Uygur yazıtlarındaki *Üç Oğuz* (Üç Boy Topluluğu), T'ieh-lê/Uygur *Toquz Oğuz* (Dokuz Boy Topluluğu, Çin. Chiu-hsing 'Dokuz Soyadı') ve 8. yy ortasından Şine Usu yazıtındaki *Sekiz Oğuz* (Sekiz Boy Birliği).[983] Çin kaynakları bu budun adını çeviriyazmak yerine, çevirmişlerdir. Göktürk ve Uygur yazıtlarındaki Oğuz göndermeleri çoğunlukla Toquz Oğuz topluluklarına işaret ediyor görünmektedir. Fakat bazılarının bu budun adını bir ön sayı kullanmadan başka bir boy topluluğuna işaret ettiği söylenebilir. Bu kargaşa İslam kaynaklarına da yansımıştır. Mervazî bu şekilde Oğuzların 12 boyundan bahseder, "*bunlardan bazılarına Toquz Oğuz denir.*" Bunların yöneticisini 'Toğuz-Xâqân' adlandırır ama memleketlerini Maveraünnehr ve Harezm sınırlarına koyar.[984] Her halükarda, Seyhun boylarında görünen Oğuzları bu birliklerden birine bağlayan doğrudan kanıt babında çok az şey vardır.

Dolayısıyla, Oğuz budun adının İç Asya'daki ilk numunelerinden dolayı hep biliniyor kabul edilen Maveraünnehr Oğuzlarının erken tarihini yeniden kurmak, kaynaklarımızın yetersizliği ve belirsizliği sebebiyle çok zordur. Pritsak, 744 yılında yer alan, gördüğümüz gibi, Uygur yönetici hanedanını kağanlığa ve Karlukları *yabğuluğ bodun* (yabğulu budun) konumuna getiren, siyaseten üstün boyların yeni düzenlemesinde, Oğuzlar, Karluklardan bir parça aşağıda olan 'sağ yabğuluk' konumuna yükseltilmişlerdir tahmininde bulunur.[985] İslam kaynaklarının (ör. Harezmî, öl.850) görüş alanına ilk girdiklerinde, önderleri gerçekten de bu eski Türk sanını taşıyordu.[986]

Oğuzların doğudan göçüne ilişkin biraz ipucu sağlayan ise çok geç bir kaynak olan, H.548/1153-54 olayları üzerinde bir yorum

---

[983] Orkun, *ETY*, s.168.

[984] Marwazî/Minorsky, Arap. metin s. 18/ çev. s.29.

[985] Pritsak, 1951, s.273-274; Pritsak, 1953, s.403.

[986] Al-Xwârazmî, yay. van Vloten, s.120, krş. Birûnî, *Aṯâr al-baqiyya*, yay. Sachau, s.101'deki **jbwyh = jabûya = jabğu/yabğu.*

yapan ve Horasan yazılı geleneğine dayanan İbn el-Esîr'dir: "*Ġzz* (yani Ġuzz, Oğuz), *Mehdî'nin zamanında Türklerin en uzak kısımlarının sınırlarından Maveraünnehr'e göçen bir kabiledir. Onlar Müslüman oldular ve inanılmaz yalan ve hilelerin ustası olan Mukanna' onları yardıma çağırdı.*" Bu şekilde Oğuzların ismini vermeyen Narşâhî, İbn el-Mukanna'nın çağrısının "*Turkistân'dan yağma umuduyla gelen*" pek çok kimseyi çektiğini söyler.[987] Buradaki işaret Abbasi Halifesi Mehdî'nin (775-775) hükümdarlığına ve 776-783 arasında Abbasi karşıtı bir hareketi yöneten Horasan'ın 'Yalancı Peygamberi'nedir.

Bu Oğuzların çıkış noktası Moğolistan veya komşu topraklarda gözüküyor. Eğer varsa, bunların Toquz Oğuzlarla bağlantısı açık değildir. Belki bunlar Oğuz veya Toquz Oğuz'dan gelen bir uruklar veya boylar çekirdeğinin yönetimi altındaydılar. Her halükarda, bu boyların büyük kısmı Türkî/Güneydoğu tipi bir Türkçe konuşan Toquz Oğuzlardan ayrıydılar. Kaşgarlı'nın zamanında bunların dili Karahanlı ve Kıpçak komşularınkinden hayli farklıydı. Bu, Türk halkları arasında daha İç Asya'daki anayurtlarında iken gerçekleşmiş kuşkusuz bir şive farklılaşmasına ve de İran etkisine (altyapı unsurları?) dayanarak açıklanabilir. Oğuz şivesindeki *ören* (< Fars. *vîrân*) kelimesini yorumlamasında, "Oğuzlar İranlılarla karıştıklarında pek çok Türkçe kelimeyi unuttular ve yerine Farsçasını kullandılar" derken bunu kastetmektedir.[988]

Bir boy birliğinin göçü sırasında, yeni unsurlar yolda eklenir veya yeni yurtta özümsenir. Peçenek, Halaç, Çaruk ve belki başkaları Oğuzlara katılan unsurlar arasındaydı.[989] Aslında Oğuzlar Peçeneklerle İdil-Yayık, Seyhun ve Harezm bozkır bölgeleri için bir dizi savaş yapışlardır. Bunların hatırası Oğuz geleneğinde korunmuştur. Hazarlarla müttefik değilse eğer, işbirliği yapan Oğuzlar, 9. yy sonlarında bu mücadeleden muzaffer çıkmışlardır.[990]

---

[987] Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut baskısı), XI, s.178; Naršâxî (yay. Razavî, s. 89-104, Naršaxî/Frye, s.65-76) bu olayların ayrıntılı haberini verir.

[988] Kâšġarî/Dankoff, I, s.51, 115.

[989] Agadžanov, 1980, s.346-347.

[990] Bkz. Reşidüddin'in Oğuznamesi (onun daha geniş eserinden): *Oġuzen*/Jahn, s.24-25, *Oguz Name*/Šukjurova (terc. İstanbul, Topkapı, Bağdat Köşkü, 282 no'lu yazmaya dayalı), s.34-35 (= Kıl Barak ile mücadele); Abu'l-Ġâzî, yay. Kononov, Türkm. metin. s.41-42; Agadžanov, *Očerki*, s.131-132.

Bu zamana kadar Peçenekler çoktan Macarları yerlerinden edecekleri Karadeniz bozkır bölgesine doğru göçe başlamışlardı. Reşidüddin ve Ebü'l-Gazi'nin de kaydettiği diğer kaynaklardan gelen farklı biçimleriyle birlikte, Kaşgarlı'da bulunan isimlere dayanarak, Oğuz birliğinin terkibini yeniden kurabiliriz. Bu birlik 22-25 kadar uruk veya alt-boydan oluşuyordu.

(K = Kaşgarlı, R = Reşidüddin, E = Ebü'l-Gazi)

1. K, R, E *Kınık*[991]
2. K *Kayığ*, R, E *Kayı*
3. K, R *Bayundur*, E *Bayındur*
4. K *İve/Iβa*, R *Yıva*, E *Iva/İve*
5. K *Salgur*, R, E *Salur*
6. K *Afşar*, R, E *Avşar*
7. K *Bektili/Begtili*, R, E *Begdili*
8. K, R, E *Bügdüz*
9. K, R, E *Bayat*
10. K *Yazğır*, R, E *Yazır*
11. K *Eymür*, R, E *İmür*
12. K *Kara Bölük*, R, E *Kara Evli*
13. K *Alka Bölük*, R, E **Alka Evli*
14. K, E *İgdir*, R *Yigdir/Bigdir*
15. K *Üregir/Yüregir*, R, E *Üregir*
16. K *Tutırga*, R *Durdarğa/Durdurğa*, E *Dudurğa*
17. K *Ula Yondluğ*, R, E *Ala Yontlı*
18. K *Töger*, R, E *Döger*
19. K *Beçenek*, R, E *Beçene*
20. K *Çuvuldur*, R, E *Çavuldur*
21. K, R, E *Çepni*
22. K *Çarukluğ*
23. R *Yaparlı/Yapurlı*, E *Yasır/Yapır*
24. R, E *Kızık*
25. R *Karkın/Karkır*, E *Karkın*

Kendisini Ebü'l-'Gazi'nin takip ettiği Reşidüddin'e göre, ordunun sağ kanadını oluşturan büyük altbirlik olan *Bozok*lar Kün Han (Kayı, Bayat, Alka Evli, Kara Evli), Ay Han (Yazır, Döğer,

[991] Selçuk hanedanının alt boyu/uruğu.

Dudurğa, Yaparlı) ve Yıldız Han'ın (Avşar, Kızık, Begdili, Karkın) oğullarından oluşuyordu. Ordunun sol kanadını oluşturan, küçük alt boy birliği *Üçok*lar ise Gök Han (Bayundur/Bayındur, Beçene, Çavuldur, Çepni), Taq/Dağ Han (Salur, İmür, Ala Yontlı, Üregir) ve Tengiz/Deniz Han'ın (Yigdir, Bügdüz, Yıva, Kınık) çocuklarından oluşuyordu.[992]

Listenin başındaki Kınıklar, Kaşgarlı'nın yazdığı zamanda, yani Selçuklu devrinde açıkça en üst yönetimde idiler. Onların hemen altında, Salurlarla birlikte bu birlik içinde kimi zamanlarda belli bir üstünlükleri olan Kayı ve Bayındurlar bulunuyordu.[993] Kayıların yabguların kendilerinden seçildiği alt-boy/uruk olduğu iddiaları sonraki Osmanlı üstünlüğünden etkilenmiş olabilir.[994] Kınıklardan çıkma Selçuklu hanedanının kuruluşuna kadar, diğer göçebe birlikleri gibi, bu birliğin de güçlü bir merkezi otoritesi yoktu. Gerçekten de, *Ḥudûd "birbirleriyle uyuşmazlıklarından dolayı boylarının herbirinin ayrı bir reisi vardır"* yorumunu yapar.[995]

10. yy başlarında onların topraklarından geçen İbn Fadlan, 'kral' (*mulûk*) ve 'reis'lerin (*ruᶜasâ*) bolluğunu teyit eder. Onlar büyüklerine 'bey' (*arbâb*) diye hitap ederlerdi. Ancak bunun onların arasında yüceltilmiş, hükümdarlık kurumlarını ima ettiği konusunda delilimiz yoktur. İbn Fadlan, Meşhed nüshasında *yab-*

---

[992] Kâšġarî/Dankoff, I, s.101-102; Rašîd ad-Dîn, yay. Romaskevič vd., I, s.119-124 ve *Oġuz-Nâma*, bkz. Rašîd ad-Dîn, *Oġuzen*/Jahn, s.45-48 ve *Oguz-name*/Šukjurova, s.64-68; Abuᶜl-Ġâzi, yay. Kononov, Türkm. metin, s.31. Sonraları Osmanlı tarihçileri bu gelenekleri korumuş ve yeniden çalışmışlardır. Krş. Neşrî'de bulunan liste, yay. Unat ve Köymen, I, s.12/13. Bu boylar hakkındaki veri en iyi Sümer'in *Oğuzlar*'ında (3. Baskı) toplanmıştır. Bozok-Üçok hakkında bkz. Sümer, *a.g.e.*, s. 202-206.

[993] Korkut Ata/Dede Korkut hikayelerinde boya isim veren Bayındur, Dede Korkut'un tahmin ettiği gibi *"ahir zamanda hanlık girü Kayıya dege"*, yani Osmanlı çağında siyasi üstünlük Kayılara geçmeden hemen önceki dönemde *'hanlar hanı Han Bayındur'* olarak belirir. Yazar, kendilerinde yönetimin Kıyamet Günü'ne kadar devam edeceği Osmanlı hanedanına işaret ettiğini (*didügi Osmân neslidür*) tekrar be tekrar belirtir. Bkz. Dede Korkut, Ergin, s.1, 3.

[994] Osmanlı tarihçisi Yazıcıoğlu Ali, Oğuz Han'a, *"sonradan Han olacağı için"* Kayı'nın önce sağ kanat, Bayındur'un da sol kanat beylerbeyi atanmasını ilan ettirir, Gordlevskij, *Gosudarstvo*, s.81.

[995] *Ḥudûd*/Minorsky, s.101, yay. Sotoodeh, s.87; Sümer, *Oğuzlar*, s.217, 315; Woods, *Aqqoyunlu*, s.38-39, 236 n.1; Agadžanov, *Očerki*, s.135-137; Köymen, *Alp Arslan Zamanı*, s.5-8.

ğuya[996] ('Ġuzz Türklerinin kralı') ilaveten, onun *kül erkin* (kwd̲rkyn = kwlrkyn) sanını taşıyan yardımcısı (*xalîfa*), 'Küçük Yinal' (*ynâl as-saġîr*), *tarxân*lar, ordularının bir komutanı (*sâhib ceyşihim* = Türk. *sü-başı*, adı Etrek Alkaṭağan) ve tahrif olmuş bazı diğer figürlerden (ör. ᶜiylġz) bahseder.[997] Önemli bir nokta olarak, Oğuz hükümdarı kağanlık makamı için iddiada bulunmamıştır.

İslam coğrafyacıları, kuşkusuz onların Maveraünnehr sınırlarındaki zorluk çıkartan varlıklarının yansıması olarak onlara biraz düşmanlık gösterirler. *Ḥudûd* onları şehirleri olmayan, keçe çadırlarda yaşayan ve "*İslam memleketlerini*" talan eden "*mağrur yüzlü*" olağan göçerler olarak betimler. "*Onların zenginliği at, sığır, koyun, silah ve küçük miktarda av hayvanlarındadır.*" Çok önemlidir, "*aralarında tüccarlar pek çoktur.*"[998] Başkentleri Kaṯ 'Türklerin pazar yeri' olan Harezmliler özellikle, ve diğer pek çok Orta Asya kenti (ör. Sabrân), Oğuz ticareti ile özdeşleşmiştir. Oğuzların kentsel gelişimini aşağılamasına rağmen, *Ḥudûd* kendisi, Oğuz hükümdarının kışlık karargahı olan Dih-i Nau (Fars. 'Yeni Köy', Arap. 'Medîne al-Cedîde/Qarya el-Ḥadiṯa = Türk. Yangı Kent) köyünden bahseder.[999] Gerçekten de, Mes'ûdî bu bölgedeki hem göçebe, hem de yerleşik Oğuzlardan bahseder ve onların üç topluluğa ayrıldığına dikkat çeker: "*üst, orta ve alt.*"[1000] Bir yüzyıldan fazla zaman sonra yazan Kaşgarlı ise, büyüyen bir şehir unsurunu gösterir. Sabrân, Sağnak, Karaçuk (Fârâb) ve Karnâk'ı Oğuz kentleri olarak tarif eder. İdrisî "ᶜġzâz (yani ᶜġzz) ülkesinde" 9 kadar kentten bahseder.[1001]

---

[996] Bazı kaynaklarda bayğu biçimini buluyoruz (ör. *Mujmal*, yay. Bahâr, s.102-103). Agadžanov, *Očerki*, s.139-140, **bayğu*'yu 'şahin, doğan' *toğrul, çağrı, toğan*, vs. gibi diğer çağdaş Türk ad/ sanlarıyla ilişkilendirir. Bence 'bygw'nun Arap harfli eserlerde yaygın bir karıştırma olarak, 'ybġw'nun bir bozması olması daha muhtemeldir.

[997] Ibn Faḍlân, yay. Dâhan, s.91, 96, 97, 101, 103, Ibn Faḍlan/Togan, s. (Arapça) 11/ 20, 13/25, 15/ 28/16/30-31.

[998] *Ḥudûd*/Minorsky, s.100, yay. Sotoodeh, s.86.

[999] Ibn Ḥawqal, yay. Kramers, II, s.488; *Ḥudûd*/Minorsky, s.119, 121, 122, yay. Sotoodeh, s.118, 122, 123; Sümer, *Oğuzlar*, s.34; Agadžanov, *Očerki*, s.133-135.

[1000] al-Masᶜûdî, Murûj, s.

[1001] Kâšġarî/Dankoff, I, s.329, 333, 352, 353, 362; al-Idrîsî, yay. Bombaci vd., s.837: ᶜdrmâh, Nwjh, Bâdğh, Jâjân, Mrqâşân, Drqw, Drndh, Ġrbyân, Ġrġwn.

Güçlü merkezi idarenin yokluğu göz önüne alınırsa, Oğuzlar zor komşulardı. Kimek-Kıpçak birliğinin sürekli baskısı altında, İdil Bulgar ve Fin topraklarına akınlar yaparak ve Hazar ve Samanî Maveraünnehr bölgelerine girerek, batı ve güneydeki komşularını sınıyorlardı. 10. yy ortalarında yazan Konstantinos Porphyrogennetos, Oğuzların (Οὔζοι) Hazar ve Peçeneklere saldırabildiğini belirttikten sonra, 50 yıl önce Oğuzların Hazarlarla birlik olup Peçenekleri İdil-Yayık'taki yurtlarından sürdüklerini bildirir.[1002] Fakat İbn Fadlan'ın 920'lerde Hazar hükümdarının tuttuğu Oğuz esirlerin varlığından bahsetmesi sebebiyle, bu durum onun günlerinde değişmiş olmalı. 930'larda yazan Mes'ûdî, Hazarların İdil arazisine Oğuzların kış akınlarını anlatır.[1003] Hazar Cambridge belgesi (Cambridge, ms. T-S Misc.35.38), biraz tahrif edilmiş bir haberde, 9. yy sonlarında Hazarlara karşı savaşan, Bizans'ın esinlediği bir As, Peçenek (pyynyl = pyṣnyk) ve Türk (Ṭwrq[yᶜ] = Turqiya/Torqiya, yani Oğuzlar) ittifakından bahseder. 10. yy başlarında ise Hazarlar "*Bizans'ın teşvik ettiği bir Alan saldırısını püskürtmek için 'Torqiya kralını' kiralamıştır.*"[1004]

Oğuzların istikrarsız bir unsur olduğu açıktır. Üstelik Oğuz boylarının veya alt-birliklerinin eşgüdüm içinde hareket ettikleri de asla kesin değildir. Gerçekten de, hemen sonraki, Selçukluların yönettiği birliğin tarihi ele alınınca, farklı Oğuz topluluklarının kendi 'dış siyasetlerini' izledikleri hususu en muhtemel gözüküyor. Onların yerleşik komşularıyla ilişkilerinde Yabgu'nun bütün birliğin sözcüsü olarak davrandığını gösteren bir delil yoktur. 10. yy'ın ikinci yarısında, Karahanlı ve Gazneli devletlerinin ortaya çıkması ve Kimek-Kıpçak birliğinin süregiden baskısı sebebiyle Oğuz birliğinin istikrarsızlığı daha fazla dile getirilmeye başlamıştır.

965'te Oğuzlar, Kağanlığın bölgesel bir büyük güç olarak çöküşünü haber veren, Hazar şehirlerine Rus' saldırısına katıldılar. 985'de İdil Bulgar'a hücumlarında yine Ruslara katıldılar.[1005]

[1002] Cont. Porph., *DAI*, yay. Moravcsik, s.62/63, 166/167.

[1003] Ibn Faḍlân, yay. Dâhan, s.104, Ibn Faḍlan/Togan, s. (Ar.) 16-17/31; al-Masᶜûdî, *Murûj*, I, s.218.

[1004] Metnin en son yayını ve yorumları için bkz. Golb, Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents*, s. 112, 113/114, 115, 128, 132-134.

[1005] *PSRL*, I, s.84; Golden, 1972, s.78-80.

Oğuzların batıdaki topluluklarının Rus' ve nihayet Bizans'ın Tuna arazisi için rahatsızlık verici olduklarını göstermesine rağmen, onların etkisini en derinden hisseden yer Müslüman Orta Asya idi. Ya'kûbî (öl. 897) ve Kudâme b. Cafer (öl. 948) "Türklerin" (çoğu kuşkusuz Oğuzlardı) sürekli saldırılarından bahsederler. Bu kargaşa Selçuklu döneminde de sürmüştür. Bu yüzden Birûnî (öl. 1051), Oğuzları sınırlarından uzaklaştırmak için Harezmlilerin kış başlarındaki yıllık seferlerinden bahseder.[1006]

Oğuzların bölünerek çoğalma eğilimine katkıda bulunan etmenlerden birisi, komşu İslam kentlerinin etkisi idi. İbn Fadlan'dan onların 'Tengri' inancını izledikleri ve diğer pek çok Avrasyalı göçebe halk gibi bir su tabusuna inandıklarını biliyoruz. *Ḥudûd*'da *tabîbân* (tabipler) veya *pijişkân* (hekimler) olarak geçen şamanlara büyük saygı gösteriliyordu ve bunlar *"onların can ve mallarına kumanda ediyorlardı."*[1007] İbn Fadlan'ın zamanında İslam, yerel, küçük çaplı düşmanlıklar olsa da, İslam kentleriyle ticari ilişkileri yoluyla Oğuzlar arasına girmeye başlıyordu. Sütkend gibi şehirler *"sulhsever Türklerin meskeni oldu. Onların kabilelerinden çoğu İslam'a girdi."*[1008]

İSLAM'IN YAYILIŞI

İslam, belirttiğimiz gibi, İslam dünyasının ileri karakollarının bozkır halklarına sunduğu zengin medeniyetin maddi, manevi ve kültürel cazibesiyle olduğu kadar, kılıçla veya güç tehdidiyle (yok olmamasına rağmen) yayılmamıştır. İslam'ın fikri altyapısını güçlendiren medresenin gelişmesinin önce Orta Asya'da başlaması (Selçuklular bunu Batı Asya'ya getirmişlerdir) kuşkusuz bu süreçte bir rol oynamıştır. Tüccar ve sofiler,[1009] İslam'ın Hint altkıtası, Güneydoğu Asya ve Afrika'da yayılmasında olduğu gibi, buradaki başarısının da temel etmenlerinden biriydi.

[1006] Al-Yaʿqûbî, *Kitâb al-Buldân*, yay. de Gooje, s.295; Qudâma, yay. de Gooje, s. 261; al-Birûnî, *Aṯâr*, yay. Sachau, s.236.

[1007] Ibn Faḍlân, yay. Dâhan, s.91-92, Ibn Faḍlan/Togan, s. (Arapça) 10/20-21; *Ḥudûd*/Minorsky, s. 100, yay. Sotoodeh, s.86. Su inancı hakkında bkz. Roux, *La religion*, s.121, 137 vd.

[1008] *Ḥudûd*/Minorsky, s.118, yay. Sotoodeh, s.117.

[1009] Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.60, 67-68...

Kendilerine bir dizi evrensel din sunulan ve bunlardan çoğunu kabul etmiş bulunan (ör. Uygurlarda Maniheylik ve Budizm, Hazarlarda Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam) Avrasya göçerlerinin, Akdeniz dünyasının tektanrılı inançlarının temel kavramlarına zaten aşina, nispeten gelişmiş bir dinleyici olduklarına da işaret etmeliyiz.

İslam kaynakları sık sık bütün serhaddi bir cihat alanı olarak betimler.[1010] Aslına bakarsak, burada gerçekleşen askeri faaliyetin çoğu sadece göçerlerle yerleşik nüfusun doğal ilişkisi olduğu için, bu kuşkusuz bir mübalağadır. Güneydoğu Asya ve Afrika'daki gibi Orta Asya'da da cihat, uygulandığı zaman, yabancı Müslümanlardan çok, yeni Müslüman olmuş, siyasi hedeflerin peşindeki yerel halkın malı idi.

Bozkıra giren İslam Fars, özellikle de Orta Asya İranî kültürünün süzgecinden geçiyor ve mahalli Türklerin şartlarına ayarlanıyordu. Temel yapısıyla Sünni idi, fakat aykırı veya en azından Sünni olmayan uygulamalar da bilinmiyor değildi ve İslam hizipleri burada taraftar toplamaya çalışıyordu.[1011]

Sonra, sınır kentleri çeşitli müşevviklerle İslam'ı kafir akrabalarına getirmek isteyen İslamlaşmış Türk nüfusu kabule başladı. Isficâb böyle bir merkez olmuştu. İbn Havkal'a göre Sütkend Müslüman olan Oğuz ve Karlukların merkezi idi. O aynı zamanda, Fârâb (Bârâb), Kencdeh/Kencdih ve Şaş (Taşkent) arasındaki bozkırlarda yaşayan 1000 çadırlık Türk'ün İslam'a girdiğini yazar.[1012] Mukaddesî'ye göre, küçük bir kasaba olan Ordu'da oturan 'Turkmân kralı' adet üzere Isficâb valisine hediyeler gönderirdi.[1013] Bunun İslam yörüngesine getirilen Türk topluluklarından biri olduğu açıktır. 'Türkmân' tabirinin kullanımı ilginçtir. Birûnî, Oğuzların *"İslam'a giren Oğuza"* Türkmen dediklerini kaydeder.[1014] Kaş-

---

[1010] Krş. al-Iṣṭaxrî, yay. de Goeje, s.290, veya *"Türkler değişik inançlardandır. Müslümanlarla savaşırlar. Kendilerine İslam'ın götürüldüğü ve İslam'ı kucaklayan Müslüman Türkler, onlarla savaşır ve köleliğe sokarlar..."* diyen daha sonraki al-Idrîsî, yay. Bombaci vd., s.518.

[1011] Krş. an-Nadîm/Dodge, II, s.823'te bahsedilen Müslimiyye tarikatından İshak.

[1012] Ibn Ḥawqal, yay. de Goeje, s.391, yay Kramers, II, s.511. Sutkand = (Kâšġarî/Dankoff, I, s.333) *"Sitkün, Oğuzların bir şehri"* (?).

[1013] al-Muqaddasî, s.275.

[1014] al-Birûnî, *Kitâb al-Jamâhir*, s.205.

garlı, Oğuz değil, Karluk olan Türkmenlerden bahseder. Başka bir yerde de, abartısız olarak şunu söyler: *"Turkmân. Onlar Oğuzdur."*[1015] Oğuzlarla Toquz Oğuzları karıştıran Mervazî, bu birincileri açık şekilde Türkmenlere bağlar: *"Onlar* (Oğuzlar, PBG) *İslam ülkeleriyle temasa geçtiklerinde, bazıları İslam'ı benimsedi; Bunlara Türkmenler denir."* Müteakip savaşta Müslüman Türkmenler *"kafirlere üstün geldi"* ve onları Karadeniz bozkır bölgesindeki Peçenek topraklarına sürdü. Daha sonra Türkmenler İslam dünyasının çoğunun efendileri oldular.[1016]

Başlangıçta, İslami dönemde Türkmen belki İslamlaşmış Türk nüfusu anlatan teknik bir terim olarak görünmektedir. Fakat bu süreçten önceki bir tarihi de olabilir. 8. yy'dan bir Soğd mektubunda, eğer *trkwmᶜn* (tercüman) değilse, bu budun adının en erken zikri olması muhtemel *trwkkmᶜn* kelimesi geçer. Çin tarih eseri T'ung-tien (801 civarı) Su-tê'deki Soğdiyana'nın adlarından birisi olarak T'ê-chü-meng'den bahseder.[1017] Bu da bu ismin bir yazılışı olarak görülür. Türkmen daha sonra, yalnız Oğuz nüfusunun bir kısmını adlandırmak için kullanılmaya başlamıştır. Çağdaşı avam etimolojileri (ör. Birûnî), bu budun adını *Turk* + Fars. *mânand* 'benzeyen, gibi' ile bağlamaya çalışmıştır. Çağdaş bilim ise bunun *Türk* + *-men* (güçlendirme eki) biçiminden türediğini düşünür.[1018]

10. yy İslam'ın Türk dünyasında yayıldığı esas zamandır. İbn Fadlan'ın risalesinden bildiğimiz gibi, İdil Bulgar hükümdarı o zamanlar (921-922 civarı) İslam'ı kendi devletinde güçlendirmek için harekete geçiyordu. 960'da *"200.000 çadırlık Türk"* İslam'a girdi (belki Karahanlıların İslamlaşmasına bir göndermedir).[1019] 985 civarında Selçuk yönetimindeki Oğuzlar İslam yörüngesine girdiler (aşağı bkz.). İbn'ül-Esîr, Sefer 435/Eylül-Ekim 1043'de

---

[1015] Kâšğarî/Dankoff, I, s.353, II, s.362.

[1016] Marvazî/Minorsky, s. (Arapça) 18/29.

[1017] Livšic, *Sogdijskie dokumenty*, II, s.177 n.4; Bartol'd, *Očerki ist. Trkmn., Sočinenija*, II/1, s.550-551.

[1018] Bu erken alıntıların bir tartışması için bkz. onları Batı Yedisu ve Orta Seyhun boylarından melez, İslamlaşmış, büyük ölçüde Oğuz toplulukları olarak gören Agadžanov, *Očerki*, 80-83, ve Sümer, *Oğuzlar*, özel. s.51-52. Aynı zamanda bkz. 11. Bölüm.

[1019] Ibn Miskawaih, yay. Amedroz, II, s.181; Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yay.), VIII, s.532; Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.69-70.

"Balasağun ve Kaşgar bölgelerindeki Müslüman kentlerine gece baskınları düzenleyen 10.000 çadırlık kafir Türk... İslam'la kucaklaştı." demektedir. Onun yanlış olarak bildirmesiyle bu, henüz İslam'a girmeyenler arasında sadece Tatar ve Hıta(y)ları bırakır.[1020]

Bu geniş çaplı ihtidaların Türk bozkırlarında hemen yansımaları olmuştur. Kaşgarlı, bir Karahanlı olan 'Gazi Arslan Tegin' ile mucizevi bir şekilde yenilen kafir Yabaqu arasındaki savaştan bahseder. Ayrıca, *"Bir kafir ülkesini ele geçirdiklerinde, saygısızlık yapmak için putlarının kafasına def-i hacet yapmak Müslümanların adetlerindendir"* diyerek, kafir tapınak ve putlarının kirletilmesini anlatan bir şiir nakleder.[1021]

Böylece İslam dünyasına yeni bir etnik unsur getirilmiştir. Fertler veya bir kast (gulam veya memluk) olarak Türkler, İslam'ın kalbgahındaki değişikliklere katkıda bulunmuşlardır. Şimdi Orta Asya'da ve daha yayılacakları topraklarda bir Türk-İslam medeniyeti kurmak isteyeceklerdir. Belirttiğimiz gibi, İslam Türk halklarına göçebe-yerleşik ilişkileşiminin bir bileşeni olarak gelmiştir. İbn Fadlan'ın haberinin gösterdiği gibi, İslam ticarette bir unsur olmuştur. Müslüman tüccarlar, dindaşlarla iş yapmaya ilaveten, aynı şeriattan çıkar ölçütler ticareti kolaylaştıracağı için, ticaret ortakları olan Türkleri kendi inançlarını kabule teşvik etmişlerdir.

Üstelik İslam, Türk devlet oluşumunda önemli rol oynamıştır. Hem Orta Asya'da, hem de ardından Yakın ve Orta Doğu'da yerleşik Müslüman nüfusu yöneten Türk rejimlerinin başarısı için bu gerekli bir unsurdu. Zamanla İslam, kimi Türk halklarının kimliğinin şekillenmesinde belirleyici bir öğe olmuştur.[1022] Karahanlı ve Selçuklular buna bariz bir örnek sunarlar.

ERKEN KARAHANLILAR

Karahanlı veya önceki *İlek Hanlı* kullanımları, bu hanedanın unvanından çıkarılan, modern çağın bilimsel mutabakatlarıdır. Kaşgarlı, *kara*'nın *"Hakanî hükümdarları için bir isim olarak kul-*

1020 Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yay.), IX, s.520.

1021 Kâšġarî/Dankoff, I, s.270, II, s.268.

1022 Lapidus, *History*, s.246-247.

lanıldığını" belirtir.[1023] Çağdaş İslam kaynakları onlara *al-xâqâniyya* (Hakan hanedanı), *al-mulûk al-xâqâniyya al-atrâk* (Türklerin Hakanî hükümdarları) veya *Âl-i Afrasiyâb* (Turan hükümdarı 'Afrasiyâb'ın hanedanı') derler.[1024]

Kökenleri tartışmalı kalmaktadır. Barthold (biraz tereddütsüz değil ve diğer görüşleri almak için istekli) ve diğerleri bu hanedanı Yağma birliğinden çıkartmaya eğimlidirler. Bu çizgideki düşünceye göre, bunlar büyük ihtimalle Nizamülmülk'ün kaydettiği, 943 civarında Balasağun'a saldıran 'putperest Türkler' idi[1025] ve bir kuşak içinde İslam'a girmişlerdi. Yağmalarla bu özdeşleştirme onların Toquz Oğuz hükümdar sülalesi ile bağlantılarına, *Mücmel al-Tevârih*'de onların çağrıştıran *Buğra Han* sanının Karahanlı kullanımındaki önemine ve onların, sonraları Karahanlı yöneticilerinin merkezi olacak topraklar üzerindeki (ör. Kaşgar) uzun süreli hakimiyetine dayanmaktadır.[1026] Onların Yağma ve Çiğillerle bağlarına dikkat çeken Togan, Karahanlıları Göktürk A-shih-na hanedanının torunları olarak görür.[1027] Öte yandan Pritsak, köken olarak A-shih-na olduklarına inandığı Karahanlı hanedanını Karluklara bağlamış ve Yağma ve Çiğillere tabi rolü vermiştir.[1028] Çağdaş bir kaynak olan İbn'ül-Esir ise, Karlukların Karahanlı devletinde, Oğuzların Selçuklu devletinde oynadıkları aynı rolü oynadıklarını belirtir.[1029]

Kaynaklarımızın muğlak ve efsane yüklü karakterini düşünürsek, Karahanlı tarihinin en erken sayfaları tahmine tabi kalmaktadır. Pritsak, ilk Karahanlı kağanının Gerdîzî'deki Karluk ʿylmâlmsn Cabğuye olarak teşhis edilen *Bilge Kür (Kül) Kadır Han olduğunu öne sürer. Kağanlık iddiası tahminen Uygur Orhon devletinin çöküşünden sonra olmuştur. Samanî seferleri (ör. 840 ve

---

[1023] Kâšġarî/Dankoff, II, s.265.

[1024] Pritsak, 1954, s.18-21.

[1025] Nizâm al-Mulk/Zaxoder, s.214; Bartol'd, "Balasagun", *Sočinenija*, III, s.356.

[1026] Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.70-73; Bartol'd, *Očerki ist. Semireč'ja, Sočinenija*, II/1, s.40; Czeglédy, 1963, s.60-62; Sümer, *Oğuzlar*, s.30; Genç, *Karahanlı*, s.36-38, 125-127.

[1027] Togan, *UTTG*, s.58, 431.

[1028] Pritsak, 1951, s.282-285; Pritsak, 1953-54, s.21-24.

[1029] Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yay.), XI, s.82-83; Bartol'd, 1894, *Sočinenija*, II/2, s.289.

893'tekiler) bu göçebelere yönelikti (yukarı bkz.). Bu kağanın soyundan biri, anlaşılan torunu olan Satuk Buğra Han (Müslüman olunca Abdülkerim, öl. 955) İslam'a geçmiş ve onun Türk halkları arasında anlatılmasına yardımcı olmuştur. Onun hemen ardından gelen haleflerinden biri, belki oğlu Baytaş, Karahanlı idaresindeki boylar arasında İslam'ın kökleşmesini tamamlamıştır. İbn Miskaveyh, İbn'ül-Esîr ve diğerlerindeki (yukarı bkz.) 960 civarında *"200,000 çadırlık Türkün"* İslam'a geçişi, kuşkusuz bu gelişmelerin heyecanlı sonudur.[1030]

Karahanlı tarihinin inşası, devletin yapısı sebebiyle daha bir karmaşıklaşmaktadır. Tam teşekkül ettiğinde bu devlet, *Arslan Kara Kağan* sanını taşıyan doğu kağanının (Başlangıçta Balasağun/Kara Ordu/Kuz Ordu ve Kaşgar'da oturuyordu) *Buğra Kara Kağan* sanını taşıyan batı kağanından (Tarâz ve ardından Semerkant'da) üstün olduğu bir ikili kağanlıktı. Onların yanında dört alt-hükümdar (*Arslan İlig, Buğra İlig, Arslan Tegin, Buğra Tegin*) ve kağanlık hanedanından diğer yöneticiler bulunuyordu.[1031] Hanedanın değişik üyeleri, siyasi kariyerleri boyunca değişik makamlarda (ve unvanlarda) bulunuyorlardı. Ancak İslami isimlerin ve lakapların benimsenmesiyle hanedanın daha önemli ve etkin üyelerinden bazılarının hareketlerini bir araya getirmeye başlayabiliyoruz. Karahanlı Kağanlığı'nın kuruluşundan itibaren mi iki parçalı olduğu, yoksa bu teşkilatlanma şeklini dış uyarıcılara cevap olarak mı yeğlediği belli değildir. 11. yy boyunca, kabaca Batı ve Doğu Türkistan'a denk gelen iki bağımsız kağanlık doğmuştur.[1032]

İslamlaşmaya rağmen Satuk'un halefleri bir süre sonra Samanî sınırlarını sınadılar. Süreğen saldırılardan sonra 990 yılında İsficâb düştü ve bir ihanetin teşvik ettiği Harun Buğra Han 992'de Buhara'yı aldı, ama sonra hasta düşerek burayı terketti. Muhte-

---

[1030] Satuk Buğra hakkındaki müphem bilgi için bkz. Cemal el-Karşî, Şeşen'de, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s.203-204, ve Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı (öl. 1702), Müneccimbaşı/Nedîm, II, s.509 vd. İhtida destanı Ibn al-Aṯîr'de de nakledilmiştir, XI, s.82. Aynı zamanda bkz. Pritsak, 1953-54, s.24-25; Genç, *Karahanlı*, s.38-41; Karaev, 1983, s.10-14.

[1031] Pritsak, 1953-54, s.23-24.

[1032] Tartışmalara bkz. Pritsak, 1953-54, s.36-37; Davidović, 1968, s.67-76; Karaev, 1983, s.45-47.

melen hanedan içi rekabetten doğan Karahanlıların iç mücadeleleri, onların Samanî toprakları üzerindeki etkisini kesme eğilimindeydi. Bunun sonucu, Gazneli gulam devletinin kuruluşunun gösterdiği üzere (aşağı bkz.) kendileri iç mücadelelerle sarılmış bulunan Samanîlerin, bazı bölgeleri öbür türlü mümkün olandan daha uzun süre ellerinde tutmaları olmuştur. Her halükarda, Karahanlı devleti onların Gaznelilerle mücadeleleri ve yerleşik Samanî topraklarının fethi sırasında daha çok göz önüne gelmiştir. Ortaya çıkan devlet, varolan Samanî yönetim kurumlarına, boy birliği içinde korunan eski Türk siyasi biçimleri ve geleneklerinin aşılanmasının ürünüydü. 999'da Karahanlı Nasır İlig (Batı Kağanlığı'nın Arslan İlig'i), Barthold'un kaydettiği gibi "*genel bir ilgisizlik içinde*" Samanî başkenti Buhara'yı aldı ve mağlup hanedanı Özkend'e esir olarak götürdü.[1033] Kaçan ve kimi Oğuz topluluklarını arkasına almayı başaran 2. İsmail Muntasır'ın (1000-1005) hanedanın talihini canlandırma çabaları sonuç getirmedi.

Karahanlı yönetici seçkinleri kaçınılmaz olarak şehirlere daha bir ilgili hale geleceklerdi. Sünni Müslümanlar olarak ve Abbasi Halifeliği'nce resmen tanınmış bulunarak, 'şehirli' ulema için makbul idiler. Zamanla bağlı boylardan bazıları daha yerleşik işlere çekilmiş veya buna zorlanmıştı. Kaşgarlı'nın tanıklığından bildiğimiz, yerel İranî nüfusun Türkleşmesi süreci de başlıyordu.

GAZNELİ GULAM DEVLETİ

Kendilerinin Hilafet'e ithalinde Samanîlerin böylesine önemli bir rol oynadığı gulamlar, bir süre sonra Samanî devleti içinde de önemli mevkiler almaya başladılar. 10. yy ortalarında, hanedan pek çok dini-mezhebi, ailevi ve mali zorluklarla karşı karşıya iken, Türk gulamlar idareyi büyük ölçüde devralmışlardı. Buhara'da tutunmayı başaramayan Alp Tegin komutasındaki bir Türk hizbi, 962 yılında Gazne'de kendisini hakim kıldı. Resmi Samanî hakimiyetinin 965'te yeniden kurulmasına rağmen, Gazne gulamları özyönetimde idiler. Sebük Tegin (977-997) ve oğlu Mahmud (998-1030) yönetimindeki bu 'memluk' devleti, içinden çıktığı devleti gölgede bıraktı. Samanî Horasanı ve yerleşik İranî Orta Asya'yı

[1033] Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yay.), IX, s.148-149; Barthold, *Turkestan*, s.267-268.

elinde bulundururken, 'kafir' Hindistan'a yaptığı akınlarla müthiş bir zenginliğe kavuştu. Türk ordusu, İranî bürokrasisi ve İranî ve Hint tabi nüfusuyla Gazneliler, en büyük İslam güçlerinden biri ve Yakın ve Orta Doğu'da belirecek Türk-İslam devletlerinin ilk örneği oldu. Ceyhun, onların düşman komşuları Karahanlılarla sınırı çiziyordu. Sık sık Hindistan işlerine dalan Gazneli devleti, göreceğimiz gibi, bozkır ile mücadelesi sonucunda çökecektir.[1034]

KARAHANLILAR, GAZNELİLER VE SELÇUKLULARIN YÜKSELİŞİ

İç mücadele bölgenin 'büyük güçleri'ne mahdut değildi. Oğuz birliği de gittikçe iç çekişmelere dalıyordu. Bu anlaşmazlıkların sebepleri hakkında doğrudan delilimiz çok azdır, fakat, yerleşik kültür ile Oğuzların temasının ve kaçınılmaz olarak bu temaslardan doğan İslamlaşma konusunun asıl odağı olan Orta Asya tüccar şehirleriyle, özellikle Harezm'dekilerle ilişkiler bu olayların sahne gerisini oluşturuyordu. Göçebe toplumuna ticari ve onun eşliğinde dini girişler güçlü dış uyarıcılardı. Gevşek örgütlenmiş Oğuzlar bir de bozkırdaki komşularından, özellikle onların istikrarsızlığına katkı yapmış olması mümkün Kimek-Kıpçak birliğinden ciddi bir baskıya maruzdular.

Bu rahatsızlıklardan bir kısmı yerleşik toplumun üzerine boşaldı. Harezm bilhassa onlara karşı güçlü bir cephe tuttu. Oğuz göçebeleri yağmacı akıncılar olarak huzur kaçırıyorlardı ama birlik içinde olmamaları ölümcül bir tehlike olmalarının önünü alıyordu. Aslında, tarihin gösterdiği gibi, onlar daha çok kendileri kurban idiler. Yabgu idaresindeki boy birliği kısa bir süre sonra, Selçuk hanedanının önderliğinde dinamik bir güç üretecek şekilde dağılacaktı.[1035] Bu kişi isminin biçim ve etimolojisi tartışmalıdır. İslam geleneği (ve ondan alan Süryani yazarlar) bunu genellikle *sljwq*: Salçuk/Saljuk şeklinde çeviriyazmışlardır. Bu şekliyle bu

---

[1034] Gazneliler hakkında bkz. Bosworth, *Ghaznavids* ve yine onun *Later Ghaznavids*.

[1035] Selçuklu İmparatorluğu hakkında ciddi bir edebiyat olduğunu söylemeye gerek yok. Giriş amaçlı olarak şunları kaydedebiliriz: Cahen, 1969; Bosworth, Lambton ve Bausani'nin *CHIr*'deki bölümleri; V. Agadžanov, *Očerki* ve yine onun *Sel'džuky*; Sümer, *Oğuzlar*; Turan, *Selçuklular Tarihi*; Kafesoğlu, *Melikşah*; Köymen'in eserleri *Selçuklu Devri* ve *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*.

kelime *sal-* 'salmak' fiilinin bir türevi olabilir.[1036] Bu, o dönemin Türkçe kişi adlandırmasına da uyacaktır. Kaşgarlı ise bu ismi *sᵃljᵘk = Selçük* "mevcut sultanların dedesinin adı" şeklinde yazar. Benzer bir biçim Oğuz destanı *Kitâb-ı Dede Korkut*'ta geçer: *Kıyan Selçük*.[1037] Böyle bir biçim için uygun etimoloji yoktur.[1038] Yine de çağdaş bir kaynak olarak Kaşgarlı ve Oğuz boy geleneğini derleyen Dede Korkut hikayeleri göz önüne alınmalıdır. *Selçuk, Selçuklu* biçimine sahip olan modern Türk kullanımının bu konuyu biraz baştan savdığı görülüyor. Bu melez telaffuz belki de yazım geleneğinin sonucudur. Her halükarda, Oğuzların Kınık boyundan, Oğuz yabgusunun veya Hazar kağanının komutanı (*sü başı*) Tokak Temir Yalığ'ın[1039] oğlu Selçuk, hükümdarla bozuşması üzerine 985 yılında Seyhun üzerindeki Cend'e kaçtı. Burada İslam'ı kabul etti. Onun oğulları, Hazar Museviliği veya belki Nesturi Hıristiyanlığı ile önceki bazı temasları gösterircesine hep Tevrat isimleri (Mikail, İsrail, Musa ve Yunus) taşırlar.[1040] Artık bir 'din mücahidi' olan Selçuk, çok ileri bir yaşta Cend'de öldü ve onun takipçileri bozkır-

---

[1036] Clauson, *ED*, s.824. Krş. Redhouse, s.1161 salmaq "salmak, serbest bırakmak, gitmesine izin vermek..., fırlatmak, atmak..., saldırgan veya hırçın olmak."

[1037] Kâšġarî/Dankoff, I, s.356; *Dede Korkut Kitabı*, yay. Ergin, s.14.

[1038] Orta Türkçe veya Çağdaş Oğuzca'da bir *sel-* fiili bilinmiyor. **Silçük* biçimini varsayan bir *i > e* kayması mümkün, fakat *sil-* 'silmek, süpürmek, sürmek, okşamak," (Clauson, *ED*, s.824-825) en imkansızı gözüküyor.

[1039] Toqaq Temir Yalığ: *toqaq/toğaq/tuqaq/doqaq* vs. < Türk. *toğ-* 'to go straight for (something)' 'Clauson, *ED*, s.465). Toqaq ismi Uygur hukuk vesikalarında geçer (Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*, s.128). *Temir* 'demir', *yalığ* genellikle 'yay' diye çevrilir. Böylece "Demir yay gibi düz giden." Fakat *yalığ* (Clauson, *ED*, s.924-25) Kaşgarlı'ya göre 'eğer kaşı' ve 'horoz ibiği' anlamına gelir. Aynı zamanda *yâl* 'at yelesi' biçimi vardır (Kâšġarî/Dankoff, II, s.152, 231). İslamî ve diğer kaynaklar bu ismi veya anlamını tahrif ediyorlar. Hüseynî'nin *'Ahbâr ed-Devlet*'i f.1b/s.23 ve yorum, s.171 n.1, 'yqâq' ismini ('tqâq' için yaygın bir hata), ismin değişik kısımlarının bir telifi olarak 'demir yay' (*al-qaws min al-ḥadîd*, Bunijatov bunu 'demir ok' olarak çevirir) diye tercüme eder. İbn'ül-Esîr, IX, s. 473'de doğru olarak 'tᵘqâq' vardır, ama o da *al-qaws al-cedîd* ('yeni demir', buradaki *cedîd* açıkça *hadîd*'den bozmadır) diye çevirir. Bar Hebraus/Budge, I, s.195 ise Hazar hizmetinde çalışan Tûqâq adlı "gücünden dolayı Temûryâlig, yani 'demir yay' denilen" bir savaşçıdan bahseder. Aynı zamanda bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s.61-62.

[1040] Kimi parçaları İslam ve Süryani kaynaklarınca bize ulaştırılan Melikname için bkz. Cahen, 1949. Başlangıçtaki Selçuklular hakkındaki kullanışlı kayıtlar şunlarda bulunabilir: Bosworth, *Ghaznavids*, s.204-226 ve Agadžanov, *Očerki*, s. 163-179.

ılaki 'putperestlerle' savaşan İslamlaşmış Türk serhat halkının bir parçası oldular. Burada, bölgesel güçler olan Karahanlı, Gazneli ve zayıflayan Samanîlerin hakimiyet yarışına da bulaştılar.

Mahmud'un yönetimindeki Gazneliler, zaman zaman Oğuz savaşçılarını kullanarak (Samanî ve Karahanlıların yaptığı gibi) Karahanlıların (sık sık dahili kan davaları sebebiyle duraklayan) genişleme çabalarına başarıyla karşı durdular. 1017 yılına gelindiğinde Mahmud, Harezm'e artık Harezmşah (1017-1032) olan kendi hacibi Altuntaş'ı yerleştirmişti. Bu, Gazneli iktidarını doğrudan Oğuz boylarının sınırlarına getirdi. Bu olaylar, İç Asya'da Kitañ devletinin sınırlarında başlayan ve Kun ve Kay kabilelerinin batıya sürülmesine ve Kimek birliğinin yeniden şekillenmesine yol açan (bkz. 8. Bölüm) bir dizi göçebe hareketiyle eşzamanlıdır. Bunların unsurları batıya doğru bastırınca, Kimekler de bazı Oğuzları yerlerinden edip Gazneli mülkü üzerindeki baskının artmasına sebep oldular. Bölgesel güçlerin onları denetleme teşebbüsleri, genellikle göçebelerin daha fazla yayılmasına yol açmıştır. Bu kargaşa döneminde Selçuklular, büyük ölçüde fakat sadece değil, Maveraünnehr'in çoğuna egemen olan Karahanlı hanedanından Ali Tegin'in hizmetinde görünüyorlardı. Onun 1034'te ölümüyle, şimdi Mikail'in iki oğlu Toğrul ve Çağrı'nın yönetiminde olan Selçuklular, sadakatlerini Harezmşah Harun b. Altuntaş'a (1032-1034) kaydırdılar. Kendi bağlısının gittikçe büyüyen bağımsız güç merkezinden korkan Gazneli 1. Mes'ud (1031-1041) onu öldürttü. Aynı zamanda Oğuz yabgusu Şahınelik'in yendiği, büyük can ve mal kaybına uğrayan Selçuklular da (Selçuklu çetelerinin önceden gittiği veya Mahmud tarafından yerleştirildiği) Horasan'a gittiler.

Oğuz sığınmacılar Gaznelilerden toprak ve yardım talep ettiler. Gazneliler bu taleplerden bazılarına muvafakat verirken, bazılarında sessiz kaldılar. Gittikçe zorlaşan şartlarla yüzyüze bulunan göçebeler hücuma geçtiler. Onların talanları zengin Horasan'da büyük kargaşaya sebep oldu. Akınlar büyük ölçüde merkezi yönetimden yoksun, aç adamların hareketleriydi. Gaznelilerin durumu denetime alma çabaları başarısızlığa uğradı. Gazneli otoritesinin tamamen çöküşüne maruz kalan Mes'ud, duruma hakim olma ümidiyle Merv yakınındaki Dandânqân'a Hint savaş filleriyle tekmil edilmiş büyük bir ordu getirdi. Burada, 23 Mayıs 1040 tari-

hinde, onun birbirini öldürüp yağmalamaya başlayan tükenmiş birlikleri, artık herşeyi göze almış Selçuklu yönetimindeki göçebelerce yenildi. Gazneli idaresinin çöküşüyle, Selçuklular bu zengin bölgenin sahipleri oldular ve daha maksatlı siyasi faaliyetlerin işaretini verdiler.[1041] 1042'de Çağrı ve Toğrul eski kanlıları Şahmelik'i Harezm'den sürdüler. Orta ve Batı İran ile Güney Kafkasya'nın bazı kısımları onların hakimiyetine girdi ve 1055 yılında Toğrul, zayıflamış bulunan Şii Büveyhî iktidarının kalıntılarını temizleyerek Bağdat'a girdi. Burada Abbasi Halifesi tarafından Sünni İslam'ın koruyucusu ve Sultan[1042] olarak teşrif edildi. Toğrul, buna çok istekli olmayan Halife ile bu ilişkiyi evlilik bağları ile pekiştirdi.

Beklendiği gibi, Toğrul ve Çağrı'nın sorumluluklarını bölüştükleri görülüyor. Açıkça büyük ortak olan varissiz Toğrul batıyı tutarken, Çağrı (1060) doğuda (Horasan ve Maveraünnehr'in Selçuklu hakimiyetine alınacak kısımları) hükmedecekti. Bar Hebraus, Toğrul'un eşi *Xâtôn*'un (yani *Hatun*) ölümüyle ilgili kaydında ilginç bir yorum düşer: *"Krallığın bütün işlerini o götürüyordu."*[1043] Burada açık şekilde, kadının bozkır toplumundaki, İslami Orta Doğu'ya nazaran daha önemli siyasi mevkiine ima vardır. Bu, Moğol çağının kaynaklarında daha bir açıktır.

SELÇUKLU SULTANLIĞI

Bağdat'a giden yol iyi hazırlanmıştı. Toğrul ve Çağrı bozkır kabadayıları değil, hem göçer, hem de yerleşik çevrelerde büyük ustalıkla iş yapan, gelişmiş ve ciddi manada bilgili siyasetçilerdi. Yine de hanedan bu nazik dengeyi uzun süre koruyamayacaktı. Bozkır yöneticileri Orta Doğu monarşisinin kraliyet tuzaklarına hemen alışıyorlardı. Türk meşruiyet kavramları Oğuzlarla uğra-

---

[1041] Bkz. Baihaqî, yay. Ġânî, Fayyâz, s.616-34; al-Ḥusainî, *Axbâr ad-Dawlat*, f.7a-8a/ s.31-32; Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yay.), IX, s.480 vd. ve Bosworth'un tahlili, *Ghaznavids*, s.241-268.

[1042] Ar. sulṭân, krş Aram. şolṭânâ 'siyasi güç.' 10. yy'a kadar bu tabir münferit Müslüman yöneticilerce kullanılıyordu. Özellikle Gazneli Mahmud bu sanı taşımıştır. Selçuklularla birlikte bu, Halife'nin manevi önderliği altında, İslam toplumu adına icra edilen daha bir oturmuş siyasi iktidar kavramını anlatmak için kullanılır olmuştur.

[1043] Bosworth, *CHIr*, V, s.23-50; Bar Hebraeus/Budge, I, s.215.

şırken faydalıydı, fakat şimdi Selçukluların yönettiği büyük yerleşik nüfus için bunun anlamı yoktu. Bu iki dünyayı bir araya getirecek tek ideoloji İslam'dı. Selçuklular İslam'ın kalbgahının sahipleri, nihayet evrensel Müslüman hükümdarlar ve devletlerindeki İslami kurumların birinci hamileri olmak durumunda kalmışlardı.

Göçerlerin savaş gücüyle kurulan Selçuklu devleti, bir göçer devleti değil, geleneksel bir Orta Doğu devletine aşılanmış bir göçebe hanedanı idi. Sadece daha eski Türk siyasi yapılarına gitmekle kalmayan, Orta Doğu'da da aynı şekilde güçlü kökleri bulunan bir gelenek olarak, bürokratik altyapı İranî idi. Abbasi, Büveyhî ve Gazneli seleflerin bürokrasi yapısı korunmuş ve bazıları yeniden işletilmiştir. Hanedanın yerleşikleşmesi, göçebelerin ya 'iyi' reaya olacağı (ve yerleşikleşeceği), ya da hanedan ile sürekli dalaşacağı anlamına geliyordu. Her halükarda devlet sonunda gulamlara (büyük ölçüde fakat sadece değil, bozkır kökenleri Türkler) dayanır hale geldi[1044] ve Oğuz veya Türkmen boyluların rolü azaldı. Rejimin askeri hizmetçileri için çok önemli olan ikta' kurumu, belki boy mensuplarının ayaklanma eğilimini geriletecek ve artık serazat boylara bağlı olmayan yeni tür bir ordu için iktisadi temel sağlayacak bazı tedbirlerle birlikte daha da geliştirildi.[1045] Açıkçası, hakimiyetlerinin erken aşamalarından itibaren Selçuklular ellerinin altında siyaseten daha güvenilir bir ordu olması gerektiğinin farkına varmışlardı. Bu, boy unsurlarından daha bir yabancılaşmaya yaradı, onlar da bu yabancılaşmayı aykırı dini hareketlerle ifade ettiler. Bu özellikle Rûm (Anadolu) Selçukluları için geçerliydi. Göçebeler burada kendilerini, Bizans hakimiyetinde uzun bir dini aykırılık tarihleri bulunan hayli renkli bir nüfus içinde bulmuşlardı.

Pekçok bakımdan Selçuklu devleti, bir boy birliğinin özelliklerini korudu. Bozkırın hükümdarın seçilişi ve tahta geçişiyle ilgili siyasi gelenekleri hala büyük ölçüde görünürdeydi.[1046] Kuramsal

---

[1044] Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s.98-100.

[1045] Agadžanov, *Očerki*, s.216-217, ve onun *Sel'džukidy*, s.57-58; Bosworth, *CHIr*, V, s.81-84; Lambton, *CHIr*, V, s.231-239. Batıdaki 'fief'e yakın ama farklı olan ikta', toprakta mülkiyet haklarından ziyade vergi toplamaya dayanıyordu. Başlangıçta bir maaş dağıtım sistemi idi. Bunun gerçekten bir derebeylik olarak adlandırılıp adlandırılamayacağı çok tartışılmıştır. Bkz. Ashtor, *Social and Economic*, s.213-214; Lapidus, *History*, s.149-152; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s.38-40.

[1046] Gordlevskij, *Gosudarstvo*, s.87-88.

olarak Sultanın şahsında merkezileşmesine rağmen, siyasi iktidar çoğunlukla ülkenin çeşitli kısımlarını yöneten Selçuklu prensleri arasında paylaşılıyordu. Hanedan sık sık kendi içinde geçimsizdi. Eski Türk geleneği 'ortak egemenlik' anlayışına göre siyasi yapı yönetici ailenin mülkü olarak görülüyordu. Genellikle en yaşlı üye taht iddia ediyordu, fakat gerçekte gücü yeten bir Selçuklu erkeği en üst yönetime göz dikebilirdi.[1047] Kan davası güden hanedanlar ve yönetici hanedan ile göçebe taraftar arasındaki sonuç getiren ve nihayet ölümcül gerilimler erkenden kendini gösterdi. 1063'de Çağrı'nın oğlu Alparslan (öl. 1072) Selçuklu sultanlığında amcasının yerini aldı. Hemen ardından Türkmen boylarının desteğini kazanan amcası Kutlumuş'ın isyanına maruz kaldı ve daha sonra da kardeşi Kavurd ile sıkıntılar yaşadı.[1048]

Mesleğe Gazneli bürokrasisinde başlayan, daha çok lakabı ile bilinen veziri Nizamülmülk'ün (öl. 1092) yardımı ile, Alparslan düzenli bir rejim kurmak ve otoritesini Suriye'deki Arap devletçiklerine ve Mısır ve Suriye'deki Fatımî topraklarına doğru genişletmek istedi. Savaşmaya yatkın Oğuz boylarını da Hıristiyan dünyasının sınırlarına doğru yöneltti. 1048 gibi erken bir tarihte, bölgeye giren Oğuz göçebelerinin Selçuklularca 'Rûm'daki 'kafirlere', yani Bizans İmparatorluğu'na akın yapmaları için teşvik edildiğinin kanıtlarına sahibiz.[1049] Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya Türkmen akınları belki 1016 veya 1021 gibi bir tarihte başlamıştı.

Bu akınlar 1040 ve 1050'lerde daha sistemli hale geldi.[1050] Azerbaycan, gelen Türk göçerlerin daha ileri hareketi için ana kalkış noktası oldu. Barthold, Selçukluların göçebeleri Bizans ve Gürcis-

---

[1047] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.217-219; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*, s.21-23. Taht mücadeleleri üzerine bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, s.58-95. Kafesoğlu, *Bozkır Kültürü*, s.59-60, 66, Türk hükümdar ailelerinin devleti yönetici ailenin/uruğun ortak mülkü olarak gördükleri savını reddeder.

[1048] Lambton, *CHIr*, V, s.218-219; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s.32-46; Lapidus, *History*, s.145, 147-151, 173-174, 353-354; Bosworth, *CHIr*, V, s.58-59. Selçuklu kurumları için bkz. Horst, *Die Staatsverwaltung*; Lambton, *CHIr*, V, 2. Bölüm; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*, s.1-58.

[1049] Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yay.), IX, s.546.

[1050] Kafesoğlu, 1953, s.259-274. Agadžanov ve Yuzbašyan, 1965, s.147-157, bu tarihlemeye itiraz ederler. Aynı zamanda Šengelia, *Selčukebi*, s.165 vd.'deki tartışmaya bakınız. Güney Kafkasya ve Türkler üzerine yazılanlar için bkz. Guseynov, 1978, s.26-53.

tan sınırlarına göndermelerinin kendi tarımsal nüfuslarını koruma arzusundan kaynaklandığını öne sürer. Bu, Anadolu ve Azerbaycan'ın Türkleşmesinin temellerini attı.[1051] 1064'de Alparslan eski Ermeni başkenti Ani'yi aldı ve 1067-68'de Gürcistan'ı talan etti. Fakat becerikli Gürcü hükümdarı 4. Bagrat (1027-1072) mülkünü korumayı başardı.[1052]

Ancak Türkmen akınları Alparslan'ı dikkatini Anadolu'ya çevirmeye zorladı. Bizans'ta, heybetli 2. Basileios'un 1025'te ölümünden beri iktidardan büyük ölçüde uzak olan 'askeri hizbin' bir temsilcisi olan Romanos 4. Diogenes (1068-1071), şimdi büyük tehlike altında olan Anadolu'da Bizans askeri varlığını diriltmeye çalışıyordu. 1071'de, Selçuklu Sultanı Mısır'a yürümeye hazırlanırken, Türkmen akınlarına cevap veren Bizans imparatorunun tehditkar hareketleri onun geri dönmesine ve Doğu Anadolu'ya girmesine sebep oldu. Burada, Malazgirt'te Selçuklular Bizanslıları yenip Romanos'u esir aldılar.[1053] Hala Mısır'a saldırıyla meşgul olan Alparslan, fidye, evlilik bağları ve bazı sınır toprakları karşılığında serbest bırakmaya razı olmuştu. Bu cömert şartlar, onun Bizans'ı fethetmeyi düşünmediğini gösterir. Yine de Anadolu o andan itibaren Türkmen akınlarına açılmıştı. Romanos İstanbul'a döner dönmez alaşağı edildi ve Selçuklu-Bizans anlaşmaları iptal oldu. Fakat Alparslan dikkatini şimdi de Orta Asya'ya çevirmişti. 1065-66'da buraya, Minkışlak'a sefer yapmış ve Cend'deki eski Selçuklu merkezlerini dolaşmıştı. Batı Karahanlıları yönetimine almaya kararlı olarak 1072'de bölgeye yürüdü, fakat ele geçirilen bir kalenin ölüm cezasına çarptırılmış komutanı olan Harezmli Yusuf tarafından öldürüldü.[1054]

Karahanlı devleti hanedan içi çekişmeler yüzünden uzun süredir zayıflamış bulunuyordu. 1040'larda iki yarı arasındaki bölün-

---

[1051] Bartol'd, *Očerki ist. Turkmen., Sočinenija*, II/1, s.580; Guseynov, 1973, s.375-381.

[1052] K'art'lis C'xovreba, I, s.306-14; Aristakes Lastivertc'i/Yuzbašyan, s.128-129; Matt'êos Uṙhayec'i/Andreasyan, s.118 vd.; al-Ḥusainî, Axbâr ad-Dawlat, f.20b-23b, 25b-26b/48-51, 54-56; Šengelia, *Selčukebi*, s.219-248; Bar Hebraeus/Budge, I, s.216.

[1053] Bar Hebraeus/Budge, I, s.219-223; Cahen, 1934, s.613-642; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s.62-85; Vryonis, *The Decline*, s.69-80, 95-103.

[1054] al-Ḥusainî, *Axbâr ad-Dawlat*, f.24a, 31b-32a/s.52, 62; Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yay.), X, s.49, 73-74.

meler iyice açığa çıktı.[1055] Satuk Buğra'dan gelen Harunoğulları-Hasanoğulları silsilesine ait Doğu Kağanlığı, şehir merkezleri Balasagun ve Kaşgar olarak Doğu Türkistan, Doğu Fergana ve Kazakistan ile Kırgızistan'ın bitişik topraklarından oluşuyordu. Satuk Buğra'dan gelen Alioğullarının yönetimindeki Batı Kağanlığı ise, başlıca merkezleri Buhara, Semerkant ve Özkent olmak üzere, Batı Türkistan'ı veya Maveraünnehr, Batı Fergana ve komşu memleketleri kapsıyordu.

Önceki Selçuklu baskısının yöneltildiği kimse Alioğullarından İbrahim Tamgaç Han (1052-1068 civarı) idi. Onun oğlu Şemsülmülk Nasır (1068-1080), Alparslan'ın oğlu Melikşah'ın hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldı (1074). Melikşah 1089'daki diğer bir seferle bölgedeki Selçuklu hakimiyetini sıkıca tesis etti ve Doğu Karahanlı hükümdarının da hürmetlerini aldı. Aynı zamanda Çiğillerin bir isyanını bastırdı.[1056]

Melikşah'ın yönetiminde (1072-1092)[1057] Büyük Selçuklu İmparatorluğu gücünün zirvesine ulaştı. Güney Kafkasya'nın çoğu istila edildi (Gürcü tarihçilerinde *did t'urk'oba* 'Büyük Türk Çağı'[1058]) ve Selçuklu denetimine getirildi. Sadece Gürcistan bağımsız devlet olarak ayakta kaldı. Melikşah ve Suriye cephesini yöneten kardeşi Tutuş, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da da kazanımlarda bulundular.[1059] Halife Muktedi (1075-1094) ile evlilik akrabalığı Melikşah'ın hilafet tahtına oturtmayı düşünebileceği bir torun dünyaya getirtmişti.[1060]

Nizamülmülk'ün İsmailîler tarafından katlinden birkaç ay sonra Melikşah'ın ölümüyle, Sultan'ın zorlukla denetiminde tuttuğu merkezkaç eğilimler öne çıktı. Berkyaruk'a (1094-1105) bağlı olarak devletin doğu kısmını yöneten Melikşah'ın oğlu Sancar, en üst

---

[1055] Bkz. dn.151. Karaev, 1983, s.47, bu ikisinin hukuken ayrılışını 1070'lere koyar.

[1056] Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yay.), X, s.77, 92, 171-173; al-Ḥusainî, *Axbâr ad-Dawlat*, f. 34a-36a, 37b-38a/s.66-68, 70-71; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s.18-20, 28-29, 119-123.

[1057] Kafesoğlu'nun harikulade çalışmasına bkz. *Sultan Melikşah*.

[1058] K'art'lis C'xovreba, I, s.320. Bkz. Šengelia, *Selč'ukebi*, s.301 vd.; Lordkipanizde, *Istorija*, s.83-88.

[1059] Turan, *Selçuklular*, s.143-149; Sevim, *Suriye*, s.127 vd.

[1060] Bosworth, *CHIr*, V, s.101.

otoriteyi aldığı 1118'e kadar tek etkili Selçuklu idi. Karahanlı hanedanlarını denetlemede becerikli olduğunu göstermesine rağmen, Karahitay tehdidiyle başa çıkamadı. 1141'de Katvan bozkırı savaşında yenildi ve Gür Hanlar (Karahitay yöneticileri) hakimiyetlerini Orta Asya'nın çoğuna yaydılar. 1153'de isyancı Oğuz boyları Sancar'ı yendi ve 1156'da kaçıncaya kadar onu esir tuttular. Ertesi yıl da vefat etti.

Hüseynî onu Selçukluların en değerlisi olarak görür. Fakat onun zamanındaki felaket dolu yıllardan sonra "Maveraünnehr ve Bağdat'taki Selçuklu iktidarı sona erdi ve Harezmşah kendi devletine sahip oldu."[1061] Yaşayan Batı veya Irak Sultanlığı'nda parçalanma süreci devam etti. Son Batı Selçuklusu 3. Toğrul'un (1176-1194) kesik başı Harezmşah Tekiş tarafından Bağdat'a gönderildi.[1062]

Bilimsel kamuoyu, Selçukluların iktisadi etkisi ve mirası konusundaki değerlendirmelerinde ihtilaftadır. Türk göçleri ve müteakip rejimler Yakın ve Orta Doğu'da iktisadi çöküşü harekete geçirdi mi? Bu hareketlerin Doğu-Batı ticaretinin kesilmesi ve yolunu değiştirmesindeki rolü belli değildir.[1063] Erken Selçukluların ellerinde büyük zenginlik vardı. Oğuz boylarını bölgeye getiren kitlesel göçlerin etkisinden dolayı başlangıçtaki duraksamanın ardından, bir iyileşme olduğu açıktır. Fakat Melikşah'ın ölümünden sonra devletin bölünmesi ve her birinin desteklenmesi gereken kendi ordusu olan küçük siyasi yapıların ortaya çıkışı, halkın üzerine ezici bir vergi yükü koymuştur. Nizamülmülk tarafından önemli ölçüde yayılan ikta' sistemi, başlangıçta bazı bölgelerde tarımsal üretimi artırmasına rağmen, nihayetinde olumsuz sonuçlar getirdi. Köylü ve şehirlilerin çoğunun durumunun kötüleştiği görülüyor. Sürekli savaşın, tabii afetlerin (veba dahil), mahalli Türk yöneticilerin aşırılıklarının, bunların hepsinin nüfus gerilemesine,

---

[1061] al-Ḥusainî, *Axbâr ad-Dawlat*, f.70a/s.115. Sancar döneminin ayrıntılı bir çalışması Köymen'de bulunabilir, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, II.

[1062] al-Ḥusainî, *Axbâr ad-Dawlat*, f.109b/s.163-64.

[1063] Chaudhuri, *Indian Ocean*, s.56, bir Selçuklu etkisini ima eder, fakat Selçukluların iktidara gelişinden önce, 1023 gibi erken bir tarihte Çin'deki Sung imparatorlarının 'haraç getiren' Arap elçilerinin yollarını karışıklık içindeki kara yolunun yerine deniz yoluna çevirttiğini kaydeder. Winks, *Al-Hind*, I, s.56, de *"büyük ölçüde gerilemiş kıtalararası ticarete"* işaret eder.

bazı bölgelerin harap olmasına ve teknolojik durgunlaşmanın başlamasına katkıda bulunduğu öne sürülmektedir.[1064] Bunlar halen iyice araştırmamız gereken sorunlardır.

Harezmşah devletine gelmeden önce, diğer Selçuklu siyasi yapılarının bazıları üzerinde kısaca durmalıyız.

RÛM SELÇUKLULARI

Anadolu'nun Türklerce fethi, merkezi hükümetin maksatlı bir siyaseti değildi. Bütün olasılıklar, Selçukluların Bizans'ın gerçekte ne kadar zayıf olduğunu fark etmediğini gösteriyor. Harekete kendi dinamizmlerini 'gazi hattına', yani Arap fetihleri döneminden beri İslam ile Hıristiyanlık arasında duran bir sınır bölgesine yönelten Türkmen göçerleri öncülük etmiştir. Boy toplulukları, ama bütün boylar değil, bazı yerleri doldurmak ve bunların nihayetinde, bilhassa Cengizli ve Osmanlı dönemlerinde İslamlaşması ve Türkleşmesini sağlamak üzere yollarını bölgeye çevirdiler. Eremeev, 11. yy'da Anadolu'ya giren Oğuz-Türkmenlerin (ve diğer Türklerden küçük toplulukların) toplam sayısını 500-700.000 olarak hesaplıyor. Moğol fethinin arifesinde sayıları belki bir milyon idi. Bunlar siyasi iktidarı ellerinde tutuyorlardı ve bütün bölgede yayılmış olan tek büyük (fakat kesinlikle en büyük olmayan) etnik topluluk idiler. Kırsal kesimde ve şehir ve kasabalarda bulunuyorlardı. Anadolu bir Türk karakteri kazanıyordu.[1065] Türkleşme coğrafya ve zaman olarak düz bir hatta gitmemiştir. Osmanlıları tartışmamızda Türkiye halkının etnik oluşumu meselesine döneceğiz (bkz. 11. Bölüm). Sıklıkla İslam'ın aykırı biçimlerinin bağlıları olan *gazi*leri, derviş ve göçebeleri zamanla *ahi*ler ve yüksek İslam kültürünün taşıyıcıları olan *ulema* takip etmiştir.

Alparslan'ın 1064 yılında ölen kanlısı Kutlumuş'un oğlu olan Süleyman, Anadolu'yu istila eden göçerleri (ismen) idareyi üstlenmişti. 1081'e kadar Ikonion/Konya ve Nikaia/İznik'i aldı; Konya sonunda Anadolu Selçuklularının başkenti oldu. Kendisini Sultan ilan etti, fakat 1086 yılında Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un Suriye'deki topraklarına tecavüz etmeye kalkınca, onun tarafından

---

[1064] Ashtor, *Social and Economic History*, s.211-221.

[1065] Eremeev, *Étnogenez*, s.83 vd.; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s.143-155. Bizans açısından göründüğü şekliyle fetih için bkz. Vryonis, *The Decline*, s.143 vd.

öldürüldü. Hanedan ancak Melikşah'ın ölümünden sonra 1. Kılıçarslan (1092-1107) tarafından tekrar kurulabildi. 1. Haçlı Seferi'nin, kısmen, yöneltildiği kimseler bu Anadolu Selçukluları idi. Buradaki Selçuklu hakimiyetine sadece yabancı düşmanlar değil (böyle bir düşman olan Bizans'ın tehdidi 2. Kılıçarslan'ın (1155/56-1192) Myriokephalon'da 1. Manuel'e karşı 1176'daki zaferiyle son bulmuştur), yerel Türk rakipler (ör. Danişmendliler) ve hanedan içi çekişmeler de köstek olmuştur. Selçuklular güçlerinin zirvesine Moğol istilasının hemen öncesinde, 1. Keykubat'ın (1219-1237) hükümdarlığı sırasında ulaştılar.[1066] Son Anadolu Selçuklu hükümdarı 1308'de öldü. O zamana kadar uzun süre gölgede kalmışlar ve yerlerini boy ve gazi kökenli yeni dinamik devletçikler (beylikler) almıştır. Farklı Selçuklu hanedanları Suriye'de (sultanlık için mücadelesi Berkyaruk tarafından önlenen Tutuş'dan (öl. 1095) gelmektedir) ve İran'daki Kirman'da (Kavurd'dan, öl.1073, gelmektedir) varlıklarını sürdürmüştür. Suriye Selçuklularının yerini 12. yy'ın ilk yarısında atabekler almış; diğeri ise 12. yy'ın son çeyreğinde isyancı Oğuz boyları karşısında çökmüştür.

Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Suriye'de Selçukluların yerini bir dizi atabek devletçiği aldı. Atabekler aslında Selçuklu şehzadelerinin lala ve korumaları, belli eyaletlerin de ismen yöneticisi idiler. Zamanla, hanedan çöktükçe, baktıkları bölgeleri kendi üzerlerine aldılar. Azerbaycan'ı 1136'dan Moğolların gelişine kadar yöneten ve son Irak Selçukluları tahtının arkasındaki kuvvet olan güçlü El-Digüz (veya El-Deñiz, bir Kıpçak gulamdan gelir, aşağı bkz.) ailesi, daha başarılı atabek devletlerine bir örnektir.[1067]

Diğer atabek devletçikleri veya boy beylikleri Doğu Anadolu'da Artuklular, Ahlat'ta Sökmenliler, Suriye'de Börililer ve Zengîler (Eyyubîler bunların himayesinde idi), Erbil'de Begteginliler, Fars'ta Salğurlular ve Anadolu'daki çok sayıda beylik (ör. Çobanoğulları, Danişmendliler, Mengücükler, vd.) idi.[1068]

[1066] Anadolu Selçukluları hakkındaki temel eser Cahen'indir, *Pre-Ottoman Turkey*. Aynı zamanda bkz. Gordlevskij, *Gosudarstvo*; Köymen, *Selçuklu Devri*.

[1067] Bkz. Bunijatov'un eseri *Gosudarstvo atabekov*, El-Digüz/El-Dengüz: < Oğuz dengiz > tengiz 'deniz'? Krş. *düğüz 'tam, mükemmel' (Clauson, *ED*, s. 48). El-Digüz'ün bir Kıpçak olduğu hatırlanmalıdır.

[1068] Bu devletçikler hakkında çok geniş bir edebiyat vardır. Kısa bir değerlendirme için bkz. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s.197-321.

Bugün hala Eski Kafkas ve İranî dillerin adacıkları, eski nüfusun dilsel izleri bulunsa da, Azerbaycan Selçuklular devrinde büyük ölçüde Türkleşmiştir. Oğuzlar beklendiği gibi öncü rolü oynadılar ve Azeri Türkçesi bir Oğuz dilidir. Oğuzlarla birlikte, başlangıçta gulam olarak, sonra daha geniş topluluklar halinde Kıpçaklar da vardı. Yer isimleri Kanglı, Karluk, Kıpçak gibi boy kökenlerini yansıtır. Türkleşmenin ilk aşamaları kuzeyde (Şirvan hariç) 11. yy'da, serhatlar (uç) ve sonra güneyde ise 12. yy'da başlamıştır.[1069]

HAREZMŞAH DEVLETİ

Sancar'ın gidişiyle oluşan güç boşluğu, Orta Asya'yı iki yeni güce açık hale geçirdi: Karahitaylar ve Selçukluların ismen bağlıları Harezmşahlar. 1120'lerin sonlarında, Karluk ve Kanglı göçebelerin çıkarttığı kargaşa ile köşeye sıkışan ismini bilmediğimiz bir Karahanlı Balasağun hükümdarı, göçebelere karşı yardım mukabilinde kendi mülkünü Karahitaylara sundu. Bu, Kitañ sığınmacıların bölgeye girmesi için bir bahane sağladı. Gür Han daha sonra Harezmşah Atsız'ı da (1127-56) kendi hakimiyetini tanımaya mecbur etti.[1070]

Yukarda geçtiği gibi, önemli ticaret merkezi Harezm 1042 yılında Selçuklu yörüngesine getirilmişti. Atsız, Melikşah'ın yakın çevresinde öne çıkan bir Oğuz gulamı olan Anuştegin'in (yakl. 1077-1097) soyundandı. Hizmetleri karşılığında Harezm maliyesinin denetimi ona verilmişti. Bölgenin valisi ise bir isyanda hayatını kaybeden, Kun kökenli bir gulam olan Koçkar oğlu Ekinçi (öl.1097) idi. Kabiliyetli bir asker ve sadık bir Selçuklu bağlısı olan Anuştegin'in oğlu Kutbeddin Muhammed Aybek (1097-1127), kendi hanesini İranî Harezmşah unvanı ile çağrıştırttı.

Onun oğlu ve halefi Alaaddin Atsız ise mahalli Kıpçak boylarını kendi hakimiyetine getiren başarılı seferler, Sancar'ı ona karşı çeviren saray desiseleri ve Selçuklulara karşı kendi siyasi gücünü yeniden kurmayı uman Halife'nin el altından teşviklerinin birleşimiyle, bir derece bağımsızlık kazanmaya çalıştı. Bu teşebbüs,

---

[1069] Guseynov, 1980, s.349-352.

[1070] Juvainî, yay. Qazvînî, II, s.86-88; Juvainî/Boyle, I, s.354-56; Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yay.), XI, s.81 vd.

sonucunda Atsız'ın oğlu Atlığ'ın Sancar tarafından öldürüldüğü ve Harezm'in geri alındığı bir Selçuklu saldırısına sebep oldu. Atsız, bir taraftan yine kendi yolunda gitmeye koyulurken, 1139'da Harezm'i geri aldı ve Sancar'a bağlılık sundu. İkisinin de bir diğerini Selçuklulara karşı dengeleyici olarak kullandığı ittifakın hala işlediğinin bir göstergesi olarak, Halife onun unvanını meşrulaştırdı. Atsız'ın manevraları şimdi daha bir akıllıca olmalıydı. Bir taraftan Sancar'a bağlılığını sunarken, bir taraftan da büyüyen Karahitay tehdidini onu zayıflatmak için kullanmak istedi. Selçukluların Katvan felaketinden sonra, Atsız'ın memleketi sadakatsizliğin intikamı olarak iki kez Sancar tarafından istila edildi (1143/4 ve 1147). Atsız teslim oldu ve sonra yıkıcılığına geri döndü, fakat çok ilginç şekilde Sancar'ın Oğuzlar karşısında düştüğü zor durumdan tam olarak faydalanmadı. Kendisi Sancar'dan 9 ay kadar önce öldü. Onun saltanatı, Batı Orta Asya ve Orta Doğu'ya hakim olacak güçlü bir devletin temellerini attı.[1071]

Onun halefleri İl Arslan (1156-1172) ve Alaaddin Tekiş (1172-1200), hanedan içi çekişmelere rağmen bölgede hanedanın durumunu güçlendirmek için çalışmaya ve etraftaki göçebe boylara karşı güçlü bir duruşu korumaya devam ettiler. Amaçları Selçukluların çöküşünden sonra İran'ın içine düştüğü büyüyen siyasi boşluğu kendi hakimiyetleri ile doldurmaktı. 1158'de Karlukların davetine icabetle, bir Karahitay bağlısı olan Semerkant'ın Karahanlı hükümdarı Celaleddin Ali Çağrı Han'ı yendi ve göçebelere topraklarını geri verdi. Horasan'daki Oğuz beylerinin kargaşa üreten mücadeleleri ve Orta ve Batı İran'daki siyasi keşmekeş içinde İl Arslan, önemli bir otorite kaynağı olmuştu. Bu, Atabek El-Digüz'ün hakimi bulunduğu Irak Selçukluları ile mücadeleye yol açtı. Harezmliler, bir El-Digüz ordusunu Sava'da yenmeleri (1167) ve Azerbaycan'ı talan etmelerine rağmen, kukla Selçuklu sultanlığını kendi denetimlerine alamadılar. 1171'de Karluklar tarafından yine Karahitaylarla savaşın içine çekilen hasta Ha-rezmşahın ordusu, Gür Han tarafından yenildi.

İl Arslan'ın kısa süre sonra ölümü, sonunda Tekiş tarafından kazanılan bir diğer kanlı taht mücadelesine yol açtı. Karahitayların rahat durmayan bağlısı Tekiş, Afganistanlı Gurlarla Müs-

[1071] Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s.38-72; Bosworth, *CHIr*, V, s.140-146; Bunijatov, *Gosudarstvo xorezmšaxov*, s.6-31.

lüman Şark üzerinde hakimiyet için çekişti. Doğu Kıpçakları veya Kanglılardan Yimeklerin (Kimek) Bayaʿut topluluğunun reisinin kızı ile evlenerek Kıpçaklarla bağlarını güçlendirdi. Eşi, unvanı *Tergen Hatun* ile biliniyordu. Pek çok Kıpçak Harezm hizmetine girdi. Fakat bunun iki ucu keskin bir kılıç olduğu görüldü. İran'da hakimiyet kurmasını sağlayan (ki, bunlar Halife ile arasını bozacaktır) ve son 'Irak' Selçuklusu 3. Toğrul'un 1194'de ölümüyle sona eren (yukarı bkz.) bir dizi zaferden sonra, 1194-95 kışında, büyük ölçüde kendi ordusundaki Kıpçakların karşı tarafa geçmeleri yüzünden Kıpçaklara yenildi. Bunun, onun halefleri için de bir zayıf nokta olduğu görüldü.[1072]

Alaaddin Muhammed (1200-1220) son Harezmşah idi. Şihabeddin'in (1203-1206) ölümünden sonra Gurlu tehdidinin azalmasıyla, Harezmliler Doğu ve Orta İran'a olduğu gibi, Maveraünnehr'e de kendi hükümranlıklarını kabul ettirdiler. Daha çok talihinin yaver gitmesinden faydalanan Muhammed, bu programı daha da ilerletmek istedi. Şimdi kendisini Karahitay gölgesinden kurtarmak için hazırdı. Mahalli hoşnutsuzluk ona 1207 civarında Buhara'da otoritesini kurmasını sağladı. Sonra, kendi efendisi Gür Han'a karşı gözleri açılan Semerkant (ve Buhara) Karahanlı hükümdarı Osman ile görüşmelere başladı. Gür Han ise Harezmlileri tam bir bozguna uğrattı ve Muhammed kendisi ya esir düşüp kaçtı, ya da ancak bir hile yaparak esaretten kurtulmayı başardı.

1208'de tekrar Horasan'a seferde idi ve 1210'da zayıflayan Karahitayları İlalmış bozkırında yenip *Tayangu*'yu ele geçirdi.[1073] Maveraünnehr'de Harezm hakimiyeti kuruldu ve Karahanlı Osman ile bir evlilik ittifakı gerçekleştirildi. Bu, Harezm mülkünün tam bağımsızlığını işaretler. Artık Muhammed'in damadı olan Osman, Semerkant'a dönmesine izin verilir verilmez Harezmşahla bozuştu. Burada bir halk ayaklanmasına katıldı, ele geçen tüm Harezmlileri öldürdü ve Gür Han'a tabi olma arzusunu ilan etti. Muhammed şehri aldı (1212) ve Batı Karahanlıların bulunabilen bütün fertleri de dahil, sakinlerinden 10.000 kişinin boynunu vurdurdu. Böylece Batı Türkistan'da Karahanlı hakimiyeti sona erdi.

[1072] Barthold, *Turkestan*, s.337-349; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s.73-147; Bunijatov, *Gosudarstvo xorezmšaxov*, s.38-62.

[1073] Türk. 'mabeyinci, kethüda' (Clauson, *ED*, s. 570), Karahitay ordu komutanının unvanı.

Bu arada, Nayman sığınmacılar Küçlük ve taraftarlarınca yapılan tahribat, Müslüman halkın isyanları ve ordularının Muhammed tarafından perişan edilmesiyle güçten düşen Karahitaylar, gittikçe zayıflıyorlardı. Gür Han'ın Nayman damadı Küçlük 1211 yılında, Cengiz'in Moğollarının 1218'de ilerleyişine kadar olmak üzere, Karahitay mülkünde (artık gözden kaybolan Doğu Karahanlıları da dahil) iktidarı ele geçirdi.[1074]

Çekirdek arazi Harezm'e ilaveten Maveraünnehr'in diğer kısımlarını, İran ve Irak'ı içine alan Muhammed'in imparatorluğu, gerçekte aceleyle bir araya getirilmiş, istikrarsız bir yapı idi. Onun başarıları, kendi kabiliyetleri ve askeri gücü kadar da veya bundan daha fazla, düşmanlarının dahili sıkıntılarından faydalanmasına dayanıyordu. Büyük ölçüde, güvenilmez boy unsurlarına dayanan askeri gücü şüpheli idi. Yerli nüfusun, askerleri yağma ve talan yapan Harezmşah'a düşkünlüğü öyle çok değildi. Dolayısıyla, Moğol saldırısı ile yüzyüze geldiğinde bu devletin böyle hızlı çöküşünde şaşılacak bir şey yoktur.

Parlak bir mahalli İran-İslam kültürü üreten İranî Harezm, bozkır halklarıyla yakın iktisadi ilişkilerin sonucu olarak, belki diğer bölgelerden daha fazla Türkleşmeye maruz kalmıştır. Dilsel Türkleşme 11-13. yy'larda, yani Selçuklu ve Harezmşah idareleri döneminde gerçekleşmiştir.[1075] Moğol döneminde de Türk kültürünün önemli bir merkezi olmuştur.

MOĞOL FETHİ ARİFESİNDE TÜRK HALKLARI VE KÜLTÜRÜ

Karahanlı ve Selçuklu devletleri gerçek anlamda ilk Türk-İslam siyasi yapılarıydı. İkisi de (Selçuklu denetimindeki Anadolu ve bazı Arap toprakları hariç) güçlü bir İranî zeminde Türk ve İslam kültürlerinin harmanlanmasını temsil etmiştir. Selçuklu edebi kültürü de (önemli sayında Farsça konuşanın göç ettiği Anadolu'daki Selçuklular da dahil) buna uygun olarak büyük ölçüde İranî idi.[1076] Oğuzlar üzerindeki derin İran etkisi Orta Asya'da

---

[1074] Bosworth, *CHIr*, V, s.192-194; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s.144-229; Buniyatov, *Gosudarstvo xorezmšaxov*, s.70-87, 128 vd.

[1075] Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.116.

[1076] Cahen, *Pre-Ottoman*, s.50, 248-253, 257.

iken başlamıştır. Kaşgarlı, belirttiğimiz gibi, *"Oğuzlar İranîlerle karıştıkları zaman pek çok Türkçe kelimeyi unuttular ve yerlerine Farsçalarını aldılar"* demektedir.[1077]

Arap abecesinin yanında Uygur yazısını da içeren eski Türk gelenekleri olan Karahanlılar, Türk edebi geleneğinin erken dönem dinçliğinin delillerini sunarlar.[1078] Arapça yazan Kaşgarlı Mahmud'un engin Türkçe gezintisine ilaveten, yeni, Türk-İslam kültürünü temsil eden eserler de vardır. Bunun misalleri, Kaşgarlı'nın çağdaşı Yusuf Has Hacib'in, İslami 'prenslere ayna' tarzının Türkçe bir örneği olan *Kutadgu Bilig*'i ve İslami bir ahlaki-öğretici eser olan Ahmed Yüknekî'nin *Atabet ül-Haqayıq*'ıdır. Bir de, Ahmed Yesevî gibi kişiliklerle özdeşleşmiş tasavvuf edebiyatı vardır (ör. Yesevî'nin *Divan-i Hikmet*'i).

Kaşgarlı Mahmud ve diğer Müslüman yazarların sunduğu manzara, belki de gerçekte Türkleşmenin son aşamalarında bulunan bir yerleşik Orta Asyalı İranî nüfustur. Doerfer'in kendilerinden Halaçları getirdiği, toprakları İsficap'tan Balasağun'a uzanan Arğular, çok büyük ihtimalle bu şekilde Türkleşmiş bir Soğd halkı idi.[1079] Özellikle yerleşik toplumların yüksek kültürlerini bozkıra taşıyanlar olarak, uzun süre Türk kültüründe önemli bir rol oynayan bu İranî-Türkler (Soğdlular, Harezmliler), aynı zamanda etkilemeye de devam ettiler. Hem İslam'ın kalbgahında, hem de çevre memleketlerde siyasi seçkinler Türklerden oluşmaya başladı. Samanîlerin, siyasi talihleri döndüğü zaman İran milli duygularına hitap etmeleri kaale alınmadı. Karahanlılar Müslüman ve kabule şayan idiler. Barthold'un belirttiği gibi, İslam etnik yargıları bertaraf ederek Türkleşme sürecine yardımcı olmuştur.[1080] Türklerin kalabalık olduğu (Maveraünnehr, Azerbaycan ve Anadolu'nun önce sınırları, sonra içi) ve yönetici seçkinleri oluşturduğu yerlerde Türkleşme gerçekleşmiştir.

[1077] Kâšġarî/Dankoff, I, s.115.

[1078] Bombaci, *Letteratura*, s.87-115, 208; Xajitmetov, Kedrina, *Istorija*, I, s.62-81. Karahanlıların tabii ki İranî etkiye bağışıklıkları yoktu. Belirttiğimiz gibi, hanedan, Türk milli kahramanı Alp Er Tonga olarak teşhis edilen, Şehname'nin geleneksel figürlerinden birisi olan Afrasiyâb'ın sülalesi olarak biliniyordu. Kâšġarî/Dankoff, I, s.92; Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.79.

[1079] Kâšġarî/Dankoff, I, s.83, 84; Krippes, 1991, s.69, 76; Doerfer, 1987, s.107-113.

[1080] Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.77.

Kaşgarlı Mahmud'da Geçen Türk Boyları

Alka Bölük (Oğuz), Aramut, Afşar (Oğuz), Basmıl, Başgirt, Bayat (Oğuz), Bayundur (Oğuz), Beçenek/Peçenek, Begtili (Oğuz), Bulğar, Bulak, Çaruk, Çarukluğ (Oğuz), Çepni (Oğuz), Çömül, Çuvuldar (Oğuz), Edgiş/Egdiş, Elke Bulak, İvä/Yivä (Oğuz), Eymür (Oğuz), İgdir (Oğuz), Kençek (Türkleşmiş), Köçet/Küçet, Oğrak, Oğuz, Kara Bölük (Oğuz), Karluk, Kay, Kayığ (Oğuz), Kıfçak (Kıpçak), Kınık (Oğuz), Kırgız, Salğur (Oğuz), Tangut (!), Tatar, Tavgaç (!), Töger, Tutırga, Tuhsi, Türkmen (= Oğuz), Ula Yondluğ, Uygur, Üregir/Yüregir (Oğuz), Halaç, Yabaku, Yağma, Yazğır (Oğuz), Yemek.[1081]

Kaşgarlı, bunlardan Çömül, Kay, Yabaku, Tatar ve Basmılları kendi dillerini konuşan *"fakat Türkçe'yi de bilen"* göçerler arasında kaydeder. Bozkırdaki Türkleşme süreci, özellikle komşu Moğol boyları arasında uzun süredir devam ediyordu. Etnik kökenleri bilinmeyen Basmıllar, tıpkı Tatarlar gibi, Göktürk Orhon Kağanlığı'nın parçası idiler. Kaylar bir Ön-Moğol dili konuşuyordu. İsimleri Türkçe ile açıklanabilen Yabakular da bir Moğol aidiyette olabilirler.[1082] Kaşgarlı, sadece Türkçe'yi bilen ve İranîlerle karışmayan Türklerin 'en kibar' Türkçe'ye sahip olduklarını vurgular. İki dilliler ve (kesinlikle Türk olmayan) şehir halkıyla karışanlar *"belli bir geveleme"* geliştirmişlerdir.[1083] Şehirliler bozuk konuşuyor olabilir, ancak bu kaynağın gösterdiği gibi, eğilim güçlü şekilde Türkleşme yönünde idi.

Fahreddin Mübarekşah'ın Kaydettiği Türk Boyları

Moğol istilasının arifesinde Fahreddin Mübarekşah, *Tarih* adlı eserinde Orta Asya Türk boylarının bir listesini derlemiştir. Liste pek çok kaynağın bir telifidir. Yine de faydalı bir değerlendirme ve Kaşgarlı'nın verilerine paralellikler sağlar: "T^{u}rk, Y^{i}m^{e}k, Qırğız (qîrqîz), Q^{a}rlu^{x}, Ç^{i}k^{i}l, *Eymür (ânmw), X^{a}rl^{u}x (=Qarlux), Q^{i}n^{i}q, Yâğî, Selük (nüsh. Sâlûk), X^{a}l^{a}c, Oğ^{u}z, X^{ı}ṭâ, Ğâyı, Ûrûs, Qay, Ûrân,

---

[1081] Bkz. Kâšğarî/Dankoff, III, s.238-243 ve Dankoff, 1972, s.29-35.

[1082] Clauson, *ED*, s. 874-5: *yapâqu* "dolaşmış saç veya yün, tüyleri uzamış ve dolaşmış hayvan, tay" krş. Moğ. *da^{c}a*ġ*a(n)* "iki yaşındaki tay."

[1083] Kâšğarî/Dankoff, I, s.83. Örneğin isimlerinin gösterdiği gibi, büyük ölçüde İranî olması gereken Kençek, Soğdak ve Argular.

Tᵘxsi, Tⁱbᵃt, Qᵃra Tⁱbᵃt, *äᵃqlâbî (! Nüs. āqᵘlây), Kⁱmcî, Kîmäk, Xᵃzᵃr, Qᵃra Xᵃzᵃr, Xⁱfcâq, Altı Kᵘcät, Peçenek, ᶜ.ğul, Sᵃtˡq, Sûtᵘq, Tatar, Qara Tatar, Qanglı, (nüs. qnqlî), Bârğu, Ğᵘz, Qarâğûr, Toğuz Oğuz, Yağma, Erekün (ᶜrâkᵘn), Qᵃyˡq, Sᵃlğır, Yᵃzğır, Rûkᵘr, Bayındur, Ala Yundlıq, Oğur, Tᵘğrᵃq, Bᵃyât, Tûtᵘrğâ, *Dur-Çer-tan, Sᵘwîq, Yabâqû, Afşâr, B.krⁱz, *Itaba, Atqûq, Lᵘᶜᵘztarâ, Orᵘl, *Ölberlig, Bâsmıl, İl Bᵃrsxân."[1084] Bu boy isimlerinden bazılarına Göktürk, Uygur, Karahanlı ve Oğuz tarihlerinden aşinayız. Diğerleri, tarihlerini 8. Bölüm'de ele alacağımız Kıpçak birliğine aittir. Kalanları ise ya tahrif edilmiştir, ya da teşhis edilememektedir.

Moğol istilasının sebep olduğu şumûllü değişikliklere gelmeden önce, Batı Avrasya'daki Türk halklarının tarihlerini incelememiz gerekiyor.

[1084] Mubârakšâh, yay. Ross, s.47.

8. BÖLÜM
GÖKTÜRKLERİN BATI AVRASYA'DAKİ VARİSLERİ

Batı Göktürk kağanları, kimileri uzun süredir Karadeniz-Hazar bozkırlarında bulunan ve kimileri de buraya Göktürklerce veya onların faaliyetlerinin sebep olduğu göçlerle getirilen boylardan güçlü bir birliğe biçim vermişlerdi. Yukarda geçtiği gibi, kağanlar Bizans ile ortak düşman olan Arap Halifeliği'ne karşı bir ittifak geliştirmişlerdi. Ancak 7. yy ortalarına doğru Batı Avrasya'daki Göktürk gücü yıkılışa geçti. Doğuya doğru çekildi ve zamanla, ilerleyen T'ang'lara teslim oldu. Cenazesinde hemen gelen iki varis devlet bıraktı: Hazar ve Bulgar kağanlıkları. Bu iki göçebe siyasi yapı kısa süre sonra Karadeniz bozkır bölgesinde hakimiyet için mücadeleye kilitlenecektir. 670'lerin sonlarına doğru bundan Hazarlar muzaffer çıkmışlardır.

HAZAR KAĞANLIĞI: Köken Meselesi

'Hazar' budun adı pekçok kaynakta ve biçimde görünür: Arap. Fars. *xzr* (= *xazar*), İbr. *xazar, xozar, qazar*, Sür. *Kazârâye*, Biz. Χάζαροι, Slav. Козаръ, Козарь, Козарин, Козары vb., Gürc. *Xazar-i*, Erm. *xazir'k'*, Lat. *Chazari, Chaziri, Gazari, Caziri,* Mac. *Kazar, Kazár, Kozár,* Çin. *Ho-sa* (ġât-sât, muhtemelen İranî bir aracı var[1085]), *K'o-sa* (k'ât-sât) < Türk. **Qazar*?[1086] Németh bunu, muhtemelen *kez-* 'gezmek, dolaşmak, çapraz geçmek' fiilinin damaksıl biçimi olan *qaz-* 'avarece, serserice gezmek' fiilinden getir-

[1085] Ligeti, *A magyar nyelv*, s.355.

[1086] Bkz. Golden, *Khazar Studies*, I, s.123-125.

mektedir. Anlamca yardımcı olmasına rağmen bu formül, bilhassa belirsiz *qaz-* biçimi ile pekçok sorun çıkartır.[1087]

Yakın zamanlarda *Qazar*'ın, içinde güçlü bir T'ieh-lê veya Uygur bağlantısını gizleyen, daha önce Uygurlardan aşina olduğumuz ve Uygur oyma yazılarında geçen (Şine Usu, Tes ve Terxin metinleri) bir boy veya kişi ismi olan *Qasar*'ın bir Oğurca şekli olduğu öne sürüldü. Bazin örneğin, bu yazıtlardaki Qasarları bir yer adı, bir Toquz Oğuz/Uygur boyu olan Qasar, kişi ismi Qasar (Uygur ve Moğollarda geçer) ve saldırgan bir köpek türünü anlatan Moğol ödünç kelimesi ile ilişkilendirir. Bu kelimeyi Türk. *qas-* 'zulmetmek, korku salmak, baskı kurmak' kökünden getirir: *Qa-sar* 'tahrip ediciler.' Ona göre Hazarlar, bir kısmı 555'ten önce batıya göçen bir Uygur topluluğundan idi. Bazin onların 'Hun-Bul-gar' tipi bir dil konuştuklarını düşünür.[1088]

Róna-Tas *Qasar*'ın esas şekil olduğunu kabul ederek (*Qazar* sonraki bir Oğurca gelişmesidir), *Qazar/Qasar*'ın Orta Fars. *Kesar* ve oradan İç Asya'ya geçen (krş. Tibet. *dru-gu Ge-sar* 'Türk Gesar') *Caesar* unvanından geldiğini öne sürmüştür.[1089] Ancak Qasar'dan getiren varsayımla ilgili hayli sorun vardır. Bu yüzden Senga, Kosa/Qasar üzerine verileri tahlil etmiş ve bunun bir budun adı değil, Toquz Oğuzların Ssŭ-chieh/Sikari boyunun başkanının soyadı olduğu sonucuna varmıştır. Bunlara ve kronolojiye dayanarak, Uygurların arasında Hazar kökeni aramanın 'makul olmadığı' sonucuna ulaşmıştır.[1090]

Her halükarda *Qasar* kişi ismi Uygurlar ve Moğollar arasında ve Hazar çevresinde geçmektedir (krş. Ç'at' Kasar, Hazar hakimiyetindeki topluluklardan Kuzey Kafkasya Hunlarının üst düzey bir prensi olan Awç'i T'arxan'ın kethüdası). Bu isimlerin anlamı belli değildir. Moğolca (Kalmuk *xasr noxä* 'av köpeği') ve Memluk Kıpçakçasında (qasarlar 'jamᶜ al-kilâb', yani köpek sürüsü) eşanlamlı olarak gözüküyorlar.[1091] Bu yüzden, Hazar etnik oluşumuyla

---

[1087] Németh, *HMK*, s.37, 238; Golden'da tartışılmıştır, *Khazar Studies*, I, s.124-133. Clauson, *ED*, s. 757, sadece *kez-*'i kaydeder.

[1088] Bazin, 1981-82, s.51-71.

[1089] Bkz. Róna-Tas, 1982b, s.349-380; 1983, s.126-133; 1983a, s.42-44.

[1090] Senga, 1990, s.61-63.

[1091] Golden, *Khazar Studies*, I, s.174; Ramstedt, *Kalmück. Wtrb.*, s.35, 36, 171; At-Tuḥfat/Fazylov, f.85a/s.248.

ilgili olarak, kendilerini adlandırdıkları siyasi-budun adında çok az güvenilir ipucu vardır.

Hazar köklerini açıklayan değişik varsayımlar ileri sürülmüştür. Hazarlar = 1) Akatzir/Akatirler,[1092] 2) Başta yönetici tabaka olarak Batı Göktürklerinin bulunduğu, Oğur boyları, Sabirler ve diğer unsurlardan oluşan bir boy birliği,[1093] yani Altın Orda içinde yönetici Moğol topluluğunun durumunu andırır bir şey, 3) Türkleşmiş Ugorlar olan Sabirler,[1094] 4) Uygurlar, yani Qasarlar,[1095] 5) Sabirler ve diğer göçerlerle bir birlik oluşturdukları Kafkasya'ya göç eden (5. yy sonu-6. yy başı) Eftalitler.[1096]

Sahip olduğumuz kıt dil verisi de semereli değildir. Değişik kaynaklara dağılmış halde bulunan 50'den fazla Hazar unvanı, kişi ismi, yer ismi, vs. çoğu Türkçedir (ör. Alp ilut'uêr [alp il-tewer < alp il-teber], Alp T'arxan, Beg, bwlşsy [= *Boluşçı], τζιτζάκιον [< çiçek], İr-Tigin, Jabğu, xâqân [qağan], Xat'irlit'bêr [<qadır ilteber], Σάρκελ [Sarkel veya Şarkil vb.]).[1097] Bu unvanların çoğunun (kağan vb.) Türkçe dışı kökenli olduğu ve İç Asya halklarının ortak siyasi-idari kelime hazinesinin parçaları olduğu akılda tutulmalıdır. Pekçok Hazar ismi İranî olabilir. Diğerleri ise açıklama beklemektedir.

Farklı kaynak geleneklerinin zorlukları göz önüne alınınca, 'Türkçe' malzeme bile kolay tahlile gelmiyor. Hazarlar Ortak Türkçe mi, yoksa Oğurca mı konuşuyorlardı? İstahrî "*Bulgarların dili Hazarların diline benzer*" der (başka bir yerde de kendisiyle çelişir).[1098] Bîrûnî, Bulgar ve Savarların (yani İdil Bulgar'da konuşulan Sabirce) dilinin "*Türkçe ile Hazarcanın karışımı*" olduğunu söyler.[1099] Bunun Türkçe ile Hazarcayı bir sıraya koyduğu görülü-

---

[1092] Henning, 1952, s.502-506; Gadlo, *Étničeskaja ist.*, s.59-66; Pritsak, 1978, s. 261-3 (fakat bir Göktürk bileşeniyle).

[1093] Németh, *HMK*, s.204; Czeglédy, 1983, s.104-106; Golden, *Khazar Studies*, I, s. 53.

[1094] Artamonov, *Ist. xazar*, s.43, 68, 76, 78, 115, 127.

[1095] Dunlop, *History*, s.34-40.

[1096] Ludwig, *Struktur*, s.24 vd.

[1097] Bkz. Golden, *Khazar Studies*, I, 4. Bölüm; Ludwig, *Struktur*, s.355-361 ve İbranice Hazar Kiev mektubundaki veri, Golb, Pritsak, *Khazarian*, s.35-43.

[1098] al-Iṣṭaxrî, yay. de Goeje, s.222, 225.

[1099] al-Birûnî, *Aṯâr*, yay. Sachau, s.41-42.

yor. Süryani kaynaklarında korunan, kökünü Bizans geleneklerinin Orta Farsça çevirilerinden alan Hazar ve Bulgarların aslı ile ilgili etnik türeyiş destanı, Hazarların isim veren atası Xazarîg'i, bir diğerinin adı Bulgariôs/Bulgaris olan üç kardeşten biri olarak sunar.[1100] Eğer Macarcadaki Oğurca unsurların bir kısmı kesin şekilde Hazarca veya Hazar-Kabarca'ya atfedilebilirse, bu önemli bir delil oluşturacaktır. Fakat bu sorun henüz çözülmüş olmaktan uzaktır.[1101] Yine de, bu tevile müsait kanıtın sonucu olarak, bazı bilginler Hazarların Oğurcanın bir biçimini konuştuklarını düşünmektedirler.[1102] Gerçekte bu konudaki verilerimizin büyük kısmı tarafsızdır. Bir Oğur temeli kurmak için kullanılabilecek birkaç tabirin (ör. Şarkil, eğer gerçek okunuşu bu ise) kendisi değişik yorumlara açıktır. Üstelik, Hazar'da Ortak Türkçe ve Oğurca pekçok Türk dilinin konuşulduğu ve bunun sonucu olarak kaynaklarımızın sadece bir toplulukla ilgili şu veya bu bölgesel lehçeyi yansıtıyor olabileceği de unutulmamalıdır. Şu anda bu soru cevaplanamıyor. Antropolojik veri, bir yerde birisi, diğerinde öbürü baskın gelen moğolsu ve avrupai unsurları olan bir nüfus gösteriyor. Görünen şey, (genellikle anahtar, stratejik yerleri tutan) kendi çekirdek boyları ile İç Asyalı bir yönetici tabakanın dış görünüş itibariyle çok daha az bir nüfusu yönettiğidir.[1103] Batı Avrasya'da buna sıkça rastlanmakta idi.

Kaynaklarımız Hazar siyasi yapısının ortaya çıkışının açık bir tasvirini yapmıyor. Onları 6. yy'dan önce Batı Avrasya bozkırlarına yerleştiren, zaman çelişkili pekçok gönderme vardır. Fakat, içinde bunların geçtiği, Göktürklerin gelişinden önceki döneme dair bu haberler (büyük ölçüde Sâsânî geleneklerine dayananlar da dahil), sonraki nüshalarda *Hazar* budun adı daha önceki birçok göçebe topluluğunun yerini alma eğiliminde olduğu için, dikkatle gözden geçirilmelidir.[1104] Edebi gelenekte Hazarlar, yerleşik top-

---

[1100] Marquart, *Streifzüge*, s.484-485; Michael Syrius/Chabot, II, s.364; Bar Hebraeus/Budge, I, s. 84; Dunlop, *History*, s.5; Czeglédy, 1961, s.244.

[1101] Krş. Halasi-Kun, 1975, s.155-210; Ligeti, *A magyar nyelv*, s.531-534.

[1102] Krş. Benzing, *PhTF*, I, s.691; Baskakov, *Vvedenie*, s.237-238. En yeni eserlerden, bkz. Ligeti, *A magyar nyelv*, s.475-489.

[1103] Ševčenko, 1980, s.158-159, 164.

[1104] Dunlop, *History*, s.20-21, onları 531 civarında bölgeye yerleştiren bazı haberlere biraz itibar etme eğilimindedir. Fakat bu, bir Sabir akınının kolay yoldan zaman çelişkili olarak Hazarlara hamledilmesi olacaktır.

lunu istila eden olağan göçerler haline gelmişlerdir. Bu ismi taşıyan bir boyun veya boy topluluğunun göçü veya oluşumu üzerine somut bilgimiz yok.[1105] Ancak Göktürkler kesin olarak sahnede iken, belli bir güvence ile Hazarlardan bahsedebiliyoruz. Burada da bunların ismi, efendileri Göktürklerden ayrılmadan geçiyor. Gerçekten de, onların 602-628'deki Bizans-Sâsânî savaşlarında Herakleios'un (610-641) müttefiki olan önderleri özel olarak *Yabgu Kağan* olarak kaydediliyor = Pehlevi (*Sin*)*jêpîk* = Arap. *Sinjibû* Erm. *Jebu Xak'an* = Gürc. *Jibġu*. Bu Biz. Ζιέβηλ, Σιλζίβουλος (*Sir Jabğu*) Σπαρζευγοῦν (İşbara Jabğu) ile aynıdır.[1106]

Hazar'ın kuruluşunu tespit çalışmalarında, Göktürklerin bölgeyi fethi ile önceki hakim Sabir birliğinin yeniden teşkilatlandırılması ve Hazarların onlardan neşet etmesi en muhtemeli gözüküyor. Bunun bir iması, Hazarlara Türkçe'de **Sabîr*, Farsça'da ise *Xazarân* dendiğini söyleyen Mes'ûdî'nin kaydında vardır.[1107] Bu Hazarların kim ve çıkış noktalarının neresi olduğu sorusu cevapsız durmaktadır. Sabirlerin bir uruğu veya alt-topluluğu veya Göktürklerin getirdiği bir topluluk olabilirler. Şartlar ne olursa olsun, Hazarların bölgesel bir büyük güç olarak çıkışı Göktürk Kağanlığı çerçevesinde olmuştur.[1108]

Hazar Devleti

Batı Göktürk İmparatorluğu gerileyip sonunda 7. yy ortasında çökerken (659), Hazarlar ve onların Karadeniz-Hazar bozkırlarına hakimiyetteki rakipleri Bulgar birliği, tam olarak ortaya çıktılar. Aralıklarla süren Hazar-Bulgar savaşlarının On Oklar içinde Nu-

---

[1105] Süryani geleneği onları İmparator Maurikios (582-602) zamanında 'İç İskitya'dan 'Alanların ülkesi Barsâiliâ'ya (krş. sonradan İdil Bulgarlarıyla ilgili olarak geçen, Kuzey Kafkasya'daki *Barsul/Barçul boyu) getirmektedir, Bar Hebraeus/Budge, I, s.84; Golden, *Khazar Studies*, I, s.143-147. Bu efsane bütünüyle tarihi ise, bu onların T'ieh-lê isyanı sırasında buraya göçüne işaret ediyor olabilir. Fakat bu sadece tahmindir. Ludwig, *Struktur*, s.24-68, onların aslında Horasan'da yaşayan, 500 yılı civarında Kuzey Kafkasya–Aşağı İdil bozkırlarına göç eden Eftalit birliğinin üyesi oldukları kuramını ileri sürmüştür.

[1106] Golden, *Khazar Studies*, I, s.187-190.

[1107] al-Masʿûdî, *Kitâb at-Tanbîh*, yay. de Goeje, s.83.

[1108] Ligeti, *A magyar nyelv*, s.332, 356, Hazarların zaten oluşmuş bulunan bir birim, bağlıdan ziyade müttefik olduğunu düşünerek, bu süreçteki Göktürk rolünü azaltma eğilimindedir.

shi-pi ve Tu-lu'ların (Artamonov tarafından Bulgarların Доулo - Dulo- uruğu ile özdeşleştirilir) mücadelesinin bir uzantısı da olabilir. Artamonov, Nu-shi-pi'lerin mağlup kağanı I-p'i-shê-kuei'nin 651 civarında Hazar topraklarına gelerek bu birliğin yönetici hanedanını kurduğunu ileri sürmüştür.[1109] Artamonov bu tahminini, *Ḥudûd*'daki Hazar *"kralları... Ansâ'nın torunlarındandır"* kaydındaki bu kelimeyi A-shih-na'nın tahrif edilmiş bir şekli olarak yorumlayarak desteklemiştir. Burada pekçok sorun vardır. Her şeyden önce A-shih-na'nın nasıl okunacağından emin değiliz. Pekâlâ, *Arşila'nın karşılığı da olabilir (bkz. 5. Bölüm). Minorsky bu okumadan rahatsız olup ᶜnsâ'da ᶜyşâ, yani *işâ(d)*'ın bozulmuş biçimini görmek istemiştir.[1110] Bu ise ancak 'kral' ile alt yönetici (şad, beg veya yilig) kastedildiği zaman doğru olabilir. Maalesef, elimizdeki verilere dayanarak bu sorunu çözemiyoruz. Yine de, kağanlık makamı ve Hazarların Göktürk çağında bu unvanı taşıyan bir hükümdarla yakın ilgilerinin, onların yönetici ailesinin Göktürk hanedanı çıkışlı olduğunu kuvvetli bir şekilde akla getirdiği vurgulanmalıdır. Bu, bozkırdaki tek meşruiyet kaynağı olabilirdi. Bu yönetici uruktan kimi unsurların varlığının Hazar devletleşmesinde bir etken olması muhtemeldir. Hazarların dış dünya ile ilişkilerinin doğası da aynı derecede önemlidir. Bizans ve Sâsânî İran'ın ve daha önemlisi bu ikincisinin dinamik takipçisi Arap halifeliğinin sınırlarında bulunan Hazar, Akdeniz dünyasının en büyük iki yerleşik gücü ile yakın temas halindeydi. Hazarlar aynı zamanda en önemli doğu-batı ticaret yollarında köprübaşını tutuyorlardı. Yerleşik dünya ile bu yakın siyasi ve iktisadi ilişki modeli, Hazar devletinin palazlanmasının arkasındaki itici güç idi.

7. yy ortasındaki Hazarlara dair erken kaynaklarımız onları Kuzey Kafkasya'daki, yerleri belirsiz kalan, muhtemelen boy kökenli iki kentsel merkez olan Belencer ve Semender ile özdeşleştirirler.[1111] 642-737 döneminde bu bölge, ara sıra ateşkeslerle duran

---

[1109] Pritsak da, 1952, s.55, Tu-lu = Dulo'ya inanır; Artamonov, *Ist. xazar*, s.170-171. I-p'i-shê-kuei'nin işleri hakkında bkz. Chavannes, *Documents*, s.4, 32, 33, 58, 59, 265, 266.

[1110] *Ḥudûd*/Minorsky, s.161-162 ve 1972 baskısındaki yorumları, s.LXIX, yay. Sotoodeh, s.193.

[1111] Krş. Magometov, *Obrazovanie*, s.26-60; Fëdorov, *Rannie tjurki*, s.111, 112, 118-125.

hemen hemen sürekli Arap-Hazar savaşlarına sahne olmuştur.[1112] Bu mücadelenin amacı Kafkasların, özellikle de göçebelerin Güney Kafkasya'ya geçmekte kullandıkları ve oradan da Kuzey Mezopotamya ve Anadolu'ya yıkıcı akınlarını gerçekleştirdikleri önemi büyük geçitlerin denetimini ele geçirmekten başka bir şey değildi. Güney Kafkasya, Hazar saldırılarının darbesini çekiyordu.[1113]

Bu akınlar, yerleşik komşularının savunmalarını sınayan ve stratejik bölgelerin denetimini almak isteyen göçebelere özgü idi. Bunlar toprak fethi için yapılan savaşlardan değildi. Bu akınlar boy birliğini korumak için bir derece gerekliydi. Toplanan ganimet, 'Kuzey Kafkasya Hunları' gibi egemenlik altındaki halklar üzerinde hanedanın denetimini pekiştirmekte önemli bir unsurdu. Ancak Hazarlar hassaten saldırgan taraf olarak görülmemelidir. Batıda Kuzey Afrika üzerinden İspanya'ya, doğuda Orta Asya içlerine doğru genişleyen, Bizans'a yıllık akınlar yapan ve İstanbul'un Akdeniz sahillerindeki mülklerini ele geçirmiş bulunan Emevîlerin yönetimindeki Araplar da biraz aç gözlü idiler. Hazarların elindeki Kuzey Kafkasya bölgeleri de ciddi kayıplara uğradı. Mes'ûdî, Arap hücumlarının baskısından dolayı Hazarların başkentlerini Semender'den Aşağı İdil üzerindeki Atıl/Etil kentine taşımak zorunda kaldıkları yorumunu yapar.[1114]

Hazarlar ara sıra Bizans'ın da tedirgin müttefikleri idiler. Kırım ve Batı Gürcistan/Abhazya'da bu ikisinin arasında ihtilaflı yerler vardı. Fakat İstanbul ve Atıl/Etil, Göktürk çağından ve daha önemlisi jeopolitik değerlendirmelerden kaynaklanan işbirliği gelenekleri ile birleşiyordu. İkisini de etkin şekilde baskı altında tutan ortak düşmanları olan Halife vardı. Bizans imparatoru 3. Leon'un (717-741) oğlu ve halefi Konstantinos'un 732 yılında Hazar kağanının kızı Çiçek[1115] ile evlenmesi bu ittifakın gücünü pekiştirdi.[1116] Barbarlara (doğu ve batıdaki) çok nadir verilen bir

---

[1112] Dunlop ayrıntıları mükemmel şekilde tartışmıştır, *History*, s.41-87; Artamonov, *Ist. xazar*, s.202-233; Gadlo, *Étničeskaja ist.* S.156-170; Noonan, 1984, s.177-201.

[1113] Bunijatov, *Azerbajdžan*, s.107-113; Ter-Gevondjan, *Armenija*, s.85-88.

[1114] al-Masᶜûdî, *Murûj*, I, s.211-212; Noonan, 1984, s.197-201.

[1115] Clauson, *ED*, s. 400-401.

[1116] Theophanes, yay. de Boor, I, s.409-410; Moravcsik, 1931, s.71-76.

taviz olan bu evlilik bağları, Bizans tarafında teveccühün (veya ihtiyacın) özel bir işareti idi.

Arap-Hazar ilişkilerindeki bu ilk, savaş dolu aşama Emevî komutanı Mervan'ın (daha sonra halife) 737 yılında Kağan'a karşı dramatik zaferi ile noktalandı. Kağan İslam'ı kabul etmek zorunda kaldı.[1117] Bu kabul, Arap askerlerinin Hazar toprakların kalış süresinden birazcık daha uzun olarak, kısa süreli idi. Araplar Güney Kafkasya'nın çoğu üzerindeki kazanımlarını korumayı başardılar. Her halükarda burası ciddi bir tehdide maruz kalmadı. Hazar akınları yıkıcı ve bozucu idi, fakat toprak işgal edilmiyordu. Müslümanlar ise hakimiyetlerindeki sahayı Bâb el-Ebwâb/Derbend'in (Derbend-i Xazarân) ötesine taşıyamadılar. 732 yılında Franklarca Fransa'da durdurulan Araplar, yayılma enerjilerinin son sınırlarına ulaşıyorlardı ve Orta Asya'da Türgeş (737) ve Çinlilere (751) karşı muzaffer olmalarına rağmen, etkin iktidarları Maveraünnehr'in güney sınırının ötesine çok geçmiyordu (bkz. 5. Bölüm).

Batı Avrasya tarihinde çok önemli olan Arap-Hazar ilişkileri, şimdi pekçok değişikliklere uğradı. 760'da 'Arminiyya'nın Arap valisi bir Hazar prensesi olan 'Xâtûn' ile evlendi. Bunun ölümü, 762-764 yıllarındaki Hazar akınları için bahane teşkil etti.[1118] Hazarlar, 780 yılında Araplara karşı destek isteyen K'art'li (Gürcü) prensi Nerse'ye yardımda isteksiz davrandılar. Altı yıl sonra ise, Kağan'ın torunu olan Abhazyalı Leon'u, başarılı geçen Bizans egemenliğinden sıyrılma teşebbüsünde etkin şekilde desteklediler.[1119] 798/9 yılında Müslümanların elindeki Güney Kafkasya'ya son büyük Hazar akını gerçekleşti.[1120] Bir bütün olarak ise, özellikle bir önceki devirle karşılaştırıldığında, bu dönem bir barış ve artan ticari ilişkiler dönemi idi. İdil-Hazar ticaret ağı üzerindeki Hazar ülkesi, 762'den sonra hızla genişleyen Abbasî ticaretini Avrupa'ya bağlayan önemli bir kanal idi.[1121] Askeri tehditler artık

---

[1117] Ibn Aʿṯam al-Kûfî, yay. Khân, VIII, s.71-74; Dunlop, *History*, s.81-84.

[1118] Czeglédy, 1960, s.75-88; Łevond/Arzoumanian, s.125-126; al-Yaʿqûbî, *Taʿrîx*, yay. Houtsma, II, s.446.

[1119] *K'art'lis C'xovreba*, yay. Qauxč'išvili, I, s.251; Javaxišvili, *K'art'veli eris ist.*, II, s.82, 92-93.

[1120] Aṭ-Ṭabarî, yay. Ibrâhîm, VIII, s.270.

[1121] Wink, *Al-Hind*, I, s.35; Ashtor, *Social and Economic Hist.*, s.106-107, 148.

başka bir yönden geliyordu. 838'de Bizans Hazarlara, Don nehrinin sağ yakasındaki Sarkel kalesinin inşasında yardım etti. Bunun amacı, Karadeniz bozkır bölgesine giren ve müttefikler olarak Hazar birliğine sokulacak olan Ön-Macarların ve bozkırdaki tehlikeli düşmanlar olan Peçeneklerin hareketlerini izlemek ve denetlemekti.[1122] Bozkırdan artarak ve sürekli sıkıştırılmasına rağmen, Hazar'ın çöküşünün diğer sebepleri de vardır. Kağanlığın gerileme ve çöküşünün incelenmesine gelmeden önce, kurumlarını kısaca gözden geçirmeliyiz.

Hazar Kağanlığı'nın Halkı ve Kurumları

Hazar Kağanlığı kuzeyde, İdil Bulgar devleti de dahil, Orta İdil bölgesini içine alıyordu. Batıda, kentsel merkez Kiev de olmak üzere, Doğu Slav topraklarının bir kısmını kapsıyordu. Güneyde Kırım'daki Bizans arazisi ve Kuzey Kafkaslarda Derbend'de Halifelik toprakları ile komşu idi. Doğuda Hazar hakimiyeti, kimi Batı Oğuz unsurlarının Hazar hakimiyetini tanıdığı görülen Harezm bozkırlarına doğru genişliyordu. İbn Fadlan'a göre, Hazar Kağanlığı, her biri kağana bir gelin gönderen 25 tabi halktan oluşuyordu.[1123] Bütün tabi halkları teşhis edemeyiz fakat bunlar değişik Türk, İranî, Fin-Ugor, Slav ve Kafkas dilleri konuşan halkları, yani İdil ve Karadeniz bozkırlarının Oğur Bulgarlarını (kimi bilginlere göre hakim Türk unsuru bunlardır[1124]), yine Türk olan Kuzey Kafkasya Hunlarını, İranî Alan-Asları, Hazar ötesinin Türk ve İranî göçerlerini, Fin-Ugor Macarları, Burtas/Purtasları (muhtemelen İranî bir yönetici tabakası olan bir Fin-Ugor topluluğu[1125]), Kafkasyalı Xaydânlar (Xaydâq?) ve diğerlerini içeriyordu.

İcra erki ikili bir kağanlıkta toplanmıştı. Arap kaynaklarında tanımlandığı şekliyle 'büyük kral' (*el-melik el-aᶜẓam* veya *el-melik el-kebîr*) kağan sanını taşıyordu (Arap./Fars. *xâqân*, İbr. *qazar xa-*

[1122] Cont. Porph., *DAI*, yay. Moravcsik, s.182-184; Sorlin, 1968, s.436 n.51.

[1123] Ibn Faḍlân, yay. Dâhhan, s.171.

[1124] Krş. Pletnëva, *Ot kočevij*, s.188-189, Hazar kültürünün şekillenmesinde Bulgar ve Alanların önemini vurgular.

[1125] Pritsak, 1978, s.264, Golb, Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents*, s.134, bunu *Furtas* 'Irmak-As' olarak alır ve Αορσοι adlı bir İranî topluluktan getirir.

gan, Erm. *xak'an*, Gür. *xakan*, Biz. Χαγάνος, Rus. каганъ[1126]). O hanedandan seçilen, hükmeden fakat yönetmeyen bir kutsal yönetici, varlığı ülke için *kut*un, semavi talihin teminatı olan yaşayan bir tılsım idi. Onun şahsiyeti mukaddes idi ve kanı yere dökülemezdi. Semavi gücünü kaybettiği görülürse, öldürülebilirdi. Onun da buna karşılık kendi çalışanlarını öldürtme hakkı vardı. Çin kaynaklarının A-shih-na için anlattığı ayinsel boğmayı ve şaman törenlerini de içeren kağanın tahta geçişi, onların İç Asya Türkleri ile bağlantılarına işaret eder.[1127] Arap kaynaklarında genellikle 'kral' (melik) olarak adlanan, devletin işlerini götüren fiili hükümdara ise değişik şekillerde *qağan beg* (*xâqân bh*), *beg* (bak, Πέχ), *şad* veya *yilig* denirdi. İbn Fadlan'a göre, *kağan-beg*'in yanında *kündü kağan* (krş. Mac. *kende*?,[1128] yazmada *kndr*) ve *câw-şîġr* (?) vardı.[1129] Kağan-beg'in yanında ayrıca, Harezm Müslümanlarından, maaşlı, Ors/Urs denilen (sonradan Hazar Müslümanları için genel bir tabir haline gelen Ἀορσοι[1130]) denilen bir koruma ile, boy veya uruktan toplanan askerler bulunurdu. Ordunun masraflarını durumu iyi olanlar üstlenirdi.[1131]

Bunlar ve kaynaklarımızın yaptığı diğer gözlemler, Hazar devletinin tebaasından vergiler alan (özellikle büyük ölçüde aslen Hazar dışından olan Müslüman tüccarlardan[1132]) ve değişik tüketim kalemlerinden gümrükler toplayan bir vergi toplama sistemine sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Hazar topraklarından geçen her mal için bir ondabir vergisi vardı (bunu onların bağlıları olan İdil Bulgarları da yapıyorlardı[1133]). Göçerler için durum gerçekten mükemmeldi. Yerleşik toplumun mallarına erişebiliyorlardı. Aslında mallar onlar için getiriliyordu. Hazarlar arasında yerleşikleşmenin ne ölçüde gerçekleştiği belli değildir. Kaynaklarımız, hepsi bir başkente, başkentin kısımlarına veya değişik şehir-

---

[1126] Golden, *Khazar Studies*, I, s. 192-196.

[1127] al-Masᶜûdî, *Murûj*, I, s.214-215; al-Iṣṭaxrî, yay. de Goeje, s. 224.

[1128] Ligeti, *A magyar nyelv*, s.254, 368, 482, 484.

[1129] Ibn Faḍlân, yay. Dâhan, s.169-170; Yâkût'ta korunmuştur, *Muᶜjam*, yay. von Wüstenfeld, II, s.438, Beyrut yayını, II, s.368.

[1130] Lewicki, 1976, s.31-33.

[1131] Ibn Rusta, yay. de Goeje, s.139-140.

[1132] Gardîzî/Bartol'd, *Sočinenija*, VIII, s.36/57.

[1133] Ibn al-Faqîh, yay. de Goeje, s.270-271; Ibn Xurdâḏbih, yay. de Goeje, s.154.

lere işaret edebilecek olan Atıl/Etil/İtil, Xamlîx (*Xanmalıq < Xan Balıq?)/Kutluğ'a ve Belencer, Semender, Sarığşin, Sarkel, Varaç'an (bir Kuzey Kafkas Hun kenti) gibi şehirlere, göçebe otlaklarına ve ekili alanlara gönderme yapmaktadır.[1134]

Kağanlık halkının geniş ölçüde yerleşikleşmesi konusundaki tartışmalar ileri gitmiştir, ama kimin yerleşikleştiği ve gerçek yerleşikleşme dereceleri bilinmemektedir. Hazar'dan *"büyük zenginlikleri olan çok hoş ve müreffeh bir ülke"* diye bahseden *Ḥudûd*, Hazar'ın ihracatı olarak *"sığır, koyun ve sayısız köle"* şeklinde bir liste verir.[1135] Bu ağırlıklı olarak göçebe ekonomisini göstermektedir. Kağanlık maiyeti, şehirleri olan göçebe fatihlere özgün olarak, yarı-göçer bir hayat tarzını koruyorlardı. Alt tabaka göçerler ise, fakirleri zamanla yerleşikleşmek zorunda kalmak üzere, şüphesiz göçerliği sürdürmüşlerdir. Kimi Bulgar ve Alan unsurlar da yerleşikleşmeye başlamış olabilir. Fakat göçebe olmayan halkın büyük çoğunluğunun Hazar öncesi yerleşik halktan geldiği düşünülmektedir. Hazar'daki iktisadi meşgalelerin çeşitliliği devlet içindeki etnik çeşitliliğe denk geliyordu.

İslam kaynakları, Hazar başkentinde sadece hükümdar ailesinin briket veya taştan evleri olduğunu bildiriyor. Gerisi göçerlerin keçe çadırlarında yaşıyordu. Üstelik şehir, içinde hükümdarın ve *al-xazar al-xullaṣ*'ın (saf kan Hazarlar veya belki de *Ors* muhafızlarına bir işaret olan *al-xazar al-**xuwaliṣ* 'Harezm Hazarları') bir Hazar yarısı (veya üçte biri) ile çok dilli tüccar nüfusun bulunduğu diğer kısımlara ayrılıyordu.

Hazar'daki Dinler

Hazar'ın etnik çeşitliliği dine de yansımıştır. Özgün Hazar dini inançları kaynağını Türklerin İç Asya sistemlerinden alır. Bu, İbn Rusteh'in (diğerlerinin yanında) kağan, Işa(d) ve önde gelenlerin Museviliğe inandıkları, fakat Hazarların geri kalanının *"Türklerinkine benzer bir inançtan"* olduklarını belirttiği kaydında çok

---

[1134] Golden, *Khazar Studies*, I, s. 102-106; aynı zamanda bkz. Zaxoder, *Kaspijskij svod*, I, s.167-202; Pletnëva, *Ot kočevij*, s.44-50, 182-3 (konusu, göçerlerin yerleşikleşmesidir).

[1135] *Ḥudûd*/Minorsky, s.161, yay. Sotoodeh, s.193.

açık görülür.[1136] Bu şüphesiz, Kuzey Kafkasya Hunları arasında geçen Tengri inancı üzerinde odaklaşmaktadır.[1137] Karait'ten ziyade[1138] Rabbi çeşidiyle Museviliğin, Harun Reşid devrinde (786-809) bir zamanda, Kağan, yönetici seçkinler ve boyların üst tabakası tarafından benimsendiği anlaşılıyor.[1139]

İslam kaynakları kendi dindaşlarının Hazar'daki en geniş tek topluluğu oluşturduğunu belirtirken (muhtemelen Hazar kent merkezleri hatırlarında olmasına rağmen), Hıristiyanları ikinci ve Yahudilerle Yahudileşmiş Hazarları en küçük dini topluluk olarak sunarlar. Bizans kaynakları Hazar'daki dini meseleler hakkında garip şekilde sessizdir. Hazar-İbrani kaynakları cemaatlerin nispi büyüklükleri hakkında bir ipucu vermiyorlar. Kaynaklarımızın bu tür meselelerdeki tarafgirliğini hesaba katarak, dikkatli bir yaklaşımda bulunmalıyız. Müslüman tüccarların önemi ve *Ors*'ların ve onların arasından çıkan vezirin rolü göz önüne alınırsa, Müslümanların Hazar devletinin yerleşik kısımlarında, sayı olarak birinci olmasa bile, oldukça önemli bir topluluk oluşturmuş olmaları çok büyük ihtimaldir. Yerel Yahudi cemaatlerinin, özellikle Kırım'da, önemli ve etkili oldukları açıktır. Bunun ötesine geçemiyoruz.[1140]

Çağdaşları Uygurlar gibi Hazarlar da azınlık statüsündeki bir evrensel, dünya dinini seçtiler ve böylece siyasi yükten azade kaldılar. Hazar kağanının 737'de İslam'a kısa süreli geçişinden sonra, din meselesinin Hazar siyasi seçkinlerinin gündemine geldiği görülüyor. Şüphesiz rakip hizipler vardı (İstahrî, İslam'a bağlılıkları yüzünden tahttan mahrum kalan hanedan üyelerinden bahseder[1141]) Musevilik, Halife'ye veya Bizans imparatoruna (en azından ismen) bağlanma gibi bir hususu gerektirmediği için, onun se-

---

[1136] Ibn Rusta, yay. de Goeje, s. 140; Gardîzî/Martinez, s.153: "*Milletin geri kalanı, Oğuz Türklerinin dinine benzeyen bir dini takip eder.*"

[1137] Dasxuranc'i/Dowsett, s.155-156, 161.

[1138] Ankori, *Karaites*, s.64-79.

[1139] al-Masʿûdî, *Murûj*, I, s.212. Bütün malzeme Dunlop tarafından tetkik edilmiştir, *History*, V-VI. bölümler. Aynı zamanda bkz. Pritsak, 1978, s.261-281 ve Golden, 1983, s.127-256.

[1140] Golden, 1983, s.140 vd.

[1141] al-Iṣṭaxrî, yay. de Goeje, s. 224. Hanedandan olduğu açık olan Semender'in Hazar valisinin de bir Musevilik mensubu olması bekleniyordu.

çülmesinde bazı siyasi çıkar ögeleri bulunmuş olabilir. Öte yandan, Museviliğe geçiş sürecinde karizmatik kişiliklerin ve yerel cemaatlerin etkisini bir anda dışarıda bırakamayız. Daha çok olan şey, bu sebeplerin birleşmiş olmalarıydı.

Hazar kültüründeki Musevilik etkisini ölçmek zordur. İbrani abecesi, Türk oyma yazısının türleriyle birlikte Hazar'da biliniyor ve kullanılıyordu.[1142] Merkezileşmiş kağanlık erkini desteklemek için Hazar birliği içinde bir tek-Tanrılı dinden faydalanılmış olabilir. Hazarların dini çeşitliliği düşünülünce, bu başka yerlerde öncelikli mesele olamazdı.

Hazar hukuk sistemi de bu dini çeşitliliği yansıtmaktadır. İslam kaynaklarına göre Hazar'da ikisi Musevilere, ikisi Müslümanlara, ikisi Hıristiyanlara ve biri de putperestlere olmak üzere yedi hakim bulunuyordu.[1143]

Hazar Kağanlığı'nın Yıkılışı

Ḥudûd'da "*Hazarların kralının zenginlik ve refahı çoğunlukla deniz gümrüklerindendir*" denmektedir.[1144] Gittikçe bu gelir kaynağına dayanır hale gelen Hazarlar, gelirin azalmasıyla da daha çok etkilenir oldular. Zayıflamanın kanıtları Kabar isyanında (muhtemelen 9. yy'ın ikinci yarısı), bağlı İdil Bulgar'ın 10. yy başlarında İslam yörüngesine geçmesinde, Peçeneklerle yıllık savaşlarda ve 9. yy sonu–10. yy başlarında Rusların, açıkça Hazarların rızası ile kalkışabildikleri, İdil nehri üzerinden Hazar denizi sahillerindeki İslam topraklarına, bu önemli ticaret ortaklarına karşı bir dizi saldırıda açıkça görülebilir. O ana kadar müttefik olan Bizans, artık bozkırdaki birinci ortak olarak Peçeneklere dönmüştü. Peçenek taraftarı bir yönelim ister istemez Hazar karşıtı bir duruşun işaretlerini veriyordu. Gerçekten de, (sorunlu) bir Hazar kaynağına göre, Bizanslılar 10. yy'ın ilk yarısında artık bağlı ve komşu halkları onlara karşı kışkırtmak için etkin şekilde çalışabi-

---

[1142] Kiev'deki Hazar-İbrani mektubunun sonundaki Göktürk harfli tasdik yazısında, yazılı olarak görülmektedir ve Golb ve Pritsak tarafından yayınlanmıştır, Khazar Hebrew Documents, s.3-59. Aynı zamanda Ligeti'nin kayıtlarına bkz. 1981a, s.5-18.

[1143] al-Iṣṭaxrî, yay. de Goeje, s. 221; al-Masʿûdî, *Murûj*, I, s.214.

[1144] *Ḥudûd*/Minorsky, s.162, yay. Sotoodeh, s.193.

liyorlardı. Hazar Cambridge (Schechter) Belgesi'nin ifadesi böyle görünmektedir.[1145] Bu siyasi atılım belki de Romanos Lekapenos'un Yahudi aleyhtarı siyasetleriyle ilgiliydi.[1146] Yüzyılın ortasına doğru Ruslar Hazarları çok ilgilendiriyorlardı. Hazar hükümdarı Yusuf (kağan mı, kral mı olduğu belli değildir), Endülüs Emevî sarayındaki Yahudi görevlilerden Hasdai b. Şaprut'a 960 yılı civarındaki mektubunda, Ruslarla sürekli savaşta olduğunu yazar.[1147] 965 yılında Ruslar, Oğuz unsurlarla ittifak halinde Atıl/Etil'i ve belki de çok önemli Sarkel kalesini işgal ettiler. İslam kaynakları Hazar hükümdarının bunun üzerine İslam'a geçtiğini ve Harezmlilerin koruması altına girdiğini yazar.[1148]

Gücünün zirvesinde iken Hazar Kağanlığı, Doğu Avrupa–Batı Avrasya'daki en geniş siyasi yapılardan biri olmuştur. Onun yıkılışı Batı Avrasya'daki Türk devletleşmesinin sonunu noktaladı. Cengizlilerin fetihlerine kadar, Batı Avrasya bozkırlarında onları izleyen boy birliklerinden hiçbirisi tam tekmil bir devlet geliştiremedi. Hazar unsurlarının ve Hazar yönetiminde bulunmuş boy topluluklarının zamanla Peçeneklere ve belki Kıpçak birliklerine eklemlendiği tahmin ediliyor (aşağı bkz). Rus Yahudiliğinin teşekkülünde Hazarların rolü çok tartışılmıştır. Yahudileşmiş Hazar unsurlarının, özellikle şehirlerde kültürel değişime uğrayanların, hemen sonraki Slavca konuşan Kiev Rusyası Yahudi cemaatlerine katkıda bulunmuş olması büyük olasılıktır. Bunlar nihayet, Ukrayna ve Akrusya'ya Polonya ve Orta Avrupa'dan giren Aşkenazca konuşan Yahudilerce özümsenmiştir. Aynı şekilde, Hazar Müslümanlarının da İdil havzası ve Kuzey Kafkaslardaki Türk-İslam topluluklarına katkıda bulunduğu tahmin edilebilir.

BULGAR DEVLETLERİ

Bulgar boy birliği Hazarların batısında, Kuban boylarında ve Karadeniz bozkırlarının doğusunda, Göktürk ilerleyişinden önce

---

[1145] Golb, Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents*, s.110-119.

[1146] Bkz. al-Masʿûdî, *Murûj*, I, s.212; Aynı zamanda bkz. Scharf, *Byzantine Jewry*, s.94-102.

[1147] Kokovcov, *Evrejsko-xazarskaja perepiska*, s.24, 32/83-84, 102.

[1148] *PSRL*, I, s.65; Ibn Miskawaih, II, s.209; Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yay.), VIII, s.565; Golden, 1972, s.77-80.

topokkül etmişti (bkz. 4. Bölüm). Bunların unsurlarının tarım (hala hayvancılıktan sonra gelmesine rağmen) ve zanaata biraz daha fazla vurgu ile, yarı-yerleşik hale geldikleri anlaşılıyor.[1149] Aynı zamanda kürk ticaretine karışıyorlardı. Bazı Oğur boyları Avar hakimiyetine düştü ve onlarla birlikte Panonya'ya göçtü. Buradaki, bunların en batıdaki topraklarındaki derecesini kestirmemiz güç olan Göktürk veya Göktürk-Hazar hakimiyeti, büyük ihtimalle 603'deki T'ieh-lê isyanı ile zayıflamıştı.[1150] Oğur boyları, bildiğimiz gibi T'ieh-lê birliğinin bir parçası idiler. Bunun ardından Avar gücü kendini batı bozkırlarında yeniden göstermiş olabilir.

Her halükarda, 7. yy başlarında, kimi kaynaklarca *Onoğundur-Bulgar* olarak adlanan[1151] bu Oğur-Bulgar boylarından bazılarının Avar hakimiyeti altında ayrıştığı hakkında ipuçları vardır. Ὀργανᾶς/Гостунъ'un[1152] (Organa/Gostun) yeğeni olan Bulgar önderi Kubrat/Kobrat (Κούβρατος, Кобратоѕ/Коуртъ, Xubraat,[1153] muhtemelen bir Avar-Sâsânî ittifakı ile yüzyüze gelen Bizans İmparatoru Herakleios'un çabalarıyla, Bizans ile anlaşmaya girdi. Bu ittifakın oluşmasına yol açan diplomatik girişimleri kimin başlattığını bilmiyoruz; pekala Bizans da, Ὀργανᾶς da olabilir. Bu kimse Kubrat olamaz, çünkü daha o çocuk iken bu hareketler dikkatli bir şekilde eşgüdümleniyordu. Vakayinamesi bir Habeşçe tercümesiyle bize ulaşan İznikli Ioannes'den bunu açıkça öğreniyoruz. O bize şunu söyler: *"Kubratos, Hunların reisi, Organa'nın yeğeni, İstanbul şehrinde vaftiz oldu ve çocukluğunda Hıristiyan cemaati-*

[1149] Tryjarski, *HEPCP*, s.178-179.

[1150] Liu, *CN*, I, s.108; Czeglédy, 1977, s.61-63; Czeglédy, 1983, s.109, 112-113.

[1151] Theophanes, yay. de Boor, I, s. 356. Bu birliğin nasıl oluştuğu belli değildir. Angelov, *Obrazuvane*, s.190-195, Gening ve Halikov, *Rannie bolgary*, s.130-131, bunu pekçok ayrı ve farklı topluluğun özümsendiği uzun bir süreç olarak görürler.

[1152] Gumilëv, *Drevnie tjurki*, s.202, 204 ve Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s. 159, onu Göktürk Mo-ho-tou/Kara Bağatur olarak teşhis ederler. Artamonov, *Ist. xazar*, s.161-162, Mo-ho-tou ile Ὀργανᾶς'ın özdeşleştirilmesini kabul ederken, Гостунъ'un Mo-ho-tou'nun bir vekili olduğunu düşünür. Burmov, 1947, s.27-29 ve Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, s.184, Gostun ile Organas'ın özdeşleştirilmesini kabul etmezler.

[1153] Theophanes, yay. de Boor, I, s. 357; Nikephoros, yay. de Boor, s.24, onu *"Onoğundurların beyi"* olarak adlandırır. Pseudo-Movsês Xorenac'i, yay. Soukry, s.17; Moravcsik, *BT*, II, s.161-162; Zlatarski, *Istorija*, I, s.131. İsim muhtemelen Türk. *qobrat/quvrat*'tan 'toplamak' bir lakaptır (Clauson, *ED*, s. 586).

ne alındı ve imparatorluk sarayında büyüdü." 619 civarına konan Kubrat'ın vaftizi, onun İmparator Herakleios ile yakın ilişkisinde başlıca bir önşart idi.[1154] Burada anlatılan manevra, Herakleios'un bozkır halklarıyla yaptığı, nihayetinde Bizans'ı felaketten kurtaran ittifaklar modeline (ör. Sâsânîlere karşı Göktürk/Hazarlarla birlik) uymaktadır.

Οὐννογουνδοῦροι (Onoğundur-Bulgar) reisi olan yetişkin bir Kubrat, 635 civarında isyan edip Avar hakimiyetini alaşağı etti ve Karadeniz bozkırlarının doğusunda bulunan kendi bağımsız siyasi yapılanmasını (Yunan kaynaklarında παλαιά / μεγάλη Βουλγαρία 'Eski/Büyük Bulgar' diye adlanır) Bizans ile ittifaka soktu.[1155] Kubrat'ın faaliyetleri hakkında çok az şey biliyoruz. Beş oğlu (Βατ)βαιανος (Batbayan), Κοτραγος (Kotrag), Ἀσπαρούχ (Asparux) ve isimleri kaydedilmeyen diğer ikisine "*oturdukları yerleri birbirinden kesinlikle ayırmamalarını, böylece birbirleriyle uyum içinde olarak güçlerinin serpilmesini*" öğütlemiş olarak[1156] 660 civarında (kimi bilginler 642 tarihini verir) öldü. Müteakip gelişmelerin gösterdiği üzere, bu sadece zayıf bağlarla tutulan bir boy birliği idi. Kardeşler bir süre sonra ayrıldılar. Bunun Hazar baskısının mı, yoksa iç gerilimlerin mi sonucu olduğu beli değildir. Βατβαιανος ve Κοτραγος, Karadeniz bozkırında kaldılar ve genişleyen Hazar devletine dahil oldular. Dördüncü kardeş "*Ister nehrini geçerek, yerli halklarla ittifak yaparak, şimdi Avar egemenliğinde bulunan Panonya'ya yerleşti. Beşincisi beş Ravenna şehrine yerleşerek Romalıların reayası oldu.*"[1157]

Pek çok bilgin, isimleri anılmayan dördüncü ve beşinci kardeşleri Panonya ve başka yerlerdeki olaylarla ilişkilendirmiştir. Bu kardeşlerden biri, bir süre Avar bölgesinde kaldıktan sonra ayrılan ve sonunda İtalya'ya yerleşen Alzeco (Alzec[h]us, Alciocus) olarak teşhis edilir. O burada, Ravenna bölgesinde Bizans hizmetine girmiştir. Bu Bulgarlar dillerini ve milliyetlerini 8. yy sonuna

---

[1154] John of Nikiu/Charles, s.197; Zlatarski, *Istorija*, I, s.140-143. Burmov, 1947, s.29-30, ise 619'daki Kubrat'ın başka bir 'Hun' reisi olduğu düşüncesindedir. Obolensky, *Byz. Commonwealth*, s.62, onun vaftizini, Herakleios'un Avarları bertaraf etme siyasetinin bir parçası olarak görür.

[1155] Nikephoros, yay. de Boor, s. 24.

[1156] Nikephoros, yay. de Boor, s. 33; Theophanes, yay. de Boor, I, s.357.

[1157] Nikephoros, yay. de Boor, s. 33-34; Theophanes, yay. de Boor, I, s.356-358.

kadar korumuşlardır.[1158] Kuber ile özdeşleştirilmesi denenen bir diğer kardeş de Avar yönetiminde Panonya'ya yerleşmiştir. Kuber daha sonra Avarlara karşı bir isyanı yönetmiş ve kendi takipçilerini Selanik yakınındaki bölgeye getirmiştir.[1159] Olayların bulanık ve zaman sıralamalarının sorunlu olmasına rağmen, Panonya'da Avar efendilerine sorun teşkil eden Oğur-Bulgar unsurların varlığı açıktır.

En kalıcı öneme sahip olan kardeş Asparux'dur (Ἀσπαρούχ, Bulgar Hanları Listesi'nde Исперих, Pseudo-Movsês Xorenac'i'de *Asparhruk*[1160]). Bizans silsilesi şöyle bildirir: "(Asparux) *Danapros ve Danastros nehirlerini geçerek yerleşmek için uygun bir yer işgal edip, Ister çevresindeki kendi dillerinde* ὄγγλον[1161] *denen yerde yaşadı... Halk bölünmüş ve dağılmış olarak, Sarmatia ile komşu olan Berulia* (= Diğer Bizans kaynaklarında Berzilia olarak bulunur, Arap kaynaklarında Barsâliyya, PBG) *içlerinden gelen Hazar kabilesi onlara ceza vermeyerek saldırdı. Bunlar Pontos Euxeinos'un gerisinde bulunan bütün toprakları işgal ettiler ve denize ulaştılar. Bundan sonra, Bayan'ı tabi kılarak, haraç ödemek zorunda bıraktılar.*"[1162] Pseudo-Movsês Xorenac'i'ye göre "*Xubraat'ın oğlu Asparhrux, Hazarlardan Bulgar dağlarından kaçtı.*"[1163] Hazar hükümdarı Yusuf'un mektubu kısaca şu yorumda bulunur: "*Yaşadığım ülkede önceden Vununturlar* (< Vunundur, < Onoğundur)

[1158] Fredegarius ve Paulus Diaconus, Aalto, Pekkanen, *Latin Sources*, I, s.40-41. Zlatarski, *Istorija*, I, s.169-173, Alzeco ile Alciocus'u ayırır. Tartışmalar için aynı zamanda bkz. Beševliev, *Die proto-bulgarische Periode*, s.156-158; Tryjarski, *HEPCP*, s.245-246.

[1159] Moravcsik, *BT*, II, s.165. Tartışmalara bkz. Tryjarski, *HEPCP*, s.246-248; Beševliev, *Die proto-bulgarische Periode*, s.159-172; Fine, *Early Medieval Balkans*, s.44-49; Litavrin, 1985, s.150-151. Yeni bir sav olarak bkz. Karatay, *Kuber Han'ın Göçü*.

[1160] Moravcsik, *BT*, I, s.75-76; *ešberüx*? Sinor, 1985, s.157 n.10, *ašbaruq* < *išbara*'yı önermiştir. Bir de İranî etimoloji önerilmiştir: Gamkrelidze, Ivanov, *Indoevropejcy*, II, s.550: *aspa* 'at' + *rauk* 'parlak (-renkli).' Fakat bkz. Osm. *isperi* 'delice doğan' (Redhouse, s.81).

[1161] < Slav. *ongl* 'köşe, bucak' = Bessarabya bölgesinin daha sonraki Türkçe ismi *Bucak*. Bkz. Vernadsky, *Anc. Russia*, s.88, 312-313; Beševliev, *Die proto-bulgarische Periode*, s.174-175.

[1162] Nikephoros, yay. de Boor, s. 34.

[1163] Pseudo-Movsês Xorenac'i, yay. Soukry, s.17; Marquart, *Chronologie*, s.88-89; *Streifzüge*, s.259.

vardı. Atalarımız, Hazarlar onlarla savaştı. Vununturlar kalabalıktı, denizdeki kumlar kadar kalabalık, fakat Hazarlara karşı duramadılar. Ülkelerini bırakıp kaçtılar... Duna (Tuna) *adlı nehre varıncaya kadar."*[1164] Esasında Balkan Bulgaristan'ının kuruluşu olan bu göç, Asparux'un güçlerinin çok önceden Tuna serhaddında bulunması imkanına rağmen, geleneksel olarak 679 yılına tarihlenir.[1165] Karadeniz bozkırlarında kalan Bulgarlar, 'Kara Bulgarlar' (Чьрнии Болгаре, krş. μαύρη Βουλγαρία[1166]) Hazar hakimiyetine girdiler.

PANONYA-BALKAN BULGARLARI

Asparux'un Tuna'nın emanetine getirdiği ulusun terkibini bilmiyoruz. Bizans tarihçilerinde ve Bulgar kaynaklarında (Bulgar-Yunan yazıtları, Hanlar Listesi) boy isimlerinden bahseden sadece dağınık göndermeler vardır: Çakarar (Τζακαράρης), Kubiar (Κουβιάρης), Küriger/Küriyer (Κυριγήρ),[1167] uruk isimleri: Ermi/Ermiyar (Ερμι, Ἑρμηάρης), Dulo (Доуло), Ukil-Ükil-Vokil/Vükil (Оукиль, Вокиль), Ugain (Оугаин), Duar (...Δουαρης) ?[1168]

Asparux'un güçleri Kuzeydoğu Balkanlardan Bizans topraklarına girdiler, bütün olasılıklarla İstanbul'un Araplarla meşgul olması sayesinde Bizans ordusunu yendiler ve bir anlaşma ile (681) Bulgaristan olacak olan yerin sahipleri olarak tanındılar. Aynı yüzyılın başlarında pekçok Slav kabilesi Mezya ve etraftaki toprakların önemli bir kısmını işgal ettiği için, buralar yerleşilmemiş yerler değildi. Kaynaklarımız bize, yeni fethettikleri yerlerde yaşayan nüfustan sayı olarak bayağı az olan Bulgarların nasıl egemenlik kurdukları konusunda bilgi vermiyorlar. O zamana kadar bölgede hakim bulunan yedi kabileli Slav birliği, onlara tabi oldu veya bir çeşit siyasi ilişki içine girdiler. Her halükarda, buradaki tüm topluluklar içinde Bulgarların en güçlü ve uyumlu

---

[1164] Kokovcov, *Evrejsko-xazarskaja perepiska*, s.28/92.

[1165] Bkz. Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, s.173-182.

[1166] *PSRL*, I, s.51; Cont. Porph., *DAI*, yay. Moravcsik, s.64, 186; Marquart, *Streifzüge*, s.503.

[1167] Moravcsik, *BT*, II, s. 165, 175, 307-308. Etimoloji tartışmaları için bkz. Menges, 1951, s.101-107; Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.57-59.

[1168] Moravcsik, *BT*, II, s.353; Pritsak, *Bulg. Fürstenliste*, s.38; Beševliev, *Die proto-bulgarische Periode*, s.329; Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.59-60.

askeri gücü temsil ettiğine şüphe yoktur. Orta İdil bölgesindeki akrabaları gibi, hakimiyetlerini askeri olarak zayıf bir yerleşik nüfusa kabul ettirdiler. Sonraki dönemin Selçukluları gibi (7. Bölüm), bunlar da bozkırdan yerleşik dünyaya sürülmüş, ölüm ve kalımdan başka çaresi olmayan bozkır halkları idi. Bizans ilk defa olarak Balkanlardaki bir imparatorluk toprağını resmen bir fatihe terk ediyordu. Kötü kaderli 2. Iustinianos'un (685-695, 705-711) imparatorluk hakimiyetini yeniden sağlamak umuduyla Trakya'ya getirdiği bir Bizans ordusu 689 yılında bir Bulgar ordusunca (belki Kuber'in ordusu) yok edildiğinde bunun artık dönüşü kalmadı. Bu arada Bulgar başkenti Pliska'da (şimdiki Aboba yakınlarında) kurulmuştu.[1169]

Asparux 701 civarında öldü ve onu, Bulgarları Bizans siyasetinde önemli bir unsur haline getiren Tervel (Тервель, Τέρβελις, öl. 719?[1170]) takip etti. 705 yılında Tervel, tahttan indirilen 2. Iustinianos'a (Hazarlara iltica etmiş ve sonra onların, kendisinin İstanbul'daki halefi ile danışıklı dövüşünden korkarak oradan kaçıp, nihayetinde Bulgarların desteğini kazanmıştı) tahtı yeniden kazanması için yardım etti ve Bizans unvanları ('kayser') ve toprak ile ödüllendirildi. İstanbul'daki taht çekişmelerine bağlı olarak ilişkiler bir süre sonra ekşidi, fakat 716 yılında yeni bir anlaşma ile yamalandı.[1171] Bulgarlar, 717-718'da İstanbul'u kuşatan Arapların yenilmesinde önemli bir rol oynadıklarından, bu Bizans için iyi bir tesadüftü.

Onun, 721 yılına kadar iktidarda kaldığı anlaşılan halefinin (725?, Pritsak'a göre Tŏvirem'/Товиремь[1172]) ismini bilmiyoruz. Kendisini tahta çıkan son Dulo olan Sevär (Севаръ, öl.739-740) takip etti. Beševliev'e göre, Bulgarlar da ikili bir kağanlıkla yönetiliyordu. Küçük sülaleyi, ona göre, şimdi hala açıklayamadığımız

---

[1169] En son tartışmalara bkz. Fine, *Early Medieval Balkans*, s.66-68, 71-72; Litavrin, 1985, s.140-149; Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, s.173 vd.

[1170] Biçimler için bkz. Moravcsik, *BT*, II, s.306. Bulgar (veya Ön-Bulgar) tarihinin Slavlık/Hıristiyanlık öncesini ele alan edebiyat, takip eden kısa kayıtta ayrıntılı olarak alınamayacak kadar geniştir. Zlatarski'nin temel eseri *Istorija* ile yukarda geçen Fine ve Beševliev'in çalışmalarına ilaveten, Runciman, *First Bulgarian*, ve Browning'de, *Byzantium and Bulgaria*, kullanışlı bilgiler bulunabilir.

[1171] Theophanes, yay. de Boor, s.497, bundan 812-813'deki olayları anlatırken bahseder.

[1172] Pritsak, *Fürstenliste*, s.51.

şartlarda tahta çıkan Vokil uruğundan Kormisoş (Кормисош, Κορμέσιος,[1173] öl.756) temsil ediyordu. Bulgar hükümdarlarının bu zamana kadarki büyük ölçüde Bizans taraftarı tutumlarına yönetici seçkinler içindeki unsurlar ve 5. Konstantinos 'Kopronymos'un (741-775) düşmanca faaliyetleri ciddi şekilde meydan okudu. Onun sınır kışkırtmalarının yoğunlaştırdığı Bizans-Bulgar mücadelesi, Bulgarların kendileri açısından bir dizi iç bunalıma yol açtı. Bizans bir taraftan çok sayıda askeri yenilgi alırken, bir taraftan da Konstantinos ve Bulgar'da faaliyet gösteren Bizans çaşıtları, Bulgarların bir iç mücadele aleminde altı kağanlarını öldürmelerine sebep oldular: 756'da Kormişos, 761'de onun oğlu Vinex (Винех[1174]), Telets' (Телець, 765?), Savin (765?), Umar (Оумар, sadece 40 gün tahtta kaldı), Tokto (Τόκτος, öl.772) ve Pagan (Παγάνος, öl.772).

Annesi bir Hazar prensesi olan 4. Leon'un gelmesiyle Bizans daha etkisiz bir siyaset izledi ve Pagan'ın ardılı Telerig (Τελέριγος) devletin yeniden yapılanmasını başlatmaya muvaffak oldu. Ancak iç çekişmeler devam etti ve Telerig 777'de İstanbul'a kaçmak zorunda kaldı. Burada Hıristiyanlığa geçti. Kardam'ın (Κάρδαμος, öl.803 civarı) yönetiminde Bulgarlar beceriksiz 6. Kontsantinos'u (780-797, sonradan tahttan indirildi ve 802'ye kadar hüküm süren annesi Irene tarafından gözlerine mil çekildi) iki kez yendiler. Yeni Bizans İmparatoru 1. Nikephoros (802-811) Bulgar meselesini çözmekte kararlıydı. Fakat o şimdi, aslen Panonyalı bir Bulgar olan Kağan Qorum/Krum'un[1175] (Κροῦμος, öl.814) şahsında daha çetin bir rakiple karşı karşıya geldi. Orta Avrupa'da yeni bir güç doğmuştu: Franklar. 8. yy'ın son on yılında Franklar Avar devletini yok etmiş ve hakimiyetlerini Tisa nehrine kadar genişletmişlerdi. Qorum/Krum yönetimindeki Panonya Bulgarları Doğu Panonya'daki Avar iktidarı kalıntılarını temizlemişler, fakat önlerine Franklar çıktığı için güneye yönelmiş ve 803-807 arasında Balkanlardaki akrabaları ile birliğe girmişlerdi. Bizans ile çatışma kaçınılmazdı. Krum 808 ve 809'da zaferler kazanırken, Nike-

---

[1173] Moravcsik, *BT*, II, s.164.

[1174] Diğerlerinin yanında Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, s.212-213, Telets' küçük kağan olurken, onu büyük kağan Savin (Σαβῖνος), *Savinex (Савинех) olarak teşhis eder.

[1175] Clauson, *ED*, s. 660: *korum* 'büyük kaya veya kaya topluluğu.'

phoros da aynı yıl Pliska'ya saldırdı. 811 yılındaki büyük seferde Nikephoros, Pliska'yı bir kez daha aldı ve bunu katliam ve talan izledi. Krum'un barış önerileri hakaretle geri çevrildi. Bulgar hükümdarı dağa doğru çekildi ve orada kendine aşırı derecede güvenen Nikephoros'u tuzağa düşürerek öldürdü. İskitlere kadar giden bir bozkır geleneğine göre, imparatorun kafatasından içecek kabı yapıldı.[1176]

Qorum/Krum şimdi üstünlüğünü dikkatle kullandı. Yeni Bizans İmparatoru 1. Mikhail Rangabe (811-813) onun barış önerisini reddedince savaş sürdü. Yeteneksiz Mikhail yenildi ve tecrübeli bir asker ve siyasetçi olan, hükümdarlığı tasvir kırıcılığın geri dönüşünü işaretleyen Ermeni 5. Leon (813-820) tarafından taht'tan indirildi. Qorum/Krum'un İstanbul kuşatması başarılı olmadı; bir diğer taarruz için hazırlanırken 814'de öldü. Bulgar tarihindeki rolü, anlaşılır şekilde bir derece büyülendirilmekle birlikte, onun bulduğundan daha güçlü bir Bulgar devleti bıraktığı açıktır. Onun büyüyen bir devlet aygıtının temellerinden biri olabilecek bir kanunlar dizisini yürürlüğe koyduğuna dair kanıtlar vardır. Maalesef bunlardan çok azı günümüze ulaşmıştır.[1177]

Bulgar ülkesinin devlet yapısını kaynakların parçalı doğasından dolayı (büyük ölçüde Yunanca ve Yunanca-Bulgarca karışık yazıtlara dağılmış) tam olarak bilmiyoruz. En büyük yöneticinin, *qanas übigi* veya *qana sübigi/sübegi* vb. okunabilecek olan κανασυβιγι sanını taşıdığı anlaşılıyor. İlk kısım muhtemelen Türk. *qan* 'han'dır. İkinci kısım ise hiçbiri evrensel kabul görmeyen birçok yoruma açıktır.[1178] Ortak veya yardımcı hükümdar, καυχάνος[1179] (*qavqan*, krş. Göktürk *qapqan/qapağan*) tabirini içeren bir unvana sahipti. *Qana(s)* tabiri diğer birçok unvanla ilgili olarak da belirir: κανά βοιλά (boyla, krş.быля > Slav. боляринъ, Doğu Slav. Боярин[1180]), κανάρτι κείνος (*qan er tigin*?), *canna taban*,[1181] κανα κο-

[1176] Theophanes, yay. de Boor, I, s. 491.

[1177] Fine'daki tartışmaya bkz., *Early Medieval Balkans*, s.99-101.

[1178] Moravcsik, *BT*, II, s.148-149; Menges, 1951, s.91-92; Menges, 1958, s.448; Pritsak, *Fürstenliste*, s.40; Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, s.333-334; Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.42-44.

[1179] Moravcsik, *BT*, II, s.157; Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, s.338-341.

[1180] Pritsak, *Fürstenliste*, s.18, 72; Fasmer, *Ét. slov.*, I, s.203-204; Clauson, *ED*, s. 385.

λοβρον (*Qan Kolovur*?), Βαγατουρ καvα (*bağatur qan*).[1182] Bunlardan bazıları kişi ismi olabilir. *Boyla*ların, belki de iç ve dış diye ikiye ayrılan bir kurulları vardı. *Boyla* sanı, anlam ve işlevleri açık olmayan diğer pekçok san ve isimle birlikte belirir: βογοτόρ Βοηλά κουλούβρος (*Bağatur boyla *quluvur*?), ὁ(ήζ)ουργου βουλήα, ήτζιργού βοιλάν (*İçergü boyla*), ὁ βοηλά καυχάνος (*Boyla qavqan*), κάνα βοιλά κολοβρον (*qan boyla *qolovur*) ve ὁ βοιλα τζιγατος, υκ βοηλα.[1183]

Pekçok vesileyle geçen diğer unvanlar ise, *Bagain* βαγαϊνος: βαγατουρ βαγαιν(ος), βηρη βαγαηνον, ητζηργου βαγαηνον, σετητ βαγαηνον, υκ βαγαηνον, *bağatur*: βαγατούρ, Ἀλογοβότουρ (*batur*u içeriyor olabilir) ve *tarkan* (ζερα ταρκάνος, ζουπαν ταρκανος, ὁλγου ταρκανος, ὁ βουλίας ταρκάνος, βορι τα(ρ)κάνος (*Böri tarqan*), καλουτερκάνος (*κουλου τερκάνος) vb. Daha az geçip çok sorunlu olanlar: μηνικός/μηνικόν/ήμνήκος (belki de Pritsak'ın öne sürdüğü gibi atlarla ilgilidir), ήτζβόκλιας, κνηνου, κρόνος, μαγοτῖνος, οὔσαμψος /σαμψής, *campsi, sampsi*.[1184]

Tuna Bulgar kültürü hakkında yetersiz şekilde bilgiliyiz. Metin parçalarından ve yazıtlar ile yazılı kaynaklarımızda korunmuş mücerret kelime ve deyimlerden anlaşıldığı üzere, dilleri Oğurca idi.[1185] Dillerine ilaveten kültürleri de açıkça pek çok İç Asya özelliğini koruyordu. Oyma yazı çeşitlerinin kullanıldığı görülüyor.[1186] İç Asya'nın 12 hayvanlı takviminin kullanılmaya devam ettiği 'Hanlar Listesi'nde açığa çıkıyor [ör. соморъ (fare), шегоръ/сигор (sığır), верени (kurt/ kaplan), дванъ (tavşan), диломъ (yılan), имя

[1181] 869-70'deki kilise konsülüne katılan Bulgar temsilcilerden birinin ismi, Moravcsik, *BT*, II, s.355.

[1182] Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, s.336.

[1183] Moravcsik, *BT*, II, s.93-94; Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.44-45; Beševliev, *Die proto-bulgarische Periode*, s.349-351.

[1184] Moravcsik, *BT*, II, s.83, 299-300; Menges, 1951, s.93-95; Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.47, 49-50; Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, s.352-354; Pritsak, *Fürstenliste*, s.68.

[1185] Pritsak, *Fürstenliste*, s.71-75; Tryjarski, *HEPCP*, s.345-353. Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, s.314-327, kelimelerin tam bir listesini verir ve Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.11 vd., bu parçalardan bazılarının tetkikini yapar.

[1186] Tryjarski, *HEPCP*, s.341-345; Tryjarski, 1985, s.53-80; Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, s.430-437.

(имя шегоръ, at), текоу (koyun), тох (tavuk), етхъ (it), дохсъ (domuz)].[1187]

Bulgarların dini uygulamaları hakkında da az şey biliniyor. Altay semavi ilahı *Tengri*'ye (Bulgarcada Ταγγρα: *Tangra/Tengre*[1188]) ibadet ediyorlardı ve göründüğü kadarıyla değişik şaman uygulamalarıyla meşguldüler. Hıristiyan olduktan sonraki sorularına papalığın cevaplarından öğrendiğimiz üzere, değişik tabuları vardı. Savaş zamanı hariç, savaş atları ve diğer hayvanlar tabu idi.[1189] Hıristiyanlık muhtemelen Bulgarların Slav tebaaları kanalıyla girmeye başladı.

İslam'a da biraz ilgi vardı. Nedîm, Halife Me'mun'un (813-833) 'Bulgar Kralı'nın İslam ve Tevhid hakkında kendisine yöneltilen sorularına cevaplar' adlı bir kitap yazdığını kaydeder.[1190] Doğu Akdeniz'de hakimiyet için Bizans-İslam mücadelesinin dini-fikri yönleri nazara alınınca, bu pek de şaşırtıcı değildir. Gördüğümüz gibi Bizans, 'Barbar' Kuzey Dünyası ile münasebetlerinde Hıristiyanlığın yayılmasından çok fazla faydalanmıştır. Müslümanlar da daha az istekli değillerdi. Bulgarların beyin ve kalpleri için mücadele, nihayet İstanbul'un bir diğer rakibini de içine alacaktı.

Qorum/Krum'un hemen ardından gelenler hala gerçekten tanımadığımız ve kısa yaşayan, belki de onun oğulları veya yeğenleri olan Dukum (Δούκουμος) ile Ditzeug (Δίτζευγος, Діценгъ,[1191] *Dijevğu/jabğu*?) idi. Hükümdarlığı zamanında Bizans ile uzun bir barış (30 yıl) ve yurtta imar faaliyetleri süren Qorum/Krum'un oğlu Omurtağ/Omurtaq (Ὀμουρτάγ, κανα συβιγι ομουρταγ, vb.,[1192] 814-831) hakkında bir derece fazla bilgimiz vardır. Ancak barış taraftarlığı Bulgar ülkesinde gittikçe yol alan Hıristiyanlık için geçerli değildi. Omurtağ, belki de yanlış değildi, Hıristiyanlığın yayılma-

---

[1187] Pritsak, *Fürstenliste*, s.79.

[1188] Menges, 1951, s.111-112.

[1189] Tryjarski, *HEPCP*, s.322-329; Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, s.355-392.

[1190] an-Nadîm/Dodge, I, s.254, 400. Pritsak, *Origins*, I, s.60-62, burada sözkonusu olan Bulgarları Karadeniz/Bospor Bulgarları olarak teşhis eder.

[1191] Moravcsik, *BT*, II, s.118-119, 120.

[1192] Moravcsik, *BT*, II, s. 217-218; Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.53-54: *omurt*, krş. Çuv. *ămărt* 'kartal'.

sını bir Bizans egemenliğinin habercisi olarak görüyordu. Bulgaristan'daki dini mücadele de şimdi başlıyordu.

Omurtağ'ın üç oğlunun da isimleri Slavca idi veya en azından Slavca isimleriyle biliniyorlardı: Enravota *"aynı zamanda Voin denir"* (Ἐνραβωτας, ὸς καὶ Βοϊνος ἐπωνομάζετο), Zvinitsa (Ζβηνίτζης) ve Malamir (Μαλαμίρ). Enravota Hıristiyan oldu ve sonra inancı uğruna öldürüldü.[1193] Malamir (831-836?) tahta geçti ve Presyam/Persyan (Πρεσιάμ, Περσιάνος, eğer bunlar tek ve aynı kimse iseler, 836-853) onu takip etti. Bulgar-Bizans barışının 846 yılında sona ermesiyle askeri çatışmalar, İstanbul'a karşı Slav isyanları ve bir derece Bizans tarafından kışkırtılan Bulgar-Slav düşmanlıkları çerçevesinde yeniden başladı.

Boris (Βορίσης, Βορής, Βώγωρις, Борисъ,[1194] 853-888) hükümdar olduğunda, çok karmaşık bir uluslararası manzara ile karşı karşıya geldi. Bizans ile kısa bir savaşı hemen sonuçlandırdı ve kuzeydeki toprakları tedirginlik içinde gözlemeye başladı. Belirttiğimiz gibi, Franklar Avarları fethederek kendilerini Bulgar ülkesinin komşuluğundaki Slav topraklarının sınırlarına getirmişlerdi. Moravya'nın (yeri tartışmalıdır[1195]) Slav yöneticisi Rastislav, kendisini ağırlaşan Frank hakimiyetinden büyük ölçüde kurtarmayı başarmış ve Slav komşuları üzerine ilerlemeye başlamıştı. Bu onu, Bulgarların denetlediği toprakların sınırlarına getirdi. Önceden Franklarca yenilen ve kendi Slav tebaasının çıkaracağı muhtemel rahatsızlıktan endişe eden Boris, 860 civarında bir zamanlardaki rakibi ile bir dönem müttefiki olan Moravya'ya karşı ittifak yaptı. Haklı olarak Franklarla Bulgarlar arasında ezileceğinden korkan ve papadan destek alamayan (ülkesinde Hıristiyanlaşma henüz yoldaydı) Rastislav, 862'de İstanbul'a bir sefaret gönderdi. Bunun görünürdeki amacı Moravya topraklarında milli bir kilise teşkili için Bizans yardımını temin etmekti. Fakat aynı

[1193] Moravcsik, *BT*, II, s. 124-125, 129, 180; Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, s.289-290.

[1194] Moravcsik, *BT*, II, s. 96-97.

[1195] Boba'nın verileri yeniden değerlendirmesine bkz., *Moravia's History Reconsidered*. Kyrill ve Methodios'un Slav misyonları ve ilgili konular hakkındaki müthiş edebiyat için bkz. Dvornik, *Byz. Missions*, ve Bernštejn, *Konstantin-filosof i Mefodij*. Aynı zamanda Fine'daki özlü bilgiye bkz., *Early Medieval Balkans*, s. 113-131.

zamanda Bizans'ı sahneye çekmek ve böylece Frank ve Bulgar tehditlerine karşı denge kurmak istiyordu.

3. Mikhail (842-867) ve onun başarılı başpatriği Photius (858-867) yönetiminde dirilen bir Bizans, ki yüzyıllar önce Araplar tarafından alınan topraklar için 'reconquista' (geri alış) başlatmak üzere idi, aynı zamanda Slav Avrupası'nı da dikkatle izliyordu. Papalıkla ve imparatorluk statüsü iddia eden sonradan görme Franklarla uzun zamandır süren kan davası vardı ve 860'da beklenmedik şekilde Rusların saldırısına uğramıştı. Diğer diplomatik taarruzların (Hazar'a son bir tanesi de dahil) emektarları olan ve Konstantinos'un Slavlar için icat ettiği bir abece (sözde 'glagol abecesi') ve çevrilmiş metinlerle donanmış bulunan Konstantinos (Kyrill) ve Methodios kardeşler, bu kez Orta Avrupa'ya gönderildiler. Büyüyen Bulgar-Frank işbirliğine ve Moravya'nın işgaline karşı koymak için de bir ordu ve donanma gönderildi.

Hıristiyanlığa geçmeyi tasarlayan ve bu konuda Frankların rehberliğini isteyen (Bizans için kabul edilemez bir manzara) Boris yenildi ve Franklarla ittifaktan caymak ve Ortodoks Hıristiyanlığa geçmek zorunda kaldı. Bunu 864 yılında yaptı ve kendisine Bizans imparatorunun ismi Mikhail'i aldı. Hep Bizans'ın kilise vasıtasıyla kendi topraklarını denetlemesinden korkmasına ve kendi kilise teşkilatını kurma derdinde olmasına rağmen Boris-Mikhail, kısa süre sonra (bir pagan isyanını bastırıp) Roma ile cilveleşmeye başlasa da, 870 yılında Bizans'ın kilise yönetimini tanımaya hazırdı.

Bir çelişki olarak, Bulgaristan Kyrill-Methodius misyonundan esas faydalanan taraf haline geldi. Konstantinos-Kyrill 869'da öldü. Franklar tarafından kovalanan Methodios da 884-885 civarında öldü. Müritleri hapse kondu, sürüldü veya köle olarak satıldı. Bunlardan pek çoğunun yolu nihayet Bulgaristan'a düştü. Boris-Mikhail ve halefi (bir diğer pagan irticasının ardından) 1. Symeon (893-927) onlardan bir Ortodoks Hıristiyan Bulgar-Slav kültürü inşa etmek için çok fazla istifade etti. İlginçtir, bu kültür için bir vasıta olan Kiril abecesi Konstantinos-Kyrill'in icat ettiği glagol yazı sisteminden değil, Yunan abecesinin Bulgarca kullanımından türemiştir. Hıristiyanlaşma ve Kyrill-Methodios mirası, şüphesiz dereceyi Slavlaşma lehine yönelten sebeplerdi. Bulgar seçkinlerinin buna şiddetle direndikleri görülüyor. Bu konuların pekçok

spekülasyona konu olmasına rağmen, Bulgaristan'da gerçekleşen etnik-dini-siyasi mücadeleyi ve buna yol açan durumu yeniden kurmak için kısaca kaynak sıkıntısı çekiyoruz.

Sonuç, belki de bundan önce uzun bir iki dillilik dönemi olduğunu gösteren, açıkça kısa bir sürede gerçekleştiği anlaşılan Bulgarların Slavlaşması idi. Herhalükarda, Bulgar tarihinin Türk halkları tarihine, bazen çok yakından olmak üzere, bağlı kalmasına rağmen, Bulgarlar topraklarındaki Slav nüfusla birlikte Slav-Bulgarlar haline gelmişlerdir.

İDİL BULGARLARI

Bulgar boylarının Orta İdil'e varış tarihleri tam olarak belirlenememiştir. Bazı bilginler bunu 7. yy ortasına, Hazarların Karadeniz bozkırlarında Bulgar birliği üzerindeki zaferlerinin hemen ardına koyarlar. Diğerleri 8. yy ortası veya 9. yy başına işaret eder. Eğer sonraki tarih doğru ise, onların bu bölgeye girişi Macar birliğinin 9. yy başındaki göçünde rol oynamış olabilir.[1196] Bu, ilerde döneceğimiz karmaşık bir meseledir.

Her halükarda burası Türk göçerleri için meçhul bir ülke değildi. Gerçekte, iddia edildiği gibi, Türkçe konuşanların belki de İranî göçerleri ve yerleşik unsurları kendilerine katarak bu bölgeye Hun devrinden hemen sonra girmeye başlamış olmaları imkansız görünmüyor. Zamanla onlara hem Oğurca (pekçok şive olduğu görülüyor[1197]), hem de Ortak Türkçe konuşanlar katılmıştır. Genellikle çok bilgili olan Kaşgarlı Mahmud, ilginç şekilde İdil Bulgar'da kullanılan Oğur dilleri ile Ortak Türkçe arasındaki önemli farklardan habersiz görünüyor.[1198] Nihayetinde, burada kurulan birlik Fin-Ugorları da kapsamıştır.

Geliş tarihleri ne olursa olsun, Karadeniz Bulgarları kuşkusuz bölgedeki askeri ve siyasi olarak en ileri topluluktu. Avar ve Göktürk siyasi miraslarıyla, bağlısı kaldıkları Hazarların üst yönetimi altında, bir Türk toplulukları, İranîler ve Fin-Ugor halkları yığını

[1196] Smirnov, *Železnyj vek*, s.135-136; Gening, Xalikov, *Rannie Bolgary*, s.74; Fodor, 1982, s.47; Xalikov, 1987, s.98.

[1197] Róna-Tas, 1976, s.169.

[1198] Bkz. Pritsak, 1959, özellikle s.99 vd.

üzerinde siyasi önderlik üstlenmişlerdir.[1199] Kaynaklarımız, onların önderliğinde Orta İdil'de teşekkül eden devletin sınırları hakkında tam ayrıntıları vermiyor. Sınırlar zamanla kaymıştır. Kabaca, kuzeyde hakimiyetlerinin Fin-Ugor Yugra ve Vepsi topraklarına (İslam kaynaklarında Yûra ve Wîsû[1200]), yani Kama (Çolpan) ve belki de aşağı Vyatka ve Vetluga nehirlerine ve İdil ve Perm'deki Fin halklarına (Mordva, Udmurt, Komi) kadar uzandığını söyleyebiliriz. Doğuda Belaya nehri sınır idi ve güneyde Yayık nehrine yaklaşıyorlardı. Komşuları Başkurtlar, belki bazı Peçenek unsurlar, Oğuzlar ve Kıpçak birliği idi.[1201]

Bu devletin boy terkibi hakkında İslam coğrafyacılarından bir şeyler biliyoruz. 10. yy başlarındaki durumu bildiren İbn Rus-teh şöyle yazar: "*Bulgâr* (blkâr), *Burdâs ülkesine sınırdır. Bunlar* ᶜ*tl* (Atil/Etil/İtil) *adlı, Hazarların denizine dökülen bir ırmağın kenarında otururlar. Hazarlar ile Saqâliba* (Saqlab'ın çoğulu < Yun. Σκλάβος, Arap kaynaklarında Slavlara ve kızıl yüzlü kuzey halklarına işaret etmek için kullanılan terim, PBG) *arasındadırlar. Krallarının adı* ᶜ*lmᵘş* (Bu, kendisini 'Saqâliba Kralı' olarak adlandıran İbn. Fadlan'da[1202] geçen, il-teber'in Oğurca biçimiyle yltwar = yil-tawâr ᶜlmş b. şlkî *Almuş b. Şilki'dir) *dinleri İslam'dır. Memleketlerinde çalılıklar ve sık ormanlık alanlar* (vardır) *ve bunlar buralarda yaşar. Üç sınıftırlar* (asnâf), *bir sınıfına brâûlâ* (yani Bizans, İslam ve Ermeni kaynaklarındaki Barsul/Barçul, Βερζιλία, Βερσιλία, Barşaliyya, Ba(r)s(i)l; Kuzey Kafkas bozkır bölgesindeki erken Hazar tarihiyle alakalı toprak ve halk[1203]) *ve diğerine* ᶜ*sgl* (İbn Rusteh'de başka yerde ve Gerdîzî'de ᶜskl, *Ḥudûd*'da ᶜşkl; henüz Müslüman değillerdi[1204]) *ve üçüncüsüne blkâr* (Bulgâr)

[1199] Gening, Xalikov, *Rannie Bolgary*, s.174.

[1200] al-Ġarnâṭî/Bol'šakov, s.31'e göre, tabi nüfus cizye ve haraç ödüyordu (bu özellikle Wîsû için kaydedilir).

[1201] Faxrutdinov, *Očerki*, s.8-14. Xalikov, *Proisxoždenie tatar*, s.55-56, 78, zaman içinde sınırların çok değiştiğinden bahseder.

[1202] Ibn Faḍlân/Kovalevskij, s.344 (Meşhed yazması f.197r); Ibn Faḍlân, yay. Dahân, s.67; Czeglédy, 1944, s.182-186.

[1203] Bkz. Golden, *Khazar Studies*, I, s. 143-147. Onları Terxin yazıtındaki *Bersil* ve Mac. *Bercel* de dahil (bkz. Ligeti'deki özel, *A magyar nyelv*, s.360-361, 371) diğerlerindeki *Par-sil* ile ilişkilendirme teşebbüsleri hayli spekülatiftir.

[1204] Ibn Rusta, yay. de Goeje, s. 142; Ibn Faêlân, yay. Dâhan, s.141-145; Gardîzi/Bartol'd, *Sočinenija*, VIII, s.37; *Ḥudûd*/Minorsky, s.162, yay. Sotoodeh, s.194; Li-

denir. Geçim kaynakları (maᶜâşuhum) *hepsinin de bir yerdedir. Hazarlar onlarla alışveriş yapar ve onlarla ticaret yapan Rusların yaptığı gibi mal satarlar. Ve onların civarındaki, bu nehrin boylarında oturan herkes onlarla ticaret için gelip gider: Samur, kakım, sincap vs. Onlar tarlaları ve her* (çeşit) *tahıl tarımı ve üretimi olan bir halktır: Buğday, arpa, darı vb. Bunların çoğunluğu İslam'a inanır ve yerleşimlerinde cami ve medreseler vardır. Müezzin ve imamları vardır. Aralarındaki kafirler, karşılaştıkları her arkadaşlarının önünde yere kapanırlar. Bu Bulgâr ve buradas-lar arasında üç günlük bir mesafe vardır.* (Burdâslara) *saldırıp yağmalarlar ve esir olarak götürürler. Atları ve zırhları vardır ve dişlerine kadar silahlanmışlardır. Krallarına at ve benzer şeyler* (biçiminde) *vergi öderler. Eğer onlardan biri evlenirse, kral kendisinden bir at alır. Müslüman gemileri ticarete geldiğinde onlardan onda bir alırlar... Esas zenginliklerini sansar kürkü oluşturur. Basılı paraları yoktur, bunun yerine sarsar kürkü kullanırlar..."*[1205]

*Barçul ve Askil/İskil boy topluluklarına ilaveten, Hazar yönetimindeki topraklarla özdeşleştirilen diğer etnik unsurlar da vardı. İbn Fadlan *swâz* (muhtemelen bir bozma: *Suwar* < *Sawar* < *Savar/Sävär*), yani Kaşgarlı'da da kaydedilen Sabir'den bahseder.[1206] Bunların kendi kentsel merkezleri, Suwar, vardı, bir *wyrġ* (*vuyrıġ* < Türk. *buyruq*[1207]) tarafından yönetiliyorlardı ve hakimiyetlerine meydan okuyor olabilecekleri efendileriyle sık sık dalaşıyorlardı.[1208] İbn Fadlan, aynı zamanda 5000 kadar *brncâr*'ın (*Barancar* veya *Berencer*)[1209] varlığından bahseder ki, bunlar Ha-

---

geti, *A magyar nyelv*, s.371-372. Çok tartışılmasına rağmen bunları Mac. Székely, Türk. İzgil vb.'ye (Ör. bkz. Ibn Faḍlan/Togan, s.223-226) bağlama çabalarının hala doğrulanması gerekiyor.

[1205] Ibn Rusta, yay. de Goeje, s.141-142; Gardîzi/Bartol'd, *Sočinenija*, VIII, s.37; Gârdîzî/Martinez, s.157-158 gerçekten bunun aynısı bir bilgiye sahiptir.

[1206] Ibn Faḍlân/Kovalevskij, s.321 (=f.208b); Kâšġarî/Dankoff, I, s.84.

[1207] Clauson, *ED*, s. 387 *"bir idari unvan, hakana bağlı olan, sivil ve askeri özel görevleri icra eden herkes için genel bir terim."* Ibn Faḍlân, yay. Dahân, s.140.

[1208] Xalikov, *Proisxoždenie tatar*, s.65.

[1209] Ibn Faḍlân/Kovalevskij, s.138, 323 (f.207b), Ibn Faḍlân, yay. Dâhan, s.135: *"Aralarında, sayıları 5000 erkek ve kadın kadar olan, hepsi İslam'a sarılan bin hane halkı* (köleleştirilmiş? Özel statüde? PBG) *gördük. Bunlar Barancâr olarak biliniyordu."*

zar'daki Belencer ile bağlantılı olabilirler. Rus kaynakları, boy veya uruk kökenli olabilecek çoğunlukla aynı adlı şehirlerle özdeşleşen topluluklardan bahseder: sözde 'Gümüş Bulgarlar' ('Серебрянные Болгары / Нухратские Булгары' < Arap. nuqrat[1210]), Собекуляне, Темтюзи/Тетюзи, Челмат.[1211] Bazılarının Karadeniz-Hazar bozkırlarında kalan kolları bulunması mümkün olan bu farklı boy topluluklarının nasıl ve ne zaman Orta İdil'e geldiği bilinmiyor. Tahminen Hazar-Bulgar savaşları ve neredeyse bir yüzyıl süren Arap-Hazar mücadelesi boy birliklerinden bazı boyların veya unsurların (ör. Barancar/Belencer) yerlerinden olasına yol açmıştır. Suwar/Säwär/Sabir gibi kimi toplulukların Orta İdil bölgesine göçünün Bulgarların buraya gelişinden önce gerçekleşmiş olması da oldukça muhtemeldir. Bilmediğimiz önceki mücadelelerden kaynaklandığı tahmin edilebilecek olan devlet içindeki gerginlikler belirgin biçimde idi. *Ḥudûd*, parçalı bir siyasi yapının olağan bir örneği olarak, Barçul, Askil/İskil ve Bulgar topluluklarının "*birbirleriyle hep savaşta olduklarını, ama bir düşman belirince barıştıklarını*" belirtir.[1212] İslam tarihçi ve coğrafyacılarının görüş alanına daha net olarak girdikleri 10. yy başlarında İdil Bulgarları, ağır bir şey olduğu görülen Hazar hakimiyetinden kurtulmaya çalışıyorlardı. Diğer bağlı hükümdarlar gibi, taşıdığı *yiltawar/il-teber* ('bağlı bir boy birliğinin yöneticisi') sanı kendi konumunu tam olarak yansıtan Bulgar hükümdarı da[1213] Kağanlık sarayına rehine ve gelin göndermek zorundaydı. Ayrıca, Hazar kağanına memleketindeki her hane başına bir samur kürkü ödemesi isteniyordu.[1214] Almuş b. Şilki'nin Cafer b. Abdullah ismini alarak İslam'a geçişi hem Hazarlarla araya mesafe koymasına, hem de Halife'den yardım istemesine yaradı. Bu, hakkında İbn Fadlan'ın

---

[1210] Faxrutdinov, *Očerki*, s.15, onları *brsulâ* olarak teşhis eden Xalikov'u (*Proisxoždenie tatar*, s.57) kabul etmez. Dozy, *Supplement*, II, s.718: *nuqra(t)* "külçe, madendeki gümüş, gümüş."

[1211] *PSRL*, I, s.390, II, s.626; Faxrutdinov, *Očerki*, s.17.

[1212] *Ḥudûd*/Minorsky, s.162, yay. Sotoodeh, s.194.

[1213] Ibn Faḍlân, yay. Dâhan, s.113, Ibn Faḍlan/Kovalevskij, s.131, hükümdarın görüşmek üzere kendisini gönderdiği "*onun* (yani Almuş b. Şilki) *hakimiyetindeki dört hükümdar*"dan bahseder. Bunun iki parçalı bir idari yapıyı mı, yönetici hanedanın üyelerini mi, yoksa kısaca boy veya alt-birlik reislerini mi yansıttığı açık değildir.

[1214] Ibn Faḍlân, yay. Dâhan, s.145, Ibn Faḍlan/Kovalevskij, s.140-141.

bize bir risale bıraktığı 921-22'deki elçiliğin amacı idi. Almuş'un, Oğuzların başkanı Etrek ile de evlilik ittifakı vardı.[1215] Bunun da onun Hazar nüfuzunu kırma manevrasının bir parçası olduğu tahmin edilebilir.

İslam dünyasında, Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ticaretinde önemli bir bağlantı haline gelen ve öyle kalacak olan İdil Bulgar için az olmayan bir ilgi vardı.[1216] İdil Bulgar, İslam dünyası için, Harezm ve Hazar denetimindeki İdil-Hazar yolları üzerinden kürk ve diğer kuzey, orman ürünlerinin ana kaynağı idi. Mukaddesî, "*Harezm'den oraya samur kürkleri, sincap kürkleri, kakım kürkleri, sansar, tilki, kunduz, her renkte tavşan, keçi derisi, balmumu, ok, kavak ağacı, şapka, balık tutkalı, balık dişi, kunduz esansı, sarı amber, kimuxt* (bir çeşit kürk deri), *Saqlap köleler, koyun ve sığır ithal edilir. Bütün bunlar Harezm yoluyla Bulgar'dan gelir*" demektedir.[1217] Mes'ûdî de yolun, ülkelerinin içinden geçtiği Türkler tarafından korunduğunu belirterek, onların bu şehre sürekli kervanlarını kaydeder.[1218]

Oğur atalarının kürk ticaretine ilgisinin uzun bir tarihi olan Bulgarlar, bu malın esas kaynağı olan Fin-Ugor halklarına erişime hakimdiler. Yerleşikleşen unsurları güçlendiren şey, İdil-Bulgar bölgesinin fiziki şartlarının yanında, bu yoğun uluslararası ticaret idi. Kaynaklarımız onları, yılın bir kısmını (kışı) şehir ve kasabalarındaki ahşap evlerinde ve bahar ve yazı çadırlarda geçiren yarı-göçerler olarak betimlerler. Hükümdar ve maiyeti çadırda yaşamayı sürdürmüş olabilir. İbn Fadlan, hükümdarın çadırını 1000 kişiyi alabilecek kapasitede ve Ermeni halılarıyla örtülü olarak tasvir eder.[1219] İslam kaynakları Bulġâr (başkent, 12. yy'ın ikinci yarısında Malyj Çeremšan üzerindeki Büler/Bilär/Bilyar'a kayan, Tataristan'ın Kujbyšev bölgesindeki şimdiki Bolgary[1220]) ve

---

[1215] Ibn Faḍlân, yay. Dâhan, s.103, Ibn Faḍlan/Kovalevskij, s.129.

[1216] Martin, 1980, s.86-96; Faxrutdinov, *Očerki*, s.36-38.

[1217] al-Muqaddasî, yay. de Goeje, s.324.

[1218] al-Masᶜûdî, *Murûj*, I, s.216. Ancak Mes'ûdî İdil ve Balkan Bulgarlarını hep karıştırır.

[1219] al-Iṣṭaxrî, yay. de Goeje, s. 225; Ibn Faḍlân, yay. Dahân, s.131, Ibn Faḍlân/Kovalevskij, s.137.

[1220] Smirnov, *Očerki*, s.91; Faxrutdinov, *Očerki*, s.62. Bulġâr hakkında bkz. Fëdorov-Davydov, (yay.) *Gorod Bolgar*.

Suwar'dan (Tataristan'ın Kujbyšev bölgesindeki şimdiki Tatarskij Gorodok yakınında) bildikleri iki büyük şehir olarak bahsederler. Üçüncü bir önemli kent, Kama üzerindeki Kaşan idi. Bölge hakkında daha yakından bilgileri olan Ruslar Ошель (Ošel', belki Askil/İskil ile ilgilidir), Бряхимов (Brjaximov, Ibrahimov?), Чалмат/Торецкий Чалмат (Čalmat), Исбил/Исбол (İsbil), Кремемчук (Kermençük), Жукотин (Jüke-tau) ve diğerlerinden bahseder.[1221]

Garnâtî, onların 12. yy'da, aynı zamanda Oğuz boyları ve çok dilli bir Müslüman nüfusun da bulunduğu Aşağı İdil'deki Saxsin/Saqsin'de bir emirliklerinin olduğunu söyler.[1222] Kentlerin etkileyici büyüyüşüne rağmen, hayvancılık önemli bir meslek olarak kalmıştır. Hükümdara vergilerini at cinsinden ödemeye devam etmişlerdir. Eski göçebe gelenekleri de (örneğin kardeşten kardeşe miras) yaşamayı sürdürmüştür.[1223]

İdil Bulgar'ın Ruslarla İslam dünyası arasında iktisadi aracı görevi yapmasına rağmen, Ruslarla ilişkiler genellikle barışçı değildi. İbn Havkal'a göre, Hazar başkentini mahveden Rus-Oğuz seferinde Bulgar topraklarına da saldırılmıştır.[1224] Bu, Ruslar bir kez daha Oğuzlarla ittifak halinde onlara saldırdığında, 985'te yine tekrarlandı. Oğuz-Bulgar ittifakının neden bozulduğu bilinmiyor. *Povest' vremjannyx let*'e göre, 986'da Bulgarlar Rus knezi 1. Vladimir'e (980-1015), onu İslam'a girmeye ikna için bir elçilik gönderdiler. Bu habere göre Vladimir, Cennet hurilerinin cazibesine kapılmasına rağmen, sünnet olmayı, domuzun ve daha çok da alkolün yasaklanmasını öne sürerek reddetti.[1225]

Haberin ayrıntıları dasitani olup pekçok folklor ögeleri içerebilir, fakat Bulgarların Rusları İslam toplumuna çekerek daha fazla akın yapmalarını önlemek istemeleri gayet mümkündür. İlişkiler 1006 yılındaki, Bulgar (bazı kısıtlamalarla) ve Rus tüccarlara karşılıklı ticaret hakları tanıyan bir anlaşma ile düzeldi.[1226]

[1221] *Ist Tatarii*, s.35; Egorov, *Ist. geografija*, s.95-97; Tryjarski, *HEPCP*, s.188.

[1222] al-Ġarnâṭî/Bol'šakov, s.27.

[1223] Ibn Faḍlân, yay. Dahân, s.131-132.

[1224] Ibn Ḥawqal, yay. Kramers, I, s.15, II, s.392-393.

[1225] *PSRL*, I, s.840-85.

[1226] Tatiščev, *Istorija*, II, s.69.

Moğol fethine kadarki Bulgar tarihi hakkında sadece dağınık bilgilere sahibiz. Ruslarla arasıra, ticari sorunlardan (çoğunlukla tüccarların suiistimallerinden) kaynaklanıp, genellikle kısa seferlerle biten mücadeleler vardı. Bunlar fetih değil, intikam veya mahalli üstünlük savaşları idi. Kuman-Kıpçak birliği unsurlarının Rus sistemine eklemlenmesi ile (aşağı bkz.), bu ilişkilere yeni bir bozkır ögesi girdi. 1117'de Bulgarlar, kendilerine saldıran Ruslar ve bazı diğer 'Polovec' prenslerle müttefik olan Yimek Kıpçak önderi Ay-oba'yı (Аепа) zehirlediler.[1227] Ay-oba'nın torunu, Rus büyük knezi Andrej Bogoljubskij (öl.1174, bir Bulgar olan karısı, "*onun Bulgarlara yaptığı mezalimin*" intikamı olarak katledilmesinde önemli rol oynamıştır) 1160'ların başlarında daha amaçlı bir savaşlar döneminin öncüsü olmuştur. Onun kardeşi Suzdal'lı Vsevolod, 1183-84'de Bulgarların iç çekişmelerinden faydalanarak, bir Bulgar hizbinin davetiyle gelen Yimek Kıpçaklarla birlikte saldırdı. 1186'da Ruslar tekrar saldırıyordu.[1228]

13. yy başlarında mücadele kızıştı. Hem Ruslar, hem de Bulgarlar kürk ticareti ve kıymetli derileri sağlayanların denetimi için rekabet ediyorlardı. 1218'de Bulgarlar Yugra topraklarına ilerlediler. 1220'de ise Ruslar Oşel'i ele geçirdiler ve yeni seferler yapmaktan aldıkları hediyelerle caydırıldılar. Ruslar Bulgarların Kama ötesindeki topraklarının bir kısmını da aldılar ve 1221'de Oka nehri üzerinde Nižnij Novgorod'u inşa ederek, Mordva topraklarındaki nüfuz mücadelesinde yeni manevralar için avantajlı şekilde konuşlandılar. Kısa bir süre sonra Moğollar sahneye çıkacağından, bu yarışma hiçbir zaman sonuçlanmamıştır.[1229]

İdil Bulgar'ın zengin kültürel hayatı konusunda hala öğrenecek çok şeyimiz var. Nedîm'de tahrif edilmiş şöyle bir kayıt bulunur: "*Türkler, Bulġârlar, Blaġâ'lar, Burġazlar, Hazarlar, Alanlar... yazıya sahip değildir; sadece Bulgarlar ve Tibetliler Çin ve Manihey, Hazarlar ise İbrani yazılarıyla yazarlar.*" Faxrutdinov bunu, İdil Bulgarlarının bir çeşit oyma yazı kullandıklarının göstergesi olarak alır. Bu tabii ki, İslam'ın gelişiyle birlikte Arap abecesiyle değiştirilmiştir.[1230] Arap yazısının kullanımı, 13 ve 14. yy'lara tarihli

---

[1227] *PSRL*, II, s.285.

[1228] Faxrutdinov'daki tartışmalara bkz. *Očerki*, s.87-88.

[1229] Smirnov, *Očerki*, s.88-91; Faxrutdinov, *Očerki*, s.88-92.

[1230] an-Nadîm/Dodge, s. 36-37; Faxrutdinov, *Očerki*, s.84.

Arapça ve Bulgarca kabir taşı yazılarında geçer.[1231] Pek çok Bulgar Müslüman aliminin ismi biliniyor. Örneğin Yakub b. Numan el-Bulgarî (öl.1063/64), içinde İslam'a dönmelerini hükümdar ve karısını bir hastalıktan kurtaran Bular/Bilar adlı bir Müslüman tüccara hamlettiği, kendi halkının bir tarihini yazan bir tarihçidir.[1232]

MACARLAR

Macarların milliyeti meselesi büyük bir edebiyat doğurmuştur. Çağdaş bilimde bir süreden beri Macarcanın, Uralca'nın kollarından Fin-Ugorcanın Ugor dalına ait olduğu bilinmektedir. Róna-Tas yakınlarda bunu, 10. yy'daki Macar ulusu "*Fin-Ugor dili, ama Türk hayatı*" diye vecizelendirmiştir. Gerçekten de, erken Macarların çok tartışılan Türk karakteri Türklük araştırmalarının önemli sorunlarından biridir.[1233] Buradaki işimiz, Macar etnik oluşumunun hala çok tartışılan ayrıntılarına girmek değildir. Amacımız daha çok, meselenin çerçevesini sunmak ve Türklük çalışmaları için önemini göstermektir.[1234]

Ural birliği MÖ 6-4. binyıllarda Samod/Samoyed ve Fin-Ugor'a bölünerek son bulmuştur. İdil-Kama-Belaya bölgesinde yoğunlaşan bu ikinci topluluk, MÖ 3-2. binyıllarda ayrılmaya başlamıştır. Ugorca'yı oluşturacak olan unsurlar Kama-Ural-Batı Sibirya bölgesinde idiler ve yaklaşık MÖ 500'e kadar bir dil birliğini koruduular. Kimi unsurları tarım ve hayvancılıkla da tanışık olan (burada, Fin-Ugor birliği dönemine giden Hint-Avrupa etkileri görülebilir) ormanların bu avcı-toplayıcıları, yavaş yavaş değişik iktisadi hayat tarzlarına çekiliyorlardı. Orman-bozkır bölgesine göçmüş olanlar, bozkır göçerlerinin atlı kültürü ile temasa geçtiler. Bu etkileşimin doğası, arkeolojinin çoğunlukla belli belirsiz tanıklığı ile tahmin edilebilir. Bir zamanlar zirvede görülen göçerlerin bu süreçteki rolleri, son zamanlarda farklı, daha hafif vurgulu bir zavi-

---

[1231] Toplamalar için bkz. Róna-Tas, Fodor, *Epigraphica*, Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri* ve Xakimzjanov'un yeni çalışması *Épigrafičeskie pamjatniki.*

[1232] Xalikov, *Proisxoždenie tatar*, s.75-76.

[1233] Róna-Tas, 1988, s.128-134. Aynı zamanda bkz. Halasi-Kun'un yorumları, 1986, s.31-38.

[1234] Meselenin bir değerlendirmesi için bkz. Golden, "Russian forest belt", *CHEIA*, s.242-248.

yeye yerleştirilmiştir.[1235] Bu bağlamda, Macarcada önemli bir Türkçe ödünçlemeler kütlesi olmasına rağmen, atlı kültürün bazı temel unsurlarıyla ilgili terimlerin hep de Türkçe'den devşirilmemiş olduğunu kaydetmek ilginçtir. Bu tabirlerin pekçoğu Ugor birliği dönemine, Macarların atalarının çoban göçebe kültürüne geçişlerinden hayli önceye gitmektedir. Hajdú, Ugor döneminin atlı sözlüğünün örnekleri olarak Mac. *ló*, Vog. *lû*, Ost *law* 'at'; Mac. *nyereg*, Vog. *newrä*, Ost. *noġer* 'eyer'; Mac. *fék*, Vog. *pex*, Ost. *pêk* 'dizgin' ve belki de Mac. *ostor*, Vog. õšter 'kamçı' kelimelerini verir. *Kengyel* 'üzengi' kelimesinin (< *keng*, Vog. *kēńś*, Ost. *kenč* '(ren geyiği derisinden) ayakkabı' + *al* 'alt' = ayakkabı altı) kaynağını Ugor sonrası veya Ön-Macar döneminden aldığını söyler. Hajdú bu ve diğer terimlerin (yani *hód* 'kunduz', *hattyú* 'kuğu, *szó* 'söz') Türkçe'den alınmasında sakıngan iken, Ligeti bunları böyle görmeye daha çok eğilimlidir. O şunları önerir: Mac. *ló*, Vog. *lû* [şive *aò, lu, aû, auβ, aû, luβ*, Ost. *tau, lox, lau* vs.] < **luwɜ* < **luġɜ* < Türk. *ulağ*; Mac. *nyereg*, Vog. *naġer* [*naᶜir, naġer, neβra* vs.], Ost. *nōġer* < **ńenger* < **nenger* < Ön-Türk. **ńenger* > *yenger*, krş. Çuv. *yĕner*, Türkî *enger* 'eyer' vb.

Macarların atalarının başlangıçta çoban göçerlerden ziyade atlı avcılar ve tuzakçılar olduğu iddia edilmiştir.[1236] Kürk ticaretinin kaynağı veya aracısı olarak konumlarının onları bozkır göçerleri ile yakın temasa çekmiş olan şey olması kuvvetle muhtemeldir. En eski Macarca/Ugor sonrası birliği döneminden bazı eski Türkçe ödünç kelimelerin de olduğu (ör. Mac. *homok* 'kum' < Türk *qum*, Mac. *nyár* 'yaz' < Türk. *yaz*, krş. Çuv. *śur*) görülmesine rağmen, başlangıçta bu göçerler muhtemelen Hint-İrani ve İranî idiler (krş. Mac. *tehén* 'sığır' < HA **dheinâ*, Eski Hint. *dhénâ*, Avest. *daênav*; Mac. *tej* 'süt' < HA **dhêi*, Eski Hint. *dhayati* 'emmek, emzirmek', Soğd. *δʿyh* 'emzirmek').[1237]

Hsiung-nu–Hun göçleri, Oğur Türk göçebelerini batıya, Macarların ataları ile temasa getirdi. Macarlar bir atlı, çoban-göçebe bozkır halkına dönüştükleri ve Ortaçağ kaynaklarının Büyük Ma-

---

[1235] Bkz. Fodor, *In Search*, s.115-119, 127-133, 146-148.

[1236] Hajdú, *Finno-Ugrian*, s.63-66; Ligeti, *A magyar nyelv*, s.136-143, 237 vd. Aynı zamanda bkz. *MNyTESZ*, I, s.866 (*fék*), II, s.443 (*kengyel*), 777 (*ló*), 1042 (*nyereg*), 1098-1099 (*ostor*).

[1237] Ligeti, *A magyar nyelv*, s.146-157; Fodor, 1982, s.46.

caristan 'Magna Hungaria' dediği bugünkü Başkurdistan'da tamamen bozkıra girdiklerini için, ayrıntılarını ve tam zamanını bilmediğimiz bu temas, kültürel olarak belirleyici olmuş olmalıdır. Németh, Ligeti ve diğerlerine göre,[1238] Macarların idaresindeki boy birliği 460 civarında Oğur topluluklarla birlikte Kuzey Kafkaslardaki Kuban nehri bozkır bölgesine getirilmiştir. Burada isimlerini değişik zamanlarda kendilerine mal ettikleri, Ungar, Hungarian vb.'nin kendisinden türediği Onoğur da dahil, Onoğurlar, Sabirler, Göktürkler, ve Göktürk-Hazarlarla temas içinde ve daha doğrusu onların siyasi vesayetinde bulunmuşlardır.[1239] Bu konular hala çok meselelerle doludur.[1240] Boba, örneğin, iki ayrı ve farklı boy birliği oluşturan Macar ve Onoğurların 9. yy sonunda bir araya geldikleri varsayımını ortaya atmıştır. Tuna Avrupası'nı fetheden ve 'Macar ulusu' haline gelenler bu sonuçtaki birlik idi.[1241] László, birincisi Macar unsurların Avar denetimindeki Panonya'ya girdiklerinin iddia edildiği 670 civarında, diğeri ise 9. yy sonunda olmak üzere, bir 'çift fetih' önermiştir.[1242]

Macarlar Karadeniz bozkırlarından, kendilerini Tuna Avrupa'sına getiren bir dizi Peçenek saldırısı ile sürüldüler. Bu varsayımı 1958'de Sinor ve 1966'da Németh gözden geçirmiştir. Németh'in yeni Macar ön-tarihi taslağında, İdil Bulgar ile kültürel (ve belki siyasi) bağları olan 'Magna Hungaria' şimdi Oğur-Macar etkileşim arenası olarak belirlenmektedir. Bu etkileşim, Macar idaresindeki boy birliği 750-800 (belki de 700-750) civarında Karadeniz bozkırlarına göç ettiğinde de sürmüştür. Bu Başkırt döneminin bir yansıması, geleneksel olarak Macar birliği ile özdeşleşen boy isimleri ile şimdiki Başkurt boy ve uruk isimleri arasındaki paralellikte görülebilir. Konstantinos Porphyrogennêtos, Hazar asıllı Kabarlara ilaveten, çoğunun Başkurtça karşılığı olan veya bölgedeki boy ve yer isimlerinde yansımaları bulunan yedi Macar boyunun ismini verir: Νέκη (*Nyék*) = Baş. *Negmen*, Μεγέρη (*Megyer/Magyar*), krş. İdil-Baş. boy ve yer adları *Mišer, Možary,*

[1238] Németh, *HMK*, özl. s.121 vd.; Ligeti (yay.), *MÕT*, özl. S.9-177.

[1239] Róna-Tas'ın son araştırmasının özetine bkz., 1988, s.123-126.

[1240] Önerilen değişik kuramlara ve Ligeti'nin eleştirel yorumlarına bkz. *A magyar nyelv*, s.347-353.

[1241] Boba, *Nomads*.

[1242] Bkz. László, *A honfoglalókról*, ve onun *A "kettős" honfoglalás*.

Možarovka vb.[1243] Κουρτουγερμάτου (*Kürt-Gyarmat*) = Baş. *Yurmatı*, Ταριάνου (*Tarján, Tárkány*), krş. Baş. *Gayna-Tarxan*, Γενάχ (*Jenő*) = Baş. *Yeney*, Καρή (*Kér*), Κασή (*Készi*) = Baş. *Kese*. Aynı zamanda Mac. *gyula* (unvan) = Baş. *Yulaman* vb. Kuzeev, Çuvaş ile Balkan ve İdil Bulgar'daki paralelliklere de işaret etmiştir. Bu bir, ortak etnik unsurlar bölgesini göstermektedir.[1244] Bu uruk/boy isimlerinin çoğunun, Németh[1245] ve diğerleri tarafından tahlil edilen Türkçe etimolojileri vardır.

Magyar (Macar, biçimleri *Mogyeri, Megyer*) ulus adı da Türkçe *er* kelimesi içermesiyle açıklanmış olmakla birlikte, en yeni etimolojiler onu tamamen bir Fin-Ugor çerçeveye koyuyor: *Magyar* < *magy* = Vog. *Mańśi* (Vogulların özadlandırması) Ost. *Moś* (*Mâńt', Mâś*, bir Ostyak aşiretinin özadlandırması) < FU *Mańć* (belki 'adam' manasında İranî, krş. Avest. *manuš* 'bir efsane kahramanının adı', Orta Fars. *Manuščihr*, Sansk. *mánus* (Mensch, Mann) veya FU **mańća* 'kişi' veya Mac. *mese* 'öykü' (yani 'konuşma'yı anlatan bir kök) + FU *ar, er* 'yaratık, kişi.'[1246] *Magyar* ulus adının *Başqort* 'Başkurt' ile ilişkisi kendi içinde hayli sorunludur. *Magyar* < **majġir(i)* kelimesinin Türkçe'de *Bajğır* ve sonra (Kıpçakçada) *Başġır/Başġirt* > *Başqort* olması ihtimal dışı değildir.[1247] Bu mesele çözülmüş olmaktan uzaktır.

Başkurtlara gelmeden önce, Ön-Macarlar hakkındaki birkaç kelime daha söylemeliyiz. Arkeoloji ve dil delilleri bizim, Magna Hungaria'daki Bulgar Türk (krş. İranî [Alan] bir temeli olan Saltovo kültürü) ve göçebe Türk kültürlerinden derinden etkilenmiş, İdil Bulgarlarının nüfuz alanı içindeki ve Karadeniz bozkırlarındaki Fin-Ugor temelli bir boy birliği ile meşgul olduğumuzu göstermektedir.[1248] Üstelik taşıdıkları Türk boy/uruk isimlerinin

---

[1243] Vásáry, 1975, s.237-275.

[1244] Sinor, 1958; Németh, 1966; Fodor, *In Search*, s.195-210, 230 ve onun 1982'deki makalesi, s.48-50, 58; Ligeti, *A magyar nyelv*, s.378; Cont. Porph., *DAI*, yay. Moravcsik, s.174; Kuzeev, *Proisxoždenie*, s.415-417.

[1245] Németh, *HMK*, s.221 vd.

[1246] *MNyTESZ*, II, s.816-817; Róna-Tas, 1988, s.130-131; Ligeti, *A magyar nyelv*, s.136, 145.

[1247] Ligeti'deki tartışmaya bkz. *A magyar nyelv*, s.375-378, 399-400.

[1248] Fodor, *In Search*, s.223-226, 228-229, Macarlar için Onoğur budun adının kullanımını, 'yabancıların' onları tek bir halk olarak görmelerine sebep olan görünüm ve kültürlerindeki büyük benzerliklere işaret ederek açıklar.

varlığı ışığında, en azından kimi durumlarda, Türk unsurların bu birliğin üyesi olduklarını tahmin edebiliriz. Bu unsurlar, Kabarların göçü ile kesin şekilde bilinmektedir. Yönetici kesim, dil olarak Fin-Ugorca'yı korumalarına rağmen Türk isimlerine sahip olmuş ve Türk bozkır askeri ve siyasi kültürünü benimsemiş olabilir.[1249]

Konstantinos Porphyrogennêtos, Kabarlar Macarlara (o Türklere der) katıldığı zaman onlara Hazar dilini öğrettiklerini, Macarların 'diğer' dili, yani Fin-Ugorca dilini de öğrenmiş olarak bu dili o zamana kadar koruduklarını söyleyip bunu doğrular.[1250] Macarlar doğuda da kalmıştır ve 13. yy başlarında, Moğol istilasının arifesinde 'Magna Hungaria'ya giden Macar keşişler onlarla karşılaştıklarını ve Macarca sohbet ettiklerini iddia etmişlerdir. Ayrıntılar üstünkörüdür, fakat ihtimal dışı değildir. Bunların Rubruck tarafından doğrulandığı görülüyor.[1251]

Karadeniz bozkır bölgesindeki Macarlar, Hazar siyasi yörüngesinde idiler. Kutsal hükümdar *kende* (< Hazar *kündü*) ve yönetici hükümdar *gyula* (Türk. *yula/jula*) ile kutsal hükümdarlığın Hazar biçimini belki burada almışlardır. Peçeneklerce aşamalar halinde, önce 9. yy ortasında Levedia'dan (muhtemelen Don ve Donec nehirleri arasında) ve sonra da aynı yüzyılın son on yılında Etelköz'den ('ırmaklar arasındaki' bölge, bu örnekte muhtemelen Tuna ve Dnepr arası) batıya doğru sürülmüşlerdir. O zamanda çoktan Orta Avrupa meselelerinin içine ve Bizans'ın Balkan Bulgarları ile mücadelesine çekilmişlerdi. Aslında Bulgarları, onlara karşı Peçenekleri harekete geçirten şey de mücadeleye onların karışması idi.[1252] Bozkırdan göçebelerin (ör. Hunlar, Avarlar) aşina olduğu sığınak olan Panonya'ya hareket etmekle birlikte, göçebe dünyası ile bağları korumuşlardır ve zaman zaman, bozkırdaki düşmanlarından kaçan Peçenek, Oğuz ve Kuman-Kıpçak topluluklarını kabul etmişlerdir.

[1249] Róna-Tas, 1988, s.130.

[1250] Kons. Porph., *DAI*, s.130.

[1251] Németh, *HMK*, s.306-307; Czeglédy, 1943, s.154 vd.; Anninskij, 1940, s.95; Györffy, Györffy, (yay. çev.) *Julianus*, s.27-30, 61 vd.; Sinor, 1952, s.591-602; Ligeti, *A magyar nyelv*, s.396. Rubruck, *Sinica Fransiscana*'da, yay. van der Wyngaert, s.218-219. Ortaçağ Macar kaynaklarındaki 'Magna Hungaria'nın karmaşıklıkları meselesi hk. bkz. Vásáry, 1988, s.213-244.

[1252] Fodor, *In Search*, s.212-213, 240-241, 248-250, 262-263, 277-283; Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, s.49-52 ve Kristó'nun ayrıntılı çalışması *Levedi*.

BAŞKURTLAR

Başkurt (çağdaş Başkurtçada '*Başqort*') budun adı Arap-Fars coğrafya-tarih yazınında değişik biçimlerde ortaya çıkar: *Bascirt* (İstahrî), *Bâşcird, Bâşġird, Başqird* (İbn Fadlan, Yâkût, Garnâtî, İbn Sa'id, Dimişkî), *Bâşġirt* (Cüveynî, Kazvînî), Bacġird (Mes'ûdî). Pekçok kez bunlar, Başkurt-Macar meselesinin hala aydınlatılamamış karmaşıklıklarını yansıtırcasına, Macarlara göndermelerdir.[1253] İstahrî bunun farkındadır ve şöyle yazar: "*Bascirt iki çeşittir. Birisi Ġuzz'ların* (Oğuz) *yanında, Bulgarların gerisinde yaşar. Sayılarının, erişilmez ormanlık alanlarda yaşayan ve bu yüzden kimsenin alt edemediği 2000 kadar adam olduğunu söylerler. Bulgarlara tabidirler. Diğer Bascirtler Bacanaklar* (Peçenek) ile komşudur."[1254] Bu ikincisi, ya Karadeniz bozkırlarındaki, ya da şimdiki Macaristan'daki Macarlar olarak teşhis edilir. Bozkırla değil, hala ormanla birlikte anılan ötekiler ise Magna Hungaria'daki (Büyük Macaristan) Macar kalıntılarına veya Başkurt haline gelen bazı unsurlara işaret ediyor olabilir.

Diğer kaynaklarımız kıttır ve çok aydınlatıcı değildir. İbn Fadlan, "*Bâşġird adlı bir Türk halkının ülkesine geldik. Bunlar Türklerin en kötüleri, en kirlileri ve öldürmeye en eğilimlileri oldukları için, bunlara karşı kendimizi çok fazla muhafazada idik... Bunlar sakallarını tıraş eder ve bitleri yerler.*" demektedir. Başkurtları kış, yaz, yağmur, rüzgar, ağaçlar, insanlar, atlar, su, gece, gündüz, ölüm, yer ve gök (en büyük ilahları) için olmak üzere 12 efendileri olan putperestler olarak tarif eder. Bazıları yılanlara, diğerleri balık veya turnalara tapıyorlardı.[1255]

Gerdîzî, Kırgızlar bölümünde, "*Hazar asilzadelerinden biri olan ve Hazar ve Kimek mülkleri arasında 2000 atlı ile yaşayan bir Basjirt*"ten bahseder.[1256] Kaşgarlı da onları kuzeydeki Türk topraklarına yerleştirir. Onun Bizans'a yakın olan Türk halkları listesinde Peçenekler, Kıpçaklar, Oğuzlar, Yimekler (< Kimek), Başġirtler, Basmıllar, Kaylar, Yabakular, Tatarlar ve Kırgızlar vardır. Yimek ve Başkurtların dillerinin saf Türkçe'ye "yaklaştığı"

[1253] Lewicki, 1978, s.42-46; Ligeti, *A magyar nyelv*, s.376-378.

[1254] al-Iṣṭaxrî, yay. de Goeje, s. 225.

[1255] Ibn Faḍlân, yay. Dahân, s.107-109, Ibn Faḍlan/Kovalevskij, s.130, 131.

[1256] Gardîzi/Bartol'd, *Sočinenija*, VIII, s.29/46, Gardîzî/Martinez, s.125.

yorumunu yapar.[1257] Macarlar ve Türk Başkurtlar nasıl bu ortak ismi paylaşmışlardır?

Türk komşularından bazıları (Kazak ve Kırgız) onlara Rus. *Ostyak* ile aynı kaynaktan geldiği görülen *İstek/İştek* derler.[1258] Bu açık şekilde Ugor dünyasına işaret eder. Antropolojik olarak çağdaş Başkurtlar, var olan Ural, Güney Sibir, Moğol, Avrupa ve Karadeniz tipleri ile karmaşık bir etnik oluşumu gösterirler. Avrupailer Başkurdistan'ın kuzeybatı bölgelerinde, Moğolsular ise kuzeydoğuda, Ural ötesinde ve güneyde hakim olma eğilimindedir.[1259] Çağdaş Başkurt bilginleri esas Türk topluluklarının bölgeye göçünü büyük ölçüde 8-9. yy'lara koyarlar. Bunlar, yerli Fin-Ugor (Ön-Macar) nüfusu ya süren, ya da özümseyen Türkçe konuşan Başkurtların atalarıdır. Macarların önderliğindeki birliğin Levedia'ya hareketi bu baskıların ürünü olabilir. Yine de, Başkurtçadaki Ugorca alt-tabaka unsurlarını veya erken ödünçlemeleri bulma girişimlerinin başarılı olmadığını kaydetmek düşündürücüdür.[1260] Bulgarcanın en muhtemel aday görülmesine rağmen, bu unsurların ne tür bir Türkçe getirdiklerini bilmiyoruz. Sonraları, Kıpçaklar buralarda hakim olduğunda, nihai olarak onların Türkçe biçimi üstün hale geldi.[1261] Her halükarda, yukarda belirtildiği gibi, Türkçeleştirilmiş telaffuzdaki *m-b* değişimi ile, kuşkusuz Türk aracılar ile İslam dünyasına taşınan eski Fin-Ugor budun adı *magyar* (sadece İbn Rüsteh'de *majġariyya* geçer), Türk nüfusunda öyle bilindiği bir isim haline gelmiştir.[1262] Bu nüfusun bu ismi neden ve nasıl benimsediği belli değildir. Bu, başlangıçtaki Türk akışının siyasi olarak örgütsüz, fetihten ziyade sürüklenme olduğuna işaret edebilir. Eğer 13. yy'daki Macar haberleri gerçekten doğru ise bu, Başkurdistan'daki Ugorca konuşan unsurların Türkleşmesi Moğol çağına kadar gerçekleşmemiş demektir. Başkurt etnik oluşumuna tekrar döneceğiz (12. Bölüm).

[1257] Kâšġarî/Dankoff, I, s.82, 83.

[1258] Hajdu, *Ural'skie jazyki*, s.43-44; Fasmer, *Étim. slov.*, III, s.167, Xanty *âs-yax* 'Oblu, Ob adamı', Mańsi *asmakum*, *MNyTESZ*, 2, s.1102.

[1259] Bkz. Rudenko, *Baškiry*, s.328 vd.

[1260] Vásáry, 1985, s.201-232.

[1261] Aristov, 1896, s.406; Kuzeev vd., *Narody Povolž'ja*, s.237-242, ve onun daha önceki *Proisxoždenie*, s.393 vd.

[1262] Ligeti'deki tartışmaya bkz., *A magyar nyelv*, s.375-379, 390-400.

PEÇENEKLER

Bu budun adı kaynaklarda şu biçimlerde geçer: Tibet. *Be-ça-nag*, Arap-Fars *bcnâk, bcânâk, bcnh*, Gürc. *Paçanik-i*, Erm. *Pacinnak*, Yunan. Πατζινακῖται, Πατζινάκοι, Rus' ПеченѢгъ, Lat. *Pizenaci, Bisseni, Bysseni, Bessi, Besseneu*, Mac. *Besenyő* (< *Beşenäğ*)= *Beçenäk / Peçenäk*.[1263] Etimolojisi *bacanaq/bacınaq* 'bacanak'ın (> Eski Kilise Slavcası пашеноігъ) bir Peçenekçe-Kıpçakça biçimi olarak yapılmıştır: "Bacanak aşiret/boy."[1264] Böyle bir türeme hiçbir şekilde kesin değildir.

Peçeneklerin kökeni belirsiz durmaktadır. *Sui-shu* (7.yy), T'ieh-lê'ler arasında En-ch'ü (Onoğur?) ve A-lan'ların (Alan) komşusu olan bir Pei-ju (bunda Pelliot, *Pək-ńźi^{w}ok= Peçenek'i görür[1265]) boyundan bahseder.[1266] Bunları Kuzey Kafkas bozkırları ile Kazakistan arasında herhangi bir yere koyabileceğimiz için, buradaki coğrafya çok üstünkörüdür. Kuzey halkları hakkındaki bir 8. yy Uygur belgesinin Tibetçe çevirisindeki kayıt yere daha sağlam basmaktadır. Burada *Be-ça-nag*'lar, muhtemelen Seyhun bölgesinde, Oğuzlarla (*Hor*) savaşıyor olarak geçmektedir.[1267] Onların bu bölgeyle bağlantısı, gördüğümüz üzere Oğuz destanı ve *Yaßdı-ertim, Küerçi-Çur ve Kabukşın-Yula (aşağı bkz.) adlı Peçenek boylarının altbirliğine "*aynı zamanda Qangar / Kenger* (Κάγγαρ)" dendiğini ve bunların "*geri kalanlardan daha yiğit ve asil olduklarını ve 'Kangar' unvanının da bunu simgelediğini*" belirten Konstantinos Porphyrogennêtos tarafından doğrulanır.[1268] Bu ise Çince yer ismi *K'ang-chü* (Orta Seyhun toprakları ve komşu bölgelerin göçerleri) ile Orhon yazıtlarındaki (Kül Tegin) Kengü Tarban ve Kengeres halkı ile bağlantılı olmalıdır. Bu sonuncusu, Batı Göktürkleri ile 8. yy başlarındaki mücadelelerinde Doğu Göktürklerinden yana olmuşlardır.[1269] Pritsak bunları Güney Kafkasya'ya yerleşen *Kan-*

[1263] Bkz. Moravcsik, *BT*, II, s.247-249; Tryjarski, *HEPCP*, s.599; Ligeti, *A magyar nyelv*, s.268.

[1264] Pritsak, 1952, s.79 ve Pritsak, 1975, s.211; Sevortyan, *Étim. slov.*, II, s.26-27; Bazin, 1986, s.70, 73, 77; Menges, 1987, s.167-168.

[1265] Pelliot, *Quelques noms*, s.226, dn.1.

[1266] Liu, *CN*, I, s.128, II, s.569. Liu onları Başkurtlar olarak teşhis eder.

[1267] Bacot, 1956, s.147; Ligeti, 1971, s.170, 172, 175, 176.

[1268] Kons. Porph., *DAI*, s.170/171.

[1269] Kljaštornyj, *Drevnetjurskie pamjatniki*, s.156-178.

garâyê (< **Xangarâyê*) göçerleri ile özdeşleştirir ve isimlerini Toharca **kâńk* 'taş' (krş. Türk. Taşkent) ile açıklar. Ona göre bunlar ticarete eğilimli, Toharca konuşan ve Taşkent bölgesinin sahipleri olan şehir-vaha sakinleri idi. Kengeres budun adını *kâńk* ve Ἀορσοι > **âvrs* > *ârs* > *âs* = **Kenger As* biçiminde getirir.[1270] Buradaki zorluk, İr. Aoruša'nın (Yun. Ἀορσ) Ûrs/Ors'u üretmesidir.[1271] Pritsak'a göre Kangarlar, göçebe haline geldikleri bozkıra (Karluk ve Kimeklerle ittifak halindeki) Oğuzlarca sürülmüşlerdir. Bunların birliği Toharca, Doğu İranî ve Bulgarca konuşan unsurları içermiştir.[1272] Bunların hepsi de gayet farazidir. Nèmeth ve Ligeti onları, çıkış noktaları doğuda olan, Ortak Türkçe (büyük ihtimalle Kıpçak çeşidinden) konuşanlar olarak görmüşlerdir. Verilerimiz bunun ötesine gitmemektedir.[1273]

Oğuzlarla mücadele onları İdil-Yayık ırmak arasına ve oradan da, şimdi eklenen Hazar baskısıyla 9. yy sonlarında Karadeniz bozkırlarına sürüklemiştir. 948-52 civarında yazan Konstantinos Porphyrogennêtos, bu olayları kendi zamanından 50 veya 55 yıl öncesine tarihler.[1274] 10. yy'da, Bizans açısından onların bozkırdaki komşularının en önemlisi haline gelmişlerdir. Konstantinos, kendi eseri *De Administrando Imperio*'nun açılış bölümlerini, onların Rus, Macar ve Balkan Bulgarlarını denetlemekte nasıl kullanılabileceğini ve Tuna ve Kırım sınırları için ne kadar önemli olduklarını göstererek, Peçenek siyasetine ayırmıştır.

Hükümdar tarihçi, kendi zamanında Peçeneklerin Dnyeper ırmağının her iki tarafındaki dörder 'büyük prens' tarafından idare edilen (Türklerin iki kısımlı, sağ-sol teşkilat ilkesini yansıtır) ve 40 yöreye (μέρη), muhtemelen uruk topluluğuna ayrılan 8 boy topluluğundan (kendisi bunlara θέματα 'eyaletler' der) oluştuğunu bildirir. Bu sekiz boy topluluğunun isimleri iki kısımdan, genellikle bir at rengi olan esas isim ile, bazı muhtemel istisnalarla, yöneticilerinin unvanlarından oluşur: Ἰαβδι-ερτί(μ) *Yavdı* [*Yawdı*] *ertim/erdem* "parlak, parlayan atlı Erdem boyu", Κουαρτζι-τζούρ

[1270] Pritsak, 1975, s.212-214.

[1271] *Osnovy iranskogo jazykoznanija*, s.240.

[1272] Pritsak, 1975, s.215-218, 228-230.

[1273] Németh, *Die Inschriften*, s.16, 50-51; Ligeti, *A Magyar nyelv*, s.362, 506. Aynı zamanda bkz. Tryjarski, *HEPCP*, s.596-606.

[1274] Konst. Porph., *DAI*, s.166/167.

Küerçi (< *Küverçi* < *Küğerçi*) *–Çur* "mavimsi atlı Çur boyu", Χαβουξιν-γυλά *Qabuqşın-Yula* "kabuk rengi atlı Yula boyu", Συρουκουλπέη *Suru Kül Bey* "kır atlı Kül Bey boyu", Χαρα-βοη *Kara-Bay* "kara atlı Bay (veya Bay'dan 'zengin, şerefli') boyu", Βορο-ταλμάτ *Boru Talmaç* "kır atlı Tolmaç (edeb. 'çevirmen, dilmaç') boyu", Γιαζι-χοπόν *Yazı-Kapan* (*yazığ* < *yağız*) "koyu kahverengi atlı Kapan (belki *kapğan*?) boyu", Βουλα-τζοπόν *Bula-Çopan/Çaban* "alaca atlı Çopan/ Çaban boyu".[1275] Aynı kaynak, 55 yıl kadar önce İdil-Yayık arasındaki yurtlarından sürüldükleri zamandaki 'büyük prenslerin' isimlerini de verir: Βαϊτζαν < *bay* 'zengin' +-ça, Κούελ < *küğel* 'parlak yeşil', Κουρκοῦται < *korkut-tay* < *korkut-* 'korkutmak', Ιπαόν < *Ipa/Iba*? krş. Mac. *Ipoch*, Καϊδούμ < *kaydum* (krş. Mac. Kajdan) < *kayt* (< *kayıt-* < *kad̲ıt-* 'kayıtmak, geri dönmek'[1276]), ὡσταν (krş. Sağay. *qosta* 'bir kahramanın düşmanı kendi oku'[1277]??), Γιαζή < *yazı*?, Βατάν < *bata/bota* 'küçük deve.'[1278]

Konstantinos bu bağlamda, 'büyük prenslik' makamına geçişin babadan oğula değil, amcaoğlundan amcaoğluna ırsi olduğunu belirtir. Bu açıkça, eğer kaynağımızın bir çarpıtması değilse, Türkler arasında kullanımda olan ve diğer göçerlerde de iyi bilinen haleflik sisteminin (büyük kardeşten küçük kardeşe) bir türüne işaret-tir.

Ne Konstantinos, ne de Peçeneklere en yakında bulunan Rus kaynakları bu boy birliğinde kapsayıcı bir icra erkinden bahsetmezler. *Ḥudûd* onların bir *mihtar* (Fars. 'büyük, yaşlı, prens, bey, reis, yönetici') tarafından yönetildiklerini, bütün komşularıyla sa-

---

[1275] Konst. Porph., *DAI*, s.166-169; Németh, *Die Inschriften*, s.50; *A magyar nyelv*, s.507-511.

[1276] Clauson, *ED*, s. 596-597.

[1277] Németh, *Inschriften*, s.51 < Radloff, *Opyt slovarja*, II/1, s.625. Ancak bu kelime *qoş*'tan da türeyebilir. Bkz. Räsänen, *Versuch*, s.283: Uyg. 'iki kat, Çağd. Türk. 'bir çift', Çağt. 'birlikte bulunmak, bir sırada birlikte olmak' vb. Eğer bu da asli bir **qoş*'tan gelmiyorsa, krş. Kaz. *qostas* 'yerdeş' (Shnitnikov, *KED*, s.268; Radloff, *Opyt slovarja*, II/1, s.627). *Qoş*'a dayanan biçimler göz ardı edilmemelidir, krş. Çağt. *Qoşti* (Şeyh Süleyman Efendi Buharî, s.237) 'ashap, renktaş, yoldaş' (hem-râh, hem-reng, refîk, koldaş vb.). Pritsak (Golb, Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents*, s.38-39) bu ismi Bulgar Hanları Listesi'ndeki Гостоунъ ve Kiev Hazar İbrani mektubundaki Gwsṭṭ^{c} ile karşılaştırır.

[1278] Bkz. Németh, *Inschriften*, s.51; Györffy, "Besenyők és magyarok", kendi eseri *MKE*'de, s.185-186.

vaşta olduklarını ve şehirlerinin bulunmadığını yazar.[1279] Daha sonraki bir kaynak olan Ebû Sa'îd (öl.1286, bilgi Ebu'l-Fidâ'da, öl. 1331, korunmuştur) onlara bir kent, 'Bacanâkiyya' ve bir 'Xâqân' verir.[1280] Fakat bunun, o zamanlar Türk göçebeleri anlatmakta adetten olan bir telmih olması muhtemeldir. Her halükarda Peçenekler o zamanlarda gelişmelerin etkin taraftarı olmaktan uzun süredir uzaktaydılar. Sonra Peçenekler, Batı Avrasya bozkırlarındaki göçebe toplulukların çoğunluğuna özgü olduğu üzere, devletsiz idiler. Bu onların zayıf ve perişan oldukları demek değildir. Gerdîzî, "*Bol miktarda at ve koyuna sahip oldukları için (büyük) zenginlik içindedirler. Pek çok altın ve gümüş tasları vardır. Pek çok silahları vardır. Gümüş kemerleri vardır*" demektedir. Gerdîzî aynı zamanda, onların köle toplama seferleri kapsamında saldıran komşuları tarafından çok rahatsız edildiklerini bildirir.[1281] Şüphesiz onlar da bunun karşılığını veriyorlardı.

Kaydedilmiş en erken Peçenek-Rus karşılaşması 915'te gerçekleşti. O zaman Peçeneklere, Bizans'ın müttefikleri olarak Bulgarlara saldırmaya izin veren bir 'barış' imzalandı. Fakat beş yıl sonra İgor' yönetimindeki Ruslar onlara saldırdılar. Bu aynı İgor' 944 yılında onlardan bir topluluğu Bizans'a karşı sefer için kiralamıştır.[1282] Bu, Bizans etki alanındaki Rus ve diğer yerleşik güçlerle göçebelerin ilişkilerinde tipikti. Göçebeler saldırıyor ve saldırılıyorlardı. Sık sık paralı asker olarak çalışıyorlardı. Daha sık olarak ise taht kavgalarında veya bir devletin diğerine akınında 'müttefik' olarak getiriliyorlardı. Rus topraklarını kalıcı olarak fetih veya zapt için hiç uğraşmamışlardır.

968 yılında Peçenekler, muhtemelen 'müttefikleri' Rus knezi Svjatoslav'ı Bulgaristan'dan çıkmaya zorlamak isteyen Bizanslıların isteğiyle, Ruslara karşı büyük bir saldırı sergilediler. Svjatoslav, Bulgaristan'ı İstanbul adına işgal etmiş, fakat sonra kalmaya karar vermişti. Bizanslılar onu Bulgaristan'dan çıkardıktan sonra Peçenekler, bu kez ölümcül şekilde, 972 yılında Svjatoslav'ı tuzağa

---

[1279] *Ḥudûd*/Minorsky, s.101, yay. Sotoodeh, s.87.

[1280] *Géographie d'Aboulféda*, yay. Reinaud & de Slane, s.205.

[1281] Gardîzi/Bartol'd, *Sočinenija*, VIII, s.35/56; Gardîzî/Martinez, s.151, 152. Ibn Rusta, yay. de Goeje, s.140, Hazarların onlara yıllık sefer düzenlediklerini ve Burdâsların da saldırdıklarını yazar.

[1282] *PSRL*, I, s.42, 43, 45.

düşürüp öldürmek için (ki, kafatasından içecek kabı yapılmıştır) tekrar kullanıldılar.[1283]

1. Vladimir (978-1015) zamanında Rus-Peçenek ilişkileri daha da kötüleşti. Bir kapatmanın oğlu olan Vladimir, siyasi meşruiyetini desteklemek istiyordu. Rusları Hıristiyanlaştırdı, böylece merkezi otoriteyi de güçlendirdi ve Rusya'nın bozkırdaki uçlarında bir askeri ve kentsel yapılanma programı başlattı. Onun, Peçeneklerin geleneksel düşmanı Oğuzlarla ittifakı (985'te İdil Bulgar'a saldırdılar), Peçenekler arasında endişeye sebep olacaktır. Muhtemelen Peçeneklerin başlattığı savaş 988'de koptu ve 1006-7'deki sonuçsuz bir duraksamaya kadar az çok şiddetini kaybederek, bir sonraki yüzyıla kadar devam etti. Üzerinden çok geçmeden Peçenekler, Vladimir'in ölümünü takip eden, Svjatopolk ve onun Peçenek lejyonlarının Jaroslav (öl.1054) tarafından yenilmesiyle son bulan bir taht mücadelesinde (1015-19) kullanıldılar.[1284]

Ruslarla ilişkiler karmaşık olabilir ama Peçenekler bozkırdaki düşmanlarından daha büyük kötülüklerle yüzyüze geldiler. Oğuz ve de Rus baskısı altında Peçenekler Bizans'ın Tuna sınırlarına doğru sürükleniyorlardı. 1027'de Tuna'yı geçtiler ve Bizanslılar tarafından püskürtüldüler. Akınlar 1032, 1034, 1035 ve 1036'da devam etti. Merkezi Karadeniz bozkırlarında yeniden yerleşme çabaları 1036 yılında Kiev'de Jaroslav tarafından bertaraf edildi.[1285] Bundan sonra faaliyetleri Tuna ve Bizans'ın Balkan mülkü üzerinde yoğunlaştı.

Artık yoğun Peçenek-Rus ilişkileri sona ermişti. Bu ilişkileri her zaman düşmanlıklar belirlememiştir. Sıkı ticari ilişkiler vardı. Peçeneklerin fırsat oldukça, Porphyrogennêtos'un tanımladığı ünlü *"Varenglerden Rumlara yol"*u tehdit edebilecekleri ve belki ettikleri doğrudur.[1286] Fakat bu, Peçenek-Rus ilişkilerinde sürekli bir mevzu gibi görünmüyor. Gerçekten de, imparator tarihçi bizi, Rusların onlardan at, sığır ve koyun getirmesi konusunda bilgilendirmektedir.[1287] Bunlar göçebe ekonomisinin yerleşik toplum-

---

[1283] *PSRL*, I, s.72, 73.

[1284] *PSRL*, I, s.121-124, 127-129, 1411-142; Šekera, *Kyïvs'ka Rus'*, s.79-80, 99-108.

[1285] Skylitzes-Kedrenos, II, s.483, 499, 512, 514-515; Zonaras, IV, s.126-127, 132, 139; *PSRL*, I, s.150-151; Diaconu, *Les Petchénègues*, s.39-49.

[1286] Konst. Porph., *DAI*, s.56-63.

[1287] Konst. Porph., *DAI*, s.48-51.

larla ticareti yapılan tipik ürünleriydi. Gerdîzî'nin kaynaklarına göre, Peçenek topraklarından geçen ticaret yollarının "tenha ve nahoş" olmasına rağmen, Mes'ûdî Hazar, Kuzey Kafkaslar (Bâb el-Ebwâb, Alan) ve başka yerlerden tüccarların buradan geçtiklerini söyler.[1288]

Karadeniz bozkırlarındaki Peçenek kültürü hakkında az şey biliyoruz. Bölgede bulunan oyma yazılı bazı el yapımı ürünlerin onlara atfedilmesi mantıksız değildir.[1289]

Peçeneklerin dini aidiyetleri meselesinin kaynakları da aynı şekilde cimri ve tevile açıktır. Nikon Vakayinamesi, Peçenek prensleri Metigay (Метигай) ve Küçük'ün (Кучюгъ) sırasıyla 988 ve 991'de 1. Vladimir'e geldiklerini ve Ortodoks olduklarını yazar.[1290] 11. yy'ın ilk yıllarındaki Peçenek-Rus barış görüşmelerinde etkin olan Querfort'lu Bruno da onların ülkelerinde Hıristiyanlığın yayılması için uğraşmıştır.[1291] Bunun sonuçları belli değildir. Bekrî ise o zamana kadar Peçeneklerin Mecusi (Zerdüştlüğü anlatan bir tabir) olduklarını, fakat 400/1009-1010'da bir Müslüman fakihin etkisiyle İslam'a girdiklerini bildirir.[1292] Balkanlarda ise onların Ortodoks Hıristiyanlık ve değişik Manihey mezheplerinden etkilendiklerinin göstergeleri vardır.[1293] Bütün olasılıkla, tüm bu unsurlar, İç Asya şamanlığını ve Tengri inancını söylemeye gerek yok, değişik zamanlarda Peçenek toplumunda bulunmuştur.

Kiev'deki başarısızlığın sonucunda bozkırın Tuna sınırlarına itilen Peçenekler, şimdi iç anlaşmazlıklarla karşı karşıya geldiler. Bunlar pekala askeri başarısızlıkların sonucu olabilir. Kontsantinos Monomaxos'un hükümdarlığı sırasında (1042-1055), başı çeken reis *Tırak'a (? Τυράχ[1294]) karşı bir iktidar mücadelesinde yenilen Peçenek reislerinden Kegen (Κεγένης), 1045-46 civarında kendi boyu/uruğu/çetesi (?) ile Bizans'a kaçtı; burada Hıristiyan oldu ve kendi boydaşlarına karşı korumak üzere Tuna serhaddına

---

[1288] Gardîzi/Bartol'd, *Sočinenija*, VIII, s. 35/56; Mas'ûdî, *Murûj*, I, s.237.

[1289] Krş. Ščerbak'ın çalışmaları, 1954, 1959 ve Németh'in kayıtları, 1971.

[1290] *PSRL*, IX, s.57, 64.

[1291] Tryjarski, *HEPCP*, s.591.

[1292] Al-Bakrî, yay. Rosen, Kunik, s.43/59-60.

[1293] Vasil'evskij, *Vizantija i Pečenegi*, s.38-43.

[1294] Moravcsik, *BT*, II, s.157-158, 330 (< Skylitzes).

geri gönderildi. Akınlar ve sert iklim şartları daha fazla Peçeneği Bizans hizmetine soktu (Tırak dahil). Bunlar 1048'de ayaklandı ve İstanbul'a karşı kuşkuları büyüyen Kegen onlara katıldı. Bizans'ın onları Balkan istihkamlarından (Bulgaristan'da Preslav yakını) çıkarmak için bir girişimi 1052'de yenilgiyle sona erdi. Bu, imparatorluk yönetimini bir barış ile (1053) onların devlet içinde kendi kendini yöneten bir siyasi yapı ve İstanbul adına potansiyel bir bela olarak varlığını kabul etmeye mecbur kıldı. Bu arada beceriksiz bir Bizans hükümeti Küçük Asya'nın Oğuzlarca fethi için ortamı hazırlıyordu (bkz. 7. Bölüm).[1295]

Doğu ve Orta Karadeniz bozkırlarındaki Peçenek obalarının yerini, 1036-1050 civarında Kıpçaklarca sürülen Batı Oğuzlarınınkiler aldı. 1054'te Rus vakayinameleri bir zamanlardaki müttefikler ile düşmanlıklardan bahseder. 1060'da Ruslar onları tamamen bozarak kötü hava şartları, hastalık ve açlıktan dolayı büyük can kaybı ile Bizans hududuna kaçmalarına sebep oldular.[1296] Bizans (1064) ve Macarlardan (1068) aldıkları yenilgilerin ardından bazı Oğuzlar Bizans ve Rus hizmetine girdiler. Kiev hükümdarlarının yönetiminde, Peçenekler de dahil eski göçebe kalıntılarını yanlarına alan bu Oğuzlar, 'Karakalpak' (Rus. Черныи клобоуци, Fars. *qaum-i kulâh-i siyâhân*) diye bilinmeye başladılar.[1297]

Batı Oğuzlarının tam olarak yıkılması bu kez Kuman-Kıpçakları Karadeniz bozkırlarına getirdi. Peçenekler ve diğer Türk unsurlar (Kıpçaklar da dahil), Malazgirt'i takip eden yıllarda Bizans'ın iç mücadelelerine dahil oldular. Öne sürüldüğü üzere,[1298] Peçeneklerin akınları ve kargaşaya karışmaları Bizans'ı zayıflattı veya en azından hükümetin dikkatini Anadolu'dan çektirdi ve böylece buranın Oğuzlarca fethine yol açtı. Bizans İmparatoru 1. Aleksios (1081-1118) Balkanlardaki kargaşayı dindirmeye kararlı idi. 1091'de Levunion'da, Kumanların yardımıyla Peçenek askeri gücünü ezdi. Ancak Kumanlar bunu takip eden katliam faslına

---

[1295] Vasil'evkij'nin klasik eserine bkz., *Vizantija i Pečenegi*, s.9 vd. Diaconu, *Les Petchénègues*, s. 50-78, ve Angold, *Byzantine Empire*, s.14-26 da faydalıdır.

[1296] *PSRL*, I, s.162, 163, II, s.151, 152.

[1297] Rašid ad-Dîn, yay. Alizade, II/1, s.162-163. Čërnye Klobuki hakkında bkz. Rasovkij, 1927, s.93-109 ve Rasovskij, 1933, s.1-66 ve Pletnëva'nın *Drevnosti* ile Nagrodzka-Majchrzyk'ın *Czarni Kłobuci* adlı eserleri.

[1298] Kurat, *Peçenek Tarihi*, s.165.

katılmayı reddettiler.[1299] Daha sonraki Peçenek akınları hakkında haberler varsa da, bunlar siyasi olarak önemsiz rahatsızlıklardı. Parçalanmış Peçenekler artık önemli bir askeri güç değillerdi.

KUMAN-KIPÇAKLAR

Kökler

Kuman-Kıpçakların aslı ve milliyeti meselesi uzun süredir bilginlerin dikkatini çekmekte, fakat kesin bir cevap ele geçmemektedir.[1300] Hatta onları nasıl adlandıracağımız konusu bile zahmetli bir açıklama istemektedir. Batıda bunlar *Kumanlar* olarak karşımıza çıkarlar (*Comani* vs. veya bu budun adına dayanan ödünçleme-tercümeler, aşağı bkz.). İslam dünyası, Güney Kafkasların Hıristiyan halkları ve Yüan çağı Moğol ve Çinlilerince *Kıpçak* olarak bilinirler (Arap. Fars. *Xifjâq, Qifjâq, Qibjâq* vb., Erm. *Xbšax*, Gürc. *Qivč'aq-i*, Moğ. *Kibčaġ*, çoğulu *Kibčaᶜut, Kimčaġ, Kimčaᶜud*, Çin. *Ch'in-ch'a* < *Kimča(q)* < Moğ. *K'o-fu-ch'a, K'o-pi-chao*[1301] < *Kıpçak*). Karlgren'in bir önerisini takip eden kimi Sovyet bilginleri bu budun adını, Hsiung-nu Mao-tun'un fethettiği boylardan biri olan Ch'ü-she ile özdeşleştirirler. Fakat bu evrensel kabul görmemiştir.[1302]

Bu budun adının en erken zikri Uygur Eletmiş Bilge Kağan'ın (747-759) yazıtında (Şine-Usu/Selenga anıtı, N4) korunmuştur. Burada onlara, Göktürk kağanlığının bir parçası olduklarına işaret eder şekilde *Türk-Kıbçak* denmektedir.[1303] Bu okuma ve dolayısıyla onun tarihi imaları sorgulanmıştır.[1304] İlginç şekilde, onları bu isim altında Göktürk Kağanlığı'na bağlayan başka bir Türk kaynağı yoktur. Kljaštornyj son zamanlarda onların, Göktürk Or-

---

[1299] Vasil'evskij, *Vizantija i Pečenegi*, s.96 vd.

[1300] Bkz. Marquart, *Komanen*, Pelliot'nun bu eser için değerlendirmeleri, 1920, s.125-185, ve Bartol'd, 1921, *Sočinenija*, V, s.392-408; Czeglédy'nin terkipleri, 1949a, s.43-50; Šanijazov, *K étničeskoj*, s.9-54; Pritsak, 1982, s.321-340 ve Axinžanov'un son dönemdeki çalışması, *Kypčaki*, s.39 vd.

[1301] Pelliot, 1920, s.149 dn.1; Pelliot, Hambis, *Campagnes*, s.97; Bretschneider, *Researches*, I, s.23; Yelı-lu Ch'u-ts'ai/de Rachewiltz, s.23; Györffy, "A kun és komán" *MKE*, s.200-201.

[1302] *Shih-chi*/Watson, II, s.165; Savinov, *Narody*, s.17-18.

[1303] Ajdarov, *Jazyk*, s.344; Malov, *PDrPMK*, s.34.

[1304] Axinžanov, *Kypčaki*, s.40-42.

hon yazıtlarındaki *Sir* ve Çin kaynaklarındaki *Hsieh* (< *siet)/ *Hsieh-yen-to* ile özdeşleştirilmesi gerektiğini iddia etmiştir. O bu ismi, kendi önerisine göre, pekçok yenilgiden sonra onları çağrıştırmaya başlayan *qıvçaq* 'talihsiz' kelimesiyle açıklar.[1305] Németh bu isimde, sadece Sibirya Sağay ağzında geçen, karakter bildiren budun adları (uysal, öfkeli, vb.) sınıfına giren Türkçe *qıpçaq*'ı "öfkeli, hiddetli" görmüştür.[1306] Reşîdüddin, Türk boyları ve Oğuz Han'ın işleri bölümünde, Kıpçaklara ismini veren ataları *qıbçaq*'ın isminin Türkçe *kobuk*'tan (kovuk) geldiğini söylemektedir.[1307] Orman-bozkır simgeselliği yüklü bu efsaneye dayanan Axinžanov, onların etnik oluşumunu Sayan-Altay orman-bozkır bölgesine yerleştirir ve çekirdek tabakalarının bir süre hakim oldukları Oğuz birliğinin bir kısmı olduğuna inanır.[1308] Bu avam etimolojisi ve onun *qobı*[1309] ile ilgilisin izleyen Pritsak ise son dönemlerde bunda, daha önce Marquart ve Pelliot tarafından keşfedilmiş olan "*bir oyuk-ağaçsız* (*bozkır-çöl*)" kavramını görmektedir. Pritsak, Kıpçak ismini bu halkın isminin Rusçadaki ödünçleme-çevirisi olan Половци ile ilişkilendirir.[1310] Ancak bu Rusça kelimenin diğer açıklamaları vardır. *Polovci* (tekil *Polovčin*, çağdaş Rus. *Polovcy*) genellikle Slav. *plav*, Doğu Slav. *polov*'dan 'açık sarı, solgun' getirilir[1311] ve Türkçe ve başka dillerde de bu çeviriyi karşıladığı görülen biçimler vardır. Bilhassa, Türkçe *quba*'dan 'solgun, soluk sarı, soluk gri, boz'[1312] türeyen *Kuman* (Lat. *Comani, Cumani*, Yun. Κόμανοι, Κούμανοι > Arap. [İdrisî] *Qumân*, krş. Rus' Куманы)

[1305] Kljaštornyj, 1986, s.153-164. Nadeljaev vd., *DTSl.*, s.449 *qıvčaq* 'talihsiz, bedbaht' vb. Clauson, *ED*, s.579, 581, bu kelimeyi *qıv*'a 'ilahi takdir, iyi talih' bağlar, fakat anlam uyumsuzluğundan rahatsızdır.

[1306] Németh, *HMK*, s.36 < Radloff, *Opyt slovarja*, II, s.843. Kıpçak kişi ismi Uygur hukuk vesikalarında bulunur, Radloff/Malov, *Uigurische Sprachdenkmäler*, s.16-17, 23-24, 101.

[1307] Bağdat Köşkü Yz. 282, f.592r, Rašîd ad-Dîn, *Oğuzen*/Jahn'daki tıpkıbasım ve s.25-26'daki tercüme; Rašîd ad-Dîn, *Jâmiᶜ*, yay. Romaskevič vd., I, s.105. Abuᶜl-Ġâzi, *Šajara-i Tarâkima*, yay. Kononov, Türkm. metin, s.19/Rus. s.43 de bu hikayeyi tekrarlar. Clauson, *ED*, s. 382 *qovuq* 'oyuk, boş.'

[1308] Axinžanov, 1976, s.82-83, *Kypčaki*, s.56-60.

[1309] Clauson, *ED*, s.581, Kutadgu Bilig'de 'çürük, bozuk, talihsiz.'

[1310] Marquart, *Komanen*, s.158-161; Pelliot, 1930, s.279-281 ve Pelliot, Hambis, *Campagnes*, s.96; Pritsak, 1982, s.325-326.

[1311] Fasmer, *Étim. slov.*, III, s.313.

[1312] Clauson, *ED*, s. 581.

veya Kuman'da geçen kısalmış biçim *quw*'u[1313] kaydetmeliyiz. Bu ismin diğer bir biçimi Mac. *Kun*'da (< *Qun*) korunmuştur. Polovci, Leh-Latincede *plauci*, ÇekLatince'de *Plawci* haline gelmiş ve Macarcaya *Palócz* olarak alınmıştır. Kuman, Latinceye doğrudan *Pallidi* (Bremenli Adam, 11. yy) ve Alman-Latinceye *Falones, Phalagi, Valvi, Valwen* olarak alıntı-çevrilmiştir. Ermenicede (Matt'eos Uṛhayec'i) bu *Xartêšk'n* (Çağdaş Erm. *xarteaš* veya *xartyaš* 'sarışın, açık, parlak, sarı, açık sarı, solgun') haline gelmiştir.[1314]

Dolayısıyla Rusça tabir, kendisiyle bu halkın ('Sarışınlar' veya belki de onların gözdesi olan boz renkli atlara bir işarettir, krş. Peçenek boy isimleri) batıda, yani Avrupa'daki yerleşim bölgelerinde bilindiği ödünçleme-tercümeler sınıfına girmektedir. Pritsak ise bir derece farklı bir yaklaşım sergilemiştir (belirttiğimiz gibi, Marquart ve Pelliot tarafından geliştirilen varsayımlardan bazılarına dayanmıştır). *Kıpçak* ile *Polovci*'yi eşitleyerek *qumân*'ın (Pallidi vs.) 'sararmış/solgun (bozkır/çöl) halk' anlamına geldiğini ve Türk Kıpçakların bu *Quman/Qûn* tabirini aslen ön-Moğol olan Kimekleri (bkz. 7. Bölüm) anlatmak için kullandıklarını öne sürer.[1315]

Kuman ile Kun'u ayıran ve Kunların Rus ve Bizans kaynaklarında kesinlikle geçmediğine dikkat çeken Györffy, dilbilimsel ve metinsel temeldeki bu açıklamaların pekçok veçhesi hakkında kuşkuludur. O, Bizanslıların, faaliyetleri Orta Asya ve Batı Avrasya'daki olayları öylesine derinden etkileyen bir göçler zincirini başlatan bir Nestûrî Hıristiyan İç Asya halkını kesinlikle bilmesi gerektiğini iddia eder.[1316]

En iyi durumda bile üstünkörü ve tevile açık olan sorunun dilsel yönleri, yeni verilerin ortaya çıkmasını da önleyerek bir kördüğüm haline gelmiş görünüyor. Bunlar bize sadece Türk ve Moğol dünyalarını gösteriyorlar. Kıpçak budun adının Başkurt, Özbek,

---

[1313] Grønbech, *Kom. Wtrb.*, s.205.

[1314] Marquart, *Komanen*, s.27-29, 55; Rasovskij, 1935, s.252-253; Németh, 1940a, s.99-107; Ponmarev, 1940, s.366-370; Menges, *Vostočye elementy*, s.70-73; Pritsak, 1982, s.328-331. Györffy, "A kun és komán", *MKE*, s.201-219.

[1315] Pritsak, 1982, s.324-331.

[1316] Györffy, "A kun és komán", *MKE*, s.206-210, 215, 218. O, *qun*'u *xun/hun*'dan getirir. Macarca *Kun*'un aslında doğulu göçerleri ifade ettiğini, sonradan Macarlaşmış Kumanlar için kullanılır hale geldiğini öne sürer.

Karakalpak, Kazak, Kırgız, Altay Türkleri, Nogaylar ve Kırım Tatarları arasında boy veya aşiret ismi olarak geçmesine mukabil,[1317] Kuman isminin bugünkü Türk halkları arasında bilinmediğini kaydetmek ilginç olacaktır.[1318]

Bu boy birliğinin Orta Asyalı veya doğu kolu Kanglı olarak bilinir (Arap. Fars. *qnklî/qnglî*, Lat. *Cangle*). Bu budun adının etimolojisi/kökeni henüz tespit edilmemiştir. Pekçok bilgin bunu Kengeres/Kangar'a (yukarı bkz.), Çin kaynaklarındaki K'ang-chü ülkesine bağlar.[1319] Kaşgarlı bunu sadece bir kişi ismi olarak bilir ("Kıpçaklardan önemli bir kişinin ismi"). Aynı zamanda bunun "*eşya taşımak için bir araba*" için bir terim olduğunu kaydeder.[1320] Türk geleneği (Oğuz destanı ve Ebü'l-Gazi) bu budun adını, çıkarttığı sesle bu ismi alan araba (kağnı) ile ilişkilendirir.[1321] Bu halkların, Kuman, Kıpçak ve Kanglıların alakası çağdaş kaynaklarca belirtilir. Bir 8. yy Gürcü menkıbesinin 12. yy nüshası, zaman çelişkili olarak "*Qivč'aq'lar olan Komanların ülkesi*"nden bahseder.[1322] 13. yy'da Moğollara giden gezgin Rubruck'lu William, Almanlar tarafından Capchat (yani Kıpçak) ve 'Valani' olarak adlandırılan 'Comani'den bahseder ve Comani'ye akraba olan 'Cangle'yi kaydeder.[1323]

Müslüman yazarlar Kıpçakları ve Kun/Kumanları başlangıçta Kuzey Türk dünyasına yerleştiriyorlardı. İbn Hurdadbih (orta-geç 9. yy) Türklerin memleketleri hakkında şöyle der: "*Toquz Oğuz* (al-tġzġr) *Türklerin en geniş ülkesi*(ne sahiptir). *Onlar Çin, Tibet, Karluklar* (al-xrlx), *Kimekler, Oğuzlar, ?jfr'ler, Peçenekler* (al-bcânâk), *Türgişler, Adkişler, Kıpçaklar* (al-xfšâx), *Kırgızlar... ile kom-*

[1317] Bkz. Kuzeev, *Proisxoždenie*, s.466-467.

[1318] Togan'a göre, *UTTG*, s.162, *Qun* Tatar kişi ismi olarak bulunur. Kumancada qun 'kuvvet, kudret' anlamına gelir (Grønbech, *Kom. Wtrb.*, s.203).

[1319] Togan, *UTTG*, s.159-160; Tolstov, 1947, s.101; Kljaštornyj, *Drevnetjurskie pamjatniki*, s.177-179. Axinžanov, 1976, s.85, Kıpçaklar, Kang bölgesini ele geçirdiklerinde bu ismi almışlardır.

[1320] Kâšġarî/Dankoff, II, s.343.

[1321] Rašîd ad-Dîn, *Oġuzen*/Jahn, s.20; Bang, Rachmati, 1932, s.698; Abu'l-Ġâzi, *Šajara-i Tarâkima*, yay. Kononov, Türkm. metin, s.19/Rus.17.

[1322] Biró, 1973, s.161-164 "k'ueqanasa komant'asa romel arian qivčaqni."

[1323] van der Wyngaert (yay.), *Sinica Fransiscana*, I, s.194, 218.

şudur."[1324] Muhtemelen Türgeşlerin Batı Avrasya/On Ok işlerinde hala önemli bir unsur olduğu erken-orta 8. yy'a giden bu bilgi, Kıpçakların Batı Göktürk Kağanlığı ile Kırgızlar arasında, yani Kimek birliği yörüngesinde bulunduğunu gösterir. Gerçekten de *Ḥudûd* onları, şimdi Peçeneklerle (onların İdil-Yayık yurdunda) ve 'Kuzeyin Yerleşilmeyen Ülkeleriyle' sınır olan, "*Kimeklerden ayrılmış bir kavim*" olarak tarif eder.[1325] Bu, Kıpçakların batıya doğru sürüklenmesine işaret eder.

Kunlar onların daha doğusunda idiler. Büyük ölçüde Yâkût'un tekrarladığı Birûnî, Altıncı İklim'i şöyle anlatır: "*Doğu Türkleri Kay ve Kunların, Kırgızların, Kümeklerin* (aynen böyle!), *Toquz Oğuzların... göçebe obalarının yerinden başlar.*"[1326] Bunlar pekala, kendilerinden Kitañların türediği aynı Moğol halkları yığınının bir parçası olabilirler. 1120 civarında yazan Mervazî, onların tarihi hakkında önemli bir bilgi sağlar. Türk halkları bahsinde şöyle der: "*Qûnlar da onlara aittir; bunlar Qitâ-han'dan korkarak Kitây ülkesinden gelmişlerdir. Bunlar Nesturî Hıristiyan* (idi) *ve otlak için zorlanıp yurtlarından göç ettiler. Harezmşah Äkinji b. Qoçqar onlardan* (idi). *Qûnları, daha kalabalık ve güçlü olarak onları bu* (yeni) *otlaklardan süren Qây adlı bir halk takip etti* (veya kovaladı). *Sonra onlar Şari bölgesine göç etti ve Şariler Türkmenlerin memleketine göçtü, ki bunlar da Ġuzz ülkesinin doğu kısımlarına kaydılar. Sonra Ġuzz Türkleri Ermeni* (denizi) *sahilleri yakınındaki Bacânakların bölgesine göç ettiler.*"[1327]

[1324] Ibn Xurdâḏbih, yay. de Goeje, s. 31. Ibn al-Faqîh, yay. de Goeje, s. 329, bunu büyük ölçüde tekrarlar.

[1325] *Ḥudûd*/Minorsky, s.101, yay. Sotoodeh, s.87. Başka yerlerde (Minorsky, s.83, Sotoodeh, s.59) bunlar halklar listesinde belirir: "...*Rûm, Serîrler, Alânlar, Hazarlar, Saqlâblar, Hazar Peçenekleri, Mrvâtlar, İç Bulġârlar, Rûslar, Majġarîler,* (V)*nndr'lar, Türk Peçenekler, Brâdaslar, Burùâslar, Khifjâqlar, Oğuzlar, Kimekler, Çiğiller, Tuxslar, Xalluxlar* (Karluklar), *Yaġmalar, Toquz Oğuzlar ve Kırgızlar.*"

[1326] Al-Bîrûnî, *Kitâb at-Tafhîm*, yay. Wright, s.145; Yâqût, *Muᶜjam* (Beyrut yayını), I, s.31.

[1327] Marvazî/Minorsky, s. (Arapça) 18/çev. s.29-30. Bu haberi Muhammed-i Avfî (öl. 1233 civarı) tekrarlar, bkz. Marquart, *Komanen*, s.40; Pelliot, 1920, s.135. Burada hakkında çok yazılan (bkz. Marquart, *Komanen*, s.80-89; Pelliot, 1920, s. 142-3, 146-7), nüshadaki *mrqh* biçimi belirir. Bu, Aya Sofya'daki yz.3167, f. 488a-b'nin gösterdiği gibi (bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s.91), *firqa*'nın ('bünye, uruk, birlik, çete') bir bozması olmalıdır.

Bu bilginin sağlamasının, 499/1050-51 civarında Bizans arazisindeki rahatsızlıkları bildiren Urfalı Matthew'den (Matt'eos Urhayec'i) geldiği görülmektedir: *"Ve leş yiyen, tanrısız, kirli Pacenikk' halkı, çılgınlar, kan içen ruhlar yüzünden korkunç katliam ve acı yayan günler yer aldı. Sonra Yılanlar halkı yaklaştı ve 'Sarışınlara' (zxartêšk'n) saldırdı ve 'Sarışınlar' sürüldüler ve Uz ve Pacinnaklara (zpacinnakn) saldırdılar ve hep birlikte Romalılara karşı parladılar..."*[1328] Dolayısıyla göçler Kitañ (nihai başlatıcı), Kay >> Kun >> Şârî >> Türkmen >> Oğuz >> Peçenekleri içermiştir. Bunları nasıl teşhis edebiliriz? Bar Hebraeus, İbn'ül-Esîr ve Utbî, 11. yy'ın ikinci onyılında 'Xeṭâ'/Xiṭây'dan gelen göçebelerin Karahanlı devletine, geri püskürtülen büyük çaplı saldırılarını bildirirler.[1329] Bu rahatsızlıkların 'Kun göçü' olarak adlandırabileceğimiz sürecin bitiş sonucu olması hiçbir şekilde mutlak olarak belirgin olmamakla birlikte, mantıki olarak bunların, Kitañ devletinin sınırlarındaki daha büyük, durulmayan olayların bir parçası olduğuna hükmedebiliriz. Gerçekten de, 1020'lerde ve de bilhassa 1036'da Ruslara yenilmelerinin ardından Bizans'ın Balkan ve Tuna bölgelerinde artan Peçenek faaliyetleri de onların doğusunda daha güçlü bir göçebe varlığına işaret eder.

Belirttiğimiz gibi Kun/Kumanların milliyeti ciddi bir tartışma konusu olarak durmaktadır. Onların dilde Moğol olmaları (Kumancada bazı izler bulunmuştur ama bunlar diğer kaynaklardan gelmiş de olabilir) ve İç ve Doğu Asya kaynaklarınca başka bir isim altında bilinmeleri de mümkündür. Ancak (eğer Mervazî doğru ise) onların Nestûrî Hıristiyan olmaları hali, Uygurlardan veya onlarla bağlantılardan husule gelen kültürel etkileri gösterebilir. Aslında T'ieh-lê/Toquz Oğuzlar arasında *Hun* [< *ġuən] = Kun? adlı bir boy buluyoruz.[1330] İtiraf olunduğu gibi tahmine dayalı bu

---

[1328] Marquart, *Komanen*, s.54-55; Matthieu d'Edesse/DuLaurier, s.89.

[1329] Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yay.), IX, s.298 vd.; Dankoff, 1979-80, s. 157; Bar Hebraus/Budge, I, s.186. Bu sonuncusu, 1046 civarında Nasâraṯ adlı bir kral yönetimindeki, Kaşgar'a kadar ilerleyen diğer bir kitlesel göçebe akınından bahseder (I, s.205). Sekiz kısımdan oluştukları iddia edilen bu göçebeler, genellikle Naymanlar olarak teşhis edilirler (Moğ. *naiman* 'sekiz'). Bkz. Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.103-104; Rasovskij, 1936, s.170.

[1330] Hamilton, *Les Ouïgours*, s.2; Haussig, 1953, s.347-348; Liu, *CN*, I, s.108, 127, 243, II, s.720 dn.1776; Bazin, 1949-50, s.255-256 (o da bunu Györffy gibi, yukarı bkz., *Hun* ismine bağlar); Bombaci, 1070, s.12, 52, 57.

teşhis, onları Türkçe konuşanlar arasına yerleştirecektir. Onları kovalayanlar, yukarda geçtiği gibi, Moğol asıllı bir halk olan Kaylar idi. Urfalı Matthew onları 'Yılanların Halkı' adlandırır. İslam ve Slav kaynaklarında geçen Kay budun adını Moğ. *moġai* 'yılan, ejderha' ile bağlamak için yazılı kaynak yoktur, fakat Matthew'in Kun/Kuman ismini tercüme etmesi (*xartêš*?) göz önüne alındığında, burada bir benzerlik aramak mantıksız olmayacaktır. *Avar/Avar*/Jou-Jan budun adı da 'yılan' için kullanılan bir tabirden gelmesiyle açıklanıyordu.[1331] İlginç şekilde, Rus folklorunda yılan bir Polovcy simgesi olarak belirir (krş. Tugarin Zmeevič, Tugarin [krş. Tugorkan] 'Yılan-oğlu'[1332]). Fakat verilerimiz soruna herhangi bir çözüme izin vermeyecek kadar kıttır.

Kunlar, haklarında Mervazî'nin bir topluluklarının Sânjû'dan (Sha-chou?) 15 gün uzakta olduklarını ve "*Bâsml* (*Basmıl) *olan bir reislerinin ismiyle bilindiklerini*" söylediği Şârîlere yüklenmişlerdir. "*Onlar buraya, sünnet olma korkusuyla İslam'dan kaçmışlardır.*"[1333] Şârîlerin İslam'a düşman oldukları ve belki de Karahanlıların savaştıkları putperest göçebe topluluklarından biri oldukları ortaya çıkmaktadır. Czeglédy onları 'Sarı Uygurlar' ile özdeşleştirir.[1334] Barthold, kendi okuyuşuna göre *Sârî*lerin (< Türk. *sarı(ğ)*, 'sarı') Polovcy, yani Kıpçaklara işaret edebileceğini öne sürer. Pritsak, kendisi ile Moğol asıllı 'Kitai topluluğunu' adlandırdığı *Şâr*'ın Altayca **s'âr*'dan 'sarı, solgun' (Moğ. *şir(a)*, Türk. *sârığ*) geldiğine ve oradan da 'sarı/solgun (bozkır halkı)', yani Kıpçaklar için Tatabı adlandırması olduğuna inanır.[1335] Dilbilimsel olarak bu mümkündür. Yani Şârîler Kıpçaklarla özdeşleştirilebilir. Fakat onların Basmıl bağlantısı ve İslam korkuları için ne yapmalıyız? Bu bizi İslam-Türk dünyasının doğu sınırlarına Karahanlılarla Uygurların din savaşları arenasına götürecektir.

Kuman-Kun-Şârî ve Kıpçakları ilişkilendirmek için dilbilim temelinde yapılan teşebbüsler biraz zorlama gözüküyor. Teyit edici tarihi malzeme gereklidir. Eğer Şârîlerin saldırdığı Türkmenler

---

[1331] Kollautz, Miyakawa, *Geschichte*, I, s.56, 82.

[1332] Rybakov, *Kievskaja Rus'*, s.156.

[1333] Marvazî/Minorsky, (Arapça) s.7/çev. s.19.

[1334] Czeglédy, 1949a, s.46.

[1335] Bartol'd, 1921, *Sočinenija*, V, s.396; Györffy, "A kun és komán", *MKE*, s.206; Pritsak, 1982, s.333-334.

Oğuzlar ise, Şârîlerin Kıpçaklarla özdeşleştirilmesi önerisi coğrafi temellerde güçleniyor. Ancak, eğer sözkonusu Türkmenler Karluklar ise, bu durumda Şârîleri Kıpçaklar olarak görmek zorunda değiliz. Nestûrî Hıristiyanlığa bakılırsa, bunlar kaçkın Uygurlar/Sarı Uygurlar olabilir. Doğu Kıpçaklarında Uygur/Yuğur unsurların varlığı iyi bilinmektedir. Bu yüzden, Urfalı Matthew'de bulunan çeviri biçim bu işte çok yardımcı olmuyor. Genellikle Kumanları anlattığı yorumlanan ondaki *Xartêšk'n* Şârîlere (Uygurlar) uyabilir.

Bu göçlerin kesin birincil sebebini belirleyemiyoruz. Açık şekilde bu, Kitañ genişlemesi ve/veya sınır kabilelerinin rahatsızlıkları ile ilgilidir. Czeglédy, Pekin'in kuzeybatısındaki topraklara 986'da yaptıkları önceki seferlerinde Kun bölgelerini fetheden Kitañların, 1008 civarında batıya 'Sarı Uygurların' topraklarına doğru ilerlediklerini öne sürer. Bunları yenmiş ve bazılarını sürmüşlerdir. Dolayısıyla bu Uygurlar Kunlarla birlikte batıya gitmişlerdir. Birkaç yıl sonra, 1020 civarında bunlar Orta Asya'yı taciz ediyorlardı. Batı Sibirya ve komşu bölgelerde Kimekleri özümsemişlerdir. Böylece, tam olarak 1043'te beliren, 1070'de Avrasya'da baskın güç haline gelen yeni bir boy birliği ortaya çıkmıştır.[1336]

Pritsak, Kayların yükselişini ve takip eden göç silsilesini Tangutların 1031'de Kansu Uygurlarını fethi ile ilişkilendirir. Ona göre bu, yönetici tabakanın batıya kaçışı ve yerlerini Kayların alması ile sonuçlanmıştır.[1337] Tangutlar gerçekten de Türk göçerler arasındaki huzursuzluklarda önemli rol oynamış olabilirler.

Bu şekilde, Mervazî'nin haberindeki pekçok unsurun sarahatine rağmen, pek çok soru da cevapsız kalmaktadır. Kahramanların rolleri belirsizdir. Kıpçakları batıya getiren göçler dizisine birçok Türk ve Moğol halkı iştirak etmiştir, fakat kimin ne ölçüde katıldığı hala görünürden uzaktır. Kun-Kuman-Kıpçak ilişkisiyle ilgili dilbilim çizgisindeki yeni spekülasyonlar da semeresizdir. Etimolojiler gerçek olaylara ve halklara dayanmalıdır. Aşikar olan tek şey, 1018 ile 1050 arasında bir zamanda Kay ve Kunların bir göç başlattıklarıdır. Kunlar yönetimi almış veya Kimek birliğine sokulmuş olabilirler. Burada, batı uçtaki boylar üzerinde hakimiyet

[1336] Czeglédy, 1949a, s.47-48, 50. O, Kuman ismini, kimi Türk halklarınca Kıpçaklara katılmış olan 'Sârîleri' anlatmak için kullanılan bir tabir olarak açıklar.

[1337] Pritsak, 1982, s.336-337.

kurmuş olabilirler. Bu, Avrupa kaynaklarının onları neden Kuman/Kun olarak bildikleri sorusuna genellikle yapılan açıklamadır. Kun-Kuman bağlantısının içerdiği diğer zorlukların yanında, henüz hiç kimse Kunların neden Kuman olduğunu açıklamamıştır (*kun* + *man* 'gerçek Kun'? > **kumman* > *kuman*?). Bu şekilde oluşan yeni birlik, esasında tahminen Kıpçakların hakim unsur olarak Kimeklerin yerini aldığı Kimek Birliği idi. Bu sürecin iç dinamikleri bize ulaşan kaynaklarda kayda girmemiştir. Sadece bunun sonuçlarını, yani bir süre sonra Batı Oğuzları tarafından takip edilecek olan Peçeneklerin Bizans'ın Tuna sınırlarına sürülmesini ve Oğuz kitlelerinin İran-İslam sınırlarına doğru hareketini görebilmekteyiz. Peçenekleri 1020'lerde Bizans sınırlarını rahatsız ediyor ve 1036'daki Ruslara karşı yenilgilerinden sonra kesin olarak Balkan-Tuna bozkır hududuna kaymış olarak bulduğumuz için, bu göçler silsilesinin başlangıcını İbn'ül-Esîr'in betimlediği 1018 civarındaki olaylara pekala bağlayabiliriz. Süreç 1040'lara veya 1050'ye kadar kendini tam göstermemiş olabilir.

Kuman-Kıpçak-Kanglı Birliği

1030'ların başında Kıpçaklar Harezmşah devletinin sınırlarını rahatsız etmeye başlamış bulunuyorlardı. Arasıra da Harezm'in silahlı kuvvetlerinde ihtiyat alayları oluşturuyorlardı.[1338] Bir Kıpçak 'emirinin' 1040'larda Harezm bölgesine bir seferinde Selçukoğlu Çağrı Bey tarafından Müslüman yapıldığı kaydedilir.[1339] Bu nispeten mücerret bir olay olarak gözükür. İslam zamanla aralarına girmiş olmakla birlikte, kitlesel bir ihtida bilmiyoruz.

Kıpçaklar Doğu Avrupa bozkırlarında ancak, Rus kaynaklarında ilk kez göründükleri 1055 yılında geçerler. Bu kaynaklar veciz şekilde şunu bildirir: "*Boluş, Polovcy ile birlikte geldi ve Vsevolod* (Oğuzları henüz yeni yenmiş bulunan Perejaslavl knezi, PBG) *onlarla bir barış anlaşması yaptı ve geldikleri yere döndüler...*"[1340] İzlenimimiz bunun daha ziyade bir keşif gezisi olduğu şeklindedir. 1061'de Kumanlar ilk kez akın yaptılar ve Vsevolod'u yenerek oba-

---

[1338] Baihaqî, yay. Ġânî, Fayyâz, s. 86, 684.

[1339] Al-Ḥusainî, *Axbâr ad-Dawlat*, f.16b/s.43.

[1340] *PSRL*, I, s.162. Marquart, *Komanen*, Kunların Avrupa'ya gelişini 1130-1149 arasına koyar.

larına geri döndüler.[1341] Bu, bir yoğun ilişki dönemine öncülük etmiştir.

Ancak Kıpçakların oluşumu bu aşamada hala tamamlanmamıştı. 1120'lerde Kitañ/Liao devletinin çöküş ve yıkılışı ve Mançuca konuşan Cürçen devletinin (Çin'deki Chin sülalesi) ortaya çıkışı, diğer bozkır unsurlarını batıya doğru getirdi. Pekçok Kay ya Rus (Каепичи < Kay-oba/Kay-opa) ya da İslam topraklarında görev aldı ve savaş cesaretleri ile şöhret kazandılar.[1342] Bunların Kıpçak birliğine katılıp katılmadıkları belli değildir. Kay-opa'nın onlara düşman olduğu anlaşılmaktadır.[1343] Jehol'daki (Güneybatı Mançurya–Güneydoğu İç Moğolistan) yurtlarını 1115-1150 arasında bir yerde terkeden bir Moğol boy topluluğu olan Ölberli(g)/Ölperli(g), Batı Avrasya'ya sonradan gelenlerden idi. Bunlar Doğu Kıpçaklarının önde gelen altbirliklerinden biri olmuşlardır.[1344] Sonuçtaki Kıpçak birliği, Türk, Moğol ve İranî unsurları içeren çok tabakalı bir etnik-dilsel yapı idi. Arkeoloji bunu doğrular görünmektedir. Aşağı İdil'deki Kuman-Kıpçak siteleri, doğu grupları daha çok Moğolsu unsurlar gösteren, batı toplulukları ise daha güçlü bir Avrupai karakterde olan etnik olarak karma bir nüfus göstermektedir.[1345] Bu birliğin sınırları üç büyük topluluk oluşturarak batıda Tuna serhaddından Batı Sibirya'ya (İrtiş'e) ve Müslüman Orta Asya'ya kadar uzanıyordu: Batıdaki Kuman birliği, Orta Asya'daki Kıpçak-Kanglılar (ana kentsel merkezleri, uzun süredir göçebelerle bir sınır ticareti kenti olan Sığnak idi) ve Batı Sibirya'daki Kıpçaklar. Kaşgarlı'ya göre doğu sınırları "*Ṭarâz yakınındaki*" Kençek Sengir kasabası idi.[1346] Şimdiki alimler bu birliğin coğrafi olarak farklı pekçok altbölümünü önermişlerdir: Orta Asya-Kazakistan, İdil-Yayık ırmak arası, Kuzey Kafkas, Don, Donec, Dnyeper ve Tuna ırmak boyu birimleri.[1347] Simon Kézai

[1341] *PSRL*, I, s.163.

[1342] Köprülü, 1943, 219-303 (Kaylarla Oğuz Kayıları açık şekilde ayırır), Köprülü, 1944, s.421-452.

[1343] Pritsak, 1982, s.335, 338-339, ise Аепа (< Ay-opa) uruğunu Kaylara (> Ay) bağlar.

[1344] Golden, 1985, s.5-29.

[1345] Ševčenko, 1980, s.141, 148-150, 164-165.

[1346] Kâšġarî/Dankoff, I, s.357.

[1347] Kıpçak coğrafyası hakkında bkz. Rasovskij, 1938, s.166-175; Kudrjašov, *Poloveckaja step'*.

"Comanos Albos" ve "Nigrorum Comanorum terras"dan bahseder. Bu 'kara' ve 'ak' altbölümlerin coğrafi müracaatlar olduğu anlaşılıyor (Türk sistemine göre: kara = kuzey, ak = batı, mavi = doğu, kırmızı = güney[1348]). Bunlar 'Kara Qumâniyya' ve 'Ak Qumâniyya' adlı Kuman şehirlerini veya yörelerine kaydeden İdrîsî'de yankılanmıştır.[1349]

Rus ve Memluk kaynakları pekçok Kuman-Kıpçak boyunun ve boy birliğinin ismini korumuştur: Ay-opa, Badaç, Barat/Beret /Barak (?), Baya(w)ut, Burçoğlı (Rus. Бурчевичи, Mac. Borchol), Bzângî (?), Çağrak/Çoğrak/Çağrat vs., Çitey (oğlı, Rus. Читђевичи), Çırtan/Çortan/*Ozur Çortan (Mac. Chertan), Durut/Dört/Dörüt (?), Ençoğlı/*İlançuklı (krş. Mac. Ilonchuk), İt-oba, Kitan-opa, Knn (?), Küçeba/Küçoba (krş. Rus. Коучебич), Küçet, Kor/Qor (?, krş. Mac. Koor), Kara Börklü, Kol-oba/Kul-oba (Rus. Колобичи/Кулобичи), Qmngû/ *Kumanlu (?), Konguroğlı (Mac. Kongur), Mekrüti/Bekrüti/Bekürte, Mingüzoğlı, Orungqu(t), Ölberli(g)/Ölperli(g) (Rus. Олперлюеве, Олбђры/Ольберы, Çin. Yü-li-pai-li/Yü-li-pei-li, Lat. 'reges Uilperitorum'), Ören/Uran, Peçene (< Peçenek), (Çin.) Shan-mie Ku-ma-li, Tarğıl (Rus. Тарголове), Terter/Teriteroba (Rus. Терьтробичи), Toksoba (Rus. Токсобичи), Tġ Yšqût (*Tağ Başkurt?), Ulaşoğlı (Rus. Улашевичи, Mac. Olaas), Urusoba (Rus. Оурусоба), Yimek/Yemek (Rus. Половци Ємякове), Yuğur (> Uygur).[1350] Bu isimlerden bazıları açık şekilde Türkçe, diğerleri Moğolcadır (ör. krş. İsmin bir Türkçe etimolojisi olabilir ama Moğollar arasındaki Baya^{c}ut, Kitan-opa < Kitañ, Orungqut < Moğ. oronggu 'küçük, kahverengi ceylan', Ölberli(g) < Moğ. ölöbür 'hasta, takatsiz').

[1348] Simon de Kéza, *Scriptores*, yay. Szentpétery vd., I, s.146, 148; Pritsak, 1954, s.277.

[1349] al-Idrîsî, yay. Bombaci vd., s.915, 916.

[1350] Bkz. *PSRL*, I, s.248, 249, 250, 278-279, 361, 396, II, s.253, 255, 259, 285, 342, 435, 455, 632, 641, 644, 668, 672, 675; Rašîd ad-Dîn, yay. Karimî, I, s.483, Rašîd ad-Dîn, yay. Alizade vd., II/1, s.129, 347, 657-658; ad-Dimišqî, yay. Mehren, s. 264; an-Nasawî, yay. Houdas, s.32; Ibn Xaldun (Beyrut, 1971 yay.), V, s.235, 371-372; Pelliot, Hambis, *Campagnes*, I, s.82-112; Juvainî, yay. Qazvînî, II, s.35, 36, 109; an-Nuwayrî, Tizengauzen'de, *Sbornik*, I, s.539; Baihaqî, yay. Ġânî, Fayyâz, s.86, 317, 320, 323, 333, 684; Mubârakšâh, yay. Ross, s.47; Meyvaert, 1980, s.254; Juzjânî, yay. Habîbî, I, s.440. Aynı zamanda bkz. Rásonyi, 1966-69 ve Golden, 1990.

Kiev knezleri, kendilerine karşı süregiden bir düşmanlık gelenekleri olan bir doğu, İdil-Yayık-Don merkezli topluluğu 'Yabani Kumanlar' (Половци Дикии) olarak adlıyorlardı. Kaynaklarımızda sadece 12. yy ortasında beliren bu topluluk, Ölberli(g), Toksoba ve büyük ihtimalle Yimekler ile diğerlerini içeriyordu. Onların arasında iki uruk veya hanedan öne çıkmıştı. Şarukan'dan (Rus. Шаруканъ, Gürc. Šaraġan < Şari kan, yani Şârîlerin yöneticisi?) gelen birisine onun oğulları Etrek/Ötrök ve Sırçan ile torunları ünlü Köngek, kardeşi Eltut ve Köngek'in Hıristiyan ismi taşıyan oğlu Yurgi (krş. Rus. Юрги (Юрий), < Γεόργιος) dahildi. Bunların Toksoba'nın yönetici uruğu olduğu görülüyor. Bir diğer yönetici aileyi (belki Ölberliglerinki) Böñek/Böngek ve oğlu Sevenç götürüyordu.[1351] Ruslarla daha dostane ilişkileri olan bir topluluğa ise Pritsak 'Yabani Olmayan Kumanlar' der. Bunlar daha batıdaki Burçoğlı, Ulaşoğlı, İtoğlı ve Urus-oba boylarını içeriyordu.[1352]

Bu konfederasyonda merkezi otorite yoktu. 12. yy sonlarının Yahudi gezgini Ratisbon'lu Petaḥia, onların *"kralları yok, sadece prensleri ve asil aileleri var"* yorumunu yapar.[1353] 13. yy başlarında Şarukanlı Yurgi'nin mahalli iktidardan fazlasını ele geçirdiği görülüyor. Rus vakayinameleri onu *"Bütün Polovcy'dan daha büyük"* olarak tanımlar.[1354] Onun Moğollarla yapılan Kalka Savaşı'nda ölümü, potansiyel Kıpçak siyasi gelişmesinin yolunu kapamıştır. Ancak o zamana kadar Kıpçaklar (evlilik ve siyasi ittifaklar yoluyla) parçalı Rus siyasi yapısı ve Harezm'e, en dolaysız şekilde temasta oldukları iki yerleşik devlete öylesine inceden eklemlenmişlerdi ki, oradan bir merkezi otoritenin ortaya çıkacağı öngörülemez. Kıpçak siyasi pekişme sürecini teşvik edecek, komşu yerleşik devletlerden gelen büyük baskılar yoktu.

Belirttiğimiz gibi, Kıpçaklar zaman zaman Harezm'i rahatsız ediyorlardı, fakat zamanla yönetici ailelerinden biri veya daha fazlası, bazen kaypak olsa da, Harezmşahlarla yakın ilişkiler kurmuştur.[1355] Ancak, şüphesiz göçebeler için en önemli albenilerden biri olan Harezm ticareti tersine etkilenmiş görünmüyor. Rusya'da

---

[1351] Golden, 1979-80, s.298-309.

[1352] Pritsak, 1967, II, s.1615-1623.

[1353] Petaḥia of Ratisbon, yay. çev. Benisch, s.4/5.

[1354] *PSRL*, I, s.504.

[1355] Burada Axinžanov'un ayrıntılı çalışmasına bkz., *Kypčaki*, s.197 vd.

da benzer bir model gelişti. 1061-1120 arasında Kıpçaklar sadece yeni yurtlarını onun eski göçebe sakinlerine, Peçenek ve Oğuzlara karşı güvene almadılar, yerleşik komşularının güçlerini ve zaaflarını da tespite giriştiler. Bu dönemi Rusya (özellikle bozkırla en fazla karşı karşıya olan Perejaslav knezliği), Bizans ve Macarlara karşı akınlar belirler. 1068'de birleşik Rus güçleri Kıpçakları yendiler. Dinamik 2. Vladimir Monomax (Kiev Büyük Knezi, 1113-1125) yönetiminde, Kıpçak topraklarına Rus knezlerince 1103'te düzenlenen bir sefer ile insiyatif ele alındı. Bunu 1109, 1111, 1113 ve 116'da 'Polovcy bozkırının' derinliklerine bir istilalar dizisi takip etti. Şarukanlıların önderliğindeki 'Yabani Kuman' unsurları Ötrök yönetiminde, hükümdarı David Agmašenebeli'nin (1089-1125) kendileriyle evlilik yoluyla akraba olduğu Gürcistan'a sığındılar. Burada, Gürcistan'ın Selçuklulara karşı bağımsızlığını teminde yardımcı olarak ve sonra da rahatsızlık çıkaran Güney Kafkas asilzadelerine karşı denge görevi görerek, hanedanın dayanaklarından biri oldular. Monomax'ın ölümünden sonra Ötrök bozkıra dönse de, Kıpçaklar Gürcü tahtına hizmete devam ettiler ve Gürcistan'ın önemli bir bölgesel güç haline gelmesinde önemli rol oynadılar. Kıpçaklar Gürcistan'da yerleştiler, Hıristiyan oldular ve nihayet Gürcüleştiler.[1356] Bu Gürcü bağlantısı, Kıpçaklar arasındaki Hıristiyanlığın çok ihmal edilen kaynaklarından biridir. İsminin gösterdiği gibi Şarukanlı Yurgi'nin Hıristiyan olma ihtimali, onun ailesinin Gürcü tahtı ile uzun süreli bağları çerçevesinde açıklanmalıdır.

Ruslar ise Monomax zamanında kısa bir süre serpilen birliği 11. yy ortasında artık göremiyorlardı. Kiev Büyük Knezliği için çeşitli yarışmacılar, mücadelelerinde Kıpçakları ve diğer göçebe güçleri kullandılar. Mücadelenin seyri bir gel-git biçimindeydi. Sık sık abartılmış retorik kullanan Rus vakayinameleri, pek çok Kıpçak önderini (ör. Böñek'in oğlu Sevenç) Rusya'yı yıkmak istemekle suçlar. Kendisine özel bir Kiev nefreti isnat edilen Köncek, Kıpçakların çok ciddi kayıplar verdiği bir savaşlar dizisinin ortalarında gerçekleştirdiği bir seferde (1185), tahminen Rus başkentini yakmak için 'Rum ateşi' uzmanı bir 'Müslüman' (бесоурменин, muhtemelen Harezm'den) getirtmiştir.[1357] Fakat gerçekte Kıpçak-

[1356] Golden, 1984, s.45-87.

[1357] *PSRL*, II, s.634-635.

lar asla Rusya'yı fethe çalışmadılar. Onların böyle bir teşebbüsü düşünmüş olmaları bile kuşkuludur. Ki, kendileri de bölünmüş haldeydi. Üstelik, göçebeler açısından Batı Avrasya bozkırlarındaki durum pekçok yönden idealdi. Bol ve iyi otlaklar vardı. Ticaret veya talan ile yerleşik toplumun mallarına kolayca erişebiliyorlardı. İlave bir gelir kaynağı da akraba, müttefik veya paralı asker olarak sürekli yerleşik komşularının askeri maceralarına katılmaya çağrılmaları idi. Komşuları birleştiği zaman göçebelerin çekindiği ciddi bir askeri tehdit oluşturuyorlardı. Ancak onların şansına, böyle birleşmeler çok çok seyrek idi. Göçebe seçkinlerinin zaviyesinden bu dengeli ve çalıştırılabilir bir sistem idi. Bu, hepsinin kârına olmak durumunda da değildi. Kıpçak denetimindeki Kırım'ın köle pazarları Orta Doğu'ya memluk olarak satılan Türk esirlerle dolu idi.

Cengiz öncesi Kıpçak kültürü ile ilgili çok az şey biliyoruz. Şaman uygulamalarının devam ettiği anlaşılıyor. *Povest Vremjannyx let*'e göre, Yaşlı Böñek 1097 yılında, bir savaşın arifesinde, "*gece yarısı olduğunda kalktı ve ordusundan uzaklaştı. Bir kurt gibi ulumaya başladı ve bir kurt ona cevap verdi ve pekçok kurt ulumaya başladı.*" Sonra otağına dönmüş ve bir zafer öngörmüştür.[1358] Burada açık şekilde, A-shih-na-Türk kökenli kurt efsanesini akla getiren bir uygulama (kehanet) ile karşı karşıyayız.

Onların İslam (Orta Asya'da) ve Hıristiyanlık (Doğu Avrupa ve Kafkasya'da) ile temasa geçtiklerinin de delilleri vardır. 13. yy başlarında Macaristan'dan gelen misyonerler tarafından Kuman/Batı Kıpçak topluluklarını Hıristiyanlığa döndürmek için daha eşgüdümlü bir çalışma yapılmıştır. Bu, Macar sarayının hakimiyetini bu bölgelere genişletme çabasının bir parçası idi. Bu bağlantı, kimi Kuman boylarının Moğol istilasından Macaristan'a kaçışlarında rol oynamış olabilir. Burada da, Gürcistan'da olduğu gibi, tahtın destekleyicisi idiler, nihayetinde yerleşikleştiler ve hakim kültür ve dili benimsediler.[1359] Kırım'daki bazı Kumanlar Museviliğin bir kolu olan Karaim inancını benimsemiş olabilirler. Bunun (eğer oldu ise) nasıl olduğu pekçok spekülasyona konu olmuştur.

[1358] *PSRL*, I, s.270-271.

[1359] Bkz. Rásonyi, *Hidak*, s.112 vd. Bir genel değerlendirme için aynı zamanda bkz. Pálóczi-Horváth, 1973, 1975.

Kıpçakların Türk oyma yazısını kullandıklarının kanıtına sahip değiliz. Henüz erken Kıpçak edebi metinleri bulunmamıştır. Bize ulaşan Kıpçak sözlükleri (Codex Cumanicus[1360] ve Arapça-Kıpçakça lügatler) Moğol çağına aittir ve çoğunlukla Kıpçak olmayanların veya kültürünü değiştirmiş Kıpçakların (özl. Memluk lügatleri) eserleridir. Ancak, Cengiz öncesi dönemde bozkırdaki Kıpçak yazısıyla ilgili bu ifadelerimiz, ilerideki arkeolojik buluntuların ışığında gözden geçirilmek zorunda kalabilir.

Moğol fetihleri arifesine kadar Türk tarihinin anahatlarını belirledikten sonra, bu olayların sebep olduğu temelli değişikliklere gelmeliyiz.

[1360] Bkz. Drüll, *Der Codex*; Ligeti, 1981, s.1-54.

9. BÖLÜM
CENGİZLİLER ÇAĞINDA TÜRK DÜNYASI

Önceki bölümlerde, Hsiung-nu ve Göktürk imparatorluklarının çöküşüyle Türk göçebelerin nihayetinde, çoğunlukla yeni yurtlarda olmak üzere, yeni siyasi birimlerin türemesine yol açan birçok yer değiştirmeyi tecrübe ettiğini gördük. 840'dan sonra Türk boyları batıya doğru kaymaya başladılar. Kitañ devletinin kurulması, onların batıya boşalmasına katkıda bulundu. Bu göçlerin en dramatiklerinden biri olan Kıpçak göçünün sebepleri eninde sonunda Liao arazisindeki veya orayla ilgili gelişmelerde aranmalıdır. Moğol imparatorluğu da değişik Türk topluluklarını harekete geçirdi, kimi birlikleri zerrelere ayırdı ve kimilerini öne çıkardı. Başlıca Türk topluluklarının, Oğuz, Kıpçak ve Türkîlerin, bugün onları bulduğumuz yerlerde 1200 civarında çoktan yerleşmiş bulundukları iddia edilebilirse de, onlara şimdiki görünümlerini veren yine de Cengiz çağı ve onun kargaşa dolu olaylarıdır. Çarlık, Sovyet, Mançu ve Çin rejimlerinin siyasetleri de buna katkıda bulunmuştur. Fakat bu siyasetler, Cengizli hakimiyeti dönemi boyunca harekete geçen etnik-siyasi süreçlere nihai bir mühür olmanın ötesinde, genelde fazla şey içermemiştir. Bazı örneklerde bu süreçler hala tahakkuk etmemiştir. Temel etnik yapı blokları ise 4. İvan'ın İdil hanlıklarını fethinden ve Sibirya'nın fethine başlamasından hayli önce yerlerini almıştı.

MOĞOLLARIN KÖKENİ VE DEVLET OLUŞUMU

Moğol (*Monggol*) boy birliğinin en erken tarihi henüz tam aydınlatılamamıştır. Altay dünyası içinde Moğolca konuşanlar doğularındaki Ön-Tunguz ve batılarındaki Ön-Türk halklar arasında

yaşıyorlardı. Bunlar, Çin kaynaklarındaki sözde *Tung-hu*'ların ('Doğu Barbarları') esas topluluklarından biri olan Hsien-pi kabilelerinden inmedir. Pek çok alim onlardan ilk kez *Chiu T'ang-shu*'da, (bir geç 10. yy kaynağı), Shih-wei'lerden *Mêng-wu*'ların (*Mung-nguət) zikrinin geçtiği 8. yy olayları münasebetiyle bahsedildiğine inanır. Tahminen bu bir *Mongġu* (+ *ul*) biçimini temsil ediyordu.[1361] Bunun *Mangut*'un bir yazılışı göründüğünü öne süren Viktorova bu teşhise karşı çıkmıştır.[1362]

Moğolların ne zaman ve nasıl atlı çoban göçebeler haline geldikleri belli değildir. Hsiung-nu siyasi yapılarının onların üzerinde siyasi ve kültürel bazı etkiler icra ettiği tahmin edilebilir. Aynısı Jou-Jan ve Göktürk devletleri için de söylenebilir. Kyzlasov ise göçerleşmeyi Göktürk İmparatorluğu'ndan hayli sonraki döneme koyar. Moğolların başlangıçta avcı ve balıkçı, yani Amur bölgesinin orman ve orman-bozkır halkı olduklarını, 10. yy sonu–11. yy başlarında, Moğolistan'daki zayıflayan Türk topluluklarını özümseyerek yavaş yavaş yayıldıklarını ve süreç içinde bozkır çoban göçebelerine dönüştüklerini iddia eder.[1363]

Moğollar, pek çok akraba Hsi/Ġay/Kay/Tatabı ve Shih-wei halkını kendine katan aynı soydan Kitañ devletinin (Liao) doğrudan tebaası olmuş gözükmeseler de, Kitañlar tüm bölgede derin bir tesir bırakmıştır. Bunlar Moğolistan'ın Moğollaşması ve kendilerinin artık bir imparatorluk edebi dili konumuna yükselen Moğol dillerinin yayılması sürecini hızlandırmıştır. Bunların kültürel rolü, Mançuca konuşan Cürçen/Chinler onların Kuzey Çin'deki devletlerini ele geçirdikten sonra bile hem Chin devletinde, hem de onların Orta Asya'daki yeni devletleri Karahitay üzerinden sürmüştür.[1364]

Viktorova'ya göre, Moğol halkının çekirdeği 12. yy ortasına kadar Onon, Yukarı Tola ve Kerulen nehir boyları ile Baykal'ın güneyinde oluşmuştu. Bunlar artık bozkır göçerleriydi fakat daha

---

[1361] Hambis, 1970, s.126; Munkuev, *Men-da Bej-lu*, s.89 n.1, 90; Taskin, *Materialy*, s.56-57, 139, 141, 364.

[1362] Viktorova, *Mongoly*, s.161-162.

[1363] Kyzlasov, *Ist. južn. Sibiri*, s.78-81.

[1364] Viktorova, *Mongoly*, s.171, 179-183.

kuzeydeki *Hoy-in irgen* ('Orman Halkı'[1365]) adlı kabilelerin bazıları, hayvan besiciliğiyle de uğraşmakla birlikte, büyük ölçüde kürkçülük ve avcılığa dalmışlardı.[1366] Bu 'Ormanan Halklarının' faaliyetleri, göçebe çobanlığa dönmeden önce Moğolların meşgul olduğu ekonomik uğraş türünü temsil ediyor olabilir. Eğer *Ch'i-tan kuo chi*'deki Meng-ku-li halkı gerçekte Moğollar ise, bunların Liao döneminde hükümdarsız, tarımı bilmeyen (ki, göçebeler için doğru değildir), esas meslekleri avcılık olan bir halk olduğu ortaya çıkacaktır. Aynı kaynak onların kımız içtiğini ve "*Kitañlarla savaşmayıp, sadece sığır, koyun, deve ve atların deri ve yünlerinden yapılan ürünlerin ticaretini yaptıklarını*" bildirmektedir.[1367] Bunlarda yönetici olmayışı ve tarımın bilinmeyişi bir orman halkını imliyor gözükürken, hayvan besleyiciliğiyle (özellikle at ve deve) uğraşmaları hiç olmazsa bir yarı-göçer veya geçiş ekonomisine işaret ediyor görünmektedir. Bu topluluk her iki iktisat türünü kucaklamış da olabilir. Bunların Moğolistan'daki yakın komşuları, bazıları önemli sayıda Türk unsurları içeriyor olabilen veya köken itibarıyla Türk olması muhtemel akraba halklar idi. Çoğu, siyasi örgütlenmenin üst seviyelerine ulaşmıştı. Gerçekten de, Kereyid, Nayman ve Merkidler, hanların yönettiği güçlü boy birlikleri kurmuş bulunuyorlardı.

Moğollar 12. yy'da Orhon ve Kerulen havzasını işgal ettiler. Kereyidler onların batısında, Tola, Orta Orhon ve Ongin havzalarında idi. Bunlar kimi Uygur veya diğer Türk unsurları içeriyor olabilir. Kimi bilginler bunları Türk görür, fakat bu tam olarak ispatlanmamıştır. 1007 yılı civarında Nestûrî Hıristiyanlığa girmişlerdir.[1368] Onların kuzeyinde Selenga'da ve Baykal gölünün güneyinde Merkid konfederasyonları bulunuyordu. Bunların ekonomisi balıkçılık, samur tutma ve avcılığa dayanıyordu. At beslemenin yanında ren geyiği de güdüyorlardı. Bu topluluk da Nestûrîlik ile temasa girmiş olabilir. Bunların kuzeyinde Dörben Oyradlar (Oyirad) vardı. Oyradlar Baykal gölünün doğusuna doğru genişliyordu. Güçlü Nayman birliği (Sekiz boylu? Krş. Moğ. *naiman* 'sekiz')

[1365] *Secret History*/Cleaves, s.142; Vladimircov, *Obšč. Stroj.*, s.33-34.

[1366] Viktorova, *Mongoly*, s.171.

[1367] Yeh Lung-li, *Istorija*/Taskin, s.305.

[1368] Bartol'd, 1894 (*Sočinenija*, II/1), s.290; Viktorova, *Mongoly*, 168-170; Kaschewsky, 1986, s.119; Ratchnevsky, *Činggiz-Khan*, s.2-3.

Batı Moğolistan'a sahipti. Kereyidler gibi, onların idareci tabakası da Türk kökenli olabilir ve bunlar Uygurlarla kültürel olarak yakın bağlar kurmuş ve etkilenmişlerdi. Kereyid ve Nayman seçkinleri, asılları ne olursa olsun, tüm olasılıklarla Moğolca konuşuyorlardı.[1369] Yine de, Türk unsurların akrabalığı, bölgedeki uzun süren Türk imparatorluk gelenekleri ve 840 sonrası Uygurlarının bozkır halklarına kültür taşıyıcılık rolleri göz önüne alındığında, aralarında Türk isim ve sanlarının moda olması şaşırtıcı değildir. Nestûrîlik ve Budacılığın ikisi de bu kabilelere Uygurlardan gelmişti. Bir diğer Nestûrî komşu, İç Moğolistan'da, Sarı Nehir kıvrımının kuzeyinde bulunan Önggüt boy topluluğu idi (Çin kaynaklarında 'Ak Tatarlar' da denilir). Bunlar genellikle Türk görülürler. Göktürk İmparatorluğu'na dahil olmuş olan Tatarlar, Büyir ve Külün gölleri çevresindeydiler. Bunlar bu bölgedeki göçerlerin en zenginleriydi ve Chin devleti ile yakın bağları vardı.[1370]

Moğol uruklarının veya alt-boylarının birliğine, *Gizli Tarih*'in *kağan* sanını layık gördüğü[1371] Qabul (1130'lar?) yönetiminde ulaşılmıştır. Onun hükümdarlık makamına yükselmesinin Kitañ/Liao devletinin çöküşü ve Cürçen/Chin devletinin yükselişi ile nasıl bir bağlantısı olabileceği belli değildir. Siyasi birliğe doğru hareket Cürçen baskısının sonucu olabilir. Qabul ve halefi Ambaqay/Ambağai (1160 civarı?) Chin devleti ile mücadeleye girmiştir. Bu devlet de kabileyi kabileye karşı döndürme şeklindeki geleneksel çözüme başvurarak bu amaçla Tatarları kullanmıştır. Ambaqay onlar tarafından esir alınmış ve Cürçenlerin elinde iğrenç bir ölüme gönderilmiştir. Tatarlarla sık sık savaşlar yürüten, fakat ölen Ambaqay'ın istediği öcü tamamlayamayan onun halefi Qutula Han, Cengiz öncesi dönemin son etkili Moğol hükümdarı idi. 1161'deki bir Tatar zaferi, genellikle yakın bir yerlerde pusu kuran Moğol iç mücadelesini güdülemiş ve ileri siyasi gelişmenin önünü kesmiş olabilir.[1372]

[1369] De Rachewiltz, 1983, s.282-283.

[1370] Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.125-126; Ratchnevsky, *Činggiz-Khan*, s.1-5; Sandag, 1977, s.24; Viktorova, *Mongoly*, s.168, 170, 172.

[1371] *Secret History*/Cleaves, s.11.

[1372] Grousset, *L'empire*, s.40-48; Ratchnevsky, *Činggiz-Khan*, s.7-13; Sandag, 1977, s.26. Destanî Moğol kayıtları için bkz. *Secret History*/Cleaves, s.9-11, 13-14.

Qabul Kağan'ın torununun oğlu olan geleceğin *Çinggis Qan*'ı (Türk. < *tengiz* 'deniz', yani her şeyi kapsayan) Temücin, 1155-1167 yılları arasında bir zamanda Kiyan-Borcigin (çoğ. Kiyat-Borcigid[1373]) aşiretine mensup olarak doğdu. Babasının katlinden sonra, eşkıyadan farklı olmayan bir hayat yaşadığı macera dolu ve zor bir gençlik geçirdi. Olağanüstü taktik ve siyasi becerilerini ve, konumu düşmüş olsa da, ailesinin geleneksel ittifaklarını kullanarak, Moğol siyasetinin hakemi haline geldi. 1190'a kadar kimi Moğol hizipleri onu *qan* ('han') olarak tanımışlardı. 1202'de Tatarları ezdi. 1203'de bir zamanlardaki müttefiki olan Kereyidlerin *Ong*'u (< Çin. *Wang* 'kral') To^{c}oril'i (Toğril) yendi.1204-1205'de Nayıman ve Merkidler bozguna uğratıldı. Böylece 1206'ya kadar düşmanlarının hepsini yenmiş veya katletmiş, Moğolistan'daki boyları kendi boy birliğine girmeye zorlamış ve *Cengiz Han*, göçebelerin yüce hükümdarı olarak ilan edilmişti.[1374] Bununla artık göçebe dünyasını fethe hazırdı.

Moğolların dünyayı fetih ideolojisi ve Cengizli devletinin oluşumu hakkında çok yazılmıştır.[1375] Fikir birliği olmadığını söylemeye gerek yoktur. Yine de göz önünde bulundurmamız gereken pek çok etken vardır. Cengiz bir siyasi boşlukta hareket ediyordu. Başına geçtiği toplum, Tunguz-Çin devleti Chin ile zaten yakın temas halindeydi. Bu devletin Moğolların iç siyasetlerine müdahaleleri şüphesiz ileri siyasi gelişme için bir katalizör olmuştur. Moğolistan'daki kabilelere, aralarında Nestûrîliğin yayılmasında görüldüğü gibi, yerleşik kültürün diğer temsilcileri de ulaşıyordu. Kısaca bu, yerleşik dünya ile yoğun bir etkileşim dönemi idi. Siyasi konuşursak, kabileler bir iptidai hali temsil etmiyordu. Kendi açılarından en yeni olarak Kitañ devleti tarafından örneği konulan bozkırdaki devletleşme geleneğinden bihaber değillerdi. Siyasi

---

[1373] Aynı zamanda Qiyat Borjigid olarak da geçer. Şu tartışmaya bkz. Pelliot, Hambis, *Campagnes*, I, s.117-121.

[1374] *Qaġan/qa^{c}an* sanını taşıyan onun oğlu ve halefi Ögedey idi. Cengiz Han'ın en yeni biyografisi Ratchnevsky'nin alıntılamış bulunduğumuz eseridir.

[1375] İdeoloji üzerine bkz. Sagaster'in araştırması, 1973, s.223-242. Klimatolojik kuramın çağdaş bir versiyonu için bkz. Jenkins, 1974, s.217-226. Cengiz, onun rolü ve başarısına katkı yapan güçler hakkında bkz. Bartol'd, 1897, s.253-265; Hambly, *Central Asia*, s.86 vd.; Sandag, 1977, s.34-42; Jagchid, Hyer, *Mongolia's Culture*, s.255-269; Morgan, *Mongols*, s.72-73; Gumilëv, *Searches*, s.221 vd.; Khazanov, 1980, s.29-39.

birliğe ulaştıktan sonra ise göçebeler bununla iktifa edemezlerdi. Yeni kurulmuş siyasi yapının kurucunun ölümüyle birlikte parçalanma tehlikesi ciddi manada idi. Göçebe siyasi yapıları temelde, ya yerleşik toplumun mallarına düzenli ve kolay erişim sağlayan veya aynı sonuca ulaşmak için o topluma başarılı akınları yönetme kabiliyetinde olan hükümdarlar tarafından ayakta tutuluyordu. Bir kere fetih işine giriştikten sonra göçebe hakim devam etmek veya çekişme ve kopmalarla yüz yüze gelmek zorunda idi.[1376]

MOĞOL İMPARATORLUĞU

Cengiz, yenilmiş düşmanları arasındaki direnen toplulukları temizleyerek ve otoritesini bozkır dünyasına daha geniş yayarak işe başladı. 1207'de Kırgızlar ve diğer 'orman halkları' tabi kılındı. 1208 veya 1209'da bir kez daha Nayman-Merkid ittifakını yendi. Kaynaklarda, Merkidlerin daha sonra ortadan kaldırılmasıyla karıştırılmış olması muhtemel olan bu seferin tarihiyle ilgili sorunlar vardır. Her halükarda, Nayman prensi Küçlüg/Güçülüg, daha sonra yıkılışına iştirak ettiği Karahitaylara sığındı. Aynı yıl Oyradlara boyun eğdirildi. Bu arada 1209'da, Iduk Kut Barçuk yönetimindeki Uygurlar Karahitay hakimiyetinden kurtuldular, kaçan Merkidleri hırpaladılar ve Moğollara tabilik bildirdiler. Tangut/Hsi-Hsia başkenti bir Moğol ordusunca kuşatıldı.[1377] 1211-15 arasında Chin'e karşı seferler vardı. Pekin 1215'de düştü (Chin devleti tam olarak ancak 1232'de teslim alındı). Daha sonra Moğolların dikkati, Nayınan Küçlüg yönetiminde bozkırda bir direniş merkezi olabilecek olan Karahitay topraklarına çevrildi. Moğollar bozkırı ve başka yerlerden önce onu denetleme ihtiyacını hep akılda tutuyorlardı. O zamana kadar Karahitayların zor bağlıları olan Karluklar, 1211'de sadakatlerinden dönerek kendilerini Moğol yönetimine koydular. Karlukları Karahitaylara döndürme çabasındaki Küçlüg, Almalık hakimi Buzar'ı öldürdü. Kendi bağlısına bu saldırı, Cengiz'e istila için bahane sağladı.[1378] 1218'de Karahitaylar

[1376] Khazanov, *Nomads*, s.235-236; Morgan, *Mongols*, s.63.

[1377] *Secret Hist.*/Cleaves, s.173-174; Ratchnevsky, *Činggiz-Khan*, s.92-93; Kämpfe, 1986, s.185-187; Allsen, 1983, s.246-247. Tangutlar Kansu koridorunu tutuyorlardı, bkz. Kwanten, *Imperial Nomads*, s.71-72, 113-114, 311-312 n.10; Kyčanov, *Očerk*, s.11-23, 298-301.

[1378] Juvainî, yay. Qazvînî, I, s.56-58; Juvainî/Boyle, I, s.74-76.

ezildi ve Küçlüg öldürüldü. Yaklaşık aynı zamanda, 1217-1219 civarında Merkidler tekrar, nihai olarak ezildiler. Merkid hükümdarı Toġtoᶜa Beki öldürüldü. Oğulları Qudu, Qal ve Çilaᶜun Kıpçak topraklarına kaçarak Ölberli(g)lere sığındılar. Kovalamadaki Moğollar şimdi ilk kez Kıpçaklarla çatıştılar, onları yenip Merkid Qudu'yu öldürdüler.[1379]

O günlerde Orta Asya'da daha tarihi gelişmeler hazırlanıyordu. Kendi mülkünün şimdi batıda komşu hale geldiği Harezmşah devletine karşı Cengiz'in niyetleri çok tartışılmakla birlikte,[1380] iki ihtiraslı hükümdar arasındaki mücadelenin kaçınılmaz olduğuna dair şüphe çok azdır. Moğollar bir ticaret kervanını kullanarak hemen barışçı denemelere başladılar. Kervandakilerin katli ve ardından bunun tazmininin reddi, Harezmşah Muhammed'in kaderini mühürledi. Moğollar 1219'da istila ettiler. Muhammed 1220 yılında, sığındığı Hazar denizindeki bir adada öldü ve mülkü 1221 yılında tamamen Cengizli İmparatorluğu'na eklendi.[1381] Bunu Afganistan'ın kimi kesimleri ve Horasan takip etti. Usta bir asker fakat felaket bir siyasetçi olan Muhammed'in oğlu Celaleddin, Moğollara karşı pek çok başarı kazandı. On yıl boyunca kendisini tuzağa düşürme çabalarından sıyrılmayı başardı ve İran'ın kimi kısımlarında hakim oldu. Fakat onun Müslüman ve Hıristiyan komşularına ve muhtemel müttefiklerine karşı savaşçı tutumu Cengizli canavarını durdurmak için tüm ihtimallere mani oldu. Moğollardan kaçarken 1231'de Kürtler tarafından öldürüldü.

Muhammed'in İran'a kaçışının ardından Cengiz, önde gelen iki komutanı Cebe ve Sübedey'i takip için gönderdi. Bu, batıdaki toprakların silahlı bir keşfi oldu. Bunlar Güney Kafkasya ve Irak'ı yağmaladılar ve ortak İç Asya bozkır geleneğine göndermede bulunarak Kıpçakları Alan-As müttefiklerinden başarılı şekilde ayırdılar. İbn'ül-Esîr'e göre Moğollar Kıpçaklara şöyle dediler: *"Biz ve siz bir ulusuz (cins), Aslar bize yabancıdır..."*[1382] Alan-Asları yağmaladıktan sonra Moğollar sözlerinde durmayıp Kıpçaklara yö-

---

[1379] Allsen, 1983a, s.8-9.

[1380] Petruševskij, 1977, s.107-118.

[1381] Bartold'daki kayda bkz., *Turkestan*, s.393 vd.

[1382] Ibn al-Aṯîr, yay. Tornberg (Beyrut yay.), XII, s.385-386. Bu haberi Rašîd ad-Dîn, yay. Karîmî, I, s.381-382 yineler.

neldiler ve pek çok yenilgi tattırdılar. Birleşik bir Rus ve Kıpçak ordusuna karşı Kalka nehri üzerindeki zafer (1223) bunlardan biri idi. Buradan, nispeten daha az bir başarı ile İdil Bulgar topraklarına akın yaptılar ve sonra, Cengiz'in en büyük oğlu Coçi'nin yönetiminde Kıpçak bozkırlarında faaliyet gösteren bir diğer birliğe katılarak, ganimet ve esir yüklü şekilde Moğolistan'a döndüler. Esirler arasında zorla askere alınmış Kıpçak boy mensupları da vardı.[1383] Cengiz daha sonra, arkadan vurarak tehdit eden Chin'i bitirmesine imkan sağlayacak olan Tangutların nihai olarak yok edilmesine girişti. 1127 yılında, bu sefer sırasında öldü. Tangut başkenti ise kısa bir süre sonra dehşet verici bir katliam içinde düştü.

Ögedey (1229-1241) sonunda büyük kağan ilan edilirken, devlet aslında onun mirasçıları arasında uluslara bölünmüştü. Avrasya göçebe siyasi oluşumlarına özgü olduğu üzere, devlet yönetici ailenin ortak mülkü olarak görülüyordu. Moğol hanedanının çeşitli kolları, akrabalarınca yönetilen çeşitli bölgelerde topraklar ediniyordu (veya bunların gelirinden faydalanıyordu).[1384] Fetihler, değişik Cengizlileri temsil eden Moğol kabilelerinden çekilen birliklerle gerçekleştiriliyordu. Bu kabileler aslında parçalanmış ve imparatorluk içinde dağılmışlardı. Kuramda bu bir birleyici (unitary) imparatorluk idi ve merkezi hükümetin otoritesi, Büyük kağan Möngke'nin ölümüne kadar (1259) kuşkusuz olmak üzere, önceden düşünüldüğünden belki daha etkili idi. Fakat merkezkaç eğilimler sonunda çok güçlü olduklarını gösterdiler. Babasından aylar önce ölen Coçi'nin oğulları Batu ve Orda, batı arazisinde, Kıpçak bozkırı ve Batı Sibirya'da yerleşerek 'Altın Orda'[1385] (aşağı bkz.) ve Ak Orda[1386] dediğimiz devletleri kurdular. En küçük oğul Toluy, *otçigin* (< Türk. *ot tigin*) 'kalbin prensi' olarak Doğu Moğolistan'daki ata topraklarını aldı. Bu, en büyük oğlun (çoğunlukla babasının

[1383] Allsen'deki tartışmaya bkz. 1983a, s.10-14.

[1384] Allsen, *Mongol Imperialism*, s.45-46, 100-113. Cengizlilerin siyasi haleflik meselesi için bkz. Jackson, 1978, s.192 vd.

[1385] Burada alıntılanması gereken edebiyat oldukça geniştir. Temel eserler Nasonov, *Mongoly i Rus'*, Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja orda i eë padenie*, Vernadsky, *The Mongols and Russia* ve Spuler, *Die Goldene Horde* olarak durmaktadır. Halperin, *Russia and the Golden Horde*, yeni çalışmalar arasında en kullanışlı olanlardandır.

[1386] Bu az çalışılmıştır. Allsen'in öncü çalışmasına bkz, 1985, s.5-38.

ölümünden önce) çevredeki toprakları aldığı ve en küçük oğlun babasının otağı ile merkezi araziye varis olduğu göçebe geleneğine uymaktadır. Üçüncü oğul Ögedey, göçebe imparatorlukların başkentlerinin geleneksel arazisi olan Orta Moğolistan'daki başkent Karakurum'u, komşu Altay ve Yenisey topraklarını, Tarbagatay ve Balkaş bölgelerini ve Maveraünnehr kentlerini aldı. Bu sonuncu kentler doğrudan imparatorluk idaresi altında idi. Çaġadai/Ça-ᶜadai (Türk. Çağatay) başlangıçta İli vadisini tutuyordu. Alicenap Ögedey ona Türkistan'ın geri kalanını verdi ve bundan geleceğin Çağatay Hanlığı doğdu.[1387] Yeni fetihler ise sırada idi.

1229 yılında Ögedey'i resmi olarak büyük kağanlığa yükselten *quriltai* ('kurultay'), İdil-Ural bölgesine boyun eğdirilmesini de öngörmüştü. Seferler 1230'larda sürdü. Kimi Kıpçaklar kaçtı, diğerleri teslim oldu. Mahalli direniş ise Ölberli(g) Baçman önderliğinde devam etti. 1235'teki yeni askeri harekat istikametindeki kurultay kararının ardından, Moğollar bütün cephelerde harekete geçtiler. Güney Çin'deki Sung arazisini işgal ettiler (Chin 1234'de düşmüştü, Sunglar 1279'a kadar direndiler), Kore'ye karşı tecziye birlikleri gönderdiler (önceden, 1231-32'de boyun eğmişti), Kıpçak topraklarındaki baskıyı yeniden başlattılar (Yiğit Baçman 1236'da halledildi[1388]) ve Maveraünnehr'de 1236-39'da, İdil Bulgar ve Rusya'da 1237-40'da (Kıpçak seferinin bir devamı) denetimi sağladılar. Macaristan ve Polonya kısa süreli bir akınlar dizisinde talan edildi ve Alman şövalyeliği Liegnitz'de yenildi (9 Nisan 1241). Bu bölgelerin Moğol İmparatorluğu'na katılmasına Ögedey'in 1241'de ölümünü takip eden siyasi karmaşanın engel olduğu anlaşılıyor.

Yakın Doğu'da ise Moğollar ilerlemeyi sürdürdüler. Baba İshak yönetimindeki aykırı inançlı Türkmenlerin 1240 isyanı ile kuşkusuz güç kaybetmiş olan Anadolu Selçukluları 1243'de Kösedağ savaşında yenildiler ve tabi kılındılar. Sonra fetihlerin seyri Töregene Hatun'un naibeliği (1241-46) ve onun etkisiz oğlu, büyük kağanlığı tutan son Ögedeyli olan Güyüg (1246-48) zamanında durakladı. 1250'deki bir kurultay Toluylulardan Möngke'yi (1251-

---

[1387] Kaynaklar bir şekilde çekişmekteler. En güveniliri Cüveynî'dir: Juvainî, yay. Qazvînî, I, s.31; Juvainî/Boyle, I, s.42-43. Aynı zamanda bkz. Barthold, *Turkestan*, s.393; Barfield, *Perilous Frontier*, s.212.

[1388] Bkz. Allsen, 1983a, s.14-22.

59) tahta çıkarttı ve fetihler yeniden başladı.[1389] Möngke, İsmailîleri yok etmek ve Moğol yayılmasını tamamlamak üzere kardeşi Hülegü'yü Orta Doğu'ya gönderdi. 1257'de İsmailîler ezildi. 1258'de Abbasi Halifeliği düştü; Bağdat yağmalandı ve Halife ayaklar altında öldürüldü. Moğolları bir kez daha tahta geçiş üzerindeki iç anlaşmazlıklar durdurdu. Hülegü, Suriye'deki otlak yetersizliğinden ve kardeşleri Kubilay ile Arık Böke arasındaki mücadeleyi daha yakından izleme arzusundan dolayı doğuya geri döndüğü için, Memluklar kalan Moğol ordusunu ᶜAyn Câlût'da 1260'da yendiler. Hülegü (öl.1265) nihayet İran *il-hanlığı* ('bağlı hanlık') tahtına oturdu.[1390] Akdeniz sahilindeki Arap-Müslüman toprakları sonunda Memluk silahlarının gücünden ziyade Cengizlilerin arbedesi sayesinde esirgenmiş oluyordu.

İdil'deki eski Hazar topraklarında üslenen ve Kıpçak göçerlere, İranî-Müslüman (ve Türkleşen) Harezm'e, yerleşik Müslüman İdil Bulgarlarına, Fin-Ugor orman halklarına ve bağlı Rus knezliklerine hükmeden Altın Orda Hanı Berke (1257-1267), tahta geçmeden önce tüccarların veya Buharalı bir şeyh olan Seyfeddin Baharzî'nin etkisiyle Müslüman oldu.[1391] Onun saikleri (siyasi, iktisadi, şahsi?) ifade edilmemiştir. Her halükarda, bu hareketiyle hemen Cengizliler içinde Müslümanların sözcüsü haline gelmiştir. Onun, devletini bölgede zaten var olan güçlü İslami etkiye daha fazla açtığını söylemeye gerek yoktur. Siyasi olarak bu, Coçililerle İlhanlılar arasındaki yıllardır süren müsabakanın nesnesi olan Güney Kafkasya'nın denetimi için Cengizli rakipleriyle uğraşmakta ona bir kaldıraç verdiği için, kurnazca bir harekettir. İlhanlı baskısına bir derece karşı durabilen tek Müslüman askeri güç olan Memluklar da Altın Orda gibi Kıpçak kölemenlere dayalı olduğu için, bu ikisi doğal müttefik idiler. Yakın Doğu'da daha fazla Moğol ilerlemesini denetleyen şey işte bu siyasi kurulum idi. Daha

---

[1389] Möngke'nin yükselmesi sırasındaki Cengizli siyasetleri için bkz. Allsen, *Mongol Imperialism*, s.18 vd.

[1390] Moğol fetihlerinin bir genel değerlendirmesi için bkz. Saunders, *History*; Morgan, *The Mongols*. İlhanlılar hakkındaki temel eser, Spuler'indir: *Die Mongolen in Iran*. Bu durumun meşruluğu kesinlikle açık değildir. Gerçekte ilhanlığın bir 'hile ile tahta oturma' hareketiyle başladığı ve zamanla (Gazan Han'ın hükümdarlığına kadar, 1295-1304) bağımsız bir hanlığa dönüştüğü öne sürülmüştür. Bkz. Jackson, 1978, s.220-222.

[1391] Bkz. Vásáry, 1990, s.235-237, 242-243.

1262'de Berke ve Hülegü Güney Kafkasya'da savaş halinde idiler.[1392]

Japonya ve Güneydoğu Asya'ya seferlerle ilgilenmemize gerek yok. Çin'de Yüan sülalesi denen idarenin kurucusu olan Kubilay'ın (1260-1294) büyük kağanlık için Arık Böke ile mücadeleden muzaffer çıktığını kısaca kaydedebiliriz. Ancak bir süre sonra, onun yerleşikler taraftarı (yani Çin yönelimli) siyasetine karşı çıkan geleneksel Moğol seçkinlerinin bir hizbinin temsilcisi olan kuzeni Kaydu ile uzadıkça uzayan bir mücadeleye kilitlendi. Kubilay'ın Moğolistan'ı elinde tutmayı başarmasına rağmen, Kaydu Orta Asya'yı alıp batı bölgeleri ile Yüan ticareti ve iletişimini tehdit etti ve pek çok Türk unsuru (yani Uyğuristân'ın kimi kısımlarını) kesin olarak Kubilay'ın denetiminden aldı. Kaydu kağanlık düşmanından uzun yaşadı, fakat Kubilay'ın halefi Temür Öljeytü ile bir savaşta (701/1301-1302) ölümcül şekilde yaralandı.[1393]

CENGİZLİLER İDARESİNDE TÜRK HALKLARI

Bu fetihlerle göçebe, yarı-göçebe ve yerleşik Türk dünyası Cengizli yönetimine girmiştir. Ellerindeki insan gücünü ve diğer kaynaklarını verimli şekilde kullanan Moğollar,[1394] gerektiğinde insanları tehcirde de isteksiz değillerdi. Belli topluluklarda etnik pekişme sürecinin kesildiğine veya kesintiye uğradığına şüphe yoktur.[1395] Boy birlikleri parçalanmış ve unsurları dağılmıştır. Bu durum topyekun direnişin gelişmesini engellemiş ve her bir parça şimdi kendini yeni siyasi yapıya uydurmak zorunda kalmıştır. Bu, Cengiz Han'ın Moğolistan'daki kabilelerle savaşlarda öğrendiği ve onun ve ardıllarının uygulamayı sürdürdükleri bir ilke idi. Batı Avrasya (Kıpçak) devletlerinden Türkler (ve İranîler, yani Alan-Aslar, Moğollardaki Asud) Çin'de ve Doğu Türkleri (Uygurlar)

[1392] Zakirov, *Diplomatičeskie*, s.30-33, Altın Orda-Memluk ilişkileri s.34 vd.'de ayrıntılı tartışılır; Jackson, 1978, s.208-237; Spuler, *Goldene Horde*, s.38-52, 213-214.

[1393] Rašîd ad-Dîn, yay. Karîmî, I, s.447-448; 538, 678; Rašîd ad-Dîn/Boyle, s.24, 142, 329; Dalaj, *Mongolija*,s.34-50; Rossabi, *Khubilai Khan*, s.103-114.

[1394] Bkz. Allsen'in ayrıntılı çalışması, *Mongol Imperialism*.

[1395] Bkz. Piščulina, *Jugo-vostočnyj*, s.36, bu yerinden etmelerin Kazak halkının oluşumunu geciktirdiğini iddia eder.

Batı Avrasya ve Orta Doğu'da görev yapmışlardır. Zamanla Cengizlilerin parçalanmaları Türklerin dağılımına da yansımıştır. Oğuzlar büyük ölçüde İlhanlı yönetiminde idiler, fakat Kıpçaklar Coçili, Çağataylı ve Ögedeyliler arasında bölünmüştü. İç Asya Türk ve Moğollarından yeni topluluklar gelmiş ve özümsenmiştir. Bu şekilde birkaç örnek verirsek, Kazak birliği Kanglı'nın (aynı zamanda Başkurt, Özbek, Karakalpak, Kırgız, Nogay ve Kırım Tatarlarında da bulunur) yanında Celayir (bunlar Türkmen boylarına da katılmışlar ve Orta Doğu'da önemli rol oynamışlardır) ismini taşıyan boyları ihtiva ediyordu. Naymanlar Başkurt, Özbek, Kazak, Kırgız, Nogay ve Kırım Tatarları arasında bulunuyordu. Merkidler (Türk. Merkit) Başkurt, Özbek, Türkmen, Kırgız, Altay Türkleri ve Nogaylar arasında kaydedilmiştir.[1396]

Nihai netice, bugünkü Türk halkları haline gelen bir şekilde değişmiş etnik birimlerin ortaya çıkışı oldu. Elimizdeki kanıtlar, sanat alanında Türk halkları üzerinde biraz Moğol kültürel etkisi olmasına rağmen,[1397] Moğolcanın Moğol halklarının kendi sınırlarından öteye yayılmadığını göstermektedir. Aksine, Türkçe yayılmıştır. Bu, çağdaş gözlemciler için barizdi. Memluk tarihçisi Ömerî (öl.749/1348-49) Moğol-Kıpçak ortak yaşamı ile ilgili şöyle der: "*Bu ülke önceden Qibjâkların toprağı idi. Tatârlar burayı gark ettiğinde Qibjâklar onların tebaası oldu. Sonra karıştılar ve birbirleriyle evlendiler. Toprak, tabii nizam* (cibillah) *ve kökler üzerinde muzaffer oldu. Muğullar Qibjâkların ülkesinde yaşadığı için ve onlarla ve topraklarındaki toplum ile evlilik bağlarından dolayı,* (onların) *hepsi sanki aynı ırktanmış gibi Qibjâklara benzediler.*"[1398]

Aslında fethedilen topraklara yerleştirilen Moğolların sayısı yüksek görünmüyor. Bunlar, belirttiğimiz gibi, yerli göçebe nüfus tarafından büyük ölçüde özümsenmişti. Avrasya bozkırları ve Orta Doğu'da bu göçebeler istisnasız Türk idi. Moğolca devlet dairelerinde, örneğin Altın Orda'da[1399] yaşamayı sürdürmüş, fakat buralarda bile Moğollar Türkleşmişlerdir. Bu bölgelere getirilen 'Mo-

---

[1396] Krş. Vostrov, Mukanov, *Rodoplemennoj sostav*, s.32-36, 41-45; Kuzeev, *Proisxoždenie*, s.356-359, 466-469; Sümer, *Oğuzlar*, s.142, 149, 634, 540.

[1397] Basilov (ed.), *Nomads of Eurasia*, s.86.

[1398] Al-ʿUmarî/Lech, Arap. metin s.73.

[1399] Grigor'ev, 1981, s.81-89.

ğol' birliklerinin çoğu aslında İç Asya Türkleri (Uygurlar ve diğerleri) idi ve var olan Türk nüfus arasında kolayca özümsenmişlerdir. Moğollar fethedilen halkları düzenli bir şekilde askere ve ekonomi aygıtına kaydetmişlerdir.[1400] Bu kuşkusuz etnik karışmaya katkı yapmıştır. Fakat, sonuçlar gözden geçirilirse, bazen dramatik şekilde kaydırılan Türklerin her yerde toprak kazanmakla kalmayıp, bir bütün olarak aynı toprakları tutmaya da devam ettikleri anlaşılmaktadır. Gerçekten de, Kıpçaklar belki bir derece yayılmışlar, Orta Doğu'daki Oğuz unsurlar ise daha da güçlenmişlerdir.

Göktürk çağı ve sonrası, Türk göçebelerini tam olarak yerleşik dünyanın sınırlarına getirmişti. Karahanlılar ve Selçuklular kendilerini Orta Asya ile Yakın ve Orta Doğu'nun Müslüman kent ve tarım toplumlarına kabul ettirmişler ve kendileri süreç içinde dönüşmüşlerdi. Kıpçak göçleri Batı Avrasya ve Orta Asya bozkırlarının Türkleşmesini tamamlamıştır. Çağdaş Türk halklarının şekillenmesinde öylesine önemli olan Cengiz çağı, Orta Asya, Batı Avrasya ve Orta Doğu'da bazı yeni unsurları ilave ederek bu bölgelerin Türkleşmesini teyit etmiştir. Var olan etnik-dilsel unsurları yoğurup çoğunlukla üzerinde biraz çalışmış, 'yeni' oluşumlara döndürmüştür. Şu veya bu topluluğa son bir etnik-dilsel damga vurmuştur. Süreç içinde eski boy yapılarının altını oymuş ve değiştirmiş, sosyo-politik insicamın kaynağı olarak daha çok siyasete açık ve daha az soydan türeme kavramlara dayanan yeni başkanlıklar ve şahsi ordular oluşturmuştur.

Cengizliler ile onların getirdiği Moğol ve İç Asyalı Türk kuvvetlerin gittikçe özümsenmesi, ki bu bazı yerleşik unsurları da içeren bir özümsemedir, yeni bir siyasi sistem de üretti. Siyasi meşruiyetin birincil kaynağı olarak Cengizlilerin itibarını (*altan urug* 'altın uruk'), şimdi birbirinin içine girmiş Türk ve Moğol bozkır gelenekleriyle birleştirdi. Bu Türk-Moğol sisteminin zuhuru, 14. yy'a tarihlenebilecek siyasi, dini-kültürel ve dilsel alanlara yansımıştır.[1401] Hayrete şayandır, Avrasya tarihinin belki en iyi çalışılan (en azından erken aşamaları için) ve burada ortaya çıkan sorunlara itibarla kaynakları (asla yeterli olmasa da) en bol olan bu dö-

[1400] Allsen, *Mongol Imperialism*, s.189-216.

[1401] Manz, *Tamerlane*, s.6.

nem, büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Bu, gelecekteki araştırmamızın en önemli görevlerinden biridir.[1402] Bunu takip eden şey de Türk topraklarındaki Cengizli yönetiminin bazı yönlerinin gelişigüzel bir araştırmasıdır.

Türklüğe aidiyetleri belirli olmayan Önggütler 1204'te bağlılık bildirmişlerdi. 1207-1208'de Yenisey Kırgızları (önderleri Yedi İnal, Al Diᶜer ve Öre Beg Digin'in [Tigin] yönetiminde) ve diğer orman halkları (örn. Oyradlar) Cengizli hakimiyetini kabul ettiler.[1403] Çok zaman geçmeden, çok sıkıntılı hale gelen Karahitay hakimiyetini sona erdirme arzusundaki Beşbalık merkezli Uygurların *Iduk-kut*'u (Moğ. *Iduᶜud*) Barçuk Art Tegin, 1209'da sadakatini Cengiz Han'a çevirmiştir.[1404] Bu ve müteakip sadık hizmetleri için (Nayman Küçlüg'e, Harezmşahlara ve Tangutlara karşı) Cengiz Han onu 'beşinci oğlu' ilan etti ve Cüveynî'nin ifadeleriyle "*harikulade dikkat ve takdir ile*" ödüllendirdi.

Onun oğlu ve halefi Kesmes'in nihai faydayı gören kimse olacağı, Cengizli hanedanı ile bir evlilik bağı da buna dahildi. Kesmes'in ölümünün ardından kardeşi Salındı ıduk kut oldu. Ancak o Möngke'ye karşı bir tertibe karıştı ve 1252'de idam edildi. "*Kendi elleri ile onun kafasını koparan*" kardeşi Ögrünç'e (veya Ögünç, öl. 1257) "*kardeşinin makamı ve sanı verildi...*" Tahminen, artık ıduk kutun faaliyetlerine bir Moğol *daruġa*nın şahsında yakın bir göz nezaret ediyordu. Ögrünç'ün oğlu Mamurak 1257'de onun yerine geçti. Bölge bir süre sonra Kubilay ve rakipleri arasında çekişmeye uğrayan topraklardan biri haline geldi. O ana kadar bağlı bir devlet olan Uyguristan, 13. yy sonu veya 14. yy başında Çağatay hanedanına geçti.[1405]

Uygur 'okumuşları', anlaşıldığı kadarıyla Moğolistan'daki diğer siyasi yapıların yönetimlerinde görev almışlardı. Bu şekilde Uygur

---

[1402] Kadyrbaev'in yeni eserine bkz., *Tjurki i irancy v Kitae.*

[1403] *Secret History*/Cleaves, s.173; Rašîd ad-Dîn, yay. Alizade, I, s.347; Grousset, *L'empire mongol*, s.199-201.

[1404] Gumilëv'in, Uygurların kısaca sadakatlerini yeni iktidara çeviren, Karahitay devletinin maliyecileri oldukları şeklindeki çekişmesi, *Searches*, s.162, 63, hayli üstünkörüdür.

[1405] Juvainî, yay. Qazvînî, I, s.32-39; Juvainî/Boyle, I, s.44-53; Bretschneider, *Medieval Researches*, I, s.246-250, 260-61; Tixonov, *Xozjajstvo*, s.59-60; Allsen, 1983, s.247-261; Rossabi, *Khubilai Khan*, s.110-112.

abecesi Moğol halkları arasında yayılmaya ve, bir öneriye göre, edebi bir dil Cengiz Han'ın Moğolistan'ı birleştirmesinden önce gelişmeye başlamıştı.[1406] Bu yüzden, Cengiz Han'ın 1204'de Naymanları ele geçirdiğinde onlardan Uygur yazısını da alması şaşırtıcı değildir. Bu Uygurlar arasında, fatihin oğullarının mürebbisi olan Tatar Tonga (T'a-t'a T'ung-a) da vardı. Dolayısıyla Uygurlar Moğol devleti içinde idarede ciddi bir öneme yükselmişlerdir.[1407]

Moğol İmparatorluğu'nun çöküşüyle, uzun süredir yerleşik, ticaret-tarım halkı olan Uygurlar, tarihine kısa bir süre sonra döneceğimiz, kargaşadaki Moğulistan bölgesinin bir parçası oldular.

Diğer bazı Türk boylarına sadece hızlı geçilen göndermeler vardır. Karahitaylı efendisinden korkan Kayalıklı Arslan Han yönetimindeki bir Karluk topluluğu 1211 civarında Moğollara tabi olmuştur.[1408] Ona *"evlilik için hanedandan bir genç kız"* verilmiş ve Harezmşahlara karşı sefere iştirak etmiştir. Möngke, onun oğullarından birine Özkent'i timar olarak vermiştir. Kuyaşlı Ozar (sonradan Almalık'ı almıştır) yönetimindeki bir diğer topluluk büyük ölçüde Karahitaylar aleyhine eşkıyalık hareketine girişmiştir. O da, hakimiyetini tanıdığını göstererek Cengiz Han'a elçiler göndermiştir. Bunun karşılığında Coçi hanedanı ile bir evlilik ittifakı yapılarak ödüllendirilmiştir. Ozar'ın Küçlüg'ün kuvvetlerince tuzağa düşürülmesine karşılık, oğlu Sığnak Tegin (öl.651/1253-54) Cengizlilerle ilişkiyi korumuş, kendisine Coçililerden bir gelin verilmiş ve Almalık'da hakimiyetini korumuştur.[1409] Aynı sayıda olmamakla birlikte, Uygurlar gibi Karluklar da Moğol ordularında ve idari aygıtlarında hizmette bulunmuşlardır. Yüan sülalesi döneminde yaşamış Karluk bilginlerden bahsedilmektedir.[1410]

[1406] Dalaj, *Mongolija*, s.150-156.

[1407] Semënov, 1978, s.32-34, 38-39; Allsen, 1983, s.266-267.

[1408] *Secret History*/Cleaves, s. 171-172, Karlukların (Moğ. *Qarluᶜud*) bağlılık arzını Kırgızların Moğol devletine girişinden önceye koyar. Ratchnevsky, *Činggiz Khan*, s.93 ve Grousset, *L'empire mongol*, s.216, de bunu 1211'e, 'Koyun Yılına' koyar fakat Arslan Han'ın bu ilk elçisinin bağlılığın ilk belirtisi olup olmadığı açık değildir.

[1409] Juvainî, yay. Qazvînî, I, s.56-58; Juvainî/Boyle, I, s.74-77; Bretschneider, *Medieval Researches*, II, s.40-41; Rašîd ad-Dîn, yay. Karîmî, I, s.320.

[1410] de Rachewiltz, 1983, s.289-290.

Yüan sisteminde gerçek Moğolların yanında *Se-mu jên* ("değişik sınıflardan halklar", yani batı bölgelerinin halkları: Tangutlar, Orta Asyalılar, Batı Asyalılar), *Han-jên* (Kuzey Çinliler, Çinlileşmiş Cürçenler, Kitanlar, Koreliler) ve *Nan-jên*ler (Güney Çinliler) bulunuyordu. Bu sistemde, Moğollardan hemen sonra gelen Semu'lar önemli rol sahibiydi. Hep birlikte devlet memurlarının yüzde 30'unu oluşturuyorlardı.[1411] Türk toplulukları, Moğol hizmetindeki yabancı toplulukların en kalabalık ve etkilisi idiler. Yüan devletinin temel bir güç kaynağı olan İmparatorluk Muhafızları'nda Önggütlerle birlikte Kıpçak-Kanglılar ve Karluklar da hizmet vermişlerdir. 14. yy'ın ilk üçte birinde Kıpçaklar, önde gelenlerinden biri olan defterdar El-Temür (öl.1333) yönetiminde Yüan işlerine hakim olmuşlardır.[1412] Bu Türklerin birçoğu Konfüçyüsçü bilginler olmuş ve diğer alanlarda geleneksel Çin bilim ve kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.[1413]

Türk Ülkelerinde Cengizli Etkisi

Kırgız toprakları değişik Cengizliler arasında sık sık el değiştirerek ciddi bir siyasi istikrarsızlıktan geçmiştir. Güney Sibirya Türk halklarından çekilen nüfus, en azından önemli sayıdaki askeri güçler Moğol güçlerine veya Cengizli prenslerine katılmış ve onlarla birlikte hareket etmiştir. Bölge Arık Böke ve Kubilay arasındaki iç savaş ile Kubilay ve Kaydu arasındaki mücadeleye sahne olmuştur. 1291-93 civarında Kaydu yönetimindeki Kırgızlara, kimi Kırgızları kendi ordusuna alan Ölberli(g) asıllı Kıpçak komutan T'u-t'u-ha (*Toktak?) saldırmıştır. Diğerleri Moğolistan'da yerleşmiştir.[1414] Kırgızlar veya bu isimle tanınan topluluklar nihayetinde, bugünkü Kırgızların oluşumunun gerçekleştiği Moğulistan sınırları içine girmişlerdir (bkz. 10. Bölüm).

Yayılan Kıpçak boy birliği en sonunda değişik Cengizli ve Moğol olmayan devletler tarafından özümsenmiştir. Bunların tarihinin en karmaşık tarih olduğunu söylemeye gerek yoktur. Köten

---

[1411] Dardess, *Conquerors*, s.35; Ch'en, *Westerners*, s.2; Barfield, *Perilous Frontier*, s.269-270.

[1412] Dardess, *Conquerors*, s.10-12, 17, 26, 45; de Rachewiltz, 1983, s.281, 284-291.

[1413] Bkz. Ch'en, *Westerners* ve Kadyrbaev, *Tjurki i irancy v Kitae.*

[1414] Kyzlasov, *Ist. južn. Sibiri*, s.92-99; *Ist. Kirgizsk. SSR*, s.381-390.

(Rus. Котянъ, Mac. Kötöny) başkanlığındaki bir Kıpçak topluluğu, 4. Béla'dan (1235-1270) izin alarak Macaristan'a kaçtı. Bunlar yeni efendilerine Hıristiyanlığa gireceklerine dair söz verdiler (aralarında etkin Hıristiyanlık propagandası vardı). Ancak Köten güven kaybına uğradı. Kıpçak unsurları da içeren Moğol birlikleri Mart 1241'de Peşte'ye yaklaşırken, Köten ahali tarafından öldürüldü. Sonra da onun Kıpçakları Macaristan'dan çekildi. Moğollar 1242'de geri döndüklerinde, hala hem iç hem de dış düşmanlarına karşı Kıpçak savaşçılara sahip olma derdinde olan 4. Béla onları geri getirdi ve geleceğin 5. István'ı (1270-72) olan oğlu ile bir Kıpçak 'hanının' kızı arasındaki evlilikle ittifakı pekiştirdi. Ancak Kıpçaklar ülkede bir düzensizlik kaynağı olduklarını gösterdiler ve Hıristiyanlığa direnişleri çok ciddi bazı sorunlara yol açtı. Aynı zamanda da saldırgan dış siyasetinde Macar tahtının önemli bir istihkamı olmuşlardı. Yukarıda bahsedilen birliğin ürünü olan 4. László (1272-1290, 'Kun László'= Kuman László) zamanında Kıpçak etkisi zirveye ulaştı. Tétény'deki bir kurultayda (Ağustos 1279) göçerlerin Hıristiyanlığı için bastırdı, Kıpçakların Macaristan'da yaşayacakları bölgeleri (Nagykunság ve Kiskunság, Büyük ve Küçük Kumaneli) ve şartları belirledi ve anlaşmayı desteklemek için kuvvet kullandı. Bu, 'Kuman Sorunu'nun nihai bir çözümü için temel oluşturdu. Yine de derhal çatışma çıktı. László, 1280'de bir Kıpçak birliğini Hodmező'de yendi. Onun Altın Orda Tatarları ile bir anlaşma noktası bulma çabaları Kumanları endişelendirdi. Bu yüzden László, Kuman taraftarı tarzına rağmen Árboc, Törtel ve Kemence adlı Kumanlarca öldürüldü.[1415] Macaristan'daki Kuman çağının bununla sona ermesine rağmen, bu yönetilemeyen unsurun Macarlaştırılması biraz zaman alacaktır. Son araştırmalar, Kıpçak dilinin son kalıntılarının 17. yy sonlarına doğru ortadan kalktığını göstermektedir.[1416] Kuzey Kafkas Kıpçaklarıyla yakından bağlı olan Alan-As topluluklarının (Mac. *Jász*) Kıpçaklarla birlikte Macaristan'a gelmiş olmaları ilginçtir.[1417]

[1415] Pauler, *A magyar nemzet*, II, s.155-159, 204-205, 352 vd., 370-372, 414; Rásonyi, *Hidak*, s.118-125; Kristó, *Az aranybullák*, s.90-95, 167-170, 172, 184, 186.

[1416] Mándoky, 1975, s.144; Rásonyi, *Hidak*, s.128-134.

[1417] Jász yerleşimlerinin Kuman öncesi döneme aidiyeti konusunda iddialar ortaya atılmıştır. Bu sorunlar hk. bkz. Szabó, *A jász etnikai csoport*, s.26-35.

Kıpçak toplulukları, pek çok yer adının gösterdiği üzere, asilzadelerin önemli bir bileşenini oluşturdukları şimdiki Romanya ve Moldova'ya da yerleşmişlerdir.[1418] Bunlar Ulahlarla içiçe idiler ve onlarla birlikte 1185 yılında İkinci Bulgar İmparatorluğu'nun kuruluşunda önemli bir rol oynadılar.[1419] 1. Georg Terter (1279-92, son Terterli 2. Georg idi, 1322) ve Mikhail Şişman (1323-1330, bu hanedan 1393'deki Osmanlı fethi ile sona ermiştir) tarafından kurulan hanedanlar Kuman asıllı idi.[1420]

Ancak Kıpçaklar en fazla Cengizli ulusları ve kölemen kökenli iki Müslüman devleti (Mısır-Suriye'deki Memluk rejimleri ve Delhi Sultanlığı, bkz. 11. Bölüm) çağrıştırmaktadır. İncelememize Coçi devletleri, Batu, Orda ve Şiban'ın ulusları ile başlıyoruz.

Coçi Ulusu

Batu'nun mülkü nihayet 'Altın Orda'[1421] (Rus. Золотая Орда, sadece 16. yy'da geçer; bundan önce Ruslar buna 'Orda' diyorlardı) ismiyle bilinir oldu. Bir Türk geleneğinin, bu ismin han çadırının (üstünlük ifade eden) altın renginden türetildiğini gösterdiği anlaşılıyor. Fakat, sonraki kaynaklarda bulunan Coçi siyasi yapılarındaki, yani Ak, Boz ve Kök ordalardaki bu ve diğer kullanımlar (krş. Rus. Белая Орда, Серая Орда, Синяя Орда, vs.) hala tatmin edici şekilde açıklanmamıştır.[1422] Yönetici seçkinlerin 13. yy sonları gibi erken bir tarihte bile Türkçeye aşina ve onu kullanıyor olmalarına rağmen, Altın Orda'nın resmi dili tarihinin çoğunda Moğolca olarak kalmıştır. Altın Orda'nın Memluklarla diplomatik yazışmalarının çoğu Moğolca yapılmıştır.[1423] Moğolcanın yanında, Uygurca veya Uygur harfli Doğu Türkçesi de kullanılmıştır. Hatta Çağatay Türkçesinin gelişimi, Altın Orda'nın kültürel ortamı ve

---

[1418] Rásonyi, 1935, s.221-253 ve onun *Hidak*, s.141 vd.

[1419] Fine'daki tartışmaya bkz., *Late Medieval*, s.10-17.

[1420] Rásonyi, *Hidak*, s.137-138.

[1421] Altın Orda tarihinin en önemli Arapça ve Farsça kaynakları (Rusça çevirilerle) Tizengauzen'de (Tiesenhausen) toplanmıştır, *Sbornik*, I-II. Rus vakayinameleri (*PSRL*, özellikle Nikon Vakayinamesi) önemli veri içerir.

[1422] Fëdorov-Davydov, *Obšč. stroj.*, s.141-144; Judin, 1983, s.120-132.

[1423] Zakirov, *Diplomatičeskie otnošenija*, s.98, 102, 125; Spuler, *Die Goldene Horde*, s.286, 348. Bu bağlantılar hakkında aynı zamanda bkz. al-Xoli, *Sujazi*.

etkisi dahilinde değerlendirilmelidir. Bu bölgede hakkında çok az bilgimiz olan (Misyonerlerce tertip edilen *Codex Cumanicus* ve pekçok *yarlık*tan başka) ve diğer Türk dillerinin etkisinden hali kalmayan Kıpçakça, şüphesiz buradaki Türk dillerinin en yaygın kullanılanı idi. Özellikle Özbeg/Özbek (> Uzbek) Han'ın hükümdarlığı sırasında (1312-1341) İslam ile birlikte Arapça da bir edebi vasıta olarak kullanıldı. Fakat okumuş seçkinler arasında ne kadar yaygın olduğunu ölçmek imkansızdır.[1424]

Cengizlilerin yerel çevrelerinde erimelerinin bir diğer sebebi dinde görülebilir. Erken Cengizliler oluştan hoşgörülü idiler. Mahalli dini kurumlar direnişin odak noktası haline gelmedikçe, Moğollar onları sadece desteklemeye değil, önemli ayrıcalıklar vermeye de hazırdılar. Sartak (1255-56) Hıristiyanlık taraftarı bir yönelim benimsemişti. Gördüğümüz gibi, Berke (1257-67) kararlı şekilde İslam tarafına hareket etmişti. Bunun şahsi bir tercih mi, yoksa siyasi bir hesaplaşma mı olduğunu kestirmek zordur; belki ikisi de bir parça vardır. Hıristiyanlığı, bağlı Rus knezlikleri ve Kırım'daki ticaret kolonileri temsil ediyordu. Önemsiz olmak kaydıyla Batı Kıpçakları, özellikle Macaristan'a kaçanlar, Cengiz'in düşmanları da Hıristiyanlığa bağlı idiler. Berke'nin açısından bu cihetten gelecek siyasi kazanımlar pek birşey vadetmiyor olabilirdi. Önemi belki de çok fazla gözden kaçırılan İslam ise ticaret ve tarım merkezleri Harezm ve İdil Bulgar ile temsil ediliyordu. Cengizlilerin kendi içlerindeki siyasetler de burada rol oynamıştır. Altın Orda, Hülegü[1425] İranı'na karşı Müslüman, Kıpçak yönetimindeki Memluk Suriye-Mısır ile bağları sıkılaştırdıkça, İslam bağlantısı daha bir önem kazandı. Berke Orta Asya'nın ulemasını da kazanmak istiyordu. Berke'den sonra İslamlaşma yönündeki hareket bir derece sendeledi. Batu'nun oğlu Möngke Temür (1267-80) Memluklarla ilişkiyi korudu, fakat büyük kağandan daha fazla bağımsızlığı hedefleyerek kendisine Cengizli yörüngesi içinde yeni bir yer buldu. Onun halefleri, dindar bir Müslüman fakat

---

[1424] Spuler, *Die Goldene Horde*, s.285-291; Grigor'ev, 1981, s.80-89; Xalikov, *Proisxoždenie*, s.90; Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.122, 139-140; Usmanov, *Žalovannye akty*, s.101-115.

[1425] Hülegü'nün karısı Doquz Hatun, Nesturî idi. Onun oğlu ve halefi Abağa (1265-82) bir Bizans prensesi ile evlenmişti. Hülegülüler ve Batı Hıristiyan güçleri arasında Memluklara karşı ciddi bir diplomatik faaliyet vardı. Bkz. Rachewiltz, *Papal Envoys*, s.149-154.

beceriksiz bir idareci olan Töde Möngke (1280-87) ve Töle Buğa (1287-1290) yönetiminde Cengizli soyundan büyük bir emir olan Nogay, tahtın arkasındaki güç haline geldi ve işleri götürdü. Tokto/Toxtu (1291-1312), bir Rus askerinin elinde hayatı sona eren Nogay'ı yenmeyi başardı (1299), fakat iç kargaşa devam etti.[1426]

Hükümdarlığı Altın Orda'da İslam'ın zaferini temin eden Özbeg/Özbek (1312-1342) ile merkezi otorite ve daha güçlü bir İslamlaşma hayata döndü. Özbeg tahta çıktıktan sonra Müslüman olmuştur. Bu hareketle pek çok siyasi soruna hitap etmiş olabilir: İdil tüccarlarının çıkarları, köklü Müslüman varlığı, Müslümanların ordudaki artan sayısı, artık Müslüman olan rakip İlhanlılara[1427] karşı Memluklarla yakın bağlantı ihtiyacı ve daha büyük bir iç insicam kaynağına ihtiyaç.

Fakat Altın Orda'nın birliği, babaların ve oğulların öldürüldüğü bir feveranda kendiliğinden çözülmeye başladı. Özbeg'in oğlu ve halefi, Hıristiyanlık taraftarı Tınıbeg, Coçililerin uzun zamandır düşlediği Azerbaycan'a sahip olmayı gerçeğe dönüştüren Canıbeg (1342-1357) tarafından öldürüldü. Onu da Kafkasya zaferinden dönüşünde oğlu Berdibeg (1357-59) katletti. Berdibeg kısa bir süre sonra kardeşi Kulpa'nın kurbanı oldu. Kulpa'nın Hıristiyanlık taraftarı yönelimi, Canıbeg'in son oğlu Navrûz'un isyanına sebep oldu. Bu onu tahta getirdi. Diğer Coçili siyasi yapılarının tarihlerinin Altın Orda tarihini daha doğrudan etkilemeye başlaması bu noktadadır. Toprakları İdil'in doğusunda bulunan Coçili Şiban'ın soyundan Hıdır Han (Rus. Хидырь), Navrûz'a muhalif emirlerin bir tertibiyle 1361'de onu tahttan indirdi.[1428]

[1426] Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja Orda*, s.82-88; Spuler, *Die Goldene Horde*, s.52-85; Fëdorov-Davydov, *Obšč. stroj.*, s.70-74; Safargaliev, *Raspad*, s.51-61.

[1427] Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.140-142; Usmanov, 1985, s.177-180; Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja Orda*, s.90-94. 19. yy'dan Şir Muhammed Munis ve Muhammed Rıza Agahî'nin *Firdaws al-Iqbâl* adlı eserine göre, onu Yesevî dervişi Seyyid Ata İslam'a döndürmüştür. 15. yy'dan *Şecere'ül-Etrâk*, onun ihtidasını 720/1320-21 yılında Seyyid Ata'nın hocası Zengi Ata'ya atfeder. Bkz. Bregel, 1982, s.369; Tizengauzen, *Sbornik*, II, s.206/264.

[1428] Tizengauzen, *Sbornik*, I (al-Malik an-Nâşir'in tarihçe-i hayatı), s.254-55/263-64, II (*Taᶜrîx-i Šajx Uwais*) s.101-103/230-231; (Ġaffârî), s.211/270; *PSRL*, X, s. 229-232; Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja Orda*, s.262-273; Spuler, *Die Goldene Horde*, s.109-111; Safargaliev, *Raspad*, s.101-114.

Bu diğer Coçililer şimdi çok daha öne çıktılar. Ebu'l-Gazi'de korunan sonraki geleneğe göre, Batu büyük kardeşi Orda/Ordu İçen'e, diğer kardeşi Şiban'ın topraklarının doğusunda uzanan yerleri vermiştir. Şiban'ın toprakları (bazılarında Kök Orda olarak teşhis edilir; bu kesinlikle sabit değildir) Yayık ve Irğız-Sawuk, Or ve İlek nehirlerinden Karakum–Arakum, Aral gölü–Kuzey Seyhun bölgesi ve Çu ve Sarısu'nun ağzına doğru uzanıyordu. Orda'nın İrtiş ve Tarbagatay arasındaki bölgede kendi timarının olduğu anlaşılıyor. Orda ulusundan türeyen Ak Orda'nın toprakları esas olarak Deşt-i Kıpçak'ın doğu bölgeleri, yani Kazakistan'ın çoğu ve bitişik topraklar idi. Dolayısıyla Ak Orda, batıda Yayık, doğuda İrtiş, kuzeyde Tobol ve aşağı İşim nehirleri ile güneyde Balkaş, Aral ve Hazar gölleri arasındaki arazi olarak belirlenebilir. Birincil kentsel merkezi, göçebelerle eski bir ticaret şehri olan Sığnak idi. Terminoloji gibi sınırlar da açıkça tanımlanmamaktadır. Reşidüddin'in kullanımını izleyen Allsen, bu mülkün yöneticilerini tarif için 'Sol Kol Prensleri' tabirine başvurmuştur.[1429]

Kıpçak-Kanglı boyları bu ulusun etnik özünü oluşturuyorlardı, fakat diğer Türk (Karluk) ve bölgeye getirilen Moğol boylarının karışımları da vardı: Celayir, Kongkirad, Manġid, Merkid, Arġun, Nayman ve bağlı halklardan (Rus, Çerkez, 'Mâjârlar') diğer birlikler. Bu topluluklar Türkleşti fakat bu sürecin zamanı kesinlikle belli değildir. Bu nispeten ücra, göçebe bölgesinde İslam'ın yayılışı daha da ertelenmiş bir süreçti.[1430] Göçebelerin girişiyle, bölgenin

---

[1429] Abu'l-Ġâzî, *Šajara-yi Turk*, yay. Desmaisons, Türk. met. s.181/s.190-191; *Ist. Kazaxskoj SSR*, II, s.127; Vásáry, *Az Arany Orda*, s.129-130; Spuler, *Die Goldene Horde*, s.25; Allsen, 1985, s.5-6, 12-13; Rašîd ad-Dîn, yay. Karîmî, I, s.506; Rašîd ad-Dîn/Boyle, s.100. Axmedov, *Gosudarstvo*, s.32, Coçi ulusunun *Kök Orda* (= Altın Orda, Kırım ve Dnyeper nehrinden Bulgar ve Kuzey Harezm'e) ve *Ak Orda*'ya (Aşağı ve Orta Seyhun ve Seyhun ile Aral'ın kuzeyindeki topraklar) ayrıldığını öne sürer. Bu fikre göre, Orda-İçen ve Şiban'ın soyundan gelenlerin yönetimindeki Ak Orda, Batulu Kök Orda'ya tabi idi. Trepavlov, Cengizli devletlerindeki ortak yönetim ('Sopra-vitel'stvo') hakkında yakında çıkacak olan eserinde Şiban ulusunun, Güney Kazakistan bozkırları Kök Orda'nın sol kanadını oluşturmak üzere, İbir-Sibir-Başkurdistan, yani Ordu-İçen mülkünün sağ kanadı olduğunu iddia eder. Onun önerisine göre esasında iki Kök Orda vardı: Büyüğü, yani Şibanlıları ve Ak Orda'yı ihtiva eden ulusun kanadı, ve küçük olanı, doğrudan Ordu-İçen ve halelerine bağlı olan ikincil bir gelişme.

[1430] *Ist. Kazaxskoj SSR*, II, s.151; Vásáry, *Az Arany Orda*, s.130; Allsen, 1985, s. 31-35.

ekonomisi daha bir göçebe karakter kazandı. Bu bölge boyunca seyahat eden Rubruck, Kayalık'ın ('Cailac') hala göçerler için bir ticaret merkezi görevi yaptığını, fakat pek çok diğer büyük kentin kaybolup otlağa dönüştüğünü bildirir.[1431] Bunların, kaynaklarımızın telif edildiği yerleşik memleketlere doğrudan bir etkisi olmayan tarihi (Orda'nın birliklerinin Cengizlilerin fetih ordularında temsil edilmesine rağmen) kapalı kalmaktadır. Orda'nın torunlarından Koniçi yönetiminde (ykl.1277–ykl.1299), bunların ayrı bir Coçi ulusu oluşturdukları görülüyor. Onun ardılı Bayan (ykl.1299 –ykl.1311?) akrabalarının kendi hakimiyetine karşı, uzun bir iç mücadeleye yol açan bir muhalefetiyle karşılaştı. Bayan'ın oğlu ve halefi Sâsî Buka (ykl.1312–H.720/1320-21) ve onu takip eden onun oğlu İrzan'ın Altın Orda'lı Özbeg Han'a tabi oldukları anlaşılıyor.[1432]

Bu durum, yukarda geçtiği gibi, 14. yy'ın ikinci yarısında tersine döndü. Batululular Şibanlılar, Ordalılar ve diğer asıllılara yol gösterdiler. Ancak istikrarsızlık modeli devam etti. 1359-79 döneminde 25 kadar kimse Altın Orda'da hakimiyeti ele geçirdi veya iddia etti. Bilinen küçük, kirli ayrıntıları irdelemeyeceğiz. Bunun yerine, kısaca Hıdır Han'ın en büyük oğlu Temir Hoca'ya kurban düştüğünü kaydedebiliriz.[1433] Temir Hoca ise, Altın Orda'nın batı bölgelerinde bir Özbegliyi (Abdullah) tahta geçiren ve Coçililerin artık dağılmış siyasetlerine ve siyasi yapılarına onyıllar boyunca hakim olan güçlü emir Mamay tarafından kaçmaya zorlandı.

Harezm bölgesi Kongirad kökenli Sûfî sülalesinin yönetimine girdi. Ak Orda'nın Ordalı efendisi Urus Han (1361-1375) 1368, 1374-75 yıllarında, Coçililerin baba mirasının bu kısmını da temin etme maksadıyla İdil bölgesine sefer eyledi. Başarılı olamadı, fakat tahtı ondan kapmak isteyen yeğeni Toktamış'ın (1377-1397) ihtirasları ve anlık başarıları, burada işin içine yeni bir unsuru soktu. Toktamış, Çağatay mülkünün 'Büyük Emiri' Temür'e dön-

---

[1431] Rubruck, Wynagert'de (yay.), *Sinica Franciscana*, I, s.225-226.

[1432] Tizengauzen, *Sbornik*, II (İskender'in Anonimi), s.129/234; Bartol'd, *Očerk ist. Semireč'ja, Sočinenija*, II/1, s.70, 72; Safargaliev, *Raspad*, s.61-63, 65; Allsen, 19-85, s.18-26. Ak Orda'nın müteakip hükümdarları hk. bkz. Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja Orda*, s.310-316.

[1433] Safargaliev, *Raspad*, s.111-115. Bkz. İskender'in Anonimi, Tizengauzen, *Sbornik*, II, s.130-131/234-235; *PSRL*, X, s.233.

dü (Aksak Timur, bkz. 10 Bölüm). Bu en elverişli zaman idi. Timur ona Ak Orda'yı teminde yardımcı oldu. Altın Orda'daki tek etkili otorite olan Mamay, Rus gücünü ciddi şekilde yanlış hesapladı ve Yukarı Don boyundaki Kulikovo Pole'de Rusya Büyük Knezi Dimitrij (bundan sonra Donskoj lakabını almıştır) tarafından yenildi. Bu felaketle zayıflayan Mamay, 1381'de Kalka nehri üzerindeki bir savaşta Toktamış tarafından fena halde hırpalandı ve kendisini Cenevizlilerin öldüreceği Kefe'ye kaçtı.[1434]

Bundan esas karlı çıkan Toktamış, şimdi isyancı Ruslara tekrar boyun eğdirmek istedi. Moskova 1382'de büyük ölçüde hile ile alındı ve diğer Rus toprakları gibi inceden inceye yağmalandı. Fakat Dimitrij büyük bir kuvvet toplayınca, Toktamış belki kendi gücünden hala emin olmadığını gösterircesine geri çekildi. Ancak Moskova ile Tver arasındaki iktidar mücadelesinde bölünen Rusya tekrar Cengizlilere haraç ödeyen bir bağlı haline geldi. Toktamış ise şimdi akılsızca kendi patronu Timur'a yöneldi. 1385-86'da başlayan ve 1396'da biten bir dizi savaşta Toktamış, Timur veya vekilleri tarafından ağır yenilgilere uğratıldı. Timur'un İdil seferleri, Coçi gücünden kalan etkili ne varsa aldı götürdü.

Ancak Toktamış inatçı idi. Litvanyalı Vytautas'ın (Leh. Witold, Rus. Vitovt) yardımıyla eski konumunu yeniden kazanma çabası, 1399'da Vorskla nehri kıyısındaki bir savaşta hem kendisi, hem de Litvanyalı müttefikleri için bir diğer felaketli yenilgi ile sonuçlandı. Toktamış sonunda, hala Timur'un İdil'dekî ismî bağlılarına karşı yine Timur'dan yardım alabilme ümidiyle görüşmelerde bulunma çabası içinde iken, Batı Sibirya düzlüklerinde ortadan kayboldu.[1435] Bu kez hedef, Toktamış'ın yenilgilerine katkıda bulunan ve bundan yararlanan, Vorskla'daki muzaffer, Manġıt emiri Edigü (Rus. Едигей) idi.[1436]

[1434] Tizengauzen, *Sbornik*, II (Nizâm ad-Dîn Šâmî), s.108-109; Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja Orda*, s.273-294, 316-322; Vernadsky, *Mongols and Russia*, s. 208, 245-263; Spuler, *Die Goldene Horde*, s.111-127; Nasonov, *Mongoly i Rus'*, s. 117 vd.; Fëdorov-Davydov, *Obšč. stroj.*, s.145-153.

[1435] Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja Orda*, s.322-373; Fëdorov-Davydov, *Obšč. stroj.*, s.153-160; Manz, *Tamerlane*, s.69, 71-72; Spuler, *Die Goldene Horde*, s.121-140; Vernadsky, *Mongols and Russia*, s.268-282. Bu olayların Doğu Avrupa cephesi için bkz. Grekov, *Vostočnaja Evropa*, s.127 vd.

[1436] Tizengauzen, *Sbornik*, I (Ibn ᶜArabšâh), s.466-467.

Hanların 'emiri' Edigü, Altın Orda'nın talihini yeniden bulmak için çalışıyordu. Onun başarıları, çoğunlukla onun tahta çıkarttığı Cengizli kuklalar olarak, kendisine düşmanlar doğurdu. Türk destanlarının temeli olan serüven dolu bir meslekten sonra, 1420 yılında bilmediğimiz bir çatışmada Toktamış'ın oğullarından biri tarafından öldürüldü. Edigü ve ailesinin yönettiği mahalli olarak güçlü Mangıt boy birliğinden, sonraki Nogay Orda ortaya çıktı. Cengiz soyundan olmayan Edigü başka bir yerden meşruiyet aramalıydı. Bunun İslam olduğu görüldü. Onun erken İslam önderlerinin (seyyid veya hoca) soyundan olduğu iddia edildi.[1437] Mangıt önderliğinin İslam ile erken bağlantısı, Nogayların bu dinin Kuzey Kafkaslarda yayılmasındaki müteakip etkin rolünde bir unsur olarak göz önüne alınmalıdır.

Çağatay Ulusu

Çağatay hanlığı tarihi henüz yeterli şekilde yazılmamıştır. Özünü eski Uygur ve Karahitay topraklarının oluşturduğu bu istikrarsız devlet, Doğu ve Batı Türkistan'ın çoğunu,[1438] hem kentsel bölgeleri (her zaman olmayarak) ve vaha tarım bölgelerini, hem de *ulus*un kalbgahı olan göçebe bozkırını içine alıyordu. Bu bölge dini çeşitliliği ile öne çıkıyordu. Maveraünnehr'deki İslam, kimi zorluklarla birlikte, büyük ölçüde putperest (şaman) olan göçebeler arasında, bozkırda yayılıyordu. Nestûrî ve Budacı topluluklar da vardı. Eski Karahanlı Türkî diline dayanan, Farsça ve Arapça unsurlarla karışmış bir Türk edebi dili olan 'Orta Asya Ortak Türkçesi' Maveraünnehr merkezli göçebe seçkinleri arasında gelişmiştir. Sonradan Çağatayca denilen bu dil, Türkçenin Orta Asya'daki İran-İslam şehir kültürü ile terkibini temsil etmiştir. Bu, Çağdaş Özbekçenin atasıdır.[1439]

[1437] Bartol'd, 1927, *Sočinenija*, II/1, s. 797-804; Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja Orda*, s.298, 374-405; Vernadsky, *Mongols and Russia*, s.282-288; Spuler, *Die Goldene Horde*, s.142-154; Axmedov, *Gosudarstvo*, s.45-46; Judin, 1983, s.162.

[1438] Abu'l-Ġâzî, *Šajara-yi Turk*, yay. Desmaisons, Türk. met. s.148/s.157, Cengiz Han'ın ona Maveraünnehr'i, Harezm'in kimi kısımlarını, Uygur, Lâşġar, Bedehşân, Belh ve Sind sahillerine kadar Ġaznîn topraklarını verdiğini söylemektedir.

[1439] Caferoğlu'nda tanımlanmaktadır, *Türk Dili Tarihi*, II, s.102-149, 195-229; *PhTF*, I, s.87-160.

Batı bölgesinde göçerlerle yerleşikler arasındaki kimi sınırlar, bu iki dünya daha yakın siyasi, içtimai ve de iktisadi ilişkilere girdikçe belirsizleşmeye başladı. Yine de, talan bölgeleri hariç, şehirlerin albenisine direnen, saldırgan, savaşçı göçebe gelenekleri güçlü olarak kaldığı için, yerleşik toplum çoğunlukla bozkır atlısının insafına tabi idi. Basit bir şekilde göçebe taraftarı (Cüveynî'ye göre, yasa [*yasak*, Moğ. *jasa(ġ)*], yani Cengiz Han'ın kanunları, boy adetleri ve emirleri, -Türk *töre*sinin dengi-, yani göçebe örfî hukukunun düzenlenmiş biçimi ile yönetmekle suçlanan) ve şehir karşıtı olarak adlandırabileceğimiz Çağatay'ın kendi şahsi yönelimleri, bozkır ile tarla arasındaki zıddiyeti takviye etmişti.[1440] Göçebelerin hırgürü şüphesiz, bu bölge tarihinin daimi bir konusu olan istikrarsızlığa katkıda bulunan bir unsurdu. Fakat Çağataylı merkezi erkinin zayıflığı da Cengizli siyasetinin daha büyük modellerinden alınmıştır. Toluyluların iktidara gelişi, İran'da İlhanlıların zuhuru (aşağı bkz.) ve, en azından Çağataylılar açısından, Toluylularla Coçililerin ittifakı hep onları tecrit etmeye ve çoğunlukla da göçebe iktisadının temeli olan kentsel merkezlere ve ticarete erişimlerini kesmeye yaramıştır. Ögedeyliler ve Çağataylılar ihtiyaçtan dolayı kendilerini koruyabilmek için bir çeşit siyasi yapı geliştirmek zorunda kalmışlardır.[1441]

Arık Böke ile Kubilay arasındaki iktidar mücadelesinde Çağataylı Alġu (1261-1264?) bu durumdan kendi topraklarını Coçililer aleyhine (Harezm) genişletmek ve bağımsız bir devletin temelini atmak için faydalandı. Onun 1266 civarında kısa bir iktidarı olan kuzeni Mübârekşâh, Müslüman olan ilk Çağataylı idi. Onun ardıllarından pek çoğu da aynısını yapmasına rağmen, bu genellikle onların indirilmesine veya öldürülmesine yol açıyordu. Kubilay ile Ögedeyli Kaydu arasındaki mücadele esnasında süren iktidar yarışında, Kaydu Orta Asya'daki öncü güç ve Çağataylı işlerinin gerçek hakemi olarak tahta çıktı. Başkentini Müslüman kalbgahı Maveraünnehr'e (Karşi) taşıyan Kebek (1318-1326) ve onun kar-

---

[1440] Juvainî, yay. Qazvînî, I, s.29, 226-227; Juvainî/Boyle, I, s.40, 271-272, onu "haşin ve şiddetli", yasanın uygulanmasında titiz olarak betimlemektedir. Juzjânî, *Tabaqât*, yay. Lees, s.398, Çağatay'ı Müslümanların ve daha geniş manada onların temsil ettiği Orta Asya'daki şehir medeniyetinin zalim bir düşmanı olarak resmeder.

[1441] Kempiners, 1988, s.169-170; Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.146-148.

deşi ve halefi Tarmaşirin (1326-1334) gibi bazı Çağatay hanları, idari ve iktisadi düzenlemeler yapmaya çalıştılar ve Maveraünnehr kentlerine daha güçlü şekilde yöneldiler. Gerçekten de, bir zamanlar Budacı olan Tarmaşirin Müslüman olup İslam'ı resmi din yapmıştır. Göçebe tepkisi ise onu öldürmek oldu. Onun halefi Çangşi, hiç de şaşırtıcı olmayarak, İslam karşıtı idi.

Çoğunlukla şehir lehtarlık veya aleyhtarlığını ifade eden sürekli iktidar mücadelesi, siyasi otoritenin altını oydu. Nihayetinde de Çağatay mirasının doğu ve batı bölgeleri arasında bölünmesine yol açtı: Çağatay ulusu (kabaca Batı Türkistan) ve 'Moğulistan' (= Güneydoğu Kazakistan, Kırgızistan, Doğu Türkistan). Bu durum, hepsi de siyasi meşruiyet için gerekli olanı yapabilmek için sözde yöneticiler olarak Cengiz soyundan kuklalara sahip olmak zorunda olan çeşitli Türk veya Türkleşmiş önderlerin öne çıkmasına olanak tanıdı. 1346-47'de Çağatay ulusunda iktidarı eline alan Kazağan, böyle bir kişilikti. Grousset onu doğru olarak 'Timur'un muştucusu' olarak niteler.[1442]

Türkistan'ın eski Türk sakinlerine (ör. Karluklar ve mensupları yerleşikleşmiş olan Karahanlı devletine bağlı diğer boylar) ilaveten, kökenlerinin veya yönetici ailelerinin kökenlerinin bir göstergesi olarak çoğunlukla Moğol isimleri taşıyan pek çok Türk boy topluluğu vardı. Çağatay mülkünün batı arazisinde, Doğu Kıpçaklarına ilaveten, hepsi de *Moğolların Gizli Tarihi*'nde boy veya uruk isimleri olarak geçen Arlat (Arulad), Barlas (<Barulas), Suldus ve Celayirleri buluyoruz.[1443] Cengizli ordularından (gördüğümüz gibi, geniş bir topluluklar silsilesinden devşirilmiş) veya belli bir önderi çağrıştıran ve onun ismiyle anılan, ör. Apardı ve Yasa^{c}uri (< Cengizli prensi Yasa^{c}ur) veya hala karanlıktaki Kara^{c}u-nas gibi, bölgesel askeri birliklerden evrilen diğer askeri güçler de vardı. Bu karma yapılar sıklıkla kabile mizacı kazandılar. Bu karmaşık karışımlara yerel emirlerin ordularını da ekleyebiliriz.[1444] Moğulistan'da ismine rağmen, batıdaki komşularca bazen *Jete*

[1442] Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.148-151, 160-165, 171, 172; Piščulina, *Jugo-vostočnyj*, s.12-13, 39; Kempiners, 1988, s.171, 177-178; Manz, 1983, s.81-82; Manz, *Tamerlane*, s.43; Grousset, *Empire*, s.342-343.

[1443] *Secret History*/Cleaves, s. 10, 51, 52.

[1444] Manz, *Tamerlane*, s.22-23, 27-36, 154-165.

('haydut'[1445]) olarak adlanan benzer bir Türk veya Türkleşmiş karışım buluyoruz: Du(ğ)lat (hükümdarları tahta çıkarıp indirmede öncü rol oynarlardı), Kerei(t) (<Kereyid), Arkenut, Kanglı, Barın (<Baᶜarin), Kırgız, Karluk, Bulgaçı ve de Barlas, Suldus vs.[1446]

Evrilen siyasi yapı hayli esnekti. İdeolojide Cengizli, yani siyasi meşruiyetin *altan urug*'dan gelenlere dayanmasında ısrarcı idi. Bu sistem yönlendirilebilirdi ve sık sık da bu oldu. Ortaya çıkan siyasi yapı, önceden var olan sistemle pek çok benzerlikler taşımasına ve onun ıstılahını kullanmasına rağmen, çoğu bakımdan nitelik olarak farklı idi. Özellikle değişik Türk, Moğol (veya artan şekilde Türk-Moğol) ve ara sıra diğer unsurlardan devşirilen askeri yapıların önemi vurgulanmalıdır. Avrasya'nın daha önceki göçebe siyasi yapılarında bu tür bünyeler, 14. yy sonundaki olayların onların edindiğini gösterdiği siyasi iktidar türünü kullanmamışlardı. Cengizli sistemi Avrasya'nın Türk ve Moğol kabilelerini karıştırıp harmanlamış, parçalayıp yeniden düzene sokmuştur. Bu itiş-kakış özellikle Moğol kabilelerinin kendilerini ve Kıpçakları etkileyecek şekilde yaygındı. Oğuzlar bu bakımdan daha az dolaysız etkilenmişler, fakat bu yeniden nizama konmanın etkilerinden büsbütün kurtulamamışlardır. Onlar da tabii ki, İran ve Anadolu'da açık şekilde geçen boy ve yer isimlerinin dağılımının gösterdiği gibi, Selçuklu döneminde benzer bir süreçten geçmişlerdi.

Böylece, önceki boy birliklerinin şimdi dağılmış parçalarının yanında, Cengizli hakimiyeti altında Avrasya'da kabilemsi yeni teşekküller ortaya çıkmıştır. Belki de, Manz'ın önerdiği gibi, bunlar "*kısaca, eskilerle büyük ölçüde aynı şekilde türeyen genç kabile-*

[1445] Bu tabirin etimolojisi ve anlamı tam olarak belli değildir. Tarih-i Reşidî'ye yorumunda Ross (*Tarikh-i Rashidi*, yorum s.75), bunun Moğolcada 'değersiz kimse, serseri, alçak' anlamına geldiğini iddia eder, fakat bunu bu anlamıyla sözlüklerde bulamadığını kaydeder. Barthold'da (*Ist. Kul't. Žizni, Sočinenija*, II/1, s.265) bunun için "*Türkçe* kazak'*a uyan ve devlet, aşiret veya boy ile bozuşmuş, bir talancı kanun kaçakları çetesi anlamına gelen Moğolca bir tabir*" açıklaması vardır. Buna en yakın kelime *Türkçe Sözlük*'ün, I, s.296, Bulgarcadan getirdiği (krş. Bulg. Чета, Rusçada da bulunan, Fasmer, *Étim. slov.*, IV, s.351, bir Eski Slavca tabir) ve "*ordunun parçası olmayan küçük, silahlı birim*" olarak tanımladığı Osm. *çete*'dir. Redhouse (*A Turkish and English Lexicon*, s.714) bunun Arnavutça bir tabir olabileceğini düşünür ve sadece "çapul çeteye çıkmak" ve 'çeteci' ifadelerinde geçtiğini bilir. Bu tabirin vuzuha kavuşturulması ihtiyacı açıktır.

[1446] Tarikh-i Rashidi/Ross, s.75, metin s.305-310; Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočinenija*, V, s.169-170; Mano, 1978, s.47-53; Pišculina, *Jugo-vostočnyj*, s.15, 189.

lerdi."[1447] Ancak bence bu yeni yapılarda daha büyük bir şahsi maiyet unsuru ve de ona vurgu vardı (aşağı bkz.). Bu durum boy adlarında, veya daha doğrusu 'siyasi adlarda' (politiconym) kendini gösterir. Bu yüzden, Özbeg/Özbek, Nogay, Çağatay, Osmanlı, Karamanlı, Dulkadır gibi isimler, yani kişi ismi kökenli olduğu açık olan boy veya birlik isimleri taşıyan Türk siyasi birimlerine rastlamamız ancak Cengizli dönemindedir. Bunun Cengizli çağının bir buluşu olduğu görülüyor. Türk dünyasında bundan önce kişi isimleri uruk adlarında yer alabilirdi, fakat boy veya birlik isimleri veya budun adları olarak kullanılmazlardı.[1448]

Németh, bu değişikliği Moğol veya Arap-İslam etkisinden kaynaklanıyor şeklinde açıklamıştır. Bence daha ileri gitmeliyiz. İsim vermedeki bu kayma 'boyların' yapısındaki silip süpüren bir değişikliği ve onların kendilerini nasıl kavramsallaştırdıklarını göstermektedir. Boyları ve birlikleri bir arada tutan akrabalık bağları çok ince gerilmiş veya kopmuştu. Zamanla bunlar yeniden yüzeye çıkacaktı. Fakat aynı zamanda, belli bir tarihi kişilik veya sülaleye hizmet etmiş askeri birliklerden gelmeye odaklanan siyasi tabanlı yeni bir sistem ortaya çıkıyordu. Kanaatimce bu yeni sistem (Moğ.) *nökür* (çoğ. *nöküd*) kurumundan türemiştir. Avrasya'da ilginç bir tarihi olan[1449] bu tabir, Moğolcada 'arkadaş, yoldaş, ahbap' anlamına gelir.[1450] Bunlar değişik sebeplerle aile-uruk-boy birimlerinden kopmuş veya onu terk etmiş ve bir efendinin hizmetine girmiş fertlerdi. Bunu gönüllü yapıyorlar ve aynı şekilde de ayrılabiliyorlardı. Sadakatin mükafatı büyük olduğu ve de efendiden efendiye dolaşan bir *nökür* bir noktada artık kendisini kabul edecek efendi bulamayacağı için, ayrılma pek olası değildi. Bunlar efendinin bağlıları, fakat aynı zamanda 'yoldaşları, en yakın yardımcıları, yani başkanın şahsi maiyeti, *comitatus*u idiler.[1451] Györffy bunu Türk *buyruk* ile karşılaştırır.[1452] Bu, "*(bir şey yapması) emredilmiş*" anlamına gelir. Bir unvan veya makam, "*açık şekilde*

[1447] Manz, *Tamerlane*, s.31.

[1448] Németh, *HMK*, s.59-67.

[1449] Németh,1952, s.1-23.

[1450] Lessing, *MED*, s.593.

[1451] Bkz. Vladimircov, *Obšč. stroj.*, s.87-88; Ratchnevsky, *Činggiz-khan*, s.12; Jagchid, Hyer, *Mongolia's Culture*, s.285-86.

[1452] Györffy, *István Király*, s.470.

xağan'ın özel görevleri yapma emrini verdiği herkes için genel bir tabir idi..." Sonraları 'emir, komuta' anlamına geldi.[1453] Kumanca-Macarca biçim *nyögér* idi. Bu tabirin Eski Macarcada sonraları 'serf' anlamını kazanan *jobbágy* olduğu görülüyor. Györffy, benzer maiyetlerin Hazar, Rusya ve Polonya'da da bulunduğunu kaydeder. Streusand, *nökür* kurumunu kölemenlikle karşılaştırır ve bunda Babürlülerin *mansâbdâr* sistemi ile benzerlikler görür. Meroving Frank önderlerinin antrustion'ları ('hür taraftar') ile *nökür* arasında çok yerinde bir paralellik kurar ve önceki asli bağlarını terk eden *nökür*ün kendisini artık "*sadece hizmet ettiği önderi*" ile özdeşleştirdiğini kaydeder. Sonuç olarak o, efendisinden "*yeni bir kimlik*" almıştır.[1454] Bu *nökür* birliklerinin esasında bozkır toplumunun eski bir özelliği olduğunu iddia edebiliriz. Ancak şimdi önemleri büyük ölçüde artmıştır. Bunlar işlevsel olarak yeni boylar kurmuş ve bir topluluk teşhis biçimi olarak efendilerinin isimlerini almışlardır. Bu siyaseten güçlü 'boylar' zamanla diğer (gerçek) boyları yönetimlerine alıp, bütün üyeleri aynı ismi taşıyan bir altbirlik oluştururlardı.

Bu, Türk halklarının etnik yapısında, Moğol unsurların özümsendiği, Orta Asya boylarının dağıldığı ve Cengizli devletleri boyunca yeniden kuruldukları yeni bir aşamayı belirler. Şimdi kendilerini değişik siyasi oluşumlar içinde bulan Kıpçaklar kimlik ve diğer Kıpçaklarla özdeşlik duygusunu kaybetmemişlerdi, fakat artık yeni siyasi sadakat odağı vardı.

Çağatay ulusunun çoğunu elinde tutan Abdullah, babası Kazağan'ın 1358'de ölümünden çok geçmeden, birisi Timur'un amcası Barlaslı Hacı Beg olan iki mahalli emir tarafından tardedilmiştir. Moğulistan'da Duğlatlar tarafından iktidara getirilen Çağataylı Tuğluk Temür, 1360'da Maveraünnehr'e saldırarak, Hacı Beg'in tasarılarını bozmuş ve kaçmak zorunda bırakmıştır. Ulusun belirsiz birleşikliği bundan etkilenmiştir. İslam'a giren Tuğluk Temür, dini siyasi uyumu sağlamak için bir araç olarak kullanmak istemiştir. Bunu başaramamıştır, çünkü Batı Çağataylı topraklarının aksine onun boy mensuplarının çoğu hala putperest idi. Üstelik, o merkezi otoriteyi güçlendirmek isterken, emir ve askerleri sadece

---

[1453] Clauson, *ED*, s. 387.

[1454] Streusand, *Formation*, s.32-33.

çapul ile ilgileniyorlardı. Tuğluk Temür 1363'te öldüğünde oğullarının, babalarının başardığı Çağatay mirasının nazik dengelerdeki siyasi birliğini koruma görevinde yetersiz oldukları görüldü. Bu, Tuğluk Temür'e bağlanmış bulunan Aksak Timur'a kendisini nihai olarak hakim siyasi güç haline getirme imkanı vermiştir.[1455]

Timur'un yaptıklarına ve Türk dünyasında bunun ürettiği değişikliklere döneceğiz. Buna gelmeden önce, Cengiz çağının Oğuz Türk halkları üzerindeki etkisini kısaca gözden geçirmeliyiz.

Cengizli Yakın ve Orta Doğu'sunda Türkler

Moğol fetihleri pek çok Oğuz/Türkmen boylarının veya topluluklarının batıya kayışına sebep olmuştur. Bugünkü Türkmenistan, Horasan, Azerbaycan ve Anadolu'da zaten önemli bir Oğuz varlığı mevcuttu. Bunların İran ve Anadolu'daki sayıları arttı. Hepsi de fiilen, Kubilay'ın kardeşi Hülegü'nün (1256-65) kurduğu Toluylu hanedanının, İlhanlıların doğrudan veya bağlı devletler olarak yönetimine girmişlerdir. Hülegü'nün oğlu Abaka (1265-1282), kolay olmasa da, Memlukların Anadolu Selçuklularıyla birlikte hareket etme ve onların topraklarının bir kısmını kazanma çabalarını engelledi.[1456] Hülegü'nün İran'daki torunları, ailede ilk kez olmayan İslam'a girişi ile hanedanın tabi nüfusa dini intibakını belirleyen Gazan Han'a (1295-1304) kadar, mahalli İran-İslam kültürünce özümsenmeye direnme eğilimindeydiler. Gazan'ın İslam'ı nihayet Şii bir meyil kazandı. Gerçekten de, İran'daki ciddi Moğol varlığı ve onun Sünniliği devletten ayırması, Şiiliğin müteakip zaferine ortam hazırlamıştır. Budacılık ve Hıristiyanlık ile cilveleşmesine rağmen, Öljeytü de sonunda Şii eğilimli İslam'a döndü.[1457]

Bir Sünni ve becerikli bir asker olan ve kendi devletindeki merkezkaç güçler ve Çağataylı ve Coçililerin akınlarıyla yüz yüze gelen Ebû Said (1316-1335), İran'daki son etkili Cengizli hükümdarı idi. İlhanlılar zayıflıyorlardı ve kısa süre sonra söneceklerdi. İran, Türk-Moğol Celayirliler ile çok sayıda yerel İran hanedanı

[1455] Piščulina, *Jugo-vostočnyj*, s.42-60; Manz, *Tamerlane*, s.43-45.

[1456] Spuler, *Die Mongolen*, s.65-66; Cahen, *Pre-Ottoman*, s.280-292.

[1457] Spuler, *Die Mongolen*, s.200-203; Bausani, *CHIr*, V, s.541-543.

arasında bölünecektir. 14. yy sonlarında Batı İran ile İran-Anadolu sınır hattı iki Türkmen boy birliğinin, Karakoyunlu ve Akkoyunluların hakimiyetine girmiştir (bkz. 11. Bölüm).

Azerbaycan'ın Türkleşmesinde Moğol dönemi kuşkusuz çok önemlidir. Gerçekte, Oğuz boyları açısından Anadolu ile İran'ın Türkleşmiş kısımları boy topluluklarının bir ve aynı sürekliliğini temsil ediyordu. Cengizli hakimiyetindeki topraklarda başka yerlerdeki gibi, Moğol (Celayir, Suldus vs.) ve Türk (Uygur, Kıpçak, Karluk vs.) unsurlar hem yönetici, hem de askerler olarak onların denetimindeki bölgelere getiriliyorlardı. Moğolca bir süre resmi işlerde ve diğer amaçlarla kullanılmaya devam etti. Fakat Gazan'ın döneminde artık (O, umulan Moğolca ve Türkçeye ilaveten, biraz Arapça, Hintçe, Keşmirce, Tibetçe, Çince ve 'Frankça' bilmesi ile meşhurdu) seçkinler arasında Türkçe muhtemelen çok yayılmıştı. İslamlaşma genellikle Türkleşmeyi de beraberinde getiriyordu.[1458]

Çok daha fazla Oğuz boy parçalarının görünüşü Anadolu'da da hissedildi. 13. yy'ın son çeyreğinde Moğollar Anadolu Selçuklu ülkesinde yönetimi doğrudan ellerine alınca, bazıları Cengizli efendilerine hayli zorluk çıkartan pek çok Türkmen beyliği öne çıktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu Osman'ın yönettiği devletçik de bunların arasındaydı.

[1458] Sümer, *Oğuzlar*, s.143-145; Spuler, *Die Mongolen*, s.379-381.

10. BÖLÜM

TİMUR, SON CENGİZLİLER VE AVRASYA'NIN SON TÜRK İMPARATORLUKLARI

AKSAK TİMUR VE TİMURLULAR[1459]

Avrasya kara kütlesinin büyük fatihlerinin sonuncusu, Cengizli Türkistan'ında gelişen Türk-Moğol-İslam kültürünün ürünü idi. Farsçada Tîmûr-i leng adlandırılan Aksak Timur, bu lakabını hakkıyla almıştır. Ağır bir yara sonucu sağ kolu tamamen dumura uğramıştı ve sağ ayağında belirgin bir aksama ile yürüyordu.[1460] 1336'da Şehr-i Sebz yakınında, bölgede yerleşmiş bulunan, Çağatay ulusunun Türkleşmiş Moğol kabilelerinden Barlas (< Moğ. Barulas) içinde doğmuştur. Bir serbest akıncı olarak işe başlamış, zamanla taraftarlar edinmiş ve boy birliği içinde sürekli kayan boy ve şahıs ittifaklarını ve dışarıdaki güçleri (özellikte Moğulistan'da olanları) ustaca yönlendirip kullanarak iktidara gelmiştir. 1370'de artık Çağatay boyları ve birliklerinin efendisi idi; Cengizlilerle evlilik bağı tesis etmiş ve onun vasıtasıyla *Küregen* (Moğ. *küregen/kürgen* 'damat'[1461]) ve 'Büyük Emir' olarak hüküm süreceği bir Cengizli kuklayı tahta çıkarmıştı.[1462] Cengiz soyundan ol-

---

[1459] Temür doğru Türkçe biçimdir. Avrupa dillerinde çok bilinmeyen 'Temürid'-den ziyade, kullanımda uzun olan 'Timurid' sıfatı (Ar.-Fars. Tîmûr) yerleşmiştir.

[1460] Oshanin, *Anthropological*, 2, s.39.

[1461] Krş. Çağ. *köregen*, Azer. *kürägän*. Moğolcası etimolojik olarak Türk *küdegü*, Osm. *güveyi*'ye bağlıdır, Clauson, *ED*, s. 703; Sevortjan, *Étim. slov.*, III, s.43-46. Kukla hükümdar Soyurğatmış (1370-1388) ve halefleri Ögedey soyundandı. Timur'un Cengizli eşleri Toluylular hariç tüm diğer hanedanlardan geliyordu, bkz. Woods, 1990, s.101-102.

[1462] Aubin, 1976, s.43-55; Roemer, 'Timur' *CHIr*, 6, s.43-46; Manz, 1983, s.86-100.

madığı için (kendi hevesli propagandacıları tarafından Cengizli kanının olduğu ima edilse de) daha yüksek bir rütbe isteyemezdi.[1463]

Timur daha sonra, 1405'deki ölümüyle sona eren kasırga gibi bir dizi fetih ve yeniden fethe koyulmuştur. Devleti büyük ölçüde, riskli şekilde elde tutulan bir şahsi üretim idi. Aralıksız seferler ganimet reçetesi ile sadece birliklerinin sadakatini muhafaza etmedi, onun üstünlüğüne meydan okuyabilecek yönetici seçkinlerin sadakatini de meşgul etti. Orta Asya ile Orta ve Yakın Doğu'daki rakiplerinin siyasi parçalanmışlığı iyi bir rastlantı idi. Taklit ettiği Cengizli fatihler gibi, Timur da rakiplerinin zaaflarından faydalanan ve bir fethin meyvelerini diğerlerini başlatmak için harcayarak fetihlerin kazandırdığı kaynakları verimli şekilde kullanan parlak bir siyasetçi ve de asker idi. Propagandacıları onun savaşlarını ya Cengizli, ya da İslamî söylemde haklı gösteriyorlardı. Bazen de kendisinin Cengizli 'efendisini' *Pâdişâh-ı İslâm* olarak resmedip bu ikisini birleştiriyordu.[1464]

1370-75'de Timur Moğulistan ve Harezm'e sefer eyledi. 1375-77'de Orda'nın soyundan gelen Toktamış'a Kök Orda'nın denetimini almasında yardımcı oldu. 1380'lerin başları ve ortaları onun İran seferlerine şahit oldu. Bundan kısa bir süre sonra, 787/1385-86'da bir zamanlar hamisi olduğu, artık Coçi mülkünün efendisi olan Toktamış'tan gelen tehditle karşılaştı. Burada başarılı olan Timur, sonra Orta Doğu'ya döndü, fakat bir kez daha Toktamış ve onunla işbirliği yapanlar ile (Hızır/Hıdır Hoca'nın Moğulları) uğraşmak zorunda kaldı (1387). 1391'de Toktamış sert bir şekilde cezalandırıldı ve Timur'un güçleri Altın Orda başkentini ele geçirdi. 'Büyük emir' sonra Orta Doğu'ya döndü ve 1393'de Bağdat'ı alarak gücünü Türkmen boy birlikleri Akkoyunlu ve Karakoyunlular üzerinde hissettirdi. Ancak Deşt-i Kıpçak göçerleriyle meseleleri henüz bitmemişti. Bu arada yolunu tekrar kuzeye çevirmek ve Altın Orda topraklarını yağmalayıp nihayet etkili bir tehdit

[1463] Timur'un soyu ve Cengizlilerle ilişkisi şeklindeki sıkıntılı soru, şu anda "*değişik söylentilerin doğruluğunu ikna edici şekilde tespit mümkün değildir*" (s.116) diyen Woods tarafından, 1990, s. 85-125, tam olarak cevaplanmıştır.

[1464] Manz, *Tamerlane*, s.13-14, 85; Woods, 1990, s.103-109, Timur'un fetih ideolojilerini tartışır. Timur kendisini Çağataylıların ve toprakları Coçililer ve Toluylularca yanlış biçimde alınan gerçek Büyük Kağan silsilesinin, yani Ögedeylilerin 'müdafii' ve hamisi olarak sunuyordu.

olarak buradaki hasmının işini bitirerek, kendini toparlayan Toktamış'ı cezalandırmak zorunda kaldı (1394-96). Şimdi dikkatini Hindistan'a çevirerek Aralık 1398'de Delhi'yi yağmaladı. Ertesi yıllar tekrar onun, yıkıcı Anadolu turunu ve Osmanlı Sultanı Bayezıd'ın 1402'deki Ankara yenilgisini neticelendiren Orta ve Yakın Doğu (Batı İran, Güney Kafkasya, Suriye) seferini gördü. 1405 yılında, Çin'i istila etmeye hazırlanırken öldü.[1465]

Bu askeri faaliyetlerinin hepsinde de öncelikle kendi memleketine benzeyen yerleri, yani halen Cengizli yönetiminde bulunan, sorunsuz olmasa da yerleşik nüfus ile onların göçebe efendileri arasında bir ortak yaşamın başlamış olduğu ve Fars kültürünün yaygın bulunduğu bölgeleri doğrudan yönetimine almıştır. Manz'ın belirttiği gibi, temas yılları Timur ve onun 'Çağataylılarını' fethedip yönettikleri İslam toplumlarında bir derece 'yerli' haline getirmişti. İslam'ın tam yerleşmediği Müslüman bozkır serhaddının bir meyvesi olmakla birlikte, Timur bir Müslüman idi. Ulemanın potansiyel gücünün farkındaydı ve yararlanabileceği kimseleri sarayına almıştı. Ancak onların (özellikle Timurlu seçkinlerinin) Müslümanlar olarak 'yerli' olmalarına mukabil, kitleler göçebe kaldı ve böylece 'yabancı' idiler.[1466]

Timur, Avrasya göçerleriyle savaşlarında da aynı şekilde başarılı idi. Onların İdil'deki kentsel merkezlerini yağmalamış, fakat göçerleri tamamen kendi sistemine eklemlemek istememiştir. İbn Arapşah'ın çok canlı betimlediği Deşt-i Kıpçak'ın tahribi, kısmen Timur'un savaşlarına, fakat büyük ölçüde de Toktamış ile Edigü arasındaki mücadeleye yüklenebilir. İbn Arapşah bu bağlamda, Kıpçakların "iki arslanın" saldırısına uğradıklarını, bu talihsizliklerle dağıldıklarını veya Timur'a "esarete" gittiklerini söylemektedir. Bazıları Rusya ve Anadolu'ya bile kaçmıştır. Timur'un getirdiği veya doğuya doğru göçtürdüğü kimseler şimdi Aral Gölü ile Orta ve Aşağı Seyhun çevresindeki bölgede temerküz ettiler. Bu Kıpçaklar daha sonra Ebü'l-Hayr'ın Uzbek/Özbek ordasının bile-

[1465] Timur'un seferlerinin genel bir değerlendirmesi için bkz. Manz, *Tamerlane*, s.1-2, 69-73; Roemer, 'Timur' *CHIr*, 6, s.46-83. Onun Moğulistan sergüzeşti Pišculina'da, *Jugo-vostočnyj*, s.62-87, tartışılır. Toktamış ve Timur üzerine bkz. Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja Orda*, s.317 vd.; Safargaliev, *Raspad*, s.137 vd. Anadolu seferlerini en yakın tarihte Yücel çalışmıştır, *Timur'un Ortadoğu ve Anadolu Seferleri*.

[1466] Manz, *Tamerlane*, s.17-18, 38, 90.

şenlerinden birini oluşturmuştur.[1467] Onun Yakın ve Orta Doğu'ya yıkıcı akınları kuşkusuz iktisadi ve siyasi hedefleri, yani ordusunu ve şahsi yönetimini elde tutmak için esas olan zenginliğin teminini amaçlıyordu. Göçebelerle savaşları ise, büyük ölçüde stratejik ve savunmacı görülebilir. Gittikçe merkezileşen devletin bir parçası olarak onları yönetme teşebbüsleri belki de getirisinden daha pahalıya malolacaktı. Bozkırda askeri harekat genellikle tehlikeli bir işti.

Timur bu yüzden göçebelere karşı temkinli idi. Onları iyi tanıyordu. Çağatay ulusunun sürekli değişen boy siyasetleri içinde yetişmiş birisi olarak yeni bir siyasi düzeni benimsetmeye çalıştı. Çağatay ulusunun huysuz kabile halkından, kabile sadakatinden ziyade kendisine sadakate dayanan bir şahsi devlet ve ordu kurmuştur. Kabile ortadan kalkmamış, fakat siyasi öneminin bir kısmını kaybetmiştir. Bu şekilde oluşan siyasi yapı, gördüğümüz gibi, fetih ve ganimetlerle sürekli beslenmeliydi. Bu seferler, diğer siyasi bağlılıktaki göçerlere de uzanmıştır. Bunlara ganimet için akın yapılmış, stratejik sebeplerle saldırılmış ve bazen yerleri değiştirilmiştir. Ancak diğer göçebe imparatorlukların aksine, Çağatay dışı boyları ordunun daimi özüne almak için az çaba ve de diğer göçebelerde de bunu yapmak için çok az saik vardı. Göçebeler açısından Timur belki de çok etkili bir hükümdar idi.[1468]

Timur'un bir derece, yerleşikleşme ve yerleşik topumun geleneksel yöneticisine dönüşme yolunda bulunan bir göçebe seçkinleri unsurunu temsil ettiği iddia edilebilir. Bunlar yerleşik dünyayı daha iyi biliyor ve sömürebiliyorlardı. Bu, yerleşiklere daha az zarar verilmesi anlamına gelmek zorunda değildir. Timur her bakımdan selefleri kadar haşin idi. Fakat bu onların göçebe siyasi örgütlenmesinin geleneksel yapı bloklarını aldıkları ve yerleşik toplum ile daha verimli bir sömürü/ortak yaşamın başarılması için bir şekilde farklı olarak düzenledikleri anlamına gelmemektedir.

Cengizlilerin ve Timur'un devlet kuruşlarının en ilginç özelliklerinden birisi, maiyet yapısının (Cengiz çağının *nöker*leri) şimdi kabile fertleri kitlelerini içermesi ve sonuçta kabilelerin fiilen as-

[1467] Tizengauzen, *Sbornik*, I (Ibn ᶜArabšâh), s.469-471; Šanijazov, *K ètničeskoj ist.*, s.77-79.

[1468] Manz, *Tamerlane*, s.66-67, 74, 79-89, 100-104, 149-150.

keri birliklere bölünmesidir. Timurlu ve Osmanlı (bkz. 11 Bölüm) tarihlerinin açıkça gösterdiği gibi, bu en çok, eski Müslüman yerleşik topraklarla en yakın temastaki boylar arasında yaygın görülüyordu. Göçerliği terk eden göçerler, karizmatik savaş önderlerinin yanında görev alıyorlardı. Şartlar, yani şehirlerle artan etkileşim ve savaş önderlerinin siyasi talepleri bu gelişmeleri körüklüyordu.

Timur'un tüm iktidarı kendinde ve küçük bir aile ve maiyet topluluğunda toplamak şeklindeki acil ihtiyacı, o hayatta iken etkili bir yönetim sağladı. Onun ölümüyle, az çok hepsi de aynı şekilde 'Büyük Emir' tarafından köşede tutulan mirasçılarından hiçbirinin rakiplerini süratli bir şekilde ezecek gücünün olmadığı görüldü. Oğulları ve torunları arasında, pek çok siyasi birime ayrılmasına yol açarak devleti tahrip eden, uzayan ve yıkıcı bir taht kavgası bunu takip etti. Timur'un Karahitaylı kapatmasından olan en küçük oğlu, oldukça etkisiz Şahruh (öl.1447), sonunda babasının mülkünün çoğunda kendi otoritesini inşa etti ve bu devletin Sünni İslam'a, yerleşik geleneklere dönüşümünü tamamladı. Hatta kukla bir handan ibaret olan Cengizli meşruiyet damgasına bile yol verdi.[1469] Onun hükümet siyaseti, İslami *ikta* sisteminin *soyurġal*a (< Türk. Moğ. *soyurqa-* "yumuşak davranmak, merhamet etmek, bağışlamak, lütfetmek, bahşetmek < Çin. *ts'i* + *-urqa-*) 'toprak bağışı'[1470] evrilmesini de içeriyordu. Selçuklular zamanında başlamış olan bu kurum Moğollarda devam etmiş ve Batı İran ve Azerbaycan'daki halef Cengizli siyasi yapılarından biri olan Celayirlilerde (1336-1432) Timur çağı ile özdeşleşen biçimini kazanmıştır.[1471]

1409'da Şahruh, Uluğ Beg olarak bilinen oğlu Muhammed Tarağay'ı Maveraünnehr'deki Timurlu topraklarında kendine eşhükümdar yaptı ve sonra babasının diğer topraklarındaki yeğenlerini kendi oğulları ile değiştirmeye koyuldu. Ancak Timur'un imparatorluğu onun halefleri zamanında sürekli istila tehlikesi altındaydı. Orta Asya'daki Özbek ve Moğulların tehditleri başlan-

---

[1469] Manz, *Tamerlane*, s.18, 128-147; Roemer, "Successors" *CHIr*, VI, s.98-105; Togan, 1949, s.520; Woods, 1990, s.115-116.

[1470] Clauson, *ED*, s. 556; Golden, 1984a, s.110-111, krş. Rus. пожаловать.

[1471] Guljamov vd., *Ist uzbeksk. SSR*, I, s.480; Reid, *Tribalism*, s.15-16; Roemer, "Timur" *CHIr*, 6, s.94-95.

gıçta Uluğ Beg'in etkili cevabı ile karşılaştı. O, bozkıra daha yakın olarak, evlilik yoluyla *küregen* olup Cengizlilerle bağını korumuştu. Coçililerle Moğulların kavgasına burnunu soktu ve 1425'de Moğullara karşı başarılı bir sefer yaptı. Kendi 'koruması' Coçili Barak Han'a karşı 1427'deki seferi ise felaketle sona erdi. Moğulistan'daki zirve kişilik olan (aşağı bkz.) Üveys Han'ı (1418-1429) yenmesi ve ortadan kaldırması ise sadece bölgenin siyaseten daha da parçalanmasına yol açtı. Bu yüzden, hükümdarlığının son yıllarında Uluğ Beg babasının daha savunmacı tutumunu benimsedi.[1472] Fakat ne Şahruh, ne de oğlunda Timur'un askeri kabiliyeti vardı. Topraklar, özellikle Horasan ve Çağatay ulusundaki çekirdek bölgelerden uzakta kalanlar elden çıktı. Şahruh tarafından defalarca yenilgiye uğratılmasına rağmen (1420, 1429, 1434) Karakoyunlu Türkmen boy birliği, Batı İran ile Irak'a sahip olup korudu ve önemli bir tehdit olarak kaldı. Gerçek manada asla fethedilmeyen Anadolu'da bir süre sonra Osmanlılar kendilerine geldiler.

Şahruh'un ölümüyle (1447) bölgesel parçalanmaları neticelendiren bir iç mücadele başladı. Bir alim ve sanat hamisi olan Uluğ Beg, babasının mülkünde otorite kurmayı başaramayarak iki yıl kadar sonra kendi oğlu Abdüllatif'in (1449-1450) emriyle öldürüldü. Baba katilinin tahttan istifadesi altı ay sürdü. Timurlu arazisi, Timur'un bir torunoğlu olan Maveraünnehr hakimi Ebû Sa'id (1451-69) tarafından yeniden birleştirildi. Ancak o da 1468 yılında, Batı İran'daki aile topraklarını yeniden almak isterken Akkoyunlular tarafından yenildi ve idam edilmek üzere aile hasımlarına teslim edildi (1469). Maveraünnehr Ebû Sa'id ailesinde kalırken, Timurlu Hüseyin Baykara (1470-1506) Doğu Horasan toprakları (Herat merkezli) ve Harezm'de iktidarı eline aldı. Maveraünnehr 1500'de Özbekler tarafından istila edildi. Hüseyin Baykara'nın ölümünden kısa süre sonra, onun toprakları da göçebe istilacılara kurban düştü.[1473] Bu yeni göçebe hücumlarının kaynağı parçalanan Altın Orda idi. Altın Orda'nın yıkılışına gelmeden önce, Moğulistan'daki gelişmelere kısa bir göz atmalıyız.

[1472] Bartol'd, *Ulugbek, Soč.*, II/2, s.96-113; Piščulina, *Jugo-vostočnyj*, s.100-101, 103-104, 111, 115.

[1473] Bartol'd, *Ulugbek, Sočinenija*, II/2, s.147-174; Roemer, "Successors" *CHIr*, 6, s.105-125; Guljamov vd., *Ist uzbeksk. SSR*, I, s.475-480, 486-487.

MOĞULİSTAN

Bir zamanların Çağatay[1474] hanlığının doğu kısmı, onun batısındaki Çağatay ulusunu oluşturan unsurlara çok benzeyen bir boylar karışımına (veya boy parçalarına) sahipti. Karmaşık etnik oluşumunu daha sonra inceleyeceğimiz Kırgız birliği, bunun önemli topluluklarından biri idi. Bu zayıf bağlarla tutulan siyasi yapıda tahta çıkartıcı ve tahttan indiriciler haline gelen Türkleşmiş bir Moğol kabilesi olan *Duğlat* (krş. Reşidüddin'deki *Dûqlât* < Moğ. *Doğulad* < doğula- 'topallamak, aksak olmak'[1475]) zirve konumda idi. Çağatay ulusunun boyları şehirlerde bir derece kültür değişimine uğradılarsa da, Moğullar genellikle göçebe hayatın cesur örnekleri olarak betimlenirler. Bunların hanları, beklendiği gibi, daha büyük iktisadi imkanlar ve boy önderlerine karşı kullanışlı bir denge unsuru olarak gördükleri şehir ekonomisi ile daha yakın bir ilişki istemişlerdir. Boy önderleri ise hem yerleşik, hem de göçer tebaayı sömürme olanağı tanıyan 'göçebe muhafazakarlığını' savunmuşlardır. Bu iki algı veya siyasi-iktisadi tutum arasındaki ihtilaf, Moğul tarihinin özgünlüğü olan istikrarsızlığın birincil kaynağı idi.[1476] Yukarda geçtiği gibi, kısa süreli hükümdarlığında bölgeye bir parça birlik getiren Çağatay ailesinden Tuğluk Temür (öl.1363), İslam'a girmişti. Devletindeki 'prensleri' de aynısını yapmaya zorladı veya öldürttü. Târih-i Reşîdî'ye göre, inatçı bir asilzade ancak kendi koruması (ki, *"iki yaşında bir deveyi havaya kaldırabiliyordu"*), bu ihtidaların kaynağı olan zayıf 'Ta-cik' eren ile dövüşte şuurunu kaybedecek şekilde yenilince Müslüman olmuştur. Sonuç olarak *"160,000 kişi kafalarındaki saçları kesti ve Musulmân oldu"* ve *"Çağatay Han'ın tüm memleketine İs-lam saçıldı."*[1477] Ancak bozkırdaki direniş güçlü kaldı.

Tuğluk Temür'ün oğlu ve halefi İlyas Hoca'nın ölümünün andından, Aksak Timur 1370 ve 80'lerde Moğulistan'a bir dizi yıkıcı seferde bulundu. Kötü talihli İlyas Hoca'nın ayağını kaydıran (e-

---

[1474] Yazar eser boyunca hanedan için Çağadai, bu hanedanın yönetimindeki Türk-Moğol boyları ve memleket için ise Çağatay biçimlerini kullanmıştır. Türkçede böyle bir ayrıma dikkat edilmediği için, biz ikisinde de yerleşik olan kullanıma, Çağatay'a başvurduk (O.K.).

[1475] Rašîd ad-Dîn, yay. Romaskevič vd., I, s.549; Lessing, *MED*, s.257.

[1476] Piščulina, *Jugo-vostočnyj*, s.124.

[1477] Tarikh-i Rashidi/Ross, metin s.14-15.

ğer öldürmedilerse) Kamerüddin yönetimindeki Duğlat hizbi, Tuğluk Temür ailesinden "*büyük ve küçük*" 18 kadar kişiyi katletti ve sonra nispeten zayıf fakat karşı çıkılmayan bir merkezi otorite kurdu. Kamerüddin'in Duğlatlı bir rakibi olan *ulusbegi* Hudâydâd, sonunda Tuğluk Temür'ün küçük oğullarından biri olduğu iddia edilen Hızır (Hıdır) Hoca'yı, kendilerinin işleri devamlı denetimi için göstermelik olarak iktidara getirdiler. Ancak Hızır Hoca güçlü komşusu ile bir evlilik ittifakı yaptı. Aynı zamanda Doğu Türkistan'ın gayrimüslim kentlerine karşı cihada girişip Kara Hoço ve Turfan'ı aldı ve sakinlerini zorla Müslüman yaptı.[1478]

Hızır Hoca Han'ın ölümüyle, alışıldık iç mücadele modeli hemen kendini gösterdi. Otoriteyi, ülkesini Timurlulardan daha fazla bağımsızlaştırmaya çabalayan onun ikinci oğlu Muhammed Han (1408-1416) yeniden kurdu. Bu merkezi otoriteyi güçlendirme siyasetinin bir aleti, onun göçebe tebaasını gayretle İslamlaştırmasında görülebilir. Târih-i Reşîdî'nin belirttiği gibi, "*eğer... bir Moğol sarık takmazsa, kafasına bir nal mıhı çakılırdı: ve bu çeşit muamele yaygındı.*"[1479]

Veys/Üveys Han'ın (1418-28) hükümdarlığı birkaç yıl süren kargaşa ile başladı. Oyrat (Oirad/Oyirad) Moğol birliğinin topraklarına saldırmaya başlaması onun talihsizliği idi. Türkçede *Kalmak* veya *Kalmık* (>Rus. *Kalmyk*, Türkçe *kal-* 'kalmak'tan [yani putperest kalanlar[1480]]) denen Oyratlar, doğuda Xangai dağları, kuzeyde Yukarı İrtiş ve Yenisey, güneyde Gobi çölü ve batıda Moğulistan arasındaki bölge merkezli bir Batı Moğol boyları birliğinden teşekkül etmişlerdi. Esen Han (1439-1455) yönetiminde büyük bir bölgesel güç haline geldiler. Cengiz soyundan sözde yöneticileriyle bölgelerinde hakimiyet mücadelesine girişirken, batıdaki komşularının savunmalarını da sınamaya başladılar. Bu kom-

---

[1478] Tarikh-i Rashidi/Ross, metin s.38-57, Kamerüddin'in bazı tiksinç arzularını gizlemeyi tercih eder. Abuᶜl-Ġâzî, *Šajara-yi Turk*, yay. Desmaisons, Türk. met. s. 160-162/s.169-170, kısaca Kamerüddin'in isyan ettiğini, Tuğluk Temür ailesinin 18 ferdi ile birlikte İlyas'ı da öldürttüğünü ve ailenin yok edilmesi emrini verdiğini yazar. Farklı kayıtların tartışması için bkz. *Ist. kazax. SSR*, II, s.161-162, Timur'un seferleri için de bkz. s.163-174; Bartol'd, *Očerki ist. Semireč'ja, Sočinenija*, II/1, s.82-84.

[1479] Tarikh-i Rashidi/Ross, s.58; Piščulina, *Jugo-vostočnyj*, s.95, 97-98.

[1480] Bkz. Bartol'd, "Kalmyki" *Sočinenija*, V, s.538. Fakat krş. Räsänen, *Versuch*, s. 227: *xälmaG < qalimaġ* "derleight über die Ufer tritt."

şular, şimdi Doğu Türkistan hakimiyeti için rakip yarışmacıları oldukları Moğulistan hanları idi. Bu rekabetin hedefi, Doğu Türkistan kentlerinden geçen önemli ticaret ağı ve kentsel ticari üretim mallarına erişim idi. Göçebe komşularına yaptıkları akınlar yoluyla, Esen Han devletinin yıkılışı (1455) ile yaşadıkları kayıpları da telafi etmek istiyorlardı. Kazaklar özel bir hedef olacaklardır.[1481]

Veys Han'ın kuşku götürmeyen cesaretini nakleden Târih-i Reşîdî, bununla birlikte onun Oyratlarla 61 savaşından *"sadece birinde muzaffer olduğunu"* bildirir.[1482] Yine de hasımlarının kalıcı kazanımlar edinmelerini engellemiş görünmektedir. Oğulları Esen Buğa (1428-62) ve Yûnus'un (1462-87) taht mücadelesi, varolan az bir etkili merkezi otoriteyi de alıp götürdü. Bir devletten ziyade coğrafi tabir olan Moğulistan, eğitimli Yûnus'un arasıra gelen ustaca yönetim dönemlerine rağmen parçalanmaya başladı. Devlet bölündükçe bazı topluluklar Kıpçaklara dayanan Özbek birliğine, Maveraünnehr'e veya Oyrat ülkesine göçtüler. Bazıları Kırgızlar arasında bir kağanlık sülalesi kuran Veys Han'ın budaklarının macera dolu işlerini takip etmemiz gerekmiyor. 16. yy başlarında Çağatay'ın bu varisleri, dinamik Sa'id Han (1514-1533) yönetiminde, bir zamanlar güçlü Duğlatların merkezi olan ve onların yönetiminin son önemli karakolu haline gelen Kaşgar merkezli 'Moğuliyya'yı denetimlerine almışlardır.[1483]

SONRAKİ ÇAĞATAYLILAR VE DOĞU TÜRKİSTAN

Moğulistan'ın doğu kısmındaki Çağataylı yönetimi, Buharalı tebliğci İmam Rıza ve onun oğlu Hazret-i Mahdum-i A'zam (öl. 1542) neslinden bir hocalar (ilk halifeler Ebû Bekir ve Ömer'den geldiklerini iddia edenler) sülalesinde kendine rakip buldu. Bun-

---

[1481] Avljaev, 1987, s.110-112; Bartol'd, *Očerki ist. Semireč'ja, Sočinenija*, II/1, s.86; Zlatkin, *Istorija*, s.30-43; Halkovic, *Mongols of West*, s.2-3; Barfield, *Perilous Frontier*, s.238-241, 277. Burada Oyrat tarihine ancak Türk halkları tarihini ilgilendirdiği ölçüde değinilecektir. Genel bir inceleme için Zlatkin'in çalışmasına ilaveten bkz. Courant'ın 17-18. yy'lara yoğunlaşan eseri *L'asie Centrale*.

[1482] Tarikh-i Rashidi/Ross, s.67.

[1483] Bkz. Tarikh-i Rashidi/Ross, s.73-115, (Said Han'ın işleri) 130-139; Bartol'd, *Očerki ist. Semireč'ja, Sočinenija*, II/1, s.89-95; Piščulina, *Jugo-vostočnyj*, s.116-126, 268-273.

lar mahalli yöneticilerden toprak bağları almışlar ve bölgenin nihai İslamlaşmasında önemli rol oynamışlardır. Artık İslam dışı (Budacı, Hıristiyan vs.) bir yönelimi çağrıştıran Uygur budun adı kullanımdan düşmüştür. Târih-i Reşîdî'nin yazarı Mirza Haydar Duğlat'a (öl.1551) göre, kendisinin Cüveynî'nin yazılarından bildiği Uygur adı *"şu anda hayli meçhuldür; hangi ülkeyi anlattığı anlaşılmamaktadır."*[1484] İkisi de Nakşibendî tarikatına bağlı olan Mahdum-i A'zam'ın oğulları İmam Kalân ve İshak Velî'nin izleyicileri, daha sonra her biri kendi Kırgız boy ittifaklarınca desteklenen birincisi Akdağlı (Aqtağlıq) ve ikincisi Karadağlı (Qaratağlıq) olmak üzere iki rakip hizbe ayrılmışlardır. Akdağlı Hoca Hazret-i Appak (Afak) 1678'de Oyratları çağırmış ve kendisini Kaşğar hakimi yaptırmıştır.

Bölge, Cungar (Oyrat) hanlığının haraç ödeyen bir bağlı devletçiği haline gelmiştir. Yine de, Akdağlı ve Karadağlılar arasındaki cedelleşme, arasıra Cungar efendilerinin de yardımıyla sürüp gitmiştir. Bu durum ve Ch'ing elçilerinin 1754'de basiretsizce öldürülmesi, bölgenin 1757-60'da Mançularca fethi için ortamı hazırlamıştır. Bu, Mançuların Amursana yönetimindeki artık dağılan Oyratların devletine etkin şekilde son veren 1757'deki Mançu zaferinin ardından gelmiştir.[1485] Bölge 'Yeni Eyalet' (Çin. Sinkiang [Hsin-chiang] 'Sincan') olarak teşkilatlanmıştır. Ch'ing hakimiyetine karşı 1765'deki bir isyanın ardından 12,000 kadar aile İli vadisine göçtürülmüştür. Bunlara *Tarançı* ('tarımcı') denir. Sonuncusu Akdağlı Hoca Cihangîr tarafından yönetilen diğer isyanlar 1816 ve 1825-28'de devam etmiştir. İsyanlar bastırılmış ve Cihangîr Pekin'e götürülerek ikamet ettirilmiştir. Bu ve diğer direniş alevlenmelerinin ardından kimi Doğu Türkistanlılar, isyancılar için bir melce ve toplanak vazifesi gören Kokan'a (Kokand/Hokand) yerleşmişlerdir. Bir hocalar ittifakı 1845-47'de Kokan'ın yardımıyla Kaşgar'ı ele geçirmiş ve Ch'ing'lerce Kokan'a geri sürülünceye kadar elde tutmuşlardır. On yıl sonra Hoca Velî Han Türe, Kokan'ın yardımıyla Kaşgar'ın denetimini kazanmıştır. Fakat yönetici olarak onun kendi ihmalleri rejiminin hızla düşüşüne yol açmıştır. Bu, Kokanlı asker Yakup Beg'in yönetiminde gelen isyan için zemin hazırlamıştır. İsyan 1864 yılında Hoca Buzurg Han'ın

---

[1484] Tarikh-i Rashidi/Ross, s.360.

[1485] Bkz. Courant, *L'Asie Centrale*, s.97-114; Zlatkin, *Istorija*, s.425 vd.

ismî önderliği altında başlamıştır. Kendisine Atalıq Gâzi denen Yakup Beg, 1873'de artık merkezdeki kişi idi. Kendisi 1877'de Ch'ing güçlerince yenilmiş ve çok geçmeden ölmüştür.[1486]

ALTIN ORDA'NIN ÇÖKÜŞÜ VE VARİS CENGİZLİ DEVLETLERİ

Timur'un Coçili topraklarını ziyaretiyle gelen hasarın ardından, Altın Orda kendi kurucu parçalarına bölünmeye başlamıştır. 1420'lerde Saray'ı ve Kıpçak sahrasını etkileyen korkunç bir kıtlık ve salgın da bu sürece katkı yapmış olabilir.[1487] Başlıca iktisadi ve kültürel merkez olan Harezm önceden elden çıkmıştı. İdil kentleri ve havalilerindeki tarımsal alanlar Timur'un seferleri ve süregiden Coçili arbedesi yüzünden hayli ezilmişti. Bu istikrarsızlık, Orta Doğu'ya önemli bir çıkış olan Kırım'a da uzanmıştı. Bu gelişmiş yerleşik hayat alanları, çeşitli Coçililerin yönetiminde ayrılmış, yeni hanlıklar oluşturmuştur. Altın Orda'nın göçerleri birkaç zayıf bağlı birlik oluşturmak üzere yeniden guruplaşmışlardır: İdil-Karadeniz bozkırlarında 'Büyük Orda' (Rus kaynaklarına göre) ve kendisinden nihayet Mangıt/Noğay Ordası, Kazaklar ve Özbeklerin çıktığı Doğu Kıpçak-Özbek kitlesi.

Merkezsizleşme, kardeşin kardeşe halef oluşunda ve hanların seçiminde seçmen siyasetine daha fazla vurguda kendini gösteren eski göçebe geleneklerinin yeniden doğuşuna izin verdi. Boyların inanılmaz derecede birbiriyle karışmaları, isimleri bu ve müteakip çağların başlıca göçebe ittifaklarında beliren bir zamanların büyük boy birliklerinin dağılımına yansımıştır. Bu süreç en fazla, *Tatar* siyasi isminin ortak, boylar üstü adlandırma haline geldiği bozkırın batı kısımlarında ilerlemiştir. Kıpçak bozkırının doğu bölgelerinde eski isimlerin pek çoğu kalarak, artık uruk veya boy isimleri olarak beliren büyük ölçüde kırpılmış birimleri (ör. Nayman, Kıpçak) temsil ettiler. Pek çok birlik ismi (ör. Özbek, Nogay), belirttiğimiz gibi, göründüğü şekliyle ünlü önderlerden alınmış ve tahminen 'Özbek'in adamları' vs. gibi siyasi tanımlamalardan ev-

---

[1486] Valixanov, "O sostojanii" *Sobranie sočinenija,* III, s.126-157; Ruziev, *Vozroždënnyj narod,* s.35-66; Hayit, *Türkistan,* s.135-155; Rossabi, *China and Inner Asia,* s.119-120, 148-149, 166-187.

[1487] Makrizî'de geçer, Tizengauzen, *Sbornik,* I, s.428/442.

rilmiştir.[1488] Bunlar kısaca, Anadolu'da Osman'ın taraftarlarının *Osmanlı* adlanışı ile aynı şekildeki hanedan isimleri idi.

Toktamış soyundan gelen[1489] ve müteakiben Kazan (Rus. Казань) hanlığının kurucusu (veya kurucunun babası) olan Uluğ Muhammed (Rus kaynaklarında Улу Махметъ, Улуг Махметъ, 1419-1424, 1427-1437/38), batı bölgesini elinde tutarken, Toktamış'ın oğlu Kibek Aşağı İdil bölgesini denetlemiştir. Daha sonra arasının bozulacağı Timurlu Uluğ Beg'in yardımıyla Ak Orda'da iktidarı alan Ordalı Urus'un soyundan Barak Han, 1423-24'de batıdaki akrabalarına karşı harikulade bir akın yapmıştı. Kibek'i, Uluğ Muhammed'i ve onun kuzeni ve rakibi Devlet Berdi'yi yenilgiye uğratmıştır. Ancak Barak Moğulistan'daki biraz kafa karıştıran bir durumda, 1428 veya 29'da öldürülmüştür.[1490] Litvanya yardımı temin eden Uluğ Muhammed, Mart 1428'de Osmanlı Sultanı 2. Murat'a bildirdiği gibi, tekrar Batı Kıpçak bozkırlarına hakim olmuştur.[1491]

Kazan ve Kasım Hanlıkları

Coçililerin itiş-kakış siyasetinde çok az sahiplik güvencesi vardı. Toktamış'ın oğlu olduğuna inanılan,[1492] Uluğ Muhammed'in hamisi Sigismund'un Litvanyalı muhalifi Svidrigello'nun (Rus. Svirdigajlo) desteklediği bir Seyyid Ahmed ile Temür/Timur Kutluğ (1390'larda Kıpçak arazisinde iktidarda bulunan Urus Han'ın bir diğer oğlu) soyundan gelen Küçük Muhammed/Mahmed, Uluğ Muhammed'e karşı çıktılar. Muhalifler daha güçlü olduklarını gösterdiler. Salgın, Tatar asilzadelerin Litvanya ve Moskova'ya

---

[1488] Fëdorov-Davydov, *Obšč. stroj.*, s.167-168, 171-176.

[1489] Ataları tam olarak bilinmemektedir. Toktamış'ın oğlu, torunu veya kuzeni olabilir. Onun işleri ve Altın Orda içindeki siyasi durumu için bkz. Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s.17-30; Xudjakov, *Očerki*, s. 16-25.

[1490] Yukarda geçtiği gibi, Barak kendisini daha uysal bir bağlı haline getirmek isteyen Uluğ Beg'i 1427'de yenmiştir, bkz. Bartol'd, *Ulugbek, Sočinenija*, II/2, s.101-102, 104, 105, 111-112, 116. Barak hk. bkz. Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s.30-33.

[1491] Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s.8-11, yorum s.17 vd.

[1492] Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja Orda*, s.414 ve Vernadsky, *Mongols in Russia*, s.299'da böyle. O zamanda ve sonrasında bu ismi taşıyan pek çok kimse vardı. Safargaliev'deki tartışmaya bkz. *Raspad*, s.242.

göçüne katkıda bulunarak genel bunalımı artırdı.[1493] Küçük Muhammed, sık sık baş rakibi Seyyid Ahmed ile savaşarak batı bozkırlarında bir süre iktidarını korudu.[1494] Uluğ Muhammed ise İdil'e itildi ve bazı bilginlere göre 1437-38'de Kazan hanlığını kurdu.

Hanlığı 1445 güzünde kuranın onun oğlu, baba katili Mahmutek (Mahmûtek, Rus. Махмутекъ, Мамотякъ, Мамутяакъ < Ar. Mahmûd) olduğu sonucuna varan Vel'jaminov-Zernov, olayların bu şekilde dizilmesine karşı çıkar. Uluğ Muhammed sadece birkaç gün han olmuş olabilir. Sebep ne olursa olsun, Uluğ Muhammed bölgede etkin bir kişilikti. 1445'te, Kazan hanlığının kuruluşundan önce, Moskova knezi 2. Vasilij 'Tëmnyj'i (1425-62) yenmiş ve esir almıştı. Sonunda fidye ile kurtulan Vasilij, Orda'daki günlerini akıllıca kullanmış ve Muhammed'in oğulları Yakup ve Kasım (Kâsim) ile dostluk kurmuştur. Kardeşleri Mahmu-tek babalarını öldürdüğünde Yakup ve Kasım, Vasilij'nin hizmetine girdikleri Moskova'ya kaçmışlardır. Kazan'a karşı bir denge arayan Vasilij, büyük ölçüde Fin Mordvin ve Meşçerlerin yaşadığı bir bölge olan Rjazan knezliğinde, Oka nehri üzerindeki Gorodec/Meščerskij Gorodok (Tatar. Han-Kerman 'Han Kalesi') kentini Kasım'a bağışlamıştır (1452). Bu, Kasım/Kasımov hanlığı haline gelmiştir.[1495] Moskova hakimleri tarafından diğer Tatar prenslerine de değişik zamanlarda kentler bağışlanmıştır. Fakat bu şekilde kurulan, şimdi 'Kasımov' adındaki devletçik kalıcı bir siyasi yapıya doğru gelişmiştir. Sabit bir Tatar nüfusu vardı ve yenilerini de çekmişti. Kasım tarafından, Türk ve Fin unsurlarla karışarak Kasımov Tatarlarını üreten Nogay unsurlar getirilmiştir.[1496]

Kasım Hanlığı başlangıçtan itibaren istikrarlı bir hanedanı olmayan, zaman zaman Orta İdil'deki akrabaların ikinci kişiliği (*al-*

[1493] Safargaliev, *Raspad*, s.234-235.

[1494] Safargaliev, *Raspad*, s.258-260.

[1495] Vel'jaminov-Zernov, *Issledovanija*, I, s.3, 7-8, 10-15, 26 vd.; Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja Orda*, s.418, 421-22; Safargaliev, *Raspad*, s.244-251. Xudjakov, *Očerki*, s.21, bunun 2. Vasilij tarafındaki gönüllü bir hareket olmadığına inanır. O daha ziyade bu bağışı yapmak ve haraç ödemek zorunda kalmıştır.

[1496] Vorob'ëv, Xisamutdinov, *Tatary*, s.45. Bunlar İdil Tatarlarının en batıdaki alt-topluluğu idiler ve Tatar alt-ulusu Mişerlere geçişi temsil ediyorlardı. Mişerler hk. bkz. Muxamedova, *Tatary-Mišari. Mišer* kelimesi *Meščer* (Vásáry, 1975, s. 270-74) veya *Megyer*'den (Németh, 1972, s.293-94) gelir.

ter ego) gibi işleyen, Moskova hükümdarlarının bir yanaşma devleti idi.[1497]

Kazan hanları kuramsal olarak Cengizli geleneğinde mutlak hükümdarlardı. Gerçekte ise iktidarları bir *Karaçılar*[1498] heyeti ve diğer beyler ile ulema tarafından sınırlanmış gözüküyor. Rus kaynakları, en önemli meselelerde karar veren *"tüm Kazan memleketi"* ("вся земля казанская") büyük kurultaylarına işarette bulunur.[1499] 1518'e kadar Uluğ Muhammed ailesi tarafından yönetilen hanlık, güçlü Slav komşusu ile çok karmaşık ilişkiler içinde olmuştur. Kazan hükümdarları, Moskova'nın askeri ve ticari siyasetinde önemli bir unsur olarak, hanlığın 4. İvan tarafından 1552'de fethinden önce kaydadeğer bir gerçek bağımsızlık dönemi yaşamışlardır. Bu ilişkilerde mihver bir unsur, 1518'den sonra kendi adaylarını Kazan tahtına yerleştirmeye çalışan Cengizli Kırım Hanlığı ile Nogay/Manġıt Ordası idi (aşağı bkz.). Kırım etkisinden korkan ve büyük önderleri Edigü zamanından beri hükümdarları tahta çıkarmaya alışık olan Nogaylar, Kazan siyasetinde varlığı süren bir unsur idiler. Kendileriyle Nogay *murza*larının evlilik bağı tesis ettikleri Kazan hanları, 'Manġıt haracı' (Rus. мангытские доходы) ödemeye ve iç siyasette 'Manġıt prensi'ne özel bir yer ayırmaya söz vermişlerdi. Sürüler için başlıca pazar işlevi gören Kazan, Nogayların göçebe ekonomisinde de önemli bir bağlantı idi.[1500]

[1497] Burası Kazanlı göçmenler için bir sığınma yeri ve Moskova'nın Kazan siyasetine müdahalesi ve onu yönlendirmesi için bir başlangıç noktası idi, bkz. Vorob'ëv, Xisamutdinov (yay.), *Tatary*, s.11-12. Vel'jaminov-Zernov'un çalışmasına ilaveten, bkz. Bartol'd, "Kasimov", s.451-52.

[1498] Bu tabir Türk. *karaçı*'dan 'avam halk' gelmiş ve Cengizli olmayan "halkdan kimse" anlamını kazandığı Moğolcaya *Karasu* olarak geçmiştir. Bkz. Clauson, *ED*, s.647. Burada Cengiz soyundan olmayan asilzadeyi, uruk başkanını anlatır. Radloff'daki Uyg. (*Opyt.*, II/1, s.162) *qaraju, qaračı* "bakan", Clauson'un ima ettiği gibi, taşıyıcıların Cengizli olmayan kökeninden kaynaklanmaktadır. Schamiloglu, 1984, s.283-297, müteakiben Altın Orda'nın tüm ardıl devletlerinde bulunan dört *karaçı* beyli sistemin eski, fakat az çalışılmış bir Cengizli kurumu olduğunu öne sürer.

[1499] Xalikov, *Proisxoždenie*, s.116.

[1500] Kısaca bkz. Rorlich, *Volga Tatars*, s.24-29, ve Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, s.23-35. Moskova-Kazan ilişkilerinin ayrıntılı bir tahlili için bkz. Pelenski, *Russia and Kazan*, s.23-61; Kurat, *Türk Kavimleri*, s.152-202, ve hanlıktaki Tatar olmayan nüfusun yararlı bir tartışmasını yapan Kappeler, *Russlands erste*

Kazan hanlığı da evvelindeki İdi Bulgar devleti gibi etnik olarak çeşitli bir nüfus barındırmıştır. Oğurca konuşan Müslüman Bulgarlar Kıpçaklaşmıştır. Bu sürecin ne zaman başladığı belli değildir. İdil Bulgar'da Ortak Türkçe konuşanların varlığı kuşkusuz Cengiz çağı öncesine gider. Bazen Kıpçakça ile karışık olan Oğurca kabir yazıları 14. yy'a kadar gelir.[1501] Her halükarda, Orta İdil'de bir hanlık merkezinin kurulması ve Kıpçakça konuşan Tatar seçkinleri ve askerlerinin buraya hareketi şüphesiz Kıpçaklaşmayı daha bir güdülemiştir. Jakubovskij hanlığı gerçekte bir Tatar devleti değil, Tatar hanedanı olan bir Bulgar devleti olarak tarif eder.[1502] Sonunda Bulgarca değil Kıpçakça galip geldiği için, bu belki de biraz abartıdır. Farklı bileşenlerin nispi gücü ne olursa olsun, bu bileşim Kazan Tatarlarını üretmiştir.

Diğer Oğur toplulukları, Çuvaşlar, bugün kendilerinin Türk dünyasının tek Oğurca konuşanları olarak ayırdedici özellikleri olan Kıpçakça dışı konuşmalarını ve yerli geleneklerini korumuşlardır. İdil Bulgarlarının İdil Fin unsurları (Mari, Umdurt[1503] ve Mordvinler) üzerindeki uzun süredir varolan etkisi sürmüştür. Bu yüzden, İdil ve Perm Fin halkları içinde, Tataristan'ın Mordvin kökenli Tatarca konuşan alt-topluluğu ile Umdurtların alt-topluluğu Besermenleri (< **Bösörmen, Büsürmen* < *Müsülmân* < Arap.-Fars. *Musulmân*[1504]) buluyoruz. Adı üstünde Müslüman olan bu sonuncular, Bulgar, Tatar ve Udmurt kökenli, Udmurtça konuşan bir topluluktur. Hanlığın etkisi Başkurt boylarını içine alarak bozkıra da uzanmıştır. Udmurtlar, Ob Ugorları ve Başkurtlar 1469'dan önceki bir zamanda Hanlık idaresine girmişlerdir.[1505] Kazan hanlığının 1552'de düşüşüyle, tabi Fin-Ugor halklar büyük kısmı itibariyle Moskova'nın yönetimine girmişlerdir (Ob Ugor

---

Nationalitäten, s.39-83. Kazan-Nogay bağları hk. bkz. Kočekaev, *Nogajsko-russkie otnošenija*, s.64, 69-70.

[1501] Ortak Türkçe yazılara odaklanan Xakimzjanov'daki tartışmaya bkz. *Épigrafičeskie*, s.5-27. Metinlerin en yeni yayını olarak aynı zamanda bkz. Tekin, *Volga Bulgar*.

[1502] Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja Orda*, s.417.

[1503] Bunlar Kazan Tatarlarına hala *Biger*, yani Bulgar derler.

[1504] Krş. Mac. *Böszörmény*, *MNyTESz*, I, s.365-66, Rus. *Besermenin*, Fasmer, *Étim. slov.*, I, s.160.

[1505] Safargaliev, *Raspad*, s.252-258; Kappeler, *Russlands erste Nationalitäten*, s. 42-44; Hajdu, *Finno-Ugrian*, s.155-156, 161, 165-66, 173, 179; Décsy, *Einführung*, s.96-97, 107-108, 139-140.

halkları, Rusların Sibirya'ya hareketlerine kadar tam olarak Moskova'ya tabi olmamışlardır). Başkurtlar ise ısrarlı bir direnişe başlamışlar ve 1740'a kadar Rus İmparatorluğu'na tam olarak eklemlenmemişlerdir.[1506]

Kırım Hanlığı

Coçili hanedanında bu darbelerin bir diğer kurbanı, Orda'da iktidarı almak için 1428'deki başarısız teşebbüsünün ardından, gördüğümüz gibi Tatar prensleri için bir melce olan Litvanya'ya kaçan (belki de orada doğan) Hacı Giray idi. Hacı Giray 1443'de (tarih kesin değildir) Kırım'daki Tatar asilzadeleri tarafından Litvanya'dan, buranın hükümdarı Kazimir'in (Leh. Kazimierz) yardımıyla davet edildi. Bu, Kırım hanlığının kuruluşunu belirler. Giray ailesi kendileriyle birlikte Cengizli itibarını da getirmişti, fakat bunlar ülkede mutlak idareci olmaktan çok uzaktılar. Gerçek iktidar, hepsinden güçlü Şirin aşireti ile başlangıçta Argın, Barın ve Kıpçak aşiretlerini içeren dört Karaçı beyi tarafından temsil edilen aşiret seçkinlerinin elindeydi.[1507] Bunların bileşimi sonradan değişmiştir. Bunlar hanların seçiminde önemli bir rol oynuyordu, Osmanlı yönetimi ile kendi bağlantıları vardı ve daha büyük devlet içinde kendi memurları ile aşiret devletçiklerini temsil ediyorlardı.[1508]

Bu şekilde, Altın Orda'nın en yerleşik ve kent mizaçlı iki bölgesi Kırım ve İdil Bulgar 1450'ye gelindiğinde artık bağımsız idiler.[1509] Hacı Giray'ın 1466'da ölümüyle, oğulları Nur Devlet (1466-

---

[1506] Bkz. Kappeler, *Russlands erste Nationalitäten* ve Donnelly, *The Russian Conquest*.

[1507] Bunlar hk. bkz. Manz, 1978, s.282-309. Bu aşiretler Kasım ve Kazan hanlıklarının işlerinde öncü rol oynayarak, başka yerlerde de ciddi bir iktidar sahibiydiler. Kazan'da dört *karaçı* bir hanlık şurası işlevini görüyordu. Şirin aşiretinin temsilcisi, *Ulu Karaçı* olarak Kazan'da da belli bir üstünlüğe sahipti (Pelenski, *Russia and Kazan*, s.54). Kasımov'un karaçı beyleri Argın, Kıpçak, Celayir ve Mangıt aşiretlerinden geliyorlardı. Nogaylar ve Sibirya Tatarları arasında da Karaçı beyleri geçer, bkz. Fëdorov-Davydov, *Obšč. stroj.*, s.172.

[1508] İdare hk. bkz. Fisher, *Crimean Tatars*, s.17-23.

[1509] *Ist. Tatarii*, s.82-84; Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja Orda*, s.410-418, 421; Vernadsky, *Mongols and Russia*, s.292-294, 298, 301-302, 316, 320; Spuler, *Die Goldene Horde*, s.154 vd.; Fëdorov-Davydov, *Obšč. stroj.*, s.165-166; Safargaliev, *Raspad*, s.232-264.

67, 1474-75, 1476-78) ve Mengli Giray (1467-74, 1475-76, 1478-1515) arasında bir taht kavgası başladı. Bu, Tatar yönetici aşiretlerinin devletin idaresinde oynayacakları mihver rolü ve harici meşruiyet kaynaklarının önemini öne çıkardı. Bu gelişmeler esnasında Şirin topluluğunun önderi Osmanlılarla iletişime geçti. Sürüp giden bir iktidar mücadelesine kilitlenen Mengli Giray, 1475'-de Osmanlı hakimiyetini kabul etti. Mengli Giray kısa bir süre sonra, Nur Devlet'i tahta çıkaran Büyük Ordalı Seyyid Ahmed tarafından iktidardan indirilmesine rağmen, Şirinlerin zorlamasıyla Osmanlı ordusu tarafından 1478'de yerine iade edildi. Rusya'nın İdil hanlıklarını fethinden önceki dönemde Moskova'ya karşı 'Tatar' koalisyonları örgütlemeye çalışan ve Rus ve Ukraynlere büyük zarar veren akınlarda bulunan Kırım hanlığı, Küçük Kaynarca Barışı'na (1774) kadar Osmanlı himayesinde kaldı. Bunun ardından 1783'de Rusya'ya ilhak edildi.[1510]

Astrahan Hanlığı

Kazan ve Kırım hanlıklarının zuhurundan kısa süre sonra ve kesinlikle 1466'ya kadar Astrahan (< As Tarhan, aynı zamanda Hacı Tarhan, Aşağı İdil'in eski Hazar bölgesinde bulunur) hanlığı teşekkül etmiştir. Seyyid Han'ın (Altın Orda hükümdarı, 1465-1481[1511]) kardeşi ve Astrahan hanlığının muhtemel kurucusu Mahmud Han, Osmanlı Sultanı 2. Mehmed'e 1466 tarihli bir mektubunda ikisi arasında önceden var olan samimi siyasi ve iktisadi ilişkilere dikkat çeker (*bizning uzakıhan babalarımız birle sizning burungı yahşılarıngızning ilçi kileçisi kilişip bazirgân arğışları yüruşüp*) ve şimdi, zorluklarla dolu bir dönemden sonra, bu ilişkilerin yenilenmesini ister. Safargaliev'e göre bu zorluklar dönemi Aşağı İdil'deki hanlığın doğum sancılarını belirtiyordu. Genellikle bu ailenin birinci hanı olduğuna itibar edilen 1. Kasım (1466-90), Safargaliev'in tahminlerine göre Mahmud'un oğludur.[1512] Ancak

---

[1510] Hanlığın kuruluşu hk. bkz. Safargaliev, *Raspad*, s.232-234, 237-241, 259-264. En yerinde genel çalışma Fisher'indir, *Crimean Tatars*. Hammer-Purgstall'ın eseri *Geschichte der Chane der Krim* hala kullanışlıdır. Tıpkı Ülküsal'in eseri gibi, *Kırım Türk-Tatarları*.

[1511] Uluğ Muhammed'in önceki muhalifi ile karıştırılmamalıdır.

[1512] Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s.38-44; Kurat, *Türk Kavimleri*, s.274-75; Safargaliev, *Raspad*, s.264-266.

bu hanlığın büyük insan kaynakları yoktu ve diğer Tatar güçlerine dayanmak ve onlar arasında manevra yapmak zorunda kalmıştı. Bunlar 'Büyük Orda' (1481'e kadar), Nogay Orda ve Kırım hanlığı idi. Kazan'da olduğu gibi, Astrahan'ın taht siyasetine müdahale eden Nogay prenslerinin özel konumları ve kendilerine ayrılmış gelirleri vardı. 1556'da 4. İvan'ın kuvvetlerince alınana kadar Astrahan hanlığı, Kırım ve Nogay yönelimleri arasında kararsız kalmıştır.[1513]

BÜYÜK ORDA'NIN ÇÖKÜŞÜ

Bu anahtar bölgelerin ayrılmasıyla, Ahmed (1466-81) yönetimindeki 'Büyük Orda şimdi, önceki Altın Orda'nın İdil'den Dnyeper'e ve Kuzey Kafkas bozkırlarından Moskova sınırlarına kadar uzanan büyük ölçüde güneybatı topraklarından oluşuyordu. Askeri potansiyeli bakımından Büyük Orda hala mirasçı Coçili devletlerinin en güçlüsüydü ve Ahmed göçebe ve yerleşik tüm komşularına karşı saldırgan bir tutum takınmıştı.[1514] Rusya göründüğü kadarıyla tekrar bir çeşit resmi bağlılık biçimine sokuluyordu. Fakat Ahmed'in boydaşlarının askeri gücü tükeniyordu. Bunlar sadece Karadeniz ve Hazar kıyısındaki taze otlakları kaybetmekle kalmayan, kentsel merkezlere erişimleri de bir derece diğerlerinin insafında olan göçebelerdi. İktisadi ilişkiler oldukça ilkelleşmişti. Hala siyasi ayrışma vardı. Rusya'nın en azından sorunlu olan bağlanmasının (ki, bunun tabiatı tarihçilerce çok tartışılmıştır) kısa süreli olduğu görülmüştür.

Ahmed'in iddialarının gerçek olmayışı 1480 güzünde, büyük bir ordu toplamakla birlikte Ugra nehrini geçip hazırlıksız 3. İvan'ı yenemeyişi ile ortaya çıkmıştır. Bundan kısa bir süre sonra Ahmed, Manğıt/Nogay Orda'dan Musa ve Yamğurçı'nın (aşağı bkz) yardımını alan Tümen merkezli Batı Sibirya Tatarlarının hanı Şibanlı İbak (belki de Aybak okunmalıdır, 1481-93[1515]) tarafından

---

[1513] Bunun tarihi kısaca Kurat tarafından tartışılmıştır, *Türk Kavimleri*, s.274-280. Astrahan-Nogay ilişkileri hk. bkz. Kočekaev, *Russko-nogajskie otnošenija*, s. 61-63.

[1514] Osmanlı Sultanı 2. Mehmed'e 1477 Mayıs sonu-Haziran başındaki bir mektubunda ortak askeri harekat önermiştir, bkz. Kurat, *Yarluk ve Bitikler*, s.46-60.

[1515] Moskova ile muhaberesinde kendisini İbrâhîm (< İbak?), "Çar Şiban'ın oğlu" olarak tavsif etmiştir, Karamzin, *Istorija*, c.VI, bölüm IV, notlar, s.39 n.240.

1481 Ocak ayında basit bir eşkıyalık hareketi ile öldürülmüştür. Büyük Orda'nın çöküşüne katkıda bulunan Nogaylar, şimdi Kırım Hanlığı'nı dengelemek için Ahmed'in varislerini tutmaya yönelmişlerdir. Kırım hanı, bir dizi seferde (1486-91), Rusça kaynaklarda geçtiği şekliyle, Ahmed'in çocuklarını (Ахматовы дети) yenmiştir. Ahmed'in oğulları Murtaza (1481-99) ve Şeyh Ahmed'in (1485-1503) uyumlu bir siyasi-askeri varlık koruma çabalarına rağmen, Büyük Orda çözülmeye başlamıştır. İç çekişmeler, diğer Cengizlilerin baskısı (özellikle Kırım hanlığının) ve Orda'ya karşı Tatar ittifaklarını hararetle teşvik eden büyüyen Rus devletinin daha güçlü oldukları görüldü. Orda 1502'de Kırım hanı Mengli Giray tarafından istila edildi ve bağımsız bir birim olarak sona erdi.[1516]

NOGAY (MANĠIT) ORDA VE SİBİR TATARLARI

Sibir hanlığının kaynaklara öylesine yansıyan kuruluşu, çağdaş Türk halklarının oluşumunda çok velut oldukları görülen aynı Kıpçak-Özbek kitlesinden türeyen Nogaylarla eşzamanlıdır. Nogay Orda olarak adlanmaya başlayan hakim boy topluluğu, Türkleşmiş Moğol Mangıt/Manğıtlardı (Moğ. Manggud). Nogay ve Nogay Orda tabirleri ilk kez 15. yy Rus kaynaklarında geçer.[1517] Uzun süre, mantıklı bir bağlantı olarak, bu özgün boy topluluğunun Altın Orda'nın taht yapıcısı Nogay (öl.1299) ile ilgili olduğu varsayıldı.[1518] Safargaliev ise, kelimenin Moğolcada hakaret ifade edebilecek şekilde 'köpek' anlamına geldiğine dikkat çekerek, bu ismin onlara başkaları, belki de çok az mahbubiyeti bulunduğu Edigü'ye bu lakabı bağışlayan Toktamış tarafından verildiğini öne

---

[1516] Axmedov, *Gosudarstvo*, s.60; Safargaliev, *Raspad*, s.267-272; Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 186-208; Kurat, *Türk Kavimleri*, s.143-147, Togan, *UTTG*, s.361-362; Kočekaev, *Nogajsko-russkie otnošenija*, s.58-61, 67, 70; *Ustyuž. Letopis. Svod.*, s.92-94. İbak, niyeti hakkında bilgilendirmek için 3. İvan'a bir elçilik göndermiş ve karşılığında hediyeler almıştır. Bazı Rus kaynakları (*PSRL*, XX; s.346) Ahmed'in öldürülmesini Nogay murza Yamğurçi'ya (Ямгурчей) yüklerler. Nikon vakayinamesi (*PSRL*, XII, s.203) İbak'ı 'Çar Nogay İvak' (царь Ивакъ наганский) diye adlandırır.

[1517] Krş. *Istorija o kazanskom carstve*, *PSRL*, XIX, s.8.

[1518] Bkz. Volkov, *Étnonimy*, s.77-80. *Ist kazax. SSR*, II, s.182, Nogay'ın 1270'lerde Batulu Möngke Temür'den İdil'in sağ yakasındaki toprakları ihsan olarak aldığını gösteren henüz yayınlanmamış belgeleri alıntılar ("Hive Vakayinameleri" yz. LO IV AN SSSR, E, 6 f.46b.

sürmektedir. Yukarda geçtiği gibi, Edigü (öl.1420) yaptıklarıyla artık Altın Orda'daki en güçlü siyasi-askeri güçlerden biri haline gelen kendi Mangıt 'yurdunun' kuvvet ve itibarını artıran Mangıt kökenli ünlü taht yapıcı idi (bkz. 9. Bölüm). İsim daha sonra onun boy taraftarlarını çağrıştırmıştır.[1519] Ancak Safargaliev, 'köpeğe' dayalı bir kişi isminin İslamî çerçevede alçaltıcı olmasına mukabil, İslam öncesi Avrasya bozkır geleneğinde bunun böyle olmadığı gerçeğini göz ardı ediyor. Uygur, Hazar ve Moğol kişi ismi Kasar (bir köpek türü) iyi bilinmektedir. Kutuz (Kuduz) gibi isimler bile (hatta Müslüman Memluklarda) bulunabilmektedir.

Bozkır destan geleneğini yansıtan Ebü'l-Gazi Bahadır Han, Coçi Han soyundan 24 kişinin 'Sayın (yani Batu) Han Yurdu' denen yeri yönettiğini bildirir. "*Bundan sonra yurt Mangıtların eline geçti. Bunların önderi (alarnng evveli), Kutlı Kıyalı'nın oğlu İdiki Biy* (yani Edigü Biy/Bey < Beg, PBG) *denilen Ak Mangıt idi. Bundan sonra burasına Mangıt yurdu dendi.*"[1520]

Oğlu ve haleflerinden Gazi Biy'in yanlış yönetimi ve diğer oğlu Mansur'un Barak Han'la yaptığı savaşta ölümü (1426 veya 28)[1521] ordanın parçalanmasına yol açmıştır. Onun çok sayıdaki oğullarının çoğu diğer hanların hizmetine girmiştir. Kaydadeğer topluluklar Batı Sibirya'ya gitmiştir. Göçerlerin hareketliliği dikkate alınırsa, önderler bir boy taraftarını elde tutabilmek için etkin çalışmalıydılar. Şimdi boşalan ordanın temel özü en küçük oğul Nureddin Murza'nın şahsında (1426-1440, *murza, mırza* < Arap.-Fars. *amîrzâde*) eski göçebe adetini koruyarak, Yayık nehrinin 'kalp' bölgesi olan Sarayçık kalmıştır. O, İdil-Yayık ırmak arasında Nogay iktidarını yeniden kurmuştur. Kendinden önce babasının yaptığı gibi, bir meşruiyet kaynağı olarak İslam'a yönelmiş ve ünlü Orta Asyalı mutasavvıf Ahmed Yesevi (öl.1166) veya hatta Peygamber'in bizzat kendisi ile soy ilgisini ima etmiştir.

[1519] Safargaliev, *Raspad*, s.226-227.

[1520] Abu'l-Ġâzi, *Šajara-yi Tarâkima*, yay. Kononov, Türkm. metin, s.20-21/çev. s. 44.

[1521] Barak ve muhaliflerinin etrafındaki olayların sıralaması kesin değildir. Bazı haberler Barak'ı hasımları Mansur ile Hacı Muhammed'in (Sibirya ile ilgili, aşağı bkz.) ellerine düşürürken, diğerleri tamamen tersi bir sonuca ulaşıyor. Bkz. Safargaliev, *Raspad*, s.204-205.

Nogayların toparlanmasında daha önemli bir kişilik olarak, onun 1440'larda güçlü Özbek hanı Ebü'l-Hayr Han'dan ayrıldıktan sonra, Özbek birliği içinde bulunmuş olan diğer boyları kendisi ile birlikte getiren veya çeken oğlu Okas (Vakkas[1522]) görünüyor. Mangıt çekirdeğe ilaveten Kıpçak, Kanglı, Karluk, Kengeres, Nayman, Argın, Konğurat, Alaş ve diğerleri vardı. Ebü'l-Hayr'ın baskısıyla bunlar biraz batıya kaydılar.[1523]

Yine de Nogaylar Kıpçak bozkırının hem doğu, hem de batı tarafında etkin idiler. Ebü'l-Hayr'ın ölümünü (1468) takip eden bağlı boyların isyanına ve onun birliğinin dağılmasına yol açan, 15. yy sonlarındaki değişen bozkır siyasetine katılmışlardır. Nogay prensleri Musa ve Yamğurçı, gördüğümüz gibi, 1481 yılında Büyük Ordalı Ahmed'in mahvedilmesinde öncü rol oynamışlardır. Sonraları Kırım hanlarının büyüyen gücüne karşı denge sağlamak amacıyla Ahmed'in halefleri ve Astrahan hanları ile ittifak yapmışlardır. Altın Orda güçlerini son zamanlardaki müttefikleri Moskova'ya karşı yeniden biraraya getirmek isteyen Kırım hanları, Nogayları müttefiklerinden ayırmak ve Nogay birliği içine ayrık otları ekmek için karmaşık manevralarla uğraşmışlardır.

Nogaylar tek bir merkezi otorite altında değillerdi. Farklı *murza*lar arasındaki hizipleşmenin delilleri çağdaş kaynaklarda görülür.[1524] Birlik içinde ve dışında tüm taraflarda sürekli olarak sadakat değişiklikleri olduğunu söylemeye gerek yok. Herberstein bunun için, Nogay prensleri Mamay ve Ağış'ın, büyüyen gücünden korktukları müttefikleri Kırım hanı Muhammed Giray'ı (1515-1523) nasıl öldürdüklerini hatırlatır.[1525] Nogaylar, kendileri için stratejik ve ekonomik olarak büyük önemdeki bir bölge olan Kazan'ın da siyaset ağına düşmüşlerdi. Doğuda Nogaylar, günümüzdeki Özbekistan'da kendi hanlıklarını kurduktan sonra bir kollarıyla siyaset-evlilik ve ekonomi alanındaki ilişkilerini koruduklarını

[1522] *Tavârîx-i Guzîda* (*MIKX*, s.16-17): *"Mangıt kabilesinden, Idikü begin oğlu Qaqqas beg* (vardı). *Bu beg, iki kez Han'ın Sain* (Batu, PBG) *tahtını kazanmasının sebebi oldu. Pek çoklarını kılıcıyla kesti ve* (han için) *şeref kazandı."*

[1523] Safargaliev, *Raspad*, s.227-229; Kočekaev, *Social'no-ékonomičeskoe*, s.20-22, ve onun *Nogajsko-russkie otnošenija*, s.19-30, 33-34, 49-50; Fëdorov, *Ist. étn. Sev. Kavkaza*, s.117-118; *Ist. kazax. SSR*, II, s.182-183.

[1524] Kočekaev, *Nogajsko-russkie otnošenija*, s.71.

[1525] Herberstein, *Zapiski*, s.183-184.

eski düşmanları Şibanlı Özbeklerle de çıkar ortaklığı yapmışlardır.[1526]

16 yy sonuna kadar Nogaylar kuzeybatıda Kazan hanlığı ve kuzeydoğuda Sibir hanlığına kadar göçüşüyorlardı. Doğuda Aşağı Seyhun ile Aral gölüne uzanarak Orta Asya kentlerine akın yapıyorlar, güneyde ise Hazar'a iniyorlardı. Başkurtlar ve 'Ostyaklar' onlara haraç ödüyordu. 1530'larda bu geniş göçebe denizi 200 bin savaşçı çıkarma kapasitesindeydi (belki de 350 bin kadar bir toplam ordudan). Ama Nogay Orda devlet değil, kaygan bir boy birliği idi. Cengizli komşularının aksine, kısmen yönetici ailenin kağan dışı kökenli oluşundan dolayı, merkezi otorite yoktu. Bu askeri toplanak, Özbekler ve diğer düşmanlarınca Nogaylara sürekli baskı yapan Kazak birliğine karşı kullanıldı. Bu yüzden, Kazak hanlarının 1530'larda tattığı birçok yenilgide Nogaylar rol oynamıştır. Ertesi onyılda durum değişmiştir. Büyük yönetici uruk içindeki dahili tartışmalar ön plana çıkarak Nogay Orda'nın yıkılacağını haber vermiştir. Aynı günlerde, Oyrat akınlarına maruz bulunan Kazaklar da batı tarafta barış istemişlerdir.[1527]

Edigü zamanına kadar giden, fakat 15. yy sonlarında, Büyük Ordalı Ahmed'in yıkılışının ardından daha daimi bir karakter kazanan Moskova ile ilişkiler daha az önemli değildir. Nogay prensleri Musa ve Yamğurçı ile Tümen (Batı Sibirya) Tatarlarının hakimi İbak'ın elçileri 1489'da Moskova'ya gelmiştir.[1528] Bunlar Kazan hanlığının işlerine daha fazla karıştıkça, Moskova'nın ilgi ve etkisi de artmıştır. Kazan açısından Nogaylar, başka yerlerde olduğu gibi, Cengizli Tatar bölüntülerine karşı kullanışlı bir denge unsuru idi. Esasında bu 'serbest çalışan' savaşçı gücün işlevi Edigü zamanından beri değişmemişti. Fakat Nogay *murza* ve *biy*leri değişik siyasi yönlere çekiliyorlardı. Rusya, Kazan ve Kırım onların arasında nüfuz kazanmak ve muhaliflerini Nogay güçlerinden mahrum etmek için yarışıyorlardı. Nogaylar ise Astrahan'da ve kendi lehlerine olabilecek Kazan'daki hanlar üzerinde denetim kurmak istiyorlardı.

[1526] Kočekaev, *Nogajsko-russkie otnošenija*, s.48-55, 59-64.

[1527] Kočekaev, *Social'no-ékonomičeskoe*, s.21-22, ve onun *Nogajsko-russkie otnošenija*, s.34, 53-56.

[1528] Karamzin, *Istorija*, c.VI, böl.II, s.117-119.

Şih Mamay Biy'in 1549'da ölümü ve Yusuf iktidarının gelişiyle, bu yönelimlerdeki zıtlıklar tamamen su yüzüne çıktı. Moskova'nın Kazan üzerindeki artan baskısından vesveseli olan Yusuf, hanlık iktidarı için karmaşık siyasi mücadelelere derinden dahil olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım şimdi onu Moskova karşıtı ittifaka almak istemişler ve sonunda 1551'de başarmışlardır. Yusuf'un boyları kendi tüccarlarını Buhara'ya gönderirken, kendi halkının Moskova ile ticaret yaptığına dikkat çeken İsmail Murza buna karşı çıkmıştır. Kazan'ın fethiyle Nogay Orda parçalanmaya başlamış, bazı unsurları diğer Doğu Kıpçak topluluklarıyla birlikte Başkurt, Kazak ve Özbeklerin bileşenlerinden biri olmuştur. İsmail'in topluluğu Hazar bölgesinde, Aşağı İdil'in sol yakası ile Yayık boylarında 'Büyük Nogay Orda'yı (Ногаи Большие/*Ulluğ [Ullı] Noğay) oluşturuyordu. 'Küçük Orda' (Ногаи Малые) onun batısında, İdil'in sağ yakası ile Kuban-Azak bölgesinde idi. Üçüncü bir topluluk olan Altıul[1529] Orda, Emba havzasında bulunuyordu. Küçük Orda da önceki Nogay toplulukları gibi Kırım etkisine girdi; İsmail'in ordasının ise 4. İvan'ın bir bağlısı olduğu görülüyor. İsmail 1555'de Moskova saflarında Yusuf'a karşı savaşmış ve onu ve diğer muhalifleri öldürmüştür.[1530]

1570'lerde 17 yy başlarında bozkırda açlığın zuhuru doğu ordalarını batıya doğru kaydırmıştır. Cazip buldukları ve sonra ele geçirdikleri İdil topraklarına 1608'de akın yapmaya başlayan Oyratlar da Nogaylar üzerinde baskı kurmuştur. Bu, Nogayların Moskova devleti sınırlarına doğru bastırılmasına ilave yapmıştır. Eğer Rusya bir iç mücadeleler ve 'Kargaşa Dönemi'ne yakalanmamış bulunsa idi, bu sert bir Rus cevabına sebep olabilirdi. Devam eden Oyrat (Kalmak/Kalmık) hücumları Büyük ve Küçük Ordaları tekrar birleşmeye ve evvelkiler gibi gittikçe Osmanlı-Kırım yönüne çevirmeye başlamıştır. Bu topluluklardan bazıları, 2. Dünya Savaşı'na kadar Kırım'ın kuzeyindeki bozkırlarda bulunan, Nogay Türkçesi konuşan topluluklar (Nogay Tatarları veya Nogaylar)[1531] haline gelecektir. Uzun süredir Kuzey Kafkasya bozkır

---

[1529] < *altı oğul.*

[1530] Kočekaev, *Social'no-ékonomičeskoe,* s.22-30, ve onun *Nogajsko-russkie otnoš.,* s.67-81, 89-101.

[1531] Bartol'd, *Ist. turecko-mon. narodov, Sočinenija*, V, s.212, Kazak ve Özbeklerin İdil Tatarlarına *Nogay* dediklerini kaydeder (çağdaş Özb. *Nüây,* bkz. Maᶜrufov (yay.), *Özbek tilining*, I, s.515).

arazisi ve komşu bölgelere aşina olan diğerleri ise kendilerini zamanla Dağıstan'a, Kumuk ve Kabarda arazisine atmışlardır. Bir başka topluluk da Bucak'a (Scythia Minor, Küçük İskitya, Romanya Dobruca'da, Akkerman etrafındaki bölge) giderek Osmanlı yörüngesine girmiştir. Böylece dağılan Nogay toplulukları artık İdil ile Bessarabya arasında göçüşüyorlardı. Sayıları bu şekilde artık hayli azalmış olan Nogaylar 18. yy sonlarında kendilerini üç ana topluluğa ayrılmış buldular: Kızılyar bozkırlarındaki Hazar (Kara Nogay), Beş Taw (Pjatigor'e, Beşdağ) ve Kuban Nogayları.[1532]

Sibirya Tatarlarının ataları, Nogayları üreten aynı Kıpçak (önceden bu bölgeyi elinde tutan Kimek birliğinden türeyen) ve Kıpçaklaşmış boylar kitlesi ile yakından akrabadır. Batı Sibirya'nın erken Cengizli yönetimindeki tarihi, kaynak sıkıntısından dolayı tam olarak bilinmiyor. Bu dönem son zamanlarda bilimsel ilgiyi çekmeye başlamıştır.[1533] Burası bugün olduğu gibi, Cengizlilerin sömürmeyi tasarladığı hudutsuz bir doğal kaynaklar bölgesi idi. Buraya yavaş yavaş Kama bölgesindeki eski yurtlarından sürülen (12-15. yy) Ob' nehri üzerindeki Ugor ve Samod/Samoyed halklardan oluşan Urallı orman nüfusun bozkır göçerleriyle uzun süredir teması vardı. Gerçekten de bu ticaret, İrtiş ve Ob' nehirleri boyundaki güzel otlaklarla birlikte, bölgenin başlıca cazibe noktalarından biriydi.

Cengizliler çağında burası Şiban ve Orda'nın yönetimindeki Coçili bölgesiydi. Sibir hanlığı haline gelen yapının çekirdeğinin kurucusu, büyük ihtimalle hatalı olarak kendisine Çimgi-Tura (Tümen) kentinin kurucusu olarak da itibar edilen efsanevi Tay Buğa idi. Onun torunları Edigü ile savaşlarında Toktamış'ın taraftarıydılar. 1420'lerde Şeybânî (*Şiban,* İslam kaynaklarında genellikle Şeyban olarak yazılır) Hacı Muhammed (veya kimi kaynaklarda Mahmud Hacı veya Hoca) Doğu Kıpçak bozkırından Ak Ordalı Barak Han tarafından sürülmüştü. Nogayların yardımıyla, Kızıl Tura merkez olarak Batı Sibirya'da hakim olmuştur. Bazı bilginler (Safargaliev) onu Sibir hanlığının kurucusu olarak görür.

[1532] Kurat, *Türk Kavimleri*, s.282-85; Volkov, *Étnonimy*, s.76-77; Kočekaev, *Social'no-ékonomičeskoe*, s.30-33. Bu konular, sonuncu yazarın *Nogajsko-russkie otnošenija* adlı eserinde daha ayrıntılı olarak incelenir.

[1533] Bkz. Allsen, 1985, s.5-40 ve Safargaliev'in kayıtları, *Raspad*, s.214-217.

1430'da, topraklarını ilhak eden Ebü'l-Hayr Han ile mücadelesinde hayatını kaybetti. Ebü'l-Hayr'ın (aşağıda tartışılacak) devlet kurma mesleğine 1428'de Sibirya'da başladığını kaydedebiliriz. O Kıpçak bozkırlarına hareket ettiğinde, Sibirya onun önceki kurbanı Hacı Muhammed'in oğlu Mahmutek'e teslim edildi. Ebü'l-Hayr'ın ölümünden sonra (1468), yine onun düşmanı olan, fakat onun karşıtı ittifaktaki bir zamanların müttefikleri tarafından Kıpçak bozkırından kovulan Hacı Muhammed ailesinden Şeybânî İbak, kendisinin Kıpçak-Özbek askerlerini ailesinin önceki sığınağı olan Batı Sibirya'nın kimi kısımlarına getirdi. Sonradan öldürdüğü, burada hüküm süren Tay Buğa soyundan Mar[1534] ile bağlantı kurdu. 1481'de, geçtiği gibi, o ve İdil ve Karadeniz bozkırlarındaki çıkarlarını unutmayan Nogaylar Büyük Orda hanı Ah-med'i soyma ve öldürme macerasına giriştiler. Kendisinden önceki Mahmud Hoca'nın yaptığı gibi, onu da tekrar tekrar Nogaylarla eşgüdümlü hareket eder görmekteyiz. Nogaylar bir kez daha tanıdık rolleri olan hükümdar yapıcılığı oynuyorlardı. İbak 1495 yılında, topraklarına doğru genişlemek istediği Mar'ın torunoğlu Muhammed'in (Rus kaynaklarında Махметъ, Магметукъ) taraftarlarınca öldürüldü.

İbak'ın kardeşi Mamuk 1496 civarında Kazan'ı ele geçirdi ise de Moskova baskısıyla çekilmek zorunda kaldı. Bir diğer kardeşi Ağalak, bu kez Noğay *murza* Urak'ın desteği ile 1499'da Kazan'a yürüdü, fakat o da Moskova tarafından korkutuldu. Rus kaynakları, Nogay-Sibir ortaklığında bu ikincilerin sık sık ikincil rol oynadığı izlenimini verir. Çimgi-Tura merkezi 16. yy başlarında, o günlerde Tobol ve Orta İrtiş boylarındaki Tatar boylarını birleştiren ve bugünkü Tobol'sk yakınındaki eski bir Ugor yerleşimi olan Sibir İsker/Kaşlık'da devlet kuran Tay Buğalılara bağlanmıştır.[1535] Bu, Sibir hanlığının başlangıcını belirler.[1536]

[1534] Safargaliev, *Raspad*, s.222, onun Rus vakayinamelerinin 'mekanik olarak' Tay Buğa sülalesine kattığı başka bir sülaleden olduğunu düşünür.

[1535] Egorov, *Ist. geograf.*, s.128. Sibir veya Şibir, *Gizli Tarih*'te (*Secret History*/ Cleaves, s.173) Coçi'ye boyun eğen orman halkları arasında geçer.

[1536] Safargaliev, *Raspad*, s.202-206, 221-222; Miller, *Ist. Sibiri*, I, s.189-95, 474-475; *Ist. Sibiri*, s.64; *Ist kazax. SSR*, II, s.185-187; Kočekaev, *Nogajsko-russkie otnošenija*, s.56-57; *MIKX*, s.19, 20, 26, 37, 99, 100; Pelenski, *Russia and Kazan*, s.29-30.

Yüzyılın ortalarına kadar, Moskova ile yakın ilişki isteyen bir hizip gelişmişti. Zirvedeki önderler olan Muhammed'in torunu Yadigar (Едигеръ) ile Bekbulat, 4. İvan'a Rus himayesi istedikleri ve yıllık 1000 samur kürkü haraç ödemeyi önerdikleri bir elçilik gönderdiler. İbak soyundan gelen Şeybânî Küçüm Han, bu Rus hizalanmasının sebep olduğu iç kargaşadan 1563'te iktidarı ele geçirmekte faydalandı.[1537] Küçüm Han bölgede herşeye burun sokan biri olarak görülüyordu. Belirsiz olmakla birlikte, ona yönetimini Başkurt ve Ob Ugor unsurlar üzerine yayması ve İslam'ı bölgeye ciddi bir şekilde sokma çabaları ile itibar edilir. Onun Kazaklar (Şeybânî Özbekleri müttefik olarak tutarak) ve Ruslarla savaşlarını finanse etmek için gerekli sert vergi siyasetleri, halk içindeki itibarını fazla düşürmemiştir. Ermak'ın 1582'deki Sibirya seferi ile, Moskova ile uzayan bir savaş başladı. 1598'de Küçüm son kez Ruslarca yenildi. Orta Asya'ya kaçtı ve belki de Nogayların elinde hayatı son buldu.[1538]

Gördüğümüz gibi, Coçili arazisinin oturmayan işlerinde temel bir etmen Doğu Deşt-i Kıpçak'ın boyluları idi. Bunlar Altın Orda'nın parçalanmasına hem katkı yapmış, hem de tepki göstermişlerdir. Siyasi otoritenin bu parçalanıp budaklanması, kurucusunun faaliyetlerinin yıkılışa bir katalizör etkisi yaptığı Timurlu devleti de dahil, Orta Asya boyunca hissedilmiştir.

DOĞU KIPÇAKLARI: ÖZBEK VE KAZAKLAR

Aksak Timur'un Coçili bozkırlarına ve Moğulistan'a akınları bu bölgelerin siyasi ayrışmasını hızlandırmıştır. Nogaylar, Sibir Tatarları, Kazaklar ve gerçek Özbeklerin oluşumunda önemli bir unsur olan Coçili asker kitlesi, 14. yy'ın ikinci yarısında artık *Özbek/Özbeg* (krş. Fars. *Uzbakiyân, Ulus-i Uzbak, Vilâyat-i Uzbak* vs.) ismini çağrıştırır olmuştu. Bu siyasi ismin/budun adının kökeni tam olarak belli değildir. Uzun süre Altın Orda hanı Özbeg'e (1312-

[1537] *Ist. Sibiri*, I, s.366, 371-72; Miller, *Ist. Sibiri*, I, s.196-97, 208-9 (tarihleme tahminleri yerinde gözükmüyor); *PSRL*, XIII, s.248. Küçüm'ün ataları hk. bkz. Abu'l-Ġâzî, *Šajara-yi Turk*, yay. Desmaisons, Türk. met. s.177/s.186 ve Safargaliev'in parçalı ve çelişkili kaynakları tartışması (*Raspad*, s.222-224).

[1538] Bartol'd, "Kučum-xan", *Sočinenija*, V, s.554-555; Miller, *Ist. Sibiri*, I, s.198-201, Rus fethi hk. s.202 vd. Miller, Küçüm ile ilgili pek çok Rus kaynağını da alıntılar, s.354-61, 363-71; Baxrušin, *Ostjackie*, s.38-39.

1341) bağlanmıştır, fakat bu isim onun ölümünden onyıllarca sonra, Ak Orda içinde ortaya çıkmıştır.[1539] Ebü'l-Gazi, Özbeg'in ilini ve ulusunu Müslüman yaptığını ve *"bundan sonra onların bütün Coçi ilini 'Özbek ili' diye adlandırdığını"* söylemektedir.[1540] Bunun, bozkır bölgesinde bir boylar üstü adlandırma olarak öncelikle yabancılarca mı kullanıldığı, yoksa bir özadlandırma mı olduğu da aynı şekilde belli değildir. Önceden belirttiğim gibi, bence bu budun adı *Nogay, Osmanlı* vs. ile aynı sınıfa aittir. Bu ismi taşıyanlar doğru veya yanlış olarak kendilerini Özbeg Han'ın taraftarları, *nöker*leri olarak görmüşlerdir. Her halükarda, hem bir siyasi tabir, hem de budun adı olarak bu kelimenin karmaşık bir tarihi vardır. Şimdi bu ismi taşıyan bölgeye, Özbekistan'a Kıpçakça konuşan boylular tarafından getirilmiştir ve halen, kökleri Karluk, Karahanlı ve Çağatay-Timurlu dünyasında bulunan, şehirlerin Türkî dilini çağrıştırmaktadır. Buradaki mahalli tarihler onlara kısaca *Türkler* demektedir.[1541]

Timur'un Özbek bölgesini 1395'de Urus Han'ın oğlu Koyrıçak'a verdiği görülüyor. Buradan 1418-19 civarında Uluğ Muhammed tarafından sürülen onun oğlu Barak, gördüğümüz gibi, Timurlu Uluğ Beg'in yardımıyla 1423'de geri dönmüş, fakat 1428'de Moğulistan'da mahvolmuştur.[1542] Önemli kişilik Devlet Şeyh oğlu Ebü'l-Hayr'ın ortaya çıkışı bu aşamadadır. O, akrabaları arasındaki iktidar mücadelesinde 1420'lerde öne çıkan bir Şeybânîdir.[1543]

Rekabetteki kimseler (yukarda geçtiği gibi kendisinden Sibir hanlarının geldiği) Hacı Muhammed ile Aral gölünün kuzeyindeki bölgeyi yöneten Cumadık/Yumaduk idi. İki yarışmacı da Kıpçak-

---

[1539] Vásáry, *Az Arany Orda*, s.130-131; Allworth, *Uzbeks* s.9 (Mahmûd b. Velî'yi alıntılamaktadır, *Baḥr al-Asrâr*, çev. Axmedov, s.32: *"Uzbek Han'ın hükümdarlık sancağının* (Altın Orda'da) *dikilmesinden sonra bugüne kadar bu ülkenin* (Türkistan, PBG) *sakinlerine Uzbekler denmiştir"*), 32; Pišculina, *Jugo-vostočnyj*, s. 233-34; Grekov, Jakubovskij, *Zolotaja Orda*, s.298, 302; Axmedov, *Gosudarstvo*, s.11, 13-15, 38. 18. yy başlarından Hâcemkuli Beg Belhî'nin *Tarîh-i Kipçâkî*'si (*MIKX*, s.389) Şeybanlılar hakkında şöyle der: *"Onların ordusuna Uzbak denilir."*

[1540] Abu'l-Ġâzî, *Šajara-yi Turk*, yay. Desmaisons, Türk. met. s.174-75/s.183-84. Bu açıklama *Firdaws al-Iqbâl*'de yinelenir, bkz. Bregel, 1982, s.369. Allworth, *Uzbeks*, s.33, bu görüşü kabul eder.

[1541] Allworth, *Uzbeks*, s.4-5, 11-12, 14, 37-40, bunun çağdaş kullanımı üzerine bir *"Rus destekli milliyeti"* anlatır yorumunu yapmaktadır.

[1542] Axmedov, *Gosudarstvo*, s.39-41, 120-25, 147-48.

[1543] Abu'l-Ġâzî, *Šajara-yi Turk*, yay. Desmaisons, Türk. met. s.182-83/s.193.

Özbek kitlesinden, özellikle uzun süredir hükümdar yapıcılar olarak bulunan Nogaylardan destek istiyordu. Ebü'l-Hayr, 1425'de han olan Cumadık'ın taraftarıydı. 1426'da Gazi Biy'e isyan eden Nogay unsurları da Cumadık'ın hizmetine girdiler. Ancak bazıları hayal kırıklığına uğrayarak kaçtılar ve onun Kıpçak bölgesinin doğu kısmını ve Batı Sibirya'yı yöneten düşmanı Hacı Muhammed'e katıldılar.

Cumadık 1428 yılında Hacı Muhammed tarafından yenildi ve öldürüldü; 16 yaşındaki Ebü'l-Hayr ise esir alındı, bağışlandı ve salıverildi. Bir yıl içinde bir boy başkanları ittifakı (Nogayların Vakkas Biy'i de dahil) tarafından hanlık mertebesine yükseltildi.[1544] Aynı yıl Tara/Çimgi-Tura'yı alarak Hacı Muhammed ile son bir hesaplaşma için sahne aldı. 1430'da onu yendi ve sonra, 1431'de Hacı Muhammed'in kalan taraftarlarının baskısına cevap olarak Sibirya'ya döndü ve Harezm'e bir sefer başlattı. Bunda büyük ölçüde başarılıydı ve, Axmedov'un öne sürdüğü gibi, kendisinin yeni biçimlenmiş boy birliğini askeri başarı ve ganimet yoluyla pekiştirme ihtiyacı bunu güdülemiş olabilir.[1545] Sonunda salgın sebebiyle Harezm'i terketmek zorunda kalmış, bozkıra dönüp Doğu Kıpçak bozkırındaki Ordu Bazar'ın hakimi olarak bir diğer kent merkezine doğrudan erişimi elde etmiştir. Birliği içindeki muhalefet onu bozkıra doğru çektiği için, burada çok fazla kalamadığı açıktır. 1446'da Sığnak'ı ve Seyhun bölgesindeki diğer kasabaları alarak kendine yine bir kent üssü temin etmek istemiştir. Beş yıl kadar sonra Timurlu Ebû Sa'id'e Semerkant'ta tahta çıkmasında yardımcı olmuştur. Bu, onun gücünün zirvesini belirler.

Bozkırdaki düşmanları ise artıyordu. Bunlar şimdi Nogayları, Hacı Muhammed'in taraftarlarını (onun oğlu İbak da dahil) ve Özbek-Kazaklar olarak adlanmaya başlayan, Barak'ın oğulları Canıbek ve Giray komutasındaki bir Özbek boyları ittifakını da içeriyordu. Ayrılmalarla zayıflayan Ebü'l-Hayr, 1457'de Oyratlarca fena halde hırpalandı ve barış için küçük düşürücü şartları kabul etmek zorunda kaldı. Bunu yeni ayrılmalar izledi. 1468'de Moğulistan'a yaptığı seferde öldü ve Târih-i Reşîdî'nin belirttiği gibi,

---

[1544] *Taʿrîx-i Abuʿl-Xair Xânî* (bkz. *MIKX*, s.143-144) onun taraftarlarının ayrıntılı bir listesini verir.

[1545] Axmedov, *Gosudarstvo*, s.49. Sefer hk. bkz. *MIKX*, s.149-152.

"Özbek ulusu kendi aralarında kargaşaya ve sürekli mücadeleye düştü."[1546]

Geniş bir göçebe konfederasyonu kurmasına ve etkileyici siyasi ve askeri ustalıklarla bunu elde tutmasına rağmen, Ebü'l-Hayr tam olarak gelişmiş bir devlet kurmamıştı.[1547] Onun önemli kent merkezleriyle kalıcı bağlar kurma çabaları daha sürekli bir siyasi yapıya ilgisinin göstergesi olarak görülebilir. Bir Cengizli olarak siyasi meşruiyeti vardı ve yanında devlet haline gelme potansiyeline sahip bir idari aygıtın özünü de getirmişti. Fakat boy başkanları çok güçlüydüler ve Cengizli itibarının bütün ruhuyla birlikte, onun konumu hala seçilebilirlikte idi. Üstelik eşit haklarla kendisine muhalefet edebilecek diğer Cengizliler vardı. Bu yüzden, Timur gibi o da yorulmak bilmeyen göçerlerini sürekli meşgul tutmak veya ittifakının çöküşüne maruz kalmak zorundaydı.[1548] Bu görev için yeterli değildi ve kendi yönetimine aldığı kimi boylar onun Oyratlarla yaşadığı felaketten önce bile ayrılmaya başlamışlardı. Bu yenilgi tabii ki onun siyasi yapısının ufalanmasını kesinleştirmiştir.

Ebü'l-Hayr'ın oğlu ve varisi Şeyh Haydar Han, babasının tüm düşmanlarının odak noktası oldu. Çok geçmeden Altın Ordalı Ahmed Han, Sibir Hanı İbak, Nogaylar Musa ve Yamğurçı, Barak Han'ın oğlu Canıbek, Hacı Muhammed Han'ın oğlu Seyyidek Sultan ve diğerlerinden oluşan bir ittifak Özbek hanını öldürdü ve ailesini dağıttı.[1549] Ebü'l-Hayr'ın torunlarından, daha çok Muhammed Şeybânî Han olarak bilinen Şahbaht (1468-1510), macera dolu bir gençlikten sonra, kendi Kıpçak taraftarlarını Timurlu Maveraünnehr'ine götürdü ve 1500 yılı civarında bugün Özbek ismi taşıyan bölgeyi, Özbekistan'ı fethetti. 1507'ye kadar Herat'ı (Timurlu Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra) ve 1508'de Horasan'ı alarak Safevîleri tehdide başladı. Fatih göçebelerce getirilen kuvvetlerin tam sayısını belirlemek zordur. Sultanov 40-60 bin

---

[1546] Tarikh-i Rashidi/Ross, s.82. Bkz. *Taʿrîx-i Abuʾl-Xair Xânî, MIKX,* s.140-171 ve Bartol'd, "Abul-xajr" *Sočinenija,* II/2, s.489-490; Axmedov, *Gosudarstvo,* s.45, 48-59; Safargaliev, *Raspad,* s.205-211; Allworth, *Uzbeks,* s.27-29, 34-36, 45-46.

[1547] Daha müspet bir değerlendirme için bkz. Axmedov, *Gosudarstvo,* s.90-97, 100-103.

[1548] Axmedov, *Gosudarstvo,* s.70.

[1549] *Tavârîx-i Guzîda-yi Nusrat-Nâma, Fath-Nâma, Šaybânî-Nâma* ve *Bahr al-Asrâr*'daki haberlere bkz., *MIKX,* s.19-20, 48-49, 56-57, 63, 64, 98-100, 361-62.

savaşan adam hesaplıyor ki, bu belki de, en iyi halde toplam Özbek ulusunun bir çeyreği olan, 240-360 bin kişilik bir Şeybânî Özbek nüfusu göstermektedir (Bunların Kazak düşmanları bir milyon olarak hesaplanır). Bunlar, şimdi sahibi oldukları bölgede hiç kuşkusuz azınlık idiler. Şeybânî Han'ın kendisiyle birlikte getirdiği boy topluluklarının çoğu Kıpçak-Özbek kitlesinde bulunan daha büyük boy oluşumlarının (ör. Kıyat, Kongrat, Burkut, Mangıt, Nayman, Kuşçı, Celayir vb.) parçaları idiler. Fakat onun kuvvetleri Özbek ulusu dışından unsurları da içeriyordu. Nihayet, Seyfeddin Ahsikentî'nin *Mecmu' at-Tevârîh*'inden (16. yy) Maveraünnehr'deki Özbek konfederasyonunun 92 kadar boy unsurundan oluştuğunu öğreniyoruz.[1550]

Özbek Hanlıkları

Özbek fethi, Şeybânîlerle Timurlular arasındaki karmaşık ve uzayan mücadeleyi sona erdirdi. Kendi anayurdunda daha fazla tutunamayarak Hindistan'ın fethine başlayan Babür (öl.1530), Özbek zaptının bir sonucu olarak nihayet bölgeden atılan (1505'e kadar) Timurlulardandı. İngilizlerin gelişine kadar Hindistan'ı yönetecek olan Babür hanedanının (1526)[1551] ve Rusların gelişine kadar yaşayan Orta Asya hanlıkları Buhara, Kokan (Kokand) ve Hive'nin (Harezm) temelleri böyle atıldı.[1552] Bu devletlerin hepsi de Timurlu tarzındaki İran-İslam devlet paradigmasını izlemişlerdir. Farsça bilmeyişlerini göz önüne alırsak, erken Şeybânîlerle bu daha çok Türk karakterler içeriyordu.[1553]

[1550] Sultanov, *Kočevye plemena*, s.9-10, 13-14, 18-21, 23, 27, 29-30.

[1551] Özellikle Ekber çağında Babür yönetiminin biçimlenmesi için yeni bir çalışma olarak bkz. Streusand, *Formation*.

[1552] Burada alıntılamak üzere, bazıları hayli tarafgir tonda olmak üzere çok geniş bir edebiyat vardır. Rus fethinin ve buradaki Rus yönetiminin kullanışlı bir taslağı H. Carrére d'Encausse'nin Allworth'a (yay.) katkılarında, *Central Asia*, s. 131-265, bulunabilir. Sovyet araştırmaları, 19. yy'daki karşılaşma ve fetihleri derinliğine alan Xalfin'in *Rossija i xanstva* ve *Politika Rossii* adlı eserlerini de içermektedir. Orta Asya'nın ilhakıyla ilgili Sovyet tarih yazımı Axmeddžanov'un *Sovetskaja istoriografija*'sının bir konusudur. Rusya'nın Orta Asya halkları ve kültürleri üzerindeki etkisine dair yararlı bir çalışma da Bacon'un eseri *Central Asia*'dır.

[1553] Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij*, s.184.

Okumuş ve dindar bir Sünni Müslüman olan Muhammed Şeybanî Han, hala büyük ölçüde putperest olan uzun süreli düşmanı Kazaklara karşı cihat yürütmüş ve Şii Safevîlerle bir savaşta ölmüştür.[1554] Şii İran ile bu tartışmanın mezhepsel doğasının daha geniş bir İslam dünyasına ulaşmanın yolunu mühürlediği iddia edilir. Bu görüşe göre, İslamî açıdan bir serhat toplumu olan Orta Asya, artık kendi fikri ve manevi kaynaklarıyla başbaşa bırakılmıştı. Bunlar, İslam dünyasının başka yerlerinde de olduğu gibi, ulema ve tasavvuf tarikatlarından oluşuyordu. Tarikatlar inanan kitleler nezdinde müşteri bir dinleyici bulmuşlardı ve sürekli genişleyen serhadda göçebeler arasında ve Hint altkıtasında (Hindistan'daki tarikatların Orta Asya kökenleri) dini yaymaya devam ediyorlardı. Hem yönetici, hem de sofi-derviş olarak ortaya çıkan Şeybânîler ve takipçileri bunlara (özellikle Nakşibendiyye) yakın şekilde bağlıydılar. Gerçekten de, bu onların meşruiyet kaynaklarından biriydi. Fikri ilgileri olan daha eğitimli (kentsel) tabaka, diğer uyarıcıların yokluğunda ulemanın teolojik dogmacılığına kapılıyorlardı. Şeybânî toplumunun güçlü askeri sınıfı ise bilimsel meşgaleleri teşvik etmiyordu. "*En iyi ve parlak olanların*" Hindistan Babürlülerinin debdebeli saraylarının cazibesine kapıldığı bir 'beyin göçünün' olduğu da öne sürülür. Sonuç ise bilimsel durgunluk idi.

Bu düşünceye göre Orta Asya'nın gerilemesinde bir diğer etmen iktisadi idi. Avrupa'nın denizlerdeki genişlemesi yeni yollar bularak, Doğu-Batı ticaretindeki karadan giden, uzun mesafeli kervan yollarının önemini azaltmıştı.[1555] Rusya'nın Sibirya'daki fetihleriyle de güçlü ve yeni bir rakip doğmuştu.[1556]

[1554] Muhammed Şeybanî Han'ın işleri hk. bkz. Allworth, *Uzbeks*, s.29, 47-62. Aynı zamanda, kısaca, bkz. Roemer, "Successors" *CHIr*, VI, s.119-120, 124-127. Kazak savaşları, Fazlullah Rûzbihân İsfahânî'nin yazdığı 'resmi bir hayat hikayesi' olan *Mihmân-nâma-yi Buxârâ*'da anlatılır, bkz. Isfahânî/Džalilova, met. s.73a-93a/s. 96-111.

[1555] Wolf, *Europe*, s.260; Steensgaard, *Asian Trade*, s.171-174. Rossabi, 1990, s. 351-70, bir gerileme kavramını kabul eder, fakat 'siyasi kesintiye' (Kazak, Özbek, Cungar ve diğerlerinin sebep olduğu) ve 'dini ve içtimai değişimlere' daha fazla vurgu yapar. Uzun mesafeli ticaret bazı değişikliklere uğramış olabilirdi, fakat yerel ticaret kesinlikle sürüyordu. Ticaret yolları hk. bkz. Lattimore, *Inner Asian Frontiers*, s.172-176, ve Cengizli–Erken Timurlu dönemlerinin tahlili için bkz. Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, s.153-184, 343, 358-363. Yazar, veba-

Bu intizamlı ve görünüşte akla yakın bir resimdir. Ancak bunu Orta Asya için ispat edebilecek çok az delil gösterilebilmiştir. Tartıştığımız dönemde İslam'ın entelektüel gücünün 'altın çağı' çoktan geçmişti. Sofi tarikatları gibi kitlesel kültür kurumlarının rolü egemendi. Bu bakımdan Orta Asya, tasavvuf-egemen halk kültürü ile İslam dünyasının büyük kısmından çok az fark gösteriyordu. Çağın en büyük İslam devleti olan Osmanlı İmparatorluğu ile temas, zorluklardan hali olmasa da sürüyordu. Sünni-Şii mücadelesi Osmanlı ve Safeviler arasındaki propaganda savaşında önemli bir rol oynuyordu, fakat başka yerlerde, hatta halk seviyesindeki muhalif taraflar arasında bile öyle derinden hissedilmiyordu. Bir Sünni olan kovulan Timurlu Babür, kendisinin Orta Asya'ya dönüşüne yardımcı olacağı ümidiyle Safevilerle çıkarlarını birleştirmeye hazırdı.[1557]

Orta Asya'nın karasal ticari ilişkileri bakımından bu ticaret konusu kesin değildir. Sovyet bilimi, fethi takip eden başlangıçtaki bir gerilemeye rağmen, Şeybânîlerde ticaret ve alışverişi genellikle sağlıklı olarak betimler. Onların iddiasına göre Portekizlilerin Hint sahillerini fethi sadece Hindistan'ın Orta Asya ile ticaretini artırmaya yaramıştır.[1558] Bu, bilhassa bir dünya tarihi çerçevesinde yeni araştırmaların ihtiyaç olduğu bir alandır. Bu bağlamda Rusya'nın Orta Asya ile ticaretinin büyümesi[1559] önemli bir konudur. Bölgeye Rus ilgisinin artması Petersburg'un Müslüman tebaasına karşı tutumundaki değişmeye yansımıştır. Yekaterina döneminde, uzun süredir yürürlükte olan İdil Tatarlarına karşı ayrımcı yasaları sona erdiren ve onların Orta Asya'nın Türk-Müslüman dünyasındaki ticari faaliyetlerde etkin hale gelmelerini sağlayan kanunlar geçti (1763 ve 1776). Tatar tüccarları ve sonra

---

nın ve geç Moğol-Timurlu düzeninin çöküşünün, Batılı güçlerin üstünlüğü kazanmasını sağlayan Doğu sisteminin kesilmesine yol açtığını iddia eder.

[1556] Hambly, *Central Asia,* s.167-171; Bartol'd, *Ist. kul't. Žizni, Sočinenija,* II/1, s. 273 ve onun *Dvenadcat' lekcij,* s.186; Lapidus, *History,* s.424-426.

[1557] Roemer, "Successors" *CHIr,* VI, s.126-127.

[1558] Guljamov vd., *Ist. uzbeksk. SSR,* I, s.536-39. Bu çalışmada (s.571) 17-18 yy'lara *"Çin ve Hindistan ile canlı ticaret sürüyordu"* kaydından başka mübalağasız değinilir. Daha sonra ise yazarlar, 18. yy'ın ilk yarısındaki 'yıkımın' ardından ancak 18. yy sonları ile 19. yy başlarında, Rusya'nın büyüyen dahlinden do-layı küçük ölçekli olmamak üzere, ticaretin somut bir büyüme yaşadığını öne sürerler (s.629-633).

[1559] Krş. Juldašëv, *K istorii.*

öğretmen ve bilginleri bozkırda ilerledikçe önemli bir tüccar ve girişimci burjuvazisi oluşturdular.[1560] Açıkçası Orta Asya ticareti önemsiz değildi. Aynı şekilde, Çin'de Ch'ing sülalesinin iktidara gelişi ve Orta Asya'nın kimi kısımlarını imparatorluğa eklemeleriyle, geçmişteki pahalı 'haraç' ilişkileri bazı durumlarda ticari ilişkilere dönüştü. Hatta Ruslar bir süre, belli ürünlerin (ör. ravent) Batı'ya naklinde önemli bir aracı işi gördüler.[1561] Bu ticaretin doğası ve etkisi de yukarda kaydedilen kökten sonuçları sınamak için artı çalışılmalıdır. Orta Asya'da 18. yy'daki belirgin gerilemeye katkıda dış dünyadaki geniş çaplı değişikliklerin etkisi göz ardı edilmemekle birlikte, dahili siyasi istikrarsızlık, göçerlerle yerleşiklerin çağlar boyu süren (belki iktisadi çıkarların şiddetlendirdiği) sorunları küçük görülemez. Burada bile manzaranın bir manevi çöküş olması zordu. 17. yy'dan beri kaydadeğer sayıda göçer yerleşikleşiyordu. Aslında 19. yy başlarında merkezi otorite iyileşme emareleri gösteriyordu.[1562]

İran-Özbek ilişkilerine dönersek, İran ve Afganistan (ve buradan muhtemelen Hindistan) bu göçebe devletler için doğal genişleme alanı ve daha geniş İslam dünyasına geçiş için gerekli bir çıkış olduğundan, Şeybânî-Safevi mücadelesine dahil saikler içinde sadece dini olanlar yoktu.[1563] Üstelik Şeybânî Özbeklerin Sünni Osmanlı devleti şahsında güçlü bir müttefikleri vardı. Özbekler arasıra Maveraünnehr topraklarından çıkıp herkesin tamah ettiği Horasan'ın kimi kısımlarını kısa süreli ellerinde tutuyorlardı. Fakat bu yeni barut çağında teknik tarafları eksik olan göçerler, güçlü komşuları karşısında büzülüp kalıyorlardı. Braudel'in vecizeleştirdiği gibi, *"barut sürate galip gelmişti."*[1564] 16. yy sonlarında defalarca bu ders ile evlerine döndüler.

Şeybânî'nin ölümüyle devletin dağılma noktasına gelmesine rağmen, halefleri birisi Buhara ve Semerkant (resmi başkentleri) merkezli ve diğeri Harezm/Hive'de olmak üzere iki devlet kurarak

---

[1560] Rorlich, *Volga Tatars,* s.42-43; Kappeler, *Russlands erste Nationalitäten,* s. 373-76, 441, 445-74.

[1561] Rossabi, *China and Inner Asia,* s.163-65 ve onun 1990'daki makalesi.

[1562] Bartol'd, *Ist. turecko-mongolskix narodov,* s.223-224.

[1563] Kısaca bkz. Morgan, *Medieval Persia,* s.98, 114-18, 120, 124 vd.; Roemer "Safavid" *CHIr,* VI, s.217, 227, 235-40, 257, 267, 286-87, 309. Safevi-Özbek mücadelesi hala tam tekmil bir çalışmayı beklemektedir.

[1564] Braudel, *Civilization,* I, s.97.

yeniden toparlandılar. Kısaca, zaten yerleşmiş bulunan siyasi sınırlar üzerinde yeniden gruplandılar. Buhara devletinde güçlü bir Tacik unsur ve aralarında Kıpçakça konuşan Özbeklerin azınlık olduğu yerleşik bir Türkçe konuşan nüfus vardı.[1565] Hive'de fatihlerin getirdiği Kıpçak-Özbeklere ilaveten önceden orada bulunan büyük bir Oğuz/Türkmen unsur vardı. Bu iki topluluk dil olarak ayrı kaldılar.[1566] (Göçebe Özbeklerin fetihler sayesinde miras aldıkları) eski bozkır geleneklerine istinaden, devlet yönetici uruğun ortak malı olarak görülüyordu. Bu durum, başka yerlerde olduğu gibi, burada da kanlı taht kavgalarına ve değişik sülalelerin gönlünü almak için arazinin parsellenmesine yol açtı.[1567]

Muhammed Şeybânî Han'ın varisleri artan zorluklarla devletin birliğini korumaya çalıştılar. Ubeydullah (1533-39) savaşan Özbek hiziplerinden 1538'de Hive'nin denetimini almayı başardı. Özbek devletçiklerini yeniden birleştiren, Kazaklara karşı askeri başarıları sıralayan ve Doğu Türkistan'a ve Safevîlerin doğu topraklarına yıkıcı seferler yapan 2. Abdullah (1557-98) daha etkileyici idi. En sonunda Horasan'da cesur Şah Abbas tarafından durduruldu.[1568] Onun ölümüyle herşey boşa gitti ve Şeybânîlerin yerini Astrahan'ın iltica eden Cengizli hanedanından gelen Canoğulları veya Aştrahanlılar/Astrahanlılar[1569] ile Abdullah'ın kızkardeşi aldı. Yönetimi yeniden düzenledikleri iddialarına rağmen, bunların Şeybânî sistemini değiştirmedikleri görülüyor.[1570] Bunlar Buhara'daki merkezlerinden, son etkili Canoğlu olan Ebü'l-Gazi'nin (1758-85) damadı Mir Ma'sum Şah Murad (1785-1800) tarafından iktidara taşınan Manġıt/Nogay kökenli bir hanedana yerlerini bıraktıkları 1785'e kadar Şeybânî mülkünü yönetmişlerdir. Hanedanın

---

[1565] Çağdaş Özbeklerin Kıpçak bileşeni hk. bkz. Šanijazov, *K étničeskoj ist.*, özl. s. 77 vd.

[1566] Bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s.139-143, ve Bartol'd, *Očerk ist. Turkmen*, s.596 vd. Harezm'deki Oğuz ve Kıpçak şiveleri hk. bkz. Abdullaev, *Fonetika*.

[1567] Bartol'd, *Ist. kul't. Žizni*, s.268, bunu Kiev Rusyası'ndaki tımar sistemi ile karşılaştırır.

[1568] Hâfız-ı Tanîş'in *Şerefname-i Şâhî*'si (hala tam olmayan yayına bkz.: *Šarafnâma*/Salaxetdinova, 1-2) büyük ölçüde Abdullah'ın kazanımlarına adanmıştır (ve de ithaf edilmiştir).

[1569] McChesney, 1980, s.70, bu hanedan için daha uygun bir ismin, sülalenin başı olan Coçili Tukay Timur'dan (Toğay Temür) Tukay-Timurlular olabileceğini öne sürer. Bunların iktidara gelişleri hakkında kısaca bkz. McChesney, s.75-78.

[1570] McChesney, 1980, s.81-84.

kahyası olarak çalışan Mangıt ailesi, *atalık* makamında (*atalık* aslında Selçuklulardaki *atabek* gibi hanın mürebbiliği idi, sonradan başbakanlık benzeri bir şey olmuştur) gerçek yöneticiler olarak 1730'lardan beri işliyorlardı. Canoğullarının kendilerinden toprak ve asker kazanan Nadir Şah tarafından yenilgiye uğratılması (1740) kuşkusuz onların iktidara çıkışına yardımcı olmuştur. Ruslar 1866'da devlet üzerinde himaye kurduklarında Mangıt hanedanı iktidarda kaldı. Son hükümdar Alim (1911-1920), Sovyetler tarafından alaşağı edildi.[1571]

Bu arada, Kırgız kabilelerinin yoğunlaştığı Fergana vadisi 17. yy sonlarında Doğu Türkistanlı hocaların denetimi altına girmişti. Bu durum 1710 civarlarında, Ming boyundan bir Özbek olan Şahruh Biy (1710-22) burada iktidarı ele alınca dramatik şekilde değişti. O ve oğlu Abdürrahim Biy (öl.1734) Kokan/Kokand hanlığının temellerini attılar.[1572] Onun haleflerinin komşu Kırgız boylarıyla karmaşık bir ittifak, işbirliği ve düşmanlık ilişkileri vardı. 1831'de tamamlanan bir süreç içinde, Kokan hanları 1780'lere kadar Kırgız göçerlerin çoğunluğu üzerinde büyük ölçüde otorite kurmuşlardı.[1573]

Kokan hükümdarı Erdeni/Irdana Han (1746-70), Ch'ing sarayıyla aslında Orta Krallık ile göçerler arasındaki ticari alışverişin zamana uygun bir kipi olan bir haraç ilişkisi kurmuştu (1759). Göçerler Çin'e 'haraç' gönderiyor ve karşılığında 'hediye' alıyorlardı. Dostane ilişkiler, Kokan/Kokand hanlığının bazen Ch'ing'ler aleyhine olmak üzere önemli bir bölgesel güç haline geldiği 1810 yılına kadar devam etti. Ondan sonra, 1820'lerde Çin Sincan'daki pazarlara girmelerine izin vermediği zaman, Kokanlıların akınlarına yol açan Kokanlı tüccarların yasadışı faaliyetleri yüzünden

---

[1571] Bartol'd'un araştırması "Uzbeckie xanstva", *Ist. kul't. Žizni*'nin 5. bölümü, mükemmel bir giriştir. Rus yönetiminde Buhara'nın tarihi için bkz. Becker, *Russia's Protectorates,* Carrére d'Encausse, *Islam and the Russian Empire* ve Hayit, *Türkistan.*

[1572] Romodin, *MIKK,* I, s.229-31 (Hacı Muhammed Hakim Han'ın *Müntehab at-Tevârîh* adlı eseri, 19. yy başı). Aynı zamanda bkz. Bartol'd, *Ist. kul't. Žizni,* s. 276-77 ve onun *Encyclopedia of Islam*'daki kısa girdiler: "Kokand", "Xorezm", *Sočinenija,* III, s.462-66, 535-37, 549-52; Karypkulov vd., *Ist. kirgiz. SSR,* I, s.490-91. Bu şehrin ismi Fars. *xûk/xok* "domuz", *xo* "iyi" ve *xor*'dan "tepe, tepecik" gelir (*Xorkant > Xorqand > Xoqand,* bkz. Bababekov, 1987, s.98, 104).

[1573] Karypkulov vd., *Ist. kirgiz. SSR,* I, s.492-99.

ilişkiler soğudu. Kokan/Kokand aynı zamanda, Doğu Türkistan'da Yakup Bey'in (öl.1877, yukarı bkz.) hareketi ile zirveye çıkan, Mançu egemenliğindeki bölgelerde gerçekleşen Müslüman isyanlarının bir kaynağı haline gelmişti.[1574] Ancak Kokand'ı 1876'da ele geçirenler Ruslar olmuştur.[1575]

Kalabalık Türkmen göçebe nüfusu ve Türkleşmiş yerleşik tebaası ile üçüncü Özbek hanlığı olan Harezm/Hive, İran sınırlarına yakındı fakat tam tersine, Fars kültüründen doğularındaki akrabalarından daha az etkilenmişlerdi. O zaman kadar Kongrat kökenli Sufi hanedanının yönetiminde ve ismen Timurlu hakimiyetinde bulunan bölge, Muhammed Şeybânî Han'ın ölümünden neredeyse hemen sonra, bir diğer Şeybânî olan 1. İlbars'ın (1512-25) cebri yönetiminde şekillenmeye başlamıştır. Yeni hakimler hanlığın kuramsal birliğini korurlarken, aslında onu süregiden iç kargaşanın kaynağı olan özerk devletçiklere bölmüşlerdi.

Buharalı Şeybânîlerin burada egemenlik kurma çabaları (1537-38) ve Türkmenlerin merkezi siyasi otoriteye direnmeleri istikrarsızlığı katladı. Ceyhun'un şehri besleyen sol ayağı kuruduğu zaman (16. yy'ın ikinci yarısı) başkent, Ürgenç'den Hive'ye taşındı. 2. Abdullah tarafından kısa bir süre için (1593-98) Buhara denetimine alınsa da hanlık, Buhara ile savaşlar da dahil, büyük ölçüde kendi varlığıyla başbaşa kaldı. En ünlü kişiliği, aynı zamanda etkili bir komutan olan tarihçi-han Ebü'l-Gazi'dir (1643-63). Onun yayılmacı fikirdeki halefi Anuşa'nın (1663-74) ölümüyle, yüksek memurluklarda görünüşte görev almak üzere Kazak bozkırından çeşitli Cengizliler getirildi ki, aslında işleri bunlar götürüyordu. Hanlarla bu musiki makamı oyunu istikrarsızlığı daha da artırdı. Özbeklerle[1576] hanların kendi anlık çıkarları için yönlendirdikleri Türkmenler arasında da etnik-siyasi rekabet vardı. Özbekleri *Sart*lardan (hanlıktaki üçüncü büyük topluluk[1577]) farklı görmeyen

---

[1574] Rossabi, *China and Inner Asia,* s.149, 172-78; Hayit, *Türkistan,* s.138-148.

[1575] Kokand tarihinin kısa bir taslağı için bkz. Hayit, *Türkistan,* s.32-38. Daha eski bir yayın ise Nalivkin'indir, *Kratkaja istorija.*

[1576] Dört topluluğa ayrılmışlardı: Kıyat-Kungrat, Uygur-Nayman, Kanglı-Kıpçak ve Niküz/Nüküz-Mangıt, bkz. Aristov, *Zametki,* s.425.

[1577] Köken olarak İranî aracılığıyla gelen Hindî bir kelime olan *Sart* (< Sansk. sarṭha 'tüccar'), çoğunlukla İranî milliyetin bir göstergesi olarak 'şehirli' anlamına gelmeye başlamıştır. Yeniçağ'ın başlarında Türkleşmiş şehirliyi anlatıyordu.

Türkmenler de özellikle, farklı toplulukları Hive, Buhara ve İran hükümdarlarına tabi olmak üzere, siyasi insicam yoktu.

Hive'deki taraftarlarınca çağrılan Buhara Şeybânîleri 1687'de hanlığı işgal ettiler ve kendi temsilcileri olarak bölgeyi yönetmek üzere Şah Niyaz Işık Ağa'yı atadılar. Bu kişi, Rus himayesi isteyecek kadar ileri giderek bağımsızlığa yöneldi. Buhara'dan bağımsızlığı Arap Muhammed (1702-17) başardı. Fakat Hive şimdi, özellikle süregiden iç mücadeleden dolayı, Rus yayılmacılığının hedefi haline gelmişti. Hanlık kısa süre için İranlı Nadir Şah'ın (1740-47) hakimiyetini kabul etti, fakat sakin bir tebaadan başka herşey olduklarını gösterdiler. 1763'den itibaren sık sık Kazak bozkırlarından han olarak Cengizliler getiren, Buhara Mangıtlarının düşmanı olan Kungrat sülalesi işleri eline aldı ve kargaşadaki ülkeye bir derece düzen getirdi. Ara sıra Türkmenistan'ın tamamı için iddiada bulundular. Fakat hanedan Türkmen ve Kazak 'tabi' boyların isyanları yüzünden zayıflamayı ve toprak kaybını sürdürdü. Hive Hanlığı 1873'de Rus himayesine girdi ve Buhara gibi 1920'de tamamen Sovyetler Birliği'ne soğuruldu.[1578]

Kazak Hanlığı

Kazak birliğinin kuruluşu, Orda soyunu ve Ak Orda'nın eski yönetici seçkinlerini temsil eden, Barak'ın oğulları Canıbeg ve Giray/Kiray'ın önderliğinde kurulan Ebü'l-Hayr karşıtı ittifaka götürülür. Yukarda geçtiği gibi, Bunlar 1450'lerde Şibanlı rakipleri Özbek hanıyla bozuşmuşlar ve 1455/56'da onun tarafından yenilerek Moğulistan'a kaçmışlardır. Burada İsan Buğa, Ebü'l-Hayr'ın sıkıyönetiminden kurtulan Özbek göçerlerin kaçtıkları devletinin batı bölgesinde (Batı Yedisu) onlara toprak vermiştir. Kalmuklara (Oyrat) ve Kırgızlara akınları ve genel yağmacılıklarının sonucu olarak bunlara *Kazak* denmiştir. Bu tabirin kökeni belirsizdir.[1579]

Bartol'd'daki tartışmaya bkz. "Sart", s.527-29. Hive Sartları kuşkusuz Türkçe konuşuyorlardı veya en azından bu zamanda iki dilli idiler (bkz.12. Bölüm).

[1578] Bkz. Bartol'd, *Ist. kul't. Žizni,* s.274, 283-86, *Dvenadcat' lekcij*, s.186-88, *Očerk ist. turkmen*, s.596 vd; Hayit, *Türkistan,* s.27-30; Guljamov, *Ist. uzbek SSR,* I, s. 590-606.

[1579] Németh, *HMK*, s.37, (Gombocz'u izleyerek) bu kelimeyi *kez*'in "gezmek, dolaşmak, karşıya geçmek" (Clauson, *ED*, s. 757) bir varsayılan damaksıl biçimi olan *qaz*'dan getirir. Von Gabain, 1962, s.167-170, bunu *qazğan-, qazan-*'dan "ka-

Türkçede güçlü bir keyfi, çoğunlukla gemlenmeyen davranış iması ile *"özgür, hür adam, maceracı, serserice gezen"* anlamına gelir.[1580] İktidardaki Ebü'l-Hayr'ın ailesi bakımından bu yerinde bir tanımdır. Bunlar asilerdi. Bu budun adı daha sonra siyasi bir tanımlama olarak çıktı. Özbek hanının ölümüyle, pek çok diğer Özbek boy unsuru bunlara katıldı. Bu siyasi yapı 1465-66 civarında, Ebü'l-Hayr'ın ölümünden bile önce şekillenmişti. Çağataylı Moğulistan-'ındaki zayıf yönetim ve Oyrat akınlarının etkisiyle birlikte, bölgedeki genel istikrarsızlık Kazaklara ve tabii Kırgızlara da ileri konfederasyonlar oluşturmak için zaman sağladı. Kazak ve Kırgız birliklerinin oluşması sadece Moğulistan'ın değil, onun çöküşünü hızlandıran güçlerin de ölüm belirtisi oldu.[1581]

Giray'ın oğlu ve halefi Burunduk Han (1474-1511) yönetimindeki Kazaklar bazı başarısızlıklar yaşamakla birlikte,[1582] Muhammed Şeybânî'yi uzaklaştırdılar, arasıra Ebü'l-Hayr'ın torunuyla birlikte hareket eden Moğulları yendiler ve diğer Cengizli rakiplerin de hakkından geldiler. Bunlar Coçililerin bozkır arazisinin kenarlarına sürüldüler. Böylece, gördüğümüz gibi, İbak Sibirya'da ve Muhammed Şeybânî Maveraünnehr'de hakimiyet kurdu.[1583] Kazakların birliği büyüyerek Kıpçak bozkırının çoğunu denetimine almıştır. Burunduk'un hükümdarlığının son yıllarında işleri yürüten (sonunda da onu sürgüne gönderen) Canıbek'in oğlu Kasım'ın zamanında (1511-18?) bunların sayısı bir milyon olabilir. Târih-i Reşîdî onun için şöyle der: *"Coçi Han hariç, bu ülkede ondan daha büyük bir hükümdar hiç hüküm sürmedi."*[1584] Yeni Kıp-

---

zanmak, edinmek" türetir (Bkz. Clauson, *ED*, s.683 "kazanmak (iş ile ücreti), edinmek (ticaret ile kâr), Türk. "başarmak, edinmek için çabalamak").

[1580] Radloff, *Opyt*, II/1, s.364-65. Rus. *kazak*, Ukr. *kozak* 'Rus Kozakları' Türkçeden geçmiştir (Fasmer, *Étim. slov.*, II, s.158).

[1581] *Tarikh-i Rashidi*/Ross, s.82, 92, 272-73; *MIKX* (*Baḥr al-Asrâr*), s.3532-53; Axmedov, *Gosudarstvo*, s.62-63, 67; Piščulina, *Jugo-vostočnyj*, s.246-48, 251-55, 262-68.

[1582] Mangıt/Nogaylar, başka yerlerde olduğu gibi, belirleyici bir unsurdu. Örn. *Tevârîh-i Guzîde*'de bahsedilen (*MIKX*, s.21) Kazakların Muhammed Şeybânî tarafından yenilmesinde Mangıtlar önemli rol oynamıştır. Diğer zamanlarda bunlar müttefikti (*MIKX*, s.28-29).

[1583] *Tevârîh-i Guzîde, Fetihnâme* ve *Şeybânînâme*'den alıntılara bkz. *MIKX*, S.28, 30-31, 74-76, 82-83, 105-7, 111-2, *Tarikh-i Rashidi*/Ross, s.230-31; *Ist. kazax. SSR*, I, s.260-63.

[1584] *Tarikh-i Rashidi*/Ross, s.82, 230, 273.

çak, Türkleşmiş Moğol ve Çağatay toplulukları (ör. Özbek, Nogay, Nayman ve Argınlar) birliğe dahil edildiler. Temelde Kazaklar komşuları ve düşmanları olan Şeybânî Özbeklerinden etnik değil, siyasi olarak ayrılıyorlardı. Gerçekten de burada yer alan büyük değişimler, doğasında geniş ölçüde, boy desteklerini aynı, ortak kaynaktan alan değişik han aileleriyle hanedan karakterliydi.[1585]

Muhammed, Maveraünnehr ile Kazak bozkırı arasındaki tüm ticareti kesmeye çalıştığı ve bozkıra seferler düzenlediği için, Şeybânî-Kazak mücadelesi 1500'den sonra da sürdü.[1586] Kasım, birliğinin iktisadi zaafını, göçerlerin yerleşik dünya ile ticari temasında hayati bir nokta olan Aşağı Seyhun şehirlerinin denetimini kazanarak giderdiyse de, büyük Maveraünnehr kentlerini alamadı.[1587]

Kasım Han'dan sonra Kazak siyasi bünyesinde çatlaklar belirdi. Onun ardılı Mamaş/Mumaş, bir iktidar yarışı esnasındaki savaşta, 1552'de "*nefes darlığından*" öldü. Onun halefi Tahir (1523-32) ise halkı "*aniden kendisini terk eden haşin bir adamdı.*" Nogayları küstürmüş, onlar da şimdi onun topraklarını tacize başlamışlardı. Tahir son günlerini, bu birliğin bir parçası olan Kırgızlar arasında sürgünde geçirdi.[1588] Ortaya çıkan manzara, kendi içinde iktidar için savaşan ve sonra göçebe 'tebaalarının' teveccüh göstereceğinden daha güçlü bir merkezi otoriteyi yürütmeye çabalayan bir yönetici uruk idi. Göçebeler daha az sert hakimlere gitmek suretiyle, ayaklarıyla oy veriyorlardı.

Bu süreç kuşkusuz, bu halkın Sovyet dönemine kadarki en özgün siyasi teşkilatlanma biçimi olan Kazak boy birliklerinin oluşumuyla bağlantılıdır. Bu birliğin Kazakça ismi *cüz/jüz* (Türk. *yüz* '100') idi. Halk inancına göre, eğer daha erken değilse, Hak Nazar'ın hükümdarlığı zamanında (1538-80) bunlardan üç tane mey-

---

[1585] Olcott, *Kazakhs,* s.3; Sultanov, *Kočevye plemena,* s.10; Piščulina, *Jugo-vostočnyj,* s.236-37; *Ist. kazax. SSR,* II, s.268-70.

[1586] Isfahânî/Džalilova, f.77b/s.101. Muhammed'in Kazak seferleri hk. bkz. f.73a-93a/s.96-111.

[1587] Olcott, *Kazakhs,* s.9. *Zubdet al-Aṯâr* (*MIKX,* s.133-34) Kasım'ın 1510'daki zaferini anlatır. Bartol'd'un, 1904, s.143, kaydettiği parçanın Kasım'ın şahsi felaketiyle sona eren (*MIKX,* s.132) sonraki bir sefere (1513) işaret ettiği görülmektedir.

[1588] *Tarikh-i Rashidi*/Ross, s.82, 273-, 373-74, 377-79.

dana çıkmıştır: 'Ulu' (Yedisu'da), 'Orta' (Orta Kazakistan–Güneybatı Sibirya) ve 'Küçük' -Kişi- cüz (Batı Kazakistan, İdil-Yayık yönelimli). Bu birliklerin kökenleri ve kurulumlarıyla ilgili hayli tartışma yapılmıştır. Bunlar akrabalığa dayanmayan, siyasi birliklerdi. Siyasi ilişkiler de tabiatıyla akrabalık dili ile açıklanacaktır. Bu birlikler askeri ve siyasi etmenlere ve bunun sonucu olarak pazarlar ile iktisadi ilişkilere dayanıyorlardı.[1589]

Hak Nazar komşularına karşı saldırgan bir siyaset izledi. Kırgızlarla birliği koruduğu gibi, kimi unsurlarını birliğine dahil ederek Nogay topraklarına da genişledi.[1590] Hayati Seyhun kentleri ile Maveraünnehr ve Moğulistan'ın kentsel merkezlerine erişimi korumak istiyordu. Bu noktada az başarılı olmakla birlikte, Maveraünnehr Şeybânî siyasetine karıştı. Bu ise onun 1580'de katledilmesine yol açtı.[1591] Sibir hanı Küçüm'ü de düşmanları arasına alan onun yeğenoğlu Tevekkül (Tewekel, Tauke, Тевеккель, Тевкель, Тауке, Тукай, 1583-98) 1583'de Şeybânî hanı Abdullah ile bozuştu ve hükümdarlığının sonuna doğru onu yenip Maveraünnehr'i işgal ederek burada büyük kazanımlarda bulundu. Buhara kuşatması sırasında aldığı yaralarla öldü.

Tevekkül'ün halefi İşim (veya Esim, 1598-1628) Maveraünnehr Özbekleriyle mücadelede geçici bir üstünlük kazandı, fakat Kazaklar bir dizi sebepten bir süre sonra burayı kaybettiler. Onun rakibi olan, Tevekkül'ün ortak düşmanlara karşı kendisiyle işbirliği yaptığı Tursun ile mücadelesi merkezli iç kargaşa su yüzüne çıkmıştı. Tursun sonunda 1627'de öldürüldü. Bu arada Abulay gibi diğer 'sultanların' ayrılması siyasi bağların zayıflamasının göstergesiydi. Canoğulları yönetiminde de bir Özbek dirilişi gerçekleşmiş ve iki taraf birbirinin işlerine karışmaya başlamıştı. Nihayet ufukta sürekli büyüyen Oyrat tehlikesi belirdi.[1592] Oyratlar doğudaki yurtlarında bazı terslikler yaşamışlardı. Xô Örlöx önder-

---

[1589] Vostrov, Mukanov, *Rodoplemennoj sostav,* s.8-108'de değişik kuramların ve cüzlerin terkibinin ayrıntılı bir tahlili vardır. Aynı zamanda bkz. Olcott, *Kazakhs,* s.10-11; Pišculina, *Jugo-vostočnyj,* s.225-27, 232, 237; Judin, 1983, s.143-45, 147-49; Sultanov, *Kočevye plemena,* s.24-25, 35, 83-84; Levchine, *Description,* s.301-303.

[1590] Kočekaev, *Russko-nogajskie otnošenija,* s.103-4.

[1591] *Šaraf-nâma-yi Šâhî* (*MIKX,* s.253-54, 256).

[1592] Olcott, *Kazakhs,* s.24-25; Sultanov, *Kočevye plemena,* s.117-9; *Ist. kazax. SSR,* II, s.276, 278-79, 282-3.

liğindeki bir Oyrat boy birliği iç ve dış baskılar karşısında 1628'de Kazak topraklarından geçerek Aşağı İdil'e göçmüş ve *"Noghai, Khatai, Kipchakh ve Jiteshen adlı Tatarları"* kendilerine tabi kılmışlardı.[1593] Bunlar, bir süre sonra doğu ve güneydoğu sınırlarındaki göçerleri denetlemek için Rus çabalarının içine çekilecek olan Kalmuklardı. Bunların doğudaki akrabaları olan Cungar devleti Kazaklarla düzenli olarak savaşıyordu. Kazak hanı Cihangir (1652?-1680?) Kalmuklarca esir alındı. Tauke Han da (Тевке, Тявка, 1680-1718) bu tehlikeyle yüzyüze geldi. O, az çok etkili Kazak hanlarının sonuncusu idi (belki de Kalmuk tecavüzlerinden ve sonuçtaki kargaşadan dolayı büyüyen otlak kaybına bir cevap olan Kazak kanunu *Jeti Jargı*'nın -Yedi Yargı- koyucusu olarak bilinir). Bundan sonra tek han bulunmadı. Kazakları Sey-hun'daki kent bağlantılarından uzaklaştıran Kalmuk akınlarının iktisadi etkisi Kazakların şehirler için daha bir bastırmalarına sebep oldu. Bozkırda perişan olan göçerler, zararlarını şehirlerden tazmin etmek istiyorlardı.[1594]

Bu süreğen baskı altında Kazak birliği daha da bölünmeye başladı. Rusya'nın Kazakları kendi yörüngesine çekmek istemesi bu aralıktadır. Küçük Cüz'ün başkanı ve önde gelen hanlardan biri olan Ebü'l-Hayr (1718-49) birleşik bir Kazak ordusunun başında 1727'de Oyratları yendi. Yine de Kalmuklara karşı dengeleyici bir güç bulunması gerektiğini fark etmişti. 1731'de Küçük Cüz Rus himayesini kabul etti. Bunu hemen sonra Orta Cüz (1740) ve Ulu Cüz (1742) takip etti.[1595] Ancak Kazak yöneticileri Cungarlarla da cilveleşmeyi sürdürdüler. Bu manevralar Kazakların sıkıntısını sona erdirmedi. Aslında Ruslarla ilişkiler çabucak soğumuştu. Ebü'l-Hayr iç savaşta öldü. Onun oğlu ve ardılı Nur Ali (1748-86), Rusya ve Cungarlar arasında emin bir istikamet izlemeye çalıştı. Mançular Batı Oyrat iktidarını 1757'de yıkınca, Kazaklar 1711'de Moğolistan'a dönmüş olan Oyratlardan bir dizi intikam aldılar. Fakat şimdi de iki imparatorluk gücü arasında manevra yapmak zorunda idiler: Rusya ve Ch'ing Çin'i. Kazakların Rusya ile ilişki-

---

[1593] *History of the Kalmyk Khans,* Halkovic'de, *Mongols,* s.41-42.

[1594] Halkovic, *Mongols,* s.44-45; Basin, *Rossija i kazax. xanstva,* s.121; Barfield, *Perilous Frontier,* s.277-78, 280-81, 286-87, 291; Sultanov, *Kočevye plemena,* s.64-68, 120-21; Olcott, *Kazakhs,* s.25.

[1595] Bkz. Sulejmenov, Moiseev, *Iz istorii,* s.12-32; Olcott, *Kazakhs,* s.31-33, ve Basin'deki tahlil, *Rossija i kazax. xanstva.*

lerindeki bir dizi hoşnutsuzlukları Pugačëv isyanına (1773-75) katılmalarında gözlenebilir.

Kazaklarda zirve kişilik haline gelen Orta Cüz'ün başkanı Ablay Han (öl.1781), hem Rus, hem de Ch'ing otoritelerince tanınmayı başardı. O, makamı için Ruslara tabasbusta bulunmayan çok az Kazak önderinden biriydi ve Kazak bağımsızlığının simgesi olarak görülür. Onun otoriter yönetimi, kendi birliği içinde de kendisine düşmanlar kazandırmıştır.[1596] Böyle güçlü bir kişilikten sonra tepki meydana geldi. Onun ardılları aynı derecede merkezi otoriteyi koruyamadılar. Rusların daha fazla denetim kurma hareketleri ise acımasızdı. Artan Rus denetimine karşı, Sırım Batır'ın (1792-97) yönettiği isyan gibi feveranlar vardı. Yine de, sözde bağımsızlığın son kalıntıları olan Kazak hanlıkları tek tek ortadan kalktı: Orta Cüz 1822, Küçük Cüz 1824 ve Ulu Cüz 1848'de.[1597]

Kazakistan şehirlerine İslam, bu dini Orta Asya'ya getiren erken Müslüman Arap dalgaları ile birlikte girmiştir. Bundan sonra göçebeler arasında yayılması yavaş oldu. Cengizli imparatorluk döneminin sonlarına doğru (14. yy) yönetici seçkinler arasında yayılmıştı. Bu kuşkusuz 15. yy ve müteakip asırlardaki Kazak hanlarının isimlerine yansımıştır. Tarikatların göçerler arasındaki tebliği 15-16. yy'larda da sürdü. 18. yy sonlarında bu görevi Tatar tüccar ve öğretmenler aldı; ardından Özbek hanlıklarının tüccarları 19. yy sonlarında bu çabaya katıldılar. İslam'ın kökleşmesinin ancak Ruslar Kazak topraklarında himaye kurduktan sonra olması hayli ilginçtir. Bunu bir ara, Tatarlar üzerinden çalışan Rus otoriteler de teşvik etmişlerdir. Hem öğretmen-vaiz, hem de tüccar olarak Tatarlar, Rus casusları olarak görülüyor ve sıklıkla düşmanca karşılanıyorlardı. Başka yerlerde olduğu gibi, Kazak İslam'ı da halk seviyesinde eski şaman inancından pek çok izler içermektedir.[1598]

[1596] Bkz. Olcott, *Kazakhs*, s.39-43 ve Sulejmenov ile Moiseev'in onun hayatı hakkındaki çalışması, *Iz istorii*. Valixanov onun soyu hakkında kısa bir bilgi verir, "Ablay", *Sob. sočinenij*, IV, s.111-16.

[1597] Genel bir değerlendirme için bkz. Olcott, *Kazakhs*, s.31-53. Özgün bir yönelimi olan daha ayrıntılı bir çalışma Šoinbaev'e aittir, *Dobrovol'noe vxoždenie*.

[1598] Benningsen, Wimbush, *Muslims*, s.69-70; Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam*, s.57-60; Petrov, *K istorii*.

Kırgızlar

Çok tartışılan Kırgız etnik oluşumu meselesini 12. Bölüm'de ele alacağız. Yine de bu noktada bu karmaşık soruna biraz göndermede bulunmazsak, bu bölgenin tarihini tam olarak kavrayamayız. Cengizli dönemindeki Kırgızistan'ın Türk nüfusu, bu bölgeye gelen ve eski İranî (Saka) göçerleri ve biraz daha az oranda Soğdlu şehir nüfusunu özümseyen Türkçe konuşan boylar topluluğundan (Batı Göktürk, Karluk, Yağma, vd.) evrilmiştir. İç Asya, yani Yenisey Kırgız birliğine ait olan (ama Yenisey Kırgız kökenli olması şart değil) boylar bu ve komşu bölgelere (Altaylar ve İrtiş), 10. yy başlarında Moğolistan'da Kitañ iktidarının ilerlemesiyle girmiş olabilirler. Bunların Kimek-Kıpçak komşularıyla ilişkilerinin doğasını sadece tahmin edebiliriz.

Kuşkusuz bunlar, Kimek birliğinin batıya doğru itilişine katkı yapan güçlerden biri idi. Buna karşılık bazı Kırgız boyları da Kimeklerce özümsenmiş olabilir. Her halükarda, Kırgız devletleşmesi çağında siyasi bir isim olarak diğer halklara yayılmaya başlamış olan Kırgız budun adı korunmuş ve belki daha başka topluluklara da yayılmıştır. Bu karmaşık karışıma Kıpçak unsurları da eklenmiştir.[1599]

Bu boylar Cengiz çağında Moğol yönetimine alınarak, Moğulistan'daki merkezi Çağatay hükümetine inatla direndiği görülen pek çok boy unsurundan biri olmuştur. Mirza Haydar, Çağataylı Mansûr Han (1503-45) yönetiminde Doğu Türkistan'a getirilen Kırgızlara işaret ederek, Kırgızların genel olarak "*Moğulistan'daki bütün isyanların başlatıcıları olduğunu*" söyler. Bunların asilikleri İslam'a muhalefet biçimini almıştı. Aynı kaynak onlar "*hala kafirdirler ve Moğullara düşmanlıkları bu yüzdendir*" demektedir.[1600] *Tezkire-i Hoca Muhammed Şerîf*'e (16. yy ikinci yarısı) göre, Kırgızlar İslami zekatı ve diğer vergileri ancak zorlama ile ödüyorlardı.[1601] Osmanlı yazarı Seyfî (yaz.1582), "*bunlar ne kafir, ne de Müslüman'dır*" diye yazmaktadır.[1602] Mahmud b.Velî (17. yy) *Baḥr al-Asrâr* adlı eserinde onlar "(çeşitli) *putlara taparlar. Ger-*

[1599] Bkz. Karypkulov vd. (yay.), *Ist. kirgiz. SSR*, I, s.408-30; Abramzon, *Kirgizy*, s. 10-70; Petrov, *K istorii*.

[1600] *Tarikh-i Rashidi*/Ross, s. 125, 148.

[1601] *MIKX*, s.235.

[1602] Bartol'd'da alıntılanmıştır, *Očerk ist. Semireč'ja*, s.97.

çek Müslüman değildirler" demektedir.[1603] Bu yüzden, başka yerlerde olduğu gibi, büyük ölçüde mutasavvıf ve tüccarların işi olan Kırgızların İslamlaşmasının uzun ve düzensiz bir süreç olduğu sonucuna varılabilir. Belki de 18 yy'a kadar tamamlanmıştı. Kırgız halk İslamı hala az sayılamayacak kadar şamanlık izleri taşır.[1604]

Ancak İslam, belki de şehir temelli tüccarlarla daha fazla temaslarından dolayı, 16. yy başlarına kadar yönetici seçkinlerin arasına girmişti. *Târih-i Reşîdî*, Şeybânî topraklarını yağmalayarak temeyyüz eden onların 16. yy başlarındaki önderi Muhammed'den bahseder. Onun Kırgızları başlangıçta Çağataylı Sa'id Han'ı destekleyen güçlerin arasındaydı. Ancak o, 1517'ye gelindiğinde Muhammed'le bozuşmuş, esir alarak tahkir etmiştir.[1605] Bunun ardından, Kırgız unsurları 16. yy'da Kazak yönetimi ile (özellikle Hak Nazar ile) işbirliği yapmış veya onun yönetimine girmiştir.[1606]

İzleyen dönemde Kırgız adını taşıyan toplulukların faaliyetleri tam olarak açık değildir. Değişik Kırgız topluluklarının kendilerini gittikçe, Sibirya'ya doğru genişleyen Rus imparatorluğu ile batıya doğru hareket eden Oyrat (Cungar) devletinin yayılma tasarıları arasında bulmaları bu noktada, 17. yy ortalarındadır. Çağatay idaresi kalıntılarının 17. yy sonlarında Doğu Oyratlarının elinde can vermesi ile bazı Kırgız boyları yerlerinden oldular veya Doğu Türkistan'a yerleşti(rildi)ler. 1703 tarihli bir Rus raporu, Yenisey Kırgızlarının 'Kalmuklarca' sürülerek ata yurtlarının ellerinden çıktığını belirtmektedir (ilerde geleceğimiz bir konu olan şimdiki 'Hakas' Kırgızlarını göz önüne almazsak).[1607] Ancak Oyratlar değişik Kırgız topluluklarının göçüne sebep olurken, genellikle *Burut* adlanan çoğunluğun 18. yy başlarında Tanrı dağlarının orta ve güney bölgesinde olduğu ve orada kaldığı görülmektedir. Ciddi sayıda topluluklar da Fergana'da idi. Oyrat hakimiyeti, devletleri 1758-59'da Mançularca ezilince sona erdi. Cungar devletinin yıkı-

---

[1603] Mahmûd b. Walî/Axmedov, s.41.

[1604] Bkz. Abramzon, *Kirgizy*, s.267 vd.; Bajalieva, *Doislamskie verovanija.*

[1605] *Tarikh-i Rashidi*/Ross, s.349-51.

[1606] Bkz. *MIKX*, (*Bahr al-Asrâr*) s.329-34, 349-51, 353, 358, (*Taᶜrîx-i Šâh Mahmûd bin Mîrzâ Fazil Čoras*) 379, (*Taᶜrîx-i Kašğar*) 412-13.

[1607] Bkz. Bartol'd, *Kirgizy*, s.524, 526.

lışı ile yerinden olmuş kimi Kırgızlar (ve Kazaklar) Yedisu'ya döndüler. Burada ve başka yerlerde bunlar sözde Ch'ing hakimiyeti altındaydılar. 19. yy başlarında Kokan/Kokand hanlığı otoritesini Fergana vadisi Kırgızları üzerine yaymaya başladı. Yüzyılın ortalarına kadar Ruslar Kırgız topraklarını ele geçirmeye başlamışlar ve son bağımsız bölgeleri 1876'da, Kokan'ın fethinden sonra ilhak etmişlerdir.[1608]

Son Avrasya Türk devletlerinin yıkılışını araştırdıktan sonra, yerli bir etnik topluluk olmayan Türklerin en uzun süreli siyasi yapılarından bazılarını kurdukları Yakın ve Ortadoğu'ya ve bölgeyi dönüştüren sürece gelmeliyiz.

[1608] Bartol'd, *Očerk ist. Semireč'ja*, s.90, 92, 101; *Kirgizy*, s.509-43 ve Karypkulov vd.'deki ayrıntılı bilgi, *Ist. kirgiz. SSR*, I, s.408-98, 555-85, II, s.53-86.

11. BÖLÜM
YAKIN VE ORTA DOĞU'NUN TÜRK HALKLARI

Selçuklu devletlerinin yıkılışı, Yakın Doğu'da bir Selçuklulardan türeme atabek devletçikleri çağının öncüsü oldu. Bunlar Moğollarca veya Eyyûbî devletinin (1171-1250) çöküntüsünden çıkan Memluk devleti tarafından yutulmuştur. Eyyûbîler Kürt kökenli, fakat büyük ölçüde Türkleşmiş bir hanedan idi (İslami Yakın Doğu'nun askeri yapısının çoğu gibi).

Moğol hakimiyeti çağı dört çeşit Türk devletinin doğuşuna yol açtı. Bunlardan üçü esasında aynı idari geleneklere ve kabile kaynaklarına dayanmakta olup, yapısal ve etnik olarak yakından ilgiliydiler. Bu kabileler, Yakın ve Orta Doğu'ya Selçuklu çağında başlayıp Moğol döneminde sona eren müteakip göç dalgalarında bölünmüş ve parçalanmış olan, ezici çoğunlukla Oğuz boylarıydı. Yerleşik topluma bozkırdaki akrabalarına nazaran hayli yakın yaşadıklarından, otlakların göreceli azlığı ve aynı topraklar için rençberlerin rekabeti göz önüne alındığında, bunların göçebeliğinin doğası değişmiştir. Zamanla çoğunluğu yarı-göçer haline gelmiş veya yerleşikleşmiştir. Bu tür eski göçerler başlangıçta bir istikrarsızlık kaynağı idiler.

Göç yolları Suriye, İran, Anadolu (özellikle orta ve batı bölgeler) ve başka yerlerdeki yer isimlerinden[1609] izlenebilecek olan parçalanmış boylar, kendilerini yeniden kurdular. Bir kabile çekirdeği-

[1609] Eremeev, *Ètnogenez*, s.86-89. Bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s.211-15 ve takip eden ayrıntılı tahlil; bir listeleme için s.423-61 ve ilave bilgi için 618 vd.

nin etrafında, reisin veya *bey*in hizmetine girmiş değişik unsurlar yığılmıştır. Bu yeni birimlerden bazıları eski boy isimlerini korumuş (ör. Avşar/Afşar) ve boy olarak işlemeye devam etmişlerdir. Diğerleri önderlerinin (ör. Osmanlı) veya ilgili oldukları yerin (ör. Şamlu < Şam, Rûmlu < Rûm 'Anadolu') ismi ile anılmışlardır. Bunlar, içlerinden biri olan Osmanlıların Güneydoğu Avrupa, Kuzey Afrika ve Yakın Doğu'ya uzanan bir imparatorluk kurduğu, dinç, dinamik topluluklardı. Diğerleri yeni boy birliklerine katılmışlardır. Bunlardan ikisi, Karakoyunlu ve Akkoyunlular, davar ismi taşırlar (Açık anlamı hariç, bu tabirlerin neyi ifade ettiği belli değildir, aşağı bkz.). Diğer bazı boy üyeleri de dini-siyasi önderlerce -Safevîler- örgütlenmiş ve dini-siyasi eğilimleri yansıtan özgün bir başlığa göre adlanmışlardır (yani Kızılbaş). Dördüncü çeşit Türk devleti farklı bir yapısal olgu idi. Boy unsuru yoktu. Bunun yerine, Türk olmayan/Türkleşmemiş bir bölgeye aşılanmış, kölemen birliklere dayalı bir askeri diktatörlük vardı.

Birinci tür, Anadolu Selçuklularının bölgesindeki, çoğunlukla Oğuz/Türkmen[1610] boy kökenli bir dizi devletçik (beylikler) ile örneklendirilir. İkincisi İran'daki Türk-Moğol ve Türkmen konfederasyonlarında görülebilir. Üçüncüsü bu ikisinden türemiş, fakat karizmatik dini önderliğe (diğer özellikler de olmakla birlikte) daha fazla vurgu yapmıştır. Dördüncüsü artık iyice eklemlenmiş Memluk devletinde ifadesini bulur. Bunların münferit tarihleri burada ayrıntılarla değinilemeyecek kadar karmaşıktır. Sonuç olarak kendimizi, son tahlilde Türk halklarının yaratılışında teğet veya en iyi ihtimalle derkenar bir yeri olan Memluk devletinin doğasıyla ilgili bazı genel yorumlarla sınırlayacağız ve Türkiye halkının ve İran'ın Türk nüfusunun biçimlenmesinde önemli bir rol oynayan birimlerden biraz daha fazla ayrıntıyla bahsedeceğiz.

[1610] Önceden de belirttiğimiz gibi, bu ulus adı aslında Müslüman yazarlarca Karluk ve Oğuz topluluklarına işaretle ilk kez 11. yy'da kaydedilen bir siyasi tabir idi. Bu kaynaklardan bazıları kelimeye İslami bir çağrışım yüklemişlerdir (Mervazî öyledir, yay. Minorsky, s.18/29; aynı zamanda bkz. Köprülü'nün yorumları, *İlk Mutasavvıflar*, s.114), fakat bu kesinlikle belli değildir. Kelime *Türk* ile bir güçlendirme, artırma eki olan *men*'den türemiştir; yani 'saf Türk, çok Türk, büyük Türk' vb. Kafesoğlu (1958, s.121-133) bunu *Kök Türk* siyasi tabiriyle karşılaştırır ve onun Karlukça karşılığı olarak görür.

MEMLUKLAR[1611]

Önceden de belirttiğimiz gibi, Yakın Doğu'nun İslami ve daha az ölçüde de İslami olmayan hükümdarlarınca (ör. Gürcistanlı Davit' Ağmašenebeli) kölemen askerlerin (*ġulâm, memlûk*) kullanılması 9. yy Abbasî halifelerine kadar gider. Gazneli devleti Samanî memluklarınca kurulmuş ve temel askeri gücü, teşkilatı ve iç dinamikleriyle pek çok bakımdan Suriye-Mısır Memluklarının öncülü olan kölemenlerden oluşmaya devam etti.[1612] Delhi Sultanlığı'nın kökleri 'Kölemen Krallar'da, Gurluların Türk gulamlarındadır. Memlukların az biraz yaşlı çağdaşları olan bu 'kölemen krallar', çoğu Hindistan'a Mısır köle pazarı üzerinden gelen Orta Asya Türklerinden, bilhassa Ölberli Kıpçaklarından oluşuyordu.[1613] Selçuklu devleti en parlak günlerinde daimi bir gulam ordusuna sahipti.[1614] Dolayısıyla, onun mirasçısı devletlerden Mısır-Suriye Eyyûbîlerinin, özellikle son yıllarında (ör. Sâlih Eyyûb yönetiminde, 1240-49), Avrasya bozkırından getirilmiş çok sayıda Türk kölemeni celbe başlaması hiç de şaşırtıcı değildir. Bunlar Nil üzerindeki *Bahriyye* kalesinde (*Bahr en-Nîl*) konuşlanmıştı ve sonraki isimleri olan *Bahrî* Sultanlar buradan gelir.

Sâlih Eyyûb'un ölümünü izleyen iktidar mücadelesi (1249-60) bir Haçlı seferi ve Moğolların yenilgisiyle sonuçlanan bir Moğol istilası ile (1260) iyice karmaşıklaşmıştır. Memlukların itibarı büyük ölçüde artmış, fakat bundan sonra senelik bir mesele haline gelen hükümetin yapısı, hükümdarlık ve ardıllıktaki belirsizlik öne çıkmıştır. Başlangıçta çeşitli göstermelik kişiliklerle Eyyûbî idaresi kurgusu korunmaya çalışıldı. Bir süre sonra bu gitmedi ve Memluklar işi kendi ellerine aldılar. Memluk devleti esasında Doğu Akdeniz'deki (Mısır ve Büyük Suriye) Arapça konuşan tebaalarından kendi ulusal-dilsel farklılıklarını bilinçli bir şekilde koruyan, etnik olarak yabancı (sürekli tazelenen) bir kölemenler askeri

---

[1611] İyi bir kaynakçayla genel bir değerlendirmeyi Humphreys sağlar, "Mamlûk Dynasty" *DMA*, 8, s.70-78. Holt'un cildi, *Crusades*, s.82-166, 178-202, çağdaş çalışmaların iyi bir özetini içerir. Erken Memlukların daha ayrıntılı bir çalışmasını Irwin sunar, *Middle East*. Ayalon'un toplu eserleri (*Studies, Mamlûk Military*) ve kitabı (*Gunpowder*) münhasır sorunları inceler.

[1612] Bosworth, *Ghaznavids*, s.98-106.

[1613] Golden, 1986, s.26-28; Habibullah, *Foundation*, ve Ahmad'ın *Political History* çalışmalarına bkz.

[1614] Turan, *Selçuklular*, s.255; Cahen, *Pre-Ottoman*, s.230-234.

diktatörlüğü idi. Yönetimlerini 1261'de kendilerine sığınan kukla Abbasi hilafet ailesi üzerinden meşrulaştırdılar. Halifeler, son kukla 'halifenin' hayatının İstanbul'da, bilmediğimiz şartlarda sona erdiği Osmanlı fethine kadar orada kaldılar. Bu yüzden Memluklar özellikle Moğol tehdidine karşı İslam dünyasının hamisi idiler. İç tarihleri ise çeşitli hiziplerin üst iktidar için sürekli mücadelesi ile belirginleşir. Bunun ürettiği döngüsel kargaşaya rağmen, Memluklar dış dünyaya oldukça etkili bir askeri güçle görünmüşlerdir.

Moğolların yenilmesini takiben, Baybars el-Bundukdârî'nin (1260-77) yönettiği Bahriyye hizbi, Hülegü ordularını yenen Kutuz'u katlederek en güçlü güç olarak yükseldi. Baybars, kendi rejiminin askeri temeli olan memlukların Kıpçak bozkırından gelişini daim kılmak için, Altın Orda'nın yeni Müslüman olmuş hükümdarı Berke ile ilişkileri de etkin şekilde geliştirdi.[1615] Bu ilişkiler jeopolitik değerlendirmeler üzerine kuruluydu: Hem Saray, hem de Kahire'nin ortak düşmanı, İlhanlı İranı idi. Fakat diğer sebepler de vardı. İslam, Berke'nin çok ciddiye aldığı önemli bir bağlantı idi. İki devlet de Kıpçak askeriyesine dayanıyordu. Baybars kendisi, muhtemelen Burçoğlu boyundan bir Kıpçak idi.[1616] İlhanlı yönetiminden hoşnut olmayan Türkmen, Kürt ve hatta Moğol topluluklar (Oyratlar) Memluk denetimindeki Mısır ve Suriye'de sığınma imkanı buluyorlardı.

'Asil Saltanat'ın (es-Salṭanat eş-Şerîfe) Türk karakteri, bu devletin resmi ismi, İslam ve Bizans yazarlarının ona verdiği *Dewlet el-Etrâk* (Türklerin Devleti) ve Τουρκία tabiri ile vurgulanmıştır. Memluk himayesinde üretilen Türk dili el kitapları ve sözlüklerin de tanıklık ettiği üzere, Kıpçak Türkçesi askeri-siyasi yönetici seçkinlerin dili olarak kalmıştır.[1617] Kalabalık sayıda Çerkez (Arap. çoğ. *Carâkisa*) celbedildiğinde bile Kıpçak Türkçesi askeri seçkinlerin birincil dili olmayı sürdürmüştür. Genellikle bir Palaeo-Kafkas Çerkez/Adige/Kabardin dili konuşanları gösteren, fakat Türkçe konuşanlarca sık sık genel olarak tüm Kuzey Kafkaslılar için

---

[1615] Krş. *Tarih-i Baybars*'da Baybars'ın Berke ile haberleşmesi ve diplomatik etkinliği, Tizengauzen, *Sbornik*, I, s.77-78/98-100.

[1616] Zakirov, *Diplomatičeskie*, s.33-39, s.43 vd.; Tizengauzen, *Sbornik*, I, s.476/503 ve n.1.

[1617] Karamanlıoğlu, 1962.

(bazen Gürcüler için bile) kullanılan bu etnik tabirin anlamı belli değildir. *K'art'lis C'xovreba*'daki Leonti Mroveli'nin eserinin bir yazmasına düşülen derkenarın gösterdiği gibi, geç Gürcü yazarları *qivč'aki* ile *č'erk'ezi*'yi özdeşleştiriyorlardı.[1618]

Arapça haberler ise 'Çerkez' Memlukları çizgisinin, yani *Burciyye*'nin kurucusu Barkuk'u (1382-89, 1390-99) Çerkez kökenli olarak tanımlar. Onun babası Anas, Mısır'a geldiğinde bir Hıristiyan'dı ve ne Türkçe, ne de Arapça bilip, oğluna sadece Çerkezce konuşuyordu.[1619] Burciyye'ye kayış belki de vebanın mahvedici etkisiyle (1347-49) alakalıdır. Altın Orda'nın gittikçe İslamlaşması da köleleştirilecek gayrimüslim Türk sayısını sınırlamış olabilir.

Timur'un istilalarıyla harap olan Memluk ülkesi (Suriye) kendine geldi ve Türkmen Akkoyunlu ve Osmanlı devletlerinin 15. yy'ın ikinci yarısındaki yükselişine kadar İslam dünyasının en güçlü devletlerinden biri haline geldi. (Hem kendilerinin sebep olduğu, hem de Portekizlilerin onların ticari nüfuz bölgelerine girmelerinden kaynaklanan) iktisadi çöküşe maruz kalarak ve 'barut çağına' uyarlanmakta isteksiz veya beceriksiz olarak, askeri olarak üstün Osmanlı gücü karşısında 1516-17'de çöktüler.

ANADOLU BEYLİKLERİ[1620]

Selçuklu ve Cengizli çağlarında, boy unsurlarının devletin serhatlarına doğru göçme şeklinde bir eğilimi vardı. Bu kısmen, göçerlerin merkezi hükümetin güçlü elinden mümkün olduğunca uzaklaşma şeklindeki doğal isteklerinden kaynaklanıyordu. Burası aynı zamanda, yeterli otlak yokluğundan dolayı yerleşikleşme yolunda olan göçerlere akın, ticaret ve paralı askerlik için en iyi fırsatları sunan bölge idi. Cengizli dönemlerinde yeni göçer ve yarı-göçer boy unsurları, Orta Asya ve Azerbaycan'dan yeni gelenlerce sınırlara itildiler, veya tersine, yeni gelenler oraya sürüldüler. Bunlar sadece Oğuzları değil, Moğol İmparatorluğu'nun Türk

---

[1618] *K'art'lis C'xovreba*, yay. Qauxč'išvili, I, s. 17 n.3.

[1619] Tekindağ, *Berkuk Devrinde*, s.40-41.

[1620] Beyliklerin tarihlerinin özetleri şunlarda bulunabilir: Cahen, *Pre-Ottoman*, s.303-314; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s.43-91, ve onun daha ayrıntılı *Anadolu Beylikleri*; Turan, *Doğu Anadolu*; Sevim, Yücel, *Türkiye Tarihi*, s.203 vd.

halklarını da (Uygur, Kıpçak[1621]) içeriyordu. Kürtler gibi yerli halkların yer değiştirmesi de söz konusuydu. Palaiologlar Konstantinopolis'i yeniden kazandıktan (1261) ve daha çok Akdeniz eğilimli hale geldikten sonra Bizans'ın doğu sınırlarının gittikçe zayıflaması, uçtaki artan Türk gücüne katkı yapan bir diğer sebepti. Bazıları sapkın temayülde olan karizmatik askeri ve dini önderlerin toplandığı yer de burası idi. Orta Asya'dan iyi aşina olunan Türk ve Müslüman kahramanlık geleneklerine (*alp*ler ve *gazi*ler) kutsal savaşı teşvikte kentsel Müslüman iktisat-fütüvvet kurumları katılıyordu. Anadolu Selçuklularının Memluk yardımıyla Cengizli hakimiyetini atmak için 1277'deki sonuç getirmeyen çabası daha fazla Türkmen unsuru batı sınırlarına itti ve *cihad*ı diriltti. Bölge doğrudan Cengizli idaresine girmesine rağmen, Temürtaş (1318-27) gibi İlhanlı valilerinin kendileri bizzat gazanın içine çekilmişlerdir.[1622]

Beylikler buradaki merkezi Selçuklu-İlhanlı otoritesinin çöküşünden hayli önce şekillenmeye başlamıştır. Bunlar pek çok sınıfa ayrılabilir. Bazıları Anadolu'nun Türklerce fethinin erken yıllarında belirmiştir. Alparslan'ın yanında olan Ebü'l-Kasım Saltuk'tan gelen Doğu Anadolu'daki (Erzurum, Bayburt) Saltuklu beyliği 1071 Malazgirt zaferinden sonra ortaya çıkmıştır. Güney Kafkasya işlerinde önemli rol oynamış, fakat bağımsızlığını 1202'de kaybederek Selçuklu mülküne soğurulmuştur.[1623] 1080 civarında Orta Anadolu'da Sivas, Ankara ve Kayseri merkezli olarak beliren Danişment hanedanı Haçlılarla mücadelede öne çıkmıştır. Zamanla bölünmüşler ve toprakları 1178'de merkezi Anadolu Selçuklu otoritesi altına girmiştir.[1624] Alparslan'ın bir diğer komutanından

---

[1621] Krş. Bartın şivesindeki Kıpçakça unsurlar, Korkmaz, 1965, s.227-69 veya Kütahya bölgesindeki Kıpçak izleri, Gülensoy, *Kütahya*, s.125-29. Anadolu ağızları üzerine en yeni araştırma Guzev'indir, 1990, s.35-62. Cengiz öncesi dönemde Yakın ve Orta Doğu'nun Müslüman topraklarına giren Oğuz boylarının sayısı tartışmalıdır. Krş. Cahen'in yorumları, *Pre-Ottoman*, s.314-17. Kimi Türk bilginlerin fazlaca hissi yaklaşımını karşılamak için bazı Avrupalı uzmanların yaptıkları oldukça eleştirel değerlendirmeler, zan altında bırakmayacak delillerin sadece Avşar, Döğer, Kınık, Salur ve Yıva'nın varlığından bahsettiği sonucuna varmaktadır (bkz. Woods, *Aqqoyunlu*, s.39).

[1622] Köprülü, *Osmanlı*, s.91-95, 131 vd., 146 vd.; İnalcık, 1981-82, s.72-74.

[1623] Bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s.3-52.

[1624] Sevim, Yücel, *Türkiye Tarihi*, s.208-211; Gordlevskij, *Gosudarstvo*, s.54-55. Danişmend destanı hk. bkz. Garbuzova, *Skazanie*. Danişmendliler Harezm böl-

gelen Erzincan, Kemah ve Divriği'nin Mengücükleri onların çağdaşı idi. Bunlar da bölünmüş ve Erzincan kolunun bağımsızlığı 1228'de sona ermiştir. Yaklaşık 50 yıl sonra da İlhanlı Abaka'nın Divriği kolunun tarihini kapattığı görülür.[1625] Alparslan'ın Malazgirt'teki bir diğer yoldaşı, muhtemelen aslen Döğer Oğuzlarından olan, Güneydoğu Anadolu–Diyarbakır bölgesinde güçlü bir Türk boy karakterindeki bir devletçiği (Artuklular) ortaya çıkartan kimse, Eksük oğlu Artuk idi. Bu, sonraları daha küçük devletçiklere bölünmüştür (Hasankeyf [Hisn Keyfâ], Amid, Mardin, Meyyâfârikîn [Mayyâfâriqîn] ve Harput). Hisn Keyfâ beyliği 1231-32 civarında Moğollara mağlup oldu; Harput beyliği ise birkaç yıl sonra (1234) Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat tarafından alındı. 1409'da Karakoyunlulara düşen Mardin kolu, akrabalarından hayli uzun yaşadı.[1626]

Van gölü yakınındaki Ahlat (Erm. Xlat') merkezli Ahlatşah sülalesi de aynı kuşaktandı. Alparslan'ın bir gulamı olan Sökmen tarafından kurulmuştur. Ahlatşahlar ciddi bir Ermeni ve Kürt nüfusa hükmetmişler (bu yüzden bazen Armanşah veya Şah-i Arman adlanmışlardır) ve 12. yy sonlarında genişleyen Gürcü krallığına karşı Müslümanların savaşlarında önemli rol oynamışlardır. Sökmenli sülalesi 1185'te son bulduğunda gulamları, bölge Eyyûbî (1207-30) ve sonra Selçuklularca alınıncaya kadar idareyi sürdürmüşlerdir.[1627]

1071'deki Selçuklu zaferinin hemen ardından ortaya çıkan bu beyliklere ilaveten, Selçuklu devrinin sonlarına doğru teşekkül eden devletçikler de vardı. Kuruluşları 12. yy sonu veya 13. yy başına giden Kuzeybatı Anadolu'daki (merkez Kastamonu) Çobanlı sülalesi (Çobanoğulları) bunların özgün örneğidir. 1224-25 civarındaki Selçukluların ünlü Kırım seferini de yöneten kurucu Hüsameddin Çoban Bey, Kayı boyundan geliyor olabilir. Beyliğin kısa tarihi karanlıktadır. Çobanlıların, Selçukluların rızasıyla

---

gesinden gelmiş olabilirler (Togan, *UTTG*, s.197). Wittek (*Rise*, s.20) ise onların daha eski, Selçuklu öncesi gazi konumu iddialarını vurgular, fakat onları Müslüman olmuş Ermeniler olarak sunan bir geleneği de kaydeder.

[1625] Turan, *Doğu Anadolu*, s.55-79, ve sanat üzerinde çok malzemesi bulunan Sakaoğlu'nun çalışması, *Mengücek Oğulları*.

[1626] Sevim, Yücel, *Türkiye Tarihi*, s.213-15; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, s. 243-50 ve Turan'ın daha ayrıntılı muamelesi, *Doğu Anadolu*, s.133-240.

[1627] Bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s.83-129; Sevim, Yücel, *Türkiye Tarihi*, s.215-17.

1292 civarına kadar tuttukları beylik, biraz kafa karıştıran şartlarda Candarlı ailesine verilmiş, bunlar da nihayetinde Çobanlı Mahmud Bey'e (öl.1309) karşı bir savaş ile onu güvenceye almışlardır. Bu sülalenin kurucusu olan Şemseddin Candar (1291-?) Alayontlu Oğuzlarındandı. 1380'lerde Candarlılar artık Osmanlı yörüngesinde idiler.[1628]

Osman'ın kurduğundan başka, sonraki beyliklerin en erken ve önemlilerinden biri, 1260 civarında kaynaklarımızın nazarına giren Karaman beyliğidir. Kökleri, Moğollarca Azerbaycan'dan batıya, Ermenek bölgesine sürülen, yerinden olmuş Oğuz boy unsurlarında (ya Salur, ya da daha muhtemelen Afşar) aranmalıdır. Azerbaycan'da olduğu gibi, Maveraünnehr'de de 12. yy'da hala Karaman unsurları bulunuyordu.

Beylik kaynağını, bir Babaî dervişi, yani Moğol istilasının arifesinde Selçuklulara karşı bir Türkmen isyanını yöneten Baba İshak'ın taraftarı olması muhtemel Nûre Sofi/Sûfî'den alır. Babailer, kendilerinden türeyen sonraki Bektaşiler gibi güçlü bir Şii renge sahiptiler. Onikici Şiiliğin imamlarını kutsamanın yanında, Bir çeşit Allah, Muhammed ve Ali teslisi oluşturmuşlardı.[1629] Orta Asya'nın Moğollarca istilası çok sayıda sofi şeyhini batıya, Rûm'a getirmiş ve bu yüzden çeşitli tasavvuf tarikatları Türkmen beyliklerinin dini yönelimlerinin oluşumunda ve biçimlenmesinde rol almışlardır.[1630] Bir 14. yy eseri olan Baba İshak Horasanî'nin *Menâkibnâme*'sine göre, Nûre Sofi, Osmanlı hanedanının erken tarihinde çok önemli yeri olan Şeyh Ede Bali gibi, Hacı Bektaş'ın maiyetinde idi.[1631] Kendisiyle beyliğin siyasi ve askeri talihinin açıldığı onun oğlu Karaman (öl.1261?) her ikisi de bir eski göçebe için makul meslekler olan bir oduncu-çerçi veya eşkıya olarak anlatı-

---

[1628] Bkz. Yücel, XIII-XV *Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu*, s.33-51 (Çobanlılar hk.), s.53 vd. (Candaroğulları hk.); Cahen, *Pre-Ottoman*, s.310-12.

[1629] Momen, *Introduction*, s.103. Baba İshak'ın Muhammed değil, kendisinin *"Tanrı'nın gerçek havarisi"* olduğunu iddia ettiği bildirilmektedir, bkz. Moosa, *Extremist Shiites*, s.16-17, 20.

[1630] Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s.47-48 ve *Osmanlı*, s.161-72'deki tartışmaya bkz.

[1631] Mélikoff, 1982, s.148. Elvan Çelebi, *Menâkıbᶜul-kudsiyye*, yay. Erünsal, Ocak, s.169. Yayınlayanlar (s.LX-LXIII) değişik kaynaklardan Nûre Sofi hakkındaki veriyi özetlemektedirler. Gordlevskij, *Gosudarstvo*, s.127, Nûre Sofi'nin Baba İlyas'la bağlantısını kaydeder.

lır.[1632] Burada Moğol yönetimine son vermek isteyen, Memluklarla müttefik Anadolu Türkmenlerinin 1277'deki başarısız isyanı esnasında, Karamanoğlu Mehmed Bey (öl.1278) Anadolu Selçuklularının başkenti Konya'yı (Ikonion) zaptetmiş ve tahta bir kukla Selçuklu olan Cimri'yi geçirmiştir. Evrilen boy veya Türklük şuurunun ilginç bir örneği olarak, İbni Bîbî'ye göre, Türkçe resmi dil ilan edilmiştir.[1633] Moğol karşı saldırısı Mehmet Bey'i binlerce maktul arasında bırakmış ve kuvvetlerini çekilmeye zorlamıştır. Yine de Karamanlılar Moğol idaresine karşı bir direniş kaynağı olmayı sürdürmüşlerdir. Son Selçuklunun 1308'de ölümüyle, Karamanlılar tekrar Konya'nın sahibi olmuşlardır. Artık kendilerini Anadolu Selçuklularının varisi görüyorlardı.[1634] Bu yüzden, Anadolu beyliklerine hakimiyetlerini kabul ettirmede Osmanlıların karşı karşıya kaldıkları en sert rakip oldukları görüldü. 1396'da Yıldırım Bayezıd tarafından ezilmelerine rağmen, Fatih Sultan Mehmed tarafından 1475'de temelli ilhak edilinceye kadar, Timur tarafından canlandırılmışlardır.[1635]

Hiçbiri 14. yy yarısını geçmeyen, kökenleri 13. yy ortalarında /sonlarında izlenebilecek olan pek çok kısa ömürlü beylik de Karamanlılarla çağdaştı. Bunlar: Kurucusu Selçuklu Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1264-83) bir sınır komutanı olan Pisidia'lı Eşref Oğulları, bir Selçuklu veziri olan Sahip Ata Fahreddin Ali'den (öl. 1288) gelen Afyonkarahisarlı Sahip Ata Oğulları, Selçuklu memuru Muinuddin Süleyman Pervane'den (1260'lar) kaynağını alan Sinop bölgesindeki Pervane Oğulları'dır.[1636]

[1632] İnalcık, 1981-82, s.75. İbn Sa'îd (13. yy'ın son çeyreği) akın, halıcılık ve çerçilikle geçinen sınır bölgesinde büyük miktardaki Türkmen'den bahseder (Sümer, *Oğuzlar*, s.161-62). Sümer (s.157) Ağaçerileri, ormanlık-dağlık bölgelerde yerleşmiş, çerçilikle uğraşmaya başlamış, yerleşikleşmiş bir Türkmen topluluğuna bağlar. Bunlar, Toroslardaki bir Şii Yörük (göçebe) Türkmen topluluğu olan günümüzün Tahtacıları ile ilişkilendirilirler. Tahtacılar hk. bkz. Moosa, *Extremist Shiites*, s.38, 137-38, 149-50, 152, 252; Şapolyo, *Mezhepler*, s.288-97.

[1633] Ibn Bîbî, yay. Houtsma, *Recueil*, IV, s.326; Gordlevskij, *Gosudarstvo*, s.168.

[1634] Köprülü, *Osmanlı*, s.78; Cahen, *Pre-Ottoman*, s.281-82, 289, 292; Sümer, *Oğuzlar*, s.160-61; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s.43-44 ve onun *Anadolu Beylikleri*, s.1-3.

[1635] Bkz. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.1-37; Sevim, Yücel, *Türkiye Tarihi*, s. 310-38.

[1636] Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.58-61, 148-52.

Moğol valisi Temürtaş'ın bir Uygur valisi olan Eretna tarafından İç Anadolu'da (Kayseri, Sivas, Tokat) kurulan Eretna devletçiği (1335-81) biraz geç kurulmuş olup, İlhanlı idaresinin yıkılışta olduğu bir dönem olan 14. yy başlarına tarihlenir. Eretna'nın buradaki yönetimini, Akkoyunlularca öldürülen bir zamanlardaki yardımcısı Kadı Burhaneddin Ahmed izlemiştir.[1637]

Burada, karmaşık ve hala tam araştırılmamış bir alan olan değişik beyliklerin tarihlerinin ayrıntılarına inmemiz gerekmiyor. Ancak, Osmanlı devletinin, Safevî mülkünün ve ondan önceki Türkmen devletçiklerinin teşekkülünü daha iyi betimlemek için bunların, bilhassa Osmanlıların yakın komşularının kökenleri üzerine bazı genel değerlendirmeler yapabiliriz. Beylikler geniş manada, güçlü bir *gazi* karakteri olanlarla kutsal savaşa daha az ilgisi olanlar diye ayrılırlar. Gazi devletleri gayet doğal olarak Hıristiyan dünyasının sınırlarında bulunuyorlardı. Halil İnalcık'a göre, doğrudan 'Diyar-ı Küfr'e akınlarla beslenen kârlı köle ticareti, bu *gazi* devletlerinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.[1638] Menteşe beyliği bu tür 'serhat' devletlerinin özgün bir örneğidir.[1639] Karamanlılarla müttefik bir Türkmen çetesinin başkanı olduğu görülen, beyliğe ismini veren kurucusu Menteşe, 1277'den sonra bir ara batıya kayınış ve Bizans'tan Karia'yı almıştır (1282 civarı). O, Güneybatı Anadolu'daki kalan Bizans topraklarına doğru Türk itici gücünün önderlerinden biriydi. Sahili aldıktan sonra *cihad*ı denize de taşıdı. 14. yy sonlarında beylik doğrudan Osmanlı denetimine girdi (1390-91). Timur'un 1402'de Bayezıd'ı yenişi kısa bir yeniden kuruluş sağladı, fakat 1424'de artık sıkı şekilde Osmanlı yörüngesinde idi.

Menteşe'nin Batı Anadolu'daki komşuları olan Aydın,[1640] Saruhan,[1641] ve Karası/Karasi (Danişment kökenli) beylikleri, 14. yy

---

[1637] Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.155-68; Yücel, *Kadı Burhaneddin*.

[1638] İnalcık, 1979, s.35.

[1639] Wittek'in klasik eserine bkz. *Menteşe*.

[1640] Bunun kişi mi, yoksa uruk/boy mu isminden türediği belli değildir, Akın, *Aydın Oğulları*, s.7-14.

[1641] Harezmşah Celaleddin'in komutanlarından birinin soyundan gelip, Anadolu Selçuklularının hizmetine girmiştir, Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.84; Bunijatov, *Gosudarstvo xorezmšaxov*, s.195. Önderleriyle birlikte Manisa bölgesine yerleşen Harezm birliklerine Hurzumlu denir (aynı zamanda bkz. Sümer, *Oğuz-*

başlarında Germiyan beyliğinin komutanlarınca kuruldular. Kütahya merkezli, Bizans Phyrigia'sında yarı-gazi bir devlet olan bu beylik bir 'serhat' devletleri menbaı olmuştur. Muhtemelen Afşar Oğuzlarından olan Alîşîr ailesi tarafından yönetiliyordu.[1642] Bunlar ilk kez Baba İshak isyanı sırasında Malatya bölgesinde ortaya çıkmıştır. Oraya muhtemelen kaçak Harezmşah Celaleddin'in faaliyetleriyle bağlantılı olarak gelmişlerdir (1230 civarı). Bunlar isyanı bastırmakta kullanılan Selçuklu güçleri arasındaydılar. Germiyanlar 13. yy'ın son çeyreğinde askeri faaliyetlerini Batı Anadolu'ya kaydırdılar ve buradaki Türkmen boy unsurları arasında önceden temsilcisi oldukları Selçuklu hükümetine karşı daha düşmanca bir tutum takındılar. Güçlerinin zirvesinde oldukları Yakup Bey döneminde (1300-40) kimi Bizans topraklarını fethettiler (14. yy Memluk yazarı Ömerî, Germiyan hakiminin *"Türklerin krallarının en büyüğü"* olduğunu söyler[1643]). Komutanları ise, belirttiğimiz gibi, kendi yollarına gitmişlerdir. Germiyanlar ve onların doğurduğu devletçikler 1420'lerde artık Osmanlı yönetimindeydiler.[1644] Kurucusu Dündar Bey bir Türkmen oba veya boy başkanının oğlu olan, Eğridir, (Ulu)Borlu, Yalvaç ve Antalya'daki Hamidoğulları da Batı Anadolu'da öne çıkıyordu.[1645]

---

lar, s.180, 318, 357, 630). Kütahya ve Alaşehir çevresinde böyle diğer yerleşmeler de vardır.

[1642] Köprülü, *Osmanlı*, s.79-80; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.39. Son ağız çalışmalarının (Gülensoy, *Kütahya*, s.3-4) daha güçlü bir Kınık varlığını gösterdiği görülmektedir. Cahen, *Pre-Ottoman*, s.290, bunların bir Türk-Kürt karması olduğunu öne sürer. Bunların çağdaşları olan, Karamanlıların batı komşuları Eşrefoğullarında da bir Kürt karışımı olabilir (bkz. Cahen, a.g.e., s.305). Germiyanların kökeni hakkındaki kaynakların, Cahen'in Kürt kuramlarını ve onları 'Tatarlara' vs. bağlayan diğerlerini hayli eleştiren ayrıntılı bir tartışması Varlık tarafından yapılır, *Germiyanoğulları*, s.1-14. Aydın, Saruhan ve Karası tarihi hk. bkz. Akın, *Aydın Oğulları*, s.15-83; Lemerle, *L'emirat*, bir Umur Paşa destanı çalışmasıdır, Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.84-91, 96-120.

[1643] Varlık'ta alıntılanan, *Germiyan-oğulları*, s.35, *Masâlik al-Abâär*'dan Arapça metin.

[1644] Germiyanlar ilk olarak 1. Bayazıd tarafından 1390'da tam olarak Osmanlı yönetimine alınmışlardır. Timur'un 1402'de Bayazıd'ı yenmesinin ardından bağımsızlıklarını yeniden kazandılar. Fakat 1414'de tekrar Osmanlı hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldılar; bu durum 1429'da dönülmez şekilde teyit edildi, bkz. Varlık, *Germiyan-oğulları*, s.69, 91-93.

[1645] Wittek, *Rise*, s.34-37; Cahen, *Pre-Ottoman*, s.306-8; Uzunçarşılı, *Anadolu Beyl.*, s.39-54, 62-69.

Suriye de *Şamlu* denilen, yazlık obaları Sivas bölgesinde olan ciddi sayıda Türkmen topluluğunu barındırıyordu. Burada göçerler Bozok (başlıca Bayat, Avşar, Beğdili, Döğer) ve Üçok (Yüreğir, Kınık, Bayındur, Salur, Eymir) şeklindeki eski Oğuz tasnifini korumuşlardı. Diğerlerinin yanında Dulğadır (1337'de Elbistan'da kuruldu) ve İnaloğulları (< İnallu) Bozok topluluğundan gelirken, Ramazanoğulları Üçoklardan kaynaklanmıştır. Bu beylik, Memluklarla işbirliği halinde Kilikia Ermenistan'ını fethetmiştir.[1646] Şamlular, göreceğimiz gibi, İran tarihinde önemli rol oynamışlardır.

OSMANLI İMPARATORLUĞU: KURULUŞ YILLARI

Bu, içinde Osmanlı devletinin doğup geliştiği çevre idi. Yukarıda geçtiği gibi, bu devletçikler çeşitli etnik ve toplumsal kökenlerdendi. Bazıları İlhanlı ve Selçuklu memurlarından türemişlerdir. Diğerleri Oğuz oymak veya boy başkanlarından veya muhtemelen bileklerinin gücüyle bir yere gelmiş serhaddın paralı askeri olan fertlerden geliyordu. Osmanlıların aslı ve erken tarihlerini şekillendiren etnik, kültürel-dini, iktisadi ve siyasi güçler hakkında çok tartışma yapılmıştır. Köprülü ve Wittek,[1647] Osmanlı siyasi yapısının şekillenmesinde İslam ve Hıristiyanlığın buluşma noktası olan serhaddın karma kültürünü vurgulamışlardır. Köprülü boy unsurunun altını çizerken, Wittek, bir oymak veya boy beyi veya eski bir Selçuklu memuru olabilen karizmatik gazi önderin rolüne ve onun mahalli dini kişiliklerle (genellikle dervişler) yakın etkileşimine özel bir vurgu yapmıştır. Moğolların kısıtlayıcı elinin gitmesi veya daha da uzaklaşmasıyla, Cengizli idaresini def için 1277'deki boşa giden teşebbüsün ardından, serhadda dirilen askeri İslam öne çıktı. Osmanlılar gazanın önderi oldular. Bu yüzden Wittek, Osmanlıların *gazi* ahlakından derinden etkilenmiş bir "*sınır savaşçıları emirliğinden*" 'resmi' Sünni İslam'ın temsilcilerince, *ahi*ler ve eski Selçuklu çekirdek arazisinin alimlerince şekillendirilen daha Ortodoks bir İslami siyasi yapıya geçişinin altını çizmiştir.[1648] *Ahi*ler, bir önceki dönemin fütüvvet ve fityan kurum-

---

1646 Sümer, *Oğuzlar*, s.165-66.

1647 Bkz. Köprülü, *Osmanlı* ve Wittek, *Rise*.

1648 Wittek, *Rise*, s.41-43.

larına yakın, kentsel, lonca benzeri, sivil fikirli Müslüman kuruluş veya kardeşliklerinin üyesiydiler (< Arap. *ax* "kardeş"). Anadolu'yu gözlemleyen 14. yy. Müslüman seyyahı İbn Batuta, *ahiyye*'yi *'fityan'* diye adlandırır ve onların Rum Türkmenleri arasında *"her mahalle, şehir ve köyde"* hazır ve nazır oluşlarına işaret eder. Güçlü bir merkezi hükümetin yokluğunda bunlar ve nizamın korunmasına yardım etmiş, zayıfı güçlüden korumuş, yolculara konaklama sağlamış ve diğer yardımseverlik işleriyle uğraşmışlardır.[1649] Açık sebeplerle, bunlar çoğunlukla mahalli beylerle bir çeşit ortak yaşam içinde olmuşlardır. Ahiler kuşkusuz Rum ve Ermeni kent nüfusu unsurlarının İslamlaşmasında rol oynamışlardır. Bilhassa erken Osmanlılar onlarla yakın müttefik idiler.[1650]

Çağdaş Türk bilimi genellikle Osmanlının kuruluş ve gelişmesi hakkında bu şemayı kabul eder. *Gazi* ruhunun ve derviş etkisinin önemine ilaveten, Köprülü gibi Türk bilginler İç Anadolu'da artan nüfus baskısına ve erken Osmanlı yöneticilerinin sınırlarda üstünlük kurmasına yardımcı olan, Bizans savunmasının zayıflamasına da işaret ederler.[1651]

Osmanlı devletinin kuruluşunun bu kavramsallaştırılmasına, özellikle kutsal savaşa vurguya son zamanlarda Lindner tarafından karşı çıkılmıştır. O, Osmanlıların İslami aykırılığa tanıdığı geniş müsamahanın, kendi saflarına katılan Hıristiyanlarla yakın işbirliğini anmaya bile gerek yok, büsbütün *"lekesiz bir İslam'a bağlılıktan"* daha az birşeye işaret ettiğini iddia eder.[1652] Ona gö-

---

[1649] Ibn Baùûùa, yay. Bustânî, s.285-87.

[1650] Anadolu ahileri lık. bkz. Gordlevskij, *Gosudarstvo sel'džukidov*, s.135-42; Vryonis, *Decline*, s. 96-402, ve Şapolyo'nun ayrıntılı tartışması, *Mezhepler*, s.207-53. Sümer, *Oğuzlar*, s.157-58, Moğol istilasının Orta Asya'nın yerleşikleşmiş şehir ve köy Türk nüfuslarını da (ve bazı İranî unsurları) köklerinden söküp Anadolu'ya getirdiğini öne sürer. Bu şekilde bölgeye, hazır bir şehirli Türk nüfusu gelmiştir. O, 14. yy'ın ilk yarısında artık Müslüman nüfusun Anadolu kentlerinde çoğunluğu oluşturduğunu iddia eder. Vryonis, *Decline*, s.446, süreç içinde değişik toplulukların birbirlerini etkilediğine dikkat çekerek, Anadolu'nun İslamlaşma/Türkleşmesini 13. yy sonu ile 15. yy başları arasına tarihler.

[1651] Krş. İnalcık, 1981-82, s.71-75; Sevim, Yücel, *Türkiye Tarihi*, s.239-42, 244-45.

[1652] Lindner'in buradaki iddiası ikna edici değildir. Sapkınlık hiçbir şekilde bir dini davaya adanmayı azaltmaz. Aslında çoğunlukla tersi doğrudur. Üstelik serhat ve boy mensupları arasındaki İslam'ın çoğunlukla sathi doğası göz önüne alınırsa, sıkı bir bağlılık beklenmemelidir. *Gaza* yürüten topluluklar, paralı asker olarak Hıristiyanların hizmetine de giriyorlardı. Bunlar aynı hayatta kalma

re, Anadolu yaylasının boyları *"çıkarcı, çoğunlukla başarılı bir reisin etrafındaki geçici siyasi"* topluluklar idi. Böyle bir boy *"dış baskılara başarılı cevaptı."*[1653] Bu yüzden dağınık Oğuz boy parçalarından, gaziler, dervişler, garipler (evsizler) ve diğerlerinden, gerektiğinde üretilmiş ikna şecereleri olan boylar veya boysu yapılar meydana gelmiştir. Yerleşikleşme sürecindeki göçerler olarak Türk boy mensupları askerleri becerileri, yani yağma akınları ile yaşıyorlardı. Orta Asya Türk kültürünün *alp*leri, *alperen*leri, savaşçı kahramanları ile bağlantılı olan bu cesaret ve yiğitlik hareketlerine dini bir cila vurulmuştur. *Alp* ve *gazi* birleştirilmiştir. Muhalifleri olan boy mensupları gibi, Bizans'ın sınır askerleri *Akritai* de ideolojiden ziyade hayatını kazanmakla ilgileniyordu. Bunların sadakati çoğunlukla, genellikle silah gücüyle elde edilen iktisadi fırsatlarca belirleniyordu. Bizans'ın doğu sınırlarını ihmali ve umumi kötü yönetim, sınır bölgesindeki Hıristiyanları yabancılaştırarak sorunu sadece körüklüyordu. Bu yüzden Bizanslılar da Osman'ın "kabile" taraftarı olabiliyorlardı ve olmuşlardır. Böylece onun tarafındaki yerleşik unsur büyümüştür. Gerçekten de, göçerler askeri ve ekolojik-ekonomik sebeplerle kendileri yerleşiyor veya yerleştiriliyorlardı. Tarımsal temeller göçebelikten daha fazla nüfusu destekleyebilirdi. Yerleşikleşme insan gücünü azamiye çıkartacaktı. Bu çerçevede, Lindner'e göre, Osman'ın kabilesi yerleşik bir devlete dönüştü.[1654]

Osmanlıların kökeni hakkındaki kuşku götürmeyen veri bol değildir. Ertuğrul oğlu Osman ilk kez 13. yy'ın son on yılında ortaya çıkar. Siyasi merkezi, Bizans sınırına yakın olan Bithynia'daki Söğüt idi. Babası Ertuğrul (öl.1281? 1288?) Oğuzların Bozok altbirliğinden Kayı boyunun bir beyi idi.[1655] Selçukluların kendisine verdiği Söğüt'e 1277'den sonra bir ara, İç Anadolu'dan (Ankara) gelmiştir. Ancak bu rivayet, Osmanlı vakanüvislerinin uygun ve sonraki bir siyasi değerlendirmeleri de olabilir.[1656] Efsane, onun büyükbabası Süleyman Şah yönetimindeki Kayı topluluğunun Türkmenistan'da Merv yakınındaki bölgeden 1230 civarın-

---

stratejisinin çeşitleriydi. Göçerler ve yerleşikleşen göçerler, hep olduğu gibi, uyarlanabilirlerdi.

[1653] Lindner, *Nomads and Ottomans*, s.2-6, 8-9.

[1654] Lindner, *Nomads and Ottomans*, s.12-14, 24, 29-31, 36.

[1655] Sümer, *Oğuzlar*, s.165.

[1656] Krş. Neşrî, yay. Unat, Köymen, I, s.62-65; Aşıkpaşazâde, yay. Ali Bey, s.3-4.

da, Moğol istilaları, Harzemşah düzeninin çöküşü ve Celaleddin'in Moğollara direnişinin sebep olduğu yer değiştirmelerin sonucunda Doğu Anadolu'ya göç ettiğini söyler. Bu Kayılar sonra, doğu ve batıya giden unsurlarla kendilerini dağıtmışlardır. Ertuğrul, Anadolu Selçuklularının hizmetine girerek Erzurum çevresindeki bölgeden batıya göçmüştür. Kayıların bundan çok önce (1071'den sonra) Anadolu'da oldukları öne sürülerek, bu tarihleme sorgulanmıştır. Bunlar Artuklu beyliğinin kuruluşunda yer almışlardır ve bu yüzden Ertuğrul'un atalarının daha fazla bir süredir Anadolu'da bulunması imkansız değildir.[1657]

13. yy sonlarına doğru İlhanlı ve Selçuklu otoritesinin çöküşü, mahalli Türkmen isyanları üretti. Bazı bölgelerde anarşiye yakın bir hal gerçekleşti. 1291'de bu genel parçalanma şablonunun bir parçası olan bir iktidar mücadelesinde, Osman'ın bağlı olduğu Kastamonu'nun Çobanlı emiri Muzafferüddin Yavlak Arslan hayatını kaybetti. Bunu takip eden yerleşmemiş şartlarda Osman bağımsız hale geldi ve Çobanlılar Bizans ile kutsal savaşı terk etmiş göründüğü için, o etkin şekilde *gaza*ya daldı. Bir gazi hareketinin önderi olarak, Türkmen boy mensuplarından bahse gerek yok, Kastamonu beyliğinden ve başka yerlerden ciddi sayıda *gazi*yi kendine celbetti. Müslüman kentsel kuruluşların, tarikat ve ahilerin desteğine sahipti.

Osman'ın karizmatik ve han çıkartan Kayı uruğundan (çok büyük ihtimalle seçilmiş) bir önder olması olanak dışı değildir. Aynı zamanda, çağdaş antropolojik manada, biyolojik akrabalığın şart olmadığı (bu da kuşkusuz bulunmakla birlikte), siyasi ve iktisadi bağlarla teşekkül etmiş bir topluluğu yönetmesiyle bir boy beyi idi. Siyasi kelime hazineleri ise, akrabalığa vurgusuyla (gerçek ve kurgusal) hala kabilevî idi. Bu Kayı topluluğu, gaziler, gayrimemnun Bizanslılar ve diğerleri, bir boy veya boysu birim biçimini aldılar ve diğerlerinin Menteşeli, Aydınlı, vs. olması gibi, kendilerini Osmanlı, Osman'ın halkı diye adladılar.[1658] Boy kökenli yönetici, askeri seçkinleri, boy ve boy dışı temelden gelen gazileri, dervişleri/*abdalları*, ahileri ve Müslüman ve gayri-Müslimlerden oluşan

---

[1657] Köprülü, 1943, s.229-30, 265 vd. Sümer, *Oğuz.*, s.122, 162; Uzunçarşılı, *Osm. Tar.*, I, s.97-103.

[1658] İnalcık, 1981-82, s.75-76.

büyüyen reayası (tabi, vergi veren nüfus) ile bu siyasi yapı, *gazi* tipi uç devletçiklerinin tipik bir örneği idi.

Gördüğümüz gibi, tartışma boy, gazi ve göçebeler ve yerleşik unsurların göreceli ağırlığı üzerinde devam etmektedir. Bu tomurcuk devlette *gaza/cihad*ın rolüyle ilgili oybirliği yoktur. Önemli sayıdaki ihtida etmemiş Hıristiyan unsurun varlığı da kutsal savaşa fazla bir vurgunun önünü kesiyor. Kaydettiğimiz gibi, Lindner, Osman'ın yağmayı *"siyasi bir program"* ve iktisadi olarak gittikçe güvencesiz hale gelen göçer ve yerleşik nüfustan daha fazla taraftar celbetmek için bir araç olarak kullanıp, *"kendi göçebe taraftarlarından bir kabile, Osmanlılar, kurmuştur"* savını ortaya atmıştır.[1659] Yine de, görünen onca çelişkiden dolayı ve sonraki resmi vakanüvislerin mazeretçi ve tarafgir eğilimlerini akılda tutarak, din, yani *gazi* unsurunu, mutasavvıflarla ahilerin rolünü büsbütün göz ardı etmenin hata olacağını düşünüyorum. Osman'ın, kendi soyundan bir saltanatın kurulacağını öndiyen çok itibarlı bir derviş olan Şeyh Ede Bali'nin kızıyla evlendiği hatırlanmalıdır.[1660] Göçerler ve Osman'a katılan serbest çalışan gaziler için zor zamanlarda ganimet ümidiyle tatlandırılan bu dini çağrı kuşkusuz göz ardı edilemezdi. Dervişlerin Osmanlılarla, sık sık aykırı görüşlerle renklenmenin ötesindeki bu yakın işbirliği görmezden gelinemez. Orta ve Doğu Anadolu'nun Bizans zamanına kadar giden bir sapkınlık tarihi vardır. Aslında bugün bile kırsal Anadolu'da (ve İran Azerbaycan'ında) aykırı dini bir karakter vardır.[1661] Bir bütün olarak *gazi* devletlerinin kuruluşunda böylesine önemli olan bu dönemin tarikatlarının çoğu, avam Şiiliğinden derinden etkilenmiştir. 14. yy'da Osmanlı yeniçeri birlikleriyle yakından ilgili hale gelen ve Balkanlardaki İslam'da çok önemli bir rol oynayan Bektaşiler (kökeni belirli olmayan Hacı Bektaş tarafından kurulmuştur[1662]), Kızılbaşlar için temeli atan aynı Babaî sapkınlığından türemişlerdir. Ali inancına ilaveten bu topluluklar, *tecelli* (Tanrı'nın insan biçiminde görünümü) ve *tenasuh* (ruhların bedenden bedene göçü; böylece kutsallık kendini Şii imamlarında

---

[1659] Lindner, *Nomads and Ottomans*, s.36-37.

[1660] Orhan'ın annesiydi, Neşrî, yay. Unat, Köymen, I, s.80-85; Aşıkpaşazâde, yay. Ali Bey, s.6, 35.

[1661] Gordlevskij, *Gosudarstvo*, s.197-200, 203 vd.; Mélikoff, 1982, s.142.

[1662] Orta Asyalı Ahmed Yesevî ile bağlantı ve faaliyetleriyle ilgili çeşitli kayıtlar için bkz. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s.37-44.

gösterir) kavramlarıyla birleşen, Ali'de kutsallığın varlığı hakkındaki eski ve gizli Şii öğretilerini de kabul etmişlerdir.[1663]

Selçuklularda olduğu gibi, Yakın Doğu krallığının bütün tuzaklarını edinerek hızla yerleşikleşen bir hanedanın kendi göçebe taraftarlarına yabancılaşması, Osmanlı tarihinde erken gelmiştir. Bunun Osmanlı siyasi yapısına daha az zarar vermesi, yatıştırıcı dini-siyasi sebeplerden dolayı olabilir. Ancak, gerçekten canı sıkılan boy unsurlarının hoşnutsuzluklarını ifade için bir araçları vardı ve bu da güçlü bir dini renklendirmeye sahipti: Sünniliğin hamisi haline gelen Osmanlı düzenine karşı, aykırı akımlar. Bu aykırılık Kızılbaş hareketinde gösterilmiştir ve bunun temerküz noktası Safevî düzeni olmuştur. Bu infilak gerçekleştiği zaman, Osmanlılar çoktan güçlü bir yerleşik temel edinmişlerdi. Bu meseleye sonra döneceğiz.

Osman'ın erken tarihi iyi bilinmiyor. 1290'larda Selçuklu otoritelerince resmen takdir edilen bu *uç beyi*, Dorylaion/Eskişehir bölgesinde toprak kazanıyordu. Onun buraya dikkatini kısmen Germiyan'ın baskıları zorlamış olabilir. 1301'de bir Bizans ordusunu yenip, Konstantinopolis'i Latinler tuttuğu zaman (1204-61) Bizans'ın başkenti olmuş olan Nikaia/İznik etrafındaki bölgenin denetimini kazandı. Ancak şehir 1331'e kadar alınmamıştır. Osman, Bizans'ın bölgedeki en önemli şehri olan Bursa'yı çevrelemeye başlamıştır. Şehir 1326'da onun oğlu ve halefi Orhan'a (1324-59) düşmüştür.[1664] 1321'de ve tekraren 1326'da Mehdilik iddiasıyla isyan eden "Rûm"un İlhanlı valisi Temürtaş'ın (öl.1327) Anadolu'da sebep olduğu rahatsızlıklar kuşkusuz Osmanlılara yaramıştır.[1665]

Orhan, Bizans kasabalarına baskısını sürdürdü. Nikomedia/İzmit 1337'de düştü. Osmanlılar artık sahil bölgesine girmişlerdi.

[1663] Moosa, *Extremist Shiites*, s.7-13, 15-16; Momen, *Introduction*, s.103; Mélikoff, 1982, s.149-150.

[1664] Osmanlı imparatorluğunun fetihleri ve kuruluşunu ele alan edebiyat burada tam olarak zikredilemeyecek kadar geniştir. Ancak olayların güvenilir bir naklini ve iyi kaynakçalar veren birkaç çalışma vardır: Uzunçarşılı'nın çok ciltli *Osmanlı Tarihi* ve Shaw'ın eseri *History*. Klasik Osmanlı tarihi ve kurumlarına (1600'e kadar) en iyi giriş şüphesiz İnalcık'ındır, *Ottoman Empire*.

[1665] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s.40-42; Cahen, *Pre-Ottoman*, s.301-2. Grousset (*Empire*, s.387, 389), Temürtaş'ın gidişinin esasında Anadolu'yu 'efendisiz' bırakarak Osmanlılar için yolu açtığı yorumunu yapar.

Buradaki beylikler, iç çekişmelerin ve Konstantinopolis üzerindeki Sırp baskısının sonucu olarak çoktan Bizans işlerine karışmış bulunuyorlardı. Bizanslılar uzun süredir Hıristiyan ve şimdi artık Türk Müslüman yabancı paralı askerlere dayanıyorlardı. Kendi bayrağı altına daha fazla taraftar çektiği için, iş imkanı Türk beylikleri için özellikle önemliydi.[1666]

Böylece Bizanslılar anlaşılmaz şekilde emin olarak kendi yıkılışlarının suç ortağıydılar. Kaynaklarımız çelişkilidir. Fakat Orhan'ın 1330'larda ve kesinlikle 1345'e kadar Karası beyliğine müdahale ederek hepsini olmasa da çoğunu ilhak ettiği görülüyor.[1667] Dolayısıyla bu, Osmanlıları Bizans işlerine karışma ve Avrupa'ya girme konumuna getirmiştir. Ioannnes Kantakuzenos (1347-54) Bizans tahtını ele geçirme mücadelesi sırasında efsanevi Aydınoğlu Umur Bey'in aracılığıyla Orhan'ın yardımını temin etmiştir. Bu ittifak, Kantakuzenos'un kızının Osmanlı hükümdarıyla evlenmesiyle damgalanmıştır.[1668]

Takip eden siyasi manevraların ayrıntılarıyla alıkonmamıza gerek yok. Orhan belki de sahil gazilerinin zorlamalarına cevaben, Avrupa'ya bir hareketin temellerini atmaya başladı. En büyük oğlu Süleyman'a batı sınırının komutası verildi (muhtemelen en büyük oğla merkezden en uzak toprakların verildiği eski İç Asya geleneklerine uyarak). Sırp ve Bulgarlara karşı Kantakuzenos'un müttefikleri olarak Sırpları Demotika'da yenen Süleyman'ın askerleri, 1352'de Gelibolu kıstağında bir üs olarak Tzympe/Çimpe'yi elde ettiler. Bir depremle Gallipolis'in (Gelibolu) çeşitli istihkamlarının yıkılması bölgeyi Osmanlı ilerleyişine iyice açtı. Bu olay da Avrupa'daki Osmanlı varlığını kalıcı kıldı. Yanındaki pek çok tecrübeli komutanla (çoğu Karası'dan) Süleyman, Anadolu'dan göçebeler getirterek konumunu güçlendirmeye başladı. Bu hazırlıklar Bizans'ta ciddi bir dehşetin kaynağı idi.

Süleyman Paşa'nın 1357'de ve Orhan'ın 1359'da ölümüyle daha fazla ilerleme ertelendi.[1669] Orhan'ın oğlu ve halefi 1. Murad (1359

[1666] İnalcık, 1981-82, s.78.

[1667] Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.99-102.

[1668] Balkan çerçevesi için bkz. Fine, *Late Medieval*, s.292-309. Umur Bey hk. bkz. Lemerle, *L'Émirat*, s.220-221.

[1669] Neşrî, yay. Unat, Köymen, I, s.184-87, Süleyman'ın ölümünü Orhan'dan iki ay öncesine koyar.

-89) hemen taarruz halini aldı ve 1369'da[1670] Adrianopolis/Edirne'de yerleşti. Trakya boyunca Türk ilerleyişi kısa bir süre sonra onları Sırbistan ve Bulgaristan sınırlarına getirdi. 1371'de Osmanlılar Sırpları Meriç nehri üzerinde yendiler. Balkan tarihçisi Jr. John Fine'a göre bu zafer Osmanlıların Balkanları ve özellikle de Sırpları fethine, Kosova ovasındaki daha dramatik akıbetten çok daha fazla katkı yapmıştır.[1671] 1372'de Bizans'ı takiben, 1373'de Moldova Osmanlı hakimiyetini tanımıştır. 1376'da Bulgaristan haraç veren bir devlet haline geldiyse de, bu konum onu akınlardan ve lokma lokma fetihten kurtaramamıştır.

Osmanlı genişlemesi Balkanların Hıristiyan devletleriyle sınırlı değildi. 1362'de Ankara Eretna'dan geri alındı (önceden alınmış ama kaptırılmıştı). Bu aynı dönem boyunca sahil beylikleri Aydın, Saruhan ve Menteşe Osmanlı yörüngesine girdiler. Hamidoğulları topraklarının kimi kısımları 1374'de satın alındı veya ilhak edildi. Osmanlı ve Karamanlı büyümesiyle telaşa kapılan Germiyanlılar, talihlerini Osmanlıların eline bırakmaya karar verdiler. 1378'de bir evlilik ittifakı yapıldı ve Osmanlılara toprak verildi. Bu hızlı genişleme, toprakları şimdi Osmanlılarla doğrudan sınır haline gelen Karamanlılar için ciddi bir endişe kaynağı idi. Murad'ın kızıyla evlenen Karaman hakimi Alaaddin, 1386'da Osmanlı denetimindeki bölgelere yürüdü. Murad'ın cevabı, damadını Konya yakınlarında yendiği ertesi yıldaki bir seferdi. Karamanlılar bağlılık sundular. Ancak Murad'ın Anadolu'daki kazanımlarını tam pekiştirmek için az zamanı olduğundan, bu zor bir barıştı.[1672] Balkanlardaki gelişmeler onu çağırıyordu.

Bosnalı Tvrtko ve Sırp Lazar, Osmanlı ilerleyişini denetime alabilecekleri ümidiyle kuvvetlerini birleştirmişlerdi. Murad Karamanlı işleriyle meşgulken veya bundan hemen sonra Osmanlı birlikleri Plošnik/Toplica'da yenildiler. Murad 1388'de bu ittifaka Bulgarların katılma ihtimalini sona erdirdi ve sonra düşmanlarını Kosova ovasında karşıladı (15 Haziran 1389). Sırp ve Bosna kuv-

---

[1670] Fine'a göre, *Late Medieval*, s.406, yeni araştırmalar, önceden sanıldığı gibi 1361'in değil, bu tarihin doğru olduğunu gösterir.

[1671] Fine, *Late Medieval*, s.377-82. 1402'ye kadar buradaki Osmanlı fetihlerinin bir özeti için bkz. s.406-435.

[1672] Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.45, 65; *Osmanlı Tarihi*, I, s.123-24, 174-75, 245-49.

vetleri ağır bir şekilde yenildiler. Fakat yaralı gibi yapan bir Sırp asilzadesi olan Miloš Obilić (veya Kobilić) Murad'ı katletti.[1673] Bu zafer Güney Slav topraklarını Osmanlı yönetimine getirdi.

Murad'ın ölüm haberi Anadolu'ya ulaştığında, zor bir müttefik olan Kadı Burhaneddin (1380 civarında Eretna'nın yerine geçmiştir) ve Osmanlı hakimiyetinden korkan veya rahatsız olan diğerleri hemen isyan ettiler.[1674] Bunları bastırma görevi, Murad'ın becerikli oğlu 1. Bayazıd'a (1389-1402) düştü. Aydın, Saruhan ve Menteşe özerkliklerinin son izleri de silindi. 1391'de topraklarını istila ettiği Karamanlılar ve müttefikleri barışa hazırdı. 1392'de Candarlı beyliğinin çoğu ilhak edildi. Fakat 'Tatar' güçlerinin yardımını alan Kadı Burhaneddin, Osmanlılara ağır bir yenilgi tattırdı.[1675] Balkanlarda rahatsızlıklar tekrar su yüzüne çıktığından, Bayazıd Anadolu'daki meselelere nihai çözümü ertelemek zorundaydı. Bu yüzden, zayıflamış olsalar da, Karamanlılar kalacak ve direnişlerini sürdüreceklerdi. Bu arada Kadı Burhaneddin daha bir artmış itibar ve yayılma tasarılarıyla ortaya çıkmıştı. Bu inatçı karışıma ilaveten, Memluklar Suriye'deki mülklerine komşu olan Güneydoğu Anadolu'ya hiç de geçici olmayan bir ilgi duyuyorlardı. Daha ötede ise, Doğu Anadolu'daki toprak ihtiraslarını tatmin yolunda Kadı Burhaneddin'i 1398'de yenen ve öldüren Türkmen Akkoyunlu birliği pusuda idi. Osmanlılar Akkoyunluları sürmüş ve bu devletçiğin çoğunu ilhak etmişlerdir.[1676]

Bu Osmanlı karşıtı birleşmeye bir süre sonra yeni ve daha güçlü bir kuvvet eklendi: Timur 1393-94'de Anadolu'ya doğru ilerliyordu. Bayazıd hayatının kalan yıllarını Karamanlıların esinlediği Anadolu'daki rahatsızlıklarla, içlerinde Macarların başını çektiği Avrupalı düşmanları arasında yarışarak geçirdi. 1396'da Avrupalı 'Haçlıları' Niğbolu'da (Nikopolis) yendi ve sonra Anadolulu rakiplerini tekrar ezdi. Onun buradaki faaliyetleri kaçınılmaz olarak, kendi nüfuz alanını bu bölgeye genişletmiş olan Timur'un dikkatini çekti. İkisi 1402'de, Osmanlılar açısından felaketli sonuçlarla

---

[1673] Neşrî, yay. Unat, Köymen, I, s.304-7 ve Aşıkpaşazâde, yay. Ali Bey, s.63, katilin ismini Miloş Kopile olarak verirler; Fine, *Late Medieval*, s.408-10; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s.249-257.

[1674] Kadı Burhaneddin'in rolü hk. bkz. Yücel, *Kadı Burhaneddin*, s.103-6.

[1675] Yücel, *Kadı Burhaneddin*, s.104-15.

[1676] Yücel, *Kadı Burhaneddin*, s.154-62.

Ankara'da karşılaştı. Bayezıd'ın askerleri azdı; işi başından aşkındı; yenildi ve esir düştü. Anadolu'da bir yerde öldü.[1677] Timur Anadolu'da bir yıl kalarak fetihlerini batı sahil bölgesine (Smyrna/İzmir) uzattı. Mağlup düşmanlarını denetimde faydalı bir iş görebilecek olan Karamanlıları güçlendirdi. Osmanlıların hem Avrupa, hem de Anadolu topraklarındaki konumu zayıfladı, fakat devlet ortadan kalkmadı.[1678]

Bayazıd'ın oğulları arasındaki takip eden iktidar mücadelesinde devletin ayakta kalmasında esas olan şeylerin merkezileşmiş bürokrasi, devlet aygıtı ve gulam ordusu ve hizmetlileri, kapıkulları (1. Murad zamanından beri büyüyen bir bünye[1679]) olduğu görüldü. Bunlar şimdi ufalmış devleti bir arada tuttular ve takip eden istikrarsızlık yıllarında ona bir iç uyum verdiler.[1680] Timur'un ölümü (1405) ve başa çıkmak zorunda oldukları daha acil sorunları olan halefleri nezdinde, gördüğümüz gibi, Batı sınırındaki meselelere nispeten ilgi yokluğu da Osmanlıların toparlanmasına katkı yapan bir sebepti. 1. Mehmed (1413-21) 1416'ya kadar ailesi içindeki büyük muhalefetten, taht iddiacılarından ve sapkın dini önderlerden (Şeyh Bedreddin Simavî[1681]) kurtulmayı başarmış ve

---

[1677] Savaşı ve Bayazıd'ın esaretini Neşrî anlatır, yay. Unat, Köymen, I, s.350-57. Timur tarafından kendisine eğer o ona esir düşseydi ne yapardı sorusu yöneltildiğinde, Bayazıd şöyle cevapladı: "*Seni demir bir kafese koyardım.*" Bunun üzerine Timur, diplomatik olmayan esirine aynısını yaptı. Bir 16. yy anonim Rum vakayinamesi, Timur'un hala mağrur olan Osmanlı esirini aşağılamasını biraz ayrıntı ile nakleder (*Anonim*/Baştav, s.105-106).

[1678] Timur'un Anadolu'daki faaliyetlerinin bir tahlil için bkz. Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri.*

[1679] Sistemin evrilmesi ve nihayetinde Balkan Hıristiyanlarının (devşirme) Yeniçeri ('Yeni Ordu') kuvvetleri için sistematik toplanması hk. bkz. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s.5 vd., 144-46. Bektaşi tarikatı Yeniçerilerle yakından ilgili hale gelmiştir (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.147-150). Ancak Bektaşilikte, Hıristiyanlık kökenli veya Hıristiyanlara hitap edebilecek pek çok unsur vardır (ör. bir çeşit teslis, yukarı bkz.).

[1680] İnalcık, *Ottoman Empire*, s.18. Shaw, *History*, I, s.41, ise 1. Mehmed'in hükümdarlığının, Bayezıd dönemini karakterize eden Hıristiyan ve (Hıristiyan asıllı) Kapıkulu etkilerine karşı bir tepkiyi dile getirdiğini iddia eder.

[1681] Bu şüphesiz, Osmanlı düzeninin artan ortodoksluğuna bir tepki idi. Şeyh'in taraftarlarının 1416'da Rumeli (*Rûm eli*, yani eski Bizans toprakları, Avrupa'daki fethedilen bölgeler için kullanılan tabir) ve Batı Anadolu'daki bu isyanı, sapkın boy mensuplarıyla gelecekteki zorlukların bir habercisi idi. Bunlar müteakiben Kızılbaşlarla bir görülmüşlerdir. Şeyh Bedreddin hk. bkz. Mazzaoui, *Origins*, s.62; İnalcık, *Ottoman Empire*, s.188-190.

Anadolu beyliklerini yeniden fetih sürecini başlatmıştır. Onun halefi, tahta geçişine adetten kardeş kavgası kargaşasının ve Anadolu beylerinin ayrılışlarının eşlik ettiği 2. Murad (1421-51) idi. Ancak 1429'a kadar Aydın, Menteşe, Teke ve Germi-yan tekrar sıkı bir şekilde Osmanlı yönetimindeydiler. Karamanlıları ancak Timurlu himayesi korudu.[1682] Murad, Osmanlı yönetimindeki toprakların coğrafi sınırlarını az çok 1402 öncesi sınırlarına geri getirmiştir.

Venediklilerle denizlerde savaşan (1423-30), Balkanlardaki Macar esinli tehditleri törpüleyen, Karamanlı arazisini yağmalayan (1444)[1683] ve onlara boyun eğdiren 2. Murad, henüz onlu yaşlardaki oğlu 2. Mehmed'in tahta meselesiz geçişini temin ümidiyle emekliye ayrıldı. Saraydaki çekişmeler ve Lehistan ve Macaristan'ın Jagiellon'lu hükümdarı Władisław'ın (Mac. Ulászló) yönettiği bir Avrupa Haçlı ittifakı beklentilerini çabucak boşa çıkardı. Murat emekliliği bıraktı ve Władisław'ın hayatını kaybettiği savaşta, Varna'da Haçlı ordusunu yendi (1444); Balkanlardaki sefere devam ederek İkinci Kosova Savaşı'nda (1448) Macar ordularının en önemli komutanı János Hunyadi'yi yendi.[1684]

Murad'ın askeri başarıları ve iç siyaseti, Osmanlı devletini bir *gazi*, uç beyliğinden, geleneksel İslami devlet yapısına daha bir dönüştürdü. Aynı zamanda Türk geçmişi de unutulmadı. Gerçekten de, Oğuz asılları hakkında yükselmiş bir şuurun var olduğu görülüyor.[1685] Bunun, onların Türkmen rakiplerinin Anadolu'daki Türk boy unsurları arasında üstünlük propagandasına bir cevap[1686] veya kısaca 'boy gururunun' bir ifadesi olup olmadığı belli değildir. Her halükarda tüm bu gelişmeler onun halefi 2. Mehmed'in (1451-81) başarıları için ortamı hazırladı.[1687] Bunların en

---

[1682] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s.393-94, 400-3, 406; Varlık, *Germiyan-oğulları*, s.91-93; Akın, *Aydın Oğulları*, s.78-83; Wittek, *Menteşe*, s.94-99.

[1683] Aşıkpaşazâde, yay. Ali Bey, s.130: *Qonya'ya çıqdı. Yağma buyurdı, vilâyet-i Qaramânı şöyle urdılar kim köylerini ve şehirlerini elek elek itdiler, ḫarap itdiler.*

[1684] Bu olayların arka planı İnalcık'ta ayrıntıyla tartışılır, *Fatih Devri*, s.1-110.

[1685] Wittek, *Rise*, s.10-11; Sümer, *Oğuzlar*, s.168-70.

[1686] Sümer, *Oğuzlar*, s.148; Woods, *Aqqoyunlu*, s.5, 67. Akkoyunlular da İslami ideolojik simgeler ve büyüyen merkezi bürokrasiden faydalanmışlardır (Woods, s.114-22).

[1687] En iyi hayat hikayesi Babinger'in eseridir, *Mehmed der Eroberer*.

kaydadeğeri İstanbul'un fethi idi.[1688] Bizans imparatorluğu, zayıflayan bir başkente indirgenmiş olarak, çürümüş bir inci kabuğu olduğundan bu önemli idi, fakat olağanüstü bir başarı değildi. Simgesel olarak ise, bu çağlar boyu düşmana karşı zaferin müthiş bir önemi vardı. Kayı yönetici hanesinin hanlık kökenini ibraz etmeye ilaveten, Mehmed artık İslam ve Roma imparatorluk geleneklerinin mirasçısı olarak gösteriliyordu. Han, gazi ve Kayser/ Βασιλεύς idi. Kendi evrensel konumuna istinaden, harap şehri yeniden inşa etti ve gayrimüslim cemaatlerini yeniden kurdu. Rum Ortodoks başpatriğine ilaveten, Ermeni başpatriği ve Yahudi hahambaşı da nihayetinde burada oturacaktı.[1689] En erken İslam hükümetlerine kadar giden bir kurum olan, *Ehl-i Kitab*'ın korunan konumu (*dimma*) vurgulandı. Bu, Osmanlı boyunca son zamanlara kadar gayri-müslimler için kullanılmadığından, belki de bir yanlış adlandırma olan sözde *millet* (< Arap. *milleh* 'dini cemaat') sistemi idi. *Millet* tabirinin *zımmî* nüfusa tekdüze uygulanır hale gelişi ancak 19. yy'da, Avrupa etkisiyledir. Sistem zamanla evrilmiştir. Bu yüzden, örneğin, sadece İstanbul için değil,[1690] tüm imparatorluk için Başrabbilik muhtemelen 1453'den bayağı sonra oluşturulmuştur.[1691]

Fatih Mehmed başka yerlerde de çetin olduğunu gösterdi. Bizans'ın Anadolu'daki son kalıntısı olan Trabzon Rum-Gürcü Krallığı 1461'de düştü. Ertesi yıl Ulah bağlı devlet haline geldi. Kırım Tatarları, gördüğümüz gibi, 1475'de Osmanlı hakimiyetine alındı. Mora, Bosna ve hala bağımsız Sırp toprakları Osmanlı yönetimine girdi; sadece Hersek (1483'e kadar) ve Karadağ (1496'ya kadar) dışarıda kaldı. Uzun süredir Osmanlılara direnen Arnavutluk, 1478'de boyun eğdi. Mehmed, 1460'ların ortalarına doğru Doğu Anadolu'daki konumunu pekiştirmeye başladı. Hayli zayıflamış ve iç mücadelelerle meşgul olmalarına rağmen Karamanlılar, diğer

---

[1688] Bunun sebebi gelişmeleri İnalcık irdeler, *Fatih Devri*, s.87 vd. Fetih hk. Runciman, *The Fall*.

[1689] İnalcık, *Ottoman Empire*, s.56-57.

[1690] Konstantinopolis için, konuşma Rumcası *is tin polin*'den (εἰς τήν πόλιν) türemiş olan Türkçe kullanım.

[1691] Cemaatler hk. bkz. Gibb, Bowen, *Islamic Society*, I/2, s.207 vd. ve Braude, Lewis'deki toplu çalışmalar, *Christians and Jews*. 'Millet sistemi'ne yeni bir bakış için aynı yerde bkz. Braude, s.69-88. Başrabbilik hk. bkz. Lewis, *Jews of Islam*, s. 125-28.

güçlerin (Akkoyunlular, Memluklar) bölgeye müdahalesinde araç olarak kullanılıyorlardı. Osmanlılar 1464'de bir işgalci Akkoyunlu ordusunu püskürttüler. Ancak 1471'de Karamanlı beyleri yardım için Akkoyunlu Uzun Hasan'a başvurmuşlardı. Şimdi Osmanlıların Akdeniz'deki rakibi Venediklilerin müttefiki olan Akkoyunlularla uzun süredir kaynayan mücadele, Osmanlıların kazandığı Doğu Anadolu'daki Başkent savaşıyla (11 Ağustos 1473) zirveye çıktı. Bundan sonra Osmanlı doğusuna yönelik Akkoyunlu tehdidi son buldu. Bunu Karaman'ın tamamen alınması izledi.[1692] Memluklar Akkoyunlular için pek sevgi beslemeseler de, Osmanlıların bu kazanımları endişe verici idi.

TÜRKMEN BİRLİKLERİ: KARAKOYUNLU VE AKKOYUNLULAR

Osmanlı genişlemesinin doğuya yöneldiği bu bağlamda, yakın ve Orta Doğu'nun tarihinde böylesine belirleyici olan takip eden gelişmeleri anlamakta, Anadolu'dan İran'a doğru yayılmış çeşitli Türk boy ve birliklerinin tarihine kısaca bakmamız zaruridir. Bu, bölgeye rasgele dağılmış, özellikle de Hıristiyanlığın sınırlarına yoğun biçimde yığılmış yakından akraba ve parçalı bir boylar kitlesi idi. Sümer'in özdeyişleştirdiği gibi, İran ve 'Rumeli' boylar açısından "*Anadolu'nun uzantısı idi.*" Eski Bizans kalbgahının Türk boylarının Avrupa'da önemli bir etkisi ve İran'da belirleyici tesiri olacaktı.[1693] Doğudaki akrabalarının döngüsel nüfus baskısı, Moğol fetihlerinin, yönetiminin ve sonra yıkılışının ciddi karmaşası, Aksak Timur'un tahribatının infilak gücü ve Osmanlıların yayılmacı dinçliğine maruz kalan bu boylar, bağımsızlıklarını korumada endişeli ve iktisadi gönençlikte korkulu olarak örgütlenmeyi bekleyen bir kuvvet idi.

İlhanlı rejimi can çekiştiği sırada, Çobanlılarla kısa bir rekabetten sonra Celayirli ailesi (Celayir Moğol kökenli, 1336-1432) Batı İran'da ve Irak'ta öncü güç haline geldi. Şeyh Hasan-i Buzurg (Büyük Hasan, öl.1356; Çobanlı rakibi Hasan-i Kûçak'tan 'Küçük Hasan' ayırmak için öyle adlanır) Celayirlilerin kurucusu idi. Mü-

---

[1692] Tursun Bey, yay. Tulum, s.150-168; Uzunçarşılı, *Osm. Tarihi*, II, s.87-110; Woods, *Aqqoyunlu*, s.106, 127-34.

[1693] Sümer, *Oğuzlar*, s.145.

teakip tarihte önemli rol oynayacak olan Erdebilli Safevî tarikatı ile de ilişki kurmuştur. Bu tarikat o zamanlarda Şii olmamasına rağmen, Celayirlilerin bu yönde eğilimlerinin olduğu anlaşılıyor. Hasan'ın oğlu ve halefi Şeyh Üveys (öl.1374) Azerbaycan'da Celayirli egemenliğini tesis etti fakat rahatsızlık çıkartan Karakoyunluları tam denetime almada başarısız oldu. Timurlu taarruzu Celayirlileri kökten zayıflattı ve yardım için Karakoyunlulara döndürttü. Karakoyunlular ise onları 1412'den sonra Güney Irak'ta küçük beyliklere indirgettiler.[1694] İran'da güçlü merkezi otoritenin yokluğu ve Timur istilalarıyla artan istikrarsızlık, Türkmen boy birlikleri Karakoyunlu ve Akkoyunluların serpilmesi için ortamı hazırladı. Bunların öne çıkmasına yardım eden önemli sebepler, kendilerini kalıcı olarak istikrarsızlaştıran iktisadi ve içtimai zayıflıkların da kaynağı idi.[1695]

Bu iki birliğin isimleri Türkçede kolaylıkla açıklanabiliyor: *Kara koyun* ve *Ak koyun*. İsim kara/ak koyunu olanlar veya bunu tutanlar (?) anlamını verir. Fakat, eğer varsa, bu isimlerin simgesel anlamı halihazırda belli değildir.[1696] Öne sürülmesinin beraberinde daha fazla tetkiki de gerektireceği ongun bağlantıları önerilmiştir. Bunların Anadolu'ya geliş tarihi de aynı şekilde belirsizdir. Diğer pek çok Oğuz/Türkmen boyu ile birlikte Doğu Anadolu'ya Moğol çağında gelmiş olmaları en olasıdır.[1697] Bu özel boyların 14. yy'ın ikinci yarısındaki işlerde çok etkin olarak gördüğümüz bu konfederasyonlar altında neden ve nasıl birleştikleri meselesi de aynı şekilde kaynaklarımızca aydınlatılmaz. Woods, Akkoyunluların (dolayısıyla Karakoyunluların) devletinin "*tarım ve ticaret ile düzenlenmiş, fakat esasında yağmacı ilişkiye dayanan Kazak ganimet avcıları çetesi*" olarak başladığını öne sürmüştür.[1698]

Çoğunlukla 'haydut çetesinden' farklı olmayan diğer topluluklar da (bazıları Türk değil) bu boy temeline katılmışlardır. Bunlar

---

[1694] Roemer, "Jalayirids" *CHIr*, VI, s.5-10; "Tîmûr", *CHIr*, VI, s.66-67.

[1695] Roemer, 1990, s.29.

[1696] Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s.289, Oğuz geleneğinde ak koyunun 'sağ tarafın', ve kara koyunun 'sol tarafın' simgesi olduğunu kaydeder. Eğer bu manada kullanıldı ise bu, Akkoyunlu ve Karakoyunluların bir zamanlar ortak bir birlik oluşturduklarını ima eder.

[1697] Sümer, *Kara Koyunlular*, I, s.13-16, 34-36.

[1698] Woods, *Aqqoyunlu*, s.6.

kazanç vadeden veya bölgenin girdap siyaseti içinde geçici üstünlüğe sahip olan hizbe kendilerini kiralıyorlardı.[1699] Yakın ve Orta Doğu'nun yerleşik toplumlarıyla göçerlerin ilişkisinin doğası ve o zamanlarda orada geçerli olan şartlar hakkında bildiklerimizi göz önüne alırsak, bu mantıklı bir varsayımdır.

Yönetici Karakoyunlu uruğu kaynaklarımızda *Bârânî* veya *Bahârlu* olarak geçer. Birincisini hala tatmin edici bir açıklama bekliyor. İkincisi ise Hemedan yakınındaki Bahâr yer adı ile ilgili gözüküyor. Burası Oğuz Yıva boyunun bir merkeziydi ve bu yüzden, mantıksız olmayarak, Bahârluların Yıva asıllı oldukları öne sürülmüştür.[1700] Akkoyunlu yönetici uruğu Bayındur Oğuzlarındandı.[1701] Bayındurlar, Kaşgarlı ve sonraki tarihçilerin kaydettiği üzere, Oğuz birliğinin kurucu öğelerinden biri idi. Memluk kaynakları onların diğer göçebe Oğuz boy unsurlarıyla birlikte 14. yy ortalarında Suriye-Anadolu hududunda olduklarını göstermektedir.[1702]

Cengizli idaresi geçmişte kaldığından ve Timurlu tehdidi geri çekildiğinden, eski Oğuz Han destanları ve şecerelerine dönen Anadolu ve Orta Doğu'nun Oğuz devletleri, yönetimlerini meşrulaştırmak için şimdi İslam ile renklenmişlerdir. Bu, Osmanlılar için olduğu gibi, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Karamanlılar için de geçerliydi.[1703] Erken Karakoyunlu birliği, Bahârlu'ya ilaveten Sa'dlu, Alpağut, Duharlu, Ağaçeri, Hacılu, Karamanlu, Câkirlu/Çâkirlu/Çekürlü,[1704] Âyînlü, Döğer ve Bayramlu Oğuz/Türkmen boyları ile Kürt unsurlardan oluşuyordu.[1705] Van gölü etrafında yoğunlaşmakta olup, Celayirli rejiminin boy destekçilerinden biriydiler.

[1699] Roemer, "Türkmen" *CHIr*, VI, s.153-54.

[1700] Minorsky, 1953, s.391-94. Sümer, *Kara Koyunlular*, s.16-18, değişik savları elekten geçirir.

[1701] Çağdaş Ermeni belgelerinde açıkça belirtilir; diğerlerinin yanında krş. Sanjian, *Colophons*, s.225 (1453 civarında yazılmıştır) "*Payəntur boyuna ait olan Cihanšah*," 325 (1479 civ. yaz.) "*Eałup* (Yaʿqûb) *Xan Bayandur*."

[1702] Al-Qalqašandî äubó, VII, s.282; Sümer, *Oğuzlar*, s.167, 206, 208 ve Bayındur yerleşim yerleri hk. s.315-19, 618-21; Woods, *Aqqoyunlu*, s.39-41.

[1703] Woods, *Aqqoyunlu*, s.5; Sümer, *Oğuzlar*, s.147, 165-66.

[1704] İsim bir Celayirli emiri olan Câkîr'den gelir. Bazı kaynaklar bunlara Kürt köken atfederler. Eğer öyle ise, bu zamanda çoktan Türkleşmiş olmaları gerekir, Bkz. Sümer, *Kara Koyunlular*, I, s.28-29; *Safevi*, s.2.

[1705] Sümer, *Kara Koyunlular*, I, s.19-32.

Kara Yusuf zamanında (1389-1420) yönetimlerini Tebriz'e genişleterek burayı başkent yaptılar.[1706] Buradan Timur tarafından iki kez sürülmesine rağmen Kara Yusuf, 1405'den sonra Timurluları yendi,[1707] bölgede (Tebriz dahil) Karakoyunlu iktidarını yeniden kurdu ve Irak'ın kimi kısımlarını da yönetimine aldı. Bu başarılar Doğu Anadolu'dan Türkmen topluluklarını onun bayrağı altına getirdi. Kara Yusuf 1410'da Celayirli Ahmed'i yendi ve öldürdü (İkisi de bir Memluk Suriye hapishanesinde iken dostluk yemini etmişlerdi) ve kendisinin bir zamanlardaki efendilerini Doğu Anadolu ve Irak'ın efendisi olarak büyük ölçüde yerlerinden etti. Onun İran'a koyduğu tehdit Timurlu tepkisine sebep oldu. Ancak Kara Yusuf, Şahruh'un ordularıyla savaşın arifesinde öldü. Onun Timurlu karşıtı geleneğini sürdüren halefleri, Şahruh'la üç kez savaştılar (1420, 1429, 1434-35).[1708]

Karakoyunlular en yüksek siyasi güce, ülkelerinde iç kargaşayı artırmak isteyen Şahruh'un tezat şekilde tahta çıkmasına yardımcı olduğu Cihan Şah yönetiminde (1438-67) eriştiler. Şahruh'un meydanı terkinden sonra (1447), Cihan Şah Timurluların iç mücadelelerinden faydalanmaya başladı. Hem İslam, hem de göçebe siyasi miraslarına hak iddia ederek imparatorluk sanları *sultan* ve *hakanı* aldı. Artık İran'ın da çoğunu içine alan onun genişleyen mülküne bir diğer Anadolu göçebeleri dalgası daha göç etti. Horasan'ı hedefleyen ve Osmanlılarla iyi ilişkiler gerektiren doğuya doğru genişleme, sonunda Timurlularca kesildi. Ancak daha büyük bir tehdit, kendisini savaşta öldüren rakibi Akkoyunlularca konuldu. Halefi Hasan Ali'nin artık çöken birliği evirme işinde başarısız olduğu görüldü. 1468'de artık Karakoyunluların yerini Uzun Hasan ve onun Akkoyunluları almıştı.[1709] Uzun Hasan'ın za-

---

[1706] 1407 tarihli bir Ermeni takvimindeki yazı '1407 tarihli bir Ermeni takvimindeki yazı 'Łara (Ġara) Yusuf'tan *"T'urk'astan'ın efendisi, mağrur ve bu dünyada yenilmemiş. Mêrdin* (Mardin) *kalesinden başlayarak T'avrêž'e* (Tebriz) *kadar herkesin kalbini buruşturup atar..."* diye bahseder. Sanjian, *Colophons*, s.129.

[1707] Sanjian, *Colophons*, s.130-31, 144. Bir 1407 yazması Kara Yusuf'u *"ülkemizi Timurluların yasadığı* (vergi) *toplayıcılarından"* kurtarmakla över. Bir diğer belgedeki sonraki (1419 civarı) bir kayıt ise onun 'zorba yönetimine' göndermede bulunur.

[1708] Ayrıntılı bir tartışma için bkz. Sümer, *Kara Koyunlular*, I, s.37-115. Aynı zamanda bkz. Roemer, "Türkmen" *CHIr*, VI, s.157-61.

[1709] Roemer, "Türkmen" *CHIr*, VI, s.162-64; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 180-85; Woods, *Aqqoyunlu*, s.109-11.

ferinden sonra yönetici Bahârlu aşireti Horasan'a kaçtı. Bunlardan bir kısmı nihayet, Bahârlu Sultan Kulı'nın 1512'de Golconda'da Kutbşâhî hanedanını (1512-1687) kurduğu Hindistan'a gittiler.[1710]

Karakoyunluların (özellikle Cihan Şah'ın) Şiiliğe mutaassıbane bağlılığı hakkında çok tartışma yapılmıştır. Bunun abartma olduğu görülüyor. Siyasi biçimlerini taklit ettikleri Çobanlılar ve Celayirliler gibi, Karakoyunlular da Şii eğilim sergilemişlerdir. Birliğin boy temeli olan kırsal Türk Anadolu'sunun çoğunun Şiilikten ve ilgili sapkınlıklardan ağır derecede etkilendiği de akılda tutulmalıdır. Cihan Şah gibi hükümdarların boy destekçileriyle paylaşmış olabileceği çok gerçek Şii hislerine ilaveten, göçebelerin devamlı desteğini temin için bu görüşlere kamusal bağlılık bütün olasılıklarla önemli bir siyasi kaldıraç idi.[1711]

Bir zamanlardaki Türkmen rakiplerini bir derece soğuran Akkoyunlu konfederasyonu[1712] Oğuz Bayındur boyundan geldiğini iddia eden bir uruk tarafından yönetiliyordu. Sağ kanat Pürnäk (Arap harfli kaynaklarda Prnâk) ve sol kanat Mowsillulardan (< Mawsil/Mosul, Kuzey Irak'ta) oluşuyordu. Bunların kurucu boylarının listesi eski Oğuz isimlerinin (ör. Avşar, Bayat, Çepni), daha yeni oluşumların (ör. Ağaçeri, Arabgîrlü, Bayramlu, Haydarlu, Ahmedlu, Karamanlu) ve Kürt müttefiklerinin (ör. Çemişgezekî, Pâzûkî, Çiganî) ilginç bir tablosunu sunmaktadır.[1713] Türk boy isimleri eski adetlerin bozulmasını yansıtmakla göze çarpmaktadır. Cengiz öncesi dönemde sık olmayan yer adı kökenli isimlere ilaveten, doğrudan İslami, kişi adından türeme (ör. Ahmedlu) pek çok örnek vardır.

Bunların resmi şeceresi, yönetici ailenin kurucusu 'Pehlevan Beg'i, Cengizlilerin Orta Doğu'yu fethinin erken yıllarında Nahcivan bölgesine koyar. Moğol istilalarından önceki dönemde Bayındurlar pekala bunun doğusunda olabilirler. Pehlevan Beg Moğol-

---

[1710] Sümer, *Oğuzlar*, s.148.

[1711] Momen, *Introduction*, s.98-99; Roemer, "Türkmen" *CHIr*, VI, s.167-68.

[1712] Woods'un müstesna çalışması *Aqqoyunlu*'ya ilaveten, Hinz'in daha eski çalışması *Irans Aufstieg*'den iyi şekilde faydalanılabilir. Roemer, "Türkmen" *CHIr*, VI, s.152-59, 168-85, kısa fakat faydalı bir değerlendirme sunar.

[1713] Akkoyunlu boy topluluklarının listelemesi için bkz. Woods, *Aqqoyunlu*, s.197-214.

lar tarafından batıya, Anadolu içlerine sürülmüştür. Onun oğlu Tûr Ali Bey'i ise (Bizans kaynaklarında Τουραλίπεης[1714]) Doğu Anadolu'da, Komnenlerin Trabzon devleti yakınında buluyoruz. Komnenlerle evlilik bağı kurmakla ve İlhanlı Gazan'ın hizmetinde bulunmakla itibarlandırılır. Kaynaklarda Akkoyunlu isminin belirmeye başlaması onun oğlu, Maria Komnena'nın kocası Kutlu zamanındadır.[1715] Bizanslılarla bu birliğin ürünü olan, kendisi de Komnenlerden bir prensesle evlenen Kara Yülük Osman (1378-1435), Akkoyunlu talihinin kurucusu kabul edilir. Ağabeyi Ahmed'le taht için yarışıp yendikten sonra, 1398'de onun hamisi Kadı Burhaneddin'i ortadan kaldırmıştır. Bu zaferin meyvesini toplaması Osmanlılarca engellenince, akıllı bir şekilde Timur'un safına geçmiş ve 1402 seferinin ardından Diyarbakır bölgesiyle ödüllendirilmiştir. Karakoyunluların Timurlulara düşmanlığı sürdüğünden, Kara Yülük Osman, Şahruh'a sadakatini korumuş ve ona Türkmen rakipleriyle savaşta yardım etmiştir. Kendisi de onlarla savaşta ölmüş ve toprak kazanımları iç çekişmelerde çarçur edilmiştir. Yine de, başarıları göz ardı edilemez. 15. yy Osmanlı yazarı Yazıcıoğlu'na göre, kendi siyasi iktidarının (*beglik*) kaynağı olarak gördüğü göçebe hayat tarzını koruyup, oğullarına yerleşikleşmemelerini öğütlerken,[1716] göçebe ihtiyaçları ve geleneklerine uyarak önemli doğu-batı ticaret yollarını denetimine almıştır. Onun artan siyasi ve iktisadi gücü, göçebe boyluları kendi birliğine celbetmiştir. Ancak, diğer göçebe Türk hanedanları gibi, onlar da ardıllık meselesini asla çözememişler ve bu da yıkılışlarına yol açmıştır.[1717] Takip eden Akkoyunlu iç siyasi mücadelesinin yıkıcı olaylar dizisini ve bunların komşu devletlerle etkileşmesini anmaya bile gerek yoktur.

Bu tüketici iç savaştan sonra tam toparlanma, parlak bir siyasetçi ve becerikli bir komutan olan Uzun Hasan yönetiminde (1453-78) gerçekleşti.[1718] O, ailenin geleneğini koruyarak Komnen-

---

[1714] Michael Panaretos, bkz. Moravcsik, *BT*, II, s.319.

[1715] Woods, *Aqqoyunlu*, s.40-41, 46-47.

[1716] Bkz. Woods'da alıntılanan, *Aqqoyunlu*, s.249 n.115, Topkapı Sarayı Yz. Revan 1390, f.15a: *Merḥûm Qara Osmân daxi daim bu ögüdi oğlanlarına virürmiş ki olmasun ki oturaq olasız ki beglik ve türkmânlıq ve yürüklük idenlerde qalur dermiş.*

[1717] Woods, *Aqqoyunlu*, s.47-70; Sümer, *Oğuzlar*, s.151.

[1718] Bkz. Hinz, *Aufstieg*, s.50-71; Woods, *Aqqoyunlu*, s.99-137.

li bir prensesle evlendi. Aynı zamanda kız kardeşini vererek Safevî tarikatının önderi Şeyh Cüneyd ile evlilik bağı kurdu.[1719] Gördüğümüz gibi, 1467'de Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ı öldürdü ve böylece onların İran'daki topraklarının çoğuna varis oldu. Bu onun Timurlu Ebû Sa'id'e karşı zaferi ile (1469) teyit edildi. Akkoyunlular siyasi merkezlerini İran ve çevre memleketlerdeki göçebe hükümdarların geleneksel başkenti Tebriz'e kaydırdı ve Osmanlı ve Memluklarla birlikte baskın bölgesel güçlerden biri haline geldi.

Artık evrensel siyasi, belki de Mesihi roller ima eden güçlü bir İslami mahiyet alan Akkoyunlu ideolojik simgelerinde mütenasip değişiklikler gerçekleşti. Bu konumu kazandıktan sonra Uzun Hasan'ın kendisini hükümdarları gördüğü[1720] yeni Türkmen dalgaları Anadolu'dan İran'a geldi. Avrupa bilhassa Venedik'in şahsında (en azından 1463'den sonra) Akkoyunluların bir Osmanlı karşıtı ittifaka katılmasına ilgi duyuyordu.

Uzun Hasan'ın hakimiyet rüyaları (Kutsal kentleri de içerir olmuştu) gerçekleşmedi. İmparatorluğu büyüdükçe hükümeti de büyüdü. Göçebe beyler özellikle artan merkezi otoriteye karşı ihtiyatlıydılar. Ona ve onun askeri reform çabalarına direndiler. İçerdeki bu ekşilik Uzun Hasan'ı kendisini, Anadolu beylerinin ve şimdi Osmanlılarca yutulan göçebelerin bağımsızlık ve haklarının müdafii olarak sunmasını engellemedi. 1472-73'de Osmanlıların elindeki Karaman'ı ve Memluklu bağlı devleti Dulğadır'ı hedefleyen seferlere başladı. Bunların hiçbiri başarıyla sona ermedi. Osmanlı karşı saldırısında, belirttiğimiz gibi, onun sayıca üstün ordusu, Osmanlıların Memluk ve Safevîlere karşı da yaptıkları gibi, ateşli silahların göçebe atlısının üstünlük çağına son verdiğini göstererek, Başkent'te tamamen mahvoldu (1473). Zamanından önce yaşlanmış ve hasta olan Uzun Hasan, Osmanlıların etkisizliği sayesinde devletini koruyabildi. Ama onun ölümüyle hiç yoktan tehditleri beraberinde getiren kardeş kavgası tekrar alevlendi.[1721]

[1719] Iskander Beg Munšî/Savory, I, s.30; Hinz, *Aufstieg*, s.36-38; Mazzaoui, *Origins*, s.74-78. Woods, *Aqqoyunlu*, s.96, 100-1, 257 n.84, Şeyh Cüneyd ile Uzun Hasan arasında ilişkinin kuruluşundaki sorunlara işaret eder.

[1720] Sümer, *Oğuzlar*, s.148-49. Bu Türk ruhuna uyarak Kur'an'ın Türkçeye tercümesi çağrısında bulundu; ulema ise buna başarı ile karşı koydu.

[1721] Woods, *Aqqoyunlu*, s. 122-39; Roemer, "Türkmen" *CHIr*, VI, s.175-80.

Hükümdarlığa getirilen 10'lu yaşlardaki Yakub'un (1478-90) büyük ölçüde saray hizipleri için bir oyuncak olduğu görüldü. Tebriz'in şaşaasına, sultanlığın uzayıp giden sınırlarına, İslami[1722] ve Oğuz Türk dünyasında hakimiyet için ideolojik bahanelere, zenginliğe ve kudret havasına rağmen, Akkoyunluların erken tarihini belirleyen dinamizm artık gitmişti. Onun ölümüyle patlayan taht mücadelesi ve ardından devletin bölüşülmesi, Akkoyunlu mülkünün, geçimsiz akrabaları ve pek çok bakımdan mirasçıları olan Safevîlerce fethinin başlamasına yardımcı oldu.

SAFEVÎLERİN YÜKSELİŞİ

Safevîler bir Sünni tarikatın kurucusu olan Şeyh Safiyüddin'den (1252-1334) türemişlerdir.[1723] Bu şeyhin aslı bilinmemektedir; Kürt veya Türkmen asıllı olabilir. Sonradan onun ailesi 7. İmam üzerinden Ali'nin soyundan geldiğini iddia etmiştir. Bu tarikatın Şii eğilimli bir 'savaşçı ruhbana' dönüşümünün ani ve doğasında büyük ölçüde siyasi olduğu görülüyor.[1724] Bu şekilde Türkmen aşiretleri arasında yaygın destek bulmuştur. Safevîlerin iktidara ilerleyişine kadar İran, resmen Sünni idi. Anadolu ve Suriye'deki gibi (Bizans zamanlarında bile sapkınlık bölgeleri) avami İslam, Şii olarak görülebilecek unsurlarla karışmıştı (Peygamber'in ailesi, Ali ve onun soyundan gelenlere özel bir ihtiram). Bu bölgelerin Türk göçerleri ve yarı-göçerleri arasında avami İslam da bir Şii renk içeriyordu. Ancak bu çoğunlukla sathi idi ve Şamanlık kavramlarıyla başabaş gidiyordu.[1725]

O zamana kadarki kent eğilimli bu Sünni tarikatın Anadolu'nun sapkın boy mensuplarıyla içiçe girmesi, öncelikle Cüneyd'in (1447-60) çalışmaları sayesindedir. Tarikatın önderliğini amcası Cafer'e kaptıran Cüneyd, şamanları andıran babalarının önderli-

---

[1722] Akkoyunluların Sünniliğe bağlılığı genellikle kabul edilmekle birlikte, sorunsuz da değildir. Türkmen taraftarları arasında değişik sapkın inançlar muhtemelen yaygındı, bkz. Roemer, "Türkmen" *CHIr*, VI, s.184.

[1723] Bu hareketin kökleri hk. bkz. Mazzaoui, *Origins*. Safevi tarihinin en yeni ve tekmil çalışması Savory'nindir, *Safavids*. Genel bir değerlendirme için *CHIr*, VI'daki ilgili bölümlere başvurulmalıdır.

[1724] Arjomand, *Shadow of God*, s.77-78.

[1725] Gordlevskij, *Gosudarstvo*, s.197-99; Sümer, *Safevi*, s.7-10; Cahen, *Pre-Ottoman*, s.259-60; Moosa, *Extremist Shiites*, s.15-16.

ğinde uzun bir isyan tarihi olan, gayrimemnun yerleşikleşmiş ve yerleşikleşen Türk nüfusun alıcı dinleyici olarak davrandığı Anadolu'ya gitti.[1726] Patlayıcı toplumsal güçler, özellikle kapıkullarının büyüyen rolleri ve Türk nüfusun vergi ödeyen tebaa konumuna indirgenmesi, iş başında idi.[1727] Safevîlerin bölge ile bağları şeyhlerine daha sonra *Sufîyân-i Rûm* denilen ve onların hizmetinde kalan Anadolulu esirler veren Timur dönemine kadar gider.[1728] Açıkça zemin hazırlanmıştı.

Yeni taraftarlarının *gazi* eğilimlerine seslenen Cüneyd, daha militan ve savaşçı bir duruş benimsedi. Aynı zamanda Türk şamanlığı ile gizemli Şii öğretilerinin ilginç bir karışımı olarak, Şeyh'in şahsında kutsallığın tezahürü iddiaları öne sürüldü.[1729] Sonraki kaynaklar onun oğlu Haydar'ın kutsal oluşu öğretisini *"Rûm'un kara cahillerine, şeytani tahayyüllerle yanılmış o kalabalığa"* atfetmişlerdir.[1730] Bu yüzden Cüneyd ve oğlunun bu dinisiyasi ideolojiyi muhtemelen onlara baskı yapan Türkmenlerin ve onların *baba*larının etkisiyle mi benimsedikleri, yoksa kendileri bunu iddia edip sonradan destek mi topladıkları belli değildir. Her halükarda Cüneyd'in boy mensupları arasında artan itibarı onun savaşçı kafalı *müridl*erinin sayısının artışı ve Karakoyunlulara karşı ortak olan düşmanlık, büyük ihtimalle onun Uzun Hasan'la evlilik bağı temininde öncelikli sebeplerdi. Safevîlerin siyasi ihtiraslarının olduğu açıktır.[1731] Bunlar ancak, *gaza*sını Gürcü ve Çerkezlere yöneltip Şirvanşah'a (bir Müslüman) saldırdığında onun elinde 1460'da can vermesi ile geçici olarak raydan çıktı.[1732] Cüneyd'in Akkoyunlu gelininden oğlu olan (dolayısıyla Uzun Hasan'ın yeğeni) Haydar, babasının siyasetini sürdürdü. O da bir Ak-

[1726] Safevîlerle ilgili bu ve müteakip olayları Osmanlıları açısından Aşıkpaşazâde verir, yay. Ali Bey, s.264-69.

[1727] Sümer, *Oğuzlar*, s.149-50; *Safevi*, s.10; Roemer, 1990, s.28.

[1728] *Tadhkirat*/Minorsky, s.189-90.

[1729] Mazzaoui, *Origins*, s.71-73; Arjomand, *Shadow of God*, s.78-79; Momen, *Introduction*, s.101; Roemer, 1990, s.31-32. Moosa, *Extremist Shiites*, s.26-30, tarikatın Şiileşmesini Hoca Ali'ye (öl.1429) hamleder.

[1730] *Tadhkirat*/Minorsky, s.190'da alıntılanan Fazlullâh Xuncî Isfahânî'nin (öl. 1520) *Târîx-i ʿÂlam-ârâ-yi Amînî* adlı eseri, Paris, Bibliothéque Nationale, ancien fonds, person, 101, f.125v.

[1731] Moosa, *Extremist Shiites*, s.31; Sümer, *Safevi*, s.10-11; Savory, *Safavids*, s.17.

[1732] Iskandar Beg Munšî/Savory, I, s.30; Ašurbejli, *Gosudarstvo širvanšaxov*, s. 248-49; Mazzaoui, *Origins*, s.74-75.

koyunlu prensesiyle evlendi ve bir taraftan tarikatın manevi önderi olarak çalışırken, *"memleketler ve tebaa üzerinde hakimiyet"* olan *"gizli tutkusunu"* muhafaza etti. Kendisinin kutsallığı iddiasını ilerleten ve taraftarları için görünür simgeler bulan Hay-dar idi: 12 peşli (12 imamı temsil eden), ayırdedilir, kırmızı şapka. Bu yüzden onun taraftarları *"kızılbaş* lakabını aldılar."[1733] Haydar'ın kaderi bir diğer bakımdan da babasına benziyordu. İskender Beg Münşî'nin belirttiği gibi, onun düşüncelerine *"kafirlere karşı akın mükafatı arzusu hakim idi."* Fakir düşmüş Anadolu göçerleri ve köylüleri ile kabaran müritlerinin safları ile Haydar, Kuzey Kafkas halklarına karşı *gazi* akınları yürüttü. Kaçınılmaz olarak o da Şirvan'la mücadeleye girdi ve 1488'de babası gibi hayatını kaybetti. Bu arada Şirvan Şah'a, Safevî akrabalarına karşı *"düşmanca bir tutum benimsemiş olan"* Akkoyunlu Yakub yardım etti.[1734] Yakub daha sonra Haydar'ın oğullarını hapse koydu. Bunlardan sadece en gençleri olan İsmail (öl.1524) uzaktaki Gilan'da bulunan Lahican'a kaçarak Akkoyunlu sarayının katl siyasetinden kurtuldu. Buraya Rûm ve başka yerlerden desteklerini göstermek ve mali yardım sağlamak için destekçiler gelmişlerdir.[1735]

O zamana kadar halk İslamı'nın pek çok alanında geçerli olan Şii eğilimlerden ve tarikat şeyhlerinin kutsallığına bir vurgudan başka, Safevî inançları tam bir sistem içinde pekişmemişti. Böyle bir sistem için temel, İsmail'in saklandığı yerde Onikici Şiiliği yaydığı Gilan'da atılabilirdi.[1736] İsmail 1499'da ortaya çıktı ve kendisinin tanrı olduğuna inanan taraftarlarını topladı.[1737] 1501'de artık Tebriz'in sahibiydi ve Onikici Şiiliği devletin resmi dini ilan etti. Tuhaf şekilde bu, onun Kızılbaş taraftar kitlesinin inancı değildi. Bu kitle aslında onun kendisini kutsal olarak kavramsallaş-

---

[1733] Iskandar Beg Munšî/Savory, I, s.31. Bu şekilde kullanılan tabir buraya özgü değildir. 13. yy'da Cungarya'da kaydedilir. Doğu Türkistan'da açık şekilde *yeşilbaş*, yani Sünni'nin karşılığı olarak Şiiliği anlatır. Bkz. Gordlevskij, *Gosudarstvo*, s.258-59

[1734] Iskandar Beg Munšî/Savory, I, s.31-33; Savory, *Safavids*, s.18-20; Sümer, *Safevî*, s.11-14.

[1735] Hasan-i Rûmlu, yay. Navâ'î, s.20.

[1736] Morgan, *Medieval Persia*, s.120. Mazzaoui, *Origins*, s.80, Gîlân'ın Şii olduğunu kaydetmekle birlikte, İsmail'in orada mürebbisi Mevlânâ Şemseddîn Lâhicî ile *"Şii ilimleri çalıştığına"* dair bir delil bulamıyor.

[1737] Hasan-i Rûmlu, yay. Navâ'î, s.53, 905/1499-1500 civ. yaz., onun başına üşüşen Anadolu sofilerinden (*sûfîyân-i rûm*) bahseder.

tırmasına da karşı çıkmıştı. Üstelik İran'da, bir teokratik devleti yürütmekte esas olan Onikici Şiiliğin ilmi altyapısı da bulunmuyordu. Bu şimdi Lübnan, Irak ve Bahreyn'den ithal edildi.[1738] İsmail'in kararının ardındaki sebeplerden hiçbir yerde bahsedilmez.

1508'e gelindiğinde İsmail'in fetihleri Akkoyunlu devletini zirvedeki haliyle yeniden kurmuştu. 1510'da Muhammed Şeybânî'yi yendi ve öldürdü ve Özbekleri Horasan'dan çıkardı. Bu durum 1512'de teyit edildi. Bugünkü İran'ın doğu ve batı sınırları yerleşmişti.[1739]

Safevî hareketinin dramatik nüfus sonuçları da oldu. Anadolu Türk göçebe ve köylü kitleleri, Minorsky'nin söylediği gibi, *"Türkmenlerin bir üçüncü dalga doğuya hareketini"* temsil ederek İran'a geldiler.[1740] 16. yy sonlarının Safevî tarihçisi Hasan-i Rûmlu, boy destekçilerinin kim olduğu hakkında biraz fikir verir. İsmail'in Şirvan Şah'a karşı 1500-1501 seferindeki olaylarla ilgili olarak onun *"Ustaclu, Şamlu, Rûmlu, Tekelü, Dulkadır, Afşar, Kacar, Varsaklardan ve Karacadağ sofilerinden mürit ve sofi"* 7000 taraftarı olduğunu kaydeder.[1741] Kurucu boy ve aşiretlerin daha ayrıntılı bir resmi İskender Beg Munşî tarafından verilen, Şah Abbas'ın memurları listesinden devşirilebilir: Şeyhavend (hanedana akraba idiler),[1742] Şâmlu [Begdilü,[1743] Abdâllu, Arabgirlü, Nelkâs/Nelkâz], Ustaclu [Kengerlü, Şaraflu], Du'l-kadr (= Dulğadır, [Eymür, Hacılar], Kacar [İgirmi-Dört], Afşar [İmânlu, Alplu, Ûsâllu], Türkmen [Pürnäk, Ördeklü], İsperlü, Bâyburdlu, Çağataylar, Sain-hânî Türkmenleri [Kara Bayat, Giraylı, Moçakî, Tükeli, Celayir] ve de çeşitli Kürt ve Lur toplulukları.[1744]

İsimlerinden belli olduğu üzere, bu 'boyların' çoğu gerçekte dini-siyasi taraftarların çeşitli boy topluluklarının bileşeni idiler. Bu şekilde Rûmlular (Anadolulular) Sivas-Karahisar ve Tokat-Amasya bölgesinin Kızılbaş köylerinden geliyorlardı. Aynı bölgedeki

---

[1738] Morgan, *Medieval Persia*, s.120-22; Momen, *Introduction*, s.101, 107-9.

[1739] İsmail'in fetihleri hk. bkz. Hasan-i Rûmlu, yay. Navâ'î, s.61 vd.; Iskandar Beg Munšî/Savory, I, s.43-67.

[1740] *Tadhkirat*/Minorsky, s.188.

[1741] Hasan-i Rûmlu, yay. Navâ'î, s.61.

[1742] Iskandar Beg Munšî/Savory, I, s.197 n.275.

[1743] Kurucu uruklar parantez içinde verilmiştir.

[1744] Iskandar Beg Munšî/Savory, II, s.1309.

Uluyörüklerden gelen Ustaclular, isimlerini kişi adı *Ustaca* < *Usta Hacı*'dan alıyorlardı. Tekelüler Teke bölgesindendi (Antalya çevresi). Şamlular Sivas'ta yazlayan ve Halep ile Gaziantep arasındaki bozkırlarda kışlayan göçebelerdi.[1745]

Osmanlı hükümetinden ve vergilerden hoşnut olmayan ve Türkçe konuşan İsmail'i (Hataî mahlası ile Türkçe tasavvuf şiirleri yazardı) Tanrı veya 'Tanrı'nın oğlu' olarak kabul etmeye istekli Kızılbaş safları büyüdü.[1746] Pek çok bakımdan Akkoyunlu devletini esas alan bu devletin Türk mizacı güçlü şekilde telaffuz ediliyordu ve cazibe kaynağı olmuş olabilir. Anadolu'daki isyanlara yansıyan (ör. Şeyh Haydar'ın bir tilmizinin oğlu olan adı üstünde Şah Kulı Baba'nın 1511'de Teke'deki isyanı[1747]) Osmanlı rejimine Kızılbaş tehdidi ve Osmanlı toplumunun diğer unsurlarına siyasi ve ideolojik potansiyel cazibe tutuşu (ör. Tahtı isteyen Osmanlı şehzadeleri veya Bektaşi etkisindeki Yeniçeriler) gayet etkisiz 2. Bayazıd'ın halline ve Yavuz unvanlı 1. Selim'in tahta çıkmasına yol açtı. Şah ve Sultan arasındaki çatışma kaçınılmazdı.

OSMANLILAR, SAFEVÎLER VE MEMLUKLAR

Selim hükümdarlığına Anadolu'daki Kızılbaş unsurların temizliği ile başladı; *"7 yaşından 70'ine kadar olanları kaydetti... 40 bini gözaltına alındı, bazıları öldürüldü, bazıları hapse girdi."*[1748] Daha sonra, arasıra isteksizlik veya muhtemelen hoşnutsuzluk işaretleri gösteren bir orduyla doğuya, İsmail'e karşı ilerledi. Yine de 23 Ağustos 1514'de Van gölünün 80 km kadar doğusundaki Çaldıran'da Sultan ile Şah'ın kuvvetleri karşılaştı. Cesur atlılar (bazıları 'Tanrı'ları aralarında iken yenilmez olduklarına inanıyorlardı) bir kez daha Osmanlı tüfeklerine denk değillerdi. Selim Tebriz'i almak için ilerledi, fakat ordusunun saflarındaki gönülsüzlük onun İsmail'in işini bitirme tasarılarını engelledi. İsmail ise bir

---

[1745] Sümer, *Safevi*, s.43-47.

[1746] Sümer, *Oğuzlar*, s.175; Arjomand, *Shadow of God*, s.80-82.

[1747] Hasan-i Rûmlu, yay. Navâî, s.164-166; Sümer, *Safevi*, s.32-34; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s.230-31, 253-56. Şah Kulı Baba bu olaylar esnasında öldürülmüştür. Sonradan bir ticaret kervanını yağmalayan onun taraftarları, ticaret konularında duyarsız olmayan İsmail tarafından idam ettirilmişlerdir.

[1748] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s.257 n.2'de alıntılanan *Tâcü't-Tevârîh*, II, s.245.

daha kurtulamadığı bir bunalım haline girdi. Kızılbaşları arasında Şah'ın kutsallığı inancı yıkıldı, fakat bu yıkılış temelli olmadı. Osmanlılar Azerbaycan'ı elde tutmaya bile çalışmadılar; sadece Doğu Anadolu'daki topraklarını güvene aldılar ve 1515'de Dulğadır beyliğini ilhak ettiler.[1749] Bu, Safevîlere toparlanma zamanı verdi. Aynı zamanda İstanbul'u Memluk devleti ile çatışmaya soktu.

Askeri açıdan Osmanlı-Memluk savaşı Osmanlıların Şah İsmail'e karşı önceki seferine benziyordu. Osmanlı ateşli silahları Memluk atlısını Suriye'deki Mercidabık'da yok etti (24 Ağustos 1516) ve Mısır Ocak 1517'de alındı. Bunun siyasal-emperyal sonuçları ise daha büyüktü. Bu zaferle Osmanlılar Arabistan'daki mübarek şehirler de dahil, İslam-Arap kalbgahının sahibi oldular.[1750] Abbasi gölge halifelerinin sonuncusu olan 2. Mütevekkil İstanbul'a getirildi ve gözden kayboldu. Osmanlıların halifelik iddialarının sonradan, imparatorluk yıkılıştayken çıkmasına rağmen, Osmanlı ailesinin artık Türk ve İslam dünyasının öncü gücü olduğuna itiraz yoktu. Yakın ve Orta Doğu'nun çoğunda bu, doğrudan belirleyici bir güç olarak kabile bozkırının sonunu işaretledi. Osmanlı ülkesinin göçerleri ise zaten büyük ölçüde evcilleşmişti.[1751] Bugün olduğu gibi, küçük göçebe topluluklar kaldı. Fakat siyasi iktidar tabi Balkan Hıristiyan nüfusundan devşirilen Kapıkulu kurumunun elinde idi. Bu zamana kadar Türk halkı şekillenmiş bulunuyordu. Bu yüzden, Süleyman (1520-66) zamanında imparatorluğun zirvesine ulaştığının değerlendirildiğini kaydederek, Osmanlı işlerini incelemeyi burada kesebiliriz. Daha sonra fetihler azaldı ve maliyetleri arttı. Yolsuzluk hükümetin karakterini zayıflatmaya başladı. Döngüsel ihtişam ışıkları ve istikrar dönemleri ile karışık olan yıkılış, Süleyman sonrası dönemde aşikar hale geldi. 19. yy'da imparatorluğun mirasçısı devletlerin çoğunun teşekkülüne yardımcı olan önemli yenilik hareketleri gerçekleşmesine rağmen, Osmanlı ülkesi büyük ölçüde onu parçalamak isteyen Avrupalı güçlerin çekemezlikleri sayesinde bir arada kaldı.

[1749] Hasan-i Rûmlu, yay. Navâ'î, s.187 vd.; Iskandar Beg Munšî/Savory, I, s.67-71; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s.257-76; Savory, *Safavids*, s.40-49; Morgan, *Medieval Persia*, s.117-18.

[1750] Osmanlı fethi ve bu kritik dönemde Arap dünyasıyla ilişkiler hk. bkz. Stripling, *Ottoman Turks and Arabs* ve N. A. Ivanov, *Osmanskoe zavoevanie*.

[1751] Sümer, *Oğuzlar*, s.173.

Avrupa'nın 'Eski Düzeni' gibi imparatorluk da 1. Dünya Savaşı girdabında yok oldu. Osmanlı rejiminden hoşnut olmayanların sığınağı olan Safevî ülkesinde kabilecilik yaşadı, hatta İsmail'in halefi 1. Tahmasp'ın (1524-76) gençliğinde ve ondan sonra döngüsel olarak, fakat değişmiş bir biçimde kendini yeniden gösterdi.[1752] Boylar veya *oymak/uymak* şimdi hiyerarşik olarak, fakat bozkır temelli olmayan siyasi örgütlenmeden farklı olmayan bir sistem içindeki sürekli kaymalarla örgütlenmişti.[1753] Osmanlı kapıkullarına koşut olarak Gürcü, Çerkez ve diğer Kafkas asıllı esirlere dayalı bir gulam kurumu geliştiren 1. Şah Abbas (1588-1629) bozkırın aşina diline de başvurmuştur. Kabile parçalarından bir 'kabile' olan *Şahsevenleri* kurmuştur. *Kullar* ve Şahsevenler Kızılbaşları dengelemek için kullanılmıştır.[1754] Safevîler 1732'den sonra zayıflarken, dinamik Afşar önderi Nadir Şah (1736-47) kısa süreyle iktidara sahip olmuştur. Yüzyılın sonuna doğru bir diğer Türk boyu olan Kacarlar (1795-1924) siyasi üstünlük kazanmıştır. Bu hanedanlar İran'ın, özellikle de Azerbaycan'ın Türk nüfusunun siyasi önemini vurgulamışlardır. Fakat Anadolu'nun aksine İran büyük ölçüde Türkleşmemiştir. Pehlevi rejiminde (1924-79) boy unsurları ve Azerbaycan'ın çoğunlukla siyaseten ilerlemiş nüfusu siyasette biraz rol oynamayı sürdürmüştür. Fakat kitlesel medyanın yaygınlaşması ve çağdaş milliyetçiliğin baskılarıyla, Türkçe konuşan bir topluluk olarak bu halkların kaderi belirsizdir.

[1752] Roemer, 1990, s.33-34.

[1753] Uymâk siyasetleri tartışması için bkz. Reid, *Tribalism*, s.66-80.

[1754] Reid, *Tribalism*, s.30.

12. BÖLÜM

ÇAĞDAŞ TÜRK HALKLARININ OLUŞUMU: KISA BİR BAKIŞ

Türk halkları tarihinde önemli tarihsel gelişmelerinin altını çizdikten ve bunların etnik inşa bloklarını zaman ve mekan açısından konumlandırdıktan sonra, bu halkların her birinin etnik oluşumunda rol oynamış çeşitli faktörlerin kısa bir incelemesine geçebiliriz. Önceki bölümlerin halihazırda göstermiş olduğu gibi, bu genelde muntazam bir süreç değildir. Mesela, Orta Asya Türk halklarının pek çoğu etnik tabakanın en üstünde yer alan etnik saf ile birlikte pek çok noktayı içeren menşelere sahiptirler. Pek çok Türk halkının paylaştığı pek çok soy (ata) unsuru bulunmasına rağmen (mesela, Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay, Başkurt, vs. arasında Kıpçak unsurları mevcuttur.), bunlara etki etmiş olan bu ortak unsurun her biri üzerindeki nüfuz oranı değişiktir.[1755] Ayrıca, paylaşılan unsurların bazılarının kendisi de (mesela Kıpçaklar) nadiren tektürlüdür. Buna ilaveten, pek çoğu birinin diğerinden ayırdedilmesine yardımcı olan bu unsurların eşsiz kombinasyonlarına ya kendiliğinden sahiptirler, ya da bunları sonradan geliştirmişlerdir.

Bizim kaynaklarımızda az ya da çok tasvir edilmiş olan etnik unsurların arkasında gizlenenler ise alt tabaka unsurlarıdır. Bir bütün olarak, Türk halkları olağanüstü bir içselleştirme gücü göstermektedirler. Bu gerçeğin diğer bozkır fatihleri için doğru olduğu bugüne kadar kanıtlanmamıştır. Moğollar Avrasya'yı fethetmişlerdir, fakat bugün Moğolca sadece Moğolistan'da (buranın Moğollaştırılması Kitanlar ile başlamıştır) konuşulmaktadır ve

[1755] Sultanov, *Kočevye plemena*, s.7-8.

burası, yani İç Moğolistan bile Moğol karakterini kaybetmek tehlikesi ile karşı karşıyadır.

Öte yandan, Türk fatih toplulukların hüküm sürüp de, idare ettikleri nüfusun Türkleştirilmediği sadece birkaç yer vardır. Kopuntu özelliği taşıyan askeri kolonileri (Gazneliler ve Memluk tarzı diğer devletler) ve (Manihey-Bogomil Bosna ve esnek oldukları ispatlanmış olan Arnavutluk'un çoğu hariç Hıristiyan kültürün egemen olduğu) Balkanlar ve Kuzey Afrika'daki (ki buradaki Osmanlı varlığı sayısal olarak son derece önemsizdir) Osmanlı kolonilerini bir yana bırakırsak, Oğur Bulgarların yönetimi altında bulunan Balkan Bulgaristan'ı önemli miktarda Türk varlığına sahip olmasına rağmen Türkleştirmenin başarılamadığı tek bölgeyi teşkil etmektedir. Ancak, burada da olağan dışı şartlar bulunmaktaydı. Büyük imparatorlukların (Bizans ve Karolenj – Büyük Karlos'un [Şarlman] hanedanı) civarında olması ve bunların Batı ve Slav dünyasını dinsel yönden kontrol altına almak için giriştikleri mücadele, Balkan Bulgaristan'ını yoğun baskıların odak noktası haline getirmiştir. Ortodoksluğun zaferi siyasal olarak da Slavlaştırmayı beraberinde getirmiştir. Bunun yanı sıra iç siyasi faktörler de (Bulgar seçkinlerinin Hıristiyanlığa yönelik muhalefeti) Bulgar Türklerinin değer yitirmesinde önemli bir rol oynamıştır ve şimdi de pagan direnişi ile lekelenmiştir.

Ancak Anadolu'da, Doğu Güney Kafkaslara kadar uzanan Kuzeybatı İran'da (ki burada kabileler aşırı derecede yoğunlaşmışlardır), Kuzey Kafkasların alçak bölgelerinde ve özellikle İranîlerin hakim olduğu Orta Asya'daki Türkler genellikle bir azınlık durumundaydılar, buna rağmen eninde sonunda yerel nüfusun çoğunu Türkleştirdiler. Bu kasti bir durum değildi. Bir devlet politikası da değil. Modern öncesi devletler dilsel tektürlülük arayışında değillerdi. Şüphesiz, memurlar ve tüccarlar için yönetici seçkinler ile dilsel özdeşleşme önemli bir mülahaza idi. Ancak, İranî Orta Asya'da bu bile çok önemli değildi, çünkü geleneksel olarak Türk seçkinler kendi bürokrasilerinde memur olarak İranîleri kullanmaktaydılar. Arapçanın yaygınlaşması bazı ilginç paralellikler sergilemekle birlikte, önemli farklılıklar da göstermekteydi. Arapça daha çok, ulus-üstü Sami *lingua franca* (ortak dil)'nın eski bir gelenek olduğu topraklardaki Sami halklar arasında tutundu. Aslında, bu dil Aramice gibi bir ortak dilin yerini almıştı.

Kuzey Afrika'da, Arapça şehirlerden, fatihlerine ve onların konuştukları dile en azından yapısal olarak benzeyen ve bunlara genetik olarak akraba olduklarından dolayı bunlara yatkın olan bir Berberî göçer nüfusa doğru bir yayılım göstermiştir.[1756] Milliyetçiliğin ve kitle iletişim araçlarının tüm baskılarına rağmen, Berberî dillerinin partizanları için iyimser bir perspektif sunmadığından, bu hala tamamlanmamış bir süreçtir.

Farsça konuşan göçerler açısından da İranî Orta Asya'da benzer bir süreç yer almıştır. Ancak, hala oldukça İranî bir karakter taşıyan şehirlerin bunda önemli bir rol oynamaları mevzu bahis değildir. Anadolu'da çok önemli olan din unsuru farklı bir özelliğe sahiptir. Türkler İslam'ın tebliğcileri olmayıp bu dinin İran şehirlerinden alıcısıydılar. Bunların din değiştirmesi kesinlikle yerleşik İran nüfusunun daha sonraki Türkleşmesinin gerekli bir ön koşuluydu. Bu sorunsalın toplumsal-dilsel boyutları daha fazla bir araştırmayı gerektirmektedir.

Alt katmandaki etkiler meselesi de daha fazla aydınlatılmaya ihtiyaç duymaktadır. Tuhaf ödünç kelimeler (Türkçedeki Samoyedçe, Ugorca ve Kettçe unsurlar gibi[1757]) önceden ısmarlanmış rasgele kültürel alıntılamalar mıdır, yoksa köklü etnik-siyasi temasların mı ürünüdürler? Erken dönem Türklerine ait bu alt katman unsurlarının kendileri halkların Türkleştirilmesinde ne ölçüde rol oynamışlardır? Zaman olarak başlama noktası tespit edilemeyen Güney Sibirya'nın Türkleşme süreci ancak günümüzde nihayetine ermiştir. Şüphesiz, Ural ve Palaeo-Sibir halkları tek bir alt tabaka unsurunu temsil etmektedirler. İranî göçmenler de buna denk, hatta yukarıda gösterildiği gibi, daha büyük öneme sahiptir. Türk halkları henüz tarih sahnesinde boy göstermeden önce, Avrasya bozkırları yaklaşık bin yıl boyunca İranî konuşan göçerlerin hakimiyeti altında bulunmaktaydı. Bu aşamada, sadece bunların bozkırların binici ve çoban Türklerinin dönüşümünde oynamış oldukları rolü tahmin edebiliriz. Arkeoloji bazı ipuçları sağlamakla birlikte, çok önemli dilsel sorunlarda sessiz kalmaktadır. Tahminen, Türk halkları büyük sayılardaki İranî göçebeyi eritmişlerdir. Eğer böyle değilse, bunlara ne olmuştur? Kaynakları-

[1756] Moscati vd., *Introduction*, s.15-17. Diakonoff, Sami-Hami sorunu açısından faydalı bir araştırmaya sahiptir.

[1757] Krş. Sinor, 1979-80, s.768-773.

mız, Türkçe konuşan göçerlerin bozkırların tam hakimi olarak ortaya çıkmalarından sonra, yerleşik toplumun güvenliğine İranî göçmenlerden gelen bir tehdide dair herhangi bir veri sunmamaktadır.

İdil-ötesi İranî Alan-As kabileleri hakkındaki kısa bir yorumunda Birûnî, o günlerde bunların dillerinin Harezm ve Peçenek dilleri karşımı olduğunu söylemektedir.[1758] Alan-As ve Peçeneklerin yakın ve birlikte yaşam şartları, benzer bir şekilde *"Bilindiği adıyla Yas halkı* ("Языкъ [ed. 'dil'] же ясескыи") *Peçenek uruğunun/kabilesinin soyundan* ("от печениженьска рода") *gelmektedir"*[1759] diye kayıt düşen Josephus Flavius'un eski Rusça mütercimi tarafından da gözlemlenmiştir. Alan-As ve Kıpçakların yakın ve birlikte yaşam şartları da kaydedilmiştir. Aslında, bu kabilelerden bazıları, belki de bir kabile birliğinin unsuru olarak, Moğol istilasından kaçarak Macaristan'a sığınmanın yollarını arayan Kıpçaklarla birleşmişlerdir.[1760] Böylece, Türk halklarının oluşumuna dair herhangi bir tartışma İranî unsuru da dikkate almak mecburiyetindedir.

Türk bozkırlarının akışkanlığını göz önüne alırsak, Türk halklarının bugünkü kurulumları bir şekilde kolayca daha farklı olabilirdi. Etnik güçler bir boşluk içinde çalışmazlar. Belirli dil, boy ya da ulus unsurları ortaya çıkmış olmasına rağmen, bir halkı nihayetinde siyasi bir süreç yaratır. Böylece, Hobsbawm'ın belirttiği gibi *"hemen hemen daima yarı-suni olarak inşa edilmiş olan uluslar için"*[1761] ulusal diller modern ulus inşasında çok önemli bir unsurdur. Aynısı pek çok çağdaş millet ve milliyet için de söylenebilir. Devlet, ister Hsiung-nu, Göktürk veya Cengizli hanedanı gibi büyük emperyal birliklerde, isterse son zamanlardaki güçlü modern devletlerde olsun, en belirleyici rolü oynamaktadır.[1762] Kendi rızaları olsun ya da olmasın, ayrı topluluklar bir araya getirilmek-

---

[1758] Birûnî, *Kitâb Taḥdîd al-Amâkin*, alıntılanan metin *Ḥudud*/Minorsky, s.481.

[1759] Meščerskij, *Istorija iudejskoj vojny*, s.454. Pritsak, 1975, s.228-229. Pritsak bunları başlangıçta Toharca konuşan bir grup olarak görmekte ve bunların daha sonra Doğu İranî dili benimsedikleri şeklinde bir yorum yapmaktadır.

[1760] Szábó, *A jász etnikai csoport*, I, s.26-32: Pálóczi-Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians*, s.64-65.

[1761] Hobsbawn, *Nations and Nationalism*, s.54.

[1762] Gladney, 1990, s.5.

te ve bir 'millet' şekline sokulabilmektedirler. Yeniden Hobsbawn'ı izleyecek olursak *"devletleri milletler yapmaz, milliyetçilikler yapar."*[1763] Hobsbawn daha ileri giderek, bir ulus inşası tahlilinin bu ulusun oluştuğu zaman ve mekanın özel ekonomik ve teknolojik bağlamından soyutlanamayacağını ileri sürmektedir. Daha geniş bir hedef nüfusun kullanımı sağlamak üzere kendi bölgesi üzerinde yaymak için bir kitle iletişim aracının bulunduğu durumda bir yazı dilinin yaratılması çok büyük bir önem arz etmektedir. Ayrıca, bu yeni ulusal ruhun tesiri bölgesel olarak ya da değişik toplumsal guruplaşmalar arasında eşit olarak yayılmamaktadır. Buna ilaveten, kimlik tanımlanmalarında (bölgecilik, din gibi) birbiriyle rekabet eden güçler de bulunmaktadır. Hobsbawn modern bir ulusal kimliğin yaratılmasında üç aşamanın olduğunu ifade etmektedir. İlk aşamada, büyük ölçüde siyaset dışında olan küçük bir bilim adamları ve amatörler topluluğu geniş bir edebiyat ve folklor araştırması ile uğraşırlar. İkinci aşamada, son derece siyasileşmiş bir topluluk, o ana kadar yapılmış olan araştırmaların birikimini, çoğu zaman da özel bir duruma has bir şekilde kullanarak bir siyasal-ulusal program, bir milliyetçi ideoloji ya da efsane oluşturur. Bu, yoğun siyasi kışkırtının odağını teşkil eder. Son aşamada, bu milliyetçi programın kitle ölçeğinde propagandası yapılır.[1764]

19. yy'ın sonlarında ve 20. yy'ın başlarında pek çok Türk halkı bu son aşamaya ulaşmıştı (ör. Osmanlılar, Azeriler, İdil Tatarları, Özbekler); diğerleri ise henüz sürece başlamamışlardı bile (ör. Sahalar, Hakaslar vs.). Rus devrimleri ve sonrasındaki gelişmeler münferit Türk halklarının Sovyetler Birliği içindeki şekillenmesinin tespitinde çok önemli bir rol oynamıştır.[1765] Bu devrimlerin ayrıca Yakın ve Orta Doğu'da ve Çin'deki kimliklerin şekillenmesinde de bazı tesirleri olmuştur. Bunun çok geniş bir konu olduğunu sanırım belirtmeye gerek yoktur; gerçek anlamda çağdaş etnik ve ulusal politikalar üzerine yoğunlaşan bir çalışma, kitap uzunluğunda bir eseri gerektirir.

[1763] Hobsbawn, *Nations and Nationalism*, s.10.

[1764] Hobsbawn, *Nations and Nationalism*, s.10-12.

[1765] Sovyetler Birliği'ndeki etnik süreçlere yönelik Sovyet yaklaşımı için bkz. evrimsel ve dönüşümsel (özümseme, pekişme) süreçlerini tartışan Kozlov, *Peoples*, s.152-158. Ayrıca bkz. Bromlej, *Očerki*, s.338 vd.

Tartışmamızın teşkiline birkaç açıdan yaklaşılabilir: a) dil alt-toplulukları açısından (resmi tasarımlar genellikle önemli bir etnik-dilsel mühendisliği akla getirmektedir), b) coğrafi açıdan. Bu ikisi genellikle kesişmez. Ancak ben yine de coğrafi yaklaşımın çok daha üretken olduğuna inanmaktayım.

BALKANLAR, GÜNEY KAFKASYA, YAKIN VE ORTA DOĞU'NUN TÜRK HALKLARI

Buralardaki Türk halklarına Oğuz etnik-dilsel alt-topluluğu egemendir. Önceden de kaydettiğimiz gibi (7. Bölüm), Oğuz boy birliği 8. yy'da İran-İslam Orta Asya sınırlarında ortaya çıkmıştır. Bunların çeşitli topluluklarla ilişkileri Göktürk devletinde Oğuz şeklinde adlandırılmıştır (ör. Dokuz Oğuz); çoğu zaman da sadece simgesel bir değer olarak kabul edilmiş ve aslında muğlak bir ifade olarak kalmıştır. Kaşgarlı Mahmud döneminde, bunlar Türklerin bir alt-topluluğunu teşkil ederek Ortak Türkçeyi kullanan diğer halklardan farklılaşmışlardır. Bu artan farklılaşma duygusunun sebepleri meçhuldür. Şüphesiz, İbn Fadlan'ın kayıtlarında görülen (10. yy başları) İranî-Müslüman Orta Asya ile karşılıklı yoğun ilişkiler önemli bir rol oynamıştır.

Yakın ve Orta Doğu'nun yerleşik toplumlarının derinliklerine doğru nüfuz ettikçe, Oğuzlar göçerliği bırakma-ya ve nihayet yerel nüfusun önemli unsurlarını benimsemeye zorlanmışlardır. İran dünyası ile bu sıkı fıkı temas Oğuz soyundan gelen bütün halklar için söz konusudur, ancak bunların münferit Kuzey Kafkaslılar, Anadolu Rumları, Güney Slavları, Ermeniler, K'art'veller, Sami halklar ve diğerleriyle giriştikleri temaslar, bu toplulukların her birine kendine has bir özellik kazandırmış ve damgasını vurmuştur.

TÜRKİYE VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ESKİ AVRUPA-YAKIN DOĞU TOPRAKLARINDAKİ TÜRKLER

Bunların baskın çoğunluğu Türkiye Türkleridir. Bunlar, sınırları ve birbirleri ile olan ilişkileri hala keşfedilmekte olan bir çok alt-topluluğa bölünmüşlerdir.[1766] Daha geniş anlamda söyleyecek

[1766] Bu edebiyatın en son araştırması Kakuk'tadır, 1990, s.338-413.

olursak, bunlar şöyledir: İstanbullu, Güneybatı (Bandırma-Antalya), İç ve Orta Anadolu (Afyon Karahisar–Erzurum–Elazığ), Doğu (Erzurum-Elazığ'ın doğusu), Kuzeydoğu–Pontus (Samsun-Rize), Güneydoğu (Gaziantep, Adana, Antalya), Kuzeybatı–Kastamonu ("Karamanlı" dili de dahil).[1767] Bunlar kısmen Oğuz-Türkmen boylarının soyundan gelmektedirler ve 1071'deki Malazgirt savaşı sonrasında Anadolu'nun önemli bir kısmını ele geçirmişlerdir. Oğuzca konuşan Türklerin daha ileri bölgelere yönelik hareketi Orta Asya ve İran'ın Moğollar tarafından istilası neticesinde olmuştur. Moğollar döneminde Kıpçak ve Uygurlardan küçük topluluklar ve hatta bazı Moğolca konuşan topluluklar bölgeye giriş yapmışlardır.

Bu etnik oluşum sürecinde Türk unsurların nispeten daha açık bir resmini elde edebilmemize rağmen, yerli Anadolu halklarının bu sürece dahli çok daha karmaşıktır. Milliyetçi politikaların bu önemli konuya ışık tutacak çalışmalara çok da yardımcı olmadıklarını söylemeye bile gerek yok. Şurası muhakkak ki, Rumca konuşan çok sayıdaki Anadolulu (bunlar kısmen Helenleşmiş halkların soyundan gelmektedir), Kürtler, Ermeniler, K'art'velce (Gürcü, Çan/Laz) ve Sami dilleri konuşanlar (Aramice ve Arapça) Türkleştirilmişlerdir ve bunlar arasında gayrimüslim olanlar da Müslümanlaştırılmıştır. Lazlar (ki bunlar Gürcüceye yakın bir K'art'vel dili konuşmaktadırlar) arasında Türkçenin farklı bir lehçesi hala konuşulmakta ve bu kökeni yansıtmaktadır. Bu tür alttabaka unsurları bugüne kadar çok az çalışılmıştır.[1768] Bunun yanı sıra, Avrupa'ya, Kafkaslara, ve Yakın Doğu topraklarına nüfuz etmiş bir dünya imparatorluğu olarak Osmanlı devleti, bu bölgelerden kayıtlara geçmeyen çok sayıda kişiyi kendine çekmiştir. Devşirme yöntemiyle orduya dahil edilmiş olan Yeniçeri birliklerinin Slav ve Arnavut kısımları fiziki olarak güçlü ve dil açısından bir argo konuşma tarzını temsil etmektedirler. 1. Dünya Savaşı öncesindeki ve bu savaş sırasındaki karmaşa Balkanlardaki Türklerin ve Türkleşmiş halkların büyük göçlerine ve nüfus mübadele-

[1767] Bakınız Caferoğlu, 1959, s.239; Dilaçar, *Türk Diline*, s.31; Kakuk, *Mai török*, s.24.

[1768] Bakınız Tietze'nin çalışmalarına, 1955, 1957, 1958 ve Eren'in düşüncelerine, 1960. Ancak bu çalışmalar sadece Türkçenin Yunanca, Slavca ve Arapçadan ödünç aldığı kelimelerle ilgilenmekte, daha geniş toplumsal-dilsel meselelerle ilgilenmemektedir.

lerine sebep olmuştur. Hepsi Çerkez ortak ismi ile adlandırılan önemli miktardaki Kuzey Kafkasyalılar, önceleri esir olarak geldikleri Osmanlı İmparatorluğu'na daha sonra yani on dokuzuncu yüzyıldaki Rus yayılmacı savaşları sırasında sığınmacı olarak gelmişlerdir. Bugün Çerkez dillerini konuşanlara Anadolu'da (aynı zamanda yerleştikleri Arap dünyasının bir kısmında) rastlamak hala mümkündür.

Bu süreçte, Türklerin Türk olmayanlara oranını bugün tam olarak tespit etmek mümkün değildir. İnalcık Müslümanlaştırılmış Türk olmayan unsurların oranının belki yüzde 30'u bulduğunu ileri sürmektedir. Bu konuda çalışmalar yapan bir Sovyet bilim adamı olan Eremeev ise Türklerin oranının önemli ölçüde az olduğuna dair şüphelerini dile getirmektedir.[1769] Özellikle 16. yy olmak üzere Osmanlı mali kayıtları ve diğer kayıtlar bu açıdan son derece zengindir. Bu kayıtlar yavaş olmakla birlikte çalışılmakta ve yayınlanmaktadır. Bunların Anadolu'daki (Osmanlı nüfuz alanının diğer kısımlarını anmaya bile gerek yok) etnik oluşum sürecine önemli oranda ışık tutacağı aşikardır. Bunlar, halihazırda yüzyıllar boyunca gelişmekte olan bir sürecin resmini ortaya koyacaktır.[1770] Türklerin etnik oluşumuna dair son zamanlarda yapılan bir çalışma, bu süreçte en önemli dönemin Anadolu'nun Osmanlı yönetimi altında birleştiği ve İstanbul'un imparatorluğun başkenti yapıldığı dönem olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Bu, boy kökenlerinin farklılığı ve siyasi bölünmelerle (eski beylikler) ve bunlarla işbirliği yapan Türk olmayan ve her geçen gün yerleşik hayata geçmeleri konusunda artan bir baskıya maruz kalan göçer toplulukların teşkil ettiği değişik parçalanmış Türk gruplarını bir araya getirmiştir. Bu erime potası 15. yy'ın sonları ile 16. yy'ın ortaları arasındaki dönemde Türk milliyetini üretmiştir.[1771]

[1769] Eremeev, *Ètnogenez*, s.142-149.

[1770] Selçuklar döneminde Türkleşme hk. bkz. Cahen, *Pre-Ottoman*, s.143-155. Türkler bir çoğunluk oluşturmayıp sadece yönetici seçkinleri teşkil ediyorlardı ve tüm bölge boyunca dağılmaktaydılar.

[1771] Eremeev, *Ètnogenez*, s.135. Bu konuda son noktayı koyan Vryonis (bkz. *Decline*, özellikle s.361 vd., 444 vd.), 15. yy'da Anadolu Hıristiyanlarının kitleler halinde din değiştirdikleri sonucuna ulaşmaktadır.

Bulgaristan, eski Yugoslavya ve Yunanistan'daki Türkçe konuşan Balkan halkları[1772] Osmanlı döneminde Anadolu'dan gelerek buralara yerleşmiş halklardan ve Müslümanlaştırılarak Türkleştirilen yerli nüfustan meydana gelmiştir.[1773] Bunun yanı sıra Müslümanlaştırılmalarına rağmen Türkleşmeyen Balkan toplulukları da vardır (ör. Bulgaristan'daki Pomaklar). Bu arada Türkçe konuşan (özel bir lehçe özelliklerine sahip olmakla birlikte) Ortodoks Hıristiyan Gagavuzlar da Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Türkiye ve eski Sovyetler Birliği'nde (özellikle Moldova'da) bulunmaktadırlar. Bunların kökenleri meçhuldür. Peçenekler, Batı Oğuzları ve Kıpçakların bu topluluğun ataları olduğu ileri sürülmesine rağmen (dilsel açıdan bunu destekleyecek çok az delil bulunmaktadır), bunların kökenini Osmanlı döneminde Türkleştirilmiş bir halk içinde aramak çok daha doğru gibi gözüküyor; belki de bazı erken dönem Türk topluluklarından kaynaklanan bazı unsurlar da bu topluluğun oluşumuna katkıda bulunmuştur. Wittek, bir "Selçuk boyunun" *Keykâûs–Gagavuz* (?) ismini kullandığını belirtmektedir.[1774]

Irak, Suriye ve Arap dünyasının başka bölgelerinde (bunlar Selçuklular ve Osmanlılar döneminde ve Osmanlı yönetimi sırasında buralara yerleşen Oğuz/Türkmen topluluklarının soyundan gelmektedirler) ve Güney Kafkasya'da da Türkçe konuşan küçük halklar bulunmaktadır. Güney Kafkasya'daki bu nüfus Osmanlılar dönemindeki yerleşimciler ile din değiştiren Ermeniler (mesela Hemşinler veya Hemşiller) ve Gürcülerden (Orta Asya'ya sürülen "Mesket Türkleri") kaynaklanmaktadır. Sünni Müslüman bir Gürcü topluluk olan Acarlar, bir çeşit Türkçeleşmiş Gürcüce konuşmaktadırlar.[1775] Romanya ("Dobruca Tatarları") ve Bulgaristan'da da Kırım Tatarları'nın oluşturduğu küçük topluluklar bulunmaktadır (Kırım Tatarları bölümüne bkz.).

[1772] Balkan/Rumeli lehçeleri hakkındaki edebiyat için bkz. Tryjarski, 1990, s.441-453; Dilaçar, *Türk Diline*, s.124-127.

[1773] Baskakov, *Vvedenie*, s.261-262.

[1774] Wittek, 1951-52, s.12-24; Kakuk, *Mai török*, s.47-48; Pokrovskaja, *Grammatika gagauzskogo jazyka*, s.3-6; Baskakov, *Vvedenie*, s.257-261.

[1775] Wixman, *Peoples*, s.6, 103-104; Shiriner, *Islamic Peoples*, s.243-245, 225-256, 261; Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.207-208, 216-218.

İRAN TÜRKLERİ

Azeriler

Tabi halkların bu olağanüstü bünyeye eklemlenme durumu aynı şekilde Anadolu Türklerinin en yakın akrabaları olan Azeriler ya da Azerbaycan Türklerinin de bir özelliğidir. Azerbaycan (Arap. Âḏarbâcân, Fars. Âḏarbâḏagân < Âturpâtâkân, iddiaya göre Büyük İskender tarafından Azerbaycan'a gönderilen Farisî bir valinin isminden, Ἀτροπάτης, türemiştir) esasında Hint-Avrupa halklarından olmayan halkların anavatanıdır. Yunan ve Latin kaynaklarında *Albania*, Ermeni kaynaklarında Aluank', Müslüman coğrafyacıların eserlerinde *Arrân* ve *Şarvân/ Şirvân* şeklinde geçen kuzey bölgesinde, bugün hala kalıntıları bulunan pek çok Paleo-Kafkas halkları (mesela Udi, Şah Dağ halkları gibi) ve diğer halklar yaşamaktadır.[1776] Özellikle güneyde Farslılaşma, Medlerle başlayan ve ardı ardına gelen İran devletleri ile ilişkilerle birlikte başlamıştır. Tat (Güneybatı İran dili) ve Talış (bir Kuzeybatı İran dili)[1777] gibi İran dilleri hala yaşamakla birlikte, yerlerini yavaş yavaş Türkçeye terk etmişlerdir.

Bölgeye yönelik Türk nüfuzu muhtemelen Hunlar döneminde ve sonrasında başlamıştır. Sürekli yerleşimlere belli belirsiz referanslar bulunmasına rağmen, Türk göçerlerin kesintisiz bir şekilde süren baskısı bilhassa Hazar döneminin bir özelliğidir.[1778] Bu, özellikle 11. yy'da Oğuzların bölgeye ulaşmasıyla söz konusu olmuştur. Sovyet bilim adamlarına göre, Azerbaycan'ın Türkleşmesi büyük ölçüde, Selçukluların son döneminde olmasa bile, İlhanlılar döneminde tamamlanmıştır.[1779] Verilere daha fazla bir vurgu yapan Sümer, (benim görüşüme göre de daha doğru bir şekilde) Türkleşmenin üç dönemde gerçekleştiğini belirtmektedir: Selçuklular, Moğollar ve Moğol sonrası devir (Karakoyunlu, Akkoyunlu

---

[1776] Barthold, *Historical Geography*, s.214; Frye, *Ancient Iran*, s.31-32; Ašurbejli, *Gosudarstvo širvanšaxov*, s.18-21; *Narody Kavkaza*, II, s.195-204; Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.139, 206-207.

[1777] Oranskij, *Vvedenie*, s.319-322, 335; *Narody Kavkaza*, II, s.181-194.

[1778] Ancak, bazı Azeri bilim adamları Arap fetihleri sırasında Azerbaycan'da sürekli bir Türk unsurunun bulunduğunu ileri sürmektedirler, bkz. Ašurbejli, *Gosudarstvo širvanšaxov*, s.21-24.

[1779] *Narody Kavkaza*, II, s.42-43; Gusejnov, 1980, s.349-351. Bu çalışma bölgenin Türkleşmesinin tamamlanmasının 12 yy'ı bulduğunu ifade etmektedir.

ve Safevi). İlk iki dönemde, Oğuz Türk boyları ilerlemiş ya da batı sınırlarına (Anadolu) ve Kuzey Azerbaycan'a (Arrân, Muğan bozkırları) doğru sürülmüşlerdir. Son dönemde ise, İran'daki Türk unsurlar (Oğuzlardan türeyen, daha az olmakla birlikte Uygur, Kıpçak, Karluklar ile Moğollar döneminde İran'a gelen diğer Türkler ve ayrıca Türkleşmiş Moğollar) Anadolu Türkleri ile birleşerek yeniden İran'a göç etmişlerdir. Bu, Türkleşmenin son perdesini teşkil etmiştir.[1780]

Bu bölgeye gelen Türk boyları arasında Kıpçak varlığı bulunduğuna dair bazı deliller olmasına rağmen, bu dilsel değişimi sağlayan kritik kitlenin Anadolu'ya gelmiş olan Oğuz-Türkmen boyları olduğuna yönelik çok az şüphe vardır.

Günümüz Azerileri ezici bir çoğunlukla yerleşik hayata geçmiş ve boy bağlarından kurtulmuş bir halktır. Antropolojik açıdan, bunlar İranlı komşularından çok az farklıdırlar.[1781] Sovyet Azerbaycan'ında dört göçer topluluk kalmıştır: Ayrumlar,[1782] Padarlar, Şahsevenler (Bunlar daha çok İran Azerbaycan'ında bulunmaktadırlar) ve Karapapaklar. Sonuncusu, kimilerince Türkmen kabul edilmekte ve Gürcistan, İran ve Türkiye'de yaşamaktadırlar.[1783]

İran'daki Diğer Türk Toplulukları

İran'da Türk, İranî (Luri, Kürt) ve Arap gibi değişik kökenlerden gelen Kaşkay göçer birliği (570,000 kişilik nüfusa sahip) Azeri Türkçesi şeklinde sınıflandırılan bir lehçe konuşmaktadır.[1784] Bugün esas olarak Fars ve Kuzistan kampında bulunmalarına rağmen, bunların boy isimleri köklerinin Kuzeybatı İran'dan olduğunu göstermektedir. Bunlar ayrıca önemli miktarda Halaç unsuru da bünyelerine katmışlardır. Bu toplulukların kökenleri konusun-

[1780] Sümer, 1957, s.429, 447.

[1781] Oshanin, *Anthropological*, 2., s.42.

[1782] İsimlerinin çağrışımıyla, Ukrayna'nın Doneck bölgesinde yaşamakta olan ve muhtemelen Kırım'dan edindikleri bir çeşit Kıpçakça-Oğuzca karışımı bir Türkçe konuşan Yunan kökenli Ortodoks Hıristiyan topluluk Urumlarla karıştırılmamalı, bkz. Podolsky, *Greek-Tatar*.

[1783] Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.136-137; Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, s.68-70.

[1784] Doerfer, 1990, s.19, bunları Oğuzların içinde ayrı bir topluluk olarak sınıflandırmaktadır (Kaşka'i-Ayanallu).

da çatışan geleneklere rağmen, atalarının izlerinin Azerbaycanlıların temelini oluşturan aynı Oğuz Türk kabile unsurlarına kadar uzandığı hakkında çok az bir şüphe bulunmaktadır. Bunların etnik oluşumunun önemi ve boy birliği olarak kökenlerinin tarihi açık değildir. Bu toplulukların bugünkü sınırlarına 18. yy'da Safevî rejiminin yıkılmasından sonra ulaştıkları görülmektedir. Aslında, bu birliğin Şahilu ailesi altında hükümet himayesinde şekil aldığı ileri sürülmektedir.[1785]

Orta İran Halaçları biraz sorun teşkil etmektedirler. Ortaçağ'ın Müslüman coğrafyacıları (Arap yazısıyla *xlj*) bunları sık sık Karluklarla (Arap yazısında çoğunlukla *xlx*: *xallux* yazılır) karıştırmaktaydılar. Bunları İslam öncesi göçer halklarla (Heftalitler) ya da Afganistan'daki erken dönem Müslüman Türk yerleşimcilerle alakalandırma teşebbüsleri olmuştur.[1786] Kaşgarlı Mahmud bunları Türkmen toplulukları arasında saymış ve isimlerini halk etimolojisi ile yani "kal aç – aç kal" ile açıklamıştır.[1787] Bunlar dilsel açıdan da (bakınız 1. Bölüm) bazı güçlükler ortaya koymaktadır. Muhalifleri onları Oğuz görmeye devam ederken, Doerfer[1788] ve takipçileri Halaçları ayrı bir Türk kolu olarak kabul etmektedirler. İran'da açıkça Oğuz soyundan gelme (mesela, Horasan Türkleri[1789]) ya da doğrudan Oğuzlardan türeme (Afşarlar, Kaçarlar) daha pek çok Türk topluluğu bulunmaktadır.[1790] Kuzeydoğu İran ve Afganistan'da da önemli sayıda Türkmen bulunmaktadır (İran'da aşağı yukarı 500,000; Afganistan'da 400,000). Ayrıca Türkiye'de, Irak'ta ve Yakın Doğu'nun başka bölgelerinde de bu ismi kullanan önemli topluluklar bulunmaktadır. Türkmenlerle Orta Asya'yı boydan boya geçmek mümkündür. Bölgenin Türk halklarına dönmeden önce, Kırım ve Kuzey Kafkas Türk nüfuslarını incelememiz gerekiyor.

[1785] Oberling, *The Qashqaéi*, s.27-40'taki tartışmalara bakınız; Beck, *Qashqaéi*, s.41-59; Orhonlu, 1967, s.421-422, 424-425 (boy/aşiretlerin listesi); Sümer, *Oğuzlar*, s.237, 358 (İğdir ve Bayat boyları için).

[1786] Bkz. *Ḥudud*/Minorsky, s.347-348 ve Minorsky, 1940-42, s.430-342; Bosworth, *Ghaznavids*, s.5-36; Togan, *UTTG*, s.150-151; Frye, *Ancient Iran*, s.350.

[1787] Kâšġarî/Dankoff, II, s.363.

[1788] Doerfer, 1978, s.15-31.

[1789] Doerfer, 1990, s.13-14'deki kaynakçaya bakınız.

[1790] Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, s.66-71.

KIRIM VE KUZEY KAFKAS TÜRK HALKLARI

Dilbilimsel bakış açısından, bu topluluklar çoğunlukla Kıpçak mizacı taşımaktadırlar. Ancak, kökenleri oldukça çeşitlidir.

KIRIM

Büyük çoğunluğu şu an bu bölgede yaşamıyor olsa da (1944 yılında Stalin tarafından Orta Asya'ya sürülmüşlerdir) Kırım'ın baskın Türk topluluğu Kırım Tatarları'dır. Daha önceden gördüğümüz gibi, Kırım Hanlığı'nın Türk nüfusu farklı kaynaklardan gelmektedir: Türkleşmiş Moğollar (ör. Mangıt/Nogaylar) ve Coçili önderliğindeki Kıpçaklar. Hazar ve Kıpçak öncesi diğer Türk toplulukların Kıpçaklar ya da yerel farklı dinler (Ortodoks Hıristiyanlık ve Musevilik gibi) tarafından özümsendiği varsayılmaktadır. Her durumda, Moğol öncesi dönemde yarımadada Kuman-Kıpçak dili bir ortak dil özelliğindeydi. *Codex Cumanicus* bu dilin konumu hakkında güvenilir bir delil sunmaktadır. Bu dil yerel Ermeni nüfus (Ermeni-Kuman) ve Yahudiler (Karaim ve Kırımçaklar[1791]) tarafından benimsenmiştir. Aksi fikirler zaman zaman ileri sürülse de, bu son iki topluluğun Hazar Yahudi cemaati soyundan olma ihtimali son derece düşüktür. Bir Yahudi cemaati olan Karaimlerin kökeni belki de Moğol istilalarının hemen öncesi dönemde Bizans Karaimlerinin yerleşimlerinde aranmalıdır.[1792] Bu topluluğun dili, ibadet terminolojisi hariç, Ermeni-Kuman diline son derece yakındır. Kımçaklar hahamları olan Yahudilerdir ve bunlar sonradan Sefarad ve Aşkenazi unsurların da eklendiği Bizans Yahudilerinden türemişlerdir. Böylece oluşan topluluk (12. -18. yy'lar arasında) Kırım Tatar dilini benimsemiştir.[1793]

[1791] Her iki topluluk hakkındaki istatistiki bilgilerin en iyileri bile baştan savmadır. Özellikle Kırımçaklar soykırıma kurban gitmişlerdir. 1959'da SSCB'deki Karaimlerin sayıları aşağı yukarı 5,727 idi. Bu sayı 1979'da 3,341'e düşmüştür (Bkz. Akiner, *Islamic Peoples*, s.425). SSCB'deki Kırımçak nüfusu 1979'da yaklaşık 1800 idi (Polinsky, 1991, s.124).

[1792] Ankori, *Karaites*, s.58 vd. Doğu Avrupalı Karaim bilim adamları geleneksel kültürlerindeki Türk unsurlarına vurgu yapmaya ve ya Hazarlar ve Kumanlardan türedikleri ya da onların "mirasçıları" oldukları sonucunu çıkarmaya meyletmektedirler, bkz. Zajączkowski, *Ze studiów*, s.61 vd., ve yine onun eseri *Karaims*, s.12-13.

[1793] Bakınız, Polinsky, 1991, s.123-129 ve Khazanov, 1989.

Kırım'ın Müslüman Türk nüfusu dört farlı dilsel topluluğa ayrılmaktadır ve bu durum bu nüfusu oluşturan unsurların değişik kökenlerini yansıtmaktadır: Osmanlı Türkçesi konuşanlar (Hanlık, 1475-1774 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir bağlısı durumundaydı), Kuzey ya da Bozkır Kırım Tatarcası, Güney ya da Dağlık Kırım Tatarcası (Oğuz–Osmanlıca ve Kıpçak unsurların değişik karışımlarıyla oluşmuş bir çok alt lehçeden oluşmaktadır, güney kıyı nüfusu bazen Tat olarak da adlanmaktadır) ve Kırım Nogaycası.[1794] Dobruca Tatarları şeklen Bozkır Kırım Tatarcasına yakın bir yazılı dil benimsemiştir.[1795] Kırım Tatarcası Kuman-Kıpçak diline ve Kuzey Kafkas Türk dillerinden türemiş Kuman diline İdil Tatarlarının dillerinden daha yakındır.

Kırım'ın Hanlık döneminde diğerlerinin yanı sıra Doğu Slav ve Kuzey Kafkas halkları üzerinden köle ticaretinde oynadığı önemli role dikkat edilerek, Kırım'ın eski halklarının (Gotlar da dahil olmak üzere) yanı sıra, bu etnik unsurların da Kırım Tatarlarının oluşumuna katkıda bulundukları varsayılabilir. Bu, özellikle *Tat* topluluğu için doğrudur. Eski bir Türkçe terim olan *Tat* "yabacılar ve Türk olmayanlar"[1796] için kullanılmakta ve daha çok da Orta Asya ve Kafkasya'da İranî konuşan halkları adlandırmak için kullanılmaktaydı. Kırım'ın Türkleşmiş nüfusunun etnik çeşitliliği göz önüne alınırsa, bunun çoktürlü kıyı halkları ve onların Türkleşmiş ve Müslümanlaşmış ataları için uygulanması fazla şaşırtıcı değildir (Bunlardan bazıları bugün Dobruca Tatar toplulukları arasında da bulunmaktadır). Çağdaş bilim adamları Tatarlarla Tatlar arasında bir dereceye kadarki etnik ayrılığın yanı sıra, dilsel, antropolojik ve kültürel farklılıklara da işaret etmektedirler.[1797]

[1794] Sevortjan, 1966, s.234, bunları Nogay Tatarları ya da kuzey bozkır bölgesinin Nogayları olarak bölmektedir: Bozkırlardan kıyıya kadar uzanan bölgede bulunan Kırım Tatarları ve güney kıyı halkı Tatlar. Çağatay, *Türk Lehçeleri*, II, s.86, bunları aşağıdaki lehçelere bölmektedir: 1) Şehirli-dağlı (güçlü bir Osmanlı unsuru ile birlikte karışık bir grup), 2) Kırım Tatarcası, 3) Kırım Nogaycası. Bu, yazı dili merkezi lehçelere, yani Kırım Tatarcasına dayanmaktadır.

[1795] Kakuk, *Mai török*, s.58-59.

[1796] Clauson, *ED*, s.449.

[1797] Bakınız, 1977, s.77-106.

KUZEY KAFKASYA

Kumuk halkı Dağıstan'da bulunmaktadır. Bu ulus adının kökeni meçhuldür. Kaşgarlı bu kelimeyi hem bir kişi adı, hem de *"özellikle atların olmak üzere, tezek"*[1798] anlamında bir terim olarak kaydetmektedir. Türk ad verme siteminde bu tip isimlerin (kötü ruhları kaçırmak için kullanılırlardı) verildiği iyi bilinmekle birlikte, bu etnik isme kaynaklık etmiş olabilecek böyle bir kişi, uruk ya da boy hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bu açıdan daha verimli olan şey, Lak-Dargwa ailesinin kullandığı Kuzeydoğu Kafkaslar ya da Dağıstan'da konuşulan eski Lak dilinin yapılanmasıdır: *Gazi Kumuk* (Arap. *qâêî* 'dini hakim" ya da *ġâzî* 'cihad savaşçısı' + *kumuk* < Ortaçağ'da *Ġûmîq*, bir yer adı). Ortaçağ Arap kayıtlarında, o zamanlar Hıristiyan olan Kumuk halkından Dağıstan'ın İslam idaresi altına alınması için yapılan mücadele sırasında bahsedilmektedir.[1799] Kumuklar daha sonra Gazi Kumuk şamhalı yönetimine girmişlerdir. 14. yy civarında ortaya çıkan Şamhallık Kafkas Avarları, Darginler, Laklar, Agullar, Lezgiler ve Türk Nogaylar kadar Kumukları (daha erken değilse bile 16, yy'dan sonra) da bünyesinde taşımaktaydı.[1800]

Bunların kökeni hakkında büyük bir tartışma bulunmaktadır; bazı bilim adamları bunların yerliliğine vurgu yaparken, diğerleri yabancı türevlerini vurgulamaktadır. Bazı dağlı komşuları bu halkı "bozkır halkı" (krş. Avar. *lᶜaraIal*) olarak adlandırmakta ve bozkır kökenlerine işaret etmektedirler. Nogaylar ise bunları *tavlı* "dağlı" olarak adlandırmaktadır.[1801] Bugün hakim olan ve antropolojik ve bazı dilsel veriler tarafından da desteklenen görüş, bunların çoğunlukla yerli olmakla birlikte Türkleşmiş bir halk olduğu şeklindedir. Bu halkın toprakları Hun döneminden başlamak üzere bozkırla mükerrer temaslara maruz kalmıştır. Hazar Kağanlığı döneminde, bu temaslar şüphesiz Bulgar unsurları da içine alacak şekilde yoğunlaşmış ve Kıpçaklar döneminde devam etmiştir. Bu etnik oluşum süreci Moğolların hakim olduğu dönemde tamamlanmıştır. Bu halkın bugünkü iç şekillenmesi erken dönem boy

---

[1798] Kâšğarî/Dankoff, I, s.294.

[1799] Minorsky, *Sharvân*, s.96-97, 103, 155, 167; Barthold, "Dagestan", s.410-412; Erel, *Dağıstan*, s.48.

[1800] *Ist, naradov Severnogo Kavkaza*, s.242; Erel, *Dağıstan*, s.49.

[1801] Gadzieva, *Kumyki*, s.45, Volkova, *Etnonimy*, s.181.

yığıntısından herhangi bir iz taşımamakla birlikte, coğrafi olarak türemiştir. Güney Kumuk lehçeleri güçlü bir Darwa etkisi gösterir (yüzyıllar boyu süren temaslarla açıklanabilir). Bölgenin yer isimleri de büyük ölçüde Darwa kökenlidir. Kıpçaklar ve hatta daha erken dönem Türk yerleşimleri hakkında bir kanıtımız bulunmakta ve bu delilin bu halkın Türkleştirilmesinde çok önemli bir rol oynadığı kabul edilmelidir.[1802]

Kuman-Kıpçak sınıfından olan Kumuk dili bir miktar Oğuz (Azeri) etkisi altındadır. Bunda, özellikle iktisadi sebepler gibi diğer unsurlar da hesaba katılabilir. Wixman'ın kaydettiği gibi, Kuzey Kafkasya'da bir "*dil için dikey bölge ilkesi*" işlevseldir. Aşağı bölgelerin, ova ve bozkırların dilleri, dağlıların kışları hayvanlarını getirdikleri, ticaret yaptıkları, ya da iş buldukları alçak bölgelerde ortak bir dil (lingua franca) haline gelmiştir. Bölge Rus topraklarına katılıncaya kadar, bu alçak bölgelerin hakim unsuru Türk halkları, Güneydoğu Dağıstan'da Azeriler, kuzeybatı ve orta bölgelerde Nogaylar ve kuzeydoğuda Kumuklardı. Türk topluluklarının bazılarının nispeten gelişmiş siyasi örgütleri de buna önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Böylece, bu iktisadi ve siyasi sebeplerle Türkleşme Kuzey Kafkasların içlerine kadar yayılmıştır. Bu akımın Devrim öncesine kadar devam ettiğinin, hatta devrimden sonra da on yoldan fazla bir süre, yani süreç devlet politikası ile tersine çevrilinceye kadar, sürdüğünün açık kanıtları bulunmaktadır.[1803] Azerice bu süreçte temel bir araç olmakla birlikte, Kıpçakça ve Kumukça da yayılmış olabilir.

Karaçay-Balkarlar (Tavlı, Malkarlı) coğrafi olarak bölünmelerine rağmen, aynı dilin değişik lehçelerini konuşmakta ve aynı süreci izlemektedirler. Bunlara katkıda bulunan Türk unsurları Hun dönemi kabileleri Oğur-Bulgarlar, Hazarlar ve Kıpçaklardır. Bu ulus 13.-14. yy'lar civarında oluşmuştur. Türk ve Paleao-Kafkas unsurlara ilaveten, muhtemelen daha önceden Kafkaslaşmış bir İranî Alan unsuru da görülmektedir. Bu, Osetlerin Balkarları *asiag, œsiag, œsson* ve Karaçayları *x'œrœseag, Ustur-Asi* ya da As; Svanların Karaçayları *Mukrčai ovsi* ve *Musav*; Saviar ve Megrel-

[1802] Genel olarak bakınız Fëdorov, Fëdorov, *Rannie tjurki*, özellikle s.257 vd.; Gadzieva, *Kumyki*, s.25-45; Fëdorov, *Ist. Etn. Sev. Kavkaza*, s.114-116.

[1803] Wixman, *Language Aspects*, s.108-111; Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.137-138, 174-175.

lerin ise *Alani*[1804] olarak adlandırmaları gerçeğinde yansımaktadır ve hepsi de bir Alan-As dünyasına işaret etmektedir. Ebu'l-Fidâ (öl.1331) Kuzey Kafkasya'da *"Alan kabilesi Hıristiyanlaşmış Türklerdir... Bunlar bu bölgede pek çok halktır. Bâb el-Ebwâb'ın ötesinde As diye adlandırılan ve kendileri ile aynı şartlara ve aynı inanca sahip olan bir Türk kavmi ile komşudurlar."* demektedir.[1805] Tavlı'nın "Dağlı" yanı sıra, bu halk tarafından kendilerini tanımlamakta kullanılan diğer adlar da açık değildir. Bunların bozkır dünyası ile bağlantıları İkinci Dünya Savaşı'na kadar temel uğraşları olan hayvancılığın zengin geleneklerini yansıtmaktadır. Bu ekonominin ürünleri bütün Kafkaslarda meşhurdur.[1806]

Yapay bir ses benzeşmesine dayanarak Balkar/Malkar'ı Bulgar ile irtibatlandırma çabası, bir tahminden daha fazlasına ihtiyaç duymaktadır. K'art'vel Svanları ile açık bir yakınlık da bulunmaktadır ve bu soy isimlerine (ör. Karaçay *Ebze*leri ve Balkar *Svan*ları; her ikisi de 'Svan'a işaret etmektedir).[1807] İslam, Müslümanların fetihlerinin ilk yıllarından itibaren Kuzey Kafkasya'da güçlü olmasına rağmen, Karaçay-Balkarlar arasında ancak 17. yy sonlarından 18. yy ortalarına kadar Nogay ve Kırım Tatarları'nın etkisiyle yayılabilmiştir.[1808]

Nogay birliği ile önceden de karşılaşmış bulunuyoruz (Bölüm 10) ve bu Altın Orda'nın dağılmasını takip eden ve onu çevreleyen olayları çok iyi bir şekilde ifade etmektedir. Bir halk kitlesi olarak Nogaylar, Kıpçaklardan ve Kıpçaklaşmış Moğol topluluklarından (Mangıt, Kongrat, Keneges, Kanglı, Argın, Sırın/Şirin, Kıpçak, Üysin/Uysun, Nayman, Kitay, Kiyat, Türkpen–Türkmen, Uygır–Uygur, vd. Kazak ve Kumuk gibi etnik isimler de boy isimleri olarak görülmektedir[1809]) türemiştir ve Tatarların Orta Asyalı ve Kırımlı

[1804] Volkove, *Etnonimy*, s. 87, 94-95, 178, 180; Alekseeva, *Drevn. i srednevek. istorija*, s.161-174.

[1805] Abuél-Fidâ, *Taqwîm al-Buldân*, s.203; Volkova, *Etnonimy*, s.95; *Ist. narodov Severnogo Kavkaza*, s.237-238.

[1806] Bu geleneklere dair ayrıntılı tartışmalar için bkz. Karça, Koşay, *Karaçay-Malkar*, s.2-3.

[1807] Volkova, *Etnonimy*, s.91; Alekseev, *Proisxoždenie*, s.200-203.

[1808] Akiner, *Islamic Peoples*, s.202-203; Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.203; *Ist narodov Severnogo Kavkaza*, s.495.

[1809] Alekseeva, *Drevnjaja i srednevekovaja istorija*, s.200-201. Son dönem Osmanlı ve Avrupa kaynakları uruk ve boy isimleri konusunda büyük bir çeşitliliğe

ataları tarafından özümsenmişlerdir. Böylece Nogaylar ayrı bir birlik olarak yapılanmışlar, ancak 15. yy ortalarına kadar muhtemelen hala bir etnos haline gelememişlerdi. Nogaylar Batı Sibirya'dan İdil ve Aral-Hazar bölgesine kadar uzanan geniş bozkırlarda göçebe hayatı yaşamaktaydılar. 16. yy'ın ortalarında bu birlik Büyük ve Küçük Orda olarak parçalanmaya başladı. Daha ileri boyuttaki ayrışmalarla bugüne kalan Nogay toplulukları meydana geldi: Çoğunlukla Acıkulak bölgesinde Stravropol Nogayları (Küçük Nogay Orda kökenli), Kuzey Dağıstan'da Kara Nogaylar (Büyük Nogay Orda kökenli) ve Karaçay-Çerkez ve Çeçen-İnguş özerk bölgelerinde Ak Nogaylar. Kara Nogaylar güçlü bir Kumuk etkisi altındadır; Ak Nogaylar ise Çerkez etkisine maruzdurlar. Diğer yerlerdeki Nogay toplulukları (Astrahan ve Kırım Tatarlarının arasında) baskın Türk etnik unsuru tarafından özümsenmişlerdir. Günümüz Nogayları arasında bir Nogay milletinden ziyade, kabile bilinci gelişmiştir.[1810]

Stravropol Nogaylarının yanında Türkmenler bulunmaktadır. Bunlar Çar Büyük Petro (öl.1725) döneminde Mangışlak bölgesinden Kafkaslara getirilen Çodur ya da Çavur, İgdir ve Soyınayı boylarının soyundan gelmektedirler.[1811] Nogay uruk ismi Türkpen'den yola çıkarak, bunların unsurlarının Nogaylar tarafından özümsendiği hükmüne varılabilir.

İDİL-URAL VE BATI SİBİRYA HALKLARI

Türk halklarının bu grubu en ilginç etnik oluşum meselelerinden bazılarını ortaya koyar. Başka yerlerde olduğu gibi, Oğurca konuşan eski bir tabaka (Çuvaşçada hala muhafaza edilmektedir) ve erken dönem İranî kabileler ve Fin-Ugor (bölgede hala ayrı birimler olarak mevcudiyetlerini sürmektedir) halklarla kaydadeğer bir karşım da dahil olmak üzere, etnik oluşum burada da bir çok Türk halk katmanlarını ihtiva eder. Fin-Ugor tabakanın geçmişi MÖ 3.-2. yy'lar olarak saptanabilir. İranî kabileler bölge ile MÖ 2.

---

işaret etmektedir, bkz. Volkova, *Etnonimy*, s.80-84. Baskakov, *Nogaj-russk. slov.*, s.490-492, uruk ve boy isimlerinin tam bir listesini vermektedir.

[1810] Alekseeva, *Drevnjaja i srednevekovaja istorija*, s.200-204; Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.170-171; Wixman, *Peoples*, s.146; Akiner, *Islamic*, s.159-160; Volkova, *Etnonimy*, s.84-85; *Ist. narodov Severnogo Kavkaza*, s.367-368.

[1811] Bartol'd, *Očerk ist. Trkm.*, s.613-614.

Binyılda temasa geçmiştir. Türk toplulukları içinde aidiyetleri bilinmeyen ve belki de MS 350 civarında Hunlar tarafından İdil'i geçmeye zorlanan Avrasyalı göçerlerin hareketi ile birlikte davranan kabileler ortaya çıktığında, Türk unsurlar etkin hale gelmiştir. İleri sürüldüğü gibi bu, MS 2. yy gibi erken bir tarihte görülebilir. Bu tarihten sonra Türk unsuru siyasi ve iktisadi açıdan hakim duruma gelmiştir.

Moğol dönemi değişik etnik yapı bloklarının yerleşmesine şahitlik etti. Ancak, bu unsurların aldığı nihai şekil bir ölçüde Çarlık ve Sovyet hükümetlerinin milliyet siyaseti ile belirlenmiştir. Mesela, Halikov bugün Tatarları oluşturan değişik toplulukların ortalıkta gezindiklerini ve şayet Rus istilası olmasaydı ayrı halklar olacaklarını ileri sürmektedir.[1812]

Şimdi etnik oluşum sürecini daha yakından inceleyelim. Bu meselelerden bazıları, özellikle de İdil Bulgar mirasının 'gerçek varisinin' kim olduğu sorusu, ateşli tartışmalara yol açmaktadır.

İdil-Ural-Batı Sibirya Tatarları

Tatar ismi eski ve de yenidir. 19. yy'a kadar Tatarlar kendilerini genellikle *Müsülman/Mösälman* olarak tanımlamaktaydılar. *Kazanlı, Bulgar(lı), Tatar* (bu kelime Ruslar tarafından pek çok Türk halkını adlandırmak için kullanılmaktadır), *Türk/Törk, Mišer* ve daha seyrek olmakla birlikte *Nogay* gibi isimler kaydedilmiştir. Komşuları olan Mariler bunları *Suas* (< *Suvar/Suvaz*? Belki de *Çuvaş*?[1813]), Udmurtlar ise *Biger* (<*Bulgar*) olarak adlamaktadır.[1814]

Tatar bilim adamları ve diğerleri Tatar etnik oluşumunun pek çok unsuruyla nasıl baş edecekleri konusunda emin değildirler. Sorun son derece siyasallaşmıştır.[1815] Bazıları Bulgar bileşenine

---

[1812] Halikov, *Proisxoždenie*, s.147, 151-152.

[1813] Ašmarin, *Bolgary i čuvaši*, s.45.

[1814] Halikov, *Proisxoždenie*, s.15-16; Kuzeev (yay.), *Narody Povolž'ja*, s.206; Rorlich, *Volga Tatars*, s.3-4. Çağdaş Tatar ulusal şuurunun yükselişi hk. bkz. Zenkovsky, *Pan-Turkism*, s.24 vd.; Rorlich, *a.g.e.*, s.48 vd.

[1815] Bu sorun hakkında çağdaş Tatar düşüncesinin Mercânî tarafından şekillendirilmesi hk. bkz. Schamiloglu, 1990, s.39-49. Ayrıca bkz. Kappeler, 1976, s.319-325'teki tartışmalar.

vurgu yaparken, diğerleri Kıpçak-Altın Orda unsurlarını vurgulamaktadır. Bazıları ise Türkleşmiş Fin-Ugorların rolünü ön plana çıkartmaktadır. Bu tartışmalar daha çok Orta İdil Tatarları ve bitişik bölgelerde anaforlar yaratmıştır. Nogay ve diğer Altın Orda unsurlarının kendilerini daha fazla gösterdiği ve fiziksel olarak daha Moğolsu olan Astrahan ve Sibirya Tatarları değişik bir evrim geçirmiştir.[1816] Dil temel bir mesele idi. İdil Bulgarları Oğurcanın (Ortak Türkçe de tabi olan diğer boylar tarafından konuşulmuş olabilir) birkaç lehçesini konuşmaktaydılar. Ancak, bugün Tatarlar Kıpçakçanın özel bir şeklini konuşmakta ve Başkurtlarla bir bütün oluşturmaktadırlar.[1817] Oğurca ise bölgede hala Çuvaşlar tarafından temsil edilmektedir.

Daha önceden belirttiğimiz gibi, daha sonra İdil Bulgar devleti ile birleşecek olan Oğur boyları bölgeye muhtemelen Hazar döneminde gelmişlerdir. Son zamanlarda yapılan bir çalışma, bunların sekizinci yüzyıldan önce bu bölgede olmadığını göstermektedir.[1818] İdil Bulgar devleti 9.-10. yy'larda teşekkül etmiş ve Moğol istilasına kadar çevredeki Fin-Ugor orman halkları ve Müslüman-İranî Orta Asya ile iyi örgütlenmiş bir ticaret ağı aracılığıyla dışa doğru genişlemiştir. Bu sıralarda, Kıpçaklarla da temasa geçmişlerdir. Bugün, o sıralarda Bulgarların ne tür Fin-Ugor unsurları içselleştirdiğini saptamak mümkün değildir. Ancak, 9.10. yy'larda Bulgar ve Ön-Permli Finlerin dil temaslarına dair bazı delillerimiz bulunmaktadır.[1819] Aynı şekilde Kıpçakların Bulgarlar üzerinde ne tür bir etkisi olduğunu saptamak da zordur. Kaşgarlı'nın Bulgar ve Suvarlara özel bir yer ayırmaması ya Ortak Türkçenin İdil Bulgar'da o sıralar yaygın şekilde kullanılmasından, ya da buradaki gerçek durumdan haberdar olmamasından kaynaklanmaktadır.

Bulgar bölgesi Altın Orda'nın Coçili ulusu tarafından soğurulmuş ve nihayet Kazan hanlığının temelini oluşturmuştur. Bu sırada, Kıpçak ve Altın Orda'nın Kıpçaklaşmış unsurlarının ve 'gerçek Tatarların' (aslında bu da yanlış bir isim olmasına rağmen yüzyıllar boyunca kullanılmak suretiyle bir galat-ı meşhura dönmüştür) etkisiyle, İdil Bulgar nüfusunun önemli bir kısmında di-

[1816] Halikov, *Proisxoždenie*, s.5-7, 12, 29-33; Rorlich, *Volga Tatars*, s.5-9.
[1817] Bkz. Garipov, *Kypčakskie*.
[1818] Zimonyi, *Origins*, s.182.
[1819] Zimonyi, *Origins*, s.84-88.

lin Oğurcadan Kıpçakçaya dönmüş olması gerekmektedir. Keyfi Moğol siyasetleri ile Coçililer ve sonra Kazanlılar nüfusta da bir değişime sebep oldular. Uzun süredir 'Müslüman' (*Büsürman*, Rus. Бесермяне) ismiyle eş anlamlı olarak kullanılan Bulgar kelimesi daha az kullanılır oldu. Böylece Tatarların farklı bir alt-topluluğunun da temelleri atılmış oldu.[1820]

Bugün Tatarlar genel anlamda üç temel şive alt-topluluğundan oluşmaktadır: Orta/Merkez ya da Kazan Tatarcası, Batı ya da Mişer ve Doğu ya da Sibir Tatarcası. Ayrıca geçiş sürecinde olan ya da karışık lehçeler de vardır: Astrahan Tatarcası (İdil Tatarları tarafından özümsenen Nogay ve Kundur unsurlardan oluşur), Kasimov Tatarcası (İdil ve Mişer arası), Teptär/Tiptär (< defter, kitaplara kaydedilmiş olan[1821]), Tatarca ve Başkurtça arası, Ural-Tatar alt lehçeleri ('Kreşen' (< Rus. крещенный, Rus Ortodoksluğa geçen) olan Nagaybaklar da dahil; Kreşenler hem Kazan Tatarları, hem de Mişerler arasında bulunurlar).

En geniş anlamında ele aldığımızda Kazan Tatarları coğrafi olarak bölgesel alt-topluluklara ayrılmaktadır: Çuvaş etkisinde olan kuzeybatıdaki pek çok alt-topluluk, Yelabuga; Güneydoğu, Urallılar (Başkurdistan'da bulunan Teptärlar ve diğerleri; bunlar Başkurtlardan güçlükle ayırdedilebilmektedir), Perm gurubu (güçlü Bulgar ve Fin-Ugor alt-tabaka unsurları); Çepek (Nukrat, Karino ve Glazov alt-toplulukları ile) ve Kasimov (güçlü bir Nogay bileşeni ile). Kazan Tatarları bugünkü sınırlarına 15.-16. yy'larda Kazan Hanlığı'nın kurulması ile ulaşmıştır.[1822]

Etnik isimleri muhtemelen eski Rus dilinde *Meščera* adlandırılan bir Fin-Ugor halkı ya da Macarlarla (*Magyar/Megyer*) ilişkisi olan Mişerler, Oka, Sağ Yaka topluluğu, Sol Yaka ya da İdil-Ötesi şeklinde alt-topluluklara bölünmektedir.[1823] Bunların etnik oluşumunda, Tatar yönetimi altına alınan bölgedeki Fin-Ugor Meşçerlerin, Burtaların, Mordvinlerin, Bulgarların, Kıpçakların ve

---

[1820] Kuzeev, (yay.), *Narody Povolžz'ja*, s.203-206; Halikov, *Proisxoždenie*, s.34-55, 81, 92-99; Halikov, 1980, s.373-376.

[1821] Halikov, *Proisxoždenie*, s.148.

[1822] Baskakov, *Vvedenie*, s.285-287; Vorob'ëv, Xisamutdinov, *Tatary*, s.39-45, 51-53; Halikov, *Proisxoždenie*, s.29, 34, 106, 122.

[1823] Diğerleri arasında Németh (1972, s.293-299) Mişer'in Magyar'ın bir damaksı biçimi olan Mejer'den türediğini düşünmektedir.

Türk unsurlarının da dahli bulunmaktadır. Bunlar 14.-16. yy'larda şekillenmişlerdir. Kazan Tatarları ve Mişerler bir halk oluşturmak üzere 17.-18. yy'larda Rus devletinin himayesinde bir araya gelmişlerdir.[1824] Urallı topluluk ise büyük ölçüde Başkurdistan'a getirilen Mişerlerden türemiştir.[1825] En az araştırılanları ise Sibirya Tatarları teşkil etmektedir: Tümenli, Tara, Tobol, İşim, İrtiş nehri, Baraba bozkırı, Tomsk ve diğer bölgelerdeki Tatarlar. Bunların büyük kısmı Küçüm Han'ın halklarından neşet etmişlerdir. Baraba ancak 19. yy'da Müslümanlaşmıştır. Tobol (Rusçada Tobol'skie Tatary) ve İrtiş Tatarları güney hanlıklarına bağlı Tatar boyları, Orta Asya unsurları (Sartlar ve Buharalılar) İdil Tatarlarının bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu halkların boy bilinçleri büyük ölçüde silinmiştir (Tara topluluğu hariç) ve Radloff'un döneminde İslam anahtar bir kimlik unsuru haline gelmiştir.[1826] Şüphesiz, bunların bünyesinde bulunan bazı unsurlar, Kıpçakların aralarından çıktığı Batı Sibirya Kimek birliğine dayanmaktadır. Moğollar döneminde, Nogay ve benzer unsurlar da bu oluşuma eklenmiştir. Yerli Urallı unsurların da bu etnik oluşumda yer aldıkları belirtilmesine rağmen, bu açık değildir. Yani, dilsel açıdan birbirleriyle yakından alakalı olmalarına rağmen, bazı önemli açılardan kökenleri İdil Tatarlarının kökenlerinden farklılık gösterir.

Göç etmiş topluluklardan başka, Akrusya, Litvanya ve Polonya'daki daha küçük Tatar toplulukları, Litvanya Büyük Prensi Vytautas/Vitovt'un hizmetine giren ve dilsel açıdan Slavlaşan Nogay unsurlarından türemişlerdir. Bu toplulukların yazdığı Akrusça ve Arap harfli metinler bulunmaktadır.

Çuvaşlar

Çuvaşların (Çuv. čăvaš) etnik oluşumu hakkında çok daha az bilgiye sahibiz. Günümüzde bunlar iki farklı lehçe gurubuna bö-

[1824] Vásáry, 1975, s.237-275. Ayrıca bkz. Vorob'ëv, Xisamutdinov, *Tatary*, s.45-50; Halikov, *Proisxoždenie*, s.105-106, 145-146, 151-152; Muhamedova, *Tatary-Mišari*, s.11-17.

[1825] Vorob'ëv, Xisamutdinov, *Tatary*, s.50-51.

[1826] Radlov, *Iz Sibiri*, s.115-121; Levin, Potapov, *Peoples*, s.423-424; Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.231-232. Baraba Tatarları hk. bkz. Dmitrieva, *Jazky barabinskix tatar*, s.7-25.

lünmüş durumdadır: Yukarı (*viryal*), yani kuzey, kuzeybatı; ve aşağı (*anatri*) yani güney, güneydoğu. Antropolojik tip özellikleri açısından Finli dağlılar olan Marilere yakınlardır. Oğur Türklerinin bölgeye ulaşmasının Fin nüfusu üzerinde bir etkisi olduğuna ve Perm topluluğunun birliğini dağıttığına (bu, Komi ve Umdurtların oluşmasına sebep olmuştur) ve diğerlerini de yerlerinden ettiklerine dair artık çok az şüphe bulunmaktadır.[1827] Bir kuramda, Yukarı Çuvaşların İdil Bulgarlarının Finli Marileri, Burtaları ve Mordvin halklarını özümlemeleri sonucu, Aşağı Çuvaşların ise *Suvar*lardan neşet ettiği ileri sürülmektedir.[1828] Ašmarin, Mari dilindeki *Suas*'ı 'Tatar' Çuvaş (*čŷvaš, ćŷvaš, čuaš)* etnik ismiyle alakalandırmaktadır.[1829] Bazı bilim adamları ise, İbn Hurdadbih, İbn Fadlan ve diğer Müslüman yazarların kullandığı swâr/swân (tahminen **swâz* okumalı) isminde Çuvaş kelimesinin yazılışını görmektedir. Ancak, Svar ya da benzer kelimeler bir etnik isim olan Sabir'i yansıtmaktadır.[1830] Németh ise Çuvaş etnik ismini Tatarca *cıwaš* 'barışçcıl'[1831] ile ilişiklendirir, ancak bu bir nihai netice olarak sunulmamaktadır. Etimolojik tartışmaların neticeleri her ne olursa olsun, İdil Bulgarları ve Çuvaşlar arasındaki dilsel ilişkiye dair bir şüphe bulunmamaktadır.[1832] Mamafih, İdil Bulgarlarının

---

[1827] Halikov, *Proisxoždenie*, s.44-45, 51-52. İdilli Fin akrabaları olan Mariler dilsel açıdan daha büyük bir Oğur etkisinde kalmasına rağmen, muhtemelen Mordvinler daha az etkilenmişlerdir. Tatarların Karatay alt-topluluğunun Kazan Hanlığı döneminde etnik değişimleri yansıtır bir şekilde Tatarlaşmış Mordvinler olduğuna inanılmaktadır. Udmurtların ataları olan Perm toplulukları arasında Bulgarcadan en fazla etkilenenleri Güney Permliler teşkil etmektedir, bkz. Golden, "Russian Forest Belt," *CHEIA*, s.250-253; Hajdu, *Ural'skie*, s.64, 70, 201-202.

[1828] Kaxovskij, *Proisxoždenie*, s.220-231, 380-383 ve Kappeler, 1976, s.323'teki tartışma.

[1829] Kuzeev, *Narody Povolž'ja*, s.175-177, Mokşa *çuvaş*, Erzya *çuvaz*, Başk. *Suaş*; Ašmarin, *Bolgary i čuvaši*, s.45.

[1830] Golden, *Khazar Studies*, I, s.34-36, 256-257; Zimonyi, *Origins*, s.42-45.

[1831] Németh, *HMK*, s.35-36; Räsänen, *Versuch*, s.176: Uygurca *yabaş, yavaş* "yumuşak" vs.

[1832] Bkz. Ligeti'nin en son çalışması, *A magyar nyelv*, s.9-44. Çuvaş-Ortak Türkçesi'ne genel bir bakış için bkz. Róna-Tas, Bevezetés, s.82-98. Róna-Tas (s.34-35) Çuvaş dil tarihini aşağıdaki dönemlere bölmektedir: 1) İdil Bulgar'ın oluşması da dahil olmak üzere MS ilk bin yıla kadar uzanan Eski Çuvaşça, 2) 9. yy'dan Altın Orda devletinin yıkılışı ve Kazan Hanlığı'nın kurulmasına kadar (1430'lar) Orta Çuvaşça, 3) 19. yy'ın sonlarına kadar Yeni Çuvaşça, 4) Çağdaş Çuvaşça. Çuvaş ve

kimliği üzerinde çok önemli bir yere sahip olan İslam geleneğinin Çuvaşlar arasında[1833] bulunmaması bazılarını şaşırtabilir. Buna ilaveten, tarihin herhangi bir döneminde Çuvaşların kendilerini "Bulgar" adlandırdıklarına dair de herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.

Bu halde, Çuvaşların Moğol istilasından sonraki dönemde oluşma ihtimalleri oldukça yüksektir. Muhtemelen, Bulgar devleti bünyesindeki Oğurca konuşan unsurlar Müslümanlaşmadı ve Altın Orda devletinin dağılmaya başlamasıyla bir kısmı başlangıçta, diğer kısmı ise daha sonra göç ederek, geçmişte söz konusu devletin bir parçası olan Fin bölgelerine gittiler. Burada, yerel halkla karıştılar ve Çuvaşları oluşturdular. İdil Bulgar'ın merkezindeki İslam kültüründen henüz derinden etkilenmemiş Oğur unsurların taşrada bir Fin dünyası kurmuş ve şimdi de Moğollardan kaçmak için bu dünyanın derinliklerine doğru göçmüş olmaları da muhtemeldir. Bazı Sovyet bilim adamları, Moğollardan kaçarak ormanlık pagan topraklarına göç eden Bulgarların, İslam dinini terk ederek paganlığı benimsediklerini ileri sürmektedirler.[1834] Bir kritik kitlede Oğurlaşma sürecinin ne zaman tamamlandığını tespit etmek mümkün değildir. Bulgarcanın Bulgar devletindeki Fin-Ugor unsurlara, özellikle de Mari/Çeremişlere yayılması, kesinlikle Moğolların gelişine kadar dayanan ve süregelen bir süreçtir. Her halükarda Çuvaşların oluşumu Moğollar/Cengizli döneminde yaşanan kesintiler ve yerinden edilmelerin bir ürünüdür.[1835] Kazan Hanlığı'nın bir unsuru olarak Kıpçak–Tatar etkileri de bunlara ulaşmıştır.

Başkurtlar

Başkurtların etnik oluşumuna dair bazı temel sorunları 8. Bölüm'de tartıştık. Bu sorunların bazılarını burada kısaca tekrarlayabiliriz. Başkurtların oluşumu, değişik ölçeklerde de olsa, komşu-

---

Tuna Bulgar kültürünün bir mukayesesi için bkz. Denisov, *Ètno-kul'turnye paralleli.*

[1833] İslami ödünç kelimeler mevcuttur, ancak asıl çoğunluk (yüzde 80) Kazan Tatarlarından alınmıştır, bkz. Scherner, *Arabische und neupersische,* s.183.

[1834] *Ist. Cuvaş ASSR,* I, s. 49.

[1835] *Ist. Cuvaş ASSR,* I, s. 49-52.

ları İdil Tatarlarında da bulunan aynı etnik unsurların (Oğur, Kıpçak, Fin-Ugor) katkısıyla gerçekleşmiştir. Günümüzde Başkurt dili iki temel lehçe topluluğuna bölünmektedir: Güney ve doğu. Bunlar arasında, Başkurtçaya özel olan ve onu Tatarcadan ayıran şu olguları görmekteyiz: Başkurtçada *hüδ*, Tatarcada *süz*, Ortak Türkçe'de *söz*; Başkurtçada *sığıv*, Tatarcada *çığu*, Ortak Türkçe *çık–* "çıkmak". Kuzeybatı lehçeleri Tatarcaya daha yakındırlar. Bunun Tatarlaşma etkilerinin bir sonucu mu, yoksa ikisi arasında doğal bir geçişin neticesi mi olduğu tartışma konusudur.[1836]

Müslüman coğrafya yazınında *Başqort* budun adı (tahminen, < *başqurt/ başqurd*, *u*'nun *o*'ya dönüşümü Tatarca ve Başkurtçanın tipik özelliğidir; mesela Başkurtça *qoro*, Ortak Türkçe *kuru*) *Bascirt* (*Basgirt*), *Bâşcird*, *Bâşġird*, *Bâşqird*, *Bajġird* vs. biçimlerde görülmektedir. Kaşgarlı'nın kulandığı *Başġirt* biçimi İlhanlı Fars kaynaklarına çok yakındır: Başġird/Bâşġird. Moğollar dönemindeki Latin kaynaklarında *Bascart, Bastarcos, Pascatur* şeklinde geçmektedir. Moğol yazarlar ise kelimeyi şu şekilde kayıtlara geçirmişlerdir: *Bajïgit*(*d*) (tekil **Bajïgir*).[1837] Bu kelime çoğunlukla Macarları olduğu kadar, bir Türk halkını tanımlamak için de kullanılıyordu. Aslında, söz konusu kelimenin bu biçimlerinin İbn Rüsteh'in eserlerinde *Magyar*'ın değişerek *Macġar/Macġir* şeklini alması gibi olabileceğinden şüphelenilmektedir.[1838] Ligeti, *Bacgir*'in (*m* ile *b*'nin yer değişmesiyle) *Magyar*'ın bir Türkçe şekli olduğunu ve bu etnik ismin Türkçe şeklinin, Magyarların yönettiği büyük birliğin Karadeniz bozkırlarına göç etmesinin akabinde eski Macar topraklarını istila eden Kıpçakça konuşan bir halka nakledildiğini ileri sürmektedir.[1839] Aslında, Macar seyyahlar 13. yy'da 'Büyük Macaristan'/Başkurdistan'a yaptıkları seyahatler sırasında kendi ana dilleri ile konuşabildikleri kişileri bulmuşlardır. Bu ve yer isimlerine dair veriler, Moğol istilasının arifesinde bu bölgede tarihsel olarak ve devam eder bir şekilde Macar unsur-

[1836] Kuzeev, *Narody Povolž'ja*, s.239; Išberdin, *Istoričeskoe razvitie*, s.93-94. Kakuk, *Mai török*, s.76-77, iki alt lehçeyi Kuvakan/Dağ şeklinde tasvir etmektedir (KD ve GD).

[1837] Bkz. 8. Bölüm ve Ligeti, *A magyar nyelv*, s.377-378, 397-399; Kâšġarî/Dankoff, s.82, 83'deki alıntılar ve tartışmalar.

[1838] yay. Goeje, s.142.

[1839] Ligeti, *A magyar nyelv*, s.400.

larının bulunduğunu doğrulamaktadır.[1840] Daha önceden belirttiğimiz gibi, Urallı halklarla alakalı olarak kullanılan İstek/İştek (Ostyak) terimi, Kazak ve Kırgızların Başkurtları tanımlamak için kullandığı bir isimdir. Ancak, Başkurdistan'da Macarcaya dair dilsel izler bulmaya yönelik şu ana kadar yapılan bütün girişimlere rağmen, bunlar başarılı bir şekilde ispatlanamamıştır.[1841]

Fin-Ugor unsuru reddetmemekle birlikte Kuzeev, daha farklı bir duruş alır. 7.-10. yy'lar arasında Güney Sibirya ve Orta Asya'nın kuzeyinden Ortak Türkçe konuşan göçer unsurların Başkurdistan'da adeta patlama yaptığını ifade eder. Bunlar 9. yy'ın sonlarında ve 10. yy'ın başlarında İdil Bulgar devletinin tebaası olan Oğurlarla temasa geçmişlerdir. Bu unsurlar Fin-Ugorların bir kısmını eritirken, kalan kısmını yerlerinden sürmüşlerdir (ki, bunlar Macarların atalarıdır). 10. yy sonları ve 11. yy başlarında bu bölgeye Kıpçaklar nüfuz etmeye başlamıştır. Bu temaslar Cengizli-Moğol döneminde daha da güçlenmiştir. Kuzeev'in şemasına göre, etnik oluşum süreci 16. yy'da, Başkurtların Rus devleti ile birleşmesinden sonra tamamlanmıştır. Bu tarihten sonra, Kalmıklardan, Orta Asyalı Sartlardan, Tipter Tatarlarından ve Mişerlerden küçük topluluklar bunlara eklenmiştir.[1842]

Etnik ismin nihai kökeni hakkındaki farklılıklara rağmen iki tez birbiriyle alakalandırılabilir. Macar birliği önemli miktarda Türk unsurunu ihtiva etmekteydi ve bunların hepsi de Oğur değildi. Guruplaşmalardan doğan bunlardan bazıları Başkurt birliğinin şekillenmesine katkılarda bulunmuş olabilir. Açıkçası, 9. yy başlarında (bilinmeyen sebeplerden dolayı) Karadeniz bozkırlarına doğru yola çıkıncaya kadar Macar birliği Başkurdistan'daki en baskın unsur durumundaydı. Kıpçaklar gelinceye kadar bölgenin nasıl Ugor kalabildiği de aynı şekilde açık değildir. Bazı Macarca konuşan unsurlar 13. yy'a kadar kaldılar. Yani, Başkurt etnik oluşumunda ana dönemi Moğol devri oluşturmaktadır. Tahminen,

---

[1840] Anninskij, 1940, (Latince metin) s.95. Györffy vd., *Julianus barat*, s.61-62; Czeglédy, 1943, s.158 vd.; Vásáry, 1975, s.237-275. Julianus metninin tartışması için bkz. Sinor, 1952, s.591-602. Ayrıca bkz. Rubruck (Wyngaert, *Sinica*, I, s.218-219: "*idemo pascatur et Ungarorum idem est...*"

[1841] Vásáry, 1985, s.201-232.

[1842] Kuzeev, *Narody Povolž'ja*, s.241-242, ve daha fazla ayrıntı için *Proisžozdenie*, s.393 vd., 427 vd. Ivanov, Kriger, *Kurgany*, s.57, etnik oluşum sürecinin tamamlanmasını 14.-15. yy'a dayandırmaktadır.

buradaki Kıpçaklaşma da İdil Bulgar topraklarındakine paralel bir süreç geçirmiştir. Her iki dil arasındaki çarpıcı benzerlikler bunu doğrulamaktadır. Başkir ismi, her halükarda etimolojik anlamda Türkçe ile özdeşleştirilemez, çünkü Ugor dünyasına ait bir isim olarak görülecektir.

Bennigsen ve Wimbush'a göre, Ruslara karşı sert bir direniş göstermelerine rağmen Başkurtlar gerçek anlamda bir "tarihsel kimliğe" sahip olamadılar. Cengiz istilalarından beri tarihleri daha çok Kazan ya da Sibir Hanlığı ve Nogay birliğinin egemenliği altında geçti. Bunlarla, büyük ölçüde yerleşik hayata geçip şehirleşmiş olan İdil Tatarları arasındaki farklılıklar esasen iktisadidir. Bunlara göre, Başkurt milleti büyük ölçüde bir Sovyet yapımıdır.[1843] Bu zaviyeden, İdil Tatarları ve Başkurtlar tek bir halk olarak kabul edilebilirler, ya da en azından ortak bir millet kurmak için potansiyele sahip bir topluluk oluşturabilirler. Bu tarz bir görüş "İdil-Ural" ideolojisinin yaklaşımıdır ve bir Tatar-Başkurt siyasi birimi yaratmaya teşebbüs eden ve toplumsal yönden daha gelişmiş olan Tatarlar tarafından geliştirilen bir ideolojidir.[1844]

ORTA ASYA TÜRK HALKLARI

Dilsel açıdan bu halklar üç alt-topluluğa ayrılmaktadır: Orta Asya Oğuzları (Türkmen), Aral-Hazar Kıpçakları (Kazak, Karakalpak, Kırgız), Türkîler (Özbek, Uygur) ve bunların alt-toplulukları (Salar, Dolan, Şera/Şira Yoğur).

ORTA ASYALI OĞUZLAR

Türkmenler

Daha önceden de belirttiğimiz gibi Türkmenler Oğuz birliğinden neşet etmişler ve erken dönemlerde Orta Asya'nın Türk olmayan unsurlarını (çoğunlukla İranîleri) özümsemeye başlamışlardır. Sovyet antropolojik çalışmaları bunun özellikle Türkmenler için geçerli olduğunu ifade etmektedir. Sürekli saldırılar ve köle

[1843] Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.247-248.
[1844] Bkz. Zenkovsky, *Pan-Turkism*, s.165-178.

nakli aracılığıyla Türkmenler kendi bünyelerine İranlı unsurları da kattılar.[1845] Türkmenlerin *ig* "saf kan" Türkmenlerle esir İranlılardan doğanlar arasında bir ayrım gözettiğini belki söylemeye bile gerek yok. Yomud ve Göklenler kendilerini *ig* olarak kabul emekteydiler, ancak kökenleri kölelere dayanan Tekelere küçümseyici bir nazarla bakmaktaydılar.[1846] Günümüzde Türkmenler kendi toprakları üzerinde bulunan Türk (Kazak, Karakalpak) ve Türk olmayan (Beluci, Hazara, Arap) diğer Müslüman unsurları soğurmuşlardır.[1847] Yüzyıllar boyunca Kıpçaklara ve diğer Türk topluluklarına komşu olarak yaşadıklarından dolayı, bu halklardan bazı unsurların kaçınılmaz olarak Türkmenler arasında bulunduğu varsayılmaktadır. Memluk Kıpçak sözlüklerinin Türkmen malzemesi de içerdiğini kaydetmek bu açıdan ilginç olacaktır.[1848]

Türkmenlerin günümüzdeki boy bölünmeleri, yansımasını bunların lehçelerinde bulmaktadır: Yomud, Teke, Göklen (en büyük topluluk), Salur/Salır, Sarık, Ersarı, Çodur/Çavdur (<Çavuldur). Daha küçük topluluklar ise İmreli/Emreli, Ali-ili, Bayat, Karadaşlı ve diğerleridir.[1849] Rus işgali sırasında (1880'lerde) bu boyların çoğu yarı göçer ve bir yerleşik hayata geçiş aşamasındaydı.[1850]

Sovyet bilim adamları Türkmenlerin çağdaş biçimleriyle teşekkül tarihini, Moğol istilalarının sebep olduğu yeniden boy oluşumlarının akabinde, yani 14.-15. yy olarak belirtmektedirler. 16. yy'da Türkmenler toprak açısından üçe bölünmüşlerdir: 1) Balkan bölgesinde Horasan Salurları, 2) Sarıkamış Gölü, Güney Üstyurt, Kara Boğaz kıyıları ve Mangışlak'a kadar uzanan Hazar bölgesinde Salurlar, Tekeler, Yomudlar ve Sarıklar ana toplulukları oluşturmaktadır, 3) Çodur, İgdir ve Abdallar ise Kuzeybatı Harezm'deki Özbeklere komşuluk yapmaktaydılar. Bunun yanı sıra, Kuzey Horasan'da Oklu, Göklen, Eymür ve Salurları barındıran Teke

---

[1845] Oshanin, *Anthropological*, 3, s.41-42, 47-51, 53-57, 65.

[1846] Aristov, 1896, s.415-416.

[1847] Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.93-94.

[1848] Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, II, s.189-191.

[1849] Kakuk, *Mai török*, s.43; Aristov, 1896, s.414-415; Wixman, *Peoples*, s.199; Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.98-99. Ayrıca bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s.140, 141, 242, 324-326, 336-340, 343-344, 364 vd.

[1850] Tixomirov, *Prisoedinenie*, s.29-30.

de vardır. 17. yy'da ve 19. yy'ın başlarında Köpet dağı ve başka yerlere doğru daha fazla göçler olmuştur. Rus istilasına kadar devam eden bu hareketler daha güçlü komşuları (Nogay, Özbek, Kalmık, Kazak, vd.) ve kendi aralarındaki toprak kavgalarının etkisinden kaynaklanmaktadır. Çavuldur /Çavundur ve İgdirlerin bir kısmı Kalmıkların baskıları neticesinde Kuzey Kafkasya'ya doğru itilmişlerdir. Bunlar Stavropol Türkmenlerinin atalarıdır ve *Truxmen* (ya da kendi dillerinde *Türkpen*) olarak da adlanırlar. Orta Asya Türkmenleri savaşçı şecaatleriyle meşhurdurlar. Bu savaşçılık, asla bir devlet kuramamalarında da temel sebeplerden birini teşkil etmektedir. Her boy bağımsızdı ve kendi hanlarını seçmekteydi. Tek bir hanın seçildiği kriz zamanları dışında merkezi bir otorite bulunmamaktaydı.[1851] Khazanov, Türkmenlerin boz-kır dünyasının sınırları üzerinde bir Türkmen toplumunun doğmasını sağlayan Orta Asya bozkırlarındaki gibi at yetiştiriciliğinden daha az bir yönetim ve organizasyon yeteneği isteyen deve yetiştiriciliğine ağırlık verdiklerini ve bu yüzden de siyasi açıdan daha az geliştiklerini ve böylece daha istikrarsız olduklarını ileri sürmektedir.[1852]

Bu yapı Sovyet döneminde yaklaşan bir modern millet içinde yeniden inşa edildi (1924'te Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması). Boy ve aşiret şuurunun (ve partizanlık) güçlü kalmasına rağmen, Türkmenler gelişmiş ve ötekiler üzerinde üstünlük ve benlik gibi modern öncesi bir duyguya sahip olmuşlardır.[1853] İran, Irak ve Türkiye'de de önemli miktarda Türkmen toplulukları bulunmaktadır.

ORTA ASYA YA DA ARAL-HAZAR KIPÇAKLARI

Daha önceden gördüğümüz gibi Kıpçak birliği pek çok Türk halkının şekillenmesinde temel bir rol oynamıştır: Bunlar Nogaylar, Tatarlar, Başkurtlar, Kazaklar, Özbekler, Kırgızlar ve daha küçük bir rol olmakla birlikte Türkmenlerin ve Sibirya Türklerinin etnik oluşumunu etkilemişlerdir. Kıpçaklaştırdıkları Moğol

[1851] Sümer, *Oğuzlar*, s.139-142; Logaševa, *Turkmeny Irana*, s.14-17; Bregel, *Horezmskie*, s.21-42; Tixomirov, *Prisoedinenie*, s.30, 32.

[1852] Khazanov, 1990, s.7.

[1853] Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.95, 98-99, 105-106.

kabileleri ile birleşen ve Ak Orda ile bütünleşen Kıpçaklar, Özbeklerin, Nogay Orda'nın, Kazakların ve Kırgızların temelini oluşturan kitleyi meydana getirmişlerdir. Bu toplulukların farklılaşması, bu unsurun oranlarının farklılığından kaynaklanmaktadır. Böylece, Kıpçak ve Kanglılara ilaveten, Kıpçaklaşmış Moğol toplulukları olan Nayman, Kunkrat, Mangıt, Celayir, Kerey ve Duğlatlara ve bu halklarının hepsi ile olmasa da bazılarıyla ortak yönlere sahip olan başkalarına rastlamaktayız. Ming, Yüz, Irk, Alçın, Argun ve Tabın gibi daha az bilinen boylar/uruklar da bugün iki ya da daha fazla Orta Asya Türk halkı arasında bulunmaktadır.[1854] Sovyet bilim adamları antropolojik bir bakış açısıyla, Kırgız ve Kazakların nihai anlamda değişik etnik kaynaklardan neşet etmiş olmalarına rağmen birbirlerine çok benzedikleri sonucuna ulaşmaktadır.[1855] 19. yy'da Rus kaynakları Kazakları 'Kırgız-Kaysak/Kaysak-Kırgız' ya da 'Kazah-Kırgız' şeklinde adlamaktaydı. Kırgızlar ise 'Kara Kırgız' ya da 'Dikokamennye Kirgyz' olduğu kadar, 'Burut' şeklinde de adlanmaktaydı.[1856]

Kazaklar

Kazakistan İranî Sakalara, Sarmatlara, Wu-sunlara (belli olmayan bir etnik aidiyet), Hunlarla birlikte hareket eden kabilelere, Oğur Türklerine ve Göktürklere ve nihayet Kıpçaklara ev sahipliği yapmıştır. Moğol unsurların tanıtılması Türk halklarıyla da ilintilidir. Daha sonraları Karahitay ve akabinde Moğol istilaları ile ortaya çıkan Kıpçak-Kanglılar ve diğer Türk halkları bu Güney Sibiryalı tipinde artışa sebep olmuşlardır. Böylece, 13. yy civarında, İranîler, Türkler ve Moğollar gibi temel etnik unsurlar Kazakları oluşturmak üzere yerlerini almıştır.[1857] Bir geçiş tabia-

[1854] Kûhistânî, *Taérix-i Abuél-Xair Hânî*, *MIKX*, s.143-144; Ivanov, *Očerki*, s.39-40; Pišĉulina, Jugo-vostočnyj, s.232-233, 238, 245; Sultanov, *Kočevye plemena*, s.34-37.

[1855] Oshanin, *Anthropological*, s.25.

[1856] Valixanov, "O kirgiz-kajsackoj" *Sobranie sočinenij*, I, s.180-181 ve onun eseri olan "Zapiski" *Sobranie sočinenij*, II, s.7; Aristov, 1896, s.350, 394; Radlov, *Iz Sibiri*, s.106, 110; Akiner, *Islamic Peoples*, s.286-287, 327.

[1857] Oshanin, *Anthropoligical*, s.15-17, 22, 24-25; Abdushelishvili, vd., *Contributions*, s.129, 131.

tına sahip Çerkez uruğu[1858] –şayet bu etnik isim doğruysa, Cengiz'in hizmetindeki Çerkezlerden kaynaklanmaktadır- gibi daha küçük unsurlar da ilave olmuştur.[1859] Bu unsurlar Ebu'l-Hayr siyasetinde bir araya getirilmişler ve bunlardan ayrılan topluluk Kazak ismini almıştır.

15.-16. yy'larda Kazaklar üç ayrı boy birliğine bölündüler: Doğu ve Güneydoğu Kazakistan'da (Yedisu) Dulat (Duğlat), Alban, Suvan, Sarı Üysün, Sirgeli, Istı, Oşaktı, Çapraştı, Çanışklı (Katağan), Kanglı ve Celayir boylarından oluşan Ulu Cüz;[1860] esas olarak Orta Kazakistan'da Kıpçak, Argın, Nayman, Kerey, Uvak ve Kongrat (bu boy daha sonra ayrıldı ve Özbek hanlığının nüfuzu altına girdi)[1861] boylarının oluşturduğu Orta Cüz; ve Batı Kazakistan'da, Levšin'e göre, Alimulu boylarına bölünen (daha sonra 6 alt-topluluğu ayrılmıştır) Alçın ve Bayulı (12 ya da 13 alt-topluluğuyla) guruplarını içeren Küçük Cüz. Ceti-uruğ da (7 uruğu ile) bu birliğin bir parçasıdır. 19. yy başlarında kurulan Bukey Ordu, Küçük Cüz toplulukları içinden çıkmıştır.[1862]

Bennigsen ve Wimbush, sürmekte olan cüz kimliğine ilaveten, eski SSCB Kazaklarına hem yüksek bir ulusal, hem de ulus-üstü bir Türkistanlılık bilinci atfetmektedirler. Birkaç aşamada bölgeye gelen İslam (Moğollar döneminde, 15.-16. yy'larda sofiler aracılığıyla ve özellikle de Rusların yayılma döneminde Tatar ve Özbek tüccarların faaliyetleriyle), Sovyetler döneminde daha sakin bir kökleşme sağlamıştır.[1863] Başka yerlerde olduğu gibi, İslam da ulusal kimlik içinde bir unsur olarak telakki edilmelidir.

[1858] Vostrov, Mukanov, *Rodoplemennoj*, s.81, 82, 106, 147, 149.

[1859] Kazak bilim adamları, mesela Nurmagambetov, 1984, s.94-96, bunu kabul etmemektedir.

[1860] Vostrov, Mukanov, *Rodoplemennoj sostav*, s.29 vd.; Aristov, 1896, s.350-353; Levchine, *Description*, s.303-304; Radlov, *Iz Sibiri*, s.111.

[1861] Levchine, *Description*, s.303, Radlov, *Iz Sibiri*, s.111-112; Vostrov, Mukanov, *Rodoplemennoj sostav*, s.56 vd.; Aristov, 1986, s.353-378.

[1862] Levchine, *Description*, s.302, Radlov, *Iz Sibiri*, s.112; Aristov, 1896, s.378-385; Vostrov, Mukanov, *Rodoplemennoj sostav*, s.81 vd. ve genel olarak Sultanov, *Kočevye plemena*, s.24-25. Değişik dönemlerden diğer kaynaklar değişik düzenlemelere sahiptir.

[1863] Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.70-73; Zenkovsky, *Pan-Turkism*, s.58-60.

Çin'de (başta Doğu Türkistan'da) yaklaşık bir milyon Kazak bulunur.[1864]

Karakalpaklar

16. yüzyıla kadar yazılı kaynaklarda Karakalpak diye bir topluluktan bahsedilmez. Bu topluluk ilk kez Şeybanîlerden Abdullah Han'ın (1588-98) Aşağı Seyhun bölgesindeki halkların listesini yaptığı bir belgede görülmektedir. Ebu'l-Gazi de bunlardan 17. yy başlarında bahsetmektedir (*sir boyında olturgan kara kalpak*).[1865] Bunları, daha erken dönemlerde Seyhun bölgesinde bulunmuş olan ve büyük ölçüde Oğuz ve Peçenek unsurlardan ayrılarak Kiev knezlerine hizmet eden Черныи Клобоуци (Kara Kalpaklar) = Reşidüddin'de[1866] *qaum-i kulâh-i siyâhân* ile ilişkili gösterme teşebbüsleri yapılmıştır. Yine anlamsal benzerliklere dayanarak, bu topluluk Kıpçak birliğindeki Kara Börklülerle de ilişkilendirilmektedir.[1867] Ancak bu tür isimler eski göçebe dünyasında son derece yaygındı. Heredotus (IV.102.2) Scythiya/İskit sınırlarında 'Kara Pelerinler' (Μελαγχλαίνων) diye bir kabileden bahsetmektedir.[1868] Karakalpaklar Oğuzlar tarafında da Kara Papak olarak bilinmektedir. Bu tür etnik adlamalar en çok tercih edilen giysi renkleri ya da başlıklara atıfta bulunur. Ayrıca toplumsal ve siyasal çağrışımlarda da bulunmaktadır (ör. Kızılbaş). Kara budun (sıradan halk, Türk yazıtlarındaki beylerin karşıtı olarak), karabaş (köle)[1869] ve *Čërnye Klobuki/kaum-i külah-ı siyahan*'ın Rus knezlerine karşı daha aşağı konumlarını ifade etmek için kullanılan isimlerinin, bir ulusal tanımlamadan çok toplumsal tanımlama olduğuna dair kuşkular bulunmaktadır.

Karakalpaklar üzerine uzman Sovyet bilim adamı Ždanko, bunların etnik oluşumunda bir Oğuz-Peçenek "Kara Papak" unsurunun varlığını ileri sürmektedir. Bu bilgine göre, Karakalpakların

---

[1864] Ramsey, *Languages*, s.183; Ma (yay.), *China's Minority Nationalities*, s.152 vd.

[1865] Abu'l-Ġâzî, *Šajara-yi Türk*, yay. Desmaisons, s.290/311.

[1866] Rašîd ad-Dîn, yay. Karîmî, I, s.482.

[1867] Nurmuhamedov, vd., *Karakalpaki*, s.5-6.

[1868] Dovatur'da, *Narody*, s.140/141, 350.

[1869] Kâšġarî/Dankoff, II, s.265.

ataları Kıpçaklaştılar ve 14.-15. yy'larda Doğu Nogay Orda'nın bir parçası haline geldiler. Bunlar bugün esas olarak iki ana topluluğa bölünmektedirler: *On Tört uru* (Kıtay, Kıpçak, Keneges, Mangıt) ve Kongrat (Şuuluk, Jaunğır). Beklenebileceği gibi, bütün bu boy adları Doğu Kıpçaklardan türemiştir. Antropolojik olarak, yine beklendiği gibi, Güney Sibiryalı ve İç Asyalı Moğol tiplerinin ilave edilmesiyle bir Orta Asya İranî alt tabakası özelliği göstermektedir.[1870] 16.-17. yy'larda, bunlar Buhara hanlarının denetimi altındaydılar ve açık bir şekilde yerleşik hayata geçme sürecinde bulunmaktaydılar, ya da en azından yarı-göçer durumuna gelmişlerdi. 1700 yılı civarında Kazakların egemenliği altına girdiklerinde, yıllık vergilerini tahıl cinsinden veriyorlardı. Bu da bu halkın artık göçerlikten uzaklaştığının açık bir göstergesidir. Cungar işgali ve Kazak baskılarına maruz kalmaları bu topluluğu yüzyılın ortalarına doğru eski alışkanlıklarından uzaklaştırmıştır. 19. yy başlarında diğer unsurları da birleşmek üzere bu topluluğun bazı unsurları Hive Hanlığı'nın bir parçası olmuştur.[1871] Karakalpakistan dışında yaşayan Karakalpaklar (Buhara, Fergana, Semerkant bölgelerinde ve Afganistan'da yerel topluluklar oluştururlar) çevrelerindeki Türk nüfuslar tarafından ya özümsenmişlerdir, ya da halen özümsenmektedirler.[1872]

Karakalpak dili Kazakçaya son derece yakındır. Hatta bazıları bu dilin Kazakçanın bir lehçesi olduğunu düşünebilir.[1873]

Kırgızlar

Kırgız etnik oluşumu bilim adamlarının kendi aralarında bölünmesine sebep olan pek çok sorun sunmaktadır. Temel mesele günümüz Kırgızlarının (Tanrı dağları bölgesinde) geçmişteki Yenisey Kırgızları ile bir akrabalıklarının olup olmadığı sorusu çevresinde odaklanmaktadır. Bu tarz bir bağlantı bir göç, dil değişimi (günümüz Kırgızcası Doğu Kıpçakçasıdır ve Kazakçaya çok yakındır, aslında bunlar birbirlerinin lehçeleridir), etnik ve somatik

[1870] Oshanin, *Anthropological*, s.29-35; Šanijazov, *K ètničeskoj ist.*, s.81-82; Nurmuhamedov, vd., *Karakalpaki*, s.8-17, 22; Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.111.
[1871] Nurmuhamedov, vd., *Karakalpaki*, s.18-27; Akiner, *Islamic Peoples*, s.338.
[1872] Nasyrov, Tolstova, 1980, s.106-124.
[1873] Menges, *TLP*, s.40; Kakuk, *Mai török*, s.85-86.

değişimleri gerektirecektir. Bir düşünceye göre, Yenisey Kırgızları bugünkü isimlerinin aksine, güçlü belki de baskın bir avrupai unsura sahiptiler (bkz. 6. Bölüm). Ancak, yüzyıllar boyunca önemli değişimlere uğramış olabileceklerini de aklımızdan çıkarmamız gerekir. Sovyet antropologlar Moğolların karışım tarihini Hsiungnu dönemine dayandırırlar. Moğol somatik tipinin Cengiz döneminde baskın hale geldiğini savunurlar.[1874] Böylece, şayet Yenisey Kırgızları ile günümüz Kırgızları arasında gerçekten fiziki-somatik farklılıklar olduğu iddiası doğruysa, bu sadece diğer halklarla olan etkileşimin neticesidir ve ille de bir kesinti anlamına gelmez. Ancak, son zamanlarda ileri sürülen teoriler, ikinci fikre vurgu yapmaya meyillidir, ya da en azından Tanrı dağı Kırgızları ile Yenisey halkı arasındaki etnik ilişkileri kenarsallaştırma eğilimindedir.

L. R. Kyzlasov, günümüz Kırgızlarının Yenisey halkı ile tamamen alakasız olduğunu ileri sürmektedir. O, Yenisey halkının, yani Türk Kırgız ve Türkleşmiş Palaeo-Sibiryalılardan oluşmuş bu halkın soyundan gelenlerin Hakaslar olduğunu ileri sürmektedir. Tanrı dağı Kırgızlarının kökenlerini Kıpçaklar ve batıda Altay dağları ile doğuda Sincan arasında yaşayan eski zamanlardaki kabileler arasında aramak gerekir. Böylece, bunlar İç Asya Kırgızları diye adlandırılan ve Kırgız etnik ismini bir siyasi isim olarak benimsemiş olan Türk topluluğunun soyundan gelmektedirler. Cengiz döneminin başlarında bunlar Yenisey'de değil Kuzey Moğolistan'da bulunuyorlardı ve buradan bugün yaşamakta oldukları bölgeye göç etmişlerdir.[1875]

S. M. Abramzon da Kırgız budun adının bu ismi Tanrı dağlarında taşıyanlar arasında etnikten ziyade siyasi bir işleve sahip olduğu görüşünü paylaşmaktadır. Onun Kırgızların kökeni üzerinde yaptığı araştırmalar, Yenisey'den ziyade Tanrı dağlarının doğusunun ve komşu bölgelerin bugünkü Kırgız halkı için bir erime potası olarak hizmet ettiğini göstermektedir. Bunlar 14.-17. yy'lar arasında, yerel Türk boylarını birleştirerek, daha önceden Göktürk, Uygur, Yenisey Kırgız ve Karahanlı devletleri ile işbirliği yaparak ve Güney Sibirya ve İç Asya'dan gelen topluluklar ve

[1874] Abdulshelishvili, vd., *Contributions*, s.5, 34.

[1875] Kyzlasov, *Ist. Južn. Sibiri*, s.65-67 ve aynı yazarın eseri olan *Ist. Tuvy*, s.136-137.

Moğol ve Doğu Kıpçak boyları (Kazak, Nogay) ile birleşerek teşekkül etmişlerdir. Moğol istilaları yüzünden, ya da daha erken tarihlerde değişik göçler yaşanmıştır. Ancak, Yenisey'den kitle halinde bir Kırgız göçü hiçbir zaman olmamıştır.[1876]

K. I. Petrov, daha büyük bir aksanı Yenisey bölgesine mal ederek benzer bir konum alıyor. O, çağdaş Kırgız dilinin Kıpçak bölgesi olan Yukarı Yenisey ve Güney Altay'da oluştuğunu ileri sürmektedir. Çağdaş Kırgızca, üç unsurdan türemiştir: 1) Bugünkü topraklarda yaşayan yerel Türk ve Türkleşmiş nüfuslar (Karluk, Uygur ve Kanglı-Kıpçak), 2) Ögedeyli ve Çağataylılara tahsis olunan topraklardaki Moğol kabileleri, 3) Yenisey-İrtiş ırmakarasından Kırgız adlanan Türk boylarının kendileri, Batı Moğol, Kimek-Kıp-çak karışımı ve Yenisey Kırgız devleti ve Doğu Kıpçaklardan türeyen kabileler.[1877] Bir kez daha değişik etnik ve dilsel unsurların etkisini görüyoruz.

Birkaç makalesinde ve yayınlanmamış çalışmasında S. Soucek, Kyzlasov'un tezini takip ederek, Yenisey Kırgızlarını Türk Kırgızlar tarafından yönetilen ve Kıpçakça konuşan bir Türkleşmiş Samoyed ve Ostyak nüfus olarak görmektedir. Tanrı dağı Kırgızları, 13.-16. yy'lar arasında, Cengiz döneminde bölgeye giriş yapan göçer unsurlardan oluşmuş ve daha önceden bölgede bulunan İran-Soğd yerleşik topluluklarını ve Müslümanlaşmış Türk nüfusunu bünyesine katmıştır. Soucek'e göre, baskı yapanlar Cengizliler olmayıp Oyratlardı ve bu baskı İrtiş-Yenisey'deki anavatanlarından sürekli bir göçe sebep oldu. Bu süreçte gerçek Yenisey Kırgız rolünün ne kadar büyük olduğu açık değildir. Şimdi diğer topluluklar tarafından da bir siyasi isim olarak benimsenen bu budun adı onların mıydı, yoksa doğrudan kendileri miydi? Her halükarda, Yenisey Kırgızları 18. yy başlarında ortadan kayboldular. Sou-cek'e göre, çağdaş Kırgızlar önemli ölçüde Sovyetler tarafından oluşturulmuştur.[1878]

Sorun çözümsüz kalmaktadır. Yenisey Kırgızlarının kitleler halinde Tanrı dağlarına göçlerine dair herhangi bir kanıt bulunmu-

---

[1876] Abramzon, *Kırgizy*, s.21-70.

[1877] Petrov, *Očerki*, s.23-24, 31-32 ve aynı kişinin eseri olan *K istorii*, s.4-5.

[1878] Soucek, *Kirgiz*, s.112. Burada çalışmalarını benimle cömertçe paylaşan Svat Soucek'e minnettarlığımı kaydetmeliyim.

yor. Yine de Kırgız ismi bugün bu ismi taşıyanlara Yenisey topluluğundan gelmedir. Hakiki bir budun adı mı, yoksa bir siyasi isim mi olduğu kesin bir şekilde saptanamıyor. Ancak, her iki topluluk arasındaki etnik bağları tamamen koparma konusunda da ihtiyatlı olmalıyız.

Altay Türkçesi ile dilsel bağlantılar Sibirya'da eski bir Kıpçak üssüne işaret edebilir ki bu, bölgede Kıpçakça konuşanların Yenisey Kırgızları ile bağlantısı olduğu gerçeğini gösterir. Altay Türkçesindeki diğer Kıpçakça unsurlara dair açıklamalar da mümkündür. Cengiz döneminde Doğu Kıpçaklarıyla bağlantı, boy ve uruk isimlerinde ve dilde yansımasını bulmakta ve tartışmaların dışında kalmaktadır. Menges'e göre, Kırgızların Kıpçak mizacı, Tanrı dağları bölgesine yerleştikten sonra Kazaklarla geliştirdikleri yakın temastan kaynaklanmaktadır.[1879]

Günümüz Kırgızları iki birliğe ayrılmaktadır: Otuz Uul (Otuz Oğul) ve İçkilik (İç). Otuz Oğullar ise Sağ Kanat (Onk kanat) ve Sol Kanat olarak alt bölümlere ayrılırlar. Sayısız boy ve uruk ismi arasında, komşuları tarafından paylaşılanlara da rastlamaktayız (ör. Kıtay, Kuşçu, Kıpçak, Nayman, Kungrat).[1880] 16.-17. yy'larda hala 'kafir' olarak görülen Kırgızlara İslam nispeten geç ulaşmıştır. Ancak 17.-18 yy'larda önemli bir gelişme kaydetmiştir. Fakat, İslam öncesine ait pek çok uygulama kalmıştır.[1881]

ORTA ASYA TÜRKÎLERİ

Bu topluluk Özbekler, Doğu Türkîleri/Çağdaş Uygurlar, Salarlar, Dolanlar ve Şera/Şira Uygurlardan oluşmaktadır. Dilsel açıdan bunların yazı dilleri doğrudan Göktürk, Uygur ve Karahanlı devletlerinin siyaseten üstün unsurlarının lehçelerinden neşet etmiştir.[1882] Batı Türkistan'da, mesela günümüz Özbekistan'ında ve Doğu Türkistan'ın batı kısımlarında, Karluk birliğinin dil ya da lehçeleri muhtemelen bir temel dil olarak hizmet etmiştir.

[1879] Menges, *TLP*, s.43-44.

[1880] Abramzon, *Kirgizy*, s.26-27; Aristov, 1896, s.396-398; Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.78-79. Petrov, *Očerki*, s.26, bu bölünmeleri Yenisey-İrtiş'in anavatan olduğu döneme dayandırmaktadır.

[1881] Abramzon, *Kirgizy*, s.267 vd.; Bajalieva, *Doislamskie*.

[1882] Menges, *TLP*, s.60.

Özbekler

Önceden gördüğümüz gibi, Özbek birliği Doğu Kıpçaklarını ve Muhammed Şeybânî Han yönetiminde Kıpçaklaşmış Moğolları ihtiva etmekteydi ve 16. yy başında Timurlu Maveraünnehr'ini yönetmekteydi. 'Türkistan' hakkındaki tartışmasında Mahmud b. Veli şu yorumlarda bulunur: "*Bu ülkenin halkı özel bir isme ve her dönemde bir lakaba sahiptir. Böylece, Tura b. Yâfeṯ zamanından Moğul Han'ın ortaya çıkmasına kadar, bu ülkenin sakinleri Türkler diye çağrılmaktaydı. Moğul Han'ın iktidarının kurulmasından sonra, bu ülkede yerleşmiş olan herkese Moğul ismi verildi. Uzbak Han devletinin adının yükselmesinden bugüne kadar aynı ülkenin sakinleri Uzbaklar olarak adlanır oldu... Ancak, uzak diyarlarda, önceden olduğu gibi bütün bu yerleşimciler Tûrân Türkleri olarak adlanmaktaydı.*"[1883] Orta Asya'nın diğer yerlerinde olduğu gibi, bu çok katmanlı bir süreçti ve çağdaş hükümetler tarafından daha da ileri götürülmüştür.

Özbekistan ve sınırları içinde Özbek nüfus bulunan komşu Afganistan, Hsiung-nu/Hun döneminden beri hem yerleşik, hem de göçer eski İranî halklar ve Türk göçerleri için bir buluşma zemini olmuştur.[1884] 6. yy ortalarında Göktürk Kağanlığı'nın kurulmasıyla Türk unsurları önemli ölçüde gelişme kaydetmiş, ancak Türkleşme süreci tamamlanmamıştır.

Özbekler temel olarak üç unsurdan oluşmaktadır: 1) Türkleşmiş eski İranî nüfus,[1885] bunlar bazı bölgelerde Sart şeklinde adlanmaktadır. Bu topluluğun kendisi de İranî (Saka, Soğd, Harezmli, Kuşan-Baktriyalı) ve bazı Arap unsurları içermektedir. 2) Özbek öncesi Türk göçerler. Bunlar da bazıları daha öncelere olmasa bile Eftalitler dönemine kadar dayanan değişik unsurların bir araya gelmesinden oluşmuştur ve kesinlikle şu toplulukları ihtiva etmektedir: Karluk, Yağma ve hem Doğu, hem de Batı Gök-

[1883] Maḥmûd b. Wali/Axmedov, s.32.

[1884] Çağdaş Özbek bilim adamlarının bazı çalışmaları, MS birinci bin yılda bölgedeki İranî unsurları asgariye indirirken Türk unsurları onların yerine koymuşlardır. Ermatov, *Etnogenez*.

[1885] Oshanin, *Anthropological*, s.36-37, Tacik ve Özbek nüfusların esas olarak aynı kökenden geldiğini düşünmektedir, ancak Özbekler "*bir ölçüde tip olarak Moğollaşmışlardır ve dilsel açıdan da Türkleşmişlerdir.*" Bu kesinlikle aşırı şekilde bir basitleştirmedir, fakat güçlü İran unsurunu da görmezden gelmez.

türk kağanlıklarının birer parçası olan diğer boylar ve daha sonra da Karahanlı devleti, Oğuzlar, Kanglı-Kıpçaklar[1886] (özellikle batı bölgesinde) ve Timur döneminde Cengizlilerin istilaları ile gelmiş Türkleşmiş Moğolların değişik türleri (Barlas, Celayir vs.). Bunların tamamı çoğunlukla Türk/Türkî ya da Çağatay olarak adlandırılmaktaydı. 3) Doğu Kıpçak Özbek birliği.[1887] İkincisi bazı zamanlar *Taza Özbek* "Saf Özbekler" olarak da adlanmaktadır. Soğdca ya da diğer İranî dilleri (Farsça, Darice, Tacikçe dahil) konuşan yerel İranî nüfusunun Türkleşmesi muhtemelen Karahanlı ve Selçuklu dönemlerinde başlamıştır. Bu durum Kaşgarlı Mahmud'un *Divan*'ında görülmektedir. Harezm'de Türk etkisi Moğol istilasından hemen sonra hissedilmeye başlamış ve Cengizlilerin denetimi almasından sonra daha da güçlenmiştir. Bunu uzun bir dönem boyu süren çifte dil kullanımı takip etmiştir ve bugün de bu özellikle şehirlerde devam etmektedir.[1888] Çifte dil kullanımı bünyesinde diğer unsurları da (Tacik, Kıpçak, Beluci vs.) barındıran Şii İranlılar gibi daha küçük etnik-dini topluluklar arasında da görülmektedir. Bunlar bugün Tacik ve Özbek dilini konuşanlar arasında bölünmüşlerdir.[1889]

Çok tartışılan *Sart* tabiri (bugün etnik bir temel olarak kabul edilmektedir), başlangıçta Türk göçerler tarafından yerleşik İranî halkı tanımlamak için kullanılmaktaydı, ancak daha sonraları bu isim Özbekler tarafından Türkçe konuşanlar da dahil olmak üzere, bir bütün olarak yerleşik nüfus için kullanılır oldu. Yerleşik hayata geçen Türkleri tanımlamak için Türkler arasında kullanılmaya başlandığı zaman, kendilerini sadece İranî konuşan Taciklerden ayırt ettiler. Bu dil çoğunlukla Harezm, Fergana ve Taşkent bölgelerinde ve zaman zaman da Buhara bölgesinde kullanılmaktaydı.[1890] Harezm/Hive Hanlığı'nda bu terim, ağırlıklı ola-

---

[1886] Kanklı, Kıpçak, Uz (Oğuz) ve diğerlerinin Özbekistan'da dağılımları ve tarihleri için Šanijazov'un çalışmalarına bkz., 1972, s 4-12 ve yine onun eserleri *Uzbeki-karluk* ve *K ètniçekoj istorii*; Kubakov, 1972, s.13-19.

[1887] 16. yy kadar erken bir tarihte genellikle sayıları 92 olarak verilen bu birliği oluşturan boy ve urukların listesi Seyfettin Ahsikenti'nin Fergana'daki yazmalarında bulunmaktadır, bkz. Sultanov, *Kočevye plemena*, s.26-51.

[1888] Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.57-58; Oranskij, *Vvedenie* (İkinci baskı), s. 236-239; ayrıca genel bir değerlendirme için bkz. Jakubovskij, *K voprosu*, s.3-18

[1889] Ljuškevič, 1980, s.202-203.

[1890] Bregel, 1978, s.120-122.

rak eski İranîlerin soyundan gelen hanlığın güney bölgelerindeki nüfusa atfen kullanılmıştır. Çift dil kullanımının 19. yy ortalarına kadar devam etmesine rağmen, bu halk 16. yy civarında Türkleşmiştir. Türkleşme ancak kuzeydeki Özbek nüfusun yerleşik hayata geçmeye başlamasından sonra tamamlanmıştır. Bu Sartlar güçlü Türkmence unsurların bulunduğu bir tür Türkçe konuşmaktadır ve bu, kuzeydeki Kıpçakça-Özbekçeden farklıdır.[1891] Bazı Özbek toplulukları 20. yy'da da boy kimliğini sürdürmeye devam etmişlerdir (ör. Kurama, Kıpçak, Kanglı).[1892]

Özbek lehçeleri iki gruba ayrılmaktadır: 1) Aynı zamanda Karluk-Çiğil olarak da adlanan Güney ya da Orta (Taşkent, Semerkant, Buhara, Katta-Kurgan vs. bunun tipik şehirleridir) lehçeleri değişik ölçülerde İranîleşmiş ve Türkçe ses uyumunu yitirmiştir, 2) İran nüfuzunun hissedilmediği Kuzey (Kuzeybatı ve Güney olarak ikiye bölünmektedir). Ayrıca, Kıpçak ve Oğuz/Türkmen lehçeleri de bulunmaktadır. Bu üç ana gurup (Türkî, Kıpçak, Oğuz) Afganistan'daki Özbekçe konuşan topluluk arasında da temsil edilmektedir.[1893]

Çağdaş Uygurlar

Günümüz Uygurları Orhun Uygur kopuntusundan türemiştir, ancak Cengiz ve Timur dönemlerindeki karmaşa sırasında yeniden şekillenen diğer Türk boy (Karluk-Karahanlı,[1894] Yağma, Tuhsı ve muhtemelen Çiğil) ve boy unsurlarının da şüphesiz katkıları olmuştur. Kaşgarlı zamanında Türkleşmiş olan İranîler ve Doğu Türkistan'ın Tohar nüfusu da bu etnik oluşumda önemli bir rol oynamıştır. *Uygur* isminin 16. yy'da yanlış kullanıldığı görülmek-

[1891] Bregel, 1978, s.123, 138, 146-149.

[1892] Bu topluluklardan bazıları hakkında Aristov'un özetlerinde bilgi bulunabilir, 1896, s.422-425; Radlov, *Iz Sibiri*, s.102-105 (19. yy son dönemi için) ve Wixman, *Peoples*, s.212. Oshanin, *Anthropological*, II, s.49-50'de Özbek boy ve uruklarının bu özelliklerini yitiren diğerlerine nispeten daha fazla Mongoloid tipi muhafaza ettiklerini yazar.

[1893] Kakuk, *Mai török*, s.97-98, 100-102.

[1894] Bugün büyük bir Uygur şehri olan Kaşgar'ın Doğu Karahanlıların başkenti ve Türk-İslam kültürünün geliştiği bir merkez olduğu unutulmamalı. Maljavkin, *Ujgurskie gosudarstva*, s.194, bugün Uygur ismini taşıyan halkın etnik oluşumunda gerçek Uygurların herhangi bir gerçek rol oynamadıklarını savunmaktadır.

tedir. Yukarda kaydedildiği gibi, Târih-i Reşîdî, Cüveynî'nin *Uygur* diye isimlendirdiği şeyin *"bugün oldukça meçhul olduğunu ve hangi ülkeyi kastettiğinin anlaşılmadığını"* belirtmektedir.[1895] Bu muhtemelen, Çağataylılardan kaynaklanan İslamlaştırma baskısından dolayıdır. Zengin, gayri-İslami, tarihi, kültürel ve dini geçmişi ile Uygur budun adı uzun bir süre 'kafirlikle' özdeşleşmiş ve uygun bir tabir olarak düşünülmemiştir. Türk dünyasının başka yerlerinde olduğu gibi 'Müslüman' tabiri bölgesel ve yerel isimlerin belirlenmesinde daha genel bir tanımlama haline gelmişti (*Turpanlik* 'Turfanlılar', *Kaşgarlik* 'Kaşgarlılar') ya da basitçe yerlik ('mahalli halk'). Taşkent, Andican ve diğer bölgelerden olan ve şehirli bir tüccar sınıfı oluşturan Özbekler toplu olarak Andicanlı diye adlanıyorlardı. İli vadisine yerleşmiş olan Türkçe konuşan halka ise Tarançı ('çiftçi') adı verilmişti.[1896] Seyyahlar da Doğu Türklerinin Abdal *"Doğu Türkçesi konuşan ama kökeni bilinmeyen bazı kelimeler de kullanan"*, ya da üzerinde çok az çalışılmış olan ve kadınlarının başı açık şekilde erkekleriyle özgür bir şekilde karışık yaşadıkları Dolon/Dolan (kökenleri meçhul) gibi topluluklarından bahsetmektedirler.[1897] Uygur budun adını muhafaza eden tek topluluk, güçlü bir Moğol ve Tibet etkisinin yanı sıra Çin etkisine maruz kalmış olan ve yaygın bir şekilde Çince konuşan Kansu'daki Uygur kopuntusu soyundan gelenlerin oluşturduğu Budacı 'Sarı Uygur'/Sarığ Yuğur/Şera-Şira Yoğurlardır.[1898] Uygur budun adı 1921 yılında Taşkent'teki bir kongrede Türkistanlı aydın ve siyasi kişilikler tarafından yeniden canlandırıldı. 1940'larda ise daha yaygın bir kabul gördü.[1899]

[1895] Tarih-i Rashidi/Ross, s.360.

[1896] Tixonov, *Xožjajstvo*, s.25-26; von Le Coq, *Buried*, s.40; Ruziev, *Vozroždennyj narod*, s.42; Valixanov, "O sostojanii" *Sobranie sočinenij*, III, s.157-158; Radlov, *Iz Sibiri*, s.100-102; Čvyr', *Vost. Turkestan*, s.36, 38, 42, 50, 73.

[1897] von Le Coq, *Buried*, s.39; Valixanov, "O sostajanii" *Sobranie sočinenij*, III, s. 158; Skrine, *Chinese Central Asia*, s.123-124; Tenišev, 1965, s.94-96; Čvyr', *Vost. Turkestan*, s.57, 63-64. Nadzip, *Sovremennyj*, s.9, Dolan'ı Uygur topluluğun ayrı bir dili olarak görmektedir.

[1898] Tenišev'e göre, bkz. Malov'un *Jazyk zeltyx ujgurov*, s.3'te yazdığı giriş yorumları, sadece kendilerini Sarı Uygur olarak adlandıranlar Türkçe konuşmaya devam etmektedirler.

[1899] Bennigsen, Wimbush, *Muslims*, s.115; Ramsey, *Languages*, s.186; Gladney, 1990, s.11-12.

Çağdaş Uygur lehçe bilimi nispeten genç bir alandır. Kakuk aşağıdaki sınıflandırmayı yapmaktadır: a) İki ana topluluk: Güney (Kaşgar, Yarkent, Yeni Hisar, Hotan ve Aksu da dahil olmak üzere Batı ve Güney Tarım Havzası), Kuzey (Kuça, Karaşar, Turfan, Kumul ve İli Uygurları da dahil olmak üzere Kuzey ve Doğu Tarım Havzası); ve b) iki küme, bölüm: Lobnor ve Hoton (< Moğ. *Xoton*, Eski Moğ. *Xotong* 'Türkistan sakini, Müslüman') lehçeleri. *Busurman* (Müslüman) terimi Moğolların Türkistan'a yaptıkları saldırılarda aldıkları köleler ve savaş esirlerine verdikleri isimden türemiştir. 19. yy'ın sonlarında yaklaşık 400 Hotan Batı Moğol Dörbet'inde göçerliğe devam etmekteydi. Ancak bunların günümüzde büyük ölçüde Moğollaştıkları görülmektedir.[1900] Tenišev ise Yeni Uygur lehçelerini Merkezi/Orta (Turfan, Karahoca, Kuçar, Aksu, Maralveşi, Kaşgar, Yarkent), Güney (Guma, Hotan, Lob, Çeriya, Keriya) ve Doğu (Lobnor) şeklinde sınıflamaktadır.[1901]

Salarca, çoğunlukla Doğu Çinghay bölgesinde yaşayan ve sayıları 70.000'i bulan Müslüman Türk halkı tarafından konuşulmaktadır. Bazıları bunu soyutlanmış bir yeni Uygur lehçesi olarak görürken, diğerleri daha çok saf Uygurlarla alakalı görmektedir. Ming dönemine ait Çince kaynaklar, bunların Çin'e göçlerinin 14. yy'da gerçekleştiğini kaydeder. Târih-i Reşidî ise Tibet sınırında bir yer ismi olara Huçu Salar'dan bahsetmektedir.[1902] Bunların kendi gelenekleri ise kökenlerini Semerkant bölgesine dayandırmakta ve Türkmen Salurlarla ilişkilendirmektedir. Salarların köken itibariyle Uygurlaşmış bir Oğuz-Türkmen topluluğu olması ihtimal dışı olmasa da, mevcut dilsel veriler (daha çok uzun ünlülere dayanan) açık değildir ve üzerinde daha fazla çalışılmaya ihtiyaç duymaktadır.[1903] Bunlar büyük bir Moğol, Çin ve Tibet etkisi altında kalmışlardır.[1904]

[1900] Radlov, *Iz Sibiri*, s.100; Pritsak, "Das Neuuigurische" *PhTF*, I, s.528; Kakuk, *Mai török*, s.103-104; Bromlej, *Narody mira*, s.309.

[1901] Tenišev, *Ujgurskie tektsy*, s.4. Ayrıca bkz. Baskakov, *Vvedenie*, s.311-312. Kajdarov, *Razvitie*, s.56 vd. lehçeler üzerine çalışmalar hakkında ayrıntılı bir araştırma sağlamaktadır. Sınıflandırma şeması da tartışılmaktadır, s.124 vd.

[1902] Tarih-i Rashidi/Ross, s.404-405 n.2.

[1903] Kakuk, 1962a, s.162.

[1904] Kakuk, *Mai török*, s.108-109 ve Kakuk, 1960, s.173-196; Ma, *China's Minority*, s.119-123; Thomsen, "Die Sprache" *PhTF*, I, s.566; Çağatay, *Türk Lehçeleri*, II, s. 215.

SİBİRYA'DAKİ TÜRK HALKLARI

Daha önceden gördüğümüz gibi, yazılı kaynaklarda Türklerin yaşadıkları bölge olarak Moğolistan'ın yanı sıra Güney Sibirya da geçmektedir. Ayrıca yüzyıllar boyunca bozkırlardan atılan Türk topluluklarından oluşan göçerler batıya doğru hareket edememiştir. Günümüzde Türkçe konuşan nüfus sayısal açıdan oldukça küçüktür. Ancak, karmaşık soyları bin yılı aşkın sürede oluşan etnik süreçlerini yansıtmaktadır: Ural-Samodyan ve Palaeo-Sibir halklarının (özellikle Kettlerin) Türkleşmesi. Pek çok küçük, boy-öncesi topluluğun kesin hatlarıyla belirlenmiş varlıklar olarak pekişmesi büyük ölçüde çağdaş hükümetlerin bir eseridir.

Güney Sibirya'nın batı-güneybatı (bozkır bölgesi) ya da doğudan göç eden Türk nüfuslarının erken dönemde geldikleri bir bölge mi, yoksa eskiden beri Türkçe konuşanların bir anavatanı mı olduğu belli değildir. Devam edecek olursak, tarih içinde Türk etkisi sadece doğrudan bozkırlardan değil, Kazakistan ve Batı Sibirya'dan da gelmiştir.[1905] Böylece, bölgeyi bozkırların hayvancılıkla uğraşan göçebe iktisadını benimsemiş Türk halklarının yerleştiği bir Türk türeneği olarak tanımlamak mümkündür, ancak daha sonraki devirlerde geri dönerek buraları terk etmişlerdir. Tarih içinde, güneybatı bölgesi bozkırlara açık olduğu için büyük ölçüde Türk ya da Türkleşmiş bir bölge olarak görülmektedir. Başka yerlerde olduğu gibi, Palaeo-Sibir (Kettçe, Yukagirceye akraba diller) ve Samodyan halkların Türkleşmesi yüzyıllara yayılan tabakalar halindeki uzun bir süreçtir. 18. ve 19. yy'larda bu süreç hız kazanmıştır. Eski İranî unsurları da içeren bu değişik tabakalar, yer isimlerinde ve Sibirya Türk halklarının maddi kültürlerinde kendini göstermektedir.[1906]

Benzer şekilde, dışarıdan yönetim ve nüfuz etme açısından da kesişen dönemler vardır. Aynı anda birden fazla daha üstün bir beye vergi ödenmekteydi (krş. *Dvoedancy*). 17. yy başlarında bu kabilelerin pek çoğu değişik Kırgız prenslerinin yönetimi altındaydı. Rus nüfuzu ve bu kabilelerle teması da aşağı yukarı bu dönemde başladı. Yönetici Kırgız unsurlar 1703 yılında Cungarlar

[1905] Menges, 1955, s.110-112, güneybatıdan gelen Türk topluluklarının "Orta-Güney ve Kuzeydoğu Sibirya'ya nispeten daha geç nüfuz ettiklerini" yazmaktadır. Yazar bunun geçmişini Cengizliler dönemine kadar dayandırmaktadır.

[1906] *Ist. Sibiri*, I, s.360-361; Menges, 1956, s.161; Menges, *TLP*, s.48-50.

tarafından uzaklaştırıldı.[1907] 1755'te son bulan Cungar/Batı Moğol yönetimi, bu halklar üzerinde yükselen Rus idaresi ile birlikte belki de bugünkü kurulumun oluşmasında en önemli rolü oynamıştır. Topluluklar pekişirken, idari mülahazalarla 'kabileler' kurulmuştur. Bu süreç 19. yy'da Çarlığın idari düzenlemeleri ile birlikte daha da ileri bir noktaya varmıştır. Bu halkları aşağıdaki topluluklara ayırabiliriz: I. Güney Sibiryalılar: 1. Altay Türkleri, 2. Abakan-Hakas Topluluğu, 3: Tuba; II. Yakutlar

I. GÜNEY SİBİRYA Türkleri

1. Altay Türkleri

Rusçada "Altajcy" adlanan ve daha önceleri Cungar devletinin bir parçası olarak 'Oyrot' (Moğ. Oyirad) olarak tanımlanan bu topluluk, Sibirya'da Altay ve Kuzneckij Alatau dağ bölgesinde Altay Kray'ının Gorno-Altay Özerk Oblast'ında yaşamaktadır. Bu topluluğun unsurları 1207 yılında Coçi'nin "Orman Halklarına" karşı yaptığı saldırı ile Cengizlilerin yönetimi altına girmiştir. Coçi'nin boyunduruğu altına girenler arasında Moğol Oyiradlar, Buriyadlar ve Bargunlar, Ursudlar, Kapganalar, Kangalar, Tubalar, Kirgisudlar, Sibirler, Kesdiyimler, Bayidler, Tukalar, Tenlegler, Tö'eleler, Taslar ve Bacigidler (Başkırt) de bulunmaktaydı.[1908]

Kuzey Altayların alt bölünmeleri ise şunlardır: Tuba (Tuva-Tuma/Yış Kiji, eski "Černevye Tatarları"), Kumnadinler (Kumandi-/Kubandi-/Kuvantı-Kiji, 'Kiykiye Kalmık'), Lebed (Kû-Kiji, 'Lebedincy' ya da 'Lebedinskie Tatary', Çalkandu-/Çalkan-/Şalkandu-Kiji vs.)[1909] ve Altay-Kiji, Telengit'i ('Uryanhaci', 'Cuyci', 'Dveodancy') kuşatan Güney Altaylar ve Teleut (Telengut/Telenget, 'Belye Kalmyki').[1910] Bu halklar arasında kaydedilen bazı uruk isimleri (ör. Kıpçak, Mundus, Nayman, Mürküt (Merkit), Sart, Soyon, Mo-

---

[1907] Levin, Potapov, *Peoples*, s.111-114, 348-349, 384.

[1908] Secret Hist./*Cleaves*, s.173. Diğer bir bağlamda, s.147-148, *"Çinos, Tö'ölös ve Telenggüd"* kaydedilir. Ayrıca bkz. Pelliot, *Notes sur l'histoire*, s.141-142.

[1909] Radlov, *Iz Sibiri*, s.210-222.

[1910] Menges, 1955, s.107; Pritsak, "Das Altaitürkische", *PhTF*, s.569-571; Kakuk, *Mai török*, s.114-115; Radlov, *Iz Sibiri*, s.123 vd., 187-198, kendilerini "Altajskie Gornye Kalmyki" (Yukarı Altay Kalmukları) adlandırıp, kendi haklarında ayrıntılı bir tasvire sahiptirler.

ğol vs.[1911]) bunları açıkça diğer Türk ve Moğol-Türk nüfuslarıyla ilişkilendirir.

Güney Altay toplulukları, hayvancılıkla uğraşan göçerler dilsel ve antropolojik açılardan en fazla Orta Asya Türk halklarına yakındırlar. Kuzey Altayları arasında yerleşik hayvancılık unsurları ile orman avcılığı ve Ural tipi (çoğu Ob Ugorlara benzeyen) baskındır. Bu, yukarıda kaydettiğimiz uruk isimlerinden de anlaşılacağı gibi, bu toplulukların etnik oluşumlarının karmaşıklığına işaret etmektedir. Türk ve Türkleşmiş Moğol unsurlarına (bunlar arasında en baskını Kıpçaklardır) ilaveten Samodyan ve Kett etnik bağları da önemli unsurlar olarak kabul edilmektedir. Bu, dil ve kültürde de kendini göstermektedir.[1912]

2. Abakan-Hakas Topluluğu

Bunlar Minusa Havzası'ndaki Krasnoyarsk Kray'ın güney bölgesine yerleşmişlerdir ve daha önceden Abakan ya da Minusa Tatarları olarak adlandırılırlardı. Şimdi ise 1917 Devrimi'nden sonra yerel aydınlar tarafından bilinçli bir şekilde benimsenen bir ulus adı olarak Hakas'ı kullanmaktadırlar. Bundan önce kendilerini tanımlamak için uruk isimlerini kullanırlardı. Son derece tekdüze bir yönetim sistemi kurmaya çalışan Çarlık idaresi, bu urukları boy olmaya iterek ulus oluşum sürecine yardımcı olmuştur. Kyzlasov bunun eski bir isim olduğunu ve "kişi, şahıs, halk" anlamına gelen Samodyanca *kas/has* kelimesinden türeyen ve Çincede Hsiachia-ssu (Rusçada Hakas olarak tercüme edilir) şeklinde geçen ve diğer Samodyan kabile isimlerinde (mesela Nenec *Hasava* ve Enec *Kasa* ya da *Karagas*) görülen bir kelime olduğunu ileri sürmektedir. Bu kelimeyi Başkurtlar arasında da görmek mümkündür.[1913]

Ancak, 6. Bölüm'de kaydettiğimiz gibi, Barthold çok önceden beri bunun bir suni oluşum olduğuna işaret etmektedir. O, Yukarı

[1911] Radlov, *Iz Sibiri,* s.96.

[1912] Potapov, *Očerki*, s.134-135, 137, 143, 150, 153-162; Menges, *TLP*, s.50; Levin, Potapov, *Peoples*, s.7, 101-102, 305-309. Daha ayrıntılı bir tartışma için bakınız, Potapov, *Etničeskij sostav*.

[1913] Kyzlasov, *Ist. Juž. Sibiri*, s.61. Kuzeev, *Proisxoždenie*, s.250, 271 (Kaxas). Serdobov'un eleştirel yorumları, *Ist. Form. Tuv. Nacii*, s.101-105, Kyzlasov'un eski 'Hakas'ları idealize eden ve yanlış yorumlayan yaklaşımı.

Yenisey-Minusa bölgesinin Türk sakinlerinin Devrim'den sonra ulusal özerklik elde etmeleri üzerine, bir ulus ismine ihtiyaç duydukları yorumunda bulunmaktadır. Bu zamana kadar herhangi bir isim olmaksızın idare edilmişlerdi. "*Daha sonra Minusa aydınları Çin kaynaklarından Hakas kelimesini aldılar, çünkü daha önceleri Minusa Kray'ında yaşayan ve siyasi bir önemleri bulunan halkı Çinlilerin bu simle çağırdıklarını biliyorlardı; şimdi ise yanlış bir şekilde bu isim artık Minusa Kray'ında olmayan Kırgızları tanımlamak için kullanılmakta.*"[1914]

Radlov'a göre, bunlar beş büyük topluluğu kuşatmaktaydı: 17. yy'dan itibaren Kett Arinleri bünyelerine katan Kaçalar (Kas, Kaç, Kaş, 'Kaçincy'), diğer Kett halklar, Samodyanlar, Kırgızlar ve diğer unsurlar, Sağaylar (Sağay, Turan, Sarığ, İrgit, Kıy, Kırgız vs. urukları da dahil), Beltir, Koybal (Güney Samodyan kökenli[1915]) ve 'daha küçük pek çok kabileden tedricen oluşan' Kızıllar.[1916] Burada da Kett, Samodyan (Karagas, Koybal, Kamasın, Motor) ve diğer unsurların Çarlık hükümeti ile ya ilişkiye girdikleri, ya da onun tarafından Kırgız ve diğer halklar dahil olmak üzere Türk nüfuslarla birlikte birimler olarak örgütlenme durumunu görmekteyiz. Bunlar, bazıları hala 19. yy'da iki dil kullanmasına rağmen, 18. yy başlarında Türkleşmişlerdir.[1917] Bugün, Hakas halkı dilsel açıdan iki topluluğa bölünmektedir: 1) Sağay-Beltir, 2) Kaça-Koybal-Kızıl-Şor (aşağıya bkz.).[1918] Ayrıca Hakas topluluğunda şu topluluklar vardır:

Çulım Tatarları: Radlov'un zamanında küçük Çulım Tatarları topluluğu 500 kişiden oluşmaktaydı ve Çulım nehri üzerinde ya-

---

[1914] Bartol'd, *Dvenadcat' lekcij, Sočineija*, V, s.40-41; Levin, Potapov, *Peoples*, s. 351; Menges, 1956, s.166-168. Ayrıca bkz. Radlov, *Iz Sibiri*, s.586-587 m.11'de S. I. Vajnštejn'in yorumları.

[1915] Hajdu, *Finno-Ugrian*, s. 216. Menges 1956, s.168'e göre bunlar kendilerini Tuba adlarlardı.

[1916] Radlov, *Iz Sibiri*, s.88-91. Ayrıca bkz. aynı yazarın bunların iktisat ve kültürü hakkındaki tasviri, s.222-246.

[1917] Potapov, *Očerki*, s.143; Menges, 1955, s.113; Hajdu, *Finno-Ugrian*, s.216; Levin, Potapov, *Peoples*, s.342, 350-351, 358, 360, 362-5; Pritsak, "Das Abakan" *PhTF*, I, s.599, 629.

[1918] Pritsak, "Das Abakan" *PhTF*, I, s.599; Baskakov, *Vvedenie*, s.326-334; Kakuk, *Mai török*, s.118-119; Menges, 1955, s.108. Levin, Potapov, *Peoples*, s.440, Sağayların Şor kökenli olduğunu ileri sürmektedir.

şamaktaydılar. Bunlar *Kecik*, *Küerik* ve *Çulım* Tatarları şeklinde alt-topluluklara ayrılmıştı. Bunlar, Küçüm'ün çökmesinden sonra, Sibir Hanlığı'nın Kıpçakça konuşan Tatarlarından türemişlerdir. Burada eski Türk unsurları ve Kett unsurlarla karışmışlardır.[1919]

Şorlar: Önceleri Rusçada "Kuzneskie, Kondomskie, Mrasskie Tatary" olarak adlanmalarına rağmen, bugün 'Şorcy' (= Şor-Kiji) olarak isimlenirler ve Rusya'nın Kemerovo Oblast'ında yaşarlar. Hakaslar arasında olduğu gibi Kuzey Altay Türkleri (aralarındaki ilişki tam olarak bilinmemekte) arasında da bu ismi kullanan topluluklar vardır.[1920] Bu budun adının anlamı 'kızak'tır; 'Şor-kiji' ise 'kızakçı' anlamına gelir. Bu kelimenin nereden kaynaklandığı meçhuldür.[1921] Daha önceleri, bu halk kendisi için ortak bir etnik tanımlama kullanmıyordu. Bunların Türkleşmiş Samodyan, Kett ve muhtemelen de Ugorlardan türedikleri görülmektedir. Kuzey Altay Türkleriyle benzerlik göstermekte olup, bölgenin daha eski Türk nüfuslarıyla birleşmişlerdir.[1922]

3. Tuba Topluluğu

Batı Moğolistan-Tannu Tuva bölgesindeki Tuvalılar daha önce *Soyon, Soyot, Uryankay, Urjanhajci* şeklinde tanımlanmaktaydılar.[1923] Bunlarla akraba topluluklar Tofalar/Tubalar[1924] ve Altay Türkleri arasındaki Tubalardır. Muhtemelen isim Çin kaynaklarında geçen ve Baykal Gölü'nün güneyinde yaşayan T'ieh-lê boyu için kullanılan Tu-po kelimesiyle alakalıdır. Diğerleri gibi bunların da etnik oluşumunda Türk olduğu kadar Samodyan, Kett ve Moğol unsurların katkısı vardır. Türk unsurlara Uygur, Çik, Az ve Telengütler ve de diğerleri dahildir. Sovyet bilim adamları bun-

---

[1919] Radlov, *Iz Sibiri*, s. 92; Pritsak, "Das Abakan" s.623; Baskakov, *Vvedenie*, s.336-337.

[1920] Radlov, *Iz Sibiri*, s. 93-95, 198-210, 595 n.58.

[1921] Menges, 1956, s.164-166'daki tartışmaya bakınız.

[1922] Levin, Potapov, *Peoples*, s.440-444; Wixman, *Peoples*, s.178; Akiner, *Islamic*, s.417; Baskakov, *Vvedenie*, s.334-335; Kakuk, *Mai török*, s.121-123.

[1923] Radlov, *Iz Sibiri*, s.86-88, 97-100, 481 vd., 585 n.7; Kakuk, *Mai török*, s.125; Menges, 1955, s.108-109. Menges bu budun adının (Menges, 1956, s.171) bütün Güney Sibirya Türklerini tanımlamak için kullanıldığını belirtmektedir.

[1924] Radlov, *Iz Sibiri*, s.87-88, 583-584 n.2; Levin, Potapov, *Peoples*, s.474.

ların sırasıyla Göktürk, Uygur, Kırgız, Cengizli, Oyrat, Cungar ve Mançu yönetimine girdiklerini belirtmektedirler.[1925]

II. YAKUTLAR (SAHALAR)

Bu isim Rusça aracılığıyla Tunguzca Yaka'dan gelmektedir. Yakutlar kendilerini Saha adlandırırlar. Günümüzde Doğu Sibirya'da, dilleri, folklorları, iktisadi unsurları (hayvan ve at yetiştiriciliği) ve maddi kültürleri bunların asli yaşam alanlarının bugün üzerinde bulundukları bölgenin güneyinde olduğunu göstermektedir. Bunlar Samodyanlar (Yakutlaşmış Samodyanların/Tavgy oluşturduğu Dolganlar), Yukagirler ve muhtemelen Palaeo-Sibiryalılar kadar Moğollar ve Tunguzlar gibi pek çok yerel halkı da bünyelerine katmışlardır. Yakutların Türk atalarının Orhun yazıtlarında, Çin ve İslam kaynaklarında Üç Kurıkan olarak geçen toplulukla alakalı oldukları ve Baykal Gölü bölgesinden geldikleri varsayılmaktadır. Bunların göç zamanı bilinmiyor. Okladnikov, bu göçü Cengiz Hanlığı'nın yükseldiği tarihe dayandırmaktadır. Ayrıca, Yakutların Türk atalarının yerlerini terk ederek kuzeye doğru göç etmelerine Buryatların atalarının sebep olduğunu da ileri sürmektedir.[1926] Ancak, başka bilim adamları bu topluluğun göçünün Cengizli döneminde, yani 13.-14. yy'larda gerçekleştiğini kaydetmektedirler. Daha başkaları ise bu sürecin 10. yy'dan 16. yy'a kadar süren uzun bir dönemi kapsadığını iddia etmektedir.[1927] Yakutlar bir bozkır toplumu olarak Uzak Kuzey'in şartlarına dikkate değer bir uyum göstermişlerdir.

Ulus-inşası sonu olmayan bir süreçtir. Çoğu çağdaş Türk halkının genellikle 'dış' siyasi etmenlerin etkisindeki yapılar halinde ancak son zamanlarda bir şekil aldığı göz önünde tutulursa, özellikle akışkan siyasi yapı altında yeni kombinasyonların gelişmesi de mümkündür. Gerçekte, bu eserin yayına hazırlandığı dönemde Sovyetlerin dağılmasıyla biz böyle bir duruma şahitlik ediyoruz.

[1925] Liu, *CN*, I, s.128 (*Sui-shu*); Serdobov, *Ist. Form. Tuv. Nacii*, s.94, 110; Menges, *TLP*, s.47; Levin, Potapov, *Peoples*, s.281-384; Akiner, *Islamic*, s.400; Wixman, *Peoples*, s.201.

[1926] Menges, 1955, s.112-113; Okladnikov, *Yakutia*, s.229-235, 245-251, 285, 298-303, 306, 314, 318, 320-336, 343, 351, 380.

[1927] Menges, *TL*, s.51-52; Kakuk, *Mai török*, s.128; Ergis, *Istor. Predanija*, I, s.20; Levin, Potapov, *Peoples*, s.89, 98, 102, 244-246.

KAYNAKLAR

KAYNAK KISALTMALARI

(Külliyatlar, dergiler, diziler, sık alıntılanan eserler)

APAW: *Abhandlungen der Preussichen Akademie der Wissenchaften*
AEMAe: *Archivum Eurasiae Medii Aevi*
AO: *Archivum Ottomanicum*
AOH: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*
BGA: *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (Leiden)
BOH: *Bibliotecha Orientalis Hungarica*
BSOAS: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*
BSOS: bkz. **BSOAS**
BT: bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*
CAJ: *Central Asiatic Journal*
CHC: *The Cambridge History of China*
CHEIA: *The Cambridge History of Early Inner Asia*
CHIr: *The Cambridge History of Iran*
CN: bkz. Liu, *Die chinesischen Nachrichten*
DMA: bkz. Strayer, *Dictionary of the Middle Ages*
ED: bkz. Clauson, *Etymological Dictionary*
EI: *Encyclopedia of Islam* (ilk baskı 1913-42)
HEPCP: bkz. Tryjarski, vd., *Hunowie europejscy*
HMK: bkz. Németh, *A hongollaló*
HUS: *Harvard Ukrainian Studies*
IUUA: *Indiana University Uralic and Altaic Series*
JA: *Journal Asiatique*
JAH: *Journal of Asian History*
JAS: *Journal of Asian Studies*
LCL: *Loeb Classical Library*
MED: bkz. Lessing, *Mongolian-English*
MIKK: bkz. Romodin, *Materialy*
MIKX: bkz. Ibragimov, *Materialy*
MITT: bkz. Volin, *Materialy*
MKE: bkz. Györffy, *A magyarság keleti elemei*
MNy: *Magyar nyelv*
MNyTSEZ: bkz. Benkő, *A magyar nyelv*
MÕT: bkz. Ligeti, *A magyarság őstörténete*
PDrTPMK: bkz. Malov, *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti*
PhTF: *Philologiae Turcica Fundamenta*

PSRL: *Polnoe Sobranie Russkix Letopisej*
QB: bkz. Yûsuf Xaāā Óâjib, *Qutadğu Bilig*
RO: *Rocznik Orientalistyczny*
SK: *Seminarium Kondakovianum*
SPAW: *Sitsungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften*
TDAYB: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*
TDED: *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (İstanbul)
TKT: bkz. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*
TME: bkz. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente*
TMK: bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*
TP: *T'oung-Pao*
TLP: bkz. Menges, *Turkic Languages and Peoples*
TSb: *Tjurkologičeskij Sbornik*
UAJ: *Ural-Altaische Jahrbücher*
UTTG: bkz. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*
ZDMG: *Zeitscrift der Deutshen Morgenländischen Gesellschaft*
ZIAN: *Zapiski Imperatorskoj Akademii Nauk* (SPb.)
ZVORAO: *Zapiski Vostočnogo Otdelenija Imperatorskogo Russkogo Arxeologičeskogo Obščestva*

METİNLER, ÇEVİRİLER, KÜLLİYATLAR

ÇOK DİLLİ KÜLLİYATLAR

Houtsma, M.Th., *Recueil de textes relatifs a l'histoire des Seidjouddes,* (Leiden, 1891,1902) cilt. III, IV.

Ibragimov, S.K. vd. (yay.), *Materialy po istorii kazaxskix xanstv XV-XVm vekov* (Alma-Ata, 1969)

Istorija Tatarii v materialax i dokumentax (Moskva, 1937)

Romodin, V.A. (yay.), *Materialy po istoriii kirgizov i Kirgizii,* I, (Moskva 1973)

Şeşen, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (Ankara, 1985)

Tizengauzen (Tiesenhausen), V.G., *Sbornik materialov otnosjaščixsja k istorii Zolotoj Ordy* (SPb., 1884, Moskva-Leningrad, 1941)

Volin, S. L. vd. (yay.), *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii* (Moskva-Leningrad, 1938-39)

TÜRKÇE

Abu^{c}l-Ġazi, *Śajara-yi Türk: Histoire des Mongols et des Tatares,* yay. çev. P. I. Desmaisons (SPb., 1871, 1874, tıpkıbasım, Amsterdam, 1970)

---, *Śajara-yi Tarâkima: Rodoslovnaja turkmen,* yay. çev. A. N. Kononov (Moskva-Leningrad, 1958)

Aşık Paşazade, *Tevarih-i âl-i Osman, Aşık Paşazade Tarihi,* yay. Ali Bey (İstanbul, 1332/ 1913-14)

Bang. W, Rachmati, G. R., "Die Legende von Oğuz Qaġan" *SPAW,* Phil. hist. Klasse, XXV (1932), s.1-44.

Çağatay, S. (yay.), *Türk Lehçeleri Örnekleri* (Ankara, 1963, 1972)

E. Çelebi, *Menâkibu'l-Kudsiyye fî Menâsibi'l-Ünsiyye,* yay. İ. E. Erünsal, A. Y.

Ocak (istanbul, 1984)
Dede Korkut Kitabı, yay. M. Ergin (Ankara, 1964)
Grunin, T. I., *Dokumenty na poloveckom jazyke* (Moskva, 1967)
Kurat, A. N., *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler* (İstanbul, 1940)
Malov, S. E. *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti* (Moskva-Leningrad, 1951)
Enisejskaja pis'mennost' tjurkov (Moskva, 1952)
Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii (Moskva-Leningrad, 1959)
Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları* (Ankara, 1936-41)
Neşrî, Mehmed, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, yay. F. R. Unat, M. A. Köymen (Ankara, 1949, 1957)
Róna-Tas, A., Fodor, S., *Epigraphica Bulgarica* (Szeged, 1973)
Tekin, T., Orhun Yazıtları (Ankara, 1988)
---, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası* (Ankara, 1988)
Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l Feth*, yay. M. Tulum (İstanbul, 1977)
Vasil'ev, D. D. *Korpus tjurkskix runičeskix pamjatnikov basejna Eniseja* (Leningrad, 1983)
Yûsuf Has Hâcib, *Outadgu Bilig: Kutadgu Bilig*, yay. R. R. Arat (1947, 2. Baskı Ankara, 1979) İng. çeviri: *Wisdom of Royal Glory*, çev. R. Dankoff (Chicago, 1983)

ÇİNCE

Bičurin, N. Ja., *Sobranie svedenij o narodax obitavšix v Srednej Azii v drevnie vremena* (Moskva-Leningrad, 1950)
Bretschneider, E. *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources* (SPb, 1888)
Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidenteaux, recueillis et commentés suivi de Notes Additionelles* (SPb., 1903, *TO*, s. II, 4 (1904), bir cilt halinde yeniden basılmıştır (Paris, 1941, yeni baskı Taipei, 1969)
Chou-shu/Miller: R. A. Miller, *Acounts of Western Nations in the History of the Northern Chou Dynasty* (Berkeley-Los Angeles, 1959)
Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları* (Ankara, 1942)
Han-shu/Hulsewé: A. F. P. Hulsewé, *China in Central Asia* (Leiden, 1979)
Han-shu/Taskin: V. S., Taskin, *Materialy po istorii sjunnu* (Moskva, 1973)
Hsüan-tsang, *Hsi-yu-chi*: S. Beal (çev.), *Si-yu-ki. Buddhist Record's of the Western World* (London, 1884)
Kjuner, N. V., *Kitajskie izvestija o narodax južnoj Sibiri, Central'noj Azii i Dal'nego Vostoka* (Moskva, 1961)
Liao-shih: K. A. Wittfogel, C.-S. Fêng, *History of Chinese Society. Liao* (907-1125) (Philadelphia, 1949)
Liu, *CN*: Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* (Wiesbaden, 1958)
Mackerras, C., *The Uighur Empire According to the Tang Dynastic Histories* (Canberra, 1972)
Maljavkin, A.G., *Materialy po istorii ujgurov v IX-XII vv.* (Novosibirsk, 1974)
---, *Tanskie xroniki o gosudarstvax Central'noj Azii* (Novosibirsk, 1989)
Meng-ta pei-lu: Mén-da bej-lu ("Polnoe opisanie mongolo-tatar"), tıpkıbasım yay.,

Rus. çev. N. C. Munkuev (Moskva, 1975)
Schlegel, G., *Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgasun* Helsingfors, 1896)
Shih-chi/Watson: B. Watson (çev.), *Records of the Grand Historian of China. Translated from the Shih-chi of Ssu-ma Ch'ien* (New York, 1961)
Ssu-Ma Ch'ien: V. S. Taskin (çev.), *Materialy po istorii sjunnu* (Moskva, 1968)
Taskin, V. S., *Materialy po istorii drevnix kocevyx narodov gruppy dunxu* (Moskva, 1984)
Wang/İzgi: Ö. İzgi (çev.), *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi* (Ankara, 1989)
Wei-shu/Holmgren: J. Holmgren, *Annals of Tai. Early T'o-pa History According to the First Chapter of the Wei-shu* (Canberra, 1982)
Yeh Lung-li, *Ch'itan kuo-chi:* E Lun-li, *Istorija gosudarstva kidanej (ciddan'go čži)*, çev. V. S. Taskin (Moskva, 1979)
Yeh-lü Ch'u-ts'ai/de Rachewiltz: 1. de Rachewiltz, "The *Hsi-yu lu* by Yeh-lü Ch'u-ts'ai" *Monumenta Serica,* 21 (1962), s.1-128.

MOĞOLCA

The History of the Kalmyk Khans, bkz. Halkovic, *Mongols.*
The Secret History of the Mongols, çev. F. W. Cleaves (Cambridge, Mass., 1982)

SOĞDÇA

Livšič, B. A. (yay., çev.), *Sogdijskie dokumenty s gory Mug,* vyp. II, *Juridičeskie dokumenty i pis'ma* (Moskva, 1962)

TİBETÇE

Bacot, J. "Reconnaissance en Haute Asie seprentrionale par cinq envoyés ouïgours au VIIIe siecle" *JA*, 244 (1956), pp. 137-153.

İSLAM KAYNAKLARI

ARAPÇA

Abu'l-Fidâ, *Taqwîm al-Buldan / Géographie d'Aboulféda*, yay. M. Reinaud, Baron MacCuckin de Slane (Paris, 1840)
al-Bakri: A. Kunik, V. Rozen (yay. çev.), *Izvestija al-Bekri i drugix avtorov o Rusi i slavjanax*, 1-2 (I. Kısım *ZIAN*, XXXII'nin ekidir (1876)).
al-Balâḏurî, *Kitâb Futûh al-Buldân*, yay. R. M. Radwân (Cairo, 1959)
al-Balxî, Zayd Ahmad b. Sahl, *Kitab al-Bad' wa't-Ta'rîx*, yay. C. Huart (Paris, 1899, 1916, yeni baskı 1962)
al-Birûnî, *Al-Aṯâr al-Baqiyya / Chronologie orientalischer Völker*, yay. C. E. Sachau (Leipzig, 1923, yeniden baskı Baghdad, tarih yok)
Kitâb al-Jamâhir fî Ma'rifat al-Jawâhir, yay. S. Krenkow (Haidarabad, 1355/1936-37)
Kitâb Tahdîd Nihâyat al-Amâkin: The Determination of the Coordinates of Posi-

tions for the Correction of Distances between Cities, çev. J. ᶜAli (Beirut, 1967)
Kitâb at-Tafhîm, yay, R. Wright (London, 1934)
ad-Dimišqî, *Nuxbat ad-Dahr fî ᶜAjâᶜib al-Barr waᶜl-Bahr/Cosmographie de Chems ad-Dîn Abou Abdallah Mohammed ed-Dimachqui*, yay, F. Mehren (SPb., 1866)
al-Ġarnaṭî/Bol'šakov: O. G. Bol'šakov (çev.), *Putešestvie Abu Xamida al-Garnati v vostočnuju Evropu (1131-1153 gg.)*, A. L. Mongajt'ın yorumuyla (Moskva, 1971)
al-Husainî, Sadr ad-Din ᶜAli, *Axbâr ad-Dawlat as-Saljûqiyya/Soobščeni-ja o sel'džukskom gosudarstve*, tıpkıbasım, çev. Z. M. Bunijatov (Mos-kva, 1980), aynı zamanda M. Iqbal'ın yayınına bkz. (Lahore, 1933)
Ibn Aᶜṯam al-Kûfî, *Kitâb al-Futûh*, yay. M. ᶜAbduᶜl-Muᶜîd Khân (Hyderabad, 1968-1975)
Ibn Aṯîr, *Al-Kâmil fiᶜt-Taᶜrix/Chronicon quod perfectissum inscribitur*, yay. C. J. Tornberg (Leiden, 1851-1876, farklı sayfalandırma ile yeni baskı Beirut, 1965-66)
Ibn Baṭûṭa, *Rihlat ibn Baṭûṭa*, yay. K. Bustânî (Beirut, 1384/1964)
Ibn Fadlân, Ahmad, *Risâla*, yay, S. Dahan (Damascus, 1960)
---, A. Z. V. Togan (yay. Alm. çev.), *Ibn Fadlâns Reisebericht* (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXIV/3, 1939)
---, A. P. Kovalevskij (tıpkıbasım. Rus. çev.), *Kniga Axmada ibn Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921-922 gg.* (Xar'kov, 1956)
Ibn al-Faqîh, Abu Bakr Ahmad b. Ibrahîm al-Hamḏânî, *Kitâb al-Buldân*, yay. M. J. De Goeje (BGA, V, Leiden, 1885)
Ibn Miskawaih, *Tajârub al-Umam*, yay. H. F. Amedroz, çev. D. S. Margoliouth (Oxford, 1920-1921)
Ibn Rusta, *Kitâb Aᶜlâq an-Nafîsa*, yay. M. J. De Goeje (BGA, VIII, Leiden, 1892)
Ibn Saᶜîd, *Kitâb al-Juġrâfiya* (Beirut, 1970)
Ibn Xaldûn, *Taᶜrîx ibn Xaldun al-musamma bi Kitâb al-ᶜIbar* (Cairo-Bulaq, 1284/1867-68, yeni baskı Beirut, 1391/1971)
Ibn Xurdâḏbih, ᶜUbaydallâh, *Kitâb al-Masâlik waᶜl-Mamâlik*, yay. M. J. De Goeje (BGA, VI, Leiden, 1889)
al-Idrîsî, *Kitâb Nuzhat al-Muštâq fî Ixtirâq al-Âfâq. Opus Geographicum sive "Liber ad eo-rum delectationem qui terras peragrare studeant"*, yay. A. Bombaci vd. (Naples-Leiden-Rome, 1970-1984)
al-Iṣṭaxrî, *Kitab Masâlik wa Mamâlik*, yay. M. J. De Goeje (BGA. I, Leiden, 1870)
---, yay. I. Afšâr (Tehran, 1340/1961) [11. yy. Fars. çev.]
al-Jâhiz, *Manâqib Jund al-Xilâfa wa Faḍâᶜil al-Atrâk*: Türk. çev. R. Şeşen, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Fazîletleri (Ankara, 1967)
al-Marwazî, *Tabâᶜi al-Hayawân: Sharâf al-Zamân Tahir Marvazî on China, the Turks and India*, yay. çev. V. F. Minorsky (London, 1950)
al-Masᶜûdî, *Murûj aḏ-Ḏahab waᶜl-Maᶜâdin al-Jawhar*, yay. Ch. Pellat (Beirut, 1966)
---, *Kitâb at-Tanbîh waᶜl-Išrâf*, yay. M. J. De Goeje (BOA, VIII, Leiden, 1894)
Münajjimbâšî [Münejjimbašı], Ahmad, *Jâmiᶜ ad-Duwal*: Arapça aslından metinler, yay. çev. V. F. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband* içinde (Cambridge, 1958).
---, Kısal. Türk. terc.: Ahmed Nedîm, *Sahâᶜif al-Axbâr* (İstanbul, 1285/1868).

---, Karahanlı kısmının Türkçe çevirisi: N. Lugal, *Müneccimbaşı Şeyh Dede Efendi'nin "Cami'üd-Düvel" adlı eserinden Karahanlılar*, çev. N. Lugal (Istanbul, 1940)
al-Muqaddasî, *Ahsan at-Taqâsîm fî Maᶜrîfat al-Aqâlîm / Descriptio imperii moslemici.* yay. M. J. De Goeje (EGA, III, Leiden, 1877, 2. bas. 1906)
an-Nadîm, Kitâb al-Fihrist, yay. G. Flügel (Leipzig, 1871-72)
---, *The Fihrist of al-Nadîm*, yay. çev. B. Dodge (New York, 1970)
an-Nasawî, Muhammad, *Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankbirti*, yay. O. Houdas (Paris, 1891)
al-Qalqnšandî, *Subh al-Aᶜšâ fî Sinâᶜat al-Inšâ* (Cairo, 1383/1963)
aṭ-Ṭabarî, Abu Jaᶜfar Muhammad, *Taᶜrîx aṭ-Ṭabarî. Taᶜrîx ar-Rasul waᶜl-Mulûk*, yay. Muhammad Abuᶜl-Fadl Ibrâhîm (Cairo, 1967-1969)
---, Kısmi Alm. terc.: T. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden aus arabischen Chronik des Tabari* (Berlin, 1879)
Taᶜrîx al-Bab, bkz. Munajjimbaši, Minorsky, *History.*
al-ᶜUmarî: K. Lech, *Das Mongolische Weltreich. Al-ᶜUmarî's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masâlik al-Absâr fî Mamâlik al-Amsâr* (Wiesbaden, 1968)
al-Xwârazmî. *Liber Mafâtih al-ᶜOlûm*, yay. G. van Vioten (Leiden, 1895)
al-Yaᶜqûbî, *Taᶜrîx / Historiae*, yay. M. Th. Houtsma (Leiden, 1883)
---, *Taᶜrîx* (Beirut, 1390/1970)
Yâqût, *Muᶜjam al-Buldân / Yacuts geographisches Wörterbuch*, yay. F. von Wustenfeld (Leipzig, 1866-1873)
Muᶜjam al-Buldân (Beirut, 1957)

ARAPÇA-TÜRKÇE SÖZLÜKLER

Abu-Hayyân, *Kitâb al-Idrâk li-Lisân al-Atrâk*, yay. A. Caferoğlu (Istanbul, 1931)
al-Kâšġarî, Mahmûd, *Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Luġat at-Turk)*, çev. R. Dankoff, James Kelly'nin yardımıyla, (Cambridge, Mass, 1982-85)
At-Tuhfat az-Zakiyya fiᶜl-Luġat at-Turkiyya, tıpkıbasım yay. Türk. çev. B. Atalay (Istanbul, 1945)
---, Rus. çev.: E. I. Fazylov, *Izyskannyj dar tjurkskomu jazyku* (Taškent, 1978)

FARSÇA

Baihaqî, Abuᶜl-Fadl, *Taᶜrîx-i Masᶜudî*, yay. O. Ġânî, ᶜA. A. Fayyâz. (Tahran, 1324/1945)
---, yay. S. Nafîsî (Tahran, 1319-32/1940-53)
Rus. çev.: A. K. Arends, *Istorija Masᶜûda* (Moskva, 1969)
Gardîzî, Zayn al-Axbâr: V. V. Bartol'd, "Otčët o poezdke v Srednjuju Aziju s naučnoj cel'ju 1893-1894 gg." *ZIAN*, dizi VII, t.I, s.74-175. Farsça metin ve Rusça çeviri *Sočinenija*'da basılmıştır, VII, s.23-62
---, Kısmi İng. çev.: A. P. Martinez, "Gardîzî's Two Chapters on the Turks' *AEMAE*, 2 (1982). s.109-217.
Hafîz-i Tanîš b. Mir Muhammad Buxârî, *Šaraf-nâma-yi Šahî*, yay. çev. M. A. Salaxetdinov (Moskva, 1983, 1989)
Hudûd al-ᶜÂlam min al-Mašriq ilâ al-Maġrib, yay. M. Sutûdeh [Sotoodeh] (Teh-

ran, 1340/1962) İng. çev.: *Hudûd al-ʿÂlam. The Regions of the World,* çev. V. F. Minorsky (London, 1937, eklemelerle yeni baskı, 1971)
Ibn Bîbî, Al-Avâmir al-Alaiyya, bkz. Houtsma, *Recueil*, III (Türk. çev.), IV
Ibn Walî, Mahmûd, *Bahr al-Asrâr*: Rus. çev.: B. A. Axmedov, *More tajn otnositel'no doblestej blagorodnyx* (Taskent, 1977)
Isfahânî, Fadlallâh b. Ruzbihân, *Mihmân-nâma-yi Buxârâ,* yay. çev. R. P. Dżalilova (Moskva, 1976)
Iskandar Beg Munšî, *Taʾrîx-i ʿÂlamârâ-yi ʿAbbâsî: History of Shâh ʿAbbâs the Great,* çev. R. M. Savory, Boulder, Colo., 1978)
Juvainî, ʿAlâʾuʾd-Dîn ʿAṭâ Malik, *Taʾrîx-i Jahân-Gušâ*, yay. M. Qazwînî (Leiden-London, 1912, 1916, 1937)
---, İng. çev.: J. A. Boyle, *The History of the World-Conqueror* (Cambridge, Mass., 1958)
al-Juzjânî, *Ṭabaqât-i Nâsirî*, yay. Capt. W. Nassau Lees (Bibliotheca Indica, 44, Calcutta, 1863-64. Yeni baskı Osnabrück, 1981)
---, *Tabaqât-i Nâsirî*. yay. ʿAbd al-Hayy Habîbî (Kabul, 1342-43/1963-64)
Mubârakšâh, Faxr ad-Dîn, *Ta'rikh-i Fakhrʾd-Dîn Mubârakshâh,* yay. E. Denison Ross (London, 1927)
Mujmal at-Tavârîx, yay. M. Bahâr (Tahran, 1939)
Naršaxî, Abuʾl-Bakr Muhammad, *Taʾrîx-i Buxârâ*, yay. M. M. Razavî (Tahran, 1563/1943-44, yeni baskı, tarih yok)
---, İng. çev.: R. Frye, *The History of Bukhara* (Cambridge, Mass., 1954)
Nizâm al-Mulk, *Siyâsat-nâma*: Rus. çev.: B. N. Zaxoder, *Siaset-name. Kniga o pravlenii vazira XI stoletija Nizam al-Mul'ka* (Moskva-Leningrad, 1949)
Rašîd ad-Dîn, Fadlallâh, *Jamiʿ at-Tavârîx*, yay. A. Alizade vd. (Baku-Moskva, 1957, 1965, 1980)
---, *Jâmiʿ at-Tavârîx*, yay. B. Karîmî (Tahran, 1338/1959)
---, Kısmi Alm. çev., tıpkıbasım yay.: K. Jahn, *Die Geschichte der Oġuzen des Rašîd ad-Dîn* (Wien-Köln, 1969)
---, Kısmi İng. çev.: J. A. Boyle, *The Successors of Genghis Khan* (New York, 1971)
Hasan-i Rûmlû, *Ahsan at-Tavârîx,* yay. ʿAbd al-Husain Navâʾî (Tahran, 1357/1938-39, yeni baskı, tarih yok)
---, *A Chronicle of the Early Safawîs. Being the Ahsanuʾt Tawârîkh,* yay. S. N. Seddon (Gaekwad's Oriental Series, no. 57, 69, Baroda, 1931, 1934)
Tadhkirat al-Mulûk, A Manual of Safavid Administration, yay. çev. V. Minorsky (Cambridge, 1943, yeni baskı 1980)

GÜNEY KAFKASYA

ERMENİCE

Sanjian, A.K., *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480* (Cambridge, Mass, 1969)
Aristakes Lastivertc'i, *Patmut'iwn: Povestvovanie vardapeta Aristakesa Lastiverci,* çev. K. N. Juzbašjan (Moskva, 1968)
Dasxuranci (aynı zamanda Kałankatuac'i), Movsês, *Patmut'iwn Ałuanic'*: İng. çev.: C. J. E. Dowsett, *The History of the Caucasian Albanians by Movsês Dasxuranci* (Oxford, 1961)

---, Rus. çev.: Š. V. Smbatjan, *Movses Kalankatuaci, Istorija strany Aluank* (Erevan, 1984)
Eliše, *Vasn Vardanay ev Hayoc' Paterazmin*: Rus. çev.: I. A. Orbeli, *Egiše, o Vardane i vojne armjanskoj* (Erevan, 1971)
Łewond, *Patmut'iwn*: İng. çev.: Z. Arzoumanian, *History of Łewond* (Philadelphia, 1982)
Matt'êos Urhayec'i, *Patmut'iwn*: Fran. çev.: E. DuLaurier, *Chronique de Matthieu d'Edesse* (Paris, 1959)
---, Türk. çev.: H. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (Ankara, 1962)
Xorenac'i, Movsês, *Hayoc' Patmut'iwn*: İng. çev.: R. Thomson, *History of the Armenians* (Cambridge, Mass., 1978)
Pseudo-Movsês Xorenac'i, *Ašxarhac'oyc': Géographie de Moïse de Coréne*, yay. Fran. çev. A. Soukry (Venise, 1881)

GÜRCÜCE

K'art'lis Cxovreba, yay. S. Qauxč'išvili (Tbilisi, 1955), I.

YUNANCA

Agathias, *Agathiae Myrinaei historiarum libri quinque*, yay. R. Keydell (Berlin, 1967)
Anonim, 16. Yüzyıl, Ş. Baştav (çev.), *16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi* (Ankara, 1973)
Blockley (yay. çev.), *The Fragmentary Classicizing Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus* (Liverpool, 1981, 1983)
Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri Historiarum quae Supersunt, yay. B. E. Niebuhr (Bonn, 1829)
Herodotos: Dovatur A. I. vd. (yay. çev.), *Narody našej strany v "istorii" Gerodota* (Moskva, 1982)
Konstantinos Porphyrogennetos [Constantine Porphyrogenitus], *DAI: De Administrando Imperio*, yay. J. Moravcsik, çev. R. Jenkins (Washington. D.C., 1967)
---, *De Thematibus*, yay. A. Pertusi (Studi e Testi, 160, Città del Vaticano, 1952)
---, *Excerpta de Legationibus*, yay. C. de Boor (Berlin, 1903)
Io. Malalas, *Chronographia*, yay. L. Dindorf (Bonn, 1831)
Menander Protector, *The History of Menander the Guardsman*, yay. çev. R. C. Blockley (Liverpool, 1985)
Nikephoros, *Nicephori Archiepiscopi constantinopolitani opuscula historica*, yay. C. de Boor (1880, yeni baskı, New York, 1975)
Priskos, bkz. Blockley, *Classicizing* ve Konst. Porphyrogennetos, *Excerpta*
Prokopios, *De Bello Gothico: History of the Wars*, yay. çev. H. B. Dewing (LCL, Cambridge, Mass.-London, 1919)
Theophanes, *Chronographia*, yay. C. de Boor (Leipzig, 1883, yeni baskı Hildesheim, 1963)
Theophylaktos Simokattes, *Historiae*, yay. C. de Boor (1887, yeni baskı,

Stuttgart, 1972)
Skylitzes-Kedrenos: *Ioanis Scylitzae Historia, Georgii Cedreni Compendium Historiarum* içinde, yay. I. Bekker (Bonn, 1893)
Strabo, *Geographica*, yay. A. Meineke (Leipzig, 1898-1899)
Zonaras, *Epitome historiarum*, yay. L. Dinsdorf (Leipzig, 1871)

LATİNCE

Aalto, P., Pekkanen, T. (yay.), *Latin Sources on North-Eastern Eurasia* (Asiatische Forschungen, 44, 57, Wiesbaden, 1975, 1980)
Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum libri qui supersunt*, yay. çev. J. C. Roife (LCL, Cambridge, Mass., 1939)
Herberstein, Sigismund, *Rerum moscoviticarum comentarii 1556 Moscovia 1557*: Sigizmund Gerberštejn, *Zapiski o Moskovii*, Rus. çev. A. J. Malem, A. V. Nazarenko (Moskva, 1988)
Julianus: Anninskij, S. A., "Izvestija vengerskix missionerov XIII-XIV vv. o tatarax i Vostočnoj Evrope" *Istoričeskij Arxiv*, III (Moskva-Leningrad, 1940)
---, Györffy, Gy. vd., *Julianus barát és napkelet földezése* (Budapest, 1986)
Simmon de Keza, *Scriptores Rerum Hungaricarum* içinde, yay. E. Szentpétery vd., (Budapest, 1937), I.
Letter of Hülegü: P. Meyvaert, "An Unknown Letter of Hülegü, Il-khan of Persia to King Louis IV of France" *Viator*, II (1980).
van der Wyngaert, A. (yay), *Sinica Franciscana. I, Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV* (Quaracchi-Firenze, 1929)

SÜRYANİCE

Pigulëvskaja, N. V., *Sirijskie istočniki po istorii narodov SSSR* (Moskva-Leningrad, 1941)
Bar Hebraeus, *The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj 1225-1286, the Son of Aaron. the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus*, çev. H. A. W. Budge (London,1932), I.
Michael Syrus, *Chronique de Michel le Syrien*, yay. çev. M. Chabot (Paris, 1900-1920)

İBRANİCE

Golb, N., Pritsak, O. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, 1982)
Kokovcov, P. K., *Evrejsko-xazarskaja perepiska v X veke* (Leningrad, 1932)
Petahia of Ratisbon, *The Travels of Petahia of Ratishon*, yay. çev. A. Benisch (London, 1856)

HABEŞÇE

John of Nikiu, *The Chronicle of John (Ca. 690 A.D.) Coptic Bishop of Nikiu*, çev. R.H. Charles (London, 1916) [Yunanca ve Koptice aslının Habeşçe tercümesi]

SLAVCA

Polnoe sobranie russkix letopisej (SPb./Petrograd/Leningrad-Moskva, 1841-)
Meščerskij, N. A., *Istorija iudejskoj vojny iosifa flavija v drevnerusskom perevode* (Moskva-Leningrad, 1958)
Ustjužskij letopisnyj svod, yay. K. N. Serbina (Moskva-Leningrad, 1950)

İKİNCİL KAYNAKÇA

Abaev, V. I. *Istoriko-etimologičeskij slovar' osetinskogo jazyka* (Moskva-Leningrad, 1958)
Abdullaev, F. A., Fonetika xorezmskogix govorov (Taşkent, 1967)
Abdushelishvili, M. G. vd., *Contribution to the Physical Anthropology of Central Asian and the Caucasus*, çev. B. Heath, H. Field (Harvard University, Peabody Museum of Archae-ology and Ethnography'den Rusça çeviriler dizisi, c. III, No. 2, Cambridge, Mass., 1968)
Abramzon, S.M., *Kirgizy i ix etnogenetičeskie i istoriko-kulturnye syjazi* (Leningrad, 1971)
Abu-Lughod, J. L., *Before the European Hegemony, The World System A.D. 1250-1350* (Oxford, 1989)
Adshead, S. A. M., *China in World History* (New York, 1988)
Agadžanov, S. G., *Ocerki istorii oguzov i turkmen Srednej Azii IX-XII vv.* (Ašxabad, 1969)
---, *Sel'džukidy i Turkmenija v XI-XII vv.* (Ašxabad, 1973)
---, 1980: "K etničeskoj istorii guzov Srednej Azii i Kazaxstana" *Problemy Sovetskoj Tjurkologii* (Alma-Ata)
Ağırkaya, A., 1989: "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları" *Belleten*, LIII/207-209, s. 607-635.
Ahmad, M. A., *Political History and Institutions of the Earliest Turkish Empire of Delhi, 1206-1290 A.D.* (Lahore, 1949)
Aitstadt, A. L., *The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule* (Stanford, 1992)
Ajdarov, G., *Jazyk orxonskix pamjatnikov drevnetjurkskoj pis'mennosti VIII veka* (Alma-Ata, 1971)
Akın, H. *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında bir Araştırma* (Ankara, 1965)
Alekseev, N. A., *Šamanizm tjurkojazyčnyx narodov Sibiri* (Novosibirsk, 1984)
Alekseev, V. P., *Proisxoždenie narodov Kavkaza* (Moskva, 1974)
Alekseeva, E. P., *Drevnjaja i srednevekovaja istorija Karačaevo-Čerkesii* (Moskva, 1971)
Allsen, T. T., 1983: "The Yuan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century" Rossabi'de (yay.). *China Among Equals*, s.243-280.
---, 1983a: "Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region, 1217-1237" *AEMAe*, 3, s.5-24.
---, 1985: "The Princes of the Left Hand: An Introduction to the History of the Ulus of Orda in the Thirteenth and early Fourteenth Centuries" *AEMAe*, 5, s.5-40.
---, *Mongol Imperialism. The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259* (Berkeley, 1987)

KAYNAKLAR

Allworth, E. (yay.), *Central Asia, A Century of Russian Rule* (New York, 1967)

---, *The Modern Uzbeks* (Stanford, 1990)

Angelov, D., *Obrazuvane na b'lgarskata narodnost* (Sofija, 1971)

Angold, M., *The Byzantine Empire 1025-1204* (London, 1984)

Ankori, Z., *The Kariates in Byzantium* (New York-Jerusalem, 1959)

Arat, R.R., 1951-53: "Türk Şivelerinin Tasnifi" *Türkiyat Mecmuası*, X, s.59-139.

---, *Reşid Rahmeti Arat için* (Ankara, 1966)

Aristov, N. A., 1896: "Zametki ob étničeskom sostave tjurkskix plemën i narodnostej i svedenija ob ix čislemiosti" *Živaja Starina*, III-IV, s.277-456.

Arjomand, S. A., *The Shadow of God and the Hidden Imam* (Chicago, 1984)

Arslanova, F. X., 1972: (S. G. Kljaštornyj ile), "Runičeskie nadpisi na zerkale iz Verxnego Priirtyš'ja" *TSb*, s.306-315.

Archer, A., vd. (yay.). *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern* (New York, 1979)

Ashtor, E., *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (Berkeley, 1976)

Asimov, M. S., vd. (yay.), *Ethnic Problems of the History of Central Asia in the Early Period* (Moscow, 1981)

Ašmarin, N. I., *Bolgary i Čuvaši* (Kazan', 1902)

Ašurbejli, S., *Gosudarstvo širvanšaxov VI-XVII vv.* (Baku, 1983)

Aubin, J., 1976: "Le khanat de Čaġatai et le Khorasan (1334-1380)" *Turcica*, VIII (1976), s.16-60.

Avljaev, G.O., 1987: "Ob osnovnyx étapax étnogeneza kalmykov (seredina IX-pervaja četvert' XVIIIv." *Istoričeskaja dinamika rasovoj i étničeskoj differenciacii naselenija Azii* (Moskva), s.108-116.

Axinžanov, S. M., 1976: "Ob étničeskom sostave kipčakov srednevekovogo Kazaxstana" *Prošloe Kazaxstana po arxeologičeskim istočnikam* (Alma-Ata)

---, *Kypčaki v istorii srednevekovogo Kazaxstana* (Alma-Ata, 1989)

Axmedov, B.A., *Gosudarstvo kočevyx uzbekov* (Moskva, 1965)

---, (yay.), Iz istorii Srednej Azii *i* Vostočnogo Turkestana XV-XIX vv. (Taşkent)

Axmedžanov, G. A., Sovetskaja istoriografija prisoedinenija Srednej Azii k Rossii (Taškent, 1989)

Ayalon, D., *Gunpowder and Firearms in the Mamlûk Kingdom: A Challenge to a Mediaeval Society* (London, 1956)

---, *Studies on the Mamlûks of Egypt (1250-1517)* (London, 1977)

---, *The Mamlûk Military Society* (London, 1979)

Azarpay, G., 'The Development of the Arts in Transoxiana" *CHIr.*, 3/2, s.1130-1148.

Bababekov, X. I., 1987: "K étimologii toponima 'Kokand'", Axmedov'da (yay.), *Iz istorii.*

Babinger, F., *Mehmed der Eroberer und seine Zeit* (Muüchen, 1953, yeni baskı: 1959).

Bacon, E., *Central Asia under Russian Rule* (Ithaca, 1966).

Bailey, Sir H. W., 1938: "Turks in Khotanese Texts", *BSOS*, IX, s.289-302.

---, *The Culture of the Sakas in Ancient Iranian Khotan* (Delmar, N. Y., 1982).

---, *Indo-Scythian Studies* (Khotanese Texts, VII, Cambridge, 1985).

Bajalieva, T. D, *Doislamskie verovanija i ix perežitki u kirgizov* (Frunze, 1972).

Bang, W., von Gabain, A, 1929: "Turkische Turfan-Texte, II, Manichaica" *SPAW*,

XXII, s.411-429.
Barclay, H. B., *The Role of the Horse in Man's Culture* (London-New York, 1980)
Barfield, T., 1981: "The Hsiung-nu Imperial Confederation: Organization and Foreign Policy", *JAS*, 41/1, s.45-61.
---, *The Perilous Frontier* (Oxford, 1989)
Barth, F., *Nomads of South Persia* (Boston, 1961)
Barthold, W, bkz. Bartol'd V. V.
Bartol'd, V. V, *Sočinenija* (Moskva, 1963-1967), I-IX. Aksi belirtilmedikçe bütün alıntılar bu yayındandır. Roma rakamları *Sočinenija*'nın ciltlerine işaret eder.
---, 1894: "0 xristianstve v Turkestane v domongol'skij period" *ZVORAO*, VIII, s.1-32: II/2, s.265-302
---, 1897: "0 obrazovanii imperii Čingiz-xana" *ZVORAO*, X, s.105-119: V, s.253-265.
---, *Očerk istorii Semireč'ja* (Vernyj, 1989): II/1, s.21-106.
---, 1904: "Otčët o komandirovke v Turkestan" *ZVORAO*, XV, s.173-280: VIII, s. 119-210.
---, *EI*'deki makaleler: "Abulxajr" (II/2, s.489-490), "Balasagun" (III, s.355-357), "Buxara" (III, s.378-393), "Dagestan" (III, s.408-418), "Fergana" (III, s.527-538), "Kalmyki" (V, s.538-540), "Kasimov" (III, s.451-452), "Kokand" (III, s. 462-466), "Kučum-xan" (V, s.554-555), "Sart" (II/2, s.527-529), "Xorezm" (III, s.544-552).
---, *Ulugbek i ego vremja* (Petrograd, 1918): II/2, s.23-296.
---, 1921: "Novyj trud o polovcax" Russkij Istoričeskij Žurnal, 7, s.138-156: V, s. 392-408.
---, *Istorija Turkestana* (Taşkent, 1922): II/1, s.107-163.
---, *Istorija kul'turnoj žizni Turkestana* (Leningrad, 1927): II/1, s.167-433.
---, 1927 : "Otec Edigeja" *Izvestija Tavričeskogo Obščestva Arxeologii i Ètnografii*, I, s.18-23: II/1, s.797-804.
---, *Istorija turecko-mongol'skix narodov* (Taşkent, 1928): V, s.193-229.
---, *Očerk istorii turkmenskogo naroda* (Leningrad, 1929): II/1, s.545-623.
---, *Dvenadcat' lekcij po istorii tureckix narodov Srednej Azii* (1926, 1935): V, s.17-192.
---, *Kirgizy. Istoričeskij očerk* (Frunze, 1943): II/1, s.473-543.
---, *Turkestan Down to the Mongol Invasion* (4. baskı, London, 1977). Rusça aslı: I
---, *An Historical Geography of Iran*, çev. S. Soucek (Princeton, 1984). Rusça aslı: VII.
Basilov, V. N., (yay.), *Nomads of Eurasia*, çev. M. Zirin (Seattle, 1989)
Basin, V. Ja., *Rossija i kazaxskie xanstva v XVI-XVIII vv.* (Alma- Ata, 1971)
Baskakov, N.A., *Nogajsko-russkij slovar'* (Moskva, 1963)
---, *Vvedenie v izučenie tjurkskix jazykov* (Moskva, 1969)
---, *Altajskaja sem'ja jazykov i eë izučenie* (Moskva, 1981)
Bates, D., *Nomads and Farmers: A Study of the Yörük of Southeastern Turkey* (Ann Arbor, 1973)
Battal-Taymas, A., *Kazan Türkleri* (Ankara, 1966)
Bausani, A., "Religion Under the Mongols" *CHIr.*, 5, s.538-549.
Baxrušin, S. V., *Ostjackie i vogul'skie knjažestva v XVI-XVII vekax* (Leningrad, 1935)

Bazin, L., 1949-50: "Recherches sur les parlors T'o-pa" *TP*, 39, s.228-329
---, 1975: Turcs et Sogdiens: Les enseignements de l'inscription du Bugut (Mongolie)" *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste* (Paris, 1975)
---, 1981-82: "Pour une nouvelle hypothése sur l'origine des Khazar" *Materialia Turcica*, 7/8, s.51-71.
---, 1983: "Réflexions sur ie probléme turco-mongol" *Turcica*, XV, s.31-58.
---, 1986: "A propos du nom des Petchénèques" *Passé Turco-Tatar Présent Soviétique. Etudes offertes à Alexandre Bennigsen* (Lolivain-Paris), s.67-77.
Beck, L., *The Qashqa'i of Iran* (New Haven, 1986)
Becker, S., *Russia's Protectorates in Central Asia: Rukhara and Khiva 1865-1924* (Cambridge, Mass., 1968)
Beckwith, C., 1984: "Aspects of the Early History of the Central Asian Guard Corps in Islam" *AEMAe*, 4, s.29-43
---, *The Tibetan Empire in Central Asia* (Princeton, 1987)
---, *Koguryo. The Language of Japan's Continental Relatives* (Leiden, 2004)
Benkő, L, vd., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Budapest, 1967, 1970, 1976)
Bennigsen, A., Muslims of the Soviet Empire (Bloomington. Ind., 1986)
Benzing, J., "Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolga bolgarische" *PhTF*, I, s.685-695.
Bernštejn, S. B., *Konstantin-filosof i Mefodij* (Moskva, 1984)
Biró, B. M., 1973: "The 'Kipchaks' in the Gedrgian Martyrdom of David and Constantine" *Annales Universitatis Scienriarum Budapestinensis de Roland Eötvös nominate*, sectio linguistica, IV.
Boba, I., *Nomads, Northmen and Slavs* (Paris-The Hague, 1967)
---, *Moravia's History Reconsidered* (The Hague, 1971)
Bobrov, B.B. - Vasjutin, A.S. - Vasjutin, S.A., *Vostočnyj Altaj v époxu velikogo pereselenija narodov (III-VII veka)* (Novosibirsk, 2003)
Bombaci, A., 1965: "Qutluy Bolzun!" *UAJb.* 36, s.284-91.
---, 1966: "Outluy Bolzun!" *UAJb*, 38, s.13-14.
---, *La letteratura turca* (Milano, 1969)
---, 1970: "On the Ancient Turkic Title Eltäbär" *Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference* (Naples, 1970), s.1-66.
---, 1974: "On the Ancient Turkish Title šaδ" *Gururājamañjarika- Studi in Onore di Giuseppe Tucci* (Napoli, 1974, I, s.176-193.
Boodberg, P., *The Selected Works of Peter A. Boodberg*, yay. A. P. Cohen (Berkeley, 1979)
---, 1936: "The Language of the T'o-pa Wei" *Harvard Journal of Asiatic Studies*, I, s.167-185, tekrar baskı *Selected Works*, s.221-239.
---, 1938, 1939: "Marginalia to the Histories of the Northern Dynasties" *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 3, s.223-253, 4, s.230-283, tekrar baskı *Selected Works*, s.265-349.
---, 1951: "Three Notes on the T'u-chüeh Turks" *Semitic and Oriental Studies presented to William Popper, University of California Publications in Semitic Philology*, 11, s.1-11, tekrar baskı *Selected Works*, s.350-360.
Bosworth, C. E., *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran* (Edinburgh, 1963)
---, 1965: "Al-Xwârizmî on the Peoples of Central Asia" *JRAS* (April), s.2-12.

---, *The Later Ghaznavids. Splendour and Decay* (New York, 1977)
---, 1970: "The Turks in the Islamic Lands up to the Mid-11th Century" *PhTF,* III/2, s.1-20.
---, 1973: "Barbarian Incursions: the Coming of the Turks into the Islamic World", D. S. Richardson'da (yay.), *Papers on Islamic History, III. Islamic Civilization 950-1150* (Oxford), s.1-15,
Bowles, G. T., *Peoples of Asia* (New York, 1977).
Braude, B., 1982: "Foundation Myths of the Millet System", B. Braude - B. Lewis'de, *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (New York, 1982), s.69-88.
Braudel, F., *Civilization and Capitalism 15th-18th Century, I, The Structures of Everyday Life,* çev. S. Reynolds (New York, 1979, 1984).
Bregel', Ju. È., *Xorezmskie turkmeny v XIX veke* (Moskva, 1969)
---, 1978: "The Sarts in the Khanate of Khiva" *JAH,* 12, s.120-151.
---, 1982: "Tribal Traditions and Dynastic History" *Asian and African Studies,* 16, s.357-98.
Bromlej, Ju. V., *Očerki teorii ètnosa* (Moskva, 1983)
Browning, R., *Byzantium and Bulgaria* (London, 1975)
Bunbury, E. H., *A History of Ancient Geography* (1883, yeni baskı: New York, 1959)
Bunijatov, Z., *Azerbajdžan v VII-TX vv.* (Baku, 1965)
---, *Gosudarstvo atabekov Azerbajdžana (1136-1225 gody)* (Baku, 1978)
Burmov, A., 1947: "Vŭprosi iz istorijata na prabŭlgarite" *Godišnik na Sofijskija Universitet Istoriko-filologičeskij Fakultet,* XLIV/2.
Bury, J. B., *History of the Later Roman Empire* (London, 1923, yeni baskı: New York, 1958)
Buhârî, Şeyh Süleymân Efendi, *Luğat-i Çağatay ve Türkî-i ʿOsmânî* (İstanbul, 1298/1880-81)
Caferoğlu, A., "Die anatolischen und rumelischen Dialekte," *PhTF,* I, s.239-260.
---, *Türk Dili Tarihi* (İstanbul, 3. baskı, 1964)
---, 1967: "Azerbaycan Türkleri" *Türk Kültürü,* 54, s.412-420.
Cahen, C., 1934: "La Campagne de Mantzikert d'apres les sources musulmanes" *Byzantion,* IX, s.613-642.
---, 1949: "Le Malik-Nameh et l'histoire des origines Seljukides" *Oriens,* II, s.31-65.
---, 1969: The Turkish Invasion: The Selchükids", K. M. Setton'da (yay.), *A History of the Crusades,* I (1955, 2. baskı Madison, Wisc., 1969), s.135-176.
---, *Pre-Ottoman Turkey,* çev. J. Jones-Williams (New York, 1968)
The Cambridge History of China, yay. D. Twitchett, vd., III/I (Cambridge, 1979)
The Cambridge History of Early Inner Asia, yay. D. Sinor (Cambridge, 1990)
The Cambridge History of Iran, yay. Sir H. W. Bailey, vd., (Cambridge, 1968-)
Carrère d'Encausse, H., Islam and the Russian Empire, çev. Q. Hoare (Berkeley, 1988)
Chard, C. S., *Northeast Asia in Prehistory* (Madison, Wisc., 1974)
Chavannes, H., 1897: "Voyageurs chinois chez les Khitan et les Jourtchens", *JA.* IX, s.377-422.
Ch'ên, Y., *Western and Central Asians in China under the Mongols,* çev. L. C. Goodrich (Los Angeles, 1966)

Cincius, V. I. (yay.), *Issledovanija v oblasti ètimologii altajskix jazykov* (Leningrad, 1979)
Clauson, G., 1956: "The Case Against the Altaic Theory" *CAJ*, II, s.181-187.
---, 1960: "Turks, Mongols, Tungus", *Asia Major*, VIII/1
---, 1962: "The Concept of "Strength" in Turkish", *Németh Armağanı'nda* (Eckmann'da bkz.), s.93-101
---, 1970: "The Origins of the Turkish Runic Alphabet" *Acta Orientalia* (Copenhagen), XXXII, s.51-76.
---, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, 1972).
---, 1975: 'The Foreign Elements in Early Turkish", L. Ligeti'de (yay.), *Researches in Altaic Languages* (Budapest).
Comrie, B., *The Languages of the Soviet Union* (Cambridge, 1981)
Cook, J. M., *The Persian Empire* (New York, 1983)
Courant, M., *L'Asie Centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles. Empire Kalmouk ou Empire Man-tchou?* (Lyon-Paris, 1912)
Crone, P., *Slaves on Horses. The Evolution of the Islamic Polity* (Cambridge, 1980)
Cuisenier, J., 1976: "Kinship and Social Organization in the Turko-Mongolian Cultural Area", R. Forster, vd.'de, (yay.), *Family and Society. Selections from the Annales* (Baltimore).
Czeglédy, K., 1943: "Keleten maradt magyar töredékek" *MŐT*, s.154-177.
---, 1944: "Egy bolgár-török *yiltavâr* méltóságnév" *MNy*, XL, s.179-86.
---, 1949: "A karluk törzsek nevei" *MNy*, XLV, s.164-8.
---, 1949a: "A kunok eredetéről" *MNy*, XLV, s.43-50.
---, 1953: "Herakleios török szövetségesei" *MNy*, XLIX, s.319-23.
---, 1960: "Khazar Raids in Transcaucasia in A.D. 762-764" *AOH*, XI, s.75-88.
---, 1961: "Bemerkungen zur Geschichte der Chazaren" *AOH*, XIII, s.243-51.
---, 1963: "Kâšyarî földrajzi neveihez" L Benkő'de (yay.), *Bárczi Géza Emlékkönyv* (Budapest), s.61-5.
---, 1971: "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads", L. Ligeti'de (yay.), *Studia Turcica* (Budapest), s.133-45.
---, 1977: "Ogurok és Türkök Kazariában", A. Bartha, vd.'de (yay.), *Magyar Őstörténeti Tanulmányok* (Budapest), pp. 59-63
---, 1983: "From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia", çev. P. B. Golden, *A nomád népek vándorlása napkelettől napnyugatig* adlı makalenin (Budapest, 1969) gözden geçirilmiş baskısı, *AEMAe*, 3, s.25-125.
Čeboksarov, N. N., 1980: "Značenie dannyx antropologii dlja razrabotki problem proisxoždenija i ètničeskoj istorii tjurkskix narodov" *Problemy sovremennoj tjurkologii* (Alma-Ata, 1980)
Čvyr' L. A., *Ujgury Vostočnogo Turkestana i sosednie narody v konce XIX- načale XX v.* (Moskva, 1990)
Dalaj [Dalai], Č., *Mongolija v XIII-XIV vekax* (Moskva, 1983)
Dandamaev, M. A., Lukonin, V. T., *Kul'tura i èkonomika Drevnego Irana* (Moskva, 1980)
Dankamaev, M. A., *Političeskaja istorija axamenidskoj deržavy* (Moskva, 1985)
Dankoff, R., 1972: "Kâšyarî on the Tribal and Kinship Organization of the Turks" *AO*, 4, s.23-43.
---, 1979-80: "Three Turkic Verse Cycles" *HUS*, 3-4, s.151-65.

Dardess, J. W., *Conquerors and Confucians. Aspects of Politcal Change in Late Yüan China* (New York, 1973)
Davidovič, E. A., 1968: "0 dvux karaxanidskix kaganatax" *Narody Azii i Afriki*, I, s.67-76.
---, (yay.), *Kirgizija pri Karaxanidax* (Frunze, 1983)
Davydova, A.V., 1975: "Ob obščestvennom stroe xunnu" *Pervobytnaja arxeologija Sibiri* (Leningrad, 1975), s.141-145.
---, 1978: "K voprosu o roli osedlyx poselenij v kočevom obščestve sjunnu" *Kratkie Soobščenija Instituta Arxeologii AN SSSR*, 154 (1978), s.55-59.
Décsy, Gy., *Einführung in die Finnisch-Ugrische Srachwissenschaft* (Wiesbaden, 1965)
Deér, J., *Pogány magyarság, keresztény magyarság* (Budapest, 1938)
Denisov, P.V., *Ètnokul'turnye paralleli dunajskix bolgar i Čuvašej* (Čeboksary, 1964)
Deny, J., *L'Arméno-coman et les "Ephémérides" de Kamieniec (1604-1613)* (Wiesbaden, 1957)
Diaconu, P., *Les Petchénègues au Bas-Danube* (Bucharest, 1970)
---, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles* (Bucharest, 1978)
D'jakonov [Diakonoff], I. M., *Semito-Hamitic Languages* (Moscow, 1965)
---, 1981: "K metodike issledovanij po ètničeskoj istorii "Kimmerijcy", Asimov, vd.'de (yay.). *Ethnic Problems*
---, 1982a, b: "O prarodine nositelej indoevropejskix dialektov, I, II" *Vestnik Drevnej Istorii*, 2, s.3-30, 4, s.11-25.
---, "Media" *CHIr*, II, s.36-148.
Dilaçar, A., *Türk Diline Genel bir Bakış* (Ankara, 1964).
M. Dobrovits, "The Thirty Tribes of the Turks" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 57/3 (2004), s.257-262.
Doerfer, G., Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen (Wiesbaden, 1963-1975)
---, 1973: "Zur Sprache der Hunnen" *CAJ*, 17/1, s.1-51, Rus. çev. "O jazyke gunnov" *Zambežnaja tjurkologija*, vyp. I (Moskva, 1986), s.71-134.
---, 1975-76: "Proto-Turkic Reconstruction Problems" *TDAYB*, s.1-54.
---, 1978: "Zur Stellung des Chaladsch im Kreise der Türksprachen" *RO*, XXXIX/2, s.15-31.
---, 1978a: "Classification Problems of Tungus" *Tungusica. Beitrage zur nordasiatische Kultur-geschichte*, I (Wiesbaden)
---, 1984: 'The Problem of Rhotacism/Zetacism" *CAJ*, 28/1-2, s.36-42
---, 1987: "Mahmud al-Kâšγrî, Aryu, Chaladsch" *UAJb*, N. F., s.104-114.
---, 1990: "Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vorgeschichte", Hazai'de, *Handbuch*, s.13-34.
Donnelly, A. S., *The Russian Conquest of Bashkiria, 1557-1740* (New Haven, 1968)
Drews, R., *The Coming of the Greeks* (Princeton, 1988)
Drüll, D., *Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung* (Stuttgart, 1980)
Dunnell, R., 1984: "Who are the Tanguts? Remarks on Tangut Ethnogenesis and the Ethnonym Tangut" *JAH*, 18/1, s.78-89.
Dvornik, F., *Early Christian and Byzantine Political Philosophy* (Washington, D.C., 1966)

---, *Byzantine Missions Among the Slavs* (New Brunswick, 1970)
Džarylgasinova, R. S, Tolstova, L. S., (yay.), *Ètničeskie processy u nacional'nyx grupp Srednej Azii i Kazaxstana* (Moskva, 1980)
Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları* (Ankara, 1942)
---, *Das Toba-Reich Nord-Chinas* (Leiden, 1949)
---, *A History of China* (3. Baskı, Berkeley, 1969)
---, *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China* (Leiden, 1970)
---, 1978: "Die Beziehungen der Staaten der T'o-pa und der Sha-Vo zum Ausland" *Ankara Üniversitesi Yıllığı* (1948), s.141-213; *China und seine westlichen Nachbarn* (Darmstadt) adlı eserinde yeniden basılmıştır.
Eckmann, J., vd. (yay.), *Jean Deny Armağanı* (Ankara, 1958)
---, *Németh Armağanı* (Ankara, 1962)
Ecsedy, I., 1980: "A Contribution to the History of the Karluks in the Tang Period' *AOH,* 34, s.23-37.
---, 1981: "Nomads in History and Historical Research" *AOH*, 35.
Egorov, V. L, *Istoričeskaja geografija Zolotoj Ordy v XIII-XIV vv.* (Moskva, 1985)
Eliade, M., *A History of Religious Ideas* (Chicago, 1978-85)
El'nickij, L. A., *Skifija evrazijskix stepej* (Novosibirsk, 1977)
Enoki, K., 1959: "On the Nationality of the Ephthalites" *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko,* 18, s.1-58,
"L'Équipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales" (yay.), *Pastoral Production and Society* (Cambridge, 1979)
Eremeev, D. E., *Ètnogenez turok* (Moskva, 1971)
Eren, H., 1960: "Anadolu Ağızlarında Rumca, İslâvca ve Arapça Kelimeler" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten,* 1960 (Ankara), s.295-371.
Eren, H., vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara, 1988)
Èrgis, G. U., *Istoričeskie predanija i rasskazy jakutov,* I, (Moskva-Leningrad, 1960)
Èrmatov, M., *Ètnogenez i formirovanie uzbekskogo naroda* (Taşkent, 1968)
Esin, E., vd., (yay.), *Türk Kültürü Elkitabı,* seri II, c.I/b (İstanbul, 1978)
Fasmer [Vasmer], M., *Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka,* Rus. çev. O. N. Trubačëv (2. baskı Moskva, 1986-1987)
Faxrutdinov, R. G., *Očerki po istorii Volžskoj Bulgarii* (Moskva, 1984)
Fëdorov, Ja. A., Fëdorov, G. S., *Rannie tjurki na Severnom Kavkaze* (Moskva, 1978)
Fëdorov, Ja, A., *Istoričeskaja etnografija Severnogo Kavkaza* (Moskva, 1982)
Fëdorov-Davydov, G. A., *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlast'ju zoloto-ordynskix xanov* (Moskva, 1966)
---, *Obščestvennyj stroj Zolotoj Ordy* (Moskva, 1983)
---, *Gorod bolgar,* (moskva, 1987)
Ferrill, A., *The Origins of War* (London, 1985)
Filin, F. P., *Obrazovanie jazyka vostočnyx slavjan* (Moskva-Leningrad, 1962)
Fine, Jr. J. V. A., *The Early Medieval Balkans,* (Ann Arbor, 1983)
---, *The Late Medieval Balkans* (Ann Arbor, 1987)
Fisher, A. W., *Crimean Tatars* (Stanford, 1978)
Fletcher, J., 1979-80: "Turko-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire" *HUS*, 3-4/1, s.236-51.
Fodor, I., *In Search of a new Homeland. The prehistory of the hungarian People*

and the Conquest, çev. H. Tarnoy (Budapest, 1982)
---, 1982: "On Magyar-Bulgar-Turkish Contacts", Róna-Tas'da (yay.), *Chuvash Studies*, s.45-81.
Fried, M. *The Evolution of Political Society*, (New York, 1967)
---, *The Notion of Tribe* (Menlo Park, Calif., 1965)
Frye, R. N., *The Heritage of Persia* (Cleveland-New York, 1963)
---, *The Golden Age of Persia. The Araps in the East* (London, 1975)
---, "The Sāmānids" *CHIr*, 4, s.136-161.
---, *The History of Ancient Iran* (München, 1984)
von Gabain, A., 1949: "Steppe und Staat im Leben der ältesten Türken" *Der Islam*, 29/1, s.30-62.
---, 1950-55: "Hunnisch-Türkische Beziehungen", *Zeki Velidi Togan'a Armağan* (İstanbul)
---, 1962: "Kazaklık", Eckmann, vd.'de (yay.), *Németh Armağanı* s.167-170.
---, 1964: "Alttürkische Schreibekultur und Druckerei" *PhTF*, II, s.171-191.
---, *Das Leben im uigurischen Königreich vor Qočo (850-1250)* (Wiesbaden, 1973)
---, *Einführung in Zentralasienkunde* (Darmstadt, 1979)
---, "Iranian-Turkish Relations in the Late Sasanian Period" *CHIr*, 3/1, s.613-624.
Gadlo, A. V., *Ètničeskaja istorija Severnogo Kavkaza IV-X vv.* (Leningrad, 1979)
Gadžieva, S. Š., *Kumyki. Istoriko-ètnografičeskie issledovanija* (Moskva, 1961)
Gamkrelidze, T. V., Ivanov, V. V., *Indoevropejskij jazyk i indoevropejcy* (Tbilisi, 1984).
Garbuzova, V. S., *Skazanie o Melike Danyšmende* (Moskva, 1959)
Garipov, T. M., *Kypčakskie jazyki Uralo-Povolž'ja* (Moskva, 1979)
Gardiner-Garden, J. R., 1986: "Chang Ch'ien and Central Asian Ethnography" *Papers on Far Eastern History*, 33 (Mart)
---, *Apollodoros of Artemia and the Central Asian Scythians* (Papers of Inner Asia, 3, Bloomington, Ind., 1987)
Genç, R., *Karahanlı Devlet Teşkilatı* (Ankara, 1981)
Gening, V. F., Xalikov, A. X., *Rannie bolgary na Volge* (Moskva, 1964)
Gernet, J., *A History of Chinese Civilization*, çev. J. R. Foster (Cambridge, 1982)
Gershevitch, I., *A Grammar of Manichean Sogdian* (Oxford, 1961)
Gibb, H. A. R., *The Arab Conquests in Central Asia* (New york, 1923, yeni baskı New York, 1970).
Gibb, H. A. R., Bowen, H., *Islamic Society and the West* (Oxford, 1950, 1957)
Gimbutas, M., *The Slavs* (London, 1971)
---, 1985: "Primary and Secondary Homeland of the Indo-Europeans" *Journal of Indo-European Studies*, 13, s.185-202.
Gladney, D. C., 1990: "The Ethnogenesis of the Uighurs" *Central Asian Survey*, 9/1, s.1-28.
Golden, P. B., 1972: "The Migrations of the Oğuz" *AO*, IV, s.45-84.
---, 1975: "The People *nkrdh*" *AEMAe*, I, s.21-35.
---, 1979: "The Oğuz Turkic (Ottoman-Safevid) Elements in Georgian: Background and Patterns", Ascher, vd.'de, (yay), *The Mutual Effects*, s.183-208.
---, 1979-80: "The *Polovci Dikii*" *HUS*, 3-4, s.296-309.
---, *Khazar Studies* (*BOH*, XXV/1-2, Budapest, 1980)
---, 1983: "Khazaria and Judaism" *AEMAe*, III, s.127-156.
---, 1984: Cumanica I: the Qıpčaqs in Georgia" *AEMAe*, IV, s.45-87.

---, 1984a: "Turkic Calques in Medieval Eastern Slavic" *Journal of Turkic Studies*, 8, s.103-111.
---, 1985: "Cumanica II: The Ölberli (Ölperli). The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan" *AEMAe*, V, s.5-29.
---, "The Peoples of the Russian Forestbelt" *CHEIA*, s.229-255.
---, "The Peoples of the South Russian Steppes" *CHEIA*, s.256-284.
---, "K voprosu o proishoždenii plemennyx nazvanij kypčakov", B. Kumekov'da (yay.), *Kypčaki central'noj Azii v srednie veka* (Alma-Ata, yayında)
---, "The Codex Cumanicus" H. B. Paksoy'da (yay.), *Central Asian Monuments*, (İstanbul, 1992)
Golzio, K. N., *Kings, Khans and Other Rulers of Early Central Asia* (Köln, 1984)
Gordlevskij, V. A., *Gosudarstvd sel'džukidov Maloj Azii, Izabrannye sočinenija*, I (Moskva, 1960)
Gornung, B. V., *Iz predystorii obrazovanija obščeslavjanskogo jazykovogo edinstva* (Moskva, 1963)
Goxman, I. I., 1980: "Proisxoždenie central'noaziatskoj rasy v svete novyx paleoantropolo-gičeskix materialov" *Issledovanija po paleoantropologii i kraniologii SSSR* (Sbornik muzeja antropologii i ètnografii, XXXVVI, Leningrad)
Grač, A. D., 1966: "Xronologičeskie i ètnokul'turnye granicy drevne-tjurkskogo vremeni" *TSb*, 1966, s.188-193.
---, *Drevnie kočevniki v centre Azii* (Moskva, 1980)
Grekov, B. D., Jakubovskij, A. Ju., *Zolotaja Orda i eë padenie* (Moskva-Leningrad, 1950)
Grekov, P. B., *Vostočnaja Evropa i upadok Zolotoj Ordy* (Moskva, 1975)
Grigor'ev, A. P., 1981: "Oficial'nyj jazyk Zolotoj Ordy XIII-XIV vv.", *TSb*. 1977 (Moskva), s.81-89.
Grønbech, K., *Komanisches Wörterbuch* (København, 1942)
---, 1958: "The Steppe Region in World History" *Acta Orientalia* (Copenhagen), 23
Grousset, R., *L'Empire Mongol (1re phase)* (Paris, 1941)
---, *The Empire of the Steppes*, çev. N. Walford (New Brunswick, 1970)
Gryaznov, M. P., *Southern Siberia*, çev. J. Hogarth (Geneva, 1969)
Gülensoy, T., *Kütahya ve Yöresi Ağızları* (Ankara, 1988)
Gumilëv, L. N., *Drevnie tjurki* (Moskva, 1967)
---, *Poiski vymyšlennogo carstva* (Moskva, 1970), İng. çev.: *Searches for an Imaginary Kingdom*, çev. R. E. F. Smith (Cambridge, 1987).
---, *Xunny v Kitae* (Moskva, 1974)
Gusejnov, R. A., 1973: "Tjurkskie ètničeskie gruppy XI-XII vv. v Zakavkaz'e" *TSK*, 1972 (Moskva), s.375-381.
---, 1980: "Oguzy, kypčaki i Azerbajdžan XI-XII vv." *Problemy sovremennoj tjurkologii* (Alma-Ata, 1980)
Guzev, V. G., 1990: "Untersuchungen zur Turksprache Kleinasiens vom 13. bis zum 16. Jahrhun-dert", Hazai'de (yay.), *Handbuch*, s.35-62.
Györffy, Gy., 1939: "Besenyők és magyarok" *Kőrösi Csoma Archivum*, I, s.397-500, gözden geçirilmiş baskı *MKE*'de, s.94-191.
---, 1948: "A kun és koman népnév eredetének kérdéséhez" *Antiquitas Hungarica*, II, s.156-176, aynı zamanda *MKE*'de, s.200-219.
---, 1975: "Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois au Xe siècle" *AEMAe*, I, s.45-153.

---, *István Király és műve* (Budapest, 1983)
---, *A magyarság keleti elemei* (Budapest, 1990)
Habibullah, A., *The Foundation of Muslim Rule in India* (Allahabad, gözden geçirilmiş 2. baskı 1961)
Hajdu, P., Bevezetés az uráli nyelvtományba (Budapest, 1966)
---, *The Finno-Ugrian Languages and Peoples*, çev. G. F. Cushing (London, 1971)
---, *Ural'skie jazyki i narody*, çev. E. A. Xelimskij (Moskva, 1985)
Halasi-Kun, T., 1943: "A magyarság kaukázusi története" Ligeti'de (yay.), *MŐT*, s.71-99.
---, 1950: "Orta-kıpçakça q-, k-> 0 meselesi" *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, I (Ankara), s.45-61.
---, 1975: "Kipchak Philology and the Turkic Loandwords in Hungarian, I" *AEMAe*, I, s.155-210.
---, 1986: "Some Thoughts on Hungaro-Turkic Affinity" *AEMAe*, VI, s.31-39.
Halkovic, S. A., *The Mongols of the West* (Bloomington, Ind., 1985)
Halperin, C. J., *Russia and the Golden Horde* (Bloomington, Ind., 1985)
Hambis, L, 1970: "L'histoire des Mongols avant Gengis-khan d'après les sources chinoises et mongoles, et la documentation conservée par Rašīdu'd-Dîn" *CAJ*, XIV, s.125-133.
Hambly. G., (yay.), *Central Asia* (New York. 1966, 1969).
Hamilton, J. R., *Les Ouïgours à l'époque des Cinq dynasties d'après les documents chinois* (Paris, 1955).
---, 1962: "Toquz Oγuz et On Uyγur: *JA*, s.23-63.
von Hammer-Purgstall, J., *Geschichte der Chane der Krim* (Wien, 1856, yeniden baskı Amsterdam, 1970).
Hansen, O., 1930: "Zu soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Kara-balgasun" *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, XLIV/3, s.1-39.
Harmatta, J., 1981: "Proto-Iranians and Proto-Indians in Central Asia in the 2nd Millennium B.C. (Linguistic Evidence)" Asinov, vd'de (yay.), *Ethnic Problems*
---, 1983: "Türk rovásirásos feliratok Kelet-Európában" *Antik Tanulmányok*, 30, s.85-99.
---, 1987: "Avarların Dili Soruna Dair" *Erdem*, 3/7, s.11-32.
Harva, U., *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker* (Helsinki, 1938).
Haussig, H. W., 1953: "Theophylakt's Exkurs über die Skythische Völker" *Byzantion*, XXIIT, s.275-462.
---, 1956: "Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren" *CAJ*, 2, s.21-43.
---, *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in vorislamischer Zeit* (Darmstadt, 1983)
---, *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in islamischer Zeit* (Darmstadt, 1988)
Hayit, B., *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Türk. çev. A. Sadak (Ankara, t.y.)
Hazai, Gy. (yay.), *Handhuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I (BOH, XXXI, Wiesbaden, Budapest, 1990)
Henning, W. B., 1938: "Argi and the Tokharians" *BSOS*, IX/3, s.545-571.
---, 1952: "A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqataran" *BSOAS*, XIV, s.501-522.
---, 1958: "Mitteliranisch", K. Hoffmann, W. B. Henning, vd.'de.
---, *Iranistik* (*Handbuch der Orientalistik*, I Abt., IV, 1. Abschnitt (Leiden-Köln,

1958), s.20-130.
Hirth, F., 1901: "Hunnenforschungen" *Keleti Szemle*, 2, s.81-91.
Hinz, W., Irans Aufstieg zum Nationalstaat in fünfzehnten Jahrhundert (Berlin-Leipzig, 1936)
Hobsbawrn, E. J., *Nations and Nationalism since 1780* (Cambridge, 1990)
Holmgren, J., 1986: "Yeh-lü, Yao-Lien and Ta-ho: Views of the Hereditary Prerogative in Early Khitan leadership" *Papers on Far Eastern History*, 34 (Sept), s.37-81.
Holt, P. M., *The Age of the Crusades* (London, 1986)
Horst, H., *Die Staatsverwaltung der Grossselğuqen und Hôrazmšâhs 1038-1231* (Wiesbaden, 1964)
Humphreys, R. S., "Mamluk Dynasty" *DMA*, 8, s.70-78.
Hung, C. R., 1981: "China and the Nomads: Misconceptions in Western Historiography on Inner Asia" *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 41, s.597-628.
İnalcık, H., *Fatih Devri üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, 1 (1954, yeni baskı Ankara, 1987)
---, 1959: "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi" *Siyasal Bilgiler Fakultesi Dergisi*, XIV, s.69-94.
---, 1966: "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye Gelenekleri" *Reşid Rahmeti Arat İçin* (Ankara, 1966), s.259-271.
---, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, çev. N. Itzkowitz, C. Imber (London, 1973)
---, 1979: "Servile Labor in the Ottoman Empire" Ascher, vd.'de (yay.), *Mutual Effects*, s.25-52.
---, 1981-82: "The Question of the Emergence of the Ottoman State" *International Journal of Turkic Studies*, II, s.71-79.
İnan, A., *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (Ankara, 1954)
Irons, W., 1979: Political Stratification among Pastoral Nomads" *Pastoral Production and Society.*
Irwin, R., *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250-1382* (London, 1986)
Isaac, B., *The Limits of Empire. The Roman Army in the East* (Oxford, 1990)
Istorija Čuvašskoj ASSR, yay. I. D. Kuznecov, vd. (Čeboksary, 1966), 1.
Istorija Kazaxskoj SSR, yay. A. N. Nusupbekov, vd. (Alma-Ata, 1977)
Istorija Kirgizskoj SSR, yay. A. K. Karypkulov, vd. (Frunze, 1984-)
Istorija narodov Sevemogo Kavkaza s drevnejsix vremen do konca XVIII v., yay. B. B. Piotrovskij (Moskva, 1988)
Istorija Sibiri, yay. A. P. Okladnikov, vd. (Leningrad, 1968), 1.
Istorija Tatarii v materialax i dokumentax (Moskva, 1937)
Istorija Uzbekskoj SSR, yay. Ja. G. Guljamov, vd. (Taşkent, 1969)
Išberdin, È. F., *Istoričeskoe razvitie leksiki baškirskogo jazyka* (Moskva, 1986)
Ivanov, N. A., *Osmanskoe zavoevanie arabskix stran 1516-1574* (Moskva, 1984)
Ivanov, P. P., *Očerki po istorii Srednej Azii* (Moskva, 1958)
Ivanov, V. A., Kriger, V. A., *Kurgany kypčakskogo vremeni na južnom Urale (XII-XIV vv.)* (Moskva, 1988)
İzgi, Ö., *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)* (Ankara, 1987)
Jacobson, E., *Burial Ritual, Gender and Status in South Siberia in the Late*

Bronze-Early Iron Age (Papers on Inner Asia, 7, Bloomington, Ind., 1987).
Jackson, P., 1978: "The Dissolution of the Mongol Empire" *CAJ*, 22, .189-244.
Jagchid, S., 1977: "Patterns of Trade and Conflict Between China and the Nomadic Peoples of Mongolia" *Zentralasiatische Studien*, II, s.177-204, *Essays*'de yeniden basılmıştır.
---, Hyer, P., *Mongolia's Culture and Society* (Boulder, Colo., 1979)
---, 1981: 'The Kitans and their Cities" *CAJ*, 25/1-2, s.70-88.
---, Essays in Mongolian Studies (Prove, Utah, 1988)
---, Symons, V. J., *Peace, War and Trade Along the Great Wall* (Bloomington-Indianapolis, 1989).
Jakubovskij, A. Ju., *K voprosu ob ètnogeneze uzbekskogo naroda* (Taşkent, 1941)
---, 1947: "Arabskie i persidskie istočniki ob ujgurskom turfanskom knjažestve v IX-X vv." *Trudy Otdela Istorii, Kul'tury i Iskusstva Vostoka*, IV.
Janhunen, J., *Manchuria. An Ethnic History* (Helsinki, 1996)
Jarring, G., Rosén, S., *Altaistic Studies* (25th PIAC Conference, June, 1982, Konferenser, 12, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, 1985)
Javaxišvili, Iv., *K'art'veli eris istoria* (Tbilisi, 1965-1966)
Jenkins, G., 1974: "A Note on Climatic Cycles and the Rise of Chinggiskhan' *CAJ*, XVIII, s.217-226.
Jettmar, K., 1951: "The Altai before the Turks" *Museum of Far Eastern Antiquities, Stock-holm, Bulletin*, XXIII, s.135-223.
Jisl, L, 1968: "Wie sahen die alten Türken aus" *UAJb*., 40/3-4, s.181-199.
Judin, V. P., 1983: "Ordy: Belaja, sinjaja, seraja, zolotaja", B. A. Tulekhaev'de (yay.), *Kazaxstan, Srednjaja i Central'naja Azija v XVI-XVII vv.* (Alma-Ata, 1983).
Juldašev, M. Ju., *K istorii torgovyx i posol'skix svjazej Srednej Azii s Rossiej v XVI-XVII vv.* (Taş-kent, 1964).
Justi, F., *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895, yeniden baskı Hildesheirn, 1963).
Kabirov, M. N., 1978: "K voprosu izučenija drevnej i srednevekovoj istorii ujgurov v otečestvennoj nauke", Sadvakasov, vd.'de (yay.), *Materialy po istorii.*
Kadyrbaev, A. Š., *Tjurki i irancy v Kitae i Central'noj Azii XIll-XIV vv.* (Alma-Ata, 1990)
Kafalı, M., *Altin Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri* (İstanbul, 1972).
Kafesoğlu, İ, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (Ankara, 1953).
---, 1953: "Doğu Anadolu'da ilk Selçuklu akını (1015-1021) ve tarihi ehemmiyeti", Turan, vd.'de (yay.) *Fuad Köprülü Armağanı*, s.259-274.
---, Harezmşahlar Devleti Tarihi (Ankara, 1956).
---, 1958: "Türkmen adı, manası ve mahiyeti", Eckmann, vd.'de (yay.), *Jean Deny Armağanı*, s.121-133.
---, 1966: "Tarihte 'Türk' adı", *Reşid Rahmeti Arat için*, s.306-319.
---, Türk Milli Kültürü (1977, 3. baskı, İstanbul, 1984)
---, Türk Bozkır Kültürü (Ankara, 1987)
Kajdarov, A. P., *Razvi'tie sovremennogo ujgurskogo literaturnogo jazyka*, I (Alma-Ata, 1969)
Kakuk, Zs.(S), 1962: "Un vocabulaire salar" *AOH*, XIV/2, s.173-196.

---, 1962a: "Sur la phonétique de la langue salare" *AOH,* XV/1-3, s.161-172.
---, *Mai török nyelvek,* I, *Bevezetés* (Budapest, 1976)
---, 1990: "Anatolian Dialects", Hazai'de (yay.), Handbuch, s.388-413.
Káldy-Nagy, Gy. (yay.), *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh* (Budapest, 1976)
Kämpfe, H-R, 1986: "Činggis khan", Weiers'de (yay.), *Die Mongolen,* s.183-191.
Kappeler, A., 1976: "L'ethnogénèse de peuples de la Moyenne-Volga (Tatars, Tchouvaches, Mordves, Maris, Oudmourtes) dans les recherches sovietiques" *Cahiers du Monde Russe et Soviètique* 17, s.311-334.
---, *Russlands erste Natonalitäten* (Köln-Wien, 1982)
Karaev, O., 1983: "Karaxanidy do oformlenija zapadnogo i vostočnogo kaganatov" Davidovič'de (yay.), *Kirgizia,*
Karamanlıoğlu, A. K., 1962: "Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi" *TDED,* XIL
Karamzin, N. M., *Istorija gosudarstva rossijskogo* (SPb., 1842-1844, 5. baskı, yeniden baskı Moskva, 1989)
Karatay, O., 2001, "Kuber Han'ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları", *Bilig,* XVIII, s.27-47
---, *In Search of the Lost Tribe: The Origins and Making of the Croatian Nation,* (Çorum, 2003).
Karça, R., Koşay, H. Z., *Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvancılık ve bununla ilgili Gelenekler* (Ankara, 1954)
Karlgren, B., *Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese* (Paris, 1923)
---, *Grammata Serica* (Stockholm, 1940)
---, *Grammata Serica Recensa* (Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities. Stockholm, 1957, yeniden baskı 1972)
Kaschewsky, R., 1986: "Die Religionen der Mongolen" Weiers'de (yay.), *Die Mongolen,* s.87-123.
Kaxovskij, V. F., *Proisxoždenie čuvašskogo naroda* (Čeboksary, 1965).
Kempiners, Jr. R. G., 1988: "Vassâfs *Tajzi'yat al-amsâr wa tazjiyat al-ʿaʿsâr* as a Source for the History of the Chaghadayid Khanate" *JAH,* 22/2, s.160-192.
Kiselëv, S. V., *Drevnjaja istorija južnoj Sibiri* (Moskva, 1951).
Klimov, G. A., *Kavkazskie jazyki* (Moskva, 1965).
Kljaštornyj, S. G., *Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki kak istočniki po istorii Srednej Azii* (Moskva, 1964).
---, 1965: Prohlemy rannej istorii plemeni türk (ašina)" *Novoe v Sovetskoj Arxeologii* (Moskva, 1965).
---, 1966: Ton'jukuk-Ašidè juan'čžen" *TSb.*, 1966, s.202-205.
---, 1971: "Runičeskaja nadpis' iz Vostočnoj Gobi" *Studia Turcica* (Budapest, 1971)
---, Livšič, V. A., 1972: 'The Sogdian Inscription of Bugut Revised" *AOH,* 26/1, s. 69-102
---, 1973: "Drevnetjurkskaja pis'mennost' i kul'tura narodov Central'noj Azii (po materialam polevyx issledovanij v Mongolii 1968-1969gg)" *TSb.* 1972 (Moskva), s.254-264.
---, Livšič, V. A., 1978: "Otkrytie i izučenie drevnetjurkskix i sogdijskix epigrafičeskix pamjatnikov Central'noj Azii" *Arxeologija i etnografija Mongolii,* yay. A. P. Okladnikov (Novosibirsk).
---, 1980: "Sovremennye problemy i issledovanija pamjatnikov drevnetjurkskoj

pis'mennosti" *Problemy sovremnennoj tjurkologii* (Alma-Ata).
---, 1986: "Kypčaki v runičeskix pamjatnikax" *Turcologica 1986* (Leningrad), s. 153-164.
---, "The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XLVII/3 (1994), s.445-447
---, "Central'naja Azia v époxu antičnosti" in M. X. Abuseitova vd., *Istorija Kazaxstana i Central'noj Azii* (Almaty, 2001)
---, "Xunny i tjurki v Vostočnom Turkestane" *Istorija Central'noj Azii i pamjatniki runičeskogo pis'ma* (Sankt Peterburg, 2003), s.427.
Kočekaev, B. B., *Social'no-ekonomičeskoe i političeskoe razvitie nogajskogo obščestva v XIX-načale XX veka* (Alma-Ata, 1973).
---, *Nogajsko-russkie otnošenija v XV-XVIII vv.* (Alma-Ata, 1988).
Kollautz, A., 1954: "Die Awaren" *Saeculum*, 5, s.129-178.
---, Miyakawa, H., *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes* (Klagenfurt, 1970)
Kononov, A. N., *Grammatika jazyka tjurkskix runičeskix pamjatnikov VII-IX vv.* (Leningrad, 19SO)
Konukçu, E., *Kuşan ve Akhunlar Tarihi* (Ankara, 1972)
Korkmaz, Z., 1965: "Bartın ve Yöresi ağızlarındaki lehçe tabakalaşması" *Türkoloji Dergisi*, 11/1, s.227-269.
Kozlov, V., *The Peoples of the Soviet Union* (London-Bloomington-Indianapolis, 1988)
Köprülü, M. F., 1938/1983: "Eski Türk Unvanlarına ait Notlar" *Kőrösi Csoma Archivum*, 1/4, s.327-377, *İslam ve Turk*'de yeniden basılmıştır.
---, *Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* (İstanbul, 1983), s.87-102.
---, 1943: "Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik menşei mes'eleleri" *Belleten*, VII, s. 219-303.
---, 1944: "Kay Kabilesi hakkında yeni notlar" *Belleten*, VIII, s.421-452.
---, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar (2. baskı, Ankara, 1966)
---, *Osmanlı İmparatorluğu Kuruluşu* (2. baskı, Ankara, 1972)
Köymen, M. A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi* (Ankara, 1963)
---, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. II, İkinci İmparatorluk Devri* (2. baskı, Ankara, 1984)
Krader, L, *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads* (IUUA, 20, The Hague, 1963)
---, *Formation of the State* (Englewood Cliffs, N. J., 1968)
Krause, W., *Handhuch der Orientalistik*, I Abt. *Der Nahe und der Mittlere Osten*, Bd. 4, *Iranistik*, 3. Abschnitt, *Tocharisch* (Leiden, 1955)
Krippes, K., 1991: "Sociolinguistic Notes on the Turcification of the Sogdians" *CAJ*, 35/1, s. 67-80.
Kristó, Gy., *Az aranbullák évszázada* (Budapest, 1976)
---, *Levedi törzsszövetségétől szent István államáig* (Budapest, 1980)
Krupnov, E. I., 1954: "O poxodox skifov čerez Kavkaz" D. B. Selov'da (yay.), *Voprosy skifo-sarmatskoj arxeologii* (Moskva, 1954)
Kubakov, K., 1972: "O nekotoryx rodoplemennyx gruppax uzbekov Verxnej Kaškadar'i" Zijaev'de, *Ètnografičeskoe izučenie*
Kudrjašov, K. V., *Poloveckaja step'* (Zapiski Vsesojuznogo Geografičeskogo Obščestva, II, Moskva, 1948)

Kumekov, B. E., *Gosudarstvo kimakov IX-XI vv. po arabski'm istočnikam* (Alma-Ata, 1972)
Kurat, A. N., Peçenek Tarihi (İstanbul, 1937)
---, *IV-XVII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara, 1972)
Kuzeev, R. G., *Proisxoždenie baškirskogo naroda* (Moskva, 1974)
---, vd. (yay.), *Narody Povolž'ja i Priural'ja* (Moskva, 1985)
Kwanten, L., *The Analysis of the Tangut (Hsi-Hsia) Language: Sino-Tibetan or Altaic ?* (IUUA. Bloomington, 1977)
---, *Imperial Nomads: A History of Central Asia 500-1500* (Phildelphia, 1979)
Kyčanov, E. I., *Očerk istorii tangutskogo gosudarstva* (Moskva, 1968)
Kyzlasov, L. R., *Taštykskaja epoxa v istorii Xakasso-Minusinskoj kotloviny* (Moskva, 1960).
---, *Istorija Tuwy v srednie veka* (Moskva, 1969)
---, *Istorija juznoj Sibiri v srednie veka* (Moskva, 1984)
Lapidus, I., *A History of Islamic Societies* (Cambridge, 1988)
László, F., 1940: "A kagán és családja" *Kőrösi Csoma Archivum.* 3, s.11-39.
László, Gy., *A honfoglalókról* (Budapest, 1973)
---, *A "kettős" honfoglalás* (Budapest, 1978)
Lattimore, O., *Inner Asian Frontiers of China* (1944, yeniden baskı Oxford, 1988)
---, 1962: "The Frontier in History" *Studies in Frontier History* (London, 1962).
---, 1979: "Herdsmen, Farmers, Urban Culture" l'équipe ecologie'de (yay.), *Pastoral Production.*
Lazard, G., "The Rise of the New Persian Language" *CHIr.*, 4, s.595-632.
von Le Coq, A., 1919: "Türkische Manichaica aus Chotscho, II" *APAW*, p-h. Klasse, 3 (Berlin)
---, *Buried Treasures of Chinese Turkestan* (London, 1928, yeniden baskı Oxford, 1985)
Lemerle, P., *L'émirat d'Aydın, Byzance el l'occident* (Paris, 1957)
Lessing, F., vd., *Mongolian-English Dictionary* (Bloomington, 1982)
Levchine (Levšin), A., *Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks ou Kirghiz-Kaïsaks*, çev. F. de Pigny (Paris, 1840)
Levin, M. G., Potapov, L. P. (yay.), *The Peoples of Siberia* (Chicago, 1964)
Lewicki, T., 1976: "Un peuple iranien peu connu: les *Arsîya ou *Orsîya" Káldy-Nagy'de (yay.), *Hungaro-Turcica*, s.31-33.
---, 1978: "Les noms des Hongrois et de la Hongrie chez les médiévaux géographes arabes et persans" *Folia Orientalia*, XIX, s.35-55.
Lewis, A., *Nomads and Crusaders A,D. 1000-1368* (Bloomington-Indianapolis, 1988)
Lewis, B., *The Jews of Islam* (Princeton, 1984)
Lieu, S. N. C., *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China* (Manchester, 1985)
Ligeti, L., 1927: "A kitaj nép és nyelv" *MNy*, XXIII, s.292-310.
---, (yay), *A magyarság őstörténete* (Budapest, 1943) (*MŐT*)
---, 1943: "Az uráli magyar őshaza" *MŐT*, s.36-70.
---, 1949: "Egy karluk törz neve kinai átirásban" *MNy*, XLV, s.168-170.
---, 1950: "Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise" *AOH*, I, s.141-188

---, 1970: "Le tabgatch, un dialecte de la langue sien-pi" *Mongolian Studies* (BOH, XIV, Budapest), s.265-308.
---, 1971: "À propos du Rapport sur les rois demeurant dans ie Nord" *Ètudes Tibetaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou* (Paris)
---, 1981: "Prolegomena to the Codex Cumanicus" *AOH,* XXXV, s.1-54.
---, 1981a: "The Khazarian Letter from Kiev and its Attestation in Runiform Script" *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31, s.5-18.
---, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* (Budapest, 1986)
Lindner, R., 1981: "Nomadism, Horses and Huns" *Past and Present* (August), 92, s.3-19.
---, 1982: "What was a Nomadic Tribe" *Comparative Studies in Society and History,* 24/4, s.689-711.
---, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (IUUA, 144, Bloomington, 1983).
Lipták, P., Avars and Ancient Hungarians (Budapest, 1983)
Litavrin, G. G., 1985: "Formirovanie i razvine bolgarskogo rannefeodal'nogo gosudarstva" G. G. Litavrin'de (yay.), *Rannefeodal'nye gosudarstva na Balkanax VI-Xll vv.* (Moskva, 1985)
Litvinskij, B. A., *Drevnie kočevniki "kryši mira"* (Moskva, 1972)
Liu, Y., "Zur Urheimat und Urnsiedlung der Toba" *CAJ,* 33/1-2, s.86-107.
Livšič, B. A., Xromov, A. L., "Sogdijskij jazyk" *Osnovy iranskogo jazykoznanija. Srednepersidskie jazyki* (Moskva, 1981)
Ljuškevič, F. D., 1980: "Nekotorye osobennosti ètničeskogo razvitija gruppy ironi v Uzbekistane" Džarylgasinova, Tolstova'da (yay.), *Ètničeskie processy.*
Logaševa, B.-R., *Turkmeny Irana* (Moskva, 1976)
Lordkipanidze, M. A., *Istorija Gruzii Xı-načalo XIII veka* (Tbilisi, 1974)
Ludwig, D., *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen* (Münster, 1982)
Ma, Y. (yay.), *China's Minority Nationalities* (Beijing, 1989)
Mackerras, C., 'The Uighurs" *CHEIA,* s.317-342.
Maenchen-Helfen, O., 1939: 'The Ting-ling" *Harvard Journal of Asiatic Studies,* 4, s.77-86.
---, 1961: "Archaistic Names of the Hiung-nu" *CAJ,* 6, s.249-261.
---, *The World of the Huns* (Berkeley, 1973)
Magometov, M. G., *Obrazovanie xazarskogo kaganata* (Moskva, 1983)
Maljavkin, A. G., *Istoričeskaja geografija Central'noj Azii* (Novosibirsk, 1981)
---, *Ujgurskie gosudarstva v IX-XII vv.* (Novosibirsk, 1983)
Mallory, J. P., 1973: "A Short Survey of the Indo-European Problem" *Journal of Indo-European Studies,* I, s.21-65.
---, *In Search of the Indo-Europeans* (London, 1989)
---, & Victor H. Mair, *The Tarim Mummies* (London, 2000)
Malov, S. A., *Jazyk želtyx ujgurov* (Moskva, 1967)
Mándoky Kongur, I., 1975: "A Kun nyelv magyarországi emlékei" *Keletkutatás 1975* (Budapest, 1976)
Mannaj-ool, M. X., 1980: "K voprosu o tjurkizacii naselenija Tuvy" *Problemy sovremennoj tjurkologii* (Alma-Ata)
Mano, E., 1978: "Moghulistan" *Acta Asiatica of the Institute of Eastern Culture,* III-IV (Tokyo), s.46-60.

Manz, B. F., 1978: "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532" *HUS*, I, s. 282-309.
---, 1983: "The Ulus Chaghatay before and after Temür's Rise to Power: the Transformation from Tribal Confederation to Army of Conquest" *CAJ*, 27, s. 79-100.
---, The Rise and Rule of Tamerlane (Cambridge, 1989)
Marquart (Markwart), J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903, yeniden baskı Hildesheim, 1961)
---, "*Über das Volkstum der Komanen*", W. Bang, J. Marquart'da, *Osttürkische Dialektstudien* (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil. hist. Klasse, N.F., XIII/1, Berlin, 1914, s.25-238.
---, 1924: "Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert" *Ungarische Jahrbücher*, 4, s.261-334.
---, *Wehrot und Arang* (Leiden, 1938)
Maᶜrufov, Z. M., Özbek tilining izâhli luğati (Moskva, 1981)
Martin, J., 1980: "Trade on the Volga: the Commercial Relations of Bulgar with Central Asia and Iran in the 11th-12th Centuries" *International Journal of Turkish Studies*, 1/2, s.85-97.
Mazzaoui, M., *The Origins of the Safawids: Šîᶜism, Sufism and Ġulât* (Wiesbaden, 1972)
---, Moreen, V. B. (yay.), *Intellectual Studies on Islam* (Salt Lake City, Utah, 1990)
McChesney. R. D., 1980: "The Reforms of Bâqî Muhammad Khân" *CAJ*, 24, s.69-84,
McGovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia* (Chapel Hill, 1939)
McNeill, W. H., *The Pursuit of Power. Technology, Armed Forces and Society since A.D. 1000* (Chicago, 1982)
Melikoff, I., 1975: "Le problème Kızılbaš" *Turcica*, 6, s.49-67.
---, 1982: "L'Islam hétérodoxe en Anatolie" *Turcica*, 14, s.142-154.
Melyukova, A. I., "The Scythians and Sarmatians" *CHEIA*, s.97-117.
Menges, K. H., 1955: "The South Siberian Turkic Languages, I" *CAJ*, s.107-136.
---, 1956: "The South Siberian Turkic Languages, II" *CAJ*, s.161-175.
---, "Das Sojonische und Karagassiche" *PHTF*, I, s.640-670.
---, *The Turkic Languages and Peoples* (Wiesbaden, 1968)
---, *Vostočnye èlementy v "Slove o polku Igoreve"* (gözden geçirilmiş Rusça çeviri, Leningrad, 1979)
---, 1984: "Korean and Altaic - A Preliminary Sketch" *CAJ*, 28, s.234-295.
---, 1987: "Zu einigen šamanistischen Ausdrücken im Altajischen und Machbargebieten" *UAJb.*, 7, s.164-170.
Miller, G. F., *Istorija Sibiri* (Moskva, 1937-1941)
Miller, R. A., 1968: R. Shafer değerlendirmesi, *An Introduction to Sino-Tibetan.* 1. ve 2. bölümler, *Monumenta Serica*, 27, s.398-435.
---, *Japanese and the Other Altaic Languages* (Chicago, 1971)
---, *Origins of the Japanese Language* (Seattle, 1980)
---, 1991: "Anti-Altaists contra Altaists" *UAJb.*, 63, s.5-62.
Minorsky, V. F., 1937: "The Khazars and the Turks in the Âkâm al-Marjân" *BSOAS*, 9, s.141-150.
---, 1940-42: "The Turkish Dialect of the Khalaj" *BSOAS*, 10, s.417-437.

---, 1948 : 'Tamîm ibn Bahr's Journey to the Uyghurs" *BSOAS*, 12, s.275-305.
---, 1953: "The Clan of the Qara Qoyunlu Rulers" Fuad Köprülü Armağanı, s.391-395.
---, *Studies in Caucasian History* (London, 1953)
---, *A History of Sharvân and Darband* (Cambridge, 1958)
Miquel, A., *La géographie humaine du monde musulman jusqu'an milieu du lie siècle* (Paris-La Haye, 1967-80)
Molé, G., *The T'u-yü-hun from the Northern Wei to the Time of the Five Dynasties* (Rome, 1970)
Moosa, M., Extremist Shiites. The Ghulat Sects (Syracuse, 1987)
Moravcsik, Gy., 1930: "Zur Geschichte der Onoguren" *Ungarische Jahrhucher*. X, s.53-90.
---, 1931: "Proisxoždenie slova τζιτζάκιον" *SK*, IV, s.69-76.
---, 1946: "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of their Migration" *American Slavic and East European Review*, 5, s.29-45, *Studia Byzantina*'da yeniden basılmıştır (Amsterdam, 1967)
---, *Byzantinoturcica* (2. Baskı, Berlin, 1958)
---, *Byzantium and the Magyars* (Amsterdam, 1970)
Morgan, D., *The Mongols* (Oxford, 1986)
---, *Medieval Perisa 1040-1797* (London, 1988)
Mori, Masao, "Çin KaynaklarındaTürk veya Türük adları", Esin, vd.'de (yay.), *Türk Kültürü Elkitabı*, II, I/b.
Moscati, S., vd., *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages* (Wiesbaden, 1964)
Mottahedeh, R., 'The ʿAbbâsid Caliphate in Iran" *CHIr.*, 4, s.57-89.
Musaev, K. M., *Leksikologija tjurkskix jazykov* (Moskva, 1984)
Muxamedova, R. G., *Tatary-mišeri* (Moskva, 1972)
Nadeljaev, V. M., vd., *Drevnetjurkskij slovar'* (Leningrad, 1969)
Nagrodzka-Majchrzyk, T., *Geneza miast u dawnych ludów tureckich (VII-XII w.)* (Wrocław-Warszawa, 1978)
---, *Czarni kłobucy* (Warszawa, 1985)
Nalivkin, V., *Kratkaja istorija kokandskogo xanstva* (Kazan', 1866)
Narain, A.K., *The Indo-Greeks* (Oxford, 1957)
---, *On the "First Indo-Europeans: the Tokharian-Yuezhi and Their Chinese Homeland* (Papers on Iner Asia, 2, Bloornington, 1987)
---, "Indo-Europeans in Inner Asia" *CHEIA*, s.151-176.
Narody Kavkaza, cilt II, yay. B. A. Gardanov, vd. (*Narody mira*, yay. S. P. Tolstov, Moskva, 1962)
Nasonov, A. N., *Mongoly i Rus'* (Moskva-Leningrad, 1940)
Nasyrov, D. S., Tolstova, L. S., "Ètničeskoe i jazykovoe razvitie lokalnyx grupp karakalpakov", Dzarylgasinova, Tolstova'da (yay.), *Ètničeskie processy*.
Németh, Gy., 1927: "Der Volksname Türk" Kőrösi Csoma Archivum, 2, s.275-281.
---, *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Budapest, 1930)
---, *Die Inschriften des Scbatzesvon Nagy-Szent-Miklós* (Bibliotheca Orientalis Hungarica, II, Budapest, 1932)
---, 1934: "A törökség őskora" *Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak* (Budapest, 1934), s.158-174, aynı zamanda bkz Németh, 1942-47 (Alm. çev.)
---, 1940: "A hunok nyelve", Nemeth'de (yay.), *Attila és hunjai*, s.217-226.

---, (yay.), *Attila és hunjai* (Budapest, 1940)
---, 1940a : "Die Volksnamen *quman* und *qun*" *Kőrösi Csoma Archivum*, 3, s.95-109.
---, 1942-47: "Probleme der türkischen Urzeit" *Analecta Alexandri Csoma de Kőrös dicata* (Buda-pest), s.57-102.
---, 1952: "Wanderungen des mongolischen Wortes nökür "Genosse"" *AOH*, 3, s.1-23.
---, 1966: "Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren" *Acta Linguistica Academiae Scientia-rum Hungaricae*, 16, s.1-21.
---, 1971: "The Runiform Inscription from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe" *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21, s.1-52.
---, 1972: "*Magyar* und *Mišer*" *AOH*, 25, s.292-299.
Noonan, T. S., 1984: "Why Dirhams Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe" *AEMAe*, 4, s.151-282.
Norman, J., *Chinese* (Cambridge, 1988)
Nurmagambetov, A. N., 1984: "O kazaxskix ètnonimax *adaj* i šerkes", A. T. Kajdarov, vd.'-de, *Tjurkskaja onomastika* (Alma-Ata, 1984)
Nurmuxamedov, M. K., vd., *Karakalpaki* (Taşkent, 1971)
Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth* (London, 1971)
Ögel, B., 1957: "Doğu Göktürkleri hakkında vesikalar ve notlar" *Belleten*, 81, s.81-137.
---, *İslamiyetten önce Türk Kültür Tarihi* (Ankara, 1962)
---, *Türk Mitolojisi*, I (Ankara, 1971)
Okladnikov, A. P., vd., *Istorija Sibiri*, I (Leningrad, 1968)
---, *Yakutia Before its Incorporation into the Russian State*, yay. H. N. Michael (Arctic Institute of North America. Anthropology of the North: Translations from Russian Sources, 8, Montreal, 1970)
Olbricht, P., 1954: "Uchida's Prolegomena zur einer Geschichte der Jou-jan' *UAJh.*, 26, s.90-100.
Olcott, M. B., *The Kazakhs* (Stanford, 1987)
Orhonlu, C., 1967: "Kaşgaylar" *Türk Kültürü*, 54 (Nisan), s.421-426.
---, 1967a: "İran siyasî hayatında Kaşgaylar ve oynadıkları rol" *Türk Kültürü*, 56 (Haziran), s.561-564.
Oshanin, L. V., *Anthropological Composition of the Population of Central Asia and the Ethnogenesis of its Peoples*, çev. V. M. Maurin, yay. H. Field (Russian Translation Series of the Peahody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University, II, no. I, Cambridge, Mass. 1964)
Osnovy finno-ugorskogo jazykozanija (Voprosy proisxoždenija i razvitija finno-ugorskix jazykov. yay. V. I. Lytkin, vd. (Moskva, 1974)
Osnovy iranskogo jazykoznanija. Srednepersidskie jazyki, yay. V. S. Rastorgueva (Moskva, 1981)
Pálóczi-Horváth, A., 1973: "Situation des recherches archéologiques sur les Comans en Hongrie" *AOH*, 27, s.201-209.
---, 1975: "L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie" *AOH*, 29, s.313-333.
---, *Pechenegs, Cumans, Iasians* (Budapest, 1989)

Patkanoff, S. 1900: "Über das Volk der Sabiren" *Keleti Szemle*. 1. s.258-277.
Patterson, O., *Slavery and Social Death* (Cambridge, Mass., 1982)
Pauler, Gy., *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* (Budapest. 1899)
Pelenski, J., *Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438-1560's)* (The Hague-Paris, 1974)
Pelliot, P., 1912: "L'origine du nom de la Chine" *TP*, 13, s.727-742.
---, 1920: "Á propos de Comans" *JA*, 15, s.125-185.
---, 1923: "Note sur les T'ou-yu-houen" *TP*, 20.
---, 1929: "Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale" *TP*, 26, s.202-265.
---, 1930: "Sur la legende d'Uγuz-khan en écriture Ouïgoure" *TP*, 27.
---, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or suivies de Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en "ar"* (Oeuvres Posthumes de Paul Pelliot, II, Paris, 1949)
---, Hambis, L., Histoire des campagnes de Gengis Khan, I, (Leiden, 1951)
Petrov, K., *K istorii dviženija kirgizov na tjan'-šan' i ix vzaimootnošenija s ojratami v XIII-XVvv.* (Frunze, 1961)
---, *Očerki proisxoždenija kirgizskogo naroda* (Frunze, 1963)
---, *Očerki social'no-èkonomičeskoj istorii Kirgizii Vl-načala XIII vv.* (Frunze, 1981)
Petruševskij, I. P., 1949: "K istorii instituta sojurgala" *Sovetskoe Vostokovedenie*, VI (Moskva-Leningrad, 1949), s.227-246.
---, 1977: "Poxod mongol'skix vojsk v Srednjuju Aziju v 1219-1224 i ego posledstvija" Tixvinskij'de (yay.), *Tataro-Mongoly*, s.107-139.
Philologiae Turcica Fundamenta, yay. J. Deny, vd. (Wiesbaden, 1959, 1962, 1970)
Piggot, S., *Ancient Europe* (Chicago, 1969)
Pigulëvskaja, N., *Vizantija na putjax v Indiju* (Moskva-Leningrad, 1951)
Pipes, R., *The Formation of the Soviet Union* (göz. geç. baskı, New York, 1964)
Piščulina, K. A., *Jugo-vostočnyj Kazaxstan v seredine XIV - načale XVI vekov* (Alma-Ata, 1977)
Pletnëva, S. A., 1958: "Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskix stepja.x" (Trudy Volgo-donskoj arxeologičeskoj ekspedicii, I, ed. M.I. Artamonov), *Materialy i Issledovanija po Arxeologii SSSR*, No. 62 (Moskva-Leningrad), s.151-226.
---, *Ot kočevij k gorodam* (Moskva, 1967)
---, *Drevnosti čërnyx klobukov* (Arxeologija SSSR, svod arxeologiceskix materialov, vyp. El-19, Moskva, 1973)
---, *Kočevniki srednevekov'ja. Poiski istoričeskix zakonomernostej* (Moskva, 1982)
Podolsky, B., *A Greek Tatar-English Glossary* (Wiesbaden, 1985)
Pokrovskaja, L. A., *Grammatika gagauzskogo jazyka* (Moskva, 1964)
Polinsky, M. S., 1991: "The Krymchaks: History and Texts" *UAJb.*, 63, s.123-154.
Ponomarëv, A. I., 1940: "Kuman-polovcy" *Vestnik Drevnej Istorii*, No.3/4, s.366-370.
Poppe, N., *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, I (Wiesbaden, 1960)
---, Introduction to Altaic Linguistics (Wiesbaden, 1965)
---, "Das Jakutische (einschliesslich Dolganisch)" *PHTF*, I, s.671-684.
Potapov, L. P., *Očerki po istorii altajcev* (Moskva-Leningrad, 1953)
---, *Ètničeskij sostav i proisxoždenie altajcev* (Leningrad, 1969)

---, 1973: "Umaj-Božestvo drevnix tjurkov v svete ètnografičeskix dannyx" *Tjurkologičeskij Sbornik 1972* (Moskva), s.265-286.
Pritsak, O., 1951: "Von den Karluk zu den Karachaniden" *ZDMG*, 101, s.270-300.
---, 1952: "Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Volker" *UAJb.*, 24, s.49-104.
---, 1953-54: "Die Karachaniden" *Der Islam*, 31, s.16-68.
---, 1954: "Orientierung und Farbsymbolik" *Saeculum*, V, s.376-383.
---, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren* (Wiesbaden, 1955)
---, 1956: "Der Titel Attila" *Festschrift für Max Vasmer* (Berlin), s.404-419.
---, "Das Abakan- und Čulymtürkische und das Schorische" *PhTF*, I, s.598-640.
---, "Das Altaiturkische" *PhTF*, I, s.568-598.
---, "Das Neuuigurische" *PhTF*, I, s.525-563.
---, 1959: "Kâšyarî's Angaben über die Spreche der Bolgaren" *ZDMG*, 109, s.93-116.
---, 1967: "Non-wild Polovtsians" *To Honour Roman Jakobson* (The Hague-Paris), II, s.1615-1623.
---, 1975: "The Pečenegs, A Case of Social and Economic Transformation" *AEMAe*, I, s.211-235.
---, 1976: "From the Säbirs to the Hungarians" in Káldy-Nagy (yay.), Hungaro-Turcica, s.17-30.
---, 1978: "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism" *HUS*, 2. s.261-281.
---, *The Origin of Rus'* (Cambridge, Mass., 1980), 1.
---, 1982 : 'The Polovcians and Rus"' *AEMAe*, 2, s.321-380.
---, 1982a: "The Hunnic Language of the Attila Clan" *HUS*, s.428-476.
---, 1985: "Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources" *Journal of Turkish Studies*, 9, s.205-211.
Průšek, J., *Chinese Statelets and the Northern Barbarians in the Period 1400-300 B.C.* (New York 1971)
Pulleyblank, E. G., 1952: "A Soghdian Colony in Inner Asia" *TP*, 41, s.317-356.
---, 1956: "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem" *UAJb.*, 37, s.35-42.
---, 1962: "The Consonantal System of Old Chinese" *Asia Major*, 9, s.58-144, 206-265.
---, 1966: "Chinese and Indo-Europeans" *JRAS*, s.9-39.
---, 1970: "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration" *BSOAS*, XXXIII/1, s.154-160.
---, 1983: "The Chinese and Their Neighbors in Prehistoric and Early Historic Times", D. N. Keightley'de (yay.), *The Origins of Chinese Civilization* (Berkeley), s.411-466.
---, *Middle Chinese. A Study in Historical Phonology* (Vancouver, 1984)
---, 1990: "The Name of the Kirgiz" *CAJ*, 34/1-2, s.98-108.
de Rachewiltz, I., *Papal Envoys to the Great Khans* (Stanford, 1971)
---, 1983: 'Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries", Rossabi'de, *China Among Equals*, s.281-310.
Radloff, W. [Radlov. V. V.], *Aus Sibirien* (Leipzig, 1884-1893), Rus. çev (kısaltılmış), *Iz Sibiri* (Moskva, 1989)
---, *Opyt slovarja tjurkskix narecij / Versuch eines Wörterbuches der Türkdialekte*

(SPb., 1893-1911)
---, *Uigurische Sprachdenkmäler* (1928, reprint Osnabnick, 1972) .
Ramstedt, G. J., *Kalmuckisches Wörterbuch* (Helsinki, 1935)
Räsänen, M., Uralaltaische Wortforschungen (Helsinki, 1955)
---, *Versuch eines etymologischcn Wörterbuchs der Türksprachen* (Helsinki. 1969)
Rásonyi, L., 1935: "Contributions a l'histoire des premiéres cristallisations d'état des Roumains" *Archivum Europae Centro-Orientalis,* I, s.221-253.
---, 1966-69: "Kuman Özel Adları" *Türk Kültürü Araştırmaları,* III-IV, s.71-144.
---, *Hidak a Dunán* (Budapest, 1981)
Rasovskij, D. A., 1927: "O roli čërnyx klobukov v istorii Drevnej Rusi" *SK,* I, s.93-109.
---, 1933: "Pečenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii" *SK,* 6, s.1-66.
---, 1935, 1936, 1937, 1938, 1940: "Polovcy" *SK,* 7, s.245-262, 8, s.161-182, 9, s.71-85, 10, s.155-177, 11, s.95-127.
Rastorgueva, V. S. - Edel'man, D. I., *Etimologičeskij slovar' iranskix jazykov* (Moskva, 2000-devam ediyor).
Ratchnevsky. P., *Činggis-khan. Sein Leben und Wirken* (Wiesbaden, 1983)
Redhouse, Sir James W., *A Turkish and English Lexicon* (Constantinople, 1870, yeniden baskı Beirut, 1974)
Reid, J. J., *Tribalism and Society in Islamic Iran 1500-1629* (Malibu, Calif., 1983)
Renfrew C., *Archaeology and Language* (Cambridge, 1987)
Roemer, R., "The Jalayirids, Muzaffarids and Sarhadârs" *CHIr,* 6, s.1-41.
---, "Tîmûr in Iran" *CHIr.,* 6, s.42-97.
---, "The Turkmen Dynasties" *CHIr.,* 6, s.147-188.
---, "The Safavid Period" *CHIr.,* 6, s.189-350.
---, 1990: "The Qizilbash Turcomans: Founders and Victims of the Safavid Theocracy" Mazzaoui, Moreen'de (yay.). *Intellectual Studies,* s.27-39.
Róna-Tas, A., 1974: "Tocharische Elemente in den altaischen Sprachen" *Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker* (12. PIAQ 1969, Berlin), s.499-504.
---, 1976: "Some Volga Bulgarian Words in the Volga Kipchak Languages" Káldy-Nagy'de (yay.), *Hungaro-Turcica,* s.169-175,
---, *Bevezetés a csuvas nyelv ismeretébe* (Budapest, 1978)
---, (yay.), *Chuvash Studies* (Budapest-Wiesbaden, 1982)
---, 1982: 'The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History" Róna-Tas'da (yay.,), *Chuvash Studies,* s.113-169.
---, 1982a: "A kazár néprévről" *Nyelvtudományi Közlemények,* 84, s.349-379.
---, 1983: "Ujabb adatok a kazár népnév történetehez" *Nyelvtudományi közlemények,* 85, s. 126-133.
---, 1983a: "Materialen zur alten Religion der Türken" W. Heissig, H-J. Klirnkeit'da (yay.), *Synkretismus in den Religionen Zentralasiens* (Wiesbaden), s.33-45.
---, 1988: "Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungartums" *Reinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften,* Abhandlung 78, *Studien zur Ethnogenese,* Bd.2, s.107-142.
1988a: "Altaic an Indo-European. Marginal Remarks on the Book of Gamkrelidze and Ivanov" *AOH,* XLII/2-3, s.391-404.
Rorlich, A-A., *The Volga Tatars* (Stanford, 1986)

Rossabi, M., *China and Inner Asia* (New York, 1975)
---, (yay.), *China Among Equals* (Berkeley, 1983)
---, *Khubilai Khan. His Life and Times* (Berkeley, 1988)
---, 1990: "The Decline of the Central Asian Caravan Trade", Tracy'de (yay.), *The Rise of Merchant Empires*, s.351 -370.
Rouse, I., *Migrations in Prehistory* (New Haven, 1986)
Roux, J. P., *La religion des Turcs et des Mongols* (Paris, 1984)
Rudenko, S. I., *Baškiry. Istoriko-etnografičeskie očerki* (Moskva- Leningrad, 1955)
---, *Frozen Tombs of Siberia*, çev. M. W. Thompson (Berkeley-Los Angeles, 1970)
Runciman, Sir Steven, *A History of the First Bulgarian Empire* (London, 1930)
---, *The Fall of Constantinople 1453* (Cambridge, 1969)
Ruhlen, M., *A Guide to the World's Languages, I, Classification* (Stanford, 1991)
Ruziev, M., *Vozroždënnyj ujgurskij narod* (Alma-Ata, 1982)
Rybakov, B.A., *Kievskaja Rus' i russkie knjažestva XII-XIII vv.* (Moskva, 1982)
Rybatzki, V. "The Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions" *Central Asiatic Journal* 44/2 (2000), s.206-221.
Sadvakasov, G. S., vd. (yay.), *Materialy po Istorii i kul'ture ujgurskogo naroda* (Alma-Ata, 1978)
Safargaliev, M. G., *Raspad Zolotoj Ordy* (Saransk, 1960)
Sagan, E., *At the Dawn of Tyranny. The Origin of Individualism, Political Oppression and the State* (New York, 1985)
Sagaster, K., 1973: "Herschaftsideologie und Friedensgedanke bei den Mongolen" *CAJ*, XVII/2-4, s.223-242.
Saha, K., *Buddhism in Central Asia* (Calcutta, 1970)
Sahlins, M. D., *Tribesmen* (Englewood Cliffs, New Jersey, 1968)
Sakaoğlu, N., *Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları* (İstanbul, 1971)
Samolin, W., *East Turkistan to the Twelfth Century* (The Hague, 1964)
Sandag, S., 1977: "Obrazovanie edinogo mongol'skogo gosudarstva i Čingisxan" Tixvinskij'de (yay.), *Tataro-mongoly*, s.23-45.
Saunders, J. J., *The History of the Mongol Conquests* (New York, 1971)
Savinov, D. G., 1973: "Ètnokul'turnye svjazi naselenija Sajano-Altaja v drevnetjurkskoe vremj'a" *TSb.* 1972, s.339-350.
---, *Narody južnoj Sibiri v drevnetjurkskuju èpoxu* (Leningrad, 1984)
Savory, R., *Iran under the Safavids* (Cambridge, 1980)
Schafer, E. H., *The Golden Peaches of Samarkand* (Berkeley, 1963)
Schamiloglu, U., 1984: "The *Qaraçı* Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire" *AEMAe*, 4, s.283-297.
---, 1990: "The Formation of a Tatar Historical Consciousness: Şihabäddin Märcani and the Image of the Golden Horde" *Central Asian Survey*, 9/2, s.39-49.
Scharf, A., *Byzantine Jewry* (London, 1971)
Schemer, B., *Arabsische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen* (Wiesbaden, 1977)
Schmidt, P. W., *Der Ursprungder Gottesidee*, IX (Freiburg-Münster, 1949)
Schott, W., 1864: "Über die ächten Kirgisen" *APAW*, s.429-474.
Schutz, E., 1977: "The Tat People in the Crimea" *AOH*, XXXI/1, s.77-106.
Schwwarz, H. G., 1976: "The Khwâjas of Eastern Turkestan" *CAJ*, XX, s.266-296.
Seměnov, A. A., 1978: "Očerk kul'turnoj roli ujgurov v mongolskix gosudarstvax" Sadvakasov, vd.'de (yay.), *Materialy*, s.22-48.

Senga, T., 1990: The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars" *Journal of Asian History*, 24/1, s.57-69.
Senigova, T. N., *Srednevekovyj Taraz* (Alma-Ata, 1972)
Serdoboev, N. A., *Istorija formirovanija tuvinskoj nacii* (Kyzyl, 1971)
Sevim, A., *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara, 1983)
---, Yücel, Y., Türkiye Tarihi. Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi (Ankara, 1989)
Sevrotjan, È.V., 1966: "Krymsko-tatarskij jazyk", V. V. Vinogradov, vd.'de (yay.), *Jazyki narodov SSSR*, III (Moskva, 1966)
---, *Ètimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov* (Moskva, 1974, 1978, 1980), L. S. Levitskaja ile devam etmiştir (Moskva, 1989)
Shaban, M. A., *The ʿAbbâsid Revolution* (Cambridge, 1970)
Shafer, R., *Introduction to Sino-Tibetan* (Wiesbaden, 1974)
Shaw, S. J., Shaw, E. K., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge, 1976)
Shibatani, M., *The Languages of Japan* (Cambridge, 1990)
Shnitnikov, B. N., *Kazakh-English Dictionary* (London-The Hague-Paris, 1966)
Sieg, E., vd., *Tocharische Grammatik* (Göttingen, 1931)
Sinor, D., 1947: "Autour d'une migration de peuples au Ve siècle" *JA*, 235, s.1-77.
---, 1952: "Un voyageur du treizième siècle: Le Dominicain Julien de Hongrie" *BSOAS*, XIV/3, s.591-602.
---, 1958: "The Outlines of Hungarian Prehistory" *Journal of World History*, IV, s.513-540.
---, 1972: "Horse and Pasture in Inner Asian History" *Oriens Extremus*, 19.
---, 1979-1980: "Samoyed and Ugric Elements in Old Turkic" *HUS*, 3-4, s.768-773.
---, 1981: "Inner Asian Warriors" *Journal of the American Oriental Society*, 101/2.
---, 1982a: "Some Components of the Civilization of the Turks" G. Jarring, S. Rosén'de (yay.), *Altaistic Studies* (25th PIAC, June, 1982, Kungl. Vitterhets Historic och Antikvitets, Akademiens Konferenser, 12, Stockholm, 1985), s.145-159.
---, 1982b: "The Legendary Origins of the Turks" *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, yay. E. V. Zygas, P. Voorheis (IUUA, 141, Bloomington), s.223-257.
---, (yay.), *Aspects of Altaic Civilization*, III (30th PIAC, June, 1987, IUUA, 145, Bloomington, 1990)
---, (yay.), *CHEIA*
---, "The Hun Period" *CHEIA*, s.177-205.
---, "The Establishment and dissolution of the Türk Empire" *CHEIA*, s.285-316.
Skrine, Sir Clarmont, *Chinese Central Asia* (1926, yeniden baskı New York-London, 1971)
Smirnov, A. P., *Železnuj vek čuvašskogo Povolž'ja* (Materialy i Issledovanija po arxeologii SSSR, 95, Moskva, 1961)
Smith, A. D., *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford, 1986)
Smith, Jr. J. M., 1978: "Turanian Nomadism" *Iranian Studies*, XI.
Sorlin, I., 1968: "Le problème des Khazares et des historiens soviètiques dans les vingt dernières annèes" *Travaux et Mèmoires*, III.
Soucek, S., *The Ethnogenesis of the Yenisei Kirgiz* (yayınlanmamış eser)
Spuler, B., *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502* (gözden geçirilmiş 2. baskı, Wiesbaden, 1965)
---, *Die Mongolen in Iran* (gözden geçirilmiş 4. baskı, Leiden, 1985)

Steensgaard, N., *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century* (Chicago. 1973)
Steingass, F., *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (1892, yeniden baskı Beirut, 1970)
Streusand, D. E., *The Formation of the Mughal Empire* (Delhi, 1989)
Stripling, G. W. F., *The Ottoman Turks and the Arabs 1511-1574* (Urbana, III., 1942)
Sulejmenov, R. B., Moiseev, B.A., *Iz istorii Kazaxstana XVIII veka* (Alma-Ata, 1988)
Sulimirski, T., *The Sarmatians* (New York, 1970)
Sümer, F., 1957: "Azarbaycan'ın türkleşmesi tarihine umumi bir bakiş" *Belleten,* XXI/83, s.429-447.
---, *Kara Koyunlular,* I, (Ankara, 1967)
---, *Oğuzlar* (1967, gözden geçirilmiş 3. Baskı, İstanbul, 1980)
---, *Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü* (Ankara, 1976)
Szábó, L., *A jász etnikai csoport,* I (Szolnok, 1979)
Szemerényi, O., *Four Old Iranian Ethnic Names : Scythian-Skudra-Sogdian-Saka* (Wien, 1980)
Şapolyo, E. B., *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul, 1964)
Šanijazov, K. S., *Uzbeki-karluki. Istoriko-ètnografičeskij očerk* (Taşkent, 1964)
---, 1972: "K voprosu rasselenija i rodovyx delenij kangly" X. Z. Zijaev'de (yay.), *Ètnografičeskoe izučenie byta i kul'tury uzbekov* (Taşkent), s.4-11.
---, *K ètničeskoj istorii uzbekskogo naroda* (Taşkent, 1974)
Ščerbak, A. M., 1954: "Neskol'ko slov o priëmax čtenija runičeskix nadpisej najdennyx na Donu" *Sovetskaja Arxeologija,* 19.
---, 1959: "Znaki na keramike i kirpičax iz Sarkela-Beloj Veži" *Materialy i Issledovanija po Arxeologii SSSR,* No.75.
Šekera, I. M., Kyïvs'ka Rus' XI st. u mižnarodyx vidnosynax (Kyïv, 1967)
Šengelia, N, Selč'ukebi da Sark'art'velo XI saukuneši (Tbilisi, 1968)
Ševcenko, A. V., 1980: "Antropologičeskaja xarakteristika srednevekovogo naselenija nizov'ev Volgi" *Issledovanija po paleoantropologii i kraniologii SSSR* (Sbornik Muzeja Antropoligii i Etnografii, XXXVI, Leningrad).
Šoinbaev, T. Z., *Dobrovol'noe vxoždenie kazaxskix zemel' v sostav Rossii* (Alma-Ata, 1982)
Tao, J. S., *Two Sons of Heaven. Studies in Sung-Liao Relations* (Tucson, 1988)
Tarn, W. W., *The Greeks in Bactria and India* (Cambridge, 1951)
Taskin, V. S., 1986: "O titulax šan'juj i kagan" *Mongolica* (Moskva, 1986)
Tatiščev, V. N., *Istorija rossijskaja,* yay. M. N. Tixomirov, vd. (Moskva-Leningrad, 1962-1968)
Tekin, T., *A Grammar of Orkhon Turkic* (IUUA, 69, Bloomington, 1968)
---, 1979: "Once More Zetacism and Sigmatism" *CAJ,* 23/1-2, s.118-137.
---, 1986: "Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory" *CAJ,* 30/1-2, s.141-160.
---, 1989: "Türk Dil ve Diyalektlerinin yeni bir Tasnifi" *Erdem,* 5/13, s.141-168 (İng. özet s.129-139)
Tekindağ, M., *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı* (İstanbul, 1961)
Tenišev, È. R., 1965: "Dolany i ix jazyk" *Issledovanija po ujgurskomu jazyku*

(Alma-Ata)
---, *Ujgurskie teksty* (Moskva, 1984)
Ter-Gevondjan, A. N., *Armenija i arabskij xalifat* (Erevan, 1977)
Thomsen, K., "Die Sprache der Gelben Uiguren und das Salarische" *PhTF*, I, s. 564-568.
---, 1987: "Zur Aussprache des mittelalterlichen Mongolischen" *UAJb.*, 7, s.171-180.
Tietze, A., 1955 : "Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch" *Oriens*, VIII, s.204-257.
---, 1957: "Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache" *Oriens*, X, s.1-47.
---, 1958: "Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch" Eckmann, vd.'de (yay.) *Jean Deny Armağanı*, s.255-333.
Tixomirov, M. N., *Prisoedinenie Merva k Rossii* (Moskva, 1960)
Tixonov, D. A., *Xozjajstvo i obščestvennyj stroj ujgurskogo gosudarstva X-XIV vv.* (Moskva-Leningrad, 1966)
---, 1978: "O kul'ture kočevyx ujgurov v period kaganata (744-840gg.)" Savdakasov, vd.'de (yay.), *Materialy.*
Tixvinskij, S. L. (yay.), *Tataro-Mongoly v Azii i Evrope* (gözden geçirilmiş 2. baskı, Moskva, 1977)
---, Litvinskij, B.A., *Vostočnyj Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'e* (Moskva, 1988)
Todaeva, B. X., *Jazyk mongolov Vnutrennej Mongolii* (Moskva, 1981)
---, *Dagurskij jazyk* (Moskva. 1986)
Togan, A. Z. V., 1949: "Büyük Türk Hükümdarl Şahruh" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 111/3-4, s. 520-538.
---, *Umumî Türk Tarihine Giriş* (2. baskı, İstanbul, 1970)
Tolstov, S.P., 1947: "Goroda guzov" *Sovetskaja Ètnografija*, No.4, s.55-102.
Tomka, P., 1971: "Le probleme de la survivance des Avars dans la littérature archéologique hongroise" *AOH*, XXIV/2, s.217-252.
Tot (Tóth), T., Firštejn, B. V., *Antropologičeskic dannye k voprosu o velikom pereselenii narodov. Avary i Sarmaty* (Leningrad, 1970)
Tracy, J. D. (yay.) *The Rise of Merchant Empires* (Cambridge, 1990)
Trepavlov, V., "Sopravitel'stvo": "Sopravitel'stvo v mongol'skoj imperii (XIIIv.)" *AEMAe*, VII.
Tryjarski, E., vd., *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie* (Wrocław–Warszawa-Gdańsk, 1975)
---, 1985: "Alte und neue Probleme der runenartigen Inschriften Europas. Ein Versuch der Entzifferung der Texte aus Murfatlar und Pliska" K. Röhrborn, W. Veenker'de (yay.), *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 19, Wiesbaden), s.53-80.
---, 1990: "Balkan Dialects", Hazai'de (yay.), *Handbuch*, s.414-453.
---, *Zwyczaje pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń* (Warszawa, 1991)
Tuguševa, L. Ju., 1972: "Jarlyki ujgurskix knjazej iz rukopisnogo sobranija LOIVAN SSSR", *TSb. 1971* (Moskva, 1972), s.244-260.
Turan, O. (yay.), *Fuad Köprülü Armağanı* (İstanbul, 1953)
---, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* (Ankara, 1965)
---, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul, 1973)

Türk Dünyası El Kitabi (Ankara, 1976)
Usmanov, M A., *Žalovannye akty Džučieva ulusa XIV-XVIvv.* (Kazan', 1979)
---, 1985: "Ètapy islamizacii Džučieva ulusa i musul'manskoe duxovenstvo v tatarskix xanstvax XII-XVI vekov" *Duxovenstvo i političeskaja žizn' na Bližnem Vostoke v period feodalizma* (Moskva, 1985), s.177-185.
Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkîlâtından Kapukulu Ocakları,* 1 (1942, 2. Baskı Ankara, 1984)
---, *Osmanlı Tarihi.* I-IV (1947-1959, yeni baskı 1970'lerde)
---, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri* (Ankara, 1969)
---, *Osmanlıh Devleti Teşkilâtına Medhal* (3. baskı, Ankara 1984)
Ülküsal, M., *Kırım Türk-Tatarları* (İstanbul, 1980)
Váczy, P., 1940: "A hunok Európában" Nemeth'de (yay.), *Attila és Hunjai,* s.61-142.
Vajnberg, B.I., *Étnogeografija Turana v drevnosti* (Moskva, 1999)
Vajnštejn, S. I., Krjukov, M. V., 1966: "Ob oblike drevnix tjurkov" *TSb.* (Moskva), s.177-187.
Valixanov, Č., *Sobranie sočinenij* (Alma-Ata, 1984-1985).
---, "O kirgiz-kajsackoj Bol'šoj Orde" *Sobranie soč.,* I, s.180-183.
---, "Zapiski o kirgizax" *Sobranie soč.,* II, s.7-89.
---, "O sostojanii Altyšara ili šest' vostočnyx gorodov kitajskoj provincii Nan-lu (Maloj Buxarii) v 1858-1859 godax" *Sobranie soč.,* III, s.97-218.
---, "Ablaj" *Sobranie soč.,* IV, s.111-116.
Varlık, M. Ç., *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)* (Ankara, 1974)
Vásáry, I., 1975: "The Hungarians or Možars and the Meščers/Mišers of the Middle Volga Region" *AEMAe,* I, s.237-275.
---, 1985: "The Linguistic Aspects of the Bashkiro-Hungarian Complex" *AEMAe,* 5, s.205-230.
---, *Az arany horda* (Budapest, 1986)
---, 1988: "Medieval Theories concerning the Primordial Homeland of the Hungarians" *Settimane di Studio del Centro-italiano di studi sull' alto medioevo, XXXV, popoli delle Steppe: Unni, Avari, Ungari,* pp.213-244.
---, 1990: "History and legend in Berke khan's Conversion to Islam" Sinor'da (yay.), *Aspects of Altaic Civilization,* III (Bloomington. 1990), s.230-252.
Vasil'evskij, V. G., *Vizantija i Pečenegi, Trudy* (SPb., 1908), I.
Vasiliev, A. A., *Justin the First* (Cambridge, Mass., 1950)
Vel'jaminov-Zernov, V. V., *Issledovanija o kasimovskix carjax i carevičax* (Trudy Vostočnogo Otdelenija Imperatorskogo Arxeologičeskogo Obščestva, IX-XI, SPb., 1863-1887)
Vernadsky, G., *Ancient Russia* (New Haven, 1943)
---, *The Mongols and Russia* (New Haven, 1953)
Viktorova, L. L., *Mongoly. Proisxoždenie naroda i istoki kul'tury* (Moskva, 1980)
Vladimircov, B. Ja., *Obščestvennyj stroj mongolov* (Leningrad, 1934)
Volkova, N. G., *Ètnonimy i plemennye nazvanija Severnogo Kavkaza* (Moskva, 1973)
Vorob'ëv, M. V., Kul'tura čžurčženej i gosudarstva czin' (Moskva, 1983)
Vorob'ëv, N. I., Xisamutdinov, G. M. (yay.), Tatary srednego Povolž'ja i Priural'ja (Moskva, 1967)
Vostrov, V. V., Mukanov, M. S., *Rodoplemennoj stroj i rasselenie kazaxov* (Alma-

Ata, 1968)
Vovin, A., "The End of the Altaic Controversy" *Central Asiatic Journal* 49/1 (2005), s.71-132.
Vryonis, Jr., S., *The Decline of Medieval Hellensim in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through Fifteenth Century* (Berkeley, 1971)
Waldron, A., *The Great Wall of China. From History to Myth* (Cambridge, 1990)
Wang, H., 1982: "Apa Qaghan, Founder of the Western Turkish Khanate, the Splitting up of the Turkish Khanate and the Formation of the Western Turkish Khanate" *Social Sciences in China,* No .2, s.124-152.
Wechsler, H. J., "The Founding of the Tang dynasty: Kao-tsu (reign 618-626)" *CHC,* III/1.
---, "Tai-tsung (reign 626-649) the Consolidator" *CHC,* III/1.
Weiers, M. (yay.), Die Mongolen. Beiträge zu ihrer Geschichte und Kultur (Darmstadt, 1986)
Wink, A., *Al-Hind. The Making of the Indo-Islamic World,* I (Leiden, 1990)
Wittek, P., *Das Fürstentum Mentesche* (1934), Türk. çev.: O. Ş. Gökyay, Menteşe Beyliği (Ankara, 1944)
---, The Rise of the Ottoman Empire (London, 1938, yeniden baskı 1966)
---, 1951-52: "Les Gagaouzes, les gens de Kaykâûs" *RO,* XVII, s.12-24.
Wixman, R., *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus* (Chicago, 1980)
---, *The Peoples of the USSR. An Ethnographic Handbook* (Armonk, 1984)
Wolf, E. R., *Europe and the People without History* (Berkeley, 1982)
Wolfram, H., *History of the Goths,* çev. T. J. Dunlap (Berkeley, 1988)
Woods, J. E., *The Aqquyunlu. Clan, Confederation, Empire* (Minneapolis-Chicago, 1976)
---, 1990: "Timur's Genealogy" Mazzaoui, Moreen'de, *Intellectual Studies,* s.85-125.
Wright, A. R., *The Sui Dynasty* (New York, 1978)
---, "The Sui dynasty (581-617)" *CHC,* III/1.
Xajitmetov, A. X., Kedrina, Z. S., *Istorija uzbekskoj literatury,* 1 (Taşkent, 1987)
Xakimzjanov, F. S., Èpigrafiċeskie pamjatniki Volžskoj Bulgarii i ix jazyk (Moskva, 1987)
Xalfin, N. A., *Politika Rossii v Srednej Azii* (Moskva, 1960)
---, *Rossija i xanstva Srednej Azii* (Moskva, 1974)
Xalikov, A. X., *Proisxoždenie tatar Povolž'ja i Priural'ja* (Kazan', 1978)
---, 1980: "Ètapy ètnogeneza tatar srednego Povolž'ja i Priural'ja" *Problemy sovremennoj tjurko-logii* (Alma-Ata)
---, 1987: "Velikoe pereselenie narodov i ego rol' v obrazovanii varvarskix gosudarstv" B. A. Rybakov'da (yay.). *Ot doklassovyx obščestv k ranneklassovym* (Moskva, 1987)
Xazanov (Khazanov), A. M., 1970: "Materinskij rod u sarmatov" *Vestnik Drevnej Istorii,* 2, s.138-148.
---, *Social'naja istorija skifov* (Moskva, 1975)
---, 1978: "Isčeznuvšie narody: sarmaty" *Priroda,* No.11, s.93-102.
---, 1978a: "Characteristic Features of Nomadic Communities in the Eurasian Steppes" W. Weissleder'de (yay.), *The Nomadic Alternative* (The Hague).
---, 1980: "The Origin of the Genghiz Khan's State: An Anthropological Approach"

Etnografia Polska, XXIV/1, s.29-39.
---, 1982: "The Dawn of Scythian History" *Iranica Antiqua*, XVII, s.49-63.
---, *Nomads and the Outside World* (Cambridge, 1984)
---, 1989: "The Krymchaks: A Vanishing Group in the Soviet Union" *The Hebrew University of Jerusalem, The Marjorie Mayrock Center for Soviet and East European Research, Research Paper*, No. 71 (Jerusalem).
---, 1990: "Ecological Limitations of Nomadism in the Eurasian Steppes and their Social-Cultural Implications" *Asian and African Studies*, 24/1, s.1-15.
al-Xoli, A., *Svjazi meždu Nilom i Volgoj v XIII-XIV vv.* (Moskva. 1962)
Xudjakov, M., *Očerki po istorii kazanskogo xanstva* (Kazan', 1923)
Xudjakov, Ju. S., *Vooruženie srednevekovyx kočevnikov južnoj Sibiri i Central'noj Azii* (Novosi-birsk, 1986)
Yamada, N., 1982 : "Formation of the Hsiung-nu-Nomadic State" *AOH*, 36.
---, 1985: "The Original Turkish Homeland" *Journal of Turkish Studies*, 9.
Yinanç, M. H., *Türkiye Tarihi. Selçuklular devri*, I, *Anadolu'nun Fethi* (İstanbul, 1944)
Yü, Y. S., *Trade and Expansion in Han China: A Study in the Structure of Sino-Barbarian Economic Relations* (Berkeley-Los Angeles, 1967)
---, "The Hsiung-nu" Sinor'da (yay.), *CHEIA*, s.118-149.
Yücel, Y., *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)* (Ankara, 1970)
---, XIII-XV Yüzyıllar Kuzeybatı Anadolu Tarihi. Çobanoğulları Candaroğulları Beylikleri (Ankara, 1980)
---, *Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)* (Ankara, 1989)
Zajączkowski, A., *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim* (Kraków, 1947)
---, *Karaims in Poland* (Warsaw, 1961)
Zakirov, S., *Diplomatičeskie otnošenija Zolotoj Ordy s Egiptom* (Moskva, 1966)
Zástěrová, B., *Les Avares et les Slaves dans la Tactique de Maurice* (Praha, 1971)
Zaxoder, B. N., *Kaspijskij svod svedenij o Vostočnoj Evrope*, I, (Moskva, 1962)
Zenkovsky, S. A., *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge, Mass., 1967)
Zimonyi, I., *The Origins of the Volga Bulghars* (Studia Uralo-Altaica, 32, Szeged, 1990)
Zlatarski, V., *Istorija na bŭlgarskata dŭržava prez srednite vekove* (Sofija, 1918-1940, yeniden baskı 1970)
Zlatkin, I. Ja., *Istorija džungarskogo xanstva (1635-1758)* (Moskva, 1964)

GENEL DİZİN

-A-

A-ch'o: bkz. Kutluğ Bilge Kağan.
A-erh: 139.
A-fu: 138.
A-fu-chi-lo: 90-91.
A-hsi-chieh (Ärski): 151, 160.
A-hsien-shih: 137-8, 141.
A-lan: bkz. Alan.
A-lan-liao: 62.
A-na-kuei: 91.
A-pa / A-po: bkz. Avar.
A-pang-pu: 137-8, 141.
A-pao-chi: 194, 215-7.
A-po Kağan: 155, 158.
A-pu-ssŭ: 183.
A-shih-na: 137-44, 148-9, 155, 157, 160-1, 163-4, 167-8, 171, 174, 178, 252, 278, 282, 332.
A-shih-tê: 139, 161.
A-tie. 182.
A-tieh: 88, 188.
A-wu-chê: bkz. Avuçağ.
Abaka/Abağa: 353, 364, 419.
Abakan: 28, 138, 493, 494.
Abar: bkz. Avar.
Abaza: 41.
Abbasi-ler: 223-6, 234, 242-3, 254, 258-9, 280, 344, 415-6, 448.
Abdal: 478, 490.
Abdallu: 446.
Abdel: bkz. Eftalit.
Abdullah (Cengizli): 356, 363.
Abdullah 2., Özbek: 400, 402, 406.
Abdullah Han (Şeybani): 481.
Abdullah b. Tahir: 224.
Abdülkerim: bkz. Satuk Buğra Han.
Abdüllatif: 372.
Abdülmelik: 223.
Abdürrahim Biy: 401.
Abhaz, Abhazyalı: 41, 280.
Abhazya: 41, 279.
Ablay: 408.
Aboba: 291.
Abulay: 406.
Acar: 41, 459.
Acatziri: bkz. Akatir.
Acıkulak: 468.
Aç Keştim/Ats Kıştım/Aq Keştim: 214.
Adana: 457.
Adige: 41-42, 416.
Adkiş: bkz. Edgiş.
Afanas'evo: 47, 51.
Afganistan: 26-28, 31, 37-38, 55, 61, 96, 159, 267, 341, 399, 462, 483, 487.
Afrasiyab: 232, 251, 269.
Afro-Asya dili: 19.
Afşar: 6, 244, 270-1, 414, 418, 420, 423-4, 440, 446, 449, 462.
Afşin: 221, 227.
Afyonkarahisar: 421, 456.
ʿAglânôs: 122.
Agni: 37.
Agul: 42, 465.
Ağaçeri: 100, 421, 438, 440.
Ağalak: 391.
Ağış: 387.
Ahlat: 265, 419.
Ahlatşahlar: 419.
Ahmed, Akkoyunlu: 441.
Ahmed, Ordalı: 384-5, 387-8, 391, 395.
Ahmed, Tolunoğlu: 225.

Ahmed Yüknekî: 269.
Ahmed Yesevi: 269, 386, 428.
Ahmedlu: 440.
Ak Beşim: 166.
Ak Hazar: 100.
Ak Orda: 342, 352, 355, 357, 378, 390, 393, 403,
Ak Qazir: 184.
Ak tatar: bkz. Önggüt.
Akameniş: 54, 56-57, 65, 170.
Akatir: 100, 102, 112-3, 275.
Akdağ (Aq Tağ): 152, 205.
Akdağlı (Aqtağlıq): 376.
Akdeniz: 97, 136, 152, 180, 203, 248, 278-9, 295, 344, 415, 418, 436.
Akhun-lar: 93, 95.
Äkinji b. Qoçqar: bkz. Ekinçi.
Akkagas: 115.
Akkerman: 390.
Akkoyunlu: 174, 365, 368, 372, 414, 417, 422, 432, 434-47, 460.
Akritai: 426.
Akrusça: 35, 472.
Akrusya: 286, 472.
Aksu: 490-1.
Al Di'er: 348.
al-Lân: bkz. Alan.
Ala göl: 236.
Ala Yontlı: 244, 270-1, 420.
Alaaddin, Karamanlı: 431.
Alaaddin Muhammed: 267-8, 341.
Alan-lar: 7, 58, 62, 102, 110, 129, 153, 247, 277, 281, 283, 304, 308, 312, 317, 323, 341, 345, 351, 454, 464, 466.
Alanca: 37.
Alaş: 387.
Alaşehir: 423.
Alatau: 493.
Alban (Kazak): 481.
Albanlar: 95.
Albanya: 123, 125, 460.
Alcildzuri: 100.
Alçın: 480-1.
Aleksios 1.: 318.
Aleut: 33, 44.
Algu: 359.
Ali, Hz.: 420, 428-9, 443.
Ali Tegin: 257.
Ali-ili: 478.
Alim, Hiveli: 401.
Alimulu: 481.
Alioğulları: 261.
Alîşîr: 423.
Alka Bölük: bkz. Alka Evli.
Alka Evli: 244, 270.
Almalık: 340, 349.
Alman: 322, 343.
Almanca: 35.
Almuş b. Şilki: 299, 301-2.
Alp Bilge Kağan: 188.
Alp Bilge Kağan (Qasar Tegin): 189.
Alp Er Tonga: 269.
Alp ilut'uêr: 275.
Alp Kutluğ Bilge Kağan: 187-8.
Alp Küçlüg Bilge Kağan: 188-9.
Alp Külüg Bilge Kağan: 190.
Alp T'arxan: 275.
Alp Tegin: 254.
Alpağut: 438.
Alparslan: 259-61, 264, 418-9.
Alpel: 128.
Alpidzuri: 100, 102.
Alplu. 446.
Altay (dilleri): 16, 19-25, 31-33, 35-36, 40, 44, 51-52, 68, 82-83, 93, 98, 102, 108, 110, 128, 135, 145-6, 149, 325.
Altay (halkları): 45, 48-49, 57, 69-70, 78-79, 92, 95-96, 98, 145-6, 149.
Altay kiji/Türkleri: 28, 214, 322, 346, 493, 496.
Altayca (lehçe): 28, 485.
Altaylar: 21-23, 28, 30, 36, 47, 55, 93, 139-49, 152, 159, 167, 169, 184, 189, 210, 213, 230, 238, 320, 335, 343, 409, 484, 493.
Altı K^{u}cät: 271.
Altın Dağ: 137, 150.
Altın Orda: 275, 342, 344, 346, 351-4, 356-8, 368, 372, 377, 379, 382-7 392-3, 395, 416-7, 467, 469-70, 474.
Altıul Orda: 389.
Altuntaş: 256.

Altziagir: 113.
Alzeco (Alzec[h]us, Alciocus): 288.
Amasya: 446.
ʿÂmât: 233.
Ambaqay/Ambaġai: 338.
Amerikan yerli dilleri: 33.
Amerika: 33.
Amid: 419.
Amur: 32, 207, 336.
Amursana: 376.
An-hsi: bkz. Kuça.
An-lo: 155.
An-lu-shan: 166, 186, 211.
Anadolu: 6, 26, 34, 43, 52, 103, 122, 259-61, 263-5, 269-70, 279, 318, 343, 361, 364-5, 369, 372, 378, 413-4, 417-9, 421-40, 442-7, 449, 414, 452-3, 456-60.
Anağay: 115, 154.
Anankast/Anangast: 153.
Anas: 417.
Andi: 42.
Andican: 490.
Andrej Bogoljubskij: 304.
Andronovo: 47.
Angara: 213.
Angiscir: 106.
Ani: 260.
Ankara: 418, 426, 431.
Ankara savaşı: 369, 433.
Ansâ: 278.
Ant-lar: 129.
Antalya: 423, 447, 456-7.
Anuşa: 402.
Anuştegin: 266.
Aors-lar: 58, 62, 281, 313.
Apar: bkz. Avar.
Apardı: 360.
Appak (Afak): 376.
Apsık: 127.
Apsua: bkz. Abaza.
Arabistan: 152, 448.
Arakum: 355.
Aral: 27, 55, 62, 136, 235, 238, 355, 369, 388, 393, 468, 477.
Arami-ce: 178-9, 203, 452, 457.
Aramut: 270.
Arap-lar: 1, 38, 98, 156, 163-6, 180-1, 185-6, 202, 212, 222-4, 230, 232, 260, 263, 269, 273, 278-80, 290, 292, 297, 301, 305, 344, 362, 408, 448, 458-9, 461, 478, 487.
Arap Halifeliği: bkz. Halifelik.
Arap Muhammed: 403.
Arapça: 43, 269, 333, 353, 358, 365, 415, 417, 452-3, 457.
Arapgîrlü: 440, 446.
Árboc: 351.
Arçi: 42.
Argi: 63.
Argu: 192, 231, 270-1.
Arġun/Argın: 355, 382, 387, 405, 467, 480-1.
Arık Böke: 344-5, 350, 359.
Arimaspi: 55.
Arin: 33, 495.
Arkenut: 361.
Arlat (Arulad): 360.
Armanşah (Şah-i Arman): 419.
Arminiyya: bkz. Ermenistan.
Arnavut-ça: 35, 457.
Arnavutluk: 435, 452.
Arran: 460.
Arśi: 37, 63.
Arsak/Arşaklılar: 59, 124, 179.
Ärski: 160.
Arslan Han: 199, 349.
Artuk: 419.
Artuklular: 265, 419, 427.
As-lar: 7, 61-63, 161, 167-8, 210-1, 247, 281, 313, 341, 351, 454, 466-7, 496.
Asan: 33.
Asiani: bkz. As.
Äskäl: 160.
Askil: 299-301, 303,
Asparuk: 288-91,
Assan: 167.
Astêrâ: 122.
As Tarhan: bkz. Hacı Tarhan.
Astrahan: 383-4, 387-8, 400, 468, 470-1.
Astrahanlılar: bkz. Canoğulları.
Asur: 50.
Asurlular: 50.

Aşkenazca: 286.
Aşkenazi: 463.
Ata Öge (A-to). 199.
Atabet ül-Haqayıq: 269.
Atalıq Gâzi: bkz. Yakup Beg.
Atıl: bkz. İdil.
Atıl/Etil (kent): 279, 283, 286,
Atlığ: 266.
Atsız, Harezmşah: 266.
Atlax: 166.
Atqûq: 271.
Attila: 101, 104-6, 119-20, 131.
Avar-lar: 42, 80, 84, 88-89, 96, 106-7, 112, 115, 117, 120-1, 123, 125-31, 151-3, 157, 287-9, 292, 296, 298, 307, 309, 325.
Avar, Kafkas: 465.
Avşar: bkz. Afşar.
Avuçağ: 183.
Awç'i T'arxan: 274.
Ay Han: 244.
Ayabir: 183.
Axşunwâr: 95.
Axşunwâz: bkz. Axşunwâr.
Axwax: 42.
Ay-oba/opa: 304, 328-9.
Aydın: 422-3.
Aydınlı/Aydınoğlu: 427, 430-2, 434.
Âyînlü: 438.
ʿAyn Câlût: 344.
Aynallu: 26.
Ayrum: 461.
Az: bkz. As.
Azak: 99, 101, 114, 389,
Azerbaycan: 4, 27, 38, 42, 260, 265, 267, 270, 354, 364-5, 371, 417, 420, 428, 437, 448-9, 460-1.
Azerî: 26, 41, 455, 459, 461, 466.
Azerice: 26, 461, 466.

-B-

Bâb el-Ebwâb: bkz. Derbent.
Baba İlyas: 420.
Baba İshak: 343, 420, 423.
Babaîler: 420, 428.
Babil: 180.
Babür/Babürlü: 363, 396-8,
Bacanak: bkz. Peçenek.
Bacanâkiyya: 315.
Bacbi: 42.
Baçman: 343.
Badaç: 329.
Bahâr: 437.
Bahârlu: 438, 440.
Bahriyye (Bahr en-Nîl): 415-6.
Bahtiyârî: 38.
Baikot: 33.
Βαϊτζαν: 314.
Bağlân: 61.
Bagrat 4.: 260.
Bağa Tarkan: 164.
Bağa Tarkan Kül Çur: 165.
Bağdat: 257, 262, 344, 368,
Bahreyn: 446.
Bakath: 116.
Baktriya: 55-56, 59-61, 63-66, 90.
Baktriyalı: 158, 487.
Baktriyanca: 37, 94, 221.
Balak: 122.
Balamber: 102,
Balasağun: 232-3, 250, 252-3, 261, 266, 270,
Balkan-lar: 26, 51, 115, 119, 129, 131, 228, 290-2, 308-9, 313, 316-9, 324, 327, 428, 431-4, 448, 452, 456-9.
Balkan (Türkmenistan): 478.
Balkar: 27-28, 30, 42, 466-7.
Balkaş: 230, 236, 238, 343, 355.
Baltık: 39-40.
Baltık dilleri: 35.
Bandırma: 456.
Bârâb: bkz. Fârâb.
Baraba: 27, 30, 472.
Barak: 329, 372, 378, 386, 390, 393-5, 403.
Barakî: bkz. Ôrmurî.
Barancar/Berencer: 300.
Bârânî: 438.
Barat/Beret: 329.
Barçuk Tegin: 198, 340, 348.
Barçul: bkz. Barsil.

Bardor: 106.
Bargun: 493.
Bârğu: 271.
Barın (Baᶜarin): 361, 382.
Barkuk: 417.
Barlas (Barulas): 360-1, 363, 367, 487.
Barqût: 214.
Barsâiliâ: bkz. Barsil.
Barsil: 126, 277, 289, 299-301.
Barskan: 160.
Bartın: 418.
Barxân: 84.
Basık: 104.
Basileios 2.: 260.
Basmıl: 162-3, 167, 182, 185, 191, 193, 199, 217, 270-1, 310, 325.
Başkent savaşı: 436, 442.
Başkurdistan: 28, 40, 228, 307, 311, 355, 471-2, 475-6.
Başkurt/Başkırt: 27-28, 30, 209, 228, 270, 299, 307-8, 310-2, 322, 329, 346, 381, 388-9, 392, 451, 470-1, 474, 476-7, 479, 493-4.
Başkurtça: 307, 310-1, 471, 474-5.
Βατάν: 314.
Batbayan: 288-9.
Batı Got: bkz. Vizigot.
Batu/Batulu: 342, 352, 354-6, 385-6,
Bayan (Avar): 127, 129.
Bayan (Cengizli): 356.
Bayan Çor: 185, Mo-yen-ch'uo
Bayandur: bkz. Bayındur.
Bayat: 244, 270-1, 424, 440, 446, 462, 478.
Bayaut: 7, 268, 329.
Baybars el-Bundukdârî: 416.
Bayburt: 418.
Bâyburdlu: 446.
Bayezıd, Yıldırım: 369, 421-3, 432-3.
Bayezıd 2.: 447.
Bayındur: 238, 243-5, 270-1, 424, 438, 440.
Bayırku: 161-2, 168, 181-3.
Bayid: 493.
Baykal: 22, 48, 67, 72, 89, 109, 143-7, 167, 169, 171, 210, 213, 336-7, 496.
Bayramlu: 438, 440.
Baytaş: 252.
Bayulı: 481.
Beçene/Beçenek: bkz. Peçenek.
Bedehşân: 358.
Begdili (Bektili/Begtili): 244, 270, 424, 446.
Begteginliler: 265.
Behrâm Çôbîn: 156.
Behrâm Gôr: 93.
Bejeta: 42.
Bekbulat: 392.
Bektaşiler: 420, 428, 433, 447.
Béla 4.: 351.
Belaya: 39, 299, 304.
Belencer: 124, 278, 283, 301.
Belgrat: 118.
Belh: 93, 358.
Beltir: 28, 495.
Beluçi: 38, 478, 488.
Bengali: 34.
Berberî: 453.
Berdibeg: 354.
Berke: 344-5, 353-4, 416.
Berkyaruk: 262, 264.
Berulia: bkz. Barsil.
Besermen: 381.
Bessarabya: 289, 390.
Beş Taw (Pjatigor'e, Beşdağ): 390.
Beşbalık: 167, 191, 196, 199-201, 206, 212, 232, 348,
Biger: bkz. Bulgar.
Bilge Kağan: 12, 25, 162, 164, 177, 195,
Bilge Kağan yazıtı: bkz. Orhon yazıtları.
Bilge Kür (Kül) Kadır Han: 252.
Bin Buda Mağarası: 183.
Bistân: 231.
Bithynia: 426.
Bittugur: 106.
Bizans-lılar: 1, 78, 97-98, 106-7, 110, 113-5, 122-4, 126, 129-30, 134, 137, 151-4, 156, 159, 165, 177-8, 180, 209, 225, 228, 241, 247, 259-61, 263-4, 273, 276, 278-81, 284-93, 295-7, 299, 309, 311, 313, 315-9, 322, 324-5, 327, 331, 353, 416, 418, 422-3, 425-31, 435-6, 441, 443, 452, 463.

Bleda: 104.
Boarêks: 122.
Bogomil: 452.
Boğra/Buğra Han: 236, 251.
Boii: 100.
Boisci: 100.
Bolgary: 302.
Boluş: 327.
Boqan: 154.
Boqsıkıt / Baqsıkıt: 183.
Boris: 296-7.
Boru Talmaç: 314.
Bosna: 431, 435, 452.
Bosporos: 114-5, 123, 154, 295.
Botlix: 42.
Boz Orda: 352.
Bozok: 244, 424, 426.
Bögü Kağan: 186-7, 204-5.
Bögö Çor: 161-2.
Böñek/Böngek: 330-1.
Böri Kağan: 174.
Börililer: 265.
Brahmi: 37, 65, 203.
Bretonca: 35.
Brîş: 231.
Brjaximov: 303.
Bruno Querfort'lu: 317.
Bucak: 289, 390.
Budacı-lık: 3, 66, 87, 155, 162, 170, 176-7, 186, 202, 204-6, 222, 232, 240, 338, 358, 360, 364, 376, 490.
Buduğ: 42.
Buga: 128.
Bugut yazıtı: 142, 176, 178.
Buhara: 170, 221, 226, 253-4, 261, 267-8, 344, 375, 389, 396, 399-400, 402-3, 406, 482-3, 488-9.
Buharalılar (Tatar): 472.
Bukey Ordu: 481.
Bula-Çopan/Çaban: 314.
Bulak/Bulaq: 230-1, 236, 270.
Bular/Bilar: 305.
Bulgaçı: 361.
Bulgar-lar: 29, 57, 112-4, 116, 118-20, 123-4, 127, 129-30, 151, 158-9, 179, 184, 198, 228, 246-7, 250, 270, 273-8, 281, 283, 285, 287-8, 290-305, 307-10, 314-6, 323, 342-4, 352-3, 381, 430-1, 452, 465-7, 469-71, 473-4, 476.
Bulgar Hanları Listesi: 119, 289-90, 294, 314.
Bulgarca: 21, 23, 25, 29, 111, 274-5, 293, 295, 305, 311, 313, 381, 474.
Bulgarca (Slav): 35.
Bulgariôs/Bulgaris: 276.
Bulgaristan: 301, 306-8, 316, 318, 431, 452, 458-9.
Bumın: 91, 133, 138, 141-2, 149-50, 173-4, 176,
Buqu Han: bkz. Bögü Kağan.
Buqut/Boqut: 181-3.
Burciyye: 417.
Burçoğlı: 329-30, 416.
Burdas: bkz. Burtas.
Burğaz: 304.
Burkut: 396.
Burma: 34.
Burmaca: 34, 196.
Bursa. 429.
Burta: 471, 473.
Burtas/Purtas: 281, 299-300, 315, 323.
Burugond: 113.
Burunduk Han: 404.
Burut: 410, 480.
Buryat/Buriyat: 29, 32, 493, 496.
Buryatistan: 32.
Buzar: 340.
Bügdüz: 244.
Büler/Bilär/Bilyar: 302.
Büveyhîler: 225, 257-8.
Büyir: 338.
Büyük Karlos: bkz Şarlman.
Büyük Macaristan: 276, 306-7, 309-10, 454.
Büyük Orda: 377, 383-5, 387-9, 391, 468.
Bzângî: 329.

-C-

Cafer, Safevî: 443.
Cafer b. Abdullah: bkz. Almuş.
Câkirlu/Çâkirlu/Çekürlü: 438.
Canbalık: 196.

Candarlı: 419, 432.
Canıbeg: 354, 394-5, 403-4.
Canoğulları: 400-1, 406.
Canuzauci/Camzauci: 128.
Caxur: 42.
Cebe: 341.
Celaleddin Ali Çağrı Han: 267.
Celaleddin Harezmşah: 341, 422-3, 427.
Celayir-liler: 346, 355, 360, 364-5, 371, 382, 396, 436-8, 440, 446, 480-1, 487.
Celayirli Ahmed: 439.
Cend: 256, 261.
Cenevizliler: 357.
Cengiz: 5, 7, 11, 37, 175, 198, 202, 214, 217, 220, 268, 332-3, 338-42, 345, 347-9, 353, 358-60, 364, 367, 370, 374, 381, 409, 440, 477, 480, 484-6, 489.
Cengizli-ler: 2, 7, 14, 16, 31, 66, 76, 144, 151, 171, 173-4, 198, 204, 263, 286, 335, 339, 341-2, 344-54, 356-65, 367-72, 380, 382, 385, 388, 390, 395, 400, 402-4, 408-9, 417-8, 424, 438, 441, 454, 474, 476, 488, 493, 497.
Ceti-uruğ: 481.
Ceyhun: 150, 226, 235, 254, 402.
Chae-wu: 221-2.
Chahar: 218.
Chang-hsin: bkz. Alp Külüg Bilge Kağan.
Chang-yi: 193.
Chao: 67, 75.
Ch'ao-hsien: bkz. Kore.
Chao-li: bkz. Qasar Tegin.
Che-nu: 164.
Ch'i: 154-5, 178.
Chi-chien: 196.
Ch'i-chih-Chien: 81.
Chi-chu: 72.
Ch'i-fu: 82.
Ch'i-ku: 138.
Ch'i-lien: 59.
Ch'iang: 195.
Chiu-lo-wu: bkz. Kürebir.
Ch'i-pi/Ch'i-pi-yü: 182-3.
Ch'i-tan: bkz. Kitan.
Chi-te: 185.
Chi-ti: 181.
Chiao-ho: 164.
Chien: 138.
Ch'ien-Ch'üan: 159.
Chien-hsi-ch'u-chih-shih: 138.
Chien-kun: bkz. Kırgız.
Chih-chih: 73, 109, 208.
Ch'ih-le: 108.
Chih-ssŭ: 230.
Chin: 32, 70-71, 84, 194, 196-7, 328, 336, 338-40, 342-3.
Chin-shan: bkz. Altın Dağ.
Ch'ing: 376-7, 399, 401, 408, 411,
Ch'ing-hai (Qinghai): 26, 28.
Chionitae: bkz. Hun.
Chipin: 59.
Ch'iu-chiu-ch'üeh: bkz. Kujula Kadphises.
Chiu hsing: bkz. Dokuz Soyadı.
Chiu-li: 110.
Chiu-li-fu: bkz. Chiu-li.
Chiu-lu-huei: 89.
Ch'iu-li Ssŭ-p'i: 159.
Chou: 50, 154-5.
Ch'ou-nu: 91.
Ch'u-chih: 138.
Ch'u-lo: 159.
Ch'u-mu-kun: 160.
Ch'u-yüeh: 194.
Ch'ung-te: bkz. Alp Küçlüg Bilge Kağan.
Chüeh-lo-wu: bkz. Kürebir.
Chü-pi (I-chu-chü-pi): 211.
Ch'ü-she: 71, 109, 319.
Cihangîr, Akdağlı: 376.
Cihangîr, Kazak: 407.
Cihan Şah: 438-40, 442.
Cimri: 421.
Cînânkaţ/Čînanckaţ: 191.
Coçi/Coçili-ler: 342, 344, 346, 349, 352, 354-7, 359, 365, 368, 372, 377-8, 382, 384, 386, 390, 392-3, 404, 463, 470, 493.
Codex Cumanicus: 333, 352, 463.
Cumadık/Yumaduk: 393-4.

Cungar: 376, 397, 407, 410, 483, 492-3, 496.
Cungarya: 72, 107, 109, 121, 163, 445.
Cunimundus: 128.
Cürçen: 32, 196-7, 215, 218-9, 328, 336, 338, 350.
Cürçence: 22.
Cyrus: 56.

-Ç-

Çabış (Ch'e-pi-shih): 166.
Çaç: bkz. Taşkent.
Çağadai/Ça'adai: bkz. Çağatay.
Çağatay: 7, 343, 359-60, 362, 364, 373, 375, 487.
Çağatayca: 25-26, 353, 358,
Çağataylar, Safevî: 446.
Çağataylı: 343, 346, 348, 357-60, 363-5, 367, 369-70, 372-3, 375, 393, 404-5, 409-10, 485, 489.
Çağrak/Çoğrak: 329.
Çağrı: 257-9, 327.
Çakarar: 290.
Çaldıran: 447.
Çalkandû-kiji: bkz. Lebed.
Čalmat: 303.
Çamalal: 42.
Çangşi: 360.
Çanışklı: 481.
Çapraştı: 481.
Çarlık, bkz. Rusya.
Çaruk: 243, 270.
Çarukluğ: 244.
Ç'at' Kasar: 274.
Çavdur / Çodur: bkz. Çavuldur.
Çavuldur (Çuvuldur): 244, 270, 478.
Çaxar: 32.
Č'dar Bulkar: 120.
Çeçen: 42.
Çeçen-İnguş Ö.B.: 468.
Çekçe: 35.
Çekoslovakya: 39.
Çemişgezekî: 440.
Çepek: 471.
Çepni: 6, 244, 270, 440.
Çeremis: 40, 474.
Çeriya: 491.
Çerkez: 41-42, 355, 416-7, 444, 449, 457-8, 468, 480.
Çerkezce: 417.
Çırtan/Çotran: 329.
Çiçek: 279.
Çiganî: 440.
Çiğil: 165, 194, 229-6, 252, 261, 271, 323, 489.
Çik: 162, 168, 185, 210-1, 237, 496.
Çila'un: 341.
Çimgi-Tura: 390-1, 394.
Çimkent: 227.
Çimpe: 430.
Çin: 1, 10-13, 26-28, 31-32, 34, 38, 48, 50, 53, 61, 63, 66, 70-76, 78-81, 84-86, 89-90, 92, 96-99, 114, 138, 142-4, 146-9, 151-6, 158-60, 162-4, 168-70, 176-8, 184-192, 194, 197-8, 200-4, 206, 208, 280, 304, 322, 328, 335-6, 339, 343, 345, 350, 369, 398-9, 401, 408, 455, 481, 490-1.
Çin Seddi: 70.
Çin-Tibet (dil) topluluğu: 33-34, 44.
Çince: 19, 26, 33, 53, 204, 207, 215-6, 218, 312, 365, 490.
Çinli-ler: 60, 65, 67, 70, 78-79, 86, 155, 185, 194-5, 197, 203, 209, 215, 217-9, 319, 350, 495.
Çinggis Qan: bkz. Cengiz.
Çinghay: 491.
Çitey: 329.
Çobanoğulları/Çobanlı: 265, 419, 427, 436, 440.
Çodur/Çavur: 468.
Çoiren yazıtı: 179.
Çolpan: 27, 39, 299,
Çomul: bkz. Çömül.
Ç'op'ay: 125.
Çor: 7.
Çöl: 194.
Çömül: 192-3, 217, 270,
Çu: 166, 228, 230, 232-3, 355.
Çukçi: 33, 44.
Çulım: 28, 30, 109, 495.
Çûnçân: 233.

Č'ungars: 124.
Çupan irkin: 160.
Çuvaş-lar: 7, 16, 141, 308, 381, 469-74.
Çuvaşça: 24-25, 27, 29-30, 110, 468.
Çuvaşistan: 30,
Çuvuldar: bkz. Çavuldur.

-D-

Dacia Ripensis: 106.
Dagurca: 22, 31.
Dağ Han: 244.
Dağıstan: 42, 124, 390, 464-6, 468.
Dahâ: 55.
Dalmaçya: 128.
Danapros: bkz. Dnyeper.
Danastros: bkz. Dnyester.
Danca: 35.
Dandânqân: 257.
Danişmendliler: 264-5, 418, 422.
Dargin: 465.
Dargwa: 42, 465.
Darî: 38, 223, 488.
Dari-ganga: 32.
Darius 1.: 56.
Darius 3.: 56.
David Agmašenebeli: 331, 415.
Dede Korkut: 245, 255.
Delhi: 369,
Delhi Sultanlığı: 352, 415.
Demirkapı: 162,
Demotika: 430.
Dengizix: 106.
Deniz/Tengiz Han: 244.
Denzicis: bkz. Dengizix.
Derbend-i Xazarân: bkz. Derbent.
Derbent: 121, 124, 165, 280-1, 317, 467.
Deşt-i Kıpçak: 342, 355, 368-9, 377-8, 387, 390-2, 394, 404,
Devlet Berdi: 378.
Devlet Şeyh: 393.
Deylem: 225.
Dido: 42.
Dih-i Nau: 246.
Dimitrij Donskoj: 357.
Dintzic: bkz. Dengizix.
Ditzeug: 295.
Divan-i Hikmet: 269.
Divriği: 419.
Diyarbakır: 419, 441.
Dnyeper: 289, 313, 328, 355, 384,
Dnyester: 289.
Dobruca: 106, 129, 390, 459, 464.
Doğu Barbarları: bkz. Tung-hu.
Doğu Gotları: bkz. Ostrogot.
Doğu Türkistan: 22, 37, 53, 55-56, 61, 63, 65, 67, 74, 86, 89-90, 96-97, 146-8, 170, 183, 189, 191, 197-8, 200-1, 203, 213, 221, 228, 232, 253, 261, 358, 360, 374-6, 400-2, 409-10, 445, 481, 486, 489.
Dokuz Oğuz: 7, 111, 161, 167, 172, 181, 183-5, 189, 192-3, 195, 204, 209, 214, 228-9, 232, 236, 238, 241-3, 249, 252, 271, 274, 322, 324, 456.
Dokuz Soyadı: 183, 241.
Dokuz Tatar: 185.
Dolan/Dolon: 477, 486, 490.
Dolgan: 29, 496.
Don: 57, 102, 114, 281, 309, 329-30, 357,
Donec: 309, 329,
Doneck: 16, 461.
Dongxian: bkz. Santaca.
Doquz Hatun: 353.
Dorylaion: 429.
Doros: 117.
Döger (Töger): 244, 270, 418-9, 424, 438.
Dravidçe: 40, 44.
Duar: 290.
Duč'i Bulgar: 120.
Dudurğa: 244, 270-1.
Du(ğ)lat: 361, 363, 373-5, 480-1.
Duharlu: 438.
Dukum: 295.
Dulkadır/Dulğadır: 362, 424, 442, 446, 447.
Dulo: 119, 277, 290-1.
Durut/Dört/Dörüt: 329.
Duxs-As: 62.

Dündar Bey: 423.
Dünya Savaşı 1.: 449, 457.
Dünya Savaşı 2.: 389, 467.
Dxsâs: bkz. Duxs-As.

-E-

Ebû Bekir, Hz.: 375.
Ebu Muzâḥim: 164, 223.
Ebû Said: 364, 372, 394, 442.
Ebü'l-Gazi: 402.
Ebü'l-Hayr: 369, 387, 391, 393-5, 403-4, 480.
Ebü'l-Hayr (geç Kazak): 407.
Ebü'l-Kasım Saltuk: 418.
Ebze: 467.
Edigü: 357-8, 369, 380, 386, 388, 390.
Edirne: 103, 431.
Ediz: 166, 188.
Edgiş/Egdiş: 270, 322.
Edzin: 136.
Eftal: bkz. Eftalit.
Eftalit: 79, 89-93, 95-96, 112, 123, 126-8, 131, 150-9, 178, 222, 275, 277, 462, 487.
Eğridir: 423.
Ekber: 396.
Ekinçi (Äkinji b. Qoçqar): 266, 323.
Eksük: 419.
El-Digüz (El-Deñiz): 265, 267.
El-Temür: 350.
Elam: 40.
Elazığ: 456-7.
Elbistan: 424.
Eletmiş Bilge Kağan: 319.
Elke Bulak: 270.
Ellak: 101, 106,
Eltut: 330.
Emba: 153, 238, 389,
Emevî: 279-80, 286.
Emin: 224.
En-ch'ü: 110, 312.
Ençoğlı: 329.
Endülüs: 286.
Enec: 39, 494.
Enravota: 296.
Erbil: 265.
Erdebil: 437.
Erdeni/Irdana Han: 401.
Erekün: 271.
Eretna: 422, 431-2.
Ermak: 392.
Ermanaric/ Ermenrich: 102.
Ermenek: 420.
Ermeni-ler: 15-16, 39, 43, 95, 225, 260, 293, 302, 323, 419, 425, 435, 456-7, 459, 463.
Ermenice: 34-35, 39.
Ermenistan: 112, 280, 424.
Ermi/Ermiyar: 290.
Ermiş: 128.
Ersarı: 478.
Ertuğrul: 426-7.
Erzincan: 419.
Erzurum: 418, 427, 456-7.
Erzya: 40.
Esen Buğa: 375.
Esen Han: 374-5.
Eskimo: 33, 44.
Eskişehir: 429.
Eşrefoğulları: 421, 423.
Etelköz: 309.
Etrek: 302, 330-1.
Even: 32.
Evenkice: 22-23, 29, 32.
Eymür: 237-8, 244, 270-1, 424, 446, 478.
Eyyubîler: 265, 413, 415.

-F-

Fârâb: 227-8, 233, 246, 249.
Farâsîyâb (Afrasiyab): 232.
Fars (bölgesi): 461.
Fars-lar: 6, 43, 53, 95, 122, 130, 153, 224, 243, 249, 265, 369, 402, 460-1, 477, 488.
Farsça/Farisî: 35, 37-39, 223, 243, 269, 276, 358, 396, 453, 488.
Fatımîler: 225, 260,
Felemenkçe: 35.

Fergana: 58-59, 61, 72, 168, 188, 194, 226, 228, 233, 261, 401, 410-1, 483, 488.
Fin-ler: 39-40, 44, 246, 379, 381, 470, 473-4.
Fin-Ugor: 39, 131, 281, 298-9, 302, 305, 308, 311, 344, 381, 468-71, 474.
Fin-Ugorca: 305, 311.
Fince: 40.
Frank-lar: 129-30, 280, 292, 296-7, 363.
Frankça: 365.
Fransa: 280.
Fransızca: 34.
Frizce: 35.
Fu-li-chü: 157.
Fu-lin: 110, 137.
Fu-lo: 182.
Fu-t'ou: 91.
Fu-wu: 110.
Fûrî: 214.

-G-

Gagauz: 15, 26-27, 31, 459.
Galce: 34.
Galeş: 38.
Galgal: bkz. İnguş.
Galiç: 30.
Galya: 105.
Gaşun-nor: 136.
Gayna-Tarxan: 308.
Gazan Han: 344, 364-5, 441.
Gazi Arslan Tegin: 250.
Gazi Biy: 386, 394.
Gazi-Kumuk: 42, 465.
Gaziantep: 447, 457.
Gazneliler: 95, 247, 253-4, 256-8, 260, 415, 452.
Gaznin: 358.
Gelibolu (Gallipolis): 430.
Gepid: 104, 115, 129.
German dilleri: 35, 102.
German (halkları): 102, 105, 127,
Germiyan: 423, 429, 431, 434.
Georg Terter 1.: 352.
Georg Terter 2.: 352.
Gıyaseddin Keyhüsrev: 421.
Γωζή: 314.
Gilaki/Giləki: 38.
Gilan: 38, 445.
Gilyak: 33, 44.
Ginuġ: 42.
Giray/Kiray, Özbek: 394, 403-4.
Giraylı: 446.
Glazov: 471.
Gobi: 89, 374.
Godoberi: 42.
Golconda: 440.
Gordas (Grod): 114, 123.
Gorno-Altay: 493.
Gorodec/Meščerskij Gorodok: 379.
Gostun: 287, 314.
Got-lar: 103-4, 106, 113, 115, 464.
Gothia: 117.
Gök Han: 244.
Gök-Tanrı inancı: bkz. Tengri inancı.
Göklen: 477.
Göktürk-ler: 2, 16, 23, 62, 64, 66, 72, 76, 80, 85, 91-92, 96, 110, 115, 117, 119, 123, 126, 129-31, 133-8, 141-2, 145, 148-9, 150-4, 156, 158-9, 160-73, 175-82, 184-5, 187, 193-4, 198-9, 202, 204, 208, 210-2, 205-6, 221-3, 226, 229-30, 233, 236, 238, 252, 271, 273, 275-279, 287-8, 294, 299, 307, 313, 320, 323, 335-6, 338, 347, 409, 414, 454, 456, 480, 484, 486-7, 496.
Göktürk yazıtları: bkz. Orhon yaz.
Greutung: bkz. Ostrogot.
Grumbates: 92-93.
Guma: 491.
Gupta: 93.
Gurlar: 267, 415.
Ġuzz: bkz. Oğuz.
Gürcistan: 41, 112, 260, 262, 279, 331, 333, 415, 461.
Gürcü: 260, 262, 280, 322, 331, 417, 419, 435, 444, 449, 459.
Gürcüce: 41, 52, 457, 459.

Güyüg: 343.

-H-

Habeşçe: 287.
Hacı Beg: 363.
Hacı Bektaş: 420, 428.
Hacı Giray: 382.
Hacı Muhammed: 386, 390-1, 393-5.
Hacı Tarhan: 383.
Hacılar: 446.
Hacılu: 438.
Haçlı Seferleri: 264, 415.
Haçlılar: 418, 432, 434.
Hak Nazar: 405-6, 410.
Hakas: 28, 108, 207-9, 213, 410, 455, 484, 493-6.
Hakka: 34.
Halaççа: 24, 26, 30.
Halaç-lar: 96, 243, 270-1, 461-2.
Halep: 447.
Halifelik/Hilafet: 78, 97, 202, 223-5, 254, 273, 278, 280, 315, 344, 416, 448.
Hami (dilleri): 19, 453.
Hamidoğulları: 423, 431.
Han (sülalesi): 60, 71-72, 74-75, 81, 83, 92, 194.
Han-Kerman: 379.
Hanlar (Çinli): 197.
Haraiwa: bkz. Herat.
Harezm: 25, 31, 55-56, 221-2, 242-3, 254, 256-7, 265-8, 281-3, 302, 327, 330-2, 344, 353, 357, 359, 368, 372, 377, 394, 396, 399, 402, 418, 454, 478, 488.
Harezmce: 37.
Harezmli-ler: 37, 158, 170, 221-2, 246-7, 267, 269, 487.
Harezmliler (Harezmşahlar): 198, 286, 422, 427.
Harezmşah: 221, 256, 262-3, 265-8, 323, 327, 330, 341, 348-9.
Harput: 419.
Harun b. Altuntaş: 257.
Harun Buğra Han: 253.
Harun Reşid: 224, 284.
Harunoğulları: 261.
Hasan Ali: 439.
Hasan-i Kûçak (Küçük Hasan): 436.
Hasankeyf (Hisn Keyfâ): 419.
Hasanoğulları: 261.
Hasava: 494.
Hasdai b. Şaprut: 286.
Hataî: bkz. İsmail, Şah.
Haydar, Safevî: 444-5, 447.
Haydarlu: 440.
Hazar (deniz): 21-22, 24, 27, 35, 49, 51-52, 55, 62, 74, 96-98, 100, 106, 112, 116-7, 119-20, 126, 129, 136-7, 146, 228, 273-4, 278, 281, 285, 301-2, 341, 355, 384, 389-90, 468, 477-8.
Hazar-lar: 62, 100, 105, 123, 125, 134, 159, 165, 175, 179, 184-5, 198, 205, 209, 224, 228, 241, 243, 246-8, 256, 271, 273-92, 297-305, 307-9, 311, 313, 315, 317, 323, 344, 363, 386, 460, 463, 465-6, 470.
Hazara: 477.
Hazarca: 275, 309.
Hazret-i Mahdum-i A'zam: 375-6.
Heftalit: bkz. Eftalit.
Heilungchiang: 85.
Hemedan: 438.
Hemşin/Hemşil: 459.
Herakleios: 130, 159, 277, 287-8.
Herat: 56, 156, 226, 372, 395.
Hernach: bkz. İrnek.
Hersek: 435.
Hıdır Han: 354, 356,
Hızır/Hıdır Hoca: 368, 374.
Hıristiyan-lık: 114, 170, 177, 203-4, 222, 235, 248, 256, 260, 263, 284-5, 288, 291-2, 295-7, 316-9, 321, 323-4, 326, 330-2, 337, 341, 351, 353-4, 376, 417, 422, 424-6, 428, 430-1, 433, 436, 448, 452, 458-9, 463, 465-6.
Hırvat: 128.
Hıtay: bkz. Kitan.
Hindistan: 38, 40, 56, 61, 65, 93, 96, 123, 180, 254, 369, 396-9, 415,

Hindu (dil): bkz. Hintçe.
Hinduluk: 66.
Hint: 1, 34, 37, 53, 65-66, 93, 97, 177, 202-3, 397-8,
Hint-Ari: 34, 36, 47, 51, 53, 306.
Hint-Avrupa (dilleri): 19-20, 22-24, 34-35, 44, 51, 53, 63-64, 102, 145-6.
Hint-Avrupa (halkları): 22, 37, 50-53, 63, 70, 140, 143, 145-7, 201, 305, 460.
Hint-İran: bkz. Hint-Ari.
Hintçe: 19, 34, 36, 365.
Hiṭây: 84.
Hitit: 34.
Hive: 396, 399-400, 402, 483, 488.
Ho-chou: 197.
Ho-ku-(ssŭ): bkz. Kırgız.
Ho-lien: 139.
Ho-lu: 160.
Ho-sa: bkz. Qasar.
Ho-sa-na: 159.
Ho-ssŭ-chieh/Ssŭ-chieh: 182.
Hoca Ali: 444.
Hoca Buzurg Han: 376.
Hodmező: 351.
Hokand: bkz. Kokan.
Honagur: 116.
Honastan: 95.
Hopei: 218.
Hor: bkz. Oğuz.
Horasan: 26, 222, 224, 226, 228, 232, 242-3, 254, 257-8, 267-8, 277, 341, 364, 372, 395, 399-400, 439-40, 446, 462, 478.
Hormizd 3.: 95.
Hotan: 55, 195, 197, 490-1.
Hotan-Sakaca: 37.
Hoy-in irgen (Orman Halkı): 337.
Hsi (Kay): 31, 80, 159, 237, 336.
Hsi-chou: bkz. Kuça.
Hsi-hai: 137.
Hsi-Hsia: bkz. Tangut.
Hsi-ye-wu: bkz. Ayabir.
Hsia: 75, 139.
Hsia-chia-ssŭ: bkz. Kırgız.
Hsiang: 34.
Hsiao: 195, 216.
Hsiao-shih: 195.
Hsieh-li: 157.
Hsieh-sa: 157.
Hsieh-tieh: 188.
Hsieh-Yen-t'o: 169, 182, 320.
Hsien-pi (Hsien-pei): 31, 74-75, 79-83, 85, 87-89, 92, 120, 137, 146, 148, 172, 237, 336.
Hsien-ta: bkz. Eftalit.
Hsien-tung: 213.
Hsin-li: 71-72, 109.
Hsiung-nu: bkz. Hun.
Hsü-pu: 77.
Hsüan-tsung: 211.
Hu: bkz. Soğdlu.
Hu Ch'iao: 46, 218.
Hu-chieh: 71-73, 107, 182.
Hu-han-yeh: 73.
Hu-hsieh: 182.
Hu-lu-wu: 160.
Hu-shih-lê: 161.
Hu-tu-ku: bkz. (H)uturqar.
Hu-wa-su: 183.
Hu-yen: 77.
Hua / Huo: 88.
Huai-chien: 192.
Huai-en: 187.
Huçu Salar: 491.
Hudâydâd: 374.
Hui-ho: bkz. Uygur.
Hun-lar: 14, 16, 29, 46, 57-60, 62, 66-83, 89-90, 92, 94, 96, 98-110, 112-4, 116-7, 119-20, 122-5, 127, 130-1, 134, 136-9, 143-5, 147-8, 154, 157, 164, 172, 175-6, 179-183, 188, 206-7, 221, 228, 274, 279, 281, 283-4, 288, 298, 306, 309, 319, 322, 324, 335-6, 454, 460, 465-6, 468, 480, 483, 487.
Hunca: 124.
Hun-yü: 71, 109.
Hunagur: 102.
Hung Hao: 197.
Hunugur: bkz. Onoğur.
Hurzumlu: 422.
(H)uturqar: 183.
Hülegü: 344-5, 353, 364, 416.
Hüsameddin Çoban: 419.
Hüseyin Baykara: 372, 395.

Hüsrev: bkz. Xosrav.

-I-

I-chih-ni-shih-tu: 137-8.
I-hsi-hi: 141.
I-la: 216.
I-lu: 89.
I-p'i-shê-kuei: 278.
Ihşidîler: 225.
Ijor/Ingri: 40.
Ikonion: bkz. Konya.
Ioannnes Kantakuzenos: 430.
Irak: 27, 38, 226, 262, 265, 267-8, 341, 372, 397, 400, 436-7, 439, 446, 459, 462, 479.
Irene: 292.
Irğız-Sawuk: 355.
Irk (boy): 480.
Irtışlı: 27.
Isık Göl: 152, 229-30, 233-4,
Istı: 481.
István 5.: 351.
Işımlı: 27.
Itimari: 100, 112,
Iustinianos 1.: 115, 122, 126, 129-30,
Iustinianos 2.: 291.
Iustinos 2.: 129.
Iva/İve: bkz. Yıva.

-İ-

İ-jan: 162.
İbak (Aybak): 384, 388, 391-2, 394-5, 404.
İbir: 355.
İbrahim Tamgaç Han: 261.
İbranice: 43, 285, 304.
İçkilik: 486.
İdil: 4, 25, 27-30, 39-40, 43, 63, 98, 100, 102, 104, 110, 116, 121-3, 126, 153, 228, 243, 246-7, 250, 275, 277, 279, 281-2, 285-7, 291, 298-9, 301-5, 308, 313-4, 316, 323, 328-30, 335, 342-4, 353-4, 357, 369, 377-86, 389-91, 398, 406-7, 454-5, 464, 468-74, 476-7.
İgdir (Yigdir): 244, 270, 462, 468, 478.
İgor': 315.
İl Arslan: 266-7.
İl Bᵃrsxân: 271.
İlalmış: 268.
İlançuklı: 329.
İlbars 1.: 402.
İlek: 355.
İlek Hanlı: 251.
İlhanlı: 344, 346, 354, 359, 364-5, 416, 418-9, 422, 424, 427, 429, 436, 441, 460.
İli: 32, 60, 99, 107, 109, 121, 159, 164, 228, 230, 234, 343, 376, 490.
İlyas Hoca: 373-4.
İlteriş: 161.
İmam Kalân: 376.
İmam Rıza, Buharalı: 375.
İmânlu: 446.
İmek: bkz. Kimek.
İmreli / Emreli: 478.
İmür: bkz. Eymür.
İnaloğulları (İnallu): 424.
İngilizce: 35.
İngilizler: 396,
İnguş: 42.
Ἰπιών: 314.
İpek Yolu: 66, 72, 86, 150, 180, 222,
İr-Tigin: 275.
İran: 1, 6, 16, 27, 34, 37-40, 43, 48, 53-54, 56, 58-59, 61, 65, 78, 92, 97, 116, 122-3, 129-30, 150-2, 159, 163, 179-80, 223-4, 230, 234, 243, 257, 264, 266-70, 278, 327, 341, 344, 353, 359, 362, 364-5, 368-9, 371-2, 396-7, 399, 402-3, 413-4, 416, 424, 428, 436-7, 439, 442-3, 445-6, 449, 452-3, 456-7, 459-62, 479, 489.
İranî (diller)/İranca: 7, 16, 25, 36-38, 54-55, 63-64, 102, 135, 140-1, 149, 174, 178, 208, 221, 231, 265, 275, 281, 308, 313, 453-4, 460, 464, 488.

İranî (halklar): 15, 37, 44, 47, 51, 54-58, 63-65, 70, 78, 82-83, 92, 94-99, 102, 116, 127, 131, 138, 140, 142, 144, 146-9, 158, 163-4, 167, 170, 177, 184, 187, 192-3, 196-7, 202, 221, 223, 225-6, 228, 233, 248, 253-4, 258, 268-70, 281, 298, 306, 308, 328, 344-5, 409, 425, 452-4, 456, 461, 466, 468, 470, 477, 480, 483, 485, 487-9, 492.
İranlılar: bkz. Farslar.
İrce: 35.
İrgit: 495.
İrnek: 106.
İrtiş: 109, 213, 228, 233, 237-9, 328, 355, 374, 390-1, 409, 472, 485.
Îrzan: 356.
İsan Buğa: 403,
İsbil: 303.
İsficâp: 226-8, 231, 233, 249, 253, 270,
İshak Velî: 376.
İskender: 56, 143, 170, 460.
İskil: bkz. Askil.
İskit (Saka): 37, 47, 50-51, 53-54-58, 61, 74, 82, 104, 113, 134, 145, 151, 240, 293, 482.
İskitçe: 57, 176.
İskoçça: 35.
İsmail, Samanî: 226-7.
İsmail, Şah: 445, 447-9.
İsmail Muntasır: 253.
İsmail Murza: 389.
İsmailîler: 262, 344.
İspanya: 279.
İspanyolca: 34.
İsperlü: 446.
İsrail, Oğuz: 256.
İsrayêl: 125.
İssedon: 55, 59.
İstanbul: 26, 106-7, 112, 115, 122, 129-30, 151-3, 178-9, 279, 287, 290-3, 295-6, 316, 318, 416, 418, 429-30, 435, 447-8, 456, 458.
İstek/İştek: bkz. Ostyak.
İster: bkz. Tuna.
İsveççe: 35.
İşbara: 155-6, 173, 277, 289,
İşim: 355, 472.
İşim (Esim) Han: 406.
İşkaşim: 38.
İştemi: 96, 126, 141, 150, 154, 156, 158, 173-4, 178, 210,
İt-oba/İtoğlı: 329-30.
İtalik diller: 34.
İtalya: 105, 129.
İtalyanca: 34.
İtax: 224.
İtil: bkz. İdil.
İvan 3.: 384-5.
İvan 4.: 335, 380, 384, 389, 392.
İzgil: 161, 168, 300.
İzlanda dili: 35.
İzmir: 433.
İzmit: 429.
İznik: 264, 429.

-J-

Jagiellon: 434.
Jamûg: bkz. Chae-wu.
János Hunyadi: 434.
Japonca: 21-23, 33, 44, 345,
Jaroslav: 316.
Jász: bkz. As.
Jaunğır: 482.
Jaxartes: bkz. Seyhun.
Jehol: 328.
Jek: 42.
Jenő: 308.
Jeti Jarğı: 407.
Jiteshen: 407.
Jolpak-tübe: 235.
Jou-Jan (Avar): 79, 83-84, 86-94, 96, 99, 107, 109, 117, 125, 127-8, 131, 133, 135, 137, 139, 142, 146, 148-50, 172, 172, 184, 216, 325, 336,
Ju-chou: 218.
Ju-ten: 174.
Juan-Juan: 88.
Jüke-tau: 303.

-K-

Kabar: 285, 307, 309,
Kabarca: 276.
Kabarda/Kabardin: 42, 390, 416.
Kabukşın-Yula: 312, 314.
Kaça: 28, 495.
Kaçar/Kacar: 7, 446, 449, 462.
Kadı Burhaneddin Ahmed: 422, 432, 441.
Kafkas (dilleri): 19, 41, 44, 281,
Kafkaslar/Kafkasya: 28, 38, 40, 42-43, 52, 61-62, 95, 98, 102-4, 112, 117, 119, 121-5, 159, 165, 257, 260, 262, 265, 274-7, 278-81, 283-4, 286, 299, 307, 312-3, 317, 319, 329, 331-2, 341, 344-5, 351, 354, 358, 369, 384, 389, 418, 445, 449, 452, 456-7, 459, 462, 464-9.
Kafkaslılar: 416, 449, 456-7, 464.
Kahire: 416.
Καϊδούμ: 314.
Kalka: 330, 342, 357.
Kalmuk/Kalmık/Kalmak: 374, 389, 403, 407, 410, 476, 478-9, 493.
Kalmukça: 31.
Kalmukistan: 31.
Kama: 39, 299, 303-5, 390,
Kamasın: 495.
Kamçadal: 33, 44.
Kameriüddin: 374.
Kan: 34.
Kandehar: 159,
Kandık: 128-9.
K'ang-chü: 61-62, 73, 109, 312, 322.
Kanga: 493.
Kangar: bkz. Kenger.
Kangarâyê (Xangarâyê): bkz. Kenger.
Kanglı: 27, 265, 267, 271, 322, 327-8, 346, 350, 355, 361, 387, 402, 467, 479-81, 485, 487, 489.
Kanişka 1.: 65.
Kanjîna: (Kumîdî/Kumîjî): 96.
Kansu (Gansu): 26, 31, 59, 136, 139-40, 143, 148, 184, 193, 196, 201, 206, 326, 340, 490.
Kao-chan: 178.
Kao-chang: bkz. Kuça.
Kao-ch'ê: bkz. Kao-chü.
Kao-chü: 89-90, 99, 108, 138, 181, 184.
Kao-tsu: 71.
Kapadokya: 103.
Kapağan: 164.
Kapgana: 493.
Kara Bağatur: 287.
Kara Balğasun: 185, 190, 200, 205, 213,
Kara-Bay: 314.
Kara Boğaz: 478.
Kara Bölük: bkz. Kara Evli.
Kara Börklü: 329, 482.
Kara Evli: 244, 270,
Kara Hazar: 271.
Kara Hoca: bkz. Kuça.
Kara Papak: 482.
Kara Pelerin: 482.
Kara Türgeş: 165.
Kara Yusuf: 439.
Kara Yülük Osman: 441.
Karabalgasun yazıtı: 204.
Karabalasagun: bkz. Kara Balğasun.
Karacadağ: 446.
Karaçay: 27-28, 30, 41-42, 466-7.
Karaçay-Çerkez Ö.B.: 468.
Karaçuk: bkz. Fârâb.
Karaçı: 380, 382.
Karadağ (Balkan): 435.
Karadağlı (Qaratağlıq): 376.
Karadaşlı: 478.
Karadeniz: 22, 27, 29, 41, 47, 49, 52, 55-56, 62, 96-98, 100, 106, 112-7, 119-20, 123, 126, 129-30, 159, 228, 243, 250, 273, 278, 281, 287-8, 290, 295, 298-301, 307, 309-11, 313, 316-9, 377, 384, 475-6.
Karağas: 29-30, 141, 494-5.
Karahanlı-lar: 2, 25, 84, 127, 134, 154, 174, 196-7, 206, 233, 236, 243, 247, 250-7, 261-2, 266-9, 270-1, 324-5, 347, 393, 484, 486-9.
Karahisar: 446.

Karahitay-lar: 169, 197-8, 206, 218, 220, 262, 265-8, 336, 340, 348-9, 358, 371, 480.
Karaim: 15-16, 27-28, 332, 463.
Karaimce: 30.
Karait (Karaim): 284.
Karakalpak: 27-28, 30, 318, 322, 346, 451, 477-8, 482-3.
Karakalpakistan: 16, 28, 483.
Karakoyunlu: 365, 368, 372, 414-5, 436-42, 444, 460.
Karakum: 355.
Karakurum: 343,
Karaman Bey: 420.
Karamanlılar: 362, 420-2, 431-6, 442,
Karamanlı Rumları: 15, 457.
Karamanlu: 438, 440.
Karamanoğlu Mehmed Bey: 420.
Karapapak: 461.
Karası/Karasi: 422-3, 430.
Karasuk: 47, 50.
Karaşahr: 37, 89, 152, 490.
Karata: 42.
Karatau / Qarataw: 163.
Karaton: 104.
Kara'unas: 360.
Kardam: 292.
Kardost: 124.
Karelyan: 40.
Karen: 34.
Karia: 422.
Karino: 471.
Karkın/Karkır: 244.
Karluk: 7, 159, 161, 163, 165-6, 168, 185, 188-9, 191, 198-9, 210-2, 214, 227, 229-37, 239, 242, 249, 252, 265-7, 270-1, 323, 340, 349-50, 355, 360-1, 365, 387, 393, 409, 414, 460, 462, 485-7, 489.
Karlukça: 414.
Karmîr Xiyôn: bkz. Kızıl Hun.
Karnâk: 246.
Karolenj: 452.
Karpat: 51.
Karşi: 359.
Kartli: bkz. Gürcü.
Kartvel (halkları): 52, 456, 467.
K'art'velce: 41, 52, 457.
Kasa: 494.
Kasar/Kasir: 112, 386.
Kasım: 379.
Kasım/Kasımov Hanlığı: 378-9, 382, 471.
Kasım 1., Astrahanlı: 383.
Kasım, Kazak: 404-5.
Kasımlu: 6,
Kasım Tatar: 27.
Kastamonu: 419, 427, 457.
Kaşan: 303.
Kaşgar: 197, 235-6, 250, 252-3, 261, 324, 375-6, 489-91.
Kaşgay: 26, 461.
Kaşgayca: 26,
Kaşlık: bkz. Sibir İsker.
Kat: 246.
Katağan: bkz. Çanışklı.
Katalanca: 34.
Katta-Kurgan: 489.
Katvan: 262, 266.
Kavad: 95, 122.
Kavurd: 259, 264.
Kay: 80, 161, 171, 193, 216-7, 219, 237, 256, 270-1, 310, 323-8, 336.
Kay-oba/opa: 328.
Kayalık: 349, 356.
Kaydu: 345, 350, 360,
Kayı/ Kayığ: 243-5, 270-1, 426-7, 435.
Kayseri: 418, 422.
Kazağan: 360, 363.
Kazak-lar: 7, 27-28, 30, 99, 109, 322, 345-6, 375, 377, 388-9, 392, 394, 396-7, 400, 402-8, 410, 437, 451, 467, 476-81, 483-4, 486.
Kazakça: 405, 483.
Kazakistan / Kazak bozkırları: 26, 28, 48, 55, 107, 119, 147, 208, 227, 239, 261, 355, 360, 480-1, 492.
Kazan: 27, 29, 378-4, 387-9, 391, 469-71, 474, 477.
Kazimir (Kazimierz): 382.
Kebek: 359.
Kecik: 495.
Kefe: 357.
Kegen: 317-8.

Kelt: 100.
Keltçe: 35.
Kem (Yenisey): 215, 219.
Kemah: 419.
Kemence: 351.
Kemerovo: 495.
Kemickat̲: 215.
Kencdeh: bkz. Kencide.
Kencide: 228, 249.
Kençek: 192, 231, 270-1.
Kençek Sengir: 328.
Keneges: 467, 482.
Kenger: 312-3, 322,
Kengeres: 312-3, 322, 387,
Kengerlü: 446.
Kengü Tarban: 312.
Kér: 308.
Kerey-id: 337-9, 361, 480-1.
Keriya: 491.
Kerket: 42.
Kermençük: 303.
Kerson: 113,
Kerulen: 336-7.
Kesdiyim: 493.
Kese: 308.
Kesek: 7.
Kesmes: 348.
Készi: 308.
Keşmirce: 365.
Kett-çe: 33, 44, 52, 69, 83, 167, 208-9, 453, 492, 494-6.
Keykâûs: 459.
Keykubat 1., Alaaddin: 264, 419.
Kharostî: 65.
Kıl Barak: 243.
Kılıçarslan 1.: 264.
Kılıçarslan 2.: 264.
Kınık: 7, 243-5, 255, 270-1, 418, 423-4.
Kıpçak-lar: 2, 7, 26-27, 29, 170, 214, 219, 228, 237-8, 241, 243, 246-7, 255, 265-7, 270-1, 286, 299, 304, 309-11, 318-23, 325-333, 335, 341-47, 350-53, 355, 360-1, 363, 365, 369, 375, 377-8, 381-2, 385, 387, 389-92, 394-6, 400, 402, 405, 407, 409, 415-6, 418, 451, 454, 457, 459-67, 469-72, 474, 476-82, 484-6, 488-9, 494.
Kıpçak bozkırı: bkz. Deşt-i Kıpçak.
Kıpçakça: 24, 26-27, 30, 35, 39, 237, 274, 308, 312-3, 333, 353, 381, 393, 400, 416, 418, 463-4, 466, 470, 475, 483, 485-6, 489, 496.
Kıptî: 52.
Kırgız-lar: 26-28, 30, 33, 71, 73, 109, 138, 142-3, 145, 150, 161, 166-9, 179, 189-92, 205-16, 219, 220, 229, 239, 270-1, 310-1, 322-3, 340, 346, 348, 350, 361, 373, 375-6, 401, 403-6, 409, 410-1, 451, 476-7, 479-80, 483-6, 492-3, 495, 497.
Kırgızca: 26, 213, 483, 485.
Kırgızistan: 26, 28, 48, 166, 261, 360.
Kırık: 7.
Kırım: 26-28, 30, 39, 113, 115, 117, 154, 279, 281, 284, 313, 322, 332-3, 346, 353, 355, 377, 380, 382-5, 387-9, 419, 435, 459, 461-4, 467-8.
Kırımçak: 15-16, 463.
Kıtay: bkz. Kitan.
Kıy: 495.
Kıyan Selçük: 255.
Kıyat: 396, 402.
Kızık: 244.
Kızıl: 28, 495.
Kızıl Hun: 93.
Kızıl Tura: 390.
Kızılbaş-lar: 6, 414, 428-9, 433, 445-7, 449, 482.
Kızılyar: 390.
Kibek: 378.
Kibitka: 48.
Kidâra: 90, 93,
Kiev: 98, 281, 286, 316-8, 330-2.
Kiev mektubu: 275, 285, 314.
Kilikia: 424.
Kimcî: 271.
Kimek: 189, 214, 220, 228-9, 233, 237-41, 246-7, 255, 257, 267, 270-1, 304, 310, 313, 321, 323, 326-7, 329-30, 390, 409, 472, 485.
Kimek Yuğur: 238.

Kimmer: 50, 53-54, 57.
Kinialon: 115.
Kirgisud: bkz. Kırgız.
Kirman: 264.
Kirmînkaṯ: 231.
Kiskunság: 351.
Kiştim: 214.
Kitan (Kitañ): 7, 12, 31-32, 79, 150, 161, 169, 171, 190-1, 194-5, 205, 207, 215-9, 250, 265, 271, 323-4, 326, 328, 330, 335-9, 350, 407, 409, 451, 467, 482, 486.
Kitan-opa: 329-30.
Kitay: bkz. Kitan.
Kiyan-Borcigin: 339.
Kiyat: 467.
Ko-lo-wu: 183.
Kobdo: 48.
Koço: bkz. Kuça.
Koçkar: 266.
Koguryŏ: 67.
Kolyma: 33.
Ko-k'un: bkz. Kırgız.
Ko-lo: 150.
Ko-sa: bkz. Qasar.
Ko-shu (Qoşu): 160.
Kokan (Kokand/Hokand): 376, 396, 401-2, 411.
Kol-oba/Kul-oba: 329.
Kolx: 117.
Kolxis: 117.
Komi-Zyryan: 40, 299, 473.
Komi-Permyak: 40.
Komnenler: 441.
Kondom: 30.
Konfüçyüs-çülük: 87, 350.
Kongkirad/Kongurat/Kongrat: 355-6, 387, 396, 402-3, 467, 480-2, 486.
Kongur: 329.
Konguroğlı: 329.
Koniçi: 356.
Konstantinopolis: bkz. İstanbul.
Konstantinos 5. Kopronymos: 279, 292.
Konstantinos 6.: 292.
Konstantinos (Kyrill): 297.
Konstantinos Monomaxos: 317.
Konya: 264, 421, 431, 434.
Kor/Qor: 329.
Kore: 89, 157, 343.
Korece: 21-23, 33, 44,
Koreli: 350.
Kormisoş: 292.
Kotrag: 288.
Kosova: 431, 434.
Kott: 33.
Kotzagir: 115, 129.
Κούελ: 314.
Κουρκοῦται: 314.
Koybal: 28, 495.
Koyrıçak: 393.
Köçet/Küçet: 270.
Kögmen: 211.
Kök Orda: 352, 355, 368, 378.
Kökerkin/Külerkin: 231.
Könçek: 330-1.
Köpet dağı: 478.
Kösedağ: 343.
Kösenci: 128.
Köten: 350-1.
Krasnoyarsk: 494.
Kreka: 101.
Kreşen: 471.
Krum: 292-3, 295.
Kryz: 42.
Kû-kiji: bkz. Lebed.
Ku-li-kan: bkz. Kurıkan.
Ku-li P'ei-lo: bkz. Kutluğ Bilge Kül Kağan.
Ku-lun-wu-ku: 183.
K'u-mo-hsi: bkz. Hsi.
Kua-chou: 196.
K'uar: 125.
Kubaçi: 42.
Kuban: 119, 156, 286, 307, 389-90.
Kuber: 289, 291.
Kubiar: 290.
Kubilay: 344-5, 348, 350, 359-60, 364.
Kubrat: 118, 130, 156, 287-9,
Kuça: 59, 63, 137, 140, 152, 159, 191, 193, 196-200, 212, 374, 490-1.
Kuçar: 491.
Kuçi: bkz. Kuça.
Kuei-shuang: bkz. Kuşan.
Kuei-tsu: bkz. Kuça.

Kujbyšev: 302-3.
Kujula Kadphises: 64.
Kûlân: 231.
Kulikovo Pole: 357.
Kullar: 449.
Kulpa: 354.
Kuman: 27, 237, 304, 310, 318-9, 321-2, 324-33, 351, 463-4, 466.
Kumanca: 15-16, 39, 324.
Kumaneli: 351.
Kumanlu: 329.
Kumandû/Kumandi: 28, 493.
Kumîdî / Kumîjî: 96.
Kumuk: 27-28, 30, 41, 390, 464-8.
Kumukça: 466.
Kumul: 490.
Kun: 182-3, 214, 241, 256, 266, 321-7, 351.
Kundur: 471.
Kunduz: 61.
Kup'i Bulğar: 120.
Kurama: 489.
Kurdak: 27.
Kurıkan: 159, 169, 182, 210, 214, 496.
Kuridak: 101.
Kursık: 104.
Kuşan: 56, 63-66, 93, 95, 487.
Kuşçı: 396, 486.
Kutadgu Bilig: 269.
Kutbeddin Muhammed Aybek: 266.
Kutbşâhî: 440.
Kuteybe (b. Müslim): 163-4, 223.
Kutlı Kıyalı: 386.
Kutlu, Akkoyunlu: 441.
Kutluk: 161,
Kutluğ Bilge Kağan: 188.
Kutluğ Bilge Kül Kağan: 185.
Kutlumuş: 259, 264.
Kutrigur: 112-6, 119-20, 129.
Kutuz (Kuduz): 386, 416.
Kuyas/Kayaş: 235, 349.
Kuz Ordu: bkz. Balasağun.
Kuz Uluş: bkz. Balasağun.
Kuzey Afrika: 279, 452-3.
Kuzistan: 461.
Küçeba/Küçoba: 329.
Küçet: 329.
Küçlüg/Güçülüg: 198, 268, 340-1, 348-9.
Küçük: 317.
Küçük Asya: bkz. Anadolu.
Küçük (Kişi) Cüz: 406-8, 481.
Küçük İskitya: bkz. Dobruca.
Küçük Kaynarca: 383.
Küçük Muhammed: 378.
Küçüm Han: 392, 406, 472, 495.
Küerçi-Çur: 312-4.
Küerik: 27-28, 495.
Kül Tegin: 25, 162,
Küli Çor: 25.
Külüg (Chü-lu) Bağa: 190, 213.
Külüg Bilge Kağan: 188.
Külük: 128.
Külün: 338.
Kün Han: 244.
Kürebir: 183, 190.
Küriger/Küriyer: 290.
Kürt-ler: 38, 341, 413, 416, 418-9, 423, 438, 440, 443, 446, 457, 461.
Kürt-Gyarmat: 308.
Kürtçe: 35.
Kütahya: 418, 423.

-L-

Lahican: 445.
Lak: 42, 465.
Lamut: 32.
Lan: 77.
Lao-shang: 59, 69, 76.
Lapp: 40.
László 4. (Kun): 351.
Lâşğar: 358.
Latince: 34.
Latinler: 429.
Laz/Çan: 41, 457.
Lazar: 431.
Lazika: 117.
Lebed: 28, 493.
Leh: 39.
Lehçe: 35.
Lehistan: 434,
Leo: 113.

Leon 3.: 279.
Leon 4.: 292.
Leon 5.: 293.
Leon, Abhazyalı: 280.
Letonca: 35.
Levedia: 309, 311.
Levunion: 318.
Lezgin: 42, 465.
Lian-chou: 195.
Liang: 75, 84, 136, 139-40.
Liao (Kitan): 32, 62, 166, 194-7, 218-9, 328, 335-7,
Liao-hsi: 216.
Liao-tung: 79.
Lid: 34.
Liegnitz: 343.
Lik: 34.
Lin: 137.
Litvanca: 35.
Litvanya: 357, 378, 382, 472.
Liu Shih-ch'ing: 178.
Liv: 40.
Lnîqâz: 238.
Lob: 491.
Lobnor: 490-1.
Lombard-lar: 129.
Lou-lan: 71.
Lu-chi Qasar: 190.
Luan-ti: 68.
Lung-ch'eng: 77.
Lur: 446.
Lurî: 38, 461.
Luwi: 34.
Lübnan: 39, 446.

-M-

Macar-lar: 39-40, 62, 97, 105, 118, 120-1, 130, 134, 228, 243, 281, 298, 305-11, 313, 318, 323, 331-2, 355, 432, 434, 471, 475-6.
Macar ovası: bkz. Macaristan.
Macarca: 112, 118, 276, 305-6, 309, 321, 363, 476.
Macaristan: 39, 103, 127, 131, 241, 310, 332, 343, 351-3, 434, 454.
Magna Hungaria: bkz. Büyük Macaristan.
Magyar (Macar): 118, 307-8, 311, 379, 471, 475.
Mahmud, Gazneli: 254, 256-7.
Mahmud Bey, Çobanlı: 420.
Mahmud Han: 383.
Mahmud Hoca: 390-1.
Mahmutek: 379, 391.
Makedon: 56.
Makedonca: 35.
Malamir: 296.
Malatya: 423.
Malazgirt: 260, 318, 418-9, 457.
Malkarlı: bkz. Balkar.
Malyj Ćeremšan: 302.
Mamaş/Mumaş: 405.
Mamay: 356-7, 387.
Mamuk: 391.
Mamurak: 348.
Mançu: 12, 32-33, 44, 67, 146, 178, 203, 216, 335, 376, 402, 407, 410, 496.
Mançu-Tunguzca: 21-22, 32, 146.
Mançuca: 22-23, 328, 336.
Mançurya: 11, 32, 48, 80, 98, 146, 191, 218-9, 328.
Mandarin: 34.
Mangışlak: 468, 478.
Mangid: bkz. Mangut
Mangut/Mangut/ Mangıt: 336, 355, 357-8, 377, 380, 382, 384-5, 387, 396, 400-4, 463, 467, 480, 482.
Maniax: 151-2, 178.
Manihey-lik: 3, 134, 151, 170, 179, 186-9, 202-6, 222, 235, 240, 248, 304, 317, 452.
Manisa: 422.
Mańśi (Vogul): 40, 308.
Mansur: 386, 409.
Manuel 1.: 264.
Manuš/Manuščihr: 308.
Mao-tun/Mo-tun: 59, 69, 71-72, 76, 79, 109, 319,
Mar: 391.
Maralveşi: 491.
Mardin: 419, 439.
Mari: 27, 40, 381, 469, 473-4.

Maria Komnena: 441.
Markianos: 105.
Mâşîn: 84.
Mas'kut': 124.
Massaget: 55, 57-58, 124.
Mathurâ: 65.
Matur: 30.
Maurikios: 126, 178, 277.
Maveraünnehr: 165, 221, 223-6, 232-3, 240-2, 245-6, 256-7, 261-2, 267-8, 270, 280, 343, 358-60, 364, 371-2, 375, 395-6, 399, 404-6, 420, 486.
Mâzendarân: 38.
Mec Kueank': 125.
Mecusi: 240, 317.
Med-ler: 54, 56, 104, 460.
Medçe: 37.
Megrel: 466.
Megyer: bkz. Magyar.
Mehdî, halife: 234, 242.
Mehmet 1.: 433.
Mehmet 2. Fatih: 383-4, 434-5.
Mekrüti/Bekrüti/Bekürte: 329.
Melikşah: 261-4, 266.
Memluk: 134, 274, 329, 333, 344, 352-4, 364, 386, 413-8, 421, 424, 432, 435-6, 439, 442, 447-8, 452, 478.
Me'mun: 224, 295.
Meng-ch'en: 182.
Meng-ku-li: 337.
Mêng-wu: 336.
Mengli Giray: 383, 385.
Menglig Tegin: 191-2.
Mengücükler: 265, 419.
Menteşe: 422, 432.
Menteşeli: 427, 431, 434.
Mercidabık: 448.
Meriç: 431.
Merkid: 198, 337, 339-41, 346, 355, 493.
Meroving: 363.
Merv: 257, 426.
Mervan: 280.
Mesket Türkleri: 459.
Mes'ud 1., Gazneli: 257.
Meşçer: 379, 471.
Methodios: 297.
Metigay: 317.
Mevlânâ Şemseddîn Lâhicî: 445.
Meyyâfârikîn: 419.
Mezdekçilik: 176.
Mezopotamya: 52, 262, 279.
Mezya: 290.
Mısır: 225, 260-1, 352-3, 415-7, 448.
Mi / Minya: 195.
Mihirakula: 93, 123.
Mikail: 256-7.
Mikhail 1. Rangabe: 293.
Mikhail 3: 297.
Mikhail Şişman: 352.
Miloš Obilić (Kobilić): 432.
Min: 34.
Ming sülalesi: 491.
Ming (Özbek): 401, 480.
Mingrel: 41.
Mingüzoğlı: 329.
Minkışlak: 261.
Minusa: 47, 108, 207-10, 213, 229, 494-5.
Minyag: 195.
Mir Ma'sum Şah Murad: 400.
Mirkî: 231.
Mişer/Mişär: 27, 307, 379, 469, 471-2, Teptär.
Mo-ho-tu hou: 159, 287.
Mo-ko-hsi-chi: 183.
Moçakî: 446.
Moğol-lar: 2, 7, 11, 22, 29, 31, 33, 44, 48, 57, 64, 66, 71, 76, 78-79, 85, 88, 97, 131, 137-8, 145-6, 148, 169, 171, 175-6, 178, 182-3, 185, 189-91, 195, 198-9, 202-3, 205, 207, 214-7, 209, 220, 237, 258, 264-5, 268-9, 271-2, 274-5, 303-4, 309, 311-2, 319, 321-6, 328, 330, 332-3, 335-51, 353, 355, 360-5, 367, 371, 373-4, 385-6, 405, 409, 413-7, 419-21, 424, 426, 436-7, 440, 451-2, 454, 457, 460-1, 463, 465, 467, 469-70, 472, 474-6, 478-86, 488, 490-1, 493-4, 497.
Moğol bozkırı: 21.
Moğolca: 21-23, 25, 31-32, 79, 89, 94, 128, 135, 146-7, 149, 169, 195-6, 200, 216, 271, 274, 330,

335, 338, 346, 352-3, 361, 365, 386, 451, 457.
Moğolistan: 25, 31-32, 46, 48-49, 58, 67, 69-70, 72, 74, 78, 83, 85-87, 89-91, 98-99, 109, 133, 145-8, 155, 158, 170, 175, 179, 182-3, 185, 189, 190-1, 195, 198, 207, 210, 212-3, 215-9, 222, 228-9, 230, 243, 328, 336-9, 342-3, 345, 349-50, 408-9, 451-2, 484, 492, 496.
Moġol: 31.
Moġul/Moğullar: 368, 371-3, 404, 409, 487.
Moġul Han: 487.
Moğulistan: 349-50, 360, 363, 367-9, 372-5, 378, 392-3, 395, 403-4, 406, 409.
Moğuliyya: 375.
Mokşa: 40.
Moldova: 27, 352, 431, 459.
Mongolca: 22.
Mongurca: 22, 32.
Mora: 435.
Moravya: 296-7.
Mordva/Mordvin: 40, 299, 304, 379, 381, 471, 473.
Mo-yen-ch'uo: bkz. Bayan Çor.
Moś (Mâńt', Mâś): 308.
Moskof: bkz. Rus.
Moskova: 357, 378-80, 382-4, 387-9, 391-2.
Motor (Hakas): 495.
Mou-lo/ Mou-la: 230.
Mou-yü: bkz. Bögü Kağan.
Mowsillu: 440.
Moyun Çur yazıtı: 166, 234.
Možarovka: 308.
Možary: 307.
Möngke: 342, 344, 348-9.
Möngke Temür: 353, 385.
Mrass: 30.
Mrvât: 323.
Mu-jung (Mu-yü-kên): 120.
Mu-ku-lü: 89.
Muaviye: 223.
Muğan: 460.
Muger (Mugel): 114.
Muhammed, Hz. Peygamber: 386, 420, 443.
Muhammed, Sibirli: 391-2.
Muhammed b. Tuğj: 225.
Muhammed Giray: 387.
Muhammed Han: 374.
Muhammed, Kırgız: 410.
Muhammed Şeybânî Han: 395-7, 399-400, 402, 404-5, 446, 486.
Muhammed Tarağay: bkz. Uluğ Beg.
Muinuddin Süleyman Pervane: 421.
Mukanna': 242.
Mukri: 126.
Muktedi: 262.
Mundus: 493.
Mundzukus: 104.
Muqan (Muğan): 141, 150, 154-5, 158, 176, 210.
Murat 1.: 430-3.
Murat 2.: 378, 434.
Murgab: 55.
Murtaza, Ordalı: 385.
Musa: 384, 387-8, 395.
Musa, Oğuz: 256.
Musevilik: 3, 248, 256, 283-5, 332, 463.
Musul: 440.
Mu'tasım: 224.
Mu'temid: 226.
Muzafferüddin Yavlak Arslan: 427.
Mübârekşâh: 359.
Mügel: 128.
Mütevekkil: 224,
Mütevekkil 2.: 448.
Myriokephalon: 264.

-N-

Na-kai: 90-91.
Nadir Şah: 401, 403, 449.
Nagaybak: 471.
Nagykunság: 351.
Nahcivan: 440.
Nakşibendî: 376, 397.
Namakiyya (Yamakiyya): 239.

Nan-tou-mi: 60.
Nanayca: 22.
Nándor Fejérvár: 118.
Nani: bkz. Ulçi.
Nasârat: 324.
Nasır İlig: 253.
Nasr b. Ahmed Samanî: 226.
Navikat: 227.
Navrûz: 354.
Nayman: 198, 268, 324, 337-40, 346, 348-9, 356, 377, 387, 396, 402, 405, 467, 480-1, 486, 493.
Nax: bkz. Çeçen.
Nedao: 105.
Negidal: 32.
Negmen: 307.
Nelkâs/Nelkâz: 446.
Nenec: 39, 494.
Nesre: 280.
Nesturi-lik: 3, 177, 204, 206, 235, 256, 321, 323-4, 326, 337-9, 353, 358.
Nganasan: 29, 39.
Nie-pi: 141.
Niğbolu (Nikopolis): 432.
Nikaia: bkz. İznik.
Nikephoros 1.: 292-3.
Nikomedia: bkz. İzmit.
Niküz/Nüküz: 402.
Nil: 415.
Nirvâṇa-Sûtra: 178.
Niver/Nivar/Näbär: 142, 174.
Nivx: 33.
Nizamülmülk: 251, 260, 262-3.
Niźuk/Nêşug irkin: 160.
Nižnij Novgorod: 304.
No-tu-lu-shih/Na-tu-liu-shih: 138, 140-1.
Nogay: 7, 27, 30, 41, 322, 346, 358, 377, 379-80, 382, 384-92, 394-5, 400, 405-7, 451, 463, 465-72, 477-9, 482, 484.
Nogay Han: 354, 362, 385, 393.
Nogayca: 389, 464.
Norman: 240.
Norveççe: 35.
Nostratik Kuram: 20.
Noxço: bkz. Çeçen.
Nu-shih-pi: 160, 277-8.
Nuh b. Esed: 226.
Nukrat: 471.
Nur Ali: 407.
Nur Devlet: 382-3.
Nûre Sofi/Sûfî: 420
Nureddin Murza: 386.
Nü-chen: bkz. Cürçen.
Nyék: 307.

-O-

Ob: 39-40, 109, 213, 220, 381, 390, 392, 493.
Oçırlıq: 164.
Oğrak: 270.
Oğur-lar: 71-72, 90, 101, 106-7, 109-112, 114, 116-22, 126, 129, 131, 147, 149, 151, 153-4, 156, 185, 228, 271, 275-6, 281, 287, 289, 302, 306-7, 381, 452, 466, 470, 473-4, 476, 480.
Oğurca: 21-22, 25, 110, 112, 118, 128, 241, 274-6, 294, 298-9, 381, 468, 470, 474.
Oğuz-lar: 2, 6, 31, 57, 72, 111, 133, 163, 168, 184-5, 198, 224, 227-9, 232-4, 237-9, 241-3, 246-50, 252, 254-60, 262-7, 269-71, 281, 286, 299, 302-3, 309-10, 312-3, 316, 318-20, 323-4, 326-7, 331, 335, 346-7, 361, 364-5, 400, 413-4, 417, 419-20, 423-4, 426, 434, 437-8, 440, 443, 456-7, 459-62, 477, 482, 488-9, 491.
Oğuz Destanı: 312, 322,
Oğuz Han: 245, 320, 438.
Oğuzca: 24, 26, 35, 457, 461, 464, 466.
Oka: 304, 379, 471.
Okas (Vakkas): 387, 394.
Oklu: 478.
Oktar: 104.
Okunevo: 47, 51.
Okkontor Bïkar: 118, 120.
Omurtağ/Omurtaq: 295-6.

On Ok-lar: 119, 160-66, 168, 277, 323.
Ongin: 337.
Onoğundur: bkz. Onoğur.
Onoğur: 106-7, 110-4, 116-9, 121, 124, 126, 151, 153, 158, 287-90, 307, 312, 323.
Onon: 336.
Or: 355.
Orda (İçen)/Ordalı: 342, 352, 355-7, 368, 390, 403.
Ordos: 32, 67, 77, 139, 146.
Ordu Bazar: 394.
Ordubalık: bkz. Kara Balğasun.
Ordukent: bkz. Suyab.
Organa: 287.
Orhan: 428-30.
Orhon: 25, 77, 155, 184-5, 189, 194-5, 198-200, 205-6, 212-3, 337, 489.
Orhon yazıtları: 25-26, 62, 77, 80, 84, 88, 108, 111, 135-6, 141, 167-8, 171, 176, 179, 211, 215, 241-2, 312, 320, 496.
Ôrmurî/Barakî: 38.
Oroçen: 32.
Oroçi: 32.
Orok: 32.
Oromuski: 153.
Ors/Urs: 282-4, 313.
Orta Cüz: 406-8, 481.
Ortodoksluk: 297, 317, 435, 452, 459, 461, 464.
Orungqu(t): 329.
Oset-ler: 62, 466.
Osetçe: 38.
Oskan: 34.
Osman (Gazi): 6, 365, 378, 420, 426-9.
Osman, Karahanlı: 268.
Osmanlı-lar: 4, 6-7, 14, 16, 38-39, 41, 245, 263-4, 352, 362, 365, 369, 371-2, 378, 382-4, 389-90, 393, 398-9, 409, 414, 416-7, 420-36, 438-9, 441-2, 447-8, 452, 455-9, 463-4.
Osmanlıca: 26,
Ostrogot: 102-3, 106, 120, 129.
Ostyak: bkz. Xanty.
Oş: 227.
Oşaktı: 481.
Oşel': 303-4.
Otuz Tatar: 80, 159, 169, 171.
Otuz uul: 486.
Oyrad/Oyrat/Dörben Oyrad: 337, 340, 348, 374-6, 388-9, 394-5, 403-4, 406-7, 410, 416, 485, 493, 496.
Oyratça: 22, 31.
Oyrot: 26.
Ozar: 349.
Ozmış: 163.
Ozur Çotran: 329.

-Ö-

Ögedey-li: 339, 342-3, 346, 359-60, 367-8, 485.
Ögrünç (Ögünç): 348.
Ölberlig: 271, 328-30, 341, 343, 350, 415,
Öljeytü: 364.
Ömer: 375.
Önggüt: 338, 348, 350.
Ördeklü: 446.
Öre Beg Digin: 348.
Ötügen: 155, 176-4, 198,
Özbek-ler: 7, 15-16, 26, 30-31, 322, 346, 362, 369, 371-2, 375, 377, 385, 387-9, 391-6, 399-406, 408, 446, 451, 455, 477-9, 481, 486-90.
Özbek/Uzbeg Han: 353-4, 377-8, 392-3, 487.
Özbekçe: 25, 27, 358, 489.
Özbekistan: 16, 26, 38, 387, 393, 395, 486-7.
Özkend: 253, 261, 349.

-P-

Pa-hsi-mi: bkz. Basmıl.
Pa-sai-kan (Barskan): 160.
Pa-ye-ku: bkz. Bayırku.
Padar: 461.
Pagan, Bulgar: 292.
Pakistan: 38.

Palâ: 34.
Palaiologlar: 418.
Paleo-Kafkas: 416, 460, 466.
Paleo-Sibir: 19, 33, 40, 44, 67, 69, 83, 145, 184, 209, 214, 453, 484, 492.
Pamir dilleri: 38.
Pamirler: 38.
Pan Ch'ao: 74.
Pan Yung: 74.
P'ang T'e-le: bkz. Menglig Tegin.
Panjîkaṭ: bkz. Beşbalık.
Panonya: 103-6, 115, 120, 126-7, 129-30, 134, 151-2, 154, 287-90, 292, 307, 309.
Pao'an: 32.
Pao-i: bkz. Alp Bilge Kağan.
Papalık: 297.
Parâçî: 38.
Partça: 37.
Partlar: 56, 65-66, 234.
Pasianlar: 61.
Patria Onogoria: 117.
Pazırık: 47, 55.
Pâzûkî: 440.
Peçenek-ler: 57, 111, 179, 228, 241, 243-4, 247, 250, 270-1, 281, 285-6, 299, 307, 309-10, 312-3, 315-9, 321, 323-4, 327, 329, 331, 454, 459, 482.
Peçenekçe: 312.
Pehlevan Beg: 440.
Pehlevi: 449.
Pei-hai: bkz. Baykal.
Pei-jou: 110.
Pei-ju: 312.
Pei-hsi/Po-hsi: 182.
Pei-ting: 77, 165, 188, 191.
Pekin: 218, 326, 376.
Pelagca: 23.
Perejaslavl: 327, 331.
Perm: 39-40, 299, 381, 470-1, 473.
Permyak: bkz. Komi.
Pers: 54.
Peroz: 95.
Pervane Oğulları: 421.
Peşâver: 65.
Peşte: 351.
Peştu: 38.
Petersburg: 398.
Petro, Büyük: 468.
Photius: 297.
Phyrigia: 423.
Ping ch'uan: 200.
P'ing-liang: 139.
Pisidia: 421.
Pjatigor'e: bkz. Beş Taw.
Pliska: 291, 293.
Plošnik: 431.
P'o-fu: 162, 230.
Polonya: 28, 286, 343, 363, 472.
Polovec, çoğ. Polovcy (Kuman): 304, 320-1, 325, 327, 330-1, 334.
Pomak: 459.
Pontos Euxeinos: 289.
Pontus: 457.
Portekizce: 34.
Portekizliler: 398, 417.
Prakrit: 34.
Preslav: 318.
Presyam/Persyan: 296.
Provansca: 34.
Prusça: 35.
Pu-ku: 157, 181, 183.
Pu-li: 174.
Pugačëv isyanı: 408.
Puguraye: 116.
Purum: 88.
Pürnäk: 440, 446.

-Q-

Qabq dağı: 41.
Qabul: 338-9.
Qaitaq: 42, 124.
Qal: 341.
Qangar: bkz. Kenger.
Qara Çurin: 156.
Qarâğûr: 271.
Qasar: 183, 185, 274-5.
Qasar Tegin: 189.
Qay: bkz. Kay.
Qazar: bkz. Hazar.
Qitâ-han: 323.
Qori / Quri: 169, 214.
Qorum: bkz. Krum.

Ϙστav: 314.
Qudu: 341.
Qullığ Boyla: bkz. Kutluğ Bilge Kül Kağan.
Qumâniyya: 329.
Qun: bkz. Kun.
Qutula: 338.

-R-

Rabbi: 284.
Ramazanoğulları: 424.
Ravenna: 288.
Rhaeto-Romansh: 34.
Rize: 457.
Roma-lılar: 1, 16, 66, 78, 88, 92, 96-97, 100, 102-6, 110, 113, 152, 288, 297, 435.
Romanos 4. Diogenes: 260-1.
Romanos Lekapenos: 286.
Romanya: 39, 352, 390, 459.
Romence: 34.
Rosomonni: 103.
Roxolanlar: 58.
Ruas: 104.
Rubruck, Wililam: 309, 322.
Ruga (Ruas): 104.
Rum-lar: 16, 43, 316, 323, 414, 425, 444-5, 456.
Rumeli: 26, 433, 458.
Rûm-lu: 6, 259-60, 263, 414, 420, 429, 435, 446.
Rumca: 435, 457.
Rus': bkz. Rusya.
Rus-lar: 41, 62, 98, 209, 214, 240, 247, 285-6, 297, 300, 303-4, 313, 315-8, 323-5, 327-8, 330-2, 342, 344, 352-4, 357, 382-3, 385, 389, 392, 396, 398-9, 401-3, 407-8, 410-1, 455, 458, 466, 469, 471, 477-8, 481-2, 492-3.
Rusça: 35, 43, 320-1, 497.
Rusya: 31, 43, 51-52, 98, 219, 247, 286, 316, 331-2, 335, 343, 357, 363, 369, 383-4, 388-9, 396-8, 407-8, 469, 471, 476, 493-6.
Rutul: 42.
Rjazan: 379.
Ryukyu: 22-23.

-S-

Sa-chih: 191.
Sabir-ler: 107, 109, 112-4, 120-3, 127, 129, 151, 275, 277, 300-1, 303, 307, 470, 473.
Sabirce: 275.
Sabrân: 227, 241, 246.
Sacaraucae: 61.
Sa'dlu: 438.
Safevîler: 395, 397-400, 414, 422, 429, 437, 441-9, 460-1.
Sağay: 28, 320, 495.
Sağnak: 246.
Saha (Yakut): 16, 29, 141, 169, 455, 493, 497.
Sahaca (Yakutça): 24.
Sahip Ata Fahreddin Ali: 421.
Sahip Ata Oğulları: 421.
Sai: bkz. Saka.
Said b. Osman: 222.
Sa'id Han: 375, 410.
Sain-hanî: 446.
Saka (İskit): 37, 54-56, 58-61, 409, 480, 487.
Sakarauli: 61.
Sakastan: 54, 61.
Sakhalin: 32-33.
Salar: 26, 30, 477, 486.
Salarca. 491.
Salğur/Salur: 7, 244-5, 270-1, 418, 420, 424, 478, 491.
Salğurlular: 265.
Salındı: 348.
Sâlih Eyyûb: 415.
Saltovo: 308.
Saltuklu: 418.
Salur: bkz. Salğur.
Samanî-ler: 225-8, 233-4, 246, 252-4, 256, 270, 415,
Sami (dilleri): 19, 43, 52, 203, 457.

Sami (halklar): 43, 52, 97, 452-3, 456.
Samo: 130.
Samoyed/Samodyan: 29, 39, 44, 142, 145, 208-9, 214, 305, 390, 453, 485, 492, 494-6.
Samsun: 457.
Samur: 128.
San-mi: 159.
San-so: 110.
Sancar: 262, 265-6.
Sandilk: 115.
Sânjû: 325.
Sanskritçe: 34, 37, 63.
Santaca: 22, 31.
Saqal (So-ko): 164-5.
Saqlâb / Saqâliba: 209, 271, 299, 323.
Saraucae: 61.
Saray: 377, 416.
Sarayçık: 386.
Sardince: 34.
Sarı Nehir: 338.
Sarı Türgeş: 165.
Sarı Uygur/Yugur (Şera Yöğur): 25-26, 30, 32, 141, 184, 196, 325-6, 477, 486, 490.
Sarı Üysün: 481.
Sarıgöl: 38.
Sarığ (Hakas): 495.
Sarığşin: 283.
Sarık: 478.
Sarıkamış gölü: 478.
Sarısu: 355.
Sarışınlar: 321, 324.
Sarkel: 275, 281, 283, 286.
Sarmat-lar: 57-59, 143, 480.
Sarmatia: 289.
Sarodius: 153.
Sart: 402, 472, 476, 487-8, 493.
Sartak: 353.
Saruhan: 422-3, 431-2.
Sâsânî: 65-66, 92-97, 102-3, 112, 122-4, 130, 152-1, 156, 157, 175, 180, 202, 222-3, 276-8, 287-8.
Sâsî Buka: 356.
Satuk Buğra Han: 252, 261.
Sauromat: bkz. Sarmat.
Sava: 267.
Savar: bkz. Sabir.
Savard: 120-1.
Saviar: 466.
Savin: 292.
Savir: bkz. Sabir.
Saxsin/Saqsin: 303.
Sayan: 138, 167-8, 320,
Sayın (Sain) Han: bkz. Batu.
Sayram: 227.
Scythia Minor: bkz. Dobruca.
Sebük Tegin: 254.
Sefarad: 463.
Seistân: bkz. Sakastan.
Selanik: 289.
Selçuk: 7, 250, 255-6, 327,
Selçuklu: 26, 38, 174, 244-5, 247-8, 251-2, 254-67, 269, 291, 327, 331, 343, 347, 362, 364-5, 371, 401, 413-5, 417-21, 423-4, 426-7, 429, 459-60, 488.
Selenga: 184, 319, 337.
Selevkîler: 56.
Selkup: 39.
Selm: 222.
Selük (Sâlûk): 271.
Semender: 124, 278-9, 283-4.
Semerkant: 61, 170, 221-2, 226, 232, 252, 261, 267-8, 394, 399, 483, 489, 491.
Senasân: 124.
Ser: 68.
Serîr: 323.
Sevenç: 330-1.
Seyfeddin Baharzî: 344.
Seyhun: 55, 61, 99, 162, 228, 234-5, 241-3, 256, 312, 355, 369, 388, 394, 405-7, 482.
Seyyid Ahmed: 378-9, 383.
Sevär: 291.
Seyyid Ata: 354.
Seyyidek Sultan: 395.
Sha-chou: bkz. Tun-huang.
Sha-po-lo Tieh-li-shih: 160.
Sha-t'o: 188, 190, 194, 234.
Shan-mie Ku-ma-li: 329.
Shan-si: 85.
Shan.tung: 162,
Shan-yü: 46.
Shan-yüan: 218.

Shansi: 218.
Shê-mo-shê-li: 139.
Shê-shê-t'i tun: 160.
Shê-tu: 141, 155, 174.
Shen Yüan (Lieh-wei): 89.
Shih kuei: 159, 180.
Shih-min (Wei Jan Min): 67.
Shih-lun: 90.
Shih-pi: 157-5.
Shih-tsŭ: bkz. Arslan Han.
Shih-tsu T'ai-wu-ti: 88.
Shih-wei: 31, 80, 166, 171, 191, 215-6, 219, 336,
Shu-ni-shih: 160.
Sığnak: 328, 355, 394.
Sığnak Tegin: 349.
Sıqar: 183.
Sırçan: 330.
Sırım Batır: 408.
Sırın: bkz. Şirin.
Sırbistan: 431.
Sırp-Hırvatça: 35.
Sırp-lar: 430-2, 435.
Sibe/Xibo: 32.
Sibir/Sibirya: 16, 21, 24, 27-29, 32-33, 39, 43, 46, 49, 51, 55, 57, 69, 72, 83, 107, 109, 120, 143-7, 228, 237, 240, 305, 310, 320, 326, 328, 335, 342, 350, 355, 357, 381, 384, 386, 388, 390-2, 394, 397, 404, 410, 453, 468-72, 476, 479-80, 482, 484, 486, 492-3, 497.
Sibir hanlığı: 385, 388, 390-1, 393, 477, 496.
Sibirler: 493.
Sibir İsker: 391.
Sicilya: 240.
Sigibert: 129.
Sigismund, Litvanyalı: 378.
Sikari: bkz. Ssŭ-chieh.
Sincan: bkz. Sinkiang.
Sind: 358.
Sinjibu: bkz. İştemi.
Sinkiang: 26, 32, 38, 192, 376, 401, 484.
Sinop: 421.
Sir: 169-71, 182, 320.
Sirgeli: 481.
Sîstân: 54.
Sivas: 418, 422, 424, 446-7.
Skolot: 54.
Slav dilleri/Slavca: 35, 44, 102, 286, 296, 457.
Slav-lar: 97, 102, 130-1, 281, 290, 295-9, 432, 452, 456-7, 464.
Slovakça: 35.
Slovence: 35.
Smyrna: bkz. İzmir.
So: 137.
So-ko: 194.
Sogo-nor: 136.
Soğd: 37, 54-55, 99, 142, 158, 166, 170, 178, 186-7, 202-3, 205-6, 221-3, 226-7, 235, 249, 269, 485, 487.
Soğdak: bkz. Soğdlu.
Soğdça: 37-38, 84, 142, 151, 170, 177-8, 204, 221, 231, 235, 409, 488.
Soğdiyana: 55-56, 61, 92, 96, 152, 170, 221, 249.
Soğdlu-lar: 37, 45, 61, 65, 139, 142-3, 150-1, 158, 170, 177-9, 185, 187, 192, 201-4, 206, 222, 231, 233, 269, 271.
Solak: 128.
Solon: 32.
Sorbca: 35.
Sovyetler Birliği / SSCB: 14, 27-28, 38-40, 43, 192, 335, 401, 403, 405, 455, 459, 463, 469, 477, 479, 481, 485, 498.
Soyınayı: 468.
Soyon: bkz. Tuva.
Soyurğatmış: 367.
Söğüt: 426.
Sökmenliler: 265, 419.
Ssŭ-chieh: 157, 168, 182-3, 274.
Stalin: 463.
Stavropol: 468, 479.
Su-chou: 196.
Su-lu: 164-5, 223,
Su-lu-chieh: 110.
Su-t'e: bkz. Soğdiyana.
Sûfî sülalesi: 356, 402.
Sufiyân-i Rûm: 444.

Suas: 469, 473.
Sui: 74, 136, 155-7, 179,
Sui-shu: 110.
Suldus: 360-1, 365.
Sulmi: 196.
Sultan Kulı: 440.
Sung: 194, 196-7, 199, 218, 263, 343,
Sungur: 26,
Suriye: 27, 38, 103, 225, 260, 262, 264-5, 344, 352-3, 369, 413, 415-7, 423, 432, 438-9, 443, 448, 459.
Suru Kül Bey: 314.
Suvan: 481.
Suvar/Suwar: bkz. Sabir.
Sᵘwîq: 271.
Suyab: 160, 162, 166, 230-2, 235,
Suzdal: 304.
Sübedey: 341.
Süleyman: 264.
Süleyman, Kanunî: 448.
Süleyman Paşa: 430.
Süleyman Şah: 426.
Sümerce: 52.
Sünni-lik: 364, 371, 397-9, 429, 443, 445, 459.
Süryani-ce: 31, 43, 178, 203.
Sütkend: 227-8, 248-9.
Svan: 41, 466-7.
Śvêta Hûṇa: bkz. Akhun.
Svidrigello: 378.
Svjatopolk: 316.
Svjatoslav: 315-6.
Symeon 1.: 297.
Székely: 300.

-Ş-

Şâba: 156, 232.
Şah Abbas: 400, 446, 449.
Şah Dağ halkları: 42, 460.
Şah Kulı Baba: 447.
Şah Niyaz Işık Ağa: 403.
Şahbaht: bkz. Muhammed Şeybânî Han.
Şahilu: 462.
Şahmelik: 257.
Şahruh: 371-2, 439, 441.
Şahruh Biy: 401.
Şahsevenler: 449, 461.
Şam: 414.
Şamanlık: 1, 3, 77, 176, 204-5, 215, 317, 332, 408, 410, 443-4.
Şamhallık: 465.
Şâmlu: 6, 414, 424, 446-7.
Şâpûr 2.: 92, 116.
Şara Muren: 216.
Şaraflu: 446.
Şarağur: 101, 106-7, 112, 114,
Şârî: 323-6, 329,
Şarlman: 452.
Şarukan: 330-1.
Şaş: bkz. Taşkent.
Şehname: 269.
Şehr-i Sebz: 367.
Şemseddin Candar: 420.
Şemsülmülk Nasır: 261.
Şeybân/Şeybânî: bkz. Şiban.
Şeybânî Han: bkz. Muhammed Şeybânî Han.
Şeyh Ahmed: 385.
Şeyh Bedreddin Simavî: 433.
Şeyh Cüneyd: 442-4.
Şeyh Ede Bali: 420, 428.
Şeyh Hasan-i Buzurg (Büyük Hasan): 436-7.
Şeyh Haydar Han: 395.
Şeyh Safiyüddin: 443.
Şeyh Üveys: 437.
Şeyhavend: 446.
Şiban-lı: 352, 355-6, 384, 388, 390, 392-3, 396-400, 402-3, 405-6, 410, 481.
Şih Mamay Biy: 389.
Şihabeddin: 267.
Şii-lik: 225, 257, 364, 396, 398, 420-1, 428-9, 437, 440, 443-6, 488.
Şine Usu yazıtı: 25, 185, 241, 274, 319.
Şir-i Kişvar: 156.
Şirin-ler: 382-3, 467.
Şirvan/Şarvan: 460.
Şirvanşah: 444-6.
Smĕndr: bkz. Semender.
Şor: 28, 495-6.

Şuğnan-Ruşan: 38.
Şuuluk: 482.

-T-

Ta-Hsia: bkz. Baktriya.
Ta-lo-pien: 155, 158,
Ta-shih: 195.
T'a-shih-li: 230.
Ta-ta: bkz. Tatar.
Ta-t'an: 90.
Ta-t'ung: 86.
Ta Yüan: bkz. Fergana.
Ta Yüeh-chih: 59, 93-94.
Tabasaran: 42.
Tabğaç: 12, 75, 79, 84-91, 126, 137, 149, 216.
Tabın: 480.
Tacik: 38, 223, 373, 400, 488.
Tacikçe: 488.
Tacikistan: 38.
Tafğaç/Tabğaç/Tamğaç Han: 84.
Tagar: 47, 108, 208.
Tağma Tarxan: 152.
Tahir, Kazak: 405.
Tahir b. Hüseyin: 224.
Tahirîler: 224-5,
Tahmasp 1.: 449.
Tahtacılar: 421.
Tai-ling: 77.
T'ai-wu-ti: 139-40.
Talas: 152, 159, 166, 186, 227, 230, 232-3, 235, 253, 328,
T'ald: 124.
Tâlış (Tâluş/Taliş): 38, 460.
Talışça: 35.
Tamatarkha: 118.
Tamir: 176,
T'an-han: 155.
T'an-shih-huai: 81.
T'ang: 12, 157, 159-61, 163-6, 170, 180, 184, 186-92, 194, 200, 211-3, 217, 223,
Tang-hsiang: 195-6, 215.
T'angri Xan: bkz. Tengri Han.
Tangut (Hsi-Hsia): 34, 193-6, 198, 215, 270, 326, 340, 343, 348, 350.
Tannu-Ola: 211.
Tannu-Tuva: 496.
Tanrı dağları: 22, 59, 184, 233, 410, 483-6.
Tao (Shih-tsu T'ai-wu-ti): 86.
Taocu-luk: 162, 176.
Tara: 472.
Tarançı: 25, 376, 490.
Tarâz: bkz. Talas.
Tarbagatay: 230, 343, 350, 355.
Tardu: 154-60,
Tarduş: 135, 154, 160-1, 169-71, 182.
Tarğıl: 329.
Targit: 128.
Targitay: 134.
Tara: 472.
Tarım: 191-2, 194, 490.
Tarján: 308.
Tárkány: 308.
Tarmaşirin: 360.
Tarniak: 115, 129.
Tas: 493.
Taspar: 141, 154-5, 174, 176, 178.
Taşkent: 166, 221, 227-8, 249, 313, 488-90.
Taştık: 30, 109, 208.
Tat: 84, 460, 464.
Tatabı: 80, 161, 169, 171, 325, 336.
Tatar-lar: 16, 27-28, 30, 171, 193, 212, 217, 237-8, 250, 270-1, 311, 322, 338-9, 346, 351, 377-9, 381-5, 388-92, 398, 407-8, 423, 432, 435, 455, 459, 463-4, 467-74, 476-7, 479, 481, 493-4, 496.
Tatar Tonga (T'a-t'a T'ung-a): 349.
Tatarca: 16, 27, 381, 463-4, 471, 475.
Tataristan: 40, 302-3, 381.
Tatarskij Gorodok: 303.
Tatça: 35, 38.
Taugast: 126.
Tauke: 406-7.
Tavgaç: 270.
Tavgı: 29, 39, 496.
Tay Buğa: 390-1.

Ṭayyᶜ: 223.
T'ê-chü-meng: 250.
T'e-le: 108.
Tê-i: 110.
Tebriz: 439, 442, 445, 447.
Teke: 434, 447, 478.
Tekelü: 446-7.
Tekiş, Alaaddin: 262, 266-7.
Telengit: 493, 496.
Telerig: 292.
Telets': 292.
Teleut: bkz. Telengit.
Temir Hoca: 356.
Temücin (Cengiz): 339.
Temür: bkz. Timur.
Temür Kutluğ: 378.
Temür Öljeytü: 345.
Temürtaş: 418, 422, 429.
Teng-li: 162.
Tengri Han: 125.
Tengri inancı: 3, 77, 87, 176, 204, 215, 240, 247, 284, 295, 317,
Tenleg: 493.
Teptär: 27, 471, 476.
Tergen Hatun: 267.
Terter-li: 329, 352.
Teriter-oba: 329.
Tervel: 291.
Terving: bkz. Vizigot.
Terxin yazıtı: 274, 299.
Tes yazıtı: 274.
Tétény: 351.
Tetraksitae: 115.
Tevekkül: bkz. Tauke.
Tevrat: 256.
Theodosios 2.: 105.
Tıba: bkz. Tuva.
Tınıbeg: 354.
Tırak: 317-8.
Ti-ch'in ch'a: 155.
Ti-li: 108, 181.
T'iao-chih: bkz. Babil.
Tiberios: 153.
Tibet: 34, 59, 75, 160, 162-5, 186, 188, 190-1, 203, 206, 210, 223, 228, 233, 271, 490-1.
Tibetçe: 19, 34, 196, 365.
Tibetliler: 34, 76, 164, 166, 172, 187-8, 190-2, 195, 212, 232, 304.
T'ieh-lê: 87-91, 107-11, 142, 150, 157-9, 168, 171-2, 181-2, 184-5, 192, 210, 236, 241, 274, 287, 312, 324, 496..
T'ien-shan: bkz. Tanrı dağları.
Til: bkz. İdil.
Timur (Aksak): 356-7, 360, 363-4, 367-72, 374, 377, 393-4, 396, 417, 421-3, 432-3, 436-7, 439, 441, 444, 487, 489.
Timurlu-lar: 16, 369, 371-2, 374, 378, 393-7, 399, 403, 434, 437-9, 441-2.
Tindi: 42.
Ting-Ling: 48, 67, 71, 73, 75, 78, 81, 108-9, 144, 208.
Tipter: bkz. Teptär.
Tisa: 292.
To-lang-ko: 182.
To-lo-ssŭ: bkz. Külüg Bilge Kağan
T'o-pa: bkz. Tabğaç.
Tobol: 355, 391, 472.
Tobollı: 27.
Tobol'sk: 391.
Tofa: 141,
Togarma: 134.
Toġtoᶜa Beki: 341.
Toğrul: 257-8.
Toğrul 3.: 262, 267.
Tohar-lar: 37, 52, 63-64, 68, 97, 140, 142, 146, 148-9, 176, 184, 192-3, 197, 203, 206, 221, 489.
Toharca: 34, 36-37, 53, 63, 65, 141, 174, 313, 454.
Toharistan: 37, 61, 63, 221, 231, 233.
Tohsı/ Tuhsı: 62, 165, 196, 231, 233-5, 270-1, 323, 489.
Tokak Temir Yalığ: 255.
Tokat: 422, 446.
Tokmak: 166.
Toksoba: 329-30.
Toktamış: 356-8, 368-9, 378, 386, 390.
Tokto: 292, 354.
Tola: 155, 168, 182, 336-7.

Tolun / Tulun: 225.
Tolunoğlu: 225.
Toluy/Toluylu: 342, 344, 359, 364, 367-8.
Tom: 30.
Tomsk: 472.
Tongra: 181-3.
Toñukuk: 12, 25, 161-2, 175.
Toᶜoril (Toġril): 339.
Toplica: 431.
Toquz Ersin: 63.
Toquz Oğuz: bkz. Dokuz Oğuz.
Toquz Tatar: 185.
Toramâṇa: 69, 93, 123.
Tork (Oğuz): 133, 241.
Toroslar: 421.
Tou-lun: 90.
T'ou-man: 69-71.
Tŏvirem': 291.
Töde Möngke: 354.
Tö'ele: 493.
Töger: bkz. Döger.
Töle Buğa: 354.
Töles (Tölis): 108, 135, 161, 171.
Töregene Hatun: 343.
Törtel: 351.
Trabzon: 435, 441,
Trakay: 30.
Trakya: 115, 291, 431,
Ts'ing-shan: 138.
Ts'u-lung-ho: 110.
Tsu-pu: 215.
Tsü-ch'ü: 139.
T'u-ch'i-shih ho-lo-shih: bkz. Türgiş.
Tu-chih: 163.
Tu-chin: bkz. Ötügen.
T'u-chüeh (Türk): 94.
T'u-hun: 215.
Tu-ju / Tu-ju-ho: 182.
Tu-ku (Tuğqu, Tuğlağ): 68.
T'u-li: 157.
Tu-lu: 119, 160-1, 278.
Tu-lo: bkz. Tola.
Tu-lo-wu: bkz. Kürebir.
T'u-man: bkz. Bumın.
Tu-mo-tu: 165.
Tu-po: 182.
T'u-şet'i: 42.
T'u-t'u-ha: 350.
T'u-wu: 133, 138, 141.
T'u-yü-hun: 82-83, 94, 157.
Tuba: bkz. Tuva.
Tubbat: bkz. Tibet.
Tuga: 128.
Tuġara: bkz. Tohar.
Tugarin Zmeevič: 325.
Tugorkan: 325.
Tuğluk Temür: 363-4, 373-4.
Tᵘğʳᵃq: 271.
Tuhsi: bkz. Tohsi.
T'ui-tzŭ: 163.
Tuka: 493.
Tukay Timur: 400.
Tulâs: 214.
Tun / Tong Yabğu: 159,
Tun Bağa Tarkan: 187.
Tun-Huang: 59, 194, 196, 325.
Tuna: 35, 100, 102, 110, 126, 228, 247, 288-90, 294, 307, 309, 313, 316-8, 324, 327-9,
Tuncarsi: 100.
Tundra: 33.
Tung-hu: 31, 48, 67, 71, 75, 79-80, 88-89, 139, 336.
Tung-huang: 183.
Tung-hsian: bkz. Santaca.
T'ung-lo: 181.
Tung-yi: 67.
Tunguz: 12, 44, 67, 145, 214, 335, 339, 496.
Tunguzca: 22-23.
Tûr Ali Bey: 441.
Tura b. Yâfeṯ: 486.
Turalı: 27.
Turan: 251, 487.
Turan (Hakas): 495.
Turfan: 121, 136-7, 191, 193, 197, 199, 201, 206, 374, 490-1.
Τὐρκαν/ Τὐρκαι: 134.
Turksanṯ / Turksanthos: 153-4.
Tursun: 406.
Turukha/Turuška: 134.
Turukku: 134.
Tutuğ: 238.
Tutırga: bkz. Dudurğa.
Tutuş: 262, 264.

Tuva: 28-30, 47, 49, 164, 210, 213, 215, 219, 493, 496.
Ţuxâristân: bkz. Toharistan.
Tuxs(i): bkz. Tohsı.
Tuz Köl: 231.
Tûzûn ᶜÂrj: bkz. Tuz Köl.
Tükeli: 446.
Tümen: 384, 388, 390, 472.
Tüpüt: bkz. Tibet.
Türgiş/Türgeş: 135, 160, 164-7, 185, 194, 223, 230, 235, 280, 323,
Türkistan: 4,
Türkiye: 16, 27-28, 31, 38-39, 41, 264, 414, 459, 460, 462, 479.
Türkmen: 26-27, 31, 100, 174, 234, 249-50, 258-61, 263, 270, 323-6, 343, 346, 364-5, 368, 372, 400, 402-3, 414, 416-8, 420-7, 432, 434, 436-7, 439-44, 447, 457, 459, 461-2, 467-8, 477-9, 491.
Türkmence: 26-27, 489.
Türkmenistan: 27, 38, 364, 403, 426.
Türkpen: bkz. Türkmen.
Türküt: 26.
Tver: 357.
Tvrtko: 431.
Tzympe: bkz. Çimpe.

-Ť-

Ťăvaş: bkz. Çuvaşça.

-U-

Ubeydullah, Özbek: 400.
Ubeydullah b. Ziyad: 222.
Ubyx: 41.
Udi: 42, 460.
Udihe: 32.
Udmurt/Votyak: 27, 40, 299, 381, 469, 473.
Udmurtça: 381.
Ugain: 290.
Ugor-lar: 39-40, 44, 110, 119, 121, 142, 208, 228, 275, 305-6, 311, 381, 390-2, 477, 493, 496.
Ugorca: 305, 311, 453.
Ugra: 384.
Ujumçin: 32.
Ukil-Ükil: 290, 292.
Ukrayin: 383.
Ukrayince: 35.
Ukrayna: 39, 286, 461.
Ulah: 352, 435.
Ulaşoğlı: 329-30.
Ulçi (Nani): 32.
Ulça: 32.
Uldin / Huldin: 104.
Ulta: 32.
Ultzinzur: 106, 113.
Ulu Cüz: 406-8, 481.
Ulu Kem: bkz. Yenisey.
Uluborlu: 423.
Uluyörükler: 447.
Uluğ Beg: 371-2, 378, 393,
Uluğ Muhammed: 378-80, 393.
Umar: 292.
Umay: 176.
Umbrian: 34.
Umur Paşa/Bey: 423, 430.
Ural (dilleri): 19-20, 23-24, 33-34, 39-40, 44, 52, 145-6, 305.
Ural (halkları): 145-7, 228, 240, 390, 453, 471-2, 476, 492, 494.
Ural-Altay Kuramı: 20.
Ural nehri: 238.
Urallar: 22, 39, 51, 66, 121, 145, 228, 239, 305, 311, 343, 468-9, 471, 477.
Ûrân/Ören: 271, 329.
Urat: 32.
Urdu: 34.
Urdus/Ordos: 32.
Ursud: 493.
Urum-lar: 16, 461.
Ûrûs: 271.
Urus Han: 356, 378, 393.
Urusoba: 329-30.
Uryanhay: bkz. Tuva.
Ûsâllu. 446.
Ustaclu: 446-7.

Ustruşâna: 170, 212, 226,
Uti: 40.
Ut(r)igur: 113-6, 119, 123, 129, 154, 184,
Uturgur: bkz. Ut(r)igur.
Uvak: 481.
Uwarazmiy: bkz. Harezm.
Uygur-lar: 7, 25, 26, 30-31, 37, 84, 89, 110-1, 117, 133-4, 138, 156, 163, 165-8, 171-2, 175, 177-8, 181-207, 210, 212-3, 215, 217-8, 220, 229-30, 232, 234, 236-9, 241-2, 248, 252, 269-71, 274-5, 284, 312 319, 324-6, 329, 337-8, 340, 345, 347-9, 353, 358, 365, 376, 386, 402, 418, 422, 457, 460, 467, 477, 484-6, 489-91, 497.
Uygurca: 24-26, 63, 353, 491.
Uyguristan: 345, 348.
Uz: bkz. Oğuz.
Uzun Hasan: 436, 439, 441-2, 444.

-Ü-

Üçok: 244, 424.
Ürdün: 27.
Üregir: bkz. Yüregir.
Ürgenç: 402.
Üstyurt: 478.
Üysin/Uysun: 467.
Üveys/Veys Han: 372, 374-5.

-V-

Vajrapâṇi: bkz. Oçırlıq.
Valens: 103.
Valentinos: 153-4.
Van gölü: 419, 438, 447.
Varač'an: 124, 283.
Varaz-Trdat: 125.
Vareng: 316.
Varna: 434.
Varsak: 446.
Vasilij 2. 'Tëmnyj': 379.
Velî Han Türe: 376.
Venedik-liler: 434, 436, 442.
Vep: 40.
Vepsi: 299.
Vetluga: 299.
Veynax: bkz. Çeçen.
Vinex: 292.
Vizigot: 103,
Vladimir 1.: 303, 316-7.
Vladimir 2. Monomax: 331.
Vlendur (Bułkar): 118, 124.
Vod: 40.
Vogul: bkz. Mańśi.
Voin: bkz. Enravota.
Vokil/Vükil: bkz. Ukil.
Vorskla: 357.
Votyak: bkz. Umdurt.
Vsevolod: 304, 327.
Vununtur: bkz. Onoğur.
Vyatka: 299.
Vytautas (Witold, Vitovt): 357, 472.

-W-

Wahi: 38.
Wang Yen-tê: 199-200.
War-Hun: 89, 93-96, 107, 117, 122-3, 126-9, 131,
Wei: 75, 85-87, 89-91, 139-40, 149-50,
Wei-ho (Yüan-ho): 182, 184.
Wendce: bkz. Sorbca.
Wîsû: bkz. Vepsi.
Władisław (Ulászló): 434.
Wu: 34.
Wu-chieh: bkz. Hu-ch'ieh.
Wu-chih-le: bkz. Oçırlıq.
Wu-ho: 111.
Wu-huan: 31, 73-74, 78-81, 88.
Wu-hun: bkz. Fu-wu.
Wu-su-miu-shih: bkz. Ozmış.
Wu-sun: 59-61, 71-73, 78, 81, 86, 90, 138, 159, 194, 480.
Wu-ti: 72-73.
Wu-tsung: 190.

-X-

Xaidaq (Qaitaq): 124.
Xailandur: 103, 124.
Xakas: bkz. Hakas.
Xalxa: 32.
Xamlîx: 283.
Xangai: 155, 230, 374.
Xanty (Ostyak): 40, 308, 311, 388, 475, 485.
Xaratum: 104.
Xarçin-Tumut: 32.
Xarîstân: 165.
Xatun Sîni: 194.
Xat'irlit'bêr: 275.
Xaydân (Xaydâq): 281.
Xaym: 231.
Xazarîg: 276.
Xerxir: bkz. Kırgız.
Xinaluġ: 42.
Xingan: 22, 67.
Xiyôn: bkz. Hun.
Xô Örlöx: 406.
Xorçin: 32.
Xubraat: bkz. Kubrat.
Xubsugul: 67.
Xunzal/Gunzib: 42.
Xusraw Anôşirvân: 96, 148, 158, 178.
Xutoğlan (Kut Oğlan): 233.
Xuzistân: 40.
Xwâlis: 112.
Xwarşi: 42.

-Y-

Yabaqu: 193, 217, 270-1, 310.
Yabutqar: 183.
Yadigar: 392.
Yagnobî: 38, 45.
Yâğî: 271.
Yağlaqar: 183-5, 193-4, 196,
Yağma: 7, 196-7, 229, 233, 236-7, 251-2, 270-1, 323, 409, 487, 489.
Yahudi: 16, 284, 296, 330, 435, 463.
Yaka: 496.
Yakup, Akkoyunlu: 443, 445.
Yakup, Ordalı: 379.
Yakup Beg: 376-7, 402.
Yakup Bey, Germiyanlı: 423.
Yakub b. Leys al-Saffâr: 225.
Yakub b. Numan el-Bulgarî: 305.
Yakup Han, Akkoyunlu: 438.
Yakut: bkz. Saha.
Yalvaç: 423.
Yamğurçı: 384, 387-8, 395.
Yang Kuei-fei: 211.
Yang Su: 156.
Yangı Kent: 246.
Yangibalık: 196.
Yao-lo-ko: bkz. Yağlaqar.
Yao-wu-ko: bkz. Yabutqar.
Yaparlı/Yapurlı: 244.
Yara: 33.
Yarkent: 490-1.
Yas/Yasz: bkz. As.
Yasa'uri: 360.
Yasgulâm: 38.
Yaßdı-ertim: 312-3.
Yavuz Selim 1.: 447.
Yayık: 111, 116, 153, 238, 243, 246, 299, 313-4, 323, 329-30, 355, 386, 389, 406,
Yazı-Kapan: 314.
Yazır (Yazğır). 244, 270-1,
Ye-tie/A-tie: 168.
Yedi İnal: 348.
Yedisu: 60, 230, 250, 403, 406, 410, 481.
Yeh-lü Ta-shih: 194, 206, 217.
Yekaterina: 398.
Yelabuga: 471.
Yen: 84, 86.
Yen-ch'i: bkz. Karaşahr.
Yen-mie: 110.
Yen-mien: 236.
Yen-ts'ai: 62.
Yeney: 308.
Yeni Hisar: 490.
Yeniçeri: 433, 447.
Yenisey: 33, 47, 109, 138, 145-6, 168-9, 189, 207, 210-1, 214, 217, 219-20, 229, 343, 348, 374, 409-10, 483-6, 494.
Yenisey dilleri: 147.

Yenisey yazıtları: 25.
Yeniseyli: 214.
Yersub: 77, 176.
Yesevî-lik: 354.
Yezdigird: 222.
Yılanlar halkı: 324-5.
Yıldız Han: 244.
Yış kişi/kiji: 7, 28, 493.
Yıva: 243-4, 270, 418, 438.
Yigen/Yegen Yaqlar Idı: 209.
Yimek/Yemek: bkz. Kimek.
Yo-lo-ku: bkz. Yağlaqar.
Yo-wu-ko: bkz. Yabutqar.
Yomut: 477.
Yörük: 7, 421,
Yue: 34.
Yugoslavya: 39, 458.
Yugra: 299, 304.
Yuğur: 326, 329.
Yukagir-ce: 33, 44, 492, 496.
Yula: 7.
Yulaman: 308.
Yulduz vadisi: 152.
Yunan: 56, 63-66, 461.
Yunanca: 34-35, 178, 293, 457.
Yunanistan: 458-9.
Yunanlılar: 61.
Yûnus, Çağatay: 375.
Yunus, Oğuz: 256.
Yûra: bkz. Yuğra.
Yurak: 39.
Yurgi: 330-1.
Yurmatı: 308.
Yusuf (Hazar hakanı): 118, 286, 289.
Yusuf, Harezmli: 261.
Yusuf Has Hacib: 269.
Yusuf, Nogay: 389.
Yü-chiu-lü: 89.
Yü Huan: 109.
Yü-li-pai-li/Yü-li-pei-li: bkz. Ölberlig.
Yü-tien: bkz. Hotan.
Yüan: 87, 319, 345, 350.
Yüan-chen: bkz. Toñukuk.
Yüan-ho: 111, 182, 184.
Yüan Hung-yen (Kao-tsu Hsiao-wen-ti: 87.
Yüeh-chih: 59-64, 70-72, 75, 167,
Yüeh-pan: 90,
Yüksek Arabalar: bkz. Kao- chü.
Yüregir: 244, 270, 424.
Yüz (boy): 480.

-Z-

Zabender: 115, 129.
Zabergan: 115.
Zemarxos: 152, 210.
Zenc: 226.
Zengi Ata: 354.
Zengîler: 265.
Zeno: 120.
Zerdüştlük: 66, 222, 232, 317,
Zerefşan: 170, 227,
Zilgibi: 122-3.
Zranka: 54.
Zurvancılık: 176.
Zyryan: bkz. Komi.
Zvinitsa: 296.

-Ž-

Ždanov: 16.

KaraM Kitaplığı

İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu (*Osman Karatay*) - **Türk Halkları Tarihine Giriş** (*Peter B. Golden*) - **In Search of the Lost Tribe: The Origins and Making of the Croatian Nation** (*Osman Karatay*) - **Türkiye Selçukluları Tarihi II: Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176)** (*Salim Koca*) - **Hazarlar ve Musevîlik** (*P. B. Golden – C. Zuckerman - A. Zajaczkowski*) - **Devletin Yönetimi: Türkler Hakkındaki Bahisler** (yakında) (*Konstantinos Porphyrogenitus*) - **Avraham Firkowicz in Istanbul (1830-1832): Paving the Way for Turkic Nationalism** (*Dan Shapira*) - **Baltacı Mehmet Paşa** (yakında) (*der. Kemal Çiçek*) - **Bosna-Hersek Barış Süreci** (*Osman Karatay*) - **Balkanlar El Kitabı (Cilt 1: Tarih)** (*der. Bilgehan A. Gökdağ - Osman Karatay*) - **Balkanlar El Kitabı (Cilt 2: Çağdaş Balkanlar)** (*der. Bilgehan A. Gökdağ - Osman Karatay*) - **Batı Trakya Türkleri** (*Hikmet Öksüz*) - **Karaçay-Balkarlar: Tarih, Toplum ve Kültür** (*Ufuk Tavkul - Yaşar Kalafat*) - **Etnik ve Toplumsal Kimlikler Nasıl Oluşur?** (*Hasan B. Paksoy*) - **Mitolojiye Giriş** (*Fuzuli Bayat*) - **Türkmen Yurdu Kırşehir: Tarihi, Aşiretleri, Cemaatleri, Boyları** (*Ahmet Gündüz*) - **Cengiz Aytmatov: Hayatı ve Eserleri Üzerine İncelemeler** (*Orhan Söylemez*) - **Korkut Ata: Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut** (*Fuzuli Bayat*) - **Ayna Kitabı** (*Yusuf Çetindağ*) - **Salmas Ağzı: Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme** (*Bilgehan A. Gökdağ*) - **Türk Dili Tarihi** (*Fuzuli Bayat*)

PETER B. GOLDEN

TÜRK HALKLARI TARİHİNE GİRİŞ

Yaşayan en önemli Türklük araştırmacılarından biri olan Prof. Peter B. Golden, Amerikan Türkolojisinin de tartışmasız en büyük ismidir. Rutgers Üniversitesi öğretim üyesi olan Golden, genel Avrasya tarihinin uzman ismidir. Daha çok Hazar çalışmaları ile tanınmakla birlikte, Kıpçak dünyasıyla ilgili en ileri çalışmalar da ona aittir. Ayrıca Oğuzlar, Bulgarlar ve Peçenekler gibi diğer Türk toplulukları ile Fin-Ugor, Moğol vs. asıllı halklar hakkında da önemli çalışmaları bulunmaktadır. Dünyanın en çok dil bilen tarihçilerinden biri olan Golden, hem Ankara, hem de Budapeşte okullarının öğrencisi olarak Nemeth çizgisini devam ettirmektedir.

Türk Halkları Tarihine Giriş, bütün dünyada Türkler hakkındaki temel başvuru kaynağıdır. İngilizce olarak yayınlandığı 1992 yılında bu konuda zirveye oturmuştur. Türkçede ilk yayını 2002 yılında yapılmış, aynı ilgiyi görerek kısa sürede baskısı tükenmiştir. İlk çeviriyi bizzat inceleyen ve bazı eklemelerde bulunan yazar, bu ikinci baskı da daha fazla ilavede bulunmuş ve kitabını güncellemiştir. Bu yüzden "Genişletilmiş 2. Baskı" demekte mahsur görmedik. Bu kitapta Türklerin aslı ve erken tarihleriyle ilgili hemen herşey bulunduğu gibi, sonraki tüm tarihleri de en iyi şekilde özetlenmiştir.

Çok sayıda kitabın ilgili bölümlerini yazan Golden'ın kendi basılı eserleri şunlardır: **Khazar Studies** (1980; Türkçe çeviri 2006); **The Byzantine Greek Elements in the Rasûlid Hexaglot** (1985), **An Introduction to the History of Turkic Peoples** (1992, Türkçe ilk baskı 2002; yeni baskı 2007), **Nomads and Sedentary Societies in Medieval Eurasia** (1998); editörü ve ortak yazarı olduğu **The King's Dictionary. The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Centuries Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol** (2000), **Ethnicity and State Formation in Pre-Chinggizid Turkic Eurasia** (2001); **Nomads and Their Neighbors in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Kipchaqs in Variorum Collected Studies series** (2003); **Central Asia** (2006).

ISBN 975-6467-20-7
9 789756 467206

KaraM